Мәсуд Фәрһадоғлу

Фәлсәфәнин

әсаслары

II нәшр

МАГСУД ФӘРҺАДОҒЛУ

ФӘЛСӘФӘНИН ӘСАСЛАРЫ

II НӘШР

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлији тәрәфиндән дәрс вәсаити кими тәсдиг едилмишдир

"МААРИФ" НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ – 1998

-QYU-
KİTABXANA

олан мүәллифләр чох аздыр; икинчиси, республикамызда бу иши тәшкил едәчәк, ону истигамәтләндирәчәк бир мәркәз јохдур; үчүнчүсү, һазырда республикамызда али мәктәбләрин өзләринә хүсуси, алтернатив дәрслик вә дәрс вәсаитләри һазырламаға иҹазә верилмәдијиндән, бу сањәдә сәлаһијјәт ал. чаг Тәһсил Назирлијинә верилдијиндән, бу да вахтын итирилмәсинә, гәбул едилмиш гәрарларын ләнк һәјата кечирилмәсинә сәбәб олур.

Халгымызын зәнкин милли фәлсәфи ирсинин тәшланылмасы, тәдгиг едилмәси вә тәдриси илә бағлы системли вә комплекс иш көрүлмәмиш, хүсусилә бу сањәдә али мәктәб тәләбәләри үчүн әһатәли "Азәрбајчан фәлсәфәси тарихи" һәлә дә јазылмамышдыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, 25 илдән јухары али мәктәбләрдә "Фәлсәфә"дән дәрс дејәрәк әлдә етдијимиз тәчрүбәјә әсасланараг Азәрбајчан Дөвләт Игтисад Институтунун "Фәлсәфә" кафедрасында ишләнмиш, "Фәлсәфә" курсунун програмына ујғун бу сањәдә али мәктәб тәләбәләриниин еһтијачыны гисмән өдәмәк мәгсәдилә "Фәлсәфәнин әсаслары" адлы дәрс вәсаитини һазырладыг. Дәрс вәсаити әсасән игтисадијјат ихтисасларында тәһсил алан тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулса да, ондан республикамызын бүтүн али вә орта ихтисас мәктәбләриндә охујан тәләбәләр дә истифадә едә биләрләр.

"Фәлсәфәнин әсаслары"ны јазаркән фәлсәфи сәрвәтләри бәшәрилик, миллилик вә мүасирлијин вәһдәти әсасында тәһлил етмәјә чалышмышыг. Дүнја мәдәнијјәтинин инкишафы илә сых әлагәдар шәкилдә мејдана чыхмыш бәшәри фәлсәфи ирси вә онун инкишаф мәрһәләләриии милли Азәрбајчан фәлсәфәси дәјәрләри илә сых әлагәли шәкилдә тәһлил етмәјә, мүасирлик бахымындан чәмијјәтин сосиал-мә'нәви тәрәггисиндә фәлсәфәнин рол вә әһәмијјәтини шәрһ етмәјә чалышмышыг.

Дәрс вәсаитинин әсас фәргләндиричи хүсусијјәтләри бунлардыр: а) бу, Азәрбајчан дилиндә јазылмыш илк дәрс вәсаитләриндән биридир, мүәллифии шәхси тәшәббүсү илә јазылдығындан, орада чыхарылмыш нәтичәләрин һеч дә һамысы гәт'и сөз кими гәбул олуна билмәз, одур ки, көләчәк мүзакирәләр јолу илә дәгигләшмәли вә зәнкинләшмәлидир; б) дәрс вәсаити милли-бәшәри мәзмун дашыјыр, марксистленинчи фәлсәфи консепсијанын синфи-партијалы маһијјәтиндән узагдыр. Бир сыра фәлсәфи проблемләр ("Варлыг",

"Материја", "Инсан", "Идрак", "Ҷәмиjjәт" вә с.) тәһлил олунаркән бәшәрилик принсипинә әсасланылмыш, Азәрбаjҹан фәлсәфи ирсиндә һәмин анлаjышлара мүнасибәт дә әһатә едилмәjә чалышылмышдыр; в) бүтүн мәвзуларын структуру вә мәзмуну мүасирлик бахымындан, имкан дахилиндә, өлкәмизин кечид дөврү ичтимаи мүнасибәтләринин проблемләри илә әлагәләндирилмиш, ҷәмиjjәтимиздәки сосиал-сиjаси, игтисади вә мә'нәви просесләр изләнәрәк онлар диалектик метод вә фәлсәфи тәффәккүр бахымындан изаһ олунмушдур; г) вәсаитин мүәjjән һиссәләриндә, jери кәлдикҹә фәлсәфәнин инкишаф мәрһәләләринә уjғун, милли-рекионал ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихимизин материалларынын да тәһлили верилмәjә чалышылмышдыр; д) дәрс вәсаитиндә игтисадиjjат ихтисасларынын пешә jөнүмүнә уjғун олараг мадди-игтисади проблемләрин фәлсәфи тәһлилинә дә мүәjjән jер аjрылмышдыр. Дәрс вәсатинин чапа һазырланмасында дәjәрли мәсләһәтләри вә нәзәри-фәлсәфи төвсиjjәләри илә мүәллифә jахындан көмәклик көстәрмиш Азәрбаjҹан ЕА-нын мүхбир үзвү, ф.е.д., проф. Мәгсәд Сәттарова, ф.е.д., ироф. Ҷәмил Әһмәдлиjә мүәллиф өз дәрин миннәтдарлыгыны билдирир.

Шүбһәсиз, "Фәлсәфәиин әсаслары" дәрс вәсати кими илк тәшәббүсләрдән олдуғу үчүн онда мүәjjән нөгсан вә чатышмамазлыглар ола биләр. Бу саһәдә мәгсәдимизә һансы сәвиjjәдә наил олдуғумузу охучу рә'jи мүәjjән едәчәкдир. Китаб һаггында охучуларын бүтүн дәjәрли мәсләһәтләри, гejдләри вә төвсиjjәләри миннәтдарлыг һиссләри илә гәбул едиләчәкдир.

рини вә

I ҺИССӘ

БӘШӘРИ ВӘ МИЛЛИ ФӘЛСӘФИ ИРС: МӘНШӘЈИ, МАҺИЈЈӘТИ ВӘ ИНКИШАФЫНЫН МӘРҺӘЛӘЛӘРИ

I ФӘСИЛ

ФӘЛСӘФӘ, ОНУН ПРЕДМЕТИ, ПРОБЛЕМЛӘРИ, ДАИРӘСИ ВӘ ЧӘМИЈЈӘТДӘ РОЛУ

1. Фәлсәфәнин предмети вә елмләр системиндә јери

Фәлсәфә бәшәр сивилизасијасынын ән бөјүк наилијјәти, инсан билијинин ән гәдим нөвләриндән биридир. Е.ә. II минилликдә јер үзәриндә рүшејмләри әмәлә кәлән фәлсәфәнин илкин мәгсәди инсанын ону әһатә едән дүнјаја мүнасибәтилә әлагәдар гаршыја чыхан, чидди һәјати әһәмијјәт кәсб едән дүнјакөрүшү характерли суаллара чаваб тапмаг чәһдиндән ибарәт олмушдур. Сонралар инкишаф едәрәк мүстәгил хүсуси елмә вә ичтимаи шүур формасына чеврилмиш фәлсәфә керчәкликдә баш верән рәнкарәнк һадисә, просес вә гануна ујғунлугларын маһијјәтинин мәнимсәнилмәсиндә инсана ән јахын көмәкчи олмушдур.

Тарихи инкишафын мүасир дөнүш характерли кечид дөврүндә, өлкәмизин мүстәгиллик газаныб сијаси, игтисади вә сосиал гуручулуға башладығы шәраитдә дә керчәкликдә фәлсәфи мәнимсәнилмәсинә чидди тәләбат мејдана чыхмышдыр. Нәзәри, методоложи дүнјакөрүшү вә практик бахымдан фәлсәфәјә, онун тәдриси вә тәдгиги мәсәләләриня ehtijач јаранмышдыр. Чүнки гаршыда дуран чох мүрәккәб сосиал-игтисади, сијаси, мә'нәви, еколожи вә с. вәзифәләрин маһијјәтини дәрин фәлсәфи-идраки мөвгедән дәрк едиб гијмәтләндирмәдән һәмин вәзифәләрин һәјата кечирилмәси уғрунда фәал мүбаризә апармаг да мүмкүн дејилдир.

"Фәлсәфә" јунан дилиндә "филео" (севирәм) вә "софиа" (мүдриклик, һикмәт) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир ки, мә'насы "мүдриклији севмәк", "һикмәти севәрлик" демәкдир. "Фәлсәфә" ("философ") терминини илк дәфә јунан ријазијјатчысы мүтәфәккир Пифагор (е.ә. 580–500) ишләтмишдир. "Фәлсәфә" сөзүнүн лүғәти мә'насы илә онун елми-нәзәри маһијјәти арасында мүәјјән јахынлыг олса да, онлары ејниләшдирмәк олмаз. Һәр шејдән әввәл, фәлсәфә дүнјакөрүшү елмидир вә инсанын керчәклијә мүнасибәтини ән үмуми анлајыш, ганун вә ириснсипләрлә әкс етдирир.

Һәјата гәдәм гојан һәр бир адам кетдикчә садәдән мүрәккәбә доғру јүксәлән чохсајлы суалларла гаршылашыр. Каинатын, инсанын, һәјат вә өлүмүн, хејир вә шәрин маһијјәтинә, мадди вә мә'нәви оланын, һәрәкәт вә инкишафын, тәрәгги вә тәнәззүлүн гаршылыглы мүнасибәтинә даир чохсајлы суаллара чаваб вермәјә чалышан инсан керчәклијә өз мүнасибәтини мүәјјән едир, дүнјакөрүшүнү формалашдырыр.

Фәлсәфә керчәкликдәки һадисә вә просесләрин маһијјәт, ганун, сәбәб, форма вә с. мүәјјәнлији һагтында дүнјакөрүшү характерли биликлә инсаны силаһландырыр, она тәбиәт, чәмијјәт вә инсанын өзүнүн инкишаф вә дәјишмәсинин ән үмуми ганунаујғунлугларыны өјрәдир. Фәлсәфә – һәр бир мүтәхәссисә өз ихтисасы саһәсиндә дүзкүн истигамәт көтүрмәк вә һәјатда зәнкин дүнјакөрүшү мөвгеји тутмаг үчүн лазымдыр. Бүтүн елмләрлә мүәјјән гаршылыглы әлагәдә јараныб инкишаф едән фәлсәфә һәр бир мүтәхәссисә сосиал-сијаси елмләрин – физиканын, ријазијјатын, тәбиәт елмләринин, техники биликләрин, тиббин, педагокиканын, бәдии јарадычылыгын, сәнәтшүнаслыгын вә с. фәлсәфи проблемләрини дәриндән билмәк, өз ихтисасы саһәсиндә дүзкүн јол вә мөвге сечмәк үчүн лазымдыр. Лакин бу аздыр, бу анчаг мүтәхәссис мөвгеиндән белә дир. Вәтәндашлыг бахымындан фәлсәфә инсана даһа кениш мә'нада кәрәкдир. Фәлсәфә инсана дәрин зәка, кениш көрүш даирәси верир, гаршымызда дуран јахын вә стратежи мәгсәдләри, вәзифәләри анламаға көмәк едир. Фәлсәфә инсана дүнја инкишафынын мејлләрини, перспективләрини вә орада баш верән рәнкарәнк һадисәләрин маһијјәтини дәрк етмәк имканы верир.

Фәлсәфәнин предмети нәдир? Бир елм кими онун бәһс етдији проблемләр даирәси һансылардыр? Башга елмләрлә фәлсәфәнин нә кими әлагәси вардыр? Фәлсәфә тарихиндә вә мүасир дөврдә бу суаллара мүхтәлиф чүр, чох вахт зиддијјәтли чаваблар верилмишдир. Гәдим дөврләрдә инсанын керчәклијә мүнасибәтини әкс етдирән бүтүн елми, бәдии, фәлсәфи, дини, әхлаги, сијаси вә с. идејаларын синтезиндән ибарәт олан

фəлсəфəjə "елмлəр елми" кими бахылмыш, бүтүн елмлəрин инкишафы фəлсəфənин дахилиндə, синтез halында олмушдур. Каинаты, тəбиəт, чəмиjjəт вə инсаны сəчиjjələндирən бүтүн елми идеjалара фəлсəфə кими бахылмышдыр. О заман фəлсəфənин предметини бүтүн каинат, тəбиəт вə чəмиjjəт вə онларын өjрənилмəси тəшкил етмишдир, фəлсəфə космосентрик сəчиjjə дашымышдыр. Лакин кет-кедə елмлəрин ajры-ajры jени sahələри (риjазиjjат, həндəсə, чоғрафиja, астрономиja, тибб вə с.) əмələ кəлəрək "елмлəр елминдən" ajрылмышдыр. Һəмин заманларда фəлсəфənин предметиндə инсанын керчəклиjə мүнасибətинии ифадəси олан дүнjакөрүшү мəсələləринин өjрənилмəси ("илкин əсас", субстансиja hаггында идеja, варлыг, мадди вə мə'нəвинин мүнасибəти вə с.) мүhүм jер тутмушдур. Daha сонракы дəврлəрдə механика, физики, кимjəви həрəкət ганунаујғунлугларынын хүсусиjjətlələрини өjрənən елмлəрин jараимасы вə мүстəгил елм sahələrinə чеврилмəси илə фəлсəфənин предмети даирəси daha да "məhдудлашды". Биоложи вə ичтимаи елм sahələrиниn jараимасы вə мүстəгил инкишафы илə сивилизасиja тарихиндə "фəлсəфənин предметинин jохлуғу", онун "елмлəр системиндəи чыхарылмасы" hаггында идеjалар тəблиғ олунмаға башлады. Сон илларədək белə бир идеja, нəинки башга өлкəлəрин философлары, бə'зи марксист вə совет философлары арасында да кениш jajылмышдыр ки, фəлсəфənин предмети вə елмлəр системиндə jери jохдур. Фəлсəфənин талеjини Шекспирин "Крал Лир"инə бənzədirlər. Крал Лир империjаиын өразисини үч гызы арасында бөлүшдүрүб, өзүнə hеч нə сахламадығы кими, куjа фəлсəфə дə өз предметини елмлəр арасында бөлүшдүрүб өзүнə бир шеj сахламамышдыр. Күjа hазырда фəлсəфənин иредмети, өjрəндиjи проблемлəр даирəси jохдур.

XX əср фəлсəфи чəрəjанларынын (неоиозитивизм, екзистенсиализм вə с.) бə'зи нүмajəндələри həтта иддиа едирдиләр ки, инсана мүчəррəд фəлсəфи анлajышлар (варлыг, материja, тəфəккүр, шүур, категоријалар вə с.) hаггында дејил, анчаг күндəлик позитив биликлəр верилмəлидир; үмуми дүнjакөрүшү мəсələləри илə мəшғул олмаг инсаны күндəлик фajда кətүрмəкдəн мəhрум едир; "фəлсəфə зəрəрли мəшғулиjjətдир" вə с. Мүасир дүнjаның ən бөjүк философларындан бири hесаб олунан Б.Рассел белə hесаб едирди ки, артыг инди фəлсəфə өз мүстəгиллиjини итирмиш, предметини елм вə техникиja арасында бөлүшдүрмүшдүр. Одур ки, "халис фəл-

фəл-

сәфә" мөвчуд дејилдир. Б.Расселин фикриичә, фәлсәфә артыг "сәһибсиз торпагдыр", чәмијјәтдә динин мөвгеји күчләнәндә о, теолокијанын, елмин мөвгеји күчләнәндә исә о, елмин тә'сиринә дүшүр.

Әлбәттә, бу фикирләрлә гејд-шәртсиз разылашмаг мүмкүн дејилдир. **Биринчиси**, она көрә ки, һәр бир елм о заман мөвчуд олур ки, онун һеч бир елм тәрәфиндән өјрәнилмәјән өз предмети вә һәмин предметин инкишафыны әкс етдирән ганунлары олсун. Фәлсәфәнин дә белә предмети вә ганунлары вардыр. Ән үмуми мә'нада фәлсәфәнин предметини инсаны әһатә едән керчәклик вә онун инкишаф ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәси тәшкил едир. **Икинчиси**, фәлсәфә керчәклијин бу вә ја дикәр сәһәсини, һәрәкәтин бу вә ја дикәр формасынын инкишаф ганунаујғунлугларыны дејил, ону ән үмуми шәкилдә, бүтөв һалда өјрәнир, керчәклијин ән үмуми инкишаф ганунларындан вә категоријаларындан бәһс едир. Керчәклијин белә ән үмуми инкишаф ганунларындан һеч бир башга елм дејил, мәһз фәлсәфә бәһс едир. Әкәр фәлсәфәнин предметиндә дуран проблемләр даирәсини гыса шәкилдә ифадә етсәк, онда бунлары гејд етмәк олар: керчәклијә инсанын мүнасибәти, тәбиәт-инсан мүнасибәтләри; чәмијјәт-инсан мүнасибәтләри, инсан-мә'нәви мүнасибәтләр (керчәклијин ләрк олунмасы мәсәләси) вә һәмин гаршылыглы мүнасибәтләри ифадә едән мә'нәви принсип, тә'лим, нәзәриҗҗә вә бахышлар. Көрүндүү кими, фәлсәфәнин предметиндә дуран башлыча проблем инсан вә онун керчәклијә мүнасибәтидир. Бүтүн бу рәнкарәнк мүнасибәтләрин инкишаф вә дәјишмәси ганунаујғунлуглары фәлсәфәнин үч ән үмуми гануну (әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси, кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишмәләринин гаршылыглы кечмәси вә инкары инкар) вә чохсаһәли анлајыш вә категоријалары васитәсилә ифадә олунур ки, һәмин ганун вә категоријалар да фәлсәфәнин предметиндә мүһүм јер тутур.

Мәһз предметиндә дуран проблемләр даирәсинә вә дүнјакөрүшү сәчијјәси дашыдығына көрә фәлсәфәјә белә бир тә'риф вермәк олар: **фәлсәфә инсанын керчәклијә мүнасибәтини үмумиләшмиш шәкилдә әкс етдирән идеjалар, принсипләр вә ганунауjғунлуглар һаггында, тәбиәтин, чәмиjjәтин вә тәфәккүрүн мовчудлуғу вә ән үмуми инкишаф ганунлары һаггында елмдир.**

Бу гыса вә јығчам тә'рифдән дә ајдын олур ки, өзүнүн спесифик предмети вә ганунлары олан фәлсәфә дә елмләр системиндә өзүнәмәхсус хүсуси јер тутур: фәлсәфә, бир тәрәфдән, хүсуси ганунлары вә категоријалары васитәсилә керчәклији өн үмуми вә долғун шәкилдә әкс етдирдији үчүн спесифик елмдир, дикәр тәрәфдән исә, тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн өи үмуми ганунларындан бәhс етдијинә, инсанын керчәклијә үмумиләшмиш мүнасибәтини әкс етдирән идеја вә тәсәввүрләрин мәчмусу олдуғуна көрә дүнјакөрүшдүр. Фәлсәфә керчәклијин бу вә ја дикәр аспектини, конкрет бир чәhәтини, hәрәкәтин бу вә ја дикәр формасыны дејил, онун там, бүтөв hалда, өн үмуми шәкилдә өјрәнир; одур ки, елм олмагла јанашы, daha чох дүнјакөрүшү вә методоложи әhәмијјәт кәсб едир. Буна көрә дә фәлсәфә спесифик елми дүнјакөрүшү – методоложи сәчијјә дашыјан hуманитар елмдир. Тарих елми илә чәмијјәт фәлсәфәсини ("сосиал фәлсәфә") мүгајисә етмәклә елм вә фәлсәфәнин гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтини ајдын тәсәввүр етмәк олар. Мә'лумдур ки, тарих елми hәр hансы чәмијјәти, онун hадисә вә просесләрини ја мүәјјән тарихи дөвр дахилиндә, хроноложи чәhәтдән өјрәнир (мәсәлән, гәдим дөвр тарихи, орта әсрләр тарихи, јени тарих вә с.), ја да ајры-ајры өлкәләрин тарихиии, hәмин өлкәләрдә баш верән сосиал-тарихи hадисәләрини әмәлә кәлмәси вә инкишафы ганунаујғунлугларыны өјрәнир, тәсвир едир. Тарих мәhз hәмин дөврүн вә ја өлкәнин тарихидир. Сосиал фәлсәфә исә чәмијјәт инкишафынын өн үмуми ганунаујғунлугларыны вә hәрәкәтверичи күввәләрини өјрәнир, өн үмумини билдирир, мүәјјән дөврлә, чоғрафи өлкә илә мәhдудлашмыр.

Фәлсәфә өзүнүн предметиндә дуран гејд етдијимиз мәсәләләри ајрылыгда, тәчрид олунмуш hалда өјрәнә, тәhлил едә билмәз. Материја, hәрәкәт, заман, мәкан, шүур, чәмијјәт, дөвләт вә с. кими анлајышларын фәлсәфи тәhлилини вермәк үчүн тәбиәтшүиаслығын (физика, биолокија, кимја вә с.) вә чәмијјәт hагтында елмләрин наилијјәтләринә әсасланмаг лазымдыр. Бунсуз елми-материалист фәлсәфә јарана вә инкишаф едә билмәзди. Дикәр тәрәфдән, хүсуси елмләр өзләринин методоложи дүнјакөрүшү вә нәзәри әсасларыны верәркән фәлсәфәјә, онун нәзәри мүддәаларына истинад етдикдә daha долғун вә мәнтнги олур. Демәли, фәлсәфә илә хүсуси елмләр арасында мөhкәм гаршылыглы зәнкинләшмә әлагәси вә гаршылыглы тә'сир вардыр. Әкәр хүсуси елмләр фәлсәфәни

дүнјакөрүшү сәчијјәли информасија илә, тәбиәт, чәмијјәт, инсан, идрак, руһ, мә'нәвијјат, варлыг, һәјат, өлүм вә с. һаггында конкрет фактик биликлә, һәгигәтлә силаһланды-рырса, фәлсәфә хүсуси елмләрә, һадисәләрә јанашма үсулу, диалектик метод вә методолокнја, фәлсәфи идрак методлары верир, онларын дүзкүн елми өгидә вә дүнјакөрүшү истигамәти көтүрмәләринә, конкрет елм саһәләриндә чалышан зијалыла-рын һәјатда фәал сосиал мөвге тутмаларына көмәк едир. Мәһз бу мә'нада фәлсәфә илә хүсуси елмләрин гаршылыглы әлагәси һаггында белә нәтичәјә көлмәк олар: әкәр фәлсәфә нәһәнк, гол-будаглы бир ағачын көвдәсидирсә, хүсуси елмләр онун шахәләри, гол-будагларыдыр. Көвдә көсилдикдә гол-будагла-рын, бүтөвлүкдә ағачын јашамасы мүмкүн олмадығы кими, шахәләр, гол-будаглар да тамам көсиләрсә, көвдә дә јашаја билмәз.

2. Фәлсәфә вә дүнјакөрүшү. Дүнјакөрүшүнүн маһијјәти, структуру вә тарихи типләри

Дүнјакөрүшү - мүрәккәб, јекчинс олмајан, чохчәһәтли вә зиддијјәтли сосиал-мә'нәви вә емосионал-психоложи фено-мендир. Онун елми, фәлсәфи, үмумбәшәри, милли, сосиал-синфи, сијаси, мә'нәви, дини, атеист, естетик вә и.а. чаларлары вардыр. **Дүнјакөрүшү** - инсан һәјатынын өзүнәмәх-сус јол көстәричиси, шәхсијјәтин һәјат мөвгејини истигамәт-ләндирән бир нөв компасдыр. Дүнјакөрүшү инсанын керчәк-лијә мүнасибәтини әкс етдирән вә онун фәалијјәтини тәнзим едән үмумиләшмиш сосиал-мә'нәви, елми, сијаси ирнсип, норма вә бахышларын мәчмусудур.

Инсан һәгиги елми-материалист дүнјакөрүшүнә јијә-ләндикдә һансы идеја, амал уғрунда мүбаризә етдијиин даһа дәриндәи дәрк едир, гаршысына даһа үлви вә реал мәгсәдләр гојур, керчәкликлә даһа ағлаујғун әлагә вә мүнасибәтләрә кирир, башга сөзлә, даһа јарадычы вә фәал олур. Белә инсан сосиал һәјатла, тәбии мүһитлә әлагәләриндә дүзкүн мөвге сечә, азад фәалијјәт көстәрә билир.

Дүнјакөрүшүн маһијјәти, структур компонентләри, нөв-ләри вә с. һаггында елми-фәлсәфи әдәбијјатда чохлу фикирләр сөјләнилмәсинә бахмајараг, бу саһәдә мүәјјән зиддијјәтләр, мүбаһисәли мөвгеләр инди дә галыр. Хүсусилә, дүнјакөрүшүн маһијјәтиндән бәһс олунаркән, сон илләрәдәк марксис

фəлсəфədə онун бəшəри мəзмун кəсб етмəсиндən даһа чо
синфи, сијасп хүсусијјətləриниң тəһлилинə кениш је
верилмишдир.

Белəликлə, **дүнјакөрүшү - инсаны əһатə едən дүнј
һаггында, инсанын өзүнə, тəбиətə вə чəмијјətə мүнасибəти
онун өзүнүн дүнјада јери вə мовгеји һаггында үмумиләш
миш көрүшләр, идеаллар, бахыш, инам вə принсипләр
системидир. Дүнјакөрүшү** - фəрдин, сосиал групун, синфин
бүтөвлүкдə чəмијјətин керчəклијə мүнасибəти вə фəалијјəт
истигамəтини мүəјјəн едən бахышлардыр, идеја вə норма
лардыр. Башга сөзлə, **дүнјакөрүшү** - објектив дүнјаја вə орад
инсанын јери вə ролуна аид бахышлардыр. Бунлар ел
бахышлардыр ки, онлар инсанын һəјат мəвгејини, əгидəсини
идеја, идрак вə фəалијјəтини, сəрвəт мејлини əсасландырыр вə
истигамəтləндирир.

Дүнјакөрүшү - тəбиət, чəмијјət вə тəфəккүрүн һадисə
вə просесləри, инкишаф вə һəрəкətверичи гүввələри һаггында
үмумиләшмиш елми, фəлсəфи сијаси, дини, атеист, əхлаги
естетик вə с. бахышларын ифадəсидир. Дүнјакөрүшүн предме-
тиндə инсан дурур.

Бир сыра философларын гејд етдији кими, дүнјакөрү
шүн маһијјətини ајдын баша дүшмək үчүн онун објектини вə
предметини фərгləндирмək лазымдыр. Дүнјакөрүшүн објек-
тини бүтөвлүкдə дүнја, варлыг тəшкил едир. Дүнјакөрүшүн
предметини исə тəбиət аləми илə инсан аləминин гаршы-
лыглы мүнасибəти вə һəмин мүнасибəтлəрдən јаранан идеја вə
бахышларын системи тəшкил едир. "Онунла" (дүнја бинасы)
"биз" (инсанлар) арасындакы гаршылыглы мүнасибəт дүнја-
көрүшүн предметини вə ја əсас мəсələсини тəшкил едир.

Дүнјакөрүшүн мəзмунундан ајдын олур ки, онун ики
əсас саһəси вə ја аспекти вардыр: тəбии керчəклијə инсан
мүнасибəтинин ин'икасы олан тəбии-елми идеjалар вə сосиал-
ичтимаи керчəклијə инсан мүнасибəтини əкс етдирən сијаси,
игтисади, мə'нəви вə с. бахышлар. Бу чəһəтləрə дүнјакөрүшүн
тəбии-интеллектуал вə сосио-гносеоложи аспектləри дə
демək олар. Лакин ону да гејд едək ки, чох вахт дүнјакөрүшү
проблемləри өјрəниләркəн əсас диггəт биринчи аспектə
верилмиш, икинчи истигамət исə əсасən диггəтдən кənарда
галмышдыр.

Дүнјакөрүшүнү өзүнүн инкишаф ардычыллыгы, ин'икас
дəринлији, əсасландырылмыш олуб-олмамасы чəһəтдən əн

үмуми шəкилдə дөрд мүһүм тарихи нөвə ајырмаг олар:
мифоложи, дини, елми, фəлсəфи.

Мифоложи дүнјакөрүшү ики сөзүн бирləшмəсиндən
əмəлə кəлиб: (јунанча "миф" – əсатир, əфсанə, рəвајət
мə'насындандыр, "логос" исə – сөз, тə'лим, анлајыш демəкдир)
ибтидаи чəмијјətдə, бəшəр мəдəнијјəти инкишафынын илкин
дөврləриндə мејдана кəлмишдир. Мифолокија – гədим дөврүн
дүнјаны анламаг үсулу, ибтидаи чəмијјətдə универсал ичтимаи
шүур формасы олмушдур. Гədим мифлəр дүнјанын бүтүн
халгларында олмушдур. Мифик тəсəввүрləрин əсасында əфса-
нəви варлыглар, Аллаһлар вə онларын фəалијјəти, гəһрəман-
ларын мə'чүзələри вə с. һаггындакы инамлар, идеја вə
бахышлар дурур. Мифлəр чох мүхтəлиф олсалар да, онларда
бир сыра мотивлəр тəкрар олунур. Дүнјанын бир чох
халгларынын мифləриндə космик мəвзулар хүсуси јер тутур.
Бу мифлəрлə ибтидаи инсан дүнјанын мəншəји вə гурулушу,
бир чох тəбиət һадисələри, мəгсəдəујгунлуг вə с. һаггында
өзүнү дүшүндүрən суаллара чаваб вермəјə чалышмышдыр. Бир
сыра мифлəрдə дүнјанын сону, бəшəријјətин мəһви вə јенидən
дирилмəси һаггында тəсəввүрлəр өз əксини тапмышдыр.

Мифоложи дүнјакөрүшү тəсəввүрləриндə дүнја илə
јанашы, инсанын мəншəји, онун һəјат инкишафынын мəрһəлə-
ləри, өлүмү, инсанын оду əлдə етмəси, сəнəти, əкинчилији
өјрəнмəси вə с. мəвзулар да кениш јер тутур. Мүхтəлиф халг-
ларын мифləри бир-бирилə əлагəдар вə ујғундур, ваһид систем
тəшкил едирлəр.

Миф – синкретик, ваһид, универсал дүнјакөрүшү вə
шүур формасы олмушдур. Мифоложи дүнјакөрүшү өзүндə
дөврүнүн дүнјадујумуну, дүнјаны гавраманы, дүнјаны анламаны
əкс етдирмиш, бədиилик вə мүдриклик бахымындан чох
зəнкин олмушдур. Мифлəрдə тəбиət вə мəдəнијјət һадисələри
говушмуш, тəбии чисим вə һадисəлəр чанлылашдырылмыш,
инсанабəнзəрləшдирилмиш, мифоложи образлара чеврилмиш-
дир. Реаллыг вə фантазија, һисс вə фикирлəр, билик вə бədии
образ објектив вə субјектив олан мифлəрдə вəһдəт һалында
бирləшмишдир, бүтөв дүнја мəнзəрəси јарадылмышдыр. Дүнја-
нын мифоложи мəнзəрəсиндə реаллыг вə фантазија, тəбии вə
фөвгəлтəбии, билик вə инам чулғашмышдыр. Мифик образлар
əсасында бир сыра бədии əсəрлəр, инчəсəнət, мусиги,
һејкəлтəрашлыг нүмунələри јарадылмышдыр. Христианлыг,

ислам, буддизм вә б. динләр мифоложи нүмунәләрлә зәнкин дир.

Дини дүнјакөрүшү – дүнјакөрүшүн икинчи тарихи нөвүдүр. Шүурун керчәклији үмумиләшдирәрәк анлајышлар васитәсилә әкс етдирмәси (мәсәлән, Аллаһ, руһ, ахирәт вә с.) әсасында формалашмышдыр. Дин – ичтимаи шүурун ән гәдим формаларындан биридир, керчәклијин фөвгәлтәбии гүввәләрә инам әсасында ин'икасыдыр. Тарихи-сосиал шәраит үзүндән дин ибтидаи ичма, гулдарлыг вә хүсусилә, феодализм дөврүндә ичтимаи шүурун бүтүн башга формаларыны өз тә'сиринә алмыш, чәмијјәтин мә'нәви дүнјакөрүшүнүн әсасларыны тәшкил етмишдир.

Дини дүнјакөрүшә көрә дүнја икили сәчијјә дашыјыр: "јер үзү", "бу дүнја" – тәбии, һисс үзвләримизлә дујулан дүнја вә "о дүнја", фөвгәлтәбии, "көј үзү" – фөвгәлһисси дүнја. Динә көрә әсас, башлыча мәгсәд икинчидир, биринчи исә кечичи вә мүвәггәтидир. Сон дөврләрәдәк, совет империјасы шәраитиндә дини дүнјакөрүшдән бәһс олунаркән оиу анчаг дүнја вә инсан һагтында надан, авам тәсәввүрләр дејә сәчијјәләндирмиш, онун мә'нәви мәдәнијјәт һадисәси, сосиал маһијјәти вә ичтимаи-мә'нәви функсијалары олан идеолокија формасы олмасы нәзәрә алынмамышдыр. Дин әслиндә инсанын гејри-ади тәбии вә сосиал гүввәләр гаршысында ачизлији әсасында јаранса да, мүәјјән тарихи шәраитдә үмумбәшәри дәјәрләр, сосиал әдаләт уғрунда чыхыш етмиш, мә'нәви нормаларын тәнзимләјичиси функсијасыны јеринә јетирмишдир. Инсанларын әхлаг вә давранышыны, һисси тәрзиии вә фикирләрини иормалашдырыб системә салан дин, чәмијјәтдә сосиал-мә'нәви тәнзиметмәнин, адәт-ән'әнә вә мә'нәвијјат нормаларынын һифз едилмәси вә јашадыларағ нәсилдән-нәслә верилмәсинии мүһүм васитәси кими чыхыш етмиш вә едир. Һазырда бәшәријјәтин јашамасы, сүлһ вә сосиал тәрәгги уғрунда, мүһарибә әлејһииә фәал чыхыш едән дии өзүнүн чохсајлы һөкм вә мәрасимләри васитәсилә инсанлар арасында мәһәббәт, хејирхаһлыг, дөзүмлүлүк, рәһмдиллик, әл тутмат, вичдан, борч, әдаләт вә с. кими бәшәри һиссләри тәрбијә едир.

Динләри монотеист вә политеист, ибтидаи вә мүасир, милли вә дүнјәви олмагла мүхтәлиф групларa ајырмаг олар. Ибтидаи динләр (анимизм, фетишизм, макија, бүтпәрәстлик вә с.) политеист (чохаллаһлыг) динләрә, мүасир дүнја динләри

(христианлыг, ислам, буддизм вә с.) исә монотеист динләрә мисал ола биләр.

Дини дүнјакөрүшү мүрәккәб структура маликдир. Һәр бир динин структуруна бу үнсүрләр дахилдир: дини идеја вә тәсәввүрләр; дини һисс вә әһвал-руһијјә; дини ајинчилик (култ) вә дини фәалијјәт. Бунлардан башга, дини тә'сисатлар да вардыр ки, (дини ичмалар, бирликләр, килсәләр, мәсчидләр вә с.), онларын фәалијјәтиндән јаранан нормалар, гајдалар вә принсипләр дини дүнјакөрүшү системиндә мүһүм јер тутур.

Елми дүнјакөрүшү – тәбии-елми вә сосиал-тарихи биликләрә, дүнјанын тәбии-елми мәнзәрәсинә әсасланан, керчәкликдә һадисә вә просесләрин инкишаф вә дәјишмәсинин елми сәбәбләринә истинад едәрәк дүнја һагтында елми анлајыш вә ганунаујғунлугларын үмумиләшмиш ин'икасыны ифадә едән бахыш, идеја вә принсипләрин мәчмусудур. Елми дүнјакөрүшү – өз мүддәаларында мүасири олдуғу елмин сон наилијјәтләринә истинадән инсаны әһатә едән керчәклијә инсан мүнасибәтини хүсуси елми ганун вә категоријалар, тә'лим вә нәзәријјәләр васитәсилә ифадә едир.

Фәлсәфи дүнјакөрүшү – елми дүнјакөрүшүн нөв мүхтәлифлијиндән биридир. О, мүәјјән чәһәтләрдән елми дүнјакөрүшлә говушур, ејниләшир, мүәјјән чәһәтләрдән исә ондан фәргләнир, ајрылыр (һәмин чәһәтләр үзәриндә бир гәдәр сонра дајаначајыг).

Дүнјакөрүшүн структуру зәнкин вә мүрәккәбдир. Керчәклијин мәнимсәнилмәси сәвијјәсинә, елми әсасландырылмасы дәрәчәсинә ујғун олараг һәр бир **дүнјакөрүшүн ики сәвијјәси вардыр**: 1) Дүнјакөрүшүн ади шүур сәвијјәсинә ујғун кәлән сағлам дүшүнчә, һисси-образлы тәфәккүрә, мифоложи тәсәввүрләрә вә күндәлик тәчрүби билијә әсасланан **емпирик-күтләви** (вә ја **ади-күндәлик**) **сәвијјәси**. Бу сәвијјәдә дүнјакөрүшү сағлам тәчрүбәви билијә истинад едиб, чох вахт фајдалы вә мүсбәт олса да, зиддијјәтләрдән, мәһдудлуглардан азад дејилдир. Бу сәвијјәдә дүнјакөрүшү үчүн тәрәддүдләр, инамсызлыг вә с. хасдыр. 2) Елми-нәзәри дүнјакөрүшү сәвијјәси. Дүнјанын һәгиги тәбии-елми мәнзәрәсинә вә материалист фәлсәфәјә истинад едән дүнјакөрүшү мәһз елми-нәзәри дүнјакөрүшү сәвијјәсинә мисал ола биләр.

Дүнјакөрүшү структурча интеграл мүтәшәккилликдир. Бурада әсас чәһәт онун структур компонентләринин синтезинин, бирлијинин әлдә едилмәсидир. Бу мә'нада дүнјакөрүшү –

керчәклик һаггында анчаг биликләрин топлусу дејилдир. Дүнјакөрүшдә идеаллар, өгидә, фәаллијјәт дә мүәјјән ро ојнајыр. Лакин биткин дүнјакөрүшү белә компонентләри вәһдәти, сиитези әсасында јараныр, билик, сәрвәтләр, һәја оријентири (мејли), өгидә вә фәалијјәти бирләшдирәрә инсана нәзәри вә әмәли фәалијјәт үчүн күдрәтли бир сила верир.

Дүнјакөрүшүн структурунда дүнјаны дәркетмә просеси нин мүхтәлиф сәвијјәләрини әкс етдирән **дүнјадујуму дүнјаныгаврама**, **дүнјаныанлама** категоријалары да фәрг ләндирилмәлидир. Бу анлајышлара дүнјакөрүшүн формалаш масы мәрһәләләри дә демәк олар. Үмумијјәтлә, инсан идрак нын әсасында дујғу, һисс үзвләрининн (көрмә, ешитмә, ијбилмә дадбилмә, ламисә) вердији мә'луматлар, сејр, мүшаһидә дурдуғу кими, дүнјакөрүшүн дә әсасында **дүнјадујуму** дуру Дүнјадујуму керчәклијин бу вә ја дикәр конкрет тәрәф вә чәһәтләри, хүсусилә онун заһири тәзаһүрләри һаггында әлд едилән һисс, әһвал-руһијјә, бахыш, дујумдур. Бу мәрһәләдә предметин конкрет, ајры-ајры чәһәтләри һаггында көрүшләр, һисслөр, емосионал һал – дүнјадујуму формалашыр. **Дүнјаныгаврама** исә предмет вә һадисәни һисси бүтөв һалын гаврам мәрһәләсидир, керчәклик һаггында гавранылан хышлар һисслөр вә тәсәввүрләрин мәчмусудур, дүнјаны дәркетмәј апаран јолдур. Демәли, һисслөр вә әһвал-руһијјә сәвијјәсинд дүнјакөрүшүн емосионал-психоложи чәһәтини дүнја ујуму керчәклијин һисси бүтөвүнүн әјани тәсәввүрләр әсасында һисси-образлы гавранылмасыны исә дүнјаныгаврама тәшкил едир. Мәһз дујма ва гавраманын нәтичәсиндә алынмыш информасијаларын тәһлили, үмумиләшдирилмәси јолу илә анлајышлар, мүһакимәләр, әгли нәтичәләр, үмуми нәзәри бахышлар јарадылыр, дүнјакөрүшүн идраки-интеллектуа сәвијјәси олан **дүнјаныанлама** баш верир. Дүнјакөрүшдә һәр үч үнсүр – дүнјадујуму, дүнјаныгаврама, дүнјаныанлама вәһдә тәшкил едир.

Дүнјакөрүшү өз мәзмунуна дахил олан мүнасибәтләр ("тәбиәт-инсан мүнасибәтләри", "чәмијјәт-инсан мүнасибәт ләри", "субјект-објект мүнасибәтләри" вә с.) әсасында, хүсуси лә ашағыдакы структур компонентләрини үзви вәһдәтдә бир ләшдирир.

1) Һәмин мүнасибәтләрин доғурдуғу вә керчәклікдә сынаныб үмумиләшдирилмиш **биликләр системи**. Керчәклик

һаггында дүнјакөрүшү характерли үмумиләшмиш биликләр системинин јаранмасында, һәгигәтә доғру чан атылмасында, сосиал-фәлсәфи елмләрлә (фәлсәфә, етика, тарих, сијаси игтисад вә с.) јанашы, дүнјанын һәгиги тәбии-елми мәнзә рәсини верән хүсуси елмләр дә (тәбиәтшүнаслыг, техники, инсаншүнаслыг елмләри вә с.) иштирак едир.

2) Дүнјакөрүшүн структур компонентләриндән бири дә **бәшәри сәрвәтләрлә** (дәјәрләрлә) дүнјакөрүшүн үмуми идеја ларыны вә принсипләринин говушмасы, онларла шәртләимә сидир. Бәшәри мә'нәви сәрвәтләрә (хејирхаһлыг, инсанпәр вәрлик, вичдан, шәрәф, вәтәнпәрвәрлик вә с.) ујғун кәлмәјән вә ја онлара гаршы чеврилмиш һеч бир идеја вә принсип дүнјакөрүшү амилинә чеврилә билмәз.

3) Дүнјакөрүшүн дикәр мүһүм структур комионенти олан **өгидә** формалашдырылмасында, алынмыш билијин өгидәјә чеврилмәсиндә мүасир елми-техники наилијјәтләрин һәјата, истеһсалата тәтбиги, онларын сосиал-мә'нәви нәтичә ләри мүһүм рол ојнајыр. Өгидә исә әһвал-руһијјә, ирадә вә һиссләрлә даһа чох бағлы олдуғундан шәхсијјәтин мә'нәви аләминә даһа чидди дахил олур, ону сосиал фәаллыға вә јарадычылыға сөвг едир. Өгидә үчүн мә'јар – **инсан фәалијјәтидир**. Билијин, ичтимаи шүурун дүнјакөрүшә чеврилмәси үчүн онлар өгидә характери кәсб етмәлидир. **Өгидә – инсанын һәјат фәалијјәтиндә рәһбәр тутдуғу принсип вә идеалларын һәгигилијинә, доғрулуғуна дәриндән вә әсасландырылмыш инамдыр, һеч вахт донмәдән, дәрин, дахили инамдыр**. Бу исә о демәкдир ки, шәхсијјәт өз идеја вә әмәлләринин доғрулуғуна һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән инанмалыдыр. Мәһкәм өгидә формалашмасында исә инсана дүзкүн идеаллар, сосиал-синфи мәгсәдләр верилмәлидир. Һәмин сосиал-сијаси, мә'нәви идеаллар әсасында дүнја һаггында бахышлар гијмәт ләндирилир, билик өгидәјә чеврилир, дүнјакөрүшү характери алыр.

4) Дүнјакөрүшүн структур компонентләри сырасында **фәалијјәт** (гијмәтләндирмә) дә мүһүм јер тутур. Дүнјакөрүшү анчаг инсан фәалијјәти илә өз принсип вә идејаларыны маддиләшдирир, һәјата кечирир. Мәһз фәалијјәт иросесиндә дүнјакөрүшүн бәшәри сәрвәтләрә (дәјәрләрә) вә сосиал-мә'нәви мәгсәдләрә ујғунлуғу тә'мин олунур. Шәхсијјәт һадисәләри өз дүнјакөрүшү бахымындан гијмәтләндирир вә она ујғун фәалијјәт көстәрир.

-OYU- KİTABXANA

3. Фәлсәфи дүнјакөрүшүн хүсусиҹҹәтләри вә әсас мәсәләси

Фәлсәфә – нәзәри дүнјакөрүшүдүр. Фәлсәфи дүнјакөрүшү дүнјаја вә орада инсанын јерннә даир, инсанын керчәклијә, тәфәккүрүн варлыға мүнасибәтинә даир ән үмуми нәзәри бахышлар системидир. Фәлсәфи дүнјакөрүшү үмуми дүнјакөрүшдән керчәклијә јанашма үсулу илә интеллектуал проблематикасы илә фәргләнир, даһа чох **системли, нәзәри** сәчијјә дашыјыр. Фәлсәфи дүнјакөрүшү өз системли бахышларында вә нәзәри мүддәаларында кортәбии-мифоложи вә дини-еһкамчылыг тәсәввүрләриндән узаглашыр, фөвгәлтәбиилијә истинадән тәһлили чох һалларда гәбул етмир, дүнја, һәјат вә инсан һаггында азад, тәнгиди вә әсасландырылмыш мүһакимәләрдән, елми һәгигәтләрдән чыхыш едир. **Фәлсәфи дүнјакөрүшү – идеалист вә ја материалист мејлли олмасындан асылы олмајараг һәмишә инсана, онун дүнјаја мүнасибәтинә әсасланыр. Инсан – фәлсәфи дүнјакөрүшүн мәһәк дашыдыр.** Дүнја вә инсан, инсанын дүнјаја мүнасибәти, инсанын өзүүн маһијјәти, инсан вә мә'нәвијјат, инсан вә әдаләт, инсан вә хејирхаһлыг, инсан вә бәшәри дәјәрләр, инсан вә көзәллик, ичтимаи тәрәгги вә инсан вә и.а. фәлсәфи дүнјакөрүшүн әзәли вә әбәди проблемләридир. Елә бу мә'нада дејирләр ки, ән мүтәрәгги фәлсәфә – инсан фәлсәфәсидир. **Инсан азадлығы бу фәлсәфәнин гајәсидир.** Фәлсәфи дүнјакөрүшү бу мә'иада интеллектуал-идраки мәзмун дашыдығы кими, бәшәри дәјәрләрлә говушдуғундан дәрин мә'нәвијјат сәчијјәси да дашыјыр. Инсан вә дүнја, онларын гаршылыглы мүнасибәти әи бөјүк әзәли вә әбәди фәлсәфи проблемдир. Дүнјанын тачы, шөһрәти инсандыр. Дүнја инсанла көзәлдир, мә'налыдыр. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, бүтүи фәлсәфи мәктәб вә чәрәјанларын маһијјәтиндә "дүнја-инсан мүнасибәтләриии" һансы мөвгедән һәлл етмәси, инсанын сосиал-мә'нәви мөвгејини вә и.а. нечә изаһ етмәси мәсәләси дурур.

Бир һалда ки, фәлсәфи дүнјакөрүшү системиндә "дүнја-инсаи мүнасибәтләри" апарычыдыр, **оида фәлсәфәнин дә әсас мәсәләсини "инсанын дүнјаја мүнасибәти" тәшкил едир** демәк даһа дүзкүн оларды. Даһа конкрет шәкилдә, фәлсәфәнин әсас мәсәләси нәдир? суалына "инсан"-дејә гәти чаваб вермәк олар. Бунунла биз узун заман совет фәлсәфә елминдә инсаиа көстәрилмиш е'тинасызлыға е'тираз етмәклә

бәрабәр, һәм дә "инсанын керчәклијә мүнасибәтинин" әсас дүнјакөрүшү проблеми олдуғуну да тәсдиг етмиш олуруг. Фәлсәфәнин әсас мәсәләсиниин "тәфәккүрүн варлыға, шүурун материјаја мүнасибәтиндән" ибарәт олдуғуну тәсдигләјән философлар да инсана, онун мә'нәви дүнјасына истинад едир, мә'нәвинин (инсан идракы, шүур, тәфәккүр вә с.) маддијә мүнасибәтини әсас тутурдулар. Философларын бөјүк гисми фәлсәфәнин әсас мәсәләсиндән бәһс едәркән гејд едирдиләр ки, дүнјакөрүшү үчүн "тәфәккүр" вә "варлыг", "мә'нәви олан вә маддi олаиын" гаршылыглы мүнасибәтиндән башга даһа үмуми анлајышлар тапмаг гејри-мүмкүндүр: мә'нәвинин маддијә мүнасибәти (вә ја инсаиын керчәклијә мүнасибәти) вә онларын мүгајисәси фәлсәфи дүнјакөрүшүн башлыча мәсәләсидир. Дикәр бүтүн мәсәләләр мәһз әсас мәсәләјә мүнасибәт бахымындан һәлл олунур, елми-фәлсәфи гијмәтини алыр.

Ф.Енкелс фәлсәфәнин әсас мәсәләсиндән бәһс едәрәк јазмышдыр: "Бүтүн фәлсәфәнин, хүсусән ән јени фәлсәфәнин, бөјүк әсас мәсәләси, тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсидир"[1]. Бу мөвгедән чыхыш едәнләр фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин ики тәрәфи олдуғуну гејд етмиш вә көстәрмишдирләр ки, биринчи тәрәфин маһијјәти белә бир алтернатив мәзмун дашыјан суала чаваб вермәкдән ибарәтдир ки, нә нәдән әзәлидир? Нә илкиндир, әсасдыр, мүәјјәнедичидир, нә төрәмәдир, икинчидир? Руһму тәбиәти, јохса тәбиәтми руһу, варлыгмы тәфәккүрү, јохса тәфәккүрмү варлығы мүәјјән едир? Фәлсәфәнии әсас мәсәләсинин икинчи тәрәфи исә инсаи идракынын керчәклијә мүнасибәти нечәдир? Дүнја вә онун ганунлары дәрк едилә биләрми? суалына чаваб вермәкдән ибарәтдир. Биринчи тәрәф әсас мәсәләнин онтоложи аспектини, икинчи тәрәф исә гносеоложи аспектиии ифадә едир.

Дүздүр, һазырда һәмин мүддәа, јә'ни фәлсәфәнин әсас мәсәләсиннн "тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти" идејасы бу вә ја башга шәкилдә ја там инкар олунур, ја да зиддијјәтли тәһлил едилир. Әлбәттә, бу идејанын там инкар едилмәсини дүзкүн мөвге һесаб етмәк олмаз. Әслиндә "тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти" мүддәасы елә бу вә ја башга тәрздә "инсанын дүнјаја мүнасибәти" фикри илә ејниләшир. Одур ки, бу ики мүддәа арасында тәигид хатиринә, чидди фәрг ахтармаг

---

[1] *К.Маркс* вә *Ф.Енкелс*. Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, 3-чү чилд, с.395.

да дүзкүн дејилдир. Лакин "тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти" мүддәасы даһа мүһәррәддир, әслиндә мүәјјән "сөз күләшдирмәсидир". Икинчи мүддәа исә даһа реал, конкрет вә ағлајығундур. Одур ки, фәлсәфи дүнјакөрүшүн әсас мәсәләси нәдир? - суалына "Инсан вә онун дүнјаја мүнасибәтидир" кими чаваб верилмәси мәгсәдәујғундур.

Материјанымы, јохса шүүруму илкин әсас, субстантив башланғыч һесаб етдикләринә көрә философлар ики әкс чәрәјана мәнсуб олмушлар. Материјаны мүәјјәнедичи, илкин һесаб едәнләр **материализм** чәрәјанына вә онун мүхтәлиф мәктәбләринә (садәләвһ, механики, метафизики, маарифчи, классик материализм вә с.), – варлығы, материјаны шүур әсасында изаһ едән, идејалары илкин әсас, башланғыч кими көтүрәнләр исә идеализмә вә онун мүхтәлиф нөвләринә (објектив идеализм вә субјектив идеализм) мәнсуб олмушлар. Бу чәһәтдән објектив идеализм инсандан, бәшәриҗјәтдән кәнарда, ондан асылы олмајараг објектив "мәвчуд олмуш" "дүнја руһу", "мүтләг идеја"ны әсас көтүрмәклә, субјектив идеализм исә инсан шүуруна истинад етмәклә фәрглән-мишләр. Материализм вә идеализмин әкслији тәкчә нәзәри мәсәлә дејилдир, о һәм дә сосиал-игтисади, синфи, сијаси вә мә'нәви сәбәбләрлә шәртләнир. Материализм өз мәзмуну вә маһијјәти е'тибарилә, һәм дә керчәклији әкс етдирмәси чәһәтдән елмә јахындыр, онунла говушур. Идеализмин исә динлә говушдуғуну гејд едән философлар идеализми "инчәләшмиш дин", "динчилијә јол" вә с. адландырмышлар. Дүздүр, бу чүр тәһлил һәгигәтә ујғундур вә әсасән гәбул едилмәлидир. Лакин бурадакы зиддиҗјәтли вә мәһдуд чәһәт ондан ибарәтдир ки, марксист-ленинчи фәлсәфи консепсијаја көрә бу чәрәјанлар һеч дә идеја, фикир плүрализминин дејил, там антагонист, дүшмән мөвгеләрин барышмазлығынын ифадәсидир.

Совет һакимиҗјәти илләриндә јүзләрлә вә бәлкә минләрлә көркәмли алим-мүтәфәккирин, философун, зијалынын репрессијаја уғрадылыб тә'гиб едилмәсиндә һәмин идеоложи тәблиғатын күчлү тә'сири олмушду. Лакин унутмаг олмаз ки, һәр ики фәлсәфи чәрәјан керчәклијин мүхтәлиф мөвгеләрдән изаһыдыр, инсан идракынын мәһсулудур; идрак исә дүз хәтт үзрә инкишаф етмир; идракын инкарлы спиралабәнзәр инкишафы мүәјјән јанылмалары, дәгигләшмәни, фикир плүрализмини зәрури сүрәтдә доғурур. Бу јолла

мөвгеләр аjдынлашыр, һәгигәтә jахынлашыр, фикир плүрализминдән фикир аjдынлыгына кечилир.

Фәлсәфәнин әсас мәсәләсиннн икинчи тәрәфиндә гоjулан суала да философлар мүхтәлиф чәһәтдәи jанашыб чаваб вермишләр. **Дүнjанын дәркедиләjилиjи принсипи** мөвгеjиндән чыхыш едән философлар бу мөвгедә дурурлар ки, дүнjа вә онун ганунаујғунлуглары дәрк едиләндир. Дүнjада дәрк олунмамыш шеjләр чохдур, амма дәрколунмаз шеjләр jохдур. Дүнjа вә онун ганунлары елмин вә практик фәалиjjәтин инкишафы илә аддым-аддым дәрк олунур, әмәли мәгсәдләриндә инсан һәмин ганунлардан истифадә едир. Лакин фәлсәфә тарихиндә кәрчәклик вә онун ганунларынын дәрк едилмәсинә шүбһә илә бахан (ону мүәjjән чәрчивә илә мәһдудлашдыран) **скептисизм** (Д.Јум вә башгалары) вә дүнjаны "сирли өзүндәшеjләр" һесаб едәрәк онун дәрк едилмәсини гejри-мүмкүн саjан **агностисизм** (И.Кант вә башгалары) чәрәjанлары ("а" jунанча инкар шәкилчиси, "гиосис" – билик демәкдир, jә'ни "билмәзлик", "билиjин инкары") олмушдур. Кант көстәрирди ки, инсан тәбиәтдән ганунлар алмыр, әксинә тәбиәтә ганунлары диктә едир. Әслиндә исә инсан идракы тәдричән мүтләг һәгигәтә jахынлашыр. Инсан һәгигәтә чатдыгча Кантын өзүндәшеjләриниин сону чатыр.

4. Фәлсәфә, елм вә мәдәниjjәт. Фәлсәфәнин функсиjалары вә чәмиjjәтдә ролу

Фәлсәфәнин бир елм кими әсас хүсусиjjәтләриндән бирини онун **ичтимаи-тарихи характер** дашымасы тәшкил едир. Дикәр ичтимаи шүур формалары кими фәлсәфи шүур да тарихән дәjишкән ичтимаи варлыгын тә'сириндән формалашыр вә тарихи просеслә шәртләнир. Һәр бир мүтәфәккир, jашадыгы тарихи шәраитин тә'сириндән чох чәтин ки, хилас ола билсин. Фәлсәфәнин ичтимаи-тарихи сәчиjjә дашымасы да онун мөвчуд олдуғу ичтимаи шәраити әкс етдирмәсиндән ибарәтдир.

Фәлсәфә өз маһиjjәтн е'тибарилә һәм мәдәниjjәтин бүтүн саһәләри илә чулғашмыш, һәм дә онун тәрәггисинин ме'jарларындан биринә чеврилмишдир. Фәлсәфә мәдәниjjәт һадисәси олмагла, һәм дә онун "инкишафынын көстәричисидир". "Инчәсәнәт фәлсәфәси", "әхлаг фәлсәфәси", "дин фәлсәфәси", "техника фәлсәфәси", "тәбиәт фәлсәфәси"

"тарих фәлсәфәси", "сиjасәт фәлсәфәси", "һүгут фәлсәфәси", "һәjат фәлсәфәси" вә и.а. анлаjышлар вә истигамәтләр фәлсәфә мәдәниjjәтлә говушур, мәдәниjjәтин бүтүн аспект чаларларыны әһатә едир, онун нәзәри-методолоjи әсасларын верир, мадди вә мә'нәви мәдәниjjәт амили кими чыхыш едир.

Фәлсәфәнин предметиндә дуран проблемләрдән бири дә **фәлсәфәнин елмилиjи мәсәләси, елмлә фәлсәфәнин гаршылыглы мүнасибәти, онларын охшар вә фәрглә чәһәтләринин мүәjjәнләшдирилмәсидир.** Фәлсәфә вә ел арасында **охшарлыг** ондадыр ки, а) һәр икиси објектив керчәклик ганунаујғунлугларынын инсан шүурунда бу вә ја башга дәрәчәдә долғун ин'икасыдыр; б) һәр икиси сивили засијанын ән бөjүк наилиjjәтидир; в) һәр икиси керчәклиjи дәрк едилмәси үчүн инсана күдрәтли силаһ верир; г) һәр икиси ичтимаи функсијаны jеринә jетирәрәк чәмиjjәтин мадди вә мә'нәви дәjәрләринин (сәрвәтләринин) инкишаф етдирилмәси амили кими чыхыш едир вә и.а.

Фәлсәфә илә елм арасында **мүәjjән фәргләр** дә вардыр: а) әкәр фәлсәфә өз маһиjjәти е'тибарилә инсана ән башлычасы үмумиләшмиш дүнjакөрүшү верирсә, мүхтәлиф елм саһәләри инсана конкрет билик верир; б) хүсуси ганунлары өjрәнән конкрет елмләрдән (физика, кимjа, биолоkиjа вә с.) фәргли олараг фәлсәфә тәбиәт, чәмиjjәт вә тәфәккүр инкишафынын ән үмуми ганунларыны өjрәнир; в) фәлсәфә, ән кениш мә'нада бүтүн дүнjакөрүшү нөвләринин өзәjини нүвәсиин тәшкил етдиjи һалда, аjры-аjры конкрет елмләр дүнjанын тәбии елми мәизәрәсиии мүәjjән едән конкрет материаллар верир; г) фәлсәфә вә елм ичтимаи шүурун спесифик формасы олмаг е'тибарилә дә бир-бириндән фәргләнирләр; д) ичтимаи функсијалары е'тибарилә дә фәлсәфә илә елм арасында фәргләр вардыр: фәлсәфә чәмиjjәтдә елмә нисбәтән daha сәфәрбәредичи вә соснал фәаллашдырычы рол ојнаjыр, фәлсәфә чәмиjjәтдә гаршыjа чыхан вәзифәләрин дүзкүн һәлли jолларыны тапмаға имкан верир; ж) конкрет бир елм саһәсиндә ишләjән мүтәхәссис конкрет һадисәләри мүәjjән едәркән дүнjа һагтында үмуми төсәввүрләрә, дүнjанын гурулушу, үмуми мәизәрәси вә онун ән үмуми инкишаф ганунаујғунлуглары һагтында принсии вә бахышлара еһтиjач дуjур. Бу еһтиjачы мәһз фәлсәфәjлә өдәjир вә и.а. Демәли, елмин үмуми дүнjакөрүшү, методолоjи вә нәзәри-идракы әсасландырылмасы мәсәләләрини фәлсәфә өjрәнир, төһлил едир. Елм

фәлсәфәjә jиjәләнмәклә методолоkиjаjа вә дүнjакөрүшү мәjлинә саһиб олур.

Фәлсәфә – бәшәр тарихини нәзәри үмумиләшдирдиjиндән, мүасир вә кәләчәк инсан фәалиjjәтини елми төһтдән әсасландырдыгындан **үмумбәшәри мәзмун** дашыjыр. Фәлсәфә – бәшәри дәjәрләрә истинад едир вә өзү дә бу дәjәрләрин башлыча нүмунәләриндән биридир. Лакин фәлсәфәнин маһиjjәтчә үмумбәшәри сәчиjjә дашымасы, мүәjjән конкрет-тарихи шәраитдә онун **синфи-сиjаси мәзмун** кәсб етмәсини дә рәдд етмир. Тарих саһәсиндә мүбаризә апаран гүввәләр, хүсусилә XX әсрин сонларында, инкишаф мејли сечәркәи вә бәшәри дәjәрләри гиjмәтләндиряркән өз сосиал-сиjаси вә игтисади мәнафеjләри бахымындан һәрәкәт едирләр. Бу бахымдан фәлсәфәдә материализм вә идеализм чәрәjанларынын, диалектик вә метафизик инкишаф тә'лимләринин башга-башга истигамәтләрдә дајанмасыны, фәлсәфи нәзәриjjәләрин сосиал истигамәт көтүрмәсини бир чохлары "фәлсәфәнин иартиjалылыгы" анлаjышы илә ифадә етмишдир. Буну, кобуд мә'нада, бу вә ја дикәр философун бу вә ја дикәр партиjаjа вә сосиал груплашмаjа мәнсуб олмасы кими баша дүшмәк дүзкүн дејилдир. Фәлсәфәнин партиjалылыгы – фәлсәфи консепсиjанын сосиал истигамәтләнмәси, мүәjjән синфин, милләт вә чәмиjjәтин сосиал-игтисади вә сиjаси мәнафеjини әкс етдирмәси, бәшәри сәрвәтләри (дәjәрләри) гиjмәтләндирмәси вә с. мә'нада баша дүшүлмәлидир. Лакин марксист-ленинчи фәлсәфи консепсиjада "фәлсәфәнин партиjалылыгы" анлаjышы алтында чох һалларда, әсасән, философун коммунист партиjасына мәнсуб олмасы вә анчаг пролетариатын, фәһлә синфинин мәнафеjини әкс етдирән идеjалары төблиғ етмәси кими баша дүшүлмүшдүр. Фәлсәфә мөвчудатын әсасы, варлыг, материја, шүур вә с. кими ән үмуми анлаjышлар һагтында нәзәри мүддәаларыны ишләjиб һазырлаjаркән өзүнүн **онтоложи функсиjасыны** (онтолоkиjа – jунанча "оитос" (мөвчудлуг) вә "логос" (тә'лим) сөзләриндән әмәлә кәлиб, мә'насы мөвчудлуг һагтында елм демәкдир) jеринә jетирир. Инсан фәалиjjәти һагтында тә'лим илә фәлсәфә өзүнүн **праксиоложи** ("практикос" – jунанча фәалиjjәт демәкдир), бәшәри сәрвәтләр (дәjәрләр) һагтында идеjалары илә исә **аксиоложи** ("аксиос" – jунанча дәjәр, сәрвәт демәкдир) функсијасыны һәjата кечирир. Мәһз бунлар да көстәрир ки, дүнjакөрүшүн расионал-нәзәри формасы олан фәлсәфәнин гәдим дөврдән

индијәдәк ән башлыча вәзифәси әи үмуми идеја вә тәсәввүрләри, ән үмуми ганун вә категоријалары ишләјиб hазырламагдан ибарәт олмушдур.

Идраки (гиосеоложи) функсијаны јеринә јетирәрәк фәлсәфә тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн маһијјәтинин вә ганунаујғунлугларынын дәрк едилмәсинә көмәк едир. Мүасир тәбиәтшүнаслыг вә ичтимаи елмләрлә сых әлагәдә фәлсәфи дүнјакөрүшә јијәләнмиш инсан, дүнјанын тәбии-елми мәнзәрәсини мәнимсәјир, әтрафында баш верән чохсајлы тәбии вә ичтимаи hадисәләрин маһијјәти вә сәбәбләри hагтында елми-објектив нәтичәләрә кәлә билир, онларын инкишаф ганунаујғунлугларыны дәрк едир, чәмијјәтдә дүзкүн hәјат програмы тутур. Керчәклик hагтында әлдә етдији мүхтәлиф билији нәзәри систем hалында үмумиләшдирир, дүнјакөрүшү фактына чевирир (фәлсәфәнин **дүнјакөрүшү функсијасы** hагтында артыг бәhс олунмушдур).

Методоложи функсија чәhәтдән фәлсәфә, диалектик метод принсипләринә (зиддијјәтлилик, инкарлыг, јенинин гаршысыалынмазлығы, өзинкишаф вә с.) истинадән инсана тәбиәт вә сосиал керчәклијин дәрк едилмәси вә дәјишдирилмәси үчүн үмуми јанашма үсулу, гајда вә метод верир, үмуми нәзәри фәлсәфи методоложи принсипләрлә ону силаһландырыр.

Дүнјакөрүшү системиндә фәлсәфә hәм дә шәхсијјәтлә тәбиәт вә чәмијјәт hадисәләри арасында әлагә вә мүнасибәтләри, инсан тәчрүбәсинин бүтүн формаларыны тәнзим едәрәк **интегратив функсијаны** да ифадә едир. Ајры-ајры елмләрин наилијјәтләрини әлагәләндириб онлардан дүзкүн елми-фәлсәфи дүнјакөрүшү нәтичәләри чыхармаға имкан верир. Мүхтәлиф ичтимаи шүур формаларыны әлагәләндирәрәк, гаршылыглы зәнкинләшмә әсасында фәлсәфә шәхсијјәтин дүнјакөрүшүнүн мә'нәви, сијаси, естетик, hүгуги вә с. әсасларыны hазырламагла чәмијјәтдә мадди вә мә'нәвинин гаршылыглы мүнасибәтинин рол вә әһәмијјәтини мүәјјән едир.

Фәлсәфә hеч дә тәкчә кечмишә вә индијә дејил, hәм дә кәләчәјә мүрачиәт едир. О, јени-јени нәзәри конструксијалар гурмаға, кәләчәк hагтында мүкәммәл идеја вә принсипләр мүәјјән етмәјә - габагкөрәнлијә имкан верир. **Габагкөрәнлик** бахымындан фәлсәфи дүнјакөрүшү шәхсијјәтә сосиал-сијаси hадисәләрин инкишаф еhтималыны дүзкүн гијмәтләндирмәк, инкишаф мејлинин зәрури әлагәләрини тапмаг, ајдын елми мөвгедән чыхыш етмәк, дәрин интуисија, зәнкин тәфәккүр вә

бөјүк һәјати тәчрүбә әсасында һадисәләри габагламаг вә кәләчәјин моделини јаратмаг имканы верир. Мәһз бу јолла шәхс инкишафын ганунаујғун, дахили, зәрури, маһиҗәтли әлагә вә мүнасибәтләрини дәрк едир, еһтималлы прогноз-лашдырмалар апарыр, үмуми һипотезләр, еһтималлар, нәзәриј-јәләр јарадыр.

Фәлсәфәнин **тәнгиди функсијасы** да вардыр. Белә ки, о бүтүн әввәлки мәдәни ирси, мифоложи, дини тәсәввүрләри, тарихи-фәлсәфи тә'лимләри тәнгиди тәһлил едиб, јарадычы гиҗмәтләндирмәјә, мүрәккәб фәлсәфи проблемләрин мүасир һәллини вермәјә чалышмышдыр. Дүнја һаггында јени фәлсәфи бахышларын һазырланмасы просеси, һәмишә мүхтәлиф нөв јанылмаларын, хүрафатын, керчәклијин дәрк едилмәсиндәки сәһвләрин, динин, мәнһуматын, вә и.а. тәнгиди тәһлили јолу илә баш верир. Тәнгиди фәлсәфи тәфәккүрүн мәгсәди јенилијә мане олан һәр шејин – еһкамчылығын, көһнәлмиш бахышларын, зәрәрли мә'нәви стереотипләрин тамамилә арадан галдырылмасындан ибарәтдир. Фәлсәфәнин бүтүн инкишафы тарихи көһнәлијә гаршы јенилијин гәләбәси уғрунда нечә мүбаризә етдијинә вә өзүнүн тәнгиди функсијасыны нечә һәјата кечирдијинә даир зәнкин нәзәри вә конкрет материал верир.

II ФӘСИЛ

ГӘДИМ ДӨВР ФӘЛСӘФӘСИ

1. Фәлсәфәнин мәншәји вә инкишафынын мәрһәләләри

Фәлсәфәнин мәншәји проблеми сон илләрәдәк тарихи вә фәлсәфи әдәбиҗјатда зиддиҗјәтли һәлл олунмушдур. Бурада ики истигамәт мөвчуд иди: биринчи истигамәтдә мүстәмләкәчилик, Авропасентризм идеоложи чәрәјанлары мөвгејиндә дуран идеологлар бу фикирдә олмушлар ки, үмумиҗјәтлә, мәдәниҗјәт, елми-нәзәри тәфәккүр, фәлсәфә мәншәчә Авроиа өлкәләри илә, Гәдим Јунаныстан вә Рома илә бағлы олмушдур, бурадан да дүнја өлкәләринә вә Шәргә јајылмышдыр. Икинчи истигамәтдә исә елми вә фәлсәфи фикрин Шәрг өлкәләриндә әмәлә кәлдији е'тираф едилсә дә, фәлсәфәнин бир елм кими

формалашмасы вә инкишафы јенә дә Гәрб өлкәләрин Јунаныстан вә Ромаја аид едилирди.

Дүздүр, бу идеја истигамәтләри өз мүддәаларын әсасландырмаг үчүн мүәјјән аргументләр дә кәтирирдиләр (Шәрг халгларынын үмуми мәдәни керилији, чох һалларда көчәри һәјат кечирмәләри. Шәрг өлкәләриндә мәркәзи дөвләтчилијин куја сонралар инкишафа башламасы вә с.) Лакин әслиндә бу мүддәаларын елми әсаслары јохдур, анчаг Авропа мүстәмләкәчилијинә идеоложи һагг газандырмаг (Авропанын Шәргә нисбәтән мәдәниләшдиричи вә мүтәрәгги сосиал-мә'нәви ролуну "сүбут етмәк") мәгсәдини күдүрдү. Бунлар исә, әслиндә һәгигәти, тарихи-елми фактлары тәһриф етмәкдир. Әкәр гулдарлыг чәмиҹјәти, ичтимаи тәрәггинин ибтидаи ичмаја нисбәтән даһа мүтәрәгги мәрһәләсидирсә, гулдарлыг чәмиҹјәти әввәлчә Шәрг өлкәләриндә өзүнү классик инкишаф сәвиҹјәсинә чатмышса, елмин, фәлсәфәнин јаранмасы вә инкишафы чох һалларда гулдарлыг чәмиҹјәтинин мәһсулу һесаб едилирсә, онда фәлсәфәнин, тәбии-елми фикрин дә Шәрг өлкәләриндә, хүсусилә гәдим Бабилистан, Мисир, Һиндистан, Чин вә б. өлкәләрдә мејдана кәлдији шәксиздир. Тарихи фактлар һәмин өлкәләрдә е.ә. IV миниллијин сону вә III миниллијин әввәлләриндә классик гулдар чәмиҹјәтинин олдуғуну, тәбии-елми фикрин вә фәлсәфи көрүшләрин тәшәккүл тапдығыны тамамилә тәсдиг едир.

Бир чәһәти дә гејд едәк ки, елми вә фәлсәфи дүшүнчә тәрзинин мәншәчә Шәрглә бағлы олдуғуна шүбһә едән Авропанын бир сыра тарихчи идеологлары иддиа едирдиләр ки, Шәрг халгларынын тәфәккүрүндә, тәбии-елми вә фәлсәфи фикрә мејл, куја тәбиәтән зәиф олмуш, бу халгларда анчаг мифолокија, дини-мәһумат, мистика мә'нәвиҹјаты һөкм сүрмүшдү. Лакин тарихи фактлар, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш мә'хәзләр, мадди мәдәниҹјәт абидәләри, бир сыра әсәрләр һәмин мөвгејин дә гејри-елми, һәгигәтә үјғун олмајан бир мүддәа олдуғуну сүбут едир.

Тәк бир факты гејд едәк: мә'лумдур ки, фәлсәфи фикрин инкишафынын илкин дөврү е.ә. I миниллик һесаб олунур. Е.ә. I миниллијин орталарындан бәшәр тарихиндә "әгли партлајышын", "интеллектуал ингилабын" баш вердији гејд олунур. Дүздүр, тарих елми һәмин "интеллектуал ингилабын" сәбәбләрини һәлә дә там мә'нада тәдгиг едиб ајдынлашдырмамышдыр. Лакин бу, шүбһәсиз, гулдарлыг ичтимаи мүнасибәтләринин, хүсусилә мәһсулдар гүввәләрин тәкмилләшмәси вә инкишафы нәтичәсиндә, истеһсалын гаршыја гојдуғу тәләбат вә еһтијач әсасында баш вермишдир. Һәмин просес исә Јунаныстанда олдуғу кими, Һиндистан вә Чиндә дә ејни дөврдә, јә'ни әсасән, е.ә. I миниллијин VI-IV әсрләриндә баш вермишдир. Она көрә дә, бизчә, фәлсәфәнин мәншәчә Гәрблә, Јунаныстанла бағланмасы һәгигәтә үјғун дејилдир, бурада Шәргдә дә, Гәрбдә дә ејни заман дахилиндә баш вермиш бир инкишафын гәбул едилмәси даһа мәгсәдәүјғун оларды.

Лакин тарихи фактлар елми-фәлсәфи фикрин Шәрг өлкәләриндә, хүсусилә Бабилистан вә Мисирдә даһа гәдим дөврләрдә өмәлә кәлдији һагда зәнкин материал верир. Һәмин өлкәләр дүнјанын ән гәдим гулдар дөвләтләри иди. Е.ә. һәлә III минилликлә бу өлкәләрдә гулдарлыг мүнасибәтләри там инкишаф етмишди. Елми-фәлсәфи фикир дә һәмин дөврдән ибтидаи ичмадан гулдарлыға кечилмәси әсасында инкишафа башламышды. Гаршыја чыхан мадди истеһсал тәләбаты әсасында, хүсусилә дәмир истеһсал аләтләринә кечилмәси, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, тичарәт, әмтәә-пул мүнасибәтләринин гәрарлашмасы нәтичәсиндә конкрет дүнјәви тәбии елмләр: ријазиҹјат, астрономија, һәндәсә, чоғрафија, психолокија вә саирин илк рүшејмләри мејдана чыхыр, мифоложи тәфәккүр инкишаф едирди. Фәлсәфә исә һәлә хүсуси тәсәввүрләр шәклиндә мөвчуд иди.

Лакин һәјат кет-кедә инкишаф едир, гаршыја јенн-јени тәләбатлар чыхырды: Нил чајынын бәјүк фәлакәтләр төрәдән дашгынларынын гаршысыны алмаг, кәмичилији, тичарәти, сәнәти инкишаф етдирмәк, Мисир еһрамларыны (пирамидаларыны) тикмәк, әкинчиликлә мәшғул олмаг вә с. Бунлардан исә мүәјјән һесабламалар апармаг, дикәр төләбатдан һәндәси, чоғрафи, ријази биликләрлә мәшғул олмаг зәрурәти јаранмышды. Күнәшин, Ајын, дикәр сәма чисимләринин һәрәкәти әсасында төсәррүфат ишләрини, кәмичилији, тәгвими, илин фәсилләрини мүәјјән етмәк вә с. һагтында биликләр мејдана чыхыр, "елми тәдгигатла" мәшғул олан хүсуси инсан зүмрәси – каһинләр јаранырды. Бабилистанда садә һәндәси вә ријази биликләрин башланғычы гојулмуш, квадрат тәнлијин, көкалманын һәлли үсуллары тапылмыш, илк тәгвим јарадылмышдыр. Саатын 60 дәгигәдән, дәгигәнин 60 санијәдән ибарәт олдуғу мүәјјәнләшдирилмишдир. Мисирдә һесаб, һәндәсә,

астраномија јараныб инкишаф едирди. Мисирдә или 4 фәслә, 365 күнә, 12 ај, һәр ајы исә 30 күнә бөлән нисбәтән дәгиг тәгвим јарадылмыш, пирамидалар тикинтиси үчүн мүрәккәб әмәлијјатлар апарылмышдыр. Гәдим мисирлиләр планетләри фәрглөндирир, онлара һәтта ад верирдиләр. Сүн'и бәндләр јарадылыр, суварма системләри тәшкил олунурду, тибб, механика, ријазијјат, һәндәсә вә с. елм саһәләри кетдикчә мүстәгил мәшғулијјәт нөвүнә чеврилирди.

Белөликлә, е.ә. III миниллијин әввәлләриндә, гулдарлыг ичтимаи мүнасибәтләринин там гәрарлашмасы нәтичәсиндә елми-фәлсәфи фикир "сағлам тәфәккүр"дә әмәлә көлиб инкишаф едирди. Лакин бу дүнјакөрүшү инкишафы, фәлсәфи тәфәккүр формалашмасы чох узунмүддәтли вә зиддијјәтли бир јол кечмишдир. Илкин дөвр фәлсәфәсинин инкишаф јолуну белә ифадә етмәк олар: мифоложи, дини-мистик тәсәввүрләрдән практик билијә, күндәлик тәчрүбәјә әсаслапан дүнјакөрүшә вә орадан да елми-емпирик дүнјакөрүшә кечилмәси илә баглы олан фәлсәфи бахышларын формалашмасына доғру. Һәмин просес е.ә. III-I минилликлөр арасында давам етмишдир. Дүздүр, һәмин дөврдә, хүсусилә I миниллијин орталарыпадәк хүсуси фәлсәфи мәктәб вә чәрәјанлар мөвчуд олмаса да, дүнјанын дини-мифоложи вә тәбии-елми практик мәнимсәнилмәсинә үјғун, дүнјанын дини-мифоложи вә тәбии-елми мәизәрәсини "синтез һалында" әкс етдирән, һәлә онлары там фәрглөндирә билмәјән дүнјакөрүшү, фәлсәфи дүшүнчә тәрзи мөвчуд олмушдур. Бу чәһәтдән гәдим Бабилистан әдәби абидәси олан "**Ағанын гул илә сөһбәти**", Мисир абидәләри олан "**Арфачынын нәғмәси**", "**Үмиди боша чыхмышын өз руһу илә сөһбәти**" вә с. нәзәрә алмаг кифајәтдир. Һәмин әдәби абидәләрдә каһинләрин тәблиғ етдији ахирәт дүнјасынын мөвчудлуғуна кортәбии шүбһә едилир, хошбәхтлијин бу дүнјада јарадылмасы идејасы тәблиғ олунурду. Өлөнлөрдән һеч кимин гајытмадығына вә о дүнјаны көзү илә көрөнлөрин олмадығына көрә "о дүнјада һәјатын әбәдилији" идејасына шүбһә едилирди.

Белә нәтичә чыхарылырды ки, о дүнја хошбәхтлијинә үмид бағламагданса, јахшы, мә'наты һәјаты бу дүнјада гурмаг даһа әлверишлидир. Бу әсәрләрдә варлығын, маддн кепчәклијин судан төрәмәси кими кортәбии материалист идеја да тәблиғ олунмушду.

Лакин дини-каһинлик тә'лимләриниң тә'сиридән белә кортәбии материалист сезмәләр кениш инкишаф едә билмирди, фәлсәфи билијин системләшмәси, хүсусилә варлыг, инсан, руһ, маһиҗәт, идеја вә с. кими ән үмуми фәлсәфи анлајышлар һаггында тәбии-елми билијә әсасланан, кортәбии дә олса, материалист фәлсәфи бахышлар е.ә. I миниллијин VI-IV әсрләриндә гәдим Һиндистан вә Чиндә меjдана кәлиб инкишаф етмишдир.

Беләликлә, биз фәлсәфәнин мәишәји вә илкин инкишаф мәрһәләси һаггында мүәjjән мә'лумат әлдә етдик. Фәлсәфи фикир ичтимаи тәрәггинии сонракы мәрһәләләриндә, дүнjанын елми вә дини мәнзәрәсиндә, сосиал-сијаси шәраитдә баш верән дәjишиклик вә инкишафа уjғун олараг дәjишмиш, тәкмилләшмиш вә инкишаф етмишдир. Фәлсәфәнин кечдиjи тарихи инкишаф jолунун мәрһәләләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: а) гәдим дөвр фәлсәфәси, буна гулдарлыг чәмиjjәтиндә фәлсәфи фикрин инкишаф мәрһәләси дә демәк олар. Бу мәрһәлә е.а. III–I миниллиjкләри әһатә едир вә ерамызын I–II әсрләринә гәдәр давам едир; б) феодализмин илкин инкишафы дөврү фәлсәфәси. Бу мәрһәлә ерамызын II–VIII әсрләрини әһатә едир, хүсусилә христианлыг, ислам кими дүнjа динләринин меjдана чыхмасы вә дөвләт дининә чеврилмәси илә сәчиjjәвидир; в) орта әсрләрин классик фәлсәфәси. Бу мәрһәләнин шәрти олараг IX–XIV әсрләри әһатә етдиjини геjд етмәк олар. Бу мәрһәлә динин ичтимаи шүур системиндә һаким мөвгеjә кечмәси илә, фәлсәфи фикирдә дини-мистик вә идеалист истигамәтин күчләнмәси илә сәчиjjәвидир; г) интибаһ вә jени дөвр фәлсәфәси. Бу мәрһәлә XIV–XVII әсрләри әһатә едир: капиталист мүнасибәтләриниң меjдана кәлмәси вә гәрарлашмасы, елми вә ичтимаи-фәлсәфи фикирдә интибаһ, оjанма баш вермәси илә, дүнjанын jени һелиосентрик мәнзәрәсиниң jарадылмасы илә, Антик фәлсәфә вә елми фикрин дирчәлдилмәси, jени фәлсәфи чәрәjанларын меjдана чыхмасы вә с. илә сәчиjjәвидир; д) маарифчилик вә иигилаби-демократизм фәлсәфи фикрин, классик алман фәлсәфәсиниң, марксист-ленинчи фәлсәфи консепсиjанын әмәлә кәлмәси вә инкишафы мәрһәләси. Бу мәрһәлә XVIII–XIX әсрләри әһатә едир; е) нәһаjәт, XX әср фәлсәфәси мәрһәләси. Бу мәрһәлә классик вә марксист фәлсәфәjә тәнгиди мүнасибәтин күчләнмәси, мүасир чохсаjлы фәлсәфи чәрәjанларын, гejри-классик фәлсә-

фәнин мејдана чыхмасы, фәлсәфәнин даһа чох интеллектләшмәси вә с. илә сәчијјәвидир.

2. Гәдим Һиндистанда вә Чиндә фәлсәфи идеjалар

Е.а. I миниллијин VI-V әсрләриндән Һиндистанда фәлсәфә артыг системләшдирилмиш шәкилдә, мүәjjән чәрәjанлар, анлајышлар формасында мөвчуд иди. Бурада ән үмуми анлајышлар: варлыг, материја, инсан, һәjат, каинат вә с. һаггында әсасән дини-мифоложи, идеалист сәчијjә дашыjан фәлсәфи бахышлар, материалист фәлсәфи сезмәләр мејдана чыхмышды. Гәдим һинд фәлсәфи фикри һаким **браһманизм** дини тә'лими вә она мүхалиф шәкилдә формалашмышды. **"Ведләр"**дә ("вед" - "билик" демәкдир) ифадә олунмушдур. "Ведләр" - аллаһларын шәрәфинә охунан дини һимнләрин вә маһныларын мәчмусу иди. "Ведләр" әсасән дини сәчијjә дашысалар да, онларда каинат, варлыг, инсан һаггында вә с. үмумиләшмиш фәлсәфи идеjалар да вар иди. Мүхтәлиф һиссәләрдән ибарәт олан "ведләр"ин сонунчу һиссәсини **упанишадлар** тәшкил едир ("Упанишад" сөзүнүн лүғәти мә'насы "мүәллимин ајаглары jанында отуранлар" демәкдир. Көрүнүр, онлар "Ведләри" өjрәнән шакирдләр олмушлар). "Ведләрин" әсас биличиләри вә тәблиғатчылары jүксәк кастадан (тәбәгәдән) олан мүдрик браһман каһинләри һесаб олунурдулар.

Лакин гәбилә мүнасибәтләриниин дағылмасы, гулдарлығын формалашмасы илә әлагәдар "Ведләрин" тә'лимләринә, браһман каһинләринин ајин вә ритуалларына, ииамларына е'тираз едәнләр дә мејдана кәлирди. Бунларын сырасында браһманизмә тәнгиди jанашан **шраманлары**, **ачивикләри** (иатуралист-фәлсәфи тә'лим), **чаjнизм** вә **буддизми** гејд етмәк олар. Бу тәнгиди дини-фәлсәфи чәрәjанлар әсасында гәдим дөвр һинд фәлсәфи системи олан **сутрылар** мејдана чыхмышды. Сутрылар – фәлсәфи фикирләрини jығчам зәрбмәсәлләр, афоризмләр, аталар сөзләри шәклиндә ифадәси иди. Е.ә. VI–V әсрләрдән Һиндистанда кортәбии материалист тә'лимләр – **локаjат** вә **чарвак** бахышлары формалашмышдыр. Локаjат тә'лими (еһтимал олунур ки, "локаjат" сөзү "анчаг бу дүнjа" демәкдир (дини-мистик ахирәт еһкамыны гәбул етмир, хошбәхтлијини бу дүнjада jарадылмасы зәрурәтини тәблиғ едирди. Чарвак тә'лиминә көрә ("чарвак" – гәдим һинд

дилиндә "дөрд сөз", "дөрд маһиҗәт" мә'насыны верир) бүтүн мөвҹудатын әсасында дөрд үнсүр – од, су, һава, торпаг дурур. Варлыг бу үнсүрләрин бирләшмәсиндән мејдана чыхыр, парчаланмасындан мәһв олуб кедир. Чарваклар дүнјанын маддн вәһдәти идејасыны тәблиғ едир, материја вә шүурун бириндән асылы олмајан илкин башланғыч олмасыны гәбул етмир, шүурун материјадан әмәлә кәлдијини сөјләјирдиләр.

Чиндә дә фәлсәфи фикрин мејдана чыхмасы вә инкишафы, Бабилистан, Мисир, Һиндистан вә башга Шәрг өлкәләринә ујғун олмушдур. Бурада да истеһсалын инкишафы, гүлдарлыға кечилмәси, әгли әмәклә мәшғул олан хүсуси инсанларын – мүдрикләрин әмәлә кәлмәси, астраномија, ријазијјат, тибб вә с. елмләрин мејдана чыхмасы фәлсәфәнин дә јаранмасына имкан вермишдир. "Мүхалиф" мөвгедән өлкәни долашан **мүдрик каһинләр** гәбилә инамларына гаршы чыхыр, "Ши тсзии" ("**Шe'рләр гануну**"), "И тсзин" ("**Тәбәддүлатлар китабы**") вә башга китаб вә мәнбәләрдә ифадә олунмуш фәлсәфи идејалары јајырдылар.

Е.ә. VI әсрдә илк Чин фәлсәфи мәктәбләри, **Конфутси, Лао-Тсзи** вә б. Чин философлары мејдана чыхыб фәалијјәт көстәрмишләр. О вахт формалашмыш **конфутсианчылыг** вә **даосизм** фәлсәфи-дини чәрәјанлары да онларын ады илә бағлы олмушдур. Үмумијјәтлә, Шәрг фәлсәфәси бир тәрәфдән фәлсәфи, дикәр тәрәфдән дини сәчијјә дашымышдыр.

Конфутсианчылыг – е.ә. VI әсрдә Конфутси вә онун ардычылларынын ады илә бағлы формалашмыш дини-фәлсәфи етик чәрәјандыр, көрүшләр системидир. Јени ераның әрәфәсиндә хүсуси динә чеврилмишдир. Әсас мәнбәји "**Сонбәтләр вә мүһакимәләр**" ("**Лун-јүҹ**") адлы китаб һесаб олунур. Конфутсианчылығын мәгсәди мөвчуд үсул-идарәни, гүлдарлыг мүнасибәтләрини горујуб сахламаға хидмәт олмушдур. Бу чәрәјана көрә чәмијјәтдә "Жен" адланан, Аллаһ тәрәфиндәи көндәрилмиш ганун фәалијјәт көстәрир. Һәмин гануну јеринә јетирмәк үчүн һамы чәмијјәтдәки давраныш нормаларына, рәсми гајдалара, адәт-ән'әнәләрә әмәл етмәлидир. Конфутси гејд едирди ки, чәмијјәтә ағыллы адамлар рәһбәрлик етмәли, мөһкәм интизам олмалы, "һаким-һаким, табе-табе, ата-ата, оғул-оғул олмалыдыр". Конфутсинин илаһиләшдирилмәси илә бу чәрәјан динә чеврилмишдир, лакин онда мистик елементләр, каһинлик хидмәти вә с. јох

иди, башлыча тәләб ајинләрә, ән'әнәләрә әмәл етмәк иди
Конфутсианчылығын әсас еһкамы әчдад култу, әчдадлар
еһтирам иди. Һәр аиләнин образлы әчдад мә'бәди вард
Һәмин мә'бәд гаршысында гурбан кәсилир, ибадәт едилир
ајинләр ичра олунурду.

Даосизм – гәдим Чиндә әмәлә кәлмиш фәлсәф
чәрәјандыр (е.а. IV–III әсрләр), ерамызын II әсриндә дин
чеврилмишдир. Бу дини-фәлсәфи тә'лимин әсасыны гоја
Лао-Тсзијә көрә бүтүн мөвчудатын илкин әсасы вә маһијјәт
"**дао**"дан ("ганун" мә'насындадыр) ибарәтдир. Даосизмин әса
абидәси олан "Дао-де-тсзин"а көрә (е.ә. IV–II әсрләр) бүтү
мадди чисимләр "даонун тәзаһүрләри" һесаб олунур. Бу тә'ли
һәр шејин "дао" әсасында, дахили зәрурәт вә ганунаујғунлуг
баш вердијини играр едир. Бу, дахили, тәбии "јолдур" кә
бүтүн әшја, чисим вә инсанлар ону изләмәлидирләр. Б
тә'лимә көрә "дүнјада даонун олмадығы һеч бир шеј јохдур
Дүнја даонун фәалијјәти үзрә һәрәкәт едир". Бу тә'лим
нәтичә е'тибарилә, фатализмә, инсанын зәрурәтин гул
олмасы идејасына кәтириб чыхарыр. Даосизм дини тә'лимин
шәхсијјәтин мә'нәви камилләшмәси, иәһриз, физики тәмрин
ләр идејасы да мүһүм јер тутур. Бунунла јанашы "зәрәр
руһларын" рәһмә кәтирилмәси, чадукәрлик, фала бахм
ајинләри вә с.-дә јајылмышды.

Гәдим Чиндә көркәмли философ **Мо-тсзынын** (4
376) ады илә бағлы **моизм** фәлсәфи тә'лими дә олмушдур. Е.
V–III әсрләрдә јајылмышды. Ону өлкәни долашыб мүдри
сөзләр сөјләјән каһинләр јајырдылар. Бу тә'лимин әса
мәнбәји индијәдәк кәлиб чатмыш, 51 фәсилдән ибарәт ол
"**Моизмин трактаты**"дыр. "Һикмәти севмәк", "Вәһдәтә инам
"Үмуми севки", "Һүчума гаршы", "Хәрчләмәкдә гәнаә
һагтында", "Көјләрин ирадәси" вә с. адлы фәсилләрдә варлы
инсан, аилә, давраныш, идарәчилик, мәнтиг, гносеолокија в
и.а. мәсәләләрин фәлсәфи тәһлили верилмишди. Моиз
мәктәби нүмајәндәләри варлыг, мәкан, заман, кејфијјә
сәбәбијјәт вә с. категоријаларын үмуми характеристикасын
вериб, онлары мәнимсәмәјә чалышмышлар. Онлар керчә
лијини дәрк едилмәсинә һадисәнин сәбәбинин мүәјјән едилм
синдән башламағы, онун башгалары илә охшар вә фәрг
чәһәтләринин мүәјјән едилмәси, нөвләрә парчаланмасы вә
һалларын мәиимсәиилмәси кими бахырдылар. Онлар билијә
һәгигилијинин јохланмасынын үч методуну, үч гајдасын

ирәли сүрмүшләр: "әсасландырма", "мәнбәләр" вә "тәтбиг едилмә". Бунлар исә натуралист материализм мөвгејиндән тәһлил едилирди.

Легизм – гәдим Чиндә конфусианчылыг дини-фәлсәфи чәрәјанына мүхалиф мејдана чыхмышды (латынча "legis" – "ганун" демәкдир). Легизм – чәмијјәти, дөвләти, инсаны идарә етмәк һагтында фәлсәфи, етик, сосиоложи тә'лимдир. Е.ә. VI–III әсрләрдә јајылмышды. Нүмајәндәләри Гуан Чжын, Шан Јан, Хан Веј вә б. олмушлар. Легизмә көрә чәмијјәт вә дөвләт идарәчилији, конфусианчылыгдакы кими мә'нәви, әхлаги тәкмилләшмәјә дејил, "гануна", нтизама, сијасәтә, фәлсәфи билијә әсасланмалыдыр. Легизмин әсас тәләбләри бунлар иди: "һөкмдар – ганунун јеканә јарадычысыдыр"; "һөкмдар күтләләрин әһвал-руһијјәсини, психолокијасыны билмәли, фәалијјәтиндә онлары нәзәрә алмалыдыр"; "һамы ганун гаршысында бәрабәр олмалыдыр"; "әсас фәалијјәт методу мүкафат вә чәзадан ибарәт олмалыдыр"; "низамлы орду дөвләтин дајағыдыр" вә с.

Гәдим Һиндистан вә Чиндә **варлыг**, **инсан**, **каинат**, **ганун**, **чәмијјәт** вә и.а. проблемләрә даир спесифик фәлсәфи бахышлар олмушдур. Дүјанын, инсанын, каинатын мәншәји мәсәләси мифоложи тәрздә тәһлил олунурду, дүнјакөрүшү мифоложи сәчијјә дашыјырды, тәбиәт чанлылашдырылырды. Мәсәлән, космосун мәншәји биоложи варлыгларла аналожи изаһ олунурду: һиндлиләрә көрә каинат көј вә јерин евләнмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Чинлиләрә көрә исә, дүнјада "гајда ганун јарадан" ики руһ вардыр: киши руһу көјү, гадын руһу исә јери идарә едир.

Шәр һагтында чох гәдимдә белә мифик тәсәввүр варды ки, онлары зәрәрли руһлар, фөвгәлтәбии күввәләр төрәдир. Лакин сонрадан шәрии ади инсанлар, вәтәндашларын төрәтдијини өз көзләри илә көрән һиндлиләр, онун мәншәји һагтында јени әфсанәви бахышлар јаратдылар. Бу чәһәтдән **Будда һагтында әфсанә** даһа символикдир. Әфсанәјә көрә һинд **Шакја** гәбиләсинин падшаһынын оғлу **Гаутама** хошбәхт, кәдәр, дәрд нә олдуғуну билмәдәи јашајырды. Лакин бир күн О, сарајын дарвазасыны тәрк едиб инсанлар арасына дүшүр. О, индијәдәк билмәдији дәрдли адамларла, гочаларла, матәм мәрасими вә с. гаршылашыр. 6 ил аскет һәјаты сүрүб шәрин, дәрдин сәбәбләриини, төрәдичиләрини ахтарыр. О, маарифләнмиш **Будда**ја чеврилир. Она ајдын олур ки, һәјат әзаб-

өзиҗҗәтдир, дәрд-әләмдир, дәрдин исә сәбәбләри вар, һәми
кәдәрдән хилас олмағын јолу да вардыр. Бу јол шәрдән хил
олмаға чан атмагдан, ондан узаглашыб будда аскетизмин
кечмәкдән, монахлыға јетишмәкдән ибарәтдир.

Сонралар исә һиндилиләр варлығын, мөвчудатын
әсасына "**сат**" адландырдыглары "һәгиги, реал варлығы", чан
лиләр исә "**даону**" гојур вә белә јекун вурурдулар ки, "дүнја
бүтүн мөвчуд оланлар варлыгдан мејдана кәлир, догулур
Варлыг исә јохдан, һеч иәдәи јаранмышдыр".

Гәдим Һинд вә Чин фәлсәфәсиндә **идрак, мәнти
гносеолокија мәсәләләринә даир**, бу күн дә әһәмиҗҗәтли ола
мүәҗҗән идејалар вардыр. Һәмин мәсәләләрдә мәнтиги идра
расионал тәфәккүр методларына, үмуми әгли нәтичәл
һазырланмасына үстүнлүк верилсә дә, идракын мәнбәји һи
үзвләри һесаб олунурду. Һинд фәлсәфәсиндә һәгигәтин дә
өјрәнилмәсиниин үч методу (васитәси) гејд едилирди: гавра
("иратјакша"), мәнтиги нәтичә ("ануман") вә иүфуз (авторите
шаһидлији ("шабда"). Сонралар бунлара ики метод да әлав
олунмушду: мүгајисә ("ирамана") вә фәрзиҗҗә вә ја ehтим
("миманса"). Будда мәнтигиндә исә һәгигәтин нисбилик
идејасына үстүнлүк верилирди.

Гәдим Шәрг фәлсәфәсиндә инсана мүнасибәтдә он
тәбиәтлә вәһдәтдә, онун бир һиссәси кими бахылырды
Аллаһларын инсанабәнзәрлији, онларын үмуми һәјат јашы
масы, иисанын аллаһла ејниләшдирилмәси идејасы күчл
олмушдур. Аллаһлар иәинки һәр шеҗә гадир идиләр, һәмчинин
инсанлар кими гәзәбләнир, севинир, чәза вернр вә с. Дүн
бинасынын гајда-ганунлары, кортәбии-хаотик инкишафы
тәизимләнмәси дә динн-мифоложи тәрздә һәлл едилирди
Ведләрдәки мифоложи рәвајәтә көрә дүнја бинасыны
тәнзимләимәси орада низам гојулмасы минбашлы, минајагл
минкөзлү "илк инсаи" олан "**Пуруша**" аид едилирди. Рәвајәт
көрә Пурушун руһу вә ја әглиндән – Ај, көзүндәи – Күнәш
нитгиндән – атәш, нәфәсиндән – күләк вә с. әмәлә кәлмиш
дир. Чәмиҗҗәтдәки инсан зүмрәләринин (тәбәгәләр, каста
әмәлә кәлмәси дә Пурушла бағлы изаһ едилирди. Куја ону
ағзындан каһинләр (браһманлар), әлләриндән һәрбчиләр
белиндән тачирләр, ајагларындан көндлиләр, гуллар вә дикә
әмәкчи инсанлар әмәлә кәлмишләр. Дүнјанын әмәлә кәлмәс
гәдим Чин мифолокијасында ејни чүр, әфсанәви "илкинсан
олан **Пангу** илә әлагәдар изаһ олунурду. Беләликлә,

мифоложи фикирләрдә космос вә инсанын, тәбиәт вә чәмиjjәтин вәһдәти, онларын мадди мәншәји идеjасы, инсан вә космосун аһәнкдарлығы фикри бир даһа ифадә едилмишдир.

3. Антик фәлсәфәнин космосентрик маһиjjәти: мәктәбләр, чәрәjанлар, проблемләр

Гәдим дөвр фәлсәфәси өзүнүн классик инкишафы формасына Антик өлкәләр ады илә танынмыш Jунаныстан вә Рома гулдар дөвләтләриндә чатмышдыр (латын дилиндә "antiquus" – "гәдим" демәкдир). Антик фәлсәфә о заман мөвчуд олан елми биликләр әсасында гәрарлашмышды. Антик өлкәләрдә дә фәлсәфә бүтүн билик саһәләрини өһатә едирди. Елми биликләрә истинад едән фәлсәфә әввәлчә дини-мифоложи хүсусиjjәтләрини тәнгиди илә, садәләвһ натуралист-материалист мејлин күчләнмәси илә, һәгигәтә чан атмасы илә сәчиjjәләнмиш, инама әсасланан дини-мифоложи бахышлардан фәргләнмишди.

Илкин Антик фәлсәфәнин мәркәзиндә дүнја бинасы, каинат нечә гурулмушдур? Космосу, инсаны, варлығы "өзү-өзүнүн"дәки чыхыш едиб изаһ етмәк мүмкүндүрмү? Инсан дүнјаны дәрк едиб фираваи јашаја биләрми? вә с. кими суаллара чаваб вермәк чәһди антик фәлсәфәдә күчлү олмушдур. Антик фәлсәфәнин нүмајәндәләрн тәбиәтин, космосун, бүтөвлүкдә дүнјанын маһиjjәтини там, вәһдәт һалында, бүтөв шәкилдә дәрк етмәјә чалышмышлар.

Милет мәктәби нүмајәндәләри олан **Фалес**, **Анаксимандр**, **Анаксимен** (VI әср) һәр шеjнн, бүтөв каинатын илкин мадди әсасыны су вә һавада, **Һефес мәктәбинин** нүмајәндәси **Һераклит** (544–483) исә одда көрүр, дүнјанын мәһз бу мадди үнсүрләрдән әмәлә кәлдиjини сөjләjирдиләр. Онлар фәлсәфәjә бүтүн мөвчудатын сәбәбләри вә башланғычы һаггында елм кими бахырдылар. Бурада варлығын мифоложи доғулушу jох, сәбәбләри ахтарылыр, оитологизм ("варлыг һаггында тә'лим") өн плана чәкилирди.

Бүтүн каинатын дәjишмәз илкин әсасыны гәбул етсәләр дә, илкин натурфилософлар, әслиндә кортәбии диалектик тәфәккүрә малик идиләр. Онлар космоса мүтләг, әбәди вәһид там кими бахырдылар. Һераклитә көрә бүтүн каината һәрәкәтдә вә вәһдәтдә олан әксликләрин мүбаризәси кими бахылмалыдыр. Садәләвһ диалектиканын баниси һесаб олунан

Һераклит гејд едирди ки, "Әмтәәләр гызыла, гызыл да әмтәәләрә мүбадилә едилдији кими, һәр шеј атәшә, атәш да һәр шејә мүбадилә олунур"; "Бүтүн мәвчудат үчүн ејни олан бу каинаты һеч бир аллаһ, һеч бир инсан јаратмамышдыр, о һәмишә мүнтәзәм јанан вә мүнтәзәм сөнән чанлы, бир од олмуш, оддур вә од ораг галачагдыр"; о, каинатда даим инкишаф вә дәјишмәнин зиддијјәтли маһијјәти һагтында гејд едирди ки, "өләнләр – өлмәздир, өлмәзләр – өләндир, онлар бир-биринин өлүмү илә јашајыр, бир-биринин јашамасы илә өлүрләр"; "сојуг шеј истиләшир, исти сојујур, рүтубәтли гурујур, гуру рүтубәтләшир вә с." Һераклитә мәхсус "панта-реј" ифадәси ("һәр шеј ахыр") фәлсәфи зәрб-мәсәлә чеврилмишдир. О, гејд едирди ки, ахар суда анчаг бир дәфә јујунмаг олар; "һәр шеј мәвчуддур, ејни заманда мәвчуд дејилдир, чүнки һәр шеј ахыр, һәр шеј дәјишир, һәр шеј даим бир төрәмә вә мәһволма иросесиндәдир" вә и.а. Бүтүн бунлар каинат һагтында әслиндә дүзкүн, садәләвһ диалектик бахышлар иди. Лакин зиддијјәт ондан ибарәт иди ки, һәр шејин ахдығыны, дәјишдијини гәбул едән Һераклит каинатын әсасы һесаб етдији ода дүнјанын дәјишмәз илкин башланғычы кими бахырды.

Е.а. VI–V әсрләрдә Јунан фәлсәфәсиндә онтоложи тә'лимә көрә варлығын әсаслары мүхтәлиф мәвгеләрдән һәлл едилирди. **Пифагорчулар** бүтүн мәвчудатын әсасына **сајлары** гојурдулар. **Парменид** исә иддиа едирди ки, варлыг анчаг зәка илә дәрк олунандыр, оиу һисс үзвләри илә анламаг олмаз. Чүнки һиссләр анчаг кечичи оланы, мүвәггәти оланы анламаг имканы верир, әгил, зәка исә әбәди оланы мәнимсәјир. **Ксенефона** вә онун ардычыллары олан **елеатчылара** көрә исә варлыг – һәмишә мәвчуд оландыр, әбәдидир, о, фикримиздә олдуғу кими, төкдир вә бөлүнмәздир, бөлүнәи вә чох мүхтәлифлик анчаг һисси дүнјадыр. Ваһид, әбәди варлыға анчаг төфәккүр, зәка васитәсилә наил олмаг олар.

Елеат мәктәби нүмајәндәләринә көрә варлыг анлајышынын мәзмунуна үч хүсусијјәт дахилдир: а) варлыг мәвчуддур, вардыр, гејри-варлыг, јохлуг исә мәвчуд дејилдир, јохдур; б) варлыг вахиддир, бөлүнмәздир, төкдир; в) варлыг дәрк олунандыр, гејри-варлыг, јохлуг исә дәрколунмаздыр, о зәка үчүн јохдур, чүнки о, мәвчуд дејилдир.

Јунан философу **Зенон** исә варлығын вахид, һәрәкәтсиз вә сонсуз олдуғу, һәрәкәтин исә зиддијјәтсиз фикрә кәти-

рилмәсинин мүмкүн олмадығы үчүн варлығын маһијјәтини ифадә етмәдији һагтында өзүнүн диалектик мүддәаларыны – **апоријалар** тә'лими илә, парадоксал вәзијјәтләр, долашыг шәраитләр јаратмаг васитәсилә сүбут етмәјә чалышырды ("Апорија" јунан дилиндә "чәтинлик", "чыхылмаз вәзијјәт" мә'насына кәлир).

Антик фәлсәфәдә варлығын әсасларынын ишләнмәсиндә "апејрон" вә "атом" һагтында идеjаларын да мүһүм әһәмијјәти олмушдур. Һәлә Милет мәктәбинин нүмајәндәси Анаксимандр бүтүн мәвчудатын әсасына мадди башланғыч һесаб етдији **апејрону** (јунан дилиндә "гејри-мүәјјән маддә" демәкдир) гојур вә каинатын ондан төрәдијини гејд едирди. Бу идеја гәдим јунан кортәбии материализминин бөјүк нүмајәндәси, **детерминизм** (сәбәб мүәјјәнлији) вә **атомизм** фәлсәфи тә'лимләринин баниси **Демокрит** (460–370) төрәфиндән даһа да инкишаф етдирилмишдир. Демокрит вә онун тәләбәси **Епикур** (341–270) иддиа едирдиләр ки, "дүјна бошлугдан вә атомлардан ибарәтдир. Атомлар һәмин бошлугда дапм һәрәкәт едирләр". Лакин онлара көрә атомларын өзләри дәјишилмәз, һәрәкәтсиз вә бөлүнмәздир. Онларын бирләшмәсиндән мадди чисимләр, материја әмәлә кәлир, парчаланмасындан, ајрылмаларындан исә мәһв олур, башга формаја кечир. Епикур һәтта атомлары ағырлыгларына көрә дә фәргләндирмәјә чалышмыш, мадди чисимләрин "атом чәкиси"нә көрә фәргләндијини дә сезмишдир.

Демокрит дүнјанын механики-материалист мәнзәрәси һагтында белә идеја ирәли сүрмүшдү: бүтөв, там, һиссәләрин, тәкләрин мәчмусундан әмәлә кәлир; атомларын низамсыз һәрәкәти, онларын тәсадүфи тоггушмасы исә бүтүн мәвчудатын сәбәбидир. Демокрит һәрәкәтин сәбәбини ташмаг үчүн "вахид варлыгы" ајры-ајры, чохсајлы варлыглара – атомлара бөлүр, ону материалистчәсиниә тәгдим едирди.

Лакин дүнјанын Демокрит төрәфиндән ирәли сүрүлән атомист материалист мәнзәрәсиниә гаршы һәлә сағлыгында мүәјјән е'тиразлар олмуш, диалоглар, мүбаһисәләр, дискуссијалар апарылмышдыр. Материалист "Демокрит хәтти"нә мүхалиф мөвгедәи "Платон хәтти" чыхыш етмишдир. **Платон** (427–347) вә оиун ардычыллары дүнјанын идеалист анлајышыны әсасландырараг варлығын әсасыны мадди олмајан, чансыз (бәдәисиз) идеjадан ибарәт һесаб едирдиләр; мадди варлығын објектив, һәрәкәтсиз, әбәди идеjадан әмәлә кәлди-

јини сөјләјирдиләр. Платон варлығын анчаг идрак, зәка илә дәрколунмасыны гәбул едир, һисси гаврајылманы исә јолверилмәз сајырды. Фәвгәлһисси, дәјишмәз вә әбәди адла-јалар аләмини, Платон мәһз "варлыг" адландырырды. Дәјиш-кән вә кечичи оланлары исә о, "һисси шејләр аләми" һесаб едирди.

Платон бәдәнсиз, маддәсиз идеjаны "маһијjәт, мөвчуд олан" адландырыр, ону "варлыг" мә'насында ишләдирди, әбәди "ваһид олан" һесаб едирди.

Лакин Платонун варлығы ваһид, әбәди, дәјишмәз мүтләг идеjадан ибарәт һесаб етмәси, һәрәкәти, дәјишмәни исә анчаг маддi чисимләрә, әшjалара аид етмәси идеjаларын мүәjjән тәнгидә, е'тиразлара да мә'руз галмышды. Башлыча тәнгиди исә онун шакирди **Аристотел** (384–322) вермишди. О, Платонда әсас чатышмајан чәһәти, онун идеjаја мүстәгил мөвчудат кими бахмасында, ону һисси аләмдәи ајырыб тәчрид етмәсиндә, һәрәкәт вә дәјишмәни исә анчаг һисс аләминә, конкрет әшjалара аид етмәсиндә көрүрдү. Аристотелдә варлыг мә'насында "маһијjәт" анлајышы ишләдилир, онларын һәр икисинин ејни мә'налы олдуғу тәсдиг едилир. "Маһијjәти" субстансија, варлыг кими гәбул едән Аристотел, кејфијjәт, көмијjәт, мүнасибәт, мәкан, заман, һәрәкәт, изтираб, һал, саһиб (малик) олмаг кими категоријаларын да варлыға "маһијjәт" васитәсилә аид едирди. Онлары маһијjәтин хассәләри сајырды. Маһијjәти исә илкин әсас, субстансија кими һәмин хассәләрин дашыjычысы билирди. Аристотел һәм дә маһијjәтин фәрди, тәкчә олмасыны да гәбул едирди. О, әбәди, дәјишмәз үмуми маһијjәтлә фәрди маһијjәтин нисбәтини "адам"ла (инсан) "бу адамын" (бу инсанын) нисбәти кими изаһ едирди. Бурадан да Аристотел зиддијjәтә јол верир, нәјин, үмуминин, јохса тәкин реал мөвчуд олдуғу һагда фәлсәфә тарихиндә узун әсрләр бојu мүбаһисә објекти олмајан проблемин мејдана чыхмасына сәбәб олур.

Антик фәлсәфәдә "**материја**" категоријасы әтрафында да мүбаһисәләр, фикир үлүрализми олмушдур. Илк дәфә "материја" анлајышыны Платон ишләдәрәк ону өзүнүн дәјиш-мәз, ваһид һесаб етдиjи "идеjаја", варлыға гаршы гоjмушду. Платон "материја" дедикдә "башга башланғычы" – дәјишкән, ахычы вә даими олмајаны, "һисси аләми" нәзәрдә тутмушду. Материја һисси – маддi предметләри әһатә етдиjи үчүн һәрәкәтдә вә дәјишмәдә олдуғу үчүн, Платона көрә о елми

билик објекти ола билмәз. Һәтта о, бә'зән материја илә "мәвҹуд олмајаны", јохлуғу да еjниләшдирирди, бә'зән исә ону анҹаг мәкан мә'насында изаһ едирди. Аристотел исә "материја" анлајышына анҹаг мәкан мә'насында јох, һәм дә мүәjjән формаја малик мадди мәвҹудат шәклиндә, мадди чисимләрин мәҹмусу кими бахырды. Ҷанлы мәвҹудат әсасында "материја" анлајышыны изаһ едәркән Аристотел гејд едирди ки, чисмани, бәдән маддәләринин тәркиби – материјадыр, бүтүн бәдән һиссәләрини ваһид вә бүтөв һалда бирләшдирән исә руһдур – формадыр. Форма – фәал, материја исә – гејри-феал башланғычдыр. Демәли, форма предметин маһиjjәтидир. Аристотелә көрә ән jүксәк форма – һәрәкәт вә фәалиjjәтин сәбәбидир, бүтүн космик тамын һәjат мәнбәjидир.

Материја варлыг вә с. һаггында гәдим jунан онтоложи тә'лимләрини jекунлашдырараг белә нәтиҹәjә кәлмәк олар ки, бүтүн jунан фәлсәфи тә'лимләри бир чәһәтдән үмумиләширләр – онларын һамысы үчүн мәвҹудатын әсасына бир-бириндә гаршы гоjулмуш икили башланғыч кими **дуалист** тәсәввүр сәчиjjәвидир. Мәсәлән, белә дуалист башланғыч Пармениддә варлыг вә гејри-варлыгдан (јохлугдан), Демокритдә атомлар вә бошлугдан, Платонда идеја вә материјадан, Аристотелдә исә форма вә материјадан ибарәтдир. Нәһаjәт бу дуализм вахид, бөлүнмәз, дәjишмәз вә әбәди оланла, бөлүнән, дәjишкән, кечичи оланын вәһдәтиндән ибарәтдир. Бүтүн идеалист вә материалист тә'лимләр дүнjанын вә инсаныи варлығыны мәһз бу икили башланғыч мөвгеjиндән изаһ едирдиләр. Гәдим jунан фәлсәфәси нүмајәндәләри үчүн онларын идеалист вә материалист олмасындан асылы олмајараг, дикәр үмуми чәһәт исә онларыи һамысынын **космосчу**, **космосентрик** олмалары тәшкил едирди. Онларын һамысы тәбиәти, космосу вахид там шәклиндә көтүрүр, ону чанлылашмыш шәкилдә көрүрдүләр. Бу мә'нада инсана да тәбиәтин бир һиссәси кими бахылырды.

Инсана, онун һәjаты, өлүмү вә өлмәзлиjинә мүнасибәт, онун тәбиәт вә чәмиjjәтдә jери вә ролунун мүәjjәнләшдирилмәси проблеми дә антик фәлсәфәдә мәркәзи jерләрдән бирини тутмушду. Бу чәһәтдән гәдим jунан **софистләрин** әмәjи бөjүк олмушдур ("Софистләр" – jунан дилиндә "мүдриклик мүәллимләри" мә'насындадыр). Софистләрин әсас нүмајәндәләри **Протагор** (490–420) вә **Горгиj** (480–380) олмушдур. Онлар инсан билиjинин jохланмасы вә тәсдигини

тәләб едир, кор-коранә инамы гәбул етмир, дәлил в сүбутлары әсас көтүрүрдүләр. Онлар ән'ənəви билиҹи дејиш шүурун өзү тәрәфиндән әсасландырылмыш, сүбут едилмиш билиҹи гәбул едир, көһнә сивилизасијаның әсасларыны тәнгид едирдиләр. Софистләр фәлсәфи елми билиҹи күтләви јајмыш, әһалини маарифләндирир, илк дәфә оларақ тә'лим үчүн гонарар алырдылар. Сијаси идарәчиликдә, мәһкәмәдә, һәјатда мүбаһисәләрдә софистләр әһалијә өз мөвгејини әсасландырмаг сәнәтини өјрәдир, нитг мәдәнијјәти, әдәби дил, диалог сәнәти, үслубијјәт вә с. тәлгин едирдиләр. Бүтүн бу просесләрин мәркәзиндә исә инсан дурурду. Протагор иддиа едирди ки, **"Инсан һәр шејин ме'јарыдыр, өлчүсүдүр:** һәмин шеј мөвҹуддурса да, мөвҹуд дејилсә дә, инсанла өлчүлүр". Инсан севинҹ, разылыг кәтирән һәр шеј јахшы, хејирдир; әзаб-әзијјәт кәтирән һәр шеј ишдир, шәрдир. Бүтүн **инсан идракыны** софистләр һисс органлары илә өлчүрдүләр, **субјектив** һесаб едирдиләр: сағлам адама ширин көлән шеј, хәстә адам үчүн ачыдыр,–дејирдиләр. Демәли, һәгигәт нисбидир, објектив һәгигәт өлчатмаздыр. Софистләр, **релјативизм** мөвгејиндән чыхыш едәрәк чәмијјәти дә (дөвләти дә) әдаләтин вә әдаләтсизлијин ме'јары һесаб едир, нисби сајырдылар.

Софистләрин нисбилиҹи, релјативизми сонралар бәзи философ **Сократ** (470–399) тәрәфиндән чидди тәнгид едилмишдир. Сократ билиҹин субјективлиҹи илә јанашы, һәгигәтин објективлијини дә сүбут етмәјә чалышырды. Инсаны, керчәклиҹи вә өзүнү дәркетмәјә чағырырды. Онун инсана мүрачиәти дедиҹи **"Өзүнү дәрк ет!"** мүддәасы ики мин илә јахындыр ки, фәлсәфи зәрб-мәсәл, афоризм кими сәсләнир. Сократ бүтүн хејирхаһлығын, әдаләтин әсасына елми, билиҹи, хүсусилә објектив билиҹи гојмағы тәләб едирди. О көстәрирди ки, билик өзү хејирдир, инсаны хошбәхтлијә апаран јолдур. Гејри-әхлаги һәрәкәтләрин сәбәбини Сократ һәгигәти билмәмәклә биликсизликлә изаһ едирди. Сократа көрә "бир нәлда шәр гејри-әхлаги һәрәкәт биликсизликдән ирәли көлир, демәли, онда билик-мә'нәви тәкмилләшмә мәнбәҹидир"; демәли, "билик һәм дә әдаләтли дөвләтин тә'минатыдыр". Сократын гәт'и әгидәси белә иди ки, "анчаг хејирхаһ адам хошбәхт олмаға нагдыдыр".

Платонун фәлсәфи ирсиндә, варлығын идеалист изаһы илә јанашы, инсан, чәмијјәт, дөвләт һаггында фәлсәфи мүддәалар да мүәјјән јер тутмушду. Платона көрә инсан ан-

мә'нәви дәјәрләрин мәһкәм олдуғу бир чәмијјәтдә хошбәхт ола биләр. Платон өзүнү дәјишмәз, әбәди идејалар аләми вә дәјишкән, кечичи һисси шејләр аләми идејаларына үјғун оларақ инсанын мәһијјәтини дә дуалист мөвгедән һәлл едирди. Онун фикринчә, **инсанын мәһијјәти әбәди олмәз руһла, кечичи, өлән чанын** (бәдәнин) вәһдәтиндән ибарәтдир. Платона көрә руһ вәһид вә бөлүнмәздир, мүстәгил вә гејри-маддидир: чан (бәдән) исә материја кими бөлүнәндир вә һиссәләрдән ибарәтдир. О, руһун көчүрүлмәси, инсан өлəндән сонра бәдәни тәрк едиб јашамасы идејасына да тәрәфдар иди. Бәдәни тәрк етмиш руһ јенидән ја мүәјјән инсана көчүр вә ја ән мүкәммәл руһлар исә идејалар дәркаһына, чәннәтә јетишир.

Платонда **идеал дөвләт јарадылмасы зәрурәти** һаггында фикирләр дә диггәти чәлб едир. Платон етикасының әсасында мүкәммәл инсан идејасы дурурду. Онун фикринчә мүкәммәл чәмијјәт, хүсусилә тәкмил, идеал дөвләт јарадылмадан елә бир инсанын јетишдирилмәси гејри-реалдыр. О, инсанлары үч мүхтәлиф нөвә ајырырды: зәкалы, аффектив (емосионал) вә һиссијјатлы. **Зәкалы инсан** көзәллијә, јүксәк хошбәхтлијә, идеала чан атыр, әдаләтлидир, һәгигәтпәрәстдир. Платон онлары мүдрикләр, философлар адландырыр, идеал дөвләти дә онларын идарә етмәсини зәрури вә фајдалы һесаб едирди, философларын, мүдрикләрин рәһбәрлик етдији дөвләти хошбәхт, әдаләтли чәмијјәт сајырды. **Аффектив (емоснонал) инсан** исә хејирхаһ еһтираслара маликдир, чәсурдур, горхмаздыр, вәзифә борчуну јеринә јетирмәјә чәһд едир. Платон белә кејфијјәтләрин һәрбчиләрдә, сәркәрдәләрдә, ордуда, дөвләтин тәһлүкәсизлијинә чавабдеһ олан адамларда олмасыны арзу едирди. **Һиссијјатлы, идарә едилмәли инсанларын** исә Платон физики әмәклә мәшғул олмаларыны фајдалы һесаб едирди. Онлар дөвләтин мадди тәләбатыны өдәмәлидирләр. Һәр үч нөвүн тәнзимчиси исә өлчү һәдди, ме'јар олмалыдыр.

Аристотел исә инсаны **"ичтимаи чанлы һаггындакы ачыг, зәкалы варлыг"** адландырырды. Онун **зәка, ирадә, руһ** көрүшләри дә мүәјјән мараг доғурур. О, руһу һәјатын башланғычы һесаб едир, руһун мүхтәлиф сәвијјәләрини фәргләндирмәји тәләб едирди: битки руһу, һејван руһу вә зәкалы руһ дејә руһун үч сәвијјәсини гејд едирди. Битки руһу бүтүн организмләр үчүн хасдыр, о, гиданы, онун чохалдылмасы

və инкишафыны тәблиғ едир. Һејвани руһда исә она дүјғу
әлавә олунур: арзу, јахшыја чан атмаг, писдән узаглашма
габилијјәти дә әлавә олунур. Зәкалы руһ анчаг инсан
мәхсусдур, мүһакимә вә тәфәккүр габилијјәти илә фәргләнир
О, зәканы, руһу чандан (бәдәндән) асылы һесаб етмир. О
инсан мәвчудлуғунун һәрәкәтверичи гүввәси, фәалијјәт
(зәкасы) сајырды. Аристотелә көрә инсанда анчаг оиун зәка
өлмәздир, бәдән өләндән сонра зәка үмуми каинат зәкасы
говушур.

Антик фәлсәфәнин сонракы инкишафы дөврү һеса
олунан **еллинизм мәрһәләси** (е.ә. IV әсрдән ерамызын
әсринәдәк) Македонијалы Искәндәрин ишғаллары вә нәһај
јунан шәһәрләринин Романын тә'сиринә дүшмәси
әлагәдар башланмышдыр. Еллин мәрһәләсиндә диггәт үмум
дејил, фәрдә, ајры-ајры адамлара јөнәлмишди. Бу дөвр
фәлсәфи-етик фикриндә **стоикләрин**, **епикурчуларын** инса
нын харичи аләмдән, хүсусилә сосиал-сијаси мүһитдән
олмасы, инсан азадлығы бахышлары мүһүм јер тутурду. Һәми
фәлсәфи чәрәјанын нүмајәндәләри **Зенон** (333–262), **Посидо
ни** (II–I әсрләр), **Ромалы Сенека** (5–65), император **Мар
Аврели** (121–180) вә б. олмушлар.

Стоикләр фәлсәфәјә анчаг елм кими дејил, һәјат јол
һәјат мүдриклији кими бахырдылар. Онларын фикринчә анча
фәлсәфә инсана мүрәккәб ситуасијадан баш чыхармаг,
мүстәгиллијини вә ләјагәтини сахламаг имканы верир
Стоикләрә көрә һәгиги мүдрик һеч өлүмдән дә горхмамалы
дыр. Стоикләр еһтирассызлығы вә сүкунәти, дахили сакитлиј
мә'нәви идеал һесаб едирдиләр ки, ону да апати адланды
рырдылар. Сосиал фәаллыгдан чәкинмәк **Епикур** (341–270) в
Ромалы Лукретси Кар (99–55) етикасында да әсас јер тутурд
Онларын етикасы үмуми ичтимаи инсана дејил, фәрдә, ајрыч
инсана истинад едирди. Бу, Епикурун варлығын илкин атомла
әмәлә кәлмәси идејасына ујғун иди. О гејд едирди ки, реал
керчәк олан ајрыча, тәчрид олунмуш атомлардыр, үмуми, та
космос исә икинчидир, атомларын топлусудур. Епикура көр
мә'нәви хошбәхтлик разы галмагдыр, руһи сакитлик
гијамсызлыгдыр. Епикур вә Лукретси Кар мөвһуматын, кеһн
дини ајинчиклик ән'әнәләриниин тәнгидинә дә хүсуси диггә
јетирмишләр. Онлар гејд едирдиләр ки, инсанын өзү илә
бирликдә онун руһу да өлүр.

Лукретси Кар өзүнүн дүнјаја бахышларыны, варлығын һечдән јарадылмасы һаггында дини тә'лимин тәнгидини "Шејләрин тәбиәти һаггында" поемасында белә ифадә етмишди:

Варлыг һечдән јаранмыш олсајды, доғрудан да,
Һеч бир чанлы тохумдан доғулмазды чаһанда.
Мисалчын, бојланарды адамлар дәнизләрдән,
Үстү пуллу балыгла, гуш төрәјәрди јердән.
Јағыб көјдән мал-гара, билинмәзди һајандан,
Бүрүјәр сәһралары чүрбәчүр вәһши һејван.
Итирәрди чинсини ағачлардакы бар да,
Дәјишиб өз-өзүнә галмазды бир гәрарда.

III ФӘСИЛ

ГӘДИМ ВӘ ОРТА ӘСР АЗӘРБАЈЧАН ФӘЛСӘФӘСИ

1. Орта әср фәлсәфәсиниин хүсусијјәтләри

Феодал истеһсал мүнасибәтләриниин гәрарлашмасы јени орта әср[1] **феодал** мәдәнијјәтинин формалашмасына дә сәбәб олду. Бу мәдәнијјәтин исә сәчијјәви хүсусијјәтнни, һәр шејдән әввәл, бүтүн ичтимаи шүур системиндә **динин**, хүсусилә христианлыг вә исламын **һаким мөвге тутмасы**, ичтимаи-фәлсәфи, мә'нәви фикри әсасән өз тә'сиринә алмасы тәшкил едирди. Мүхтәлиф елм саһәләри кими, фәлсәфә дә теолокијанын, "динин хидмәтчисинә" чеврилмишди. Дүнјанын атомист-материалист мәнзәрәси, космосентрик сәчијјәси арха плана кечмиш, динин тә'сири илә Аллаһын инсанабәнзәр тәк јарадычы олмасы еһкамы, Аллаһын дүнјаны "һечдән хәлг етмәси" идејасы апарычы јерә кечмиш, каинатын теосентрик мәнзәрәси дүнјакөрүшүн әсас сәчијјәсини тәшкил етмишдир. Феодал сосиал мүһити, теосентрик дүнјакөрүшүн мөвчудлуғу шәраити дини-идеалист фәлсәфи чәрәјанларын мөһкәмләнмәси вә инкишафына, дүнјанын елми мәнзәрәсини тәсдиг едән билик саһәләринии, материалист истигамәтли фәлсәфи чәрәјанларын зәифләмәси вә тәнәззүлүнә күчлү тә'сир көстәр-

[1] Дүнја тарихиндә орта әсрләр дөврү мин илә јахын узун бир мәрһәләни (Рома империјасының дағылмасындан Интибаһ дөврүнә гәдәр) әһатә едир. Һәмин мәрһәләни тәгриби олараг V-XIV әсрләр һесаб етмәк олар.

мишдди. Демәли, орта әср фәлсәфәсиндә варлығын јаранмасы вә онун илкин әсасы проблеминдә ағырлыг мәркәзи тәбиәт дән, реал керчәкликдән (од, су, һава, атом вә с.) фәвгә тәбиәтә, тәбиәтдән јүксәкдә дуран күввәләрә (Аллаһ, рүһ идеја вә с.) кечмишди.

Орта әср мәдәнијјәти вә фәлсәфәси үчүн дикәр башлыча хүсусијјәти, христиан вә ислам динләринин тәбли етдији теократик ичтимаи гурулуш идејасына, дүнјанын теократик мәнзәрәси һаггында дини еһкамлара һагг газандыр маг үчүн **гәдим доврүн фәлсәфи ирсиндән дә истифадә етмә чәһдләри** тәшкил едирди. Бу мәгсәдлә Платонун идеалист бахышларындан вә Аристотелин мәнтиги субутлар һаггында тә'лимләриндән кениш истифадә едилирди. Һәмин мөвге орта әср Азәрбајчан дини-идеалист фәлсәфәсиндә дә, мәсәлән, "кәлам" тә'лиминдә, перипатетикликдә, ишрагиликдә, пантеизмдә вә с. күчлү олмушдур.

Орта әср Авропасында дини еһкамлары, Аллаһ идејасыны гәдим фәлсәфи ән'әнәләр бахымындан әсасландырмаг үчүн хүсуси университет мәктәбләри јарадылмышдыр (јунанча "schole" – мәктәб демәкдир). Һәмин сөзлә бағлы өјрәдилән дини-фәлсәфи тә'лим схоластика, онун нүмајәндәләри исә схоластикләр адландырылмышдыл. Һәмин тә'лимә көрә һәгигәт дини мүгәддәс китабларда ифадә олунмушдур, онларын тәсдиги исә Аристотелин мүәјјән етдији дүзкүн мәнтиги силлокизмләр гурмаг јолу илә вермәк мүмкүндүр. Бунун үчүн Аристотелин формал мәнтиг гајдалары әсасында бир чох "е'тигад сирләри" "мәнтиги мәсәләләр" формасына салынды вә диспутлар, мүбаһисәләр јолу илә өјрәдилирди. Бурадан да "схоластик расионализм" анлајышы мејдана чыхмышды. Бунлар исә фәлсәфәнин инкишафында олмаса да, мәнтигин инкишафында мүәјјән фајдалы рол ојнаја билмишди.

Лакин бүтөвлүкдә Аллаһын варлығынын чох мүхтәлиф субутларыны ишләдиб һазырлајан схоластикләр, тезликлә һәјатла әлагәләрини итирир, чәмијјәтин практик тәләбатларынын өјрәнилмәсиндән узаглашыр вә нәтичәдә онларын фәлсәфи бахышлары мүчәррәд, дини-мистик сәчијјә кәсб едир, индинин өзүндә дә һәјатла әлагәси олмајан, практик тәләбата хидмәт етмәјән, чох долашдырылмыш вә мүрәккәб мүчәррәд шәклә салынмыш фәлсәфә схоластика адландырылыр.

Орта əср мədəniyyəti və fəlsəfəsinin əsas xəttlərindən birini də onun **kreasionist səciyyə daşımasy** təşkil edirdi (latınca "creatio" – yaradıcı deməkdir). Dini teosentrik fəlsəfi dünyakörüşü belə hesab edir ki, xoşallahlıq və bütünərəstlikdən fərqli olaraq, hər şeyə qadir, tək Allah dünyanı hеçdən yaratmış, öz qüdrəti ilə də onu özü idarə edir. Təbiət də, cəmiyyət də, insan da onun iradəsinə tabedir. Bilik də insanda anadankəlmədir, təcrübə ilə onun əlaqəsi yoxdur. Kreasionizmdə ən'ənəvi fəlsəfi dualizm yoxdur, monizm hökm sürür: yalnız Allah mütləq, vahid başlanğıc qəbul olunur. Bütün mövcudatı o yaratmış və idarə edir. Kreasionizmin banisi və əsas ideoloqu **Avreli Avqustin** (354–430) olmuşdur. O, "kilsə müəllimi" adlandırılmışdı. O, ilahi tale, axirət cəzası, Allahın sübutları haqqında tə'limləri əsaslandırmış, bid'ətçilik cərəyanlarına qarşı amansız olmağı təvsiyə etmişdir.

Orta əsr fəlsəfəsində (Şərqdə də, Qərbdə də) **insan problemi** də Allah iradəsi əsasında həll olunurdu. Bu cəhətdən islam dini əsasında (xristianlıq və başqa dünya dinlərində də belədir) insana münasibətə dair aşağıdakı ümumiləşmiş nəticələri qeyd etmək olar: a) islam dinində açıq deyilməsə də, insan allahabənzər, allah surətində təsvir olunur. Xristianlıqda isə bu münasibətlə açıq şəkildə deyilir ki, "Библија"nın qəbul etdiyi insan Allahın surəti və ya onun bənzəyişidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Allah səviyyəsinə yüksəldilən İncyc Xristos xristianlıqda insan-Allah obrazında təsvir olunmuşdur. Azərbaycanda yayılmış pantеizm, suфilik, hürufilik və s. dini-fəlsəfi cərəyanlarda da Allahın və insanın bir-birilə "bənzərliyi" və "govuşmasy" ideyası kеniş yer tutmuşdur; b) islama görə, insan yer üzünün əşrəfi, təbiətin tacıdır. O, bütün canlılar içərisində ən ali, şərəfli məxlugdur; v) Platon və Aristotеldə olduğu kimi, dünya dinləri də (xüsusilə islam) insanı "ictimai varlıq", "düşüncəli canlı" hesab edir. İnsan şüurlu varlıq kimi kеrçəkliyi dərk edir, lakin o, ancaq Allahı dərk edə bilmir, çünki Allah "əlçatmazdır, dərkolunmazdır"; g) lakin dinlərin tə'siriндə olan orta əsr fəlsəfəsi, insanın Allah iradəsinə tabe olduğunu, "insanın azad iradəsinin olmadığını", onun talеyinin bütövlükdə ilahi mahiyyət

дашыдығыны гәбул едирди. Чох вахт инсанда хејир әмәлләрин Аллаһдан, шәр ишләрин исә оиун өзүндән асылы олдуғу, шәрин "шејтан әмәли" олдуғу тәблиғ олунурду.

Орта әср фәлсәфәсиндә **варлыг** анлајышынын да мүхтәлиф мәвгеләрдәи шәрһи мөвчуд иди. Диндә фәлсәфи системләрә күчлү тә'сир етмиш бахыш ондан ибарәт иди ки, варлыг елә мөвчудлугдур, Аллаһын өзүдүр. Бу мә'нада варлыгы чох һалларда мөвчудолма (екзистенсија) вә ја илкин маһијјәт (ессеисија), әсас, башлаиғыч, мәғз кими дә мә'наландырырдылар.

Орта әср схоластикасыны системләшдирән Доминикан теолог-философу монах **Акфиналы Фома** (1225–1274) олмушдур. О, гаршысына христиан дини тә'лимини гәдим јунан фәлсәфәсинии, хүсусилә Аристотелии идеjалары илә говушдураraг сағлам дүшүнчә шәклинә салмаг, еклектик дини-фәлсәфи тә'лим јаратмаг мәгсәди гојмушду. О, Аристотелин форманы илкин әсас, материjаны төрәмә һесаб едән идеjаларына әсасан иддиа едирди ки, христианлыгда идеал вә маддинии мүнасибәти һәмин мөвгедән һәлл едилмәлидир. А.Фомаја көрә форма "гајда-ганун принсиии", илкин әсасдыр, материја исә "варлығын зәиф иөвү", кечичи мадди чисимләрин мәчмусудур. Онун фикринчә, "илкин прииси форма илә материjанын говушмасындан фәрди һадисәләр дүнjасы jаранды", о, чан вә руһун тимсалында форма вә маддәнин нисбәтиндән бәһс едәрәк дејирди ки, "инсан руһу формајабәизәр принсипдир, лакин руһ өзүнүи там төчәссүмүнү анчаг чанла бирләшдикдә тапыр". Аквиналы Фома иисан-Аллаһ Иисус Христосун тнмсалында мадди вә идеалын, иисани вә илаһи маһијјәтин вәһдәтини тәсдигләмәjә чалышырды. Оиун фикринчә, али илаһи мүтләг сајылан Иисус Христос бир төрәфдән инсан образындадыр, маддидир, дикәр төрәфдән Аллаһа мәхсус кејфијjәтләрә маликдир, о, илаһи (идеал) вә инсаныи (мадди, материја) вәһдәти символудур.

Орта әср фәлсәфәсиинин проблемләри сырасында **руһ вә чанын, зәка вә инамын (е'тигадын), мадди вә идеалын нисбәтинин мүәjjәнләшдирилмәси** мәсәләләри дә мүһүм jер тутурду. Бунларын дини-идеалист мөвгедән һәлли апарычы үстүн мөвге тутса да, белә нәтичәjә кәлмәк дүзкүн олмазды ки, бу барәдә елми-реалист, материалист бахыш һеч олмамышды. Әксинә, зәиф олса да, реалист-материалист истигамәт дә мөвчуд олмушдур. Бу вәзиjjәт өзүнү орта

əsrlərdə **реализм** (латынча "realis" – əşjəви, керчək демəкдир) вə **номинализм** (латынча "nomen" – ад, адландырма демəкдир) чəрəjанларынын мүбаһисəсиндə ajдын көстəрирди. Мүбаһисə универсалиләрин, jə'ни ən үмуми анлajышларын маһиjjəти ətрафында кедирди. Реалистлəр (А.Фома, И.С.Ериуген вə б.) Аристотелин "үмуми тəкчə илə гырылмаз əлагədə мəвчуддур, үмуми тəкин формасыдыр" тезисинə əсасən иддиа едирдиләр ки, универсалиләр (үмуми анлajышлар) үч нөвдə мəвчуддурлар: а) "мадди чисмə гədəр" вə ja илаһи зəкада мəвчуд олма; б) "мадди чисмин өзүндə", онун маһиjjəти вə ja формасы кими мəвчуд олма; в) мадди чисимдəн сонра", иисан идракында абстраксија нəтичəсиндə мəвчуд олма. Гəт'и реализм мəвгеjи универсалиләрин (үмуми анлajышларын) шejlərдən, мадди чисимlərдən асылы олмajараг, мүстəгил вə онлардан əввəл мəвчудлуғуну гəбул едирди, бу, бир нөв, идеjалар аləмиинин илкинлиjи вə мадди чисимləри төрətмəсинə даир Платон идеализминə үjғун иди.

Материализм мəвгеjинə jахын олан номиналистлəрə (Ростселин вə б.) көрə исə, универсалиләрин мүстəгил, објектив мəвчудлуғу инкар олунур, үмуми анлajышларын анчаг инсан идракында тəфəккүрдə мəвчудлуғу гəбул едилирди. Ростселин һəтта иддиа едирди ки, анчаг тəкчəлəр реал мəвчуддур, үмумиләр исə иллүзијадыр, универсалиләр анчаг мадди чисимlərə, шejlərə верилмиш адлардыр, онлар мадди чисимlərсиз мəвчуд ола билмəзlər.

2. Гədим дөвр Азəрбajчанда дини-фəлсəфи идеjалар. Мифоложи тəсəввүрлəр вə халг инамлары. Зəрдүштилик вə "Авеста"

Азəрбajчан түркləри чох гədим тарихə вə зəнкин мədəниjjətə маликдирlər. Онлар дүнjанын ən сивилизасијалы, тəбиəтən мүтəрəгги миллəтləриндəи биридир. Зəнкин мədəни ирс, бəшəрилик вə миллилиjи өзүндə вəһдəт һалында бирləшдирən ən'ənələr, интеллектуал-фəлсəфи сəрвəтlər, һуманист мə'нəви дəjəрlər, мəишəчə Оғуз түркləриндən олан бу миллəтə мəхсус башлыча кеjфиjjətlərдир.

Загафгазиjанын, Jахын вə Орта Шəргин мүəjjən əразиləриндə мəскəн салмыш улу əчдадларымызын тарихи б.е.ə. III–II миниллиkлəрə кедиб чыхыр. Буну индики Азəрбajчан əразисиндə апарылмыш вə Jер үзүндə ən гədим инсан

мәскәнләриндән бириниң ашкара чыхармыш Азых мағар
сының галыглары ("Азых" гәдим Азәрбајчан түркчәсиндә "
демәкдир), Хочалы–Кәдәбәј, Гуручај мәдәнијјәти нүмунәлә
чохсајлы етнографик материаллар сүбут етмәкдәдир. Аз
мағарасындан тапылмыш инсанын алт чәнә сүмүјүнә әсас
Азәрбајчанын ән гәдим инсанын мәскунлашдығы әразиләрдә
бири олдуғу, "Азыхантропларын" исә ашағы палеолит дә
рүндә, ерамыздан тәгрибән 250–300 мин ил әввәл јашадыгла
мүәјјән едилмишдир.

Даш аләтләрдән башлајараг дәмир аләтләрин һазырлан
масына гәдәр узун бир тарихи јол кечмиш, өз јазыларын
малик олмуш гәдим Манна, Мидија кими гүдрәт дөвләтләри
тәркибиндә јашамыш гәдим азәрбајчанлылар е.ә. IX әсрдән
мәдәни-фәлсәфи, игтисади, сијаси наилијјәтләри илә, фолкло
нүмунәләри вә ән'әнәләри илә бүтүн дүнјада танынмышдыр.

Һәмин дөврдә халгымызын дини-фәлсәфи дүнјакөрү
шүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн бизә гәдәр кәлиб чатмыш
фолклор нүмунәләри зәнкин материал верир. Тәбиәтә һөрмә
вә пәрәстиш, овчулуг, әкинчилик, һејвандарлыг, сәнәткарлыгла
бағлы иәғмәләр, мөвсүм ән'әнәләри, ритуаллар, мүхтәлиф
дастанлар, мифләр, нағыллар вә с. халгымызын гәдим
мифолоҝи тәфәккүрүндән хәбәр вермәкдәдир.

Гәдим азәрбајчанлыларда әтраф аләмә мүнасибәтдә
үмуми Шәргә мәхсус 4 үнсүр һаггында идеjалар, каинатын
үнсүрдән ибарәт олмасы, бүтүн чисим вә һадисәләрин бу
үнсүрләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси вә парчаланма
сындан мәһв олуб кетмәси һаггында тәсәввүрләр күчлү
олмушдур. Һәмин 4 үнсүрү азәрбајчанлылар "**торпаг, су, од
һава**" һесаб едирдиләр. Көрүнүр, ајын 4 һәфтәјә, илин 4
фәслә, сәмтләрин 4 јерә вә с. бөлүнмәси һаггында тәсәввүрләр
дә бунунла әлагәдар олмушдур. Халгымызын гәдим дөврләрдән
кәлән Новруз ән'әнәләриндә дә 4 үнсүр идеjаларынын тә'сири
инди дә һисс олунмагдадыр: бајрама 4 һәфтә галмыш һазырлыг
ишләринә башланмасы, тәбиәтин ојанмасы илә әлагәдар
ардычыл сүрәтдә "сујун ојанмасы", "од мәрасимләри", "јел
әсмәси" (һава), "торпағын ојанмасы" илә бағлы дөрд һәфтәлик
мәрасимләр, чәршәнбә ән'әнәләри, ајин вә ритуаллар кечи
рилмәси буну бир даһа тәсдиг едир.

Гәдим јунан тарихчиси **Һеродотун** (е.ә. 490–425)
"Тарих" әсәриндә мә'лумат вердиji "Астијаг" вә "Томирис"
әфсанәләри дә халгымызын гәдим вә зәнкин мифик тәфәккүр

мәдәнијјәтинә малик олдуғуну көстәрир. Тарихи мәнбәләрә көрә, Астијаг сонунчу Мидија һөкмдары олмушдур (е.ә. 585–550). О, рәвајәтә көрә, дөвләти әдаләтлә идарә едир, ә'јанларын чох варланмасы, әмәкчиләрин исә јохсуллуғу вә истисмары әлејинә чыхырды. Халг ичәрисиндә һөрмәт газанмышды. Одур ки, Астијаг али ә'јанларын мүгавимәти, һакимијјәт уғрунда мүбаризәси илә гаршылашыр. Мидијадакы дахили чәкишмәләрдән истифадә едән Ираи ә'јанлары 553-чү илдә Астијаг әлејһинә үсјан галдырырлар. Үсјана II Кир башчылыг едирди. 550-чи илдә Мидија сәркәрдәси Һарпағын хәјанәти нәтичәсиндә Астијаг мәғлуб олду. Бу тарихи һадисә мифләшмиш, "Астијаг әфсанәси"ндә вәтәнпәрвәрлик, әдаләт, хејирхаһлыг, чәсарәт, икидлик, ишығын гәләбәсинә инам вә с. кими кејфијјәтләрии ифадәсиинә чеврилмишдир.

"Томирис әфсанәси"ндә исә чәсур һөкмдар гадын Томирисин вәтәни фәдакарлыгла мүдафиә етмәсиндә көстәрдији гәһрәманлыглар тәсвир олунмушдур. Бунлар да тәсдиг едир ки, Вәтән ешги, онун мүдафиәси, јаделлиләрдән горунмасы наминә өлүмә кетмәјә һазыр олмаг һәлә гәдим әчдадларымыздан бизә галмыш мә'нәви јадикарлардыр.

Мидија дөвләтиндән сонра Азәрбајчанда јашајан халглар Атропатен вә Албанија кими дөвләтләрии тәркибиндә олмушлар. Онларын дини-мифоложи вә фәлсәфи дүнјакөрүшүнүн әсасында "Авеста"да ифадә олунмуш Зәрдүштилик идеjалары дурмушдур. "Авеста"[1]да гәдим Азәрбајчанда јашајан халгларын дини-фәлсәфи, мә'нәви-әхлаги, ичтимаи вә и.а. көрүшләри әкс олунмушдур. "Авеста" Зәрдүштилик дини-мифик дүнјакөрүшүнүн әсас мәнбәјидир. Оиун мејдана чыхмасы е.ә. тәгрибәи IX әсрә аид едилир. Еһтимал олунур ки, онун тамамланмасы бизим ераның II әсриндә башa чатмышдыр.

Һәмин дөврдә азәрбајчанлыларын әчдадлары олан халгларын мәдәни-фәлсәфи вә дини көрүшләринин формалашмасында мүасири олдуглары вә јахындан әлагә сахладыглары Финикија, Иран, Сурија, Македонија, Бабилистан, Орта Асија вә б. өлкәләрии, хүсусилә Еллин мәдәнијјәтинин күчлү тә'сири олмушдур. Өз нөвбәсиндә мидијалыларын – гәдим азәрбајчанлыларын – мәдәни ирсләри, хүсусилә "Авеста" һә-

[1] "Авеста" Азәрбајчан түркчәсиндә "Ганун" мә'насыны верир.

мин өлкәләрин фәлсәфи мәдәниjjәтиниин инкишафына гарш
лыглы тә'сир көстәрмишдир.

Зәрдүшттилиjин формалашмасы б.е.ә. IX–VII әсрлә
аид едилир. Баниси Зәрдүшт пеjғәмбәр (вә ja Заратушт
олмушдур. Онун тарихи шәхсиjjәт олмасы еһтимал едилир
Зәрдүшт һәм дә мүгәддәс китаб олаи ән гәдим "Авеста"ны
мүәллифи һесаб олунур. Зәрдүшттилиjин "Авеста"да ифад
олунмуш идеjаларыны, гыса шәкилдә белә груплашдырма
олар:

1. Каинатын низамы, дүнja мөвчудлуғу хеjир вә шәрин
ишыг вә гаранлығын әбәди мүбаризәсиндән асылыдыр. Хеjи
ишыг Аллаһы **Һүрмүз** (Аһура-Мәзда) вә шәр, гаранлыг аллаһ
исә **Әһриман** (Аһура-Манjу) һесаб олунур. Онларын арасын
әбәди мүбаризә кедир, инсанлар онлар арасында мөв
сечмәкдә азаддырлар. Бу әбәди мүбаризә варлығын маһиj-
jәсини тәшкил едир. Демәли, "Әкслиjләрин вәһдәти
мүбаризәси"нин инкишафын мәнбәjи олмасы һаггын
диалектик ганунаујғунлуг һәлә "Авеста"да өзүнәмәхс
шәкилдә ифадә олунмушдур.

2. Зәрдүшттилик, нәтичә е'тибарилә хеjрин шә
үзәриндә, ишығын зүлмәт үзәриндә гәләбәсиниә инам в
е'тигаддыр. Кеч-тез хеjир гәләбә чалачагдыр, лакин инсанла
фәалиjjәтсиз һалда дуруб бу гәләбәни көзләмәмәли, өзләр
шәрлә мүбаризәjә гошулуб бу гәләбәни даһа да jахынлашдыр
малыдырлар. Азад ирадәjә малик олан инсанлар, шәхсиjjәтләр
өз фәаллыглары илә дүнjада әдаләтин, хеjрин гәләбәсини
тә'мин едилмәсинә көмәк көстәрмәлидирләр.

3. "Авеста"да көчәри һәjат тәрзи писләнир, она дүнjад
шәрин тәзаһүрү кими бахылыр, отураг һәjат, әкинчилик исә
тә'рифләнир, она хеjрин, әдаләтин тәзаһүрү кими бахылыр
Бунунла да көчәри тајфаларын һүчумларына е'тира
билдирилир.

4. Зәрдүшттилиjин ичтимаи-тарихи көрүшләри зиддиj-
jәтли, мифик сәчиjjә дашыjыр. Зәрдүштә көрә дүнja тарихи 12
мин ил узаначаг, һәр 3 мнн илдән бир хеjир вә шәр
гүввәләрии һөкмранлығы бир-бирини әвәз едәчәкдир. 3 мин
ил Һүрмуз ардычылларынын "гызыл әсри" олачаг, сонра исә
ону Әһриман вә шәр гүввәләрин һөкмранлығы әвәз едәчәкдир.
Лакин шәр мүвәггәтидир, онун ардычыллары ахирәтдә һәр чүр
әзаб-әзиjjәтә мәһкумдурлар, ахирәт мәһкәмәсиндә ағыр чәза

алачаглар. Хеjрин – Һүрмүзүн тәрәфдарлары исә ахирәт хош-
бәхтлиjинә jетишәчәкдир.

5. Зәрдүшттилиjин дүнjакөрүшү дуалист сәчиjjә дашы-
jырды. Һәм мадди, һәм дә идеал олан башланғычлар хеjир вә
шәр кеjфиjjәтләрә малик олмагла ики һиссәни вәһдәтдә ифадә
едирләр. Аjинчилик иракгикасында фетишизм, анимизм,
тотемизм ибтидаи дини ән'әнәләрини дә ифадә едән, каина-
тын 4 үнсүрдән (**од, су, һава, торпаг**) ибарәт олмасына инамла
бағлы ритуал вә мәрасимләр кениш jер тутмушдур.
"Авеста"нын анимистик тәсәввүрләринә көрә бүтүн тәбиәт
чанлана биләр, руһ тәкчә инсана вә һеjвана мәхсус дejилдир,
бүтүн башга чисим вә әшjаларда да руһ мөвчуддур. Руһ һәмин
чисимләрдән кәнарда да мүстәгил jашаjа биләр вә jашаjыр.
Руһ елә дахили гүввәдир ки, оиун васитәсилә һәр шеj – инсан,
битки, күнәш, ај, улдуз, бүтүн дүнja һәрәкәт едир, мөвчуд
олур. Инсанын бәдән вә руһдаи ибарәт олмасы идеjасы да
"Авеста"да өз әксини тапмышдыр. Руһ инсанын шүурлу
фәалиjjәтини – дуjғу, тәфәккүр, ирадә вә с. тәнзим едир,
онларын мәнбәjидир.

6. Зәрдүшттиликдә ода ситаjиш ән'әиәләри күчлү
олмушдур. Бүтүи зәрдүшт мә'бәдләриндә мәш'әл jанмышдыр,
одла бағлы ритуаллар ичра едилмиш, ода гурбан кәсилмиш,
пәрәстиш олунмушдур. Елә бунун нәтичәсидир ки, она бә'зән
атәшиәрәстлик дә дejилмишдир.

7. Зәрдүшттилиjии мә'нәви-әхлаги идеалы да хеjирлә,
әдаләтлә сых бағлы олмушдур. "Авеста"да зәрдүшттилиjин
идеалы үч принсиплә ифадә олунмушдур: инсан өзүнүн бүтүн
фәалиjjәтини "**хеjир фикир, хеjир сөз вә хеjир иш**"ин
вәһдәти әсасында гурмалыдыр. Демәли, о, jахшы, хеjирхаһ
фикирләшмәли, һәмишә jахшы, хеjрли данышмалы вә
фajдалы, көзәл ишләр көрмәли, һәмишә шәри рәдд етмә-
лидир. Бу үч тәләб Зәрдүшттилиjин әхлаги, сафлашдырычы
принсипләридир. Зәрдүштә көрә иисан һәмишә мүлаjим, адил,
хеjирхаһ олмалыдыр. О, гәддар, пахыл, jаланчы олмамалыдыр.
Зәрдүшттиликдә jаланчы илә дүшмән, шәр ejни мә'налы
анлаjышлар кими ишләдилир.

8. "Авеста"ныи чәмиjjәтә, дөвләт идарәчилиjинә ба-
хышларында гәбилә-тајфа мүнасибәтләринин демократик
принсипләри вә гулдар демократиjасы тәгдир олунса да,
"Авеста"нын сонракы тәртибатларында монархиjа үсул-ида-
рәси башлыча дөвләт идарәчилиjи формасы е'лан олунмушдур.

Һакимиҗҗәтин, әмлакын, шан-шөһрәтин инсанлара Аллаһдан јетишмәсн идеҗасы да мүдафиә олунурду.

Зәрдүшт инсанлара мүрачиәтлә белә нәсиһәтләр е мишдир: "Мән о шәхсәм ки, пак бир тәбиәтлә инсанл руһуну гурмаг үчүн тә'јин олунмушам, Аһура-Мәзда (Һүрмүзүн) јахшы әмәл үчүн верәчәји мүкафатдан хәбәрдара Та ки гәдәр күч вә дөзүмүм вардыр, доғру јола кетмәј инсанлара өјрәдәчәјәм", "Доғрулуг атасы Мәзданы танымаг һагтыны дүзкүн јериnə јетирмәк үчүн, бу мүгәддәс ағы уғрунда истәр дилдәки данышыг вә пак хәјал илә бағл сөзләрлә, истәрсә дә голларын көрәчәји иш вә тәмизкар сә'ји илә, көрәк ән јахшы әмәлләри јеринә јетирәсән" "Аләми-тәсәввүрдә илк өзүнү көстәрән о икн екиз чөвһәри бириси: дүшүнчәдә, данышыг вә доланышыгда јахшыл олмушдур; о бириси дә пислик (јенә дүшүнчә, данышыг в доланышыгда). Бу икиликдән анлајан адам көрәк писи јох јахшыны өзүнә сечә" вә и.а.[1]

Даһа сонракы дөврләрдә (е.ә. VII–VI әсрләр) зәрдүшт тиликдә хејир аллаһы Һөрмүзә (Аһура-Мәздаја) пәрәстиш әсасланан **мәздәилик дини-тәригәти** мејдана чыхыр. Хејри шәр үзәриндә гәти гәләбәсинә инанан вә ону тәблиғ едә мәздәилик Оду Һүрмүзүн јердә тәзаһүрү һесаб едир, од ситајишни кениш јајырды. Зәрдүшттиликдән фәргли олара мәздәилик өлүнүн дәфн едилмәсинә ичазә верир, Зәрдүштү бир пејғәмбәр кими Һөрмүзлә һөкмдарлар арасында васитәч олмасы идеҗасына гаршы чыхырды. Мәһсул, көј чисимләри Күнәш аллаһларына е'тигады гәбул етмәклә мәздәилик бүтпәрәстлијә дә јол верирди.

3. Орта әср Азәрбаҗчан фәлсәфи фикринин хүсусиҗҗәтләри

Орта әсрин лап әввәлләриндә Јахын Шәргдә кениш јајылмыш **маниһеҗчилик дини-фәлсәфи идеҗалары** Азәрбаҗчанда да олмушдур. Зәрдүштилик, христианлыг вә буддизм динләринин тә'сиријлә формалашмыш маниһеҗчилијин банис Мани (214–276) олмушдур. Маниһеҗчилик III–IV әсрләрд кениш вүс'әт алмышды. Бу дини-фәлсәфи тә'лим дуалист сәчиҗҗә дашымыш, **"үчлү заман" системинә** әсасланмышдыр

[1] Бах: Азәрбаҗчан классик әдәбиҗјаты китабханасы. Халг әдәбиҗјаты, 1-чи чилд Бакы, 1982, с.11-13.

"Биринчи заман"да варлығын ики, мүстәгил, әбәди вә бир-бириnə зидд башланғычдан ибарәт олдуғу иддиа олунур: хејир вә шәр, ишыг (аллаһ) вә гаранлыг (материја, мадди чисимләр). **"Икинчи заман"**да бу ики башланғыч бирликдә, говушуг мөвчуд олур. Ишығын, хејрин һакими һәјат анасыны јарадыр. Һәјат анасы инсаны дүнјаја кәтирир. Һәмин инсан гаранлыгла, чәһаләтлә мүбаризәјә кириширир, лакин әсир дүшүр. Ишығын һакими бу заман чанлы руһлары јарадыр. Һәмин руһлар гаранлыгла, шәрлә вурушуб илкин инсанлары хилас едирләр. Лакин бу мүбаризәдә шәр, гаранлыг ишығы ләкәләмишдир. Она көрә дә ишығын тәмизләнмәси үчүн ишығын һакими космосу (каинаты) јарадыр. Бурадан да бүтүн мадди, һисс олунан чисим вә һадисәләрин зиддијјәтли тәбиәтә малик олмасы (хејир вә шәрин бирликдә мөвчудлуғу) һаггында идеја тәблиғ олунур. Мәһз бу тәмизләнмә иросесиндәи сонра **"үчүнчү заман"** башланыр: бу хејрин шәр үзәриндә, ишығын гаранлыг үзәриндә гә'ти гәләбәси заманыдыр. Мадди олаиын галыглары, илаһи ишыгдан мәһрум олдуглары үчүн аловлар ичәрисиндә јаныб мәһв олурлар. Инсанын гәлбини ишыгландырмаг, шәрдәи (материјадан) хилас етмәк үчүи ишығын һакими (Аллаһ) өз оғлуну хиласкар шәклиндә јер үзүиә көндәрир. О, да маниһејчиләри һәр чүр бәлалардан, бәд әməлләрдән хилас едир. Маниһејчилијин хиласкарын зүһур етмәси вә әдаләти бәриа едәчәји идејасы соиракы динләрә вә башга тә'лимләрә күчлү тә'сир етмишдир.

Гәдим Азәрбајчан әразиләриндә гулдарлығын зәифләмәси, Атропатен, Албаниja, Кирдман вә б. дөвләтләрдә тәдричән феодал мүнасибәтләринин гәрарлашмасы халгын дини-фәлсәфи көрүшләриндә дә дәјишикликләр әмәлә кәтирирди. Бу просес V–VI әсрләрдә даһа да күчләнмиш вә феодал әдаләтсизлијинә гаршы мүәјјән е'тиразлар доғурмушдур. Халгын азадлыг арзулары V–VI әсрләрдә Асијада кениш јајылмыш **мәздәкиләр һәрәкатын**ын (рәһбәри каһии Мәздәкин адындандыр) идеолокијасы олан мәздәкиликдә ифадә олунмушдур. Мәздәкилик – диии-фәлсәфи тә'лим иди. Кәндлиләрин вә шәһәр јохсулларынын әдаләт уғрунда, бәрабәрсизлијин ләғви уғрунда һәрәкатынын идеолокијасы иди. Мәздәкиләр һәрәкаты Иран шаһы Хосров тәрәфиндән јатырылдыса да, о изсиз галмады, сонралар Орта Асија вә Загафгазија халгларынын сосиал әдаләт, бәрабәрлик уғрунда мүбаризә руһунун күчләнмәсинә мүәјјән тә'сир көстәрди. IX

əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Babəkin başçılığı ilə əərəb xilafətini ləğv etməyə çalışmış xürrəmilər hərəkatının məzdəkilər ideyalarının güclü təsiri aydın hiss olunurdu.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi ideyaları nə tam materialist, nə də tam idealist hesab etmək olmazdı. Fəlsəfə dini səciyyə daşımış, islam ilahiyyatının təsirində olmuşdur. Əhalini dünyagörüşü dini gida almış, təbii Allaha, iejrəmbərliyə, Məhəmməd əlejhüssəlamın Allahın rəsulu olmasına, Gur'anın müqəddəslinə və bəhjlə Allah dan göndərilməsinə, axirətə, puha və i.a. inam və e'tigad əsaslanmışdır. Bu fəlsəfə üçün **"Ikili həqiqət"** bahış daha apарıcı rol oynamışdır.

Həmin bahışa görə həqiqət ikili səciyyə daşıyır elmi-idraki və dini-ilahi. Birinci insan əqlinin, ikinci isə insan qəlbinin qüdrəti ilə dərk olunur. Birinci növ həqiqət də, Allahın iradəsi ilə baş verir: Allah müəyyən adamlara təbiətdə, cəmiyyətdə və insanın özündə "kizli olan" müəjjən sirləri açır, o, isə bunları bəjan edir. Ilahi-dini həqiqət isə insan qəlbinin, ürəjinin tapındığı həqiqətdir, Allaha e'tigaddır. Birinci həqiqətin fəaliyyət dairəsi məhdud, ikinciinin isə çox genişdir. Lakin hər ikisi insanı Allaha doğru aparan joldur. Ilahiyyatçıların fikrinçə, hər iki həqiqət, – insan əqli və insan qəlbi ilə tanınan sirlərin açılması, – insanı Allaha doğru apарır onun Allahı dərk etməsinə kömək edir. Allahla qovuşdururur.

Orta əsr Azərbaycanında fəlsəfn idejalar çox hallarda Antik ölkə filosoflarının, xüsusilə Platon və Aristotelin tə'sirində inkişaf etmişdir. Bu dövr Azərbaycan filosoflarının dünyagörüşünün **"peripatetik"** səciyyə daşımasa, əsasən Aristotelin tə'siri ilə izah edilməlidir. **Peripatetiklik** – dünyagörüşün dualist səciyyəsindən irəli gəlirdi. Həmin fəlsəfi məktəbin tərəfdarları materializm ilə idealizm arasında tərəddüd edirdilər, onları nə ardıcıl materialist, nə də tam idealist hesab etmək olmazdı. Azərbaycan filosoflarından Bəhmənjar Sührəvərdi, Ürməvi və b. həmin məktəbdən çoxlu əsərlər jazmışdır.

Orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai-fəlsəfi fikrindən bəhs edərkən, burada islam dininin tarixi rolu düzgün qiymətləndirilməlidir. Şübhəsiz, burada islamın

rolunu birmə'nalı (jaxşı və ja pis, mütərəqqi və ja mühafizəkar) qiymət vermək çətindir və ja mümkün deyildir.

Mə'lumdur ki, sosializm şəraitində Azərbaycanda və digər sovet-müsəlman respublikalarında, düzgün olmajaraq islamın tarixi rolu ancaq birtərəfli, çox hallda qərəzli mövqedən izah olunmuş, islamın jalnız zorakılıq "qılınc küçünə" jajılmasi ideyası kimi şiş təbliğ olunmuşdur. Dikər dinlər kimi islama da mə'nəvi tənəzzül amili kimi münasibət bəslənilmişdir.

Əslində islam dininin əmələ gəlməsi və jajılmasi tarixi zərurət olmuş, zamanın tələbindən doğmuşdur. Islamda müəjjən ziddiyyətlər olsa da, müəjjən mə'nada hakim qüvvələrin mənafeyinə xidmət etsə də mahiyyət e'tibarilə o, mütərəqqi diindir, cəmiyyətin sosial-mə'nəvi tərəqqisinə, qüdrətlərin mə'nəvi safılaşdırılmasına xidmət etmişdir. Islamın Azərbaycanda jajılmasi nəticəsində xalqımız ərəb əlifbası vasitəsilə jazıja, ərəb-Şərq mədəniyyətinə jiyələnmiş, dünja sivilizasijasına bələd olmuşdur.

Düzdür islamın jajılmasi bə'zən "biz qılınc müsəlmanıyıq" anlajışına, üçün olaraq Azərbaycanın bir sıra bölgələrində zorakılıqla həjata keçirilmiş olsa da, (məsələn, Nahçıvanda, Muğanda, Şirvanda və s.), bu, heç də həmişə və hər jerdə belə olmamışdır. Bizcə, islamın jajılmasi əslində mütərəqqi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir, zorakılığa isə islamla deyil, ərəb xəlifəliyinin ərazi iddiaları sijasəti ilə bağlı janaşmaq lazımdır.

4. Bəhmənjar Azərbajcani (933–1066)

Orta əsrlərdə Azərbaycanda, Jaxın və Orta Şərqdə jaxşı tanınmış, demək olar ki, dünja şöhrəti qazanmış bir çox filosof mütəfəkkirlər jetişmişdir. Onların içərisində **Bəhmənjar Azərbajcani** (Əbülhəsən Bəhmənjar ibn-Mərzban – 993–1066) daha məşhurdur. Mənbələrin çoxunda o, zərdüştilik dini əqidəsinə malik azərbaycanlı peripatetik filosof adlandırılır. Bə'zi müəlliflər isə onun sonralar islam dinini qəbul etdijini qeyd edirlər. Onun hansı şəhər və ja bölgədə anadan olmasi haqqında dəqiq mə'lumat joxdur. Şamaxıda doğulduğu ehtimalı da vardır. Mükəmməl təhsil almış, Ibn-Sinanın şagirdi və davamçısı olmuşdur. Onun Ibn-Sinaja jazdığı fəlsəfi məktubları məşhur idi. Həmin

мәктублардан бә'зиләринин әлјазмасы Дашкәнддә вә Санкт-Петербургда сахланылыр. Ибн-Сина гејри-ади исте'дады в чалышганлығына көрә шакирди Бәһмәнјары чох севмишдир Иби-Сина дејирди ки, "О, мәнә оғулдан да артыг истәкли дир"[1].

Фәлсәфә елминин бүтүн саһәләринә (онтолокија, гносеолокија, мәнтиг, етика вә с.) вә проблемләринә дај Бәһмәнјарын әсәрләри вә өзүнәмәхсус идеjалары вардыр. Б идеjалар онун "Тәһсил китабы", "Мәнтигә даир зинәт китабы" "Көзәллик вә сәадәт китабы", "Мусиги китабы", "Мета физика", "Мөвчудатын мәрһәләләри" вә с. әсәрләриндә ө әксини тапмышдыр. "Тәһсил китабы" мәзмун дәринлији ил хүсусилә фәргләнир. Бу әсәрләрин чоху дүнјанын бир сыр дилләриндә чап олунмушдур.

Перипатетизм мөвгеjиндән чыхыш едән Бәһмәнјар көрә һәр шеjин әсасыны ән үмуми мә'нада көтүрүлән варлы тәшкил едир. Варлыг исә вачиб вә мүмкүн олмагла ики нөв ајрылыр. Бәһмәнјара көрә вачиб варлыг мүтләгдир, сәбәб сиздир, әбәдидир, зәруридир. Мүмкүн варлыг исә гејри мөвчуддур вә ја мөвчудлуғу анчаг фәрз едилир, о, сәбәб дејил нәтичәдир. Бүтүн мөвчуд шеjләр мүмкүн варлыг анлајышын аид едилир. Фәал әглләр, көј чисимләри, планетләр, дөр үнсүр вә онларын бирләшмәләри, биткиләр, минераллар hejванлар, инсанлар вә саир дә мүмкүн варлыг үнсүрләрдир Вачиб вә мүмкүн варлыг арасындакы гаршылыглы мүнасибә илк сәбәб вә нәтичәнин нисбәти кими нәзәрдән кечирилир Вачиб варлыға илк сәбәб, мүәjjәнедичи кими бахылыр, лаки һәр ики варлыг заманча вәһдәтдә көтүрүлүр. Илк сәбә заманча чох әввәлләрә аид едилмир. Бәһмәнјарда илк сәбә мә'нәви, идеал башланғыч кими көтүрүләрәк идеалистчәсинә аристотелчәсинә һәлл олунур.

Бәһмәнјарын фәлсәфи категоријалар, идрак нәзәриjjәси вә һаггында бир чох идеjаларынын мүәjjән мүасир әһәмиjjәт вардыр. Онун сәбәб вә нәтичәнин вәһдәтдә, ејни замә дахилиндә мөвчудлуғу идеjасы һаким мүсәлман илаһиjjатчыла рының чидди е'тиразына сәбәб олмушдур. Чүнки Бәһмәнјар сәбәбии һөкмән нәтичәдән заманча әввәл көлмәси идеjасын гәбул етмирди.

[1] *З.Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Бакы Азәрнәшр. 1986, с. 12.

Бәһмәнјара көрә варлығын мөвчудлуғунун әсас шәрти һәрәкәт, мәкан вә заман вәһдәтидир, онларын бир-бириндән ајрылмазлығыдыр. Бәһмәнјар мәнтиг вә идрак проблемләринә даир зәнкин фәлсәфи ирс гоjуб кетмишдир. О, идракын һисси вә мәнтиги олмагла ики мәрһәләjә бөлүнмәси, онларын мәнтиги әлагәләндирилмәси, вәһдәти һаггында фикирләр сөjләмиш, дүjғулара зәканын мәнбәji кими бахмышдыр. О, әгли нәтичәләрин, һәтта илк сәбәб вә нәтичә мүнасибәтләринин мәнтиги мүһакимәләр jолу илә сүбут олунмасы зәрурилиjини гејд етмишдир. Бәһмәнјар мәнтигә, хүсусилә анлајыш, мүһакимә, һөкм, истидлал вә б. категоријалара даир проблемләр һаггында инди дә әһәмиjjәтиин сахлајан идеjалар вермишдир. Онун фикринчә идракын ики мәнбәji вар: һисси тәчрүбә вә әгли тәфәккүр. Идракда һәр ики мәнбә вәһдәт һалында көтүрүлмәлидир.

Бәһмәнјар мәнтиги идракын jолунун үч мәрһәләдән кечдиjини көстәрир: а) инсанда анаданкәлмә потенсиал зәка, әгл; б) һәмин потенсиал имкандан "илкин идрак" шәклиндә фәал әгли фәалиjjәтә кечилмәси; в) халис тәфәккүр, әгли нәтичәләр (мәнтиги үмумиләшдирмәләр) мәрһәләси. Бәһмәнјара көрә, иисанын гәлби, руһу гејри-маддидир, бәдәни вә әтраф аләми дәрк етмәjә вә идарәетмәjә имкан верир. "Зәкалы руһ" фикрини әсасландырараг она нәзәри идрак васитәси кими бахыр. Бүтүн бу чәһәтләрә көрә Бәһмәнјар тарихдә, әсасән мәнтигчи-философ кими танынмышдыр[1].

5. Ејнәлгүзат Мијанәчи (1099–1131)

Орта әср Азәрбајчан вә ја бүтүн Шәргин ән көркәмли мүтәфәккирләриндән бири дә **Ејнәлгүзат Мијанәчи** - Ејнәлгүзат Әмулмәзли Абдулла Мәһәммәд оғлу Мијанәчи Һәмәдани (1099–1131) олмушдур. Тәбриз jахынлығында jерләшән Мијанә шәһәриндә анадан олмушдур. Һәмәданда баш гази олмуш, халг ичәрисиндә дәрин һөрмәт газанмышдыр. Одур ки, "Ејнәлгүзат" ("Газиләрии көзү") фәхри адыны алмышдыр. О, кичик jашларындан тәһсилә башламыш, зәманәсинин бүтүн елмләрини өjрәнмишдир.

[1] Бәһмәнјар Азәрбајчани һаггында кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Ә.Зәкуjев. Бәһмәнјарын фәлсәфи көрүшләри. Б., 1958; З.Мәммәдов. Азәрбајчанда XI–XIII әсрләрдә фәлсәфи фикир. Б., 1978; З.Мәммәдов. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983.

Е.Мијанәчи бүтүн динләрә ејни нәзәрлә бахан азадфикирли философ иди. Мәһз азадфикирли идејаларына көрә 1128-чи илдә һәбс олунараг Бағдада көндәрилмишдир. О бир мүддәтдән сонра Азәрбајчана гајтарылмыш вә 32 јашында дәрс дедији мәдрәсәдә е'дам олунмушду. Е.Мијанәчи јаздығы "Һәгигәтләрин гајмағы", "Мүгәддимәләр", "Тәрибин шикајәти" китабларында суфизмин пантеист фәлсәфәсини ишләјиб һазырламышдыр.

Е.Мијанәчинин фәлсәфәсиндә варлыг вә идрак һаггында орижинал идејалар вардыр. Она көрә варлыг бүтүн мөвчудаты әһатә едән ән үмуми анлајышдыр, нөвләри чанлы вә чансыз варлыгдан, субстансија, аксиденсија вә чисимдән ибарәтдир. Һәрәкәт, мәкан, заман варлығын мөвчудлуг шәртләридир. Онун бәһс етдији варлыг анлајышы сон нәтичәдә Аллаһ анлајышы илә ејниләшдирилир. Аллаһ варлығын мәнбәји, бүтүн чисим вә һадисәләр, әшја вә просесләр Аллаһын тәзаһүрләридир. Илаһи кејфијјәтләрин чисим вә әшјаларда, инсан вә дикәр чанлыларда тәзаһүр етмәси һаггында пантеист мүддәалар Е.Мијанәчинин дүнјакөрүшүндә мүһүм јер тутур. "Баһидлә чохлуг вә ја чохлугла баһид – бәһдәтдәдир". Онун фикринчә, Аллаһ сајсыз-һесабсыз атрибутлары олан субстансијадыр; о, һәр шејин сәбәбидир, һәр шеј онун сајәсиндә мөвчуддур. "Мөвчудатын варлығы – Аллаһын варлығыдыр", - дејән философ ардычыл монист мөвгe тутмушдур.

6. Шиһабәддин Сүһрәвәрди (1154–1191)

Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрдинин (1154–1191) дә ады орта әср Азәрбајчан фәлсәфәси тарихиндә лајигли јер тутур. Шиһабәддин Әбүлфүтүһ Јәһја Һәбәш оғлу Сүһравәрди зәманәсинин бөјүк философу, ишрагилик фәлсәфәсинин банисси, көркәмли шаири олмушдур. О, Зәнчан јахынлығындакы Сүһравәрди шәһәриндә анадан олмушдур. Марағада фәлсәфәни вә мүсәлман һүгугуну дәриндән өјрәнән Ш.Ј.Сүһрәвәрди Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрини кәзмиш, Исфаһан, Дијарбәкр, Конја вә с. шәһәрләрдә олмуш, 1183-чү илдә Һәләб шәһәринә кедиб, орада кечирилән диспут мәчлисләриндә фәал иштирак етмишдир. Дәрин елми зәкасы, сүбутлары илә диспутларда чох вахт галиб кәлмишди. Лакин о, кәнч икән азадфикирликдә вә динсизликдә иттиһам олунмуш, өлүмүнә фитва верилмишдир. О, Һәләб галасына салынмыш

1191-чи илдә е'дам олунмушдур. О, Шәргдә "Өлдүрүлмүш философ" ады илә танынмышдыр. 50-дән чох әсәри мә'лумдур.

Сүһрәвәрдинин фәлсәфи ирсиндә перипатетизм, ишрагилик вә суфизм идејалары хүсуси јер тутурду. О, "Тејдләр", "Мүгавимәтләр", "Бахышлар", "Философларын көрүшләри"[1] вә б. әсәрләриндә фәлсәфи категоријаларын орижинал бөлкүсүнү вермиш, перипатетизми әсасландырмышдыр. "Тызғын әгл", "Чәбраил ганадынын сәси", "Ешгин һәгигәти", "Гарышгаларын дили", "Симурғун чивилтиси" вә с. кими фәлсәфи трактатларында суфи идејаларыны тәблиғ едәрәк пантеизмә јахын бир мөвгe тутмушду.

Ш.Ј.Сүһрәвәрдинин "Ишыг һејкәлләри",[2] "Ишыгнамә", "Ишраг һикмәти" вә башга әсәрләриндә ишрагилик фәлсәфи идејалары ифадә олунмушдур.[2]

Ишрагилик "әл-ишраг" сөзүндәндир ки, лүғәти мә'насы "ишыгсачма" демәкдир. Бир гәдәр башга мә'нада бу сөз "ишрага мәхсус", "ишрага әсасланма" демәкдир. Бу да мөвчудатын ишрагдан (ишыгдан) төрәмәси, "ишрағын" илкин башланғыч олмасы, бүтүн дүнјанын баһид, мүтләг, әбәди ишыгдан әмәлә кәлмәси мә'насындадыр. Ишрагилијин онтоложи фәлсәфәсинә көрә бүтүн мөвчудат ишыглардан вә онун көлкәләриндән тәшәккүл тапмышдыр.

"Ишыг һејкәлләри" әсәри једди һејкәлдән вә һәр һејкәл исә бир нечә фәсилдән ибарәтдир. Једди һејкәл көтүрүлмәси еһтимал ки, Шәрг дини-фәлсәфи фикри илә бағлыдыр. Бурада 7 планетә пәрәстиш едән сабиләр вә 7 имама тапынан исламилиләрлә јахынлыг ифадә олунмушдур. Әслиндә једди сајы даһа чох көлкәләрлә, јаранмыш чисимләрин нөвләри илә бағлы иди: ефир, 4 үнсүрүн үчү (һава, су, торпаг) вә үнсүрләрин үч төрәмәси: минерал[3] битки, һејван. Бунлар исә ишыг објектләридир, ишығын гәбуледичиләридир. Бу чисимләр исә мадди мөвчудатын, материјанын тәзаһүр формаларыдыр.

---

[1] "Философларын көрүшләри" әсәри акад. З.Бүнјадовун редакторлуғу илә 1985-чи илдә Азәрбајчан вә рус дилләриндә чап олунмушдур (Бакы, "Елм", 1985).

[2] Ш.Ј.Сүһрәвәрдинин "Ишыг һејкәлләри" әсәри әрәбчәдән Азәрбајчан дилинә фәлсәфә елмләри доктору З.Мәммәдовун тәрчүмәси вә шәрһләри илә чап олунмушдур. Бакы, "Елм", 1990-чы ил.

[3] Јенә орада.

Ш.Ј.Сүһрәвәрдинин ишрагилик фәлсәфәсиндә чәмиј јетә, инсана бахышлар да мараглыдыр. О, инсаны ишыгла әдаләтли, хејирхаһ әмәлләрә чағырыр. Һагсызлыға гарш чыхыр, ичтимаи бәрабәрлик идејасыны тәблиғ едирди. О чәмиҗјәтдә әждаһа вә иланлара бәнзәтдији "бәдхаһлара, ш әмәлләрә гуршананлара јер олмамалыдыр" – дејирди. О фикринчә халга "ишыглы вә лајигли шәхсиҗјәт рәһбәрлик етмәлидир, сијасәт онун әлиндә оларса, заман да ишыгл олар".

7. Сирачәддин Урмәви (1198–1283)

XIII әср Азәрбајчанын ән көркәмли философларындан бири дә **Сирачәддин Урмәви**[1] (1198–1283) – Сирачәддин Маһмуд Әбубәкр оғлу Урмәви Азәрбајчанн олмушдур. О енсиклоиедик билиҗә малнк тәбиәтшүнас алим, мәитигчи философ вә һүгугшүнас олмушдур. Урмија шәһәриндә анадан олмуш, Мосулда, Дәмәшгдә, Конјада јашамыш, баш газы рүтбәсинә јүксәлмишдир. Мүасирләри ону бүтүн елм саһәләринин биличнси адландырмышлар.

Илк мәнбәләрдә С.Урмәвиннн ондан чох фәлсәфи әсәринин ады чәкилнр. Онлардан "Нурларын доғушлары", "Һикмәт инчәликләри", "Һәгигәтин бәјаны", "Методлар", "Диалектика елминә даир трактат", "Тәһсил", "Суаллар" өзүнү фәлсәфи мәзмун дәринлији илә фәргләнирләр. "Нурларын доғушлары" китабында мәнтиг елмиинн вә фәлсәфәнин категоријалары, идрак просеси, варлыг һагтында верди идејаларла С.Урмәви Шәрг перипатеизмини даһа да зәнкинләшдирмиш вә инкишаф етдирмишдир. О да Бәһмәнјар вә Иби-Сина кими варлығын ики формаја, вачиб вә мүмкүн формалара бөлүнмәси идејасыны мүдафиә вә тәблиғ етмишдир. Онларын һәр икисинин һәм сәбәб вә һәм дә нәтичә олдуғуну, һәр икисинии әбәди вә әзәли олдуғуну гәбул етмишдир. Бу китабда мүәллиф һәрәкәт, заман вә мәкан категоријаларынын шәрһинә хүсуси фәсилләр һәср етмишдир. Һәрәкәтин мүхтәлиф нөвләриндән бәһс едәрәк, онлары кәмиҗјәт, кејфиҗјәт, мәкан вәзиҗјәтинә көрә мүәјјәнләшдирмишдир. О, бүтөвлүкдә фәалиҗјәти һәрәкәтлә әлагәләндирмиш, елм өјрәнмәји, аз билнкдән мүкәммәл билиҗә кечмәји, севинмәји, кәдәрләнмәји, нифрәт бәсләмәји вә с. һәрәкәтин нөвләри адландырмышдыр.

С.Урмәви мәнтиг вә идрак консепсијасында дүјғулара билиҗин мәнбәји кими бахырды. Онун фикринчә дүјғуда әкси, сүрәти алынмајан һеч нәји дәрк етмәк мүмкүн дејилдир. О, идракда һисси (емосионал) вә әгли (мәнтиги, расионал) моментләрин вәһдәтиии – керчәклијин дәрк едилмәси васитәси һесаб едирди, "һәгиги билик анчаг бу вәһдәтдән өлдә олуна биләр", – дејирди.

С.Урмәвинин сосиал-сијаси вә мә'нәви-етик көрүшләри даһа мараглы вә әһәмиҗјәтлидир. О, инсаны һаким варлыг, Јер үзүнүн әшрәфи, јаранмышларын ән мүкәммәли һесаб етмишдир. Инсанын мөвчудлуғу үчүн мадди вә мә'нәви төләбатын әдаләтлә, бәрабәр шәкилдә өдәнилмәси идејасыны мүдафиә етмишдир. Онун фикринчә, чәмиҗјәтдә иитизам јаратмаг, сосиал әдалати бәргәрар етмәк үчүн елә гадағанедичи гүввә олмалыдыр ки, онун васитәсилә зүлм арадан галдырыла билсин. О, дејирди: "Башчылар илә рәиҗјәт үзви вәһдәт һалында олмазса, чәмиҗјәт јашаја билмәз. Онларын нисбәти башын бәдәнә нисбәти кимидир". Башчылар, вәзифәли шәхсләр "рәиҗјәтә хидмәт етмәлидирләр". Рәһбәрләр дә иш бачарығы, сојугганлыг, адилик, адамларла мәсләһәтләшмәк, габагкөрәнлик, ағыллылыг вә тәдбирлилији С.Урмәви әсас шәрт һесаб едир, сәриштәсиз адамларын вәзифәләрдән узаглашдырылмасыны тәләб едирди. Бүтүн бунларла јанашы, С.Урмәви дөвләт идарәчилији методлары сырасында инзибати тәдбирләри, зоракылығы, чәзаны да сахлајырды. О, дејирди ки, чинајәтә гаршы чәза да олмаладыр. Һеч бир шәхс чинајәт етдикдә чәзасыз галмамалыдыр. Лакин бүтүн мүкафат вә чәза тәдбирләри әдаләт гануну илә һәлл едилмәлидир. Философун фикринчә, һәтта падшаһ да өз әмәлләринә көрә гиҗмәтләндирилмәлидир. Хејирхаһ ишләри мүгабилиндә падшаһын алачағы мүкафат башгаларынкындан гат-гат чох олмалыдыр. Бәдхаһ ишләринә көрә дә ону башгаларындан даһа ағыр чәза көзләмәлидир

С.Урмәви инсафы, мә'тәдиллији, гәзәби чиловламағы, шәһвәтин орта һәддә сахланылмасыны, хәсислијин рәдд едилмәсини, инсанын өзүнү әгиллә идарә етмәсини, елмә, мәрифәтә јиҗәләнмәсини, вәтәни севмәсини, аиләҗә, валидејнә, өвлада һөрмәт вә еһтирамла јанашмасыны инсанын башлыча

[1] Бах: *З.Мәммәдов*. Сирачәддин Урмәви. Бакы, "Елм", 1990-чы ил.

кејфијјәтләри һесаб едирди. О, әхлаги нагисликләрә көр
бә'зәи физики чәза верилмәсини дә мәгбул һесаб едирди.

8. Нәсирәддин Туси (1201–1274)

XIII әср Азәрбајчанын ән көркәмлн симасы олан Хаҹ
Нәсирәддин Мәһәммәд оғлу Туси (1201–1274) енсиклопе
алим, көркәмли философ иди[1]. О, астрономија, ријазијјат
оптика, минералокија, мәнтиг, фәлсәфә, етика вә б. елмләр
аид дүнја шөһрәти газанмыш әсәрләрии мүәллифидир. Ону
етика проблемләринә һәср олунмуш "Әхлаги-Насири" адл
дүнјада мәһшур олан китабы Азәрбајчан дилиндә тәрҹүмә
едилиб иәшр олунмушдур[2]. Бундан башга онун "Игтибасы
әсасы", "Мәнҹудатын бөлкүсү", "Рисаләји-фәлсәфи", "Ишар
ләр вә гејдләр" вә с. әсәрләри мәшһурдур.

Н.Туси 1201-чи илин февралын 17-дә Тус шәһәриндә
анадан олмушдур. Әсли-нәсли Һәмәдан шәһәриндәндир
азәрбајчанлыдыр. О, илк тәһсилини атасы Мәһәммәд ибн
Һәсәндән алмыш, сонралар Јахын вә Орта Шәргин бир чох
шәһәрләрини кәзәрәк мүасири олдуғу елмләри мәнимс
сәмишдир. Өмрүнүн мүәјјән һиссәсини Иран Исмаиллил
ринии мәркәзи олан Әләмут галасында кечирмишдир. Моғ
ханы Һүлакү 1253-чү илдә Орта Асијадан кечиб Хәзә
саһилләриинә, орадан да Ирана һүчум едир, Исмаилиләрә дива
тутур. Н.Тусијә исә Мараға кедиб бир рәсәдхана тикдирмәј
әмр едир. Һүлакү ханын әмри илә рәсәдхана тикилир, Н.Туси
бурада зәнкин китабхана јарадыр, көркәмли алимлә
рәсәдханаја топлашыр. Мараға рәсәдханасы орта әсрләрдә
дүнја шөһрәти газаныр. Н.Туси рәсәдханада дәрс демәклә
јанашы астрономија вә һәндәсәјә даир дәрс китабларыны да
јазмагла мәшғул олур. Онун "Евклидии һәндәси үсуллары"
китабындан узун мүддәт тәдрис вәсаити кими истифадә
олунмушдур. Н.Туси 1274-чү илин ијун ајында Бағдада сәфәр
етмиш, орада вәфат етмиш вә орада да дәфн едилмишдир.

Н.Тусинии фәлсәфи көрүшләринә Шәрг фәлсәфә
ән'әнәләринин, Аитик фәлсәфәнин, Аристотел, Платон
Фалес, Ибн-Сина вә б. мүтәфәккирләрин күчлү тә'сири
олмушду. Онун фикринчә, варлығын әсасыны дөрд үнсүрү

[1] Бах: *Ф.Ејвазов*. Даһи алим вә философ. Б., 1981-чи ил; Һ.Мәммәдбәјли. Нәсрәддин Туси, Б., 1968-чи ил.

[2] Бах: *Хаҹә Нәсрәддин Туси*. "Әхлаги-Насири", Бакы, "Елм", 1980-чи ил.

вәһдәти тәшкил едир: **од, су, һава, торпаг**. О, белә күман едирди ки, маддә әбәдидир, анчаг бир формадан башгасына чеврилир, јох олмур, итмир. Н.Туси дә дикәр Шәрг перипатетикләри кимн варлығы зәрури вә мүмкүн олмагла ики нөвә ајырырды. Тусијә көрә зәрури варлыг һеч бир сәбәблә бағлы дејил, о өзү бүтүн варлыгларын сәбәбидир. Зәрури варлыг Аллаһдыр, мүмкүн исә керчәк аләмдир. О, мүмкүн варлығы ики һиссәјә бөлүр: субстансија вә аксиденсија. Субстансија беш нөвә ајрылыр: чисм, материја, форма, руһ вә ағыл. О, һәрәкәти субстансијанын мөвчудлуғунун шәрти кими гәбул етмишди; һәрәкәти тәбии вә сүн'и кими ики нөвә бөлүрдү: ушағын ана бәтниндә инкишафы, биткинин бөјүмәси тәбии һәрәкәтдир, устанын ағачдан тахт дүзәлтмәси исә сүн'и һәрәкәтдир.

Н.Тусинии материја, форма, идрак вә мәнтигә даир мараглы фикирләри вардыр: инсан дикәр чанлылардан ағылы вә идракына көрә фәргләнир, иөзәриҹјә вә иракгиканын вәһдәти идракын әсасыдыр: "елм әмәлсиз, әмәл дә елмсиз мә'насыздыр", "формасыз материја вә материјасыз форма ола билмәз". "Әкәр форма јох олурса, бу материјанын јох олмасы демәк дејилдир. Материја галыр, анчаг формасы дәјишилир" ("Дәмир гылынч шәкли алмагла һеч дә дәмирлијини итирмир"). Н.Туси материја вә форманын иисбәти мәсәләсинин тәһлилиндә Аристотелдән габаға кетмишдир. Әкәр Аристотел формаја (Илкнн формаја) материјаны төрәтмиш башланғыч кими бахырдыса, Н.Туси форманы материјанын тәзаһүрү адландырырды ("ирәлиләмәк үчүн ән дүзкүн јол елмдир"; "инсан һәмишә елмә чан атмалыдыр" вә и.а.).

Идрак просесиндә дујғунун ролуну јүксәк гиjмәтләндирән, ону "зәканын мәибәји" адландыран Н.Туси гејд едирди ки, үмуми идракын вә ајрыча "елмләрии ачары дујғудур". О, идракын мәрһәләләрдәи, јанылмалардан кечмәк һәгигәтә чатдығыны, гејри-камилликдән камиллијә јүксәлдијини гејд едирди. О, да идрак иросесиии һисси вә әгли олмагла ики мәрһәләјә ајырырды, онлары вәһдәтдә көтүрүрдү.

Н.Тусиинн әхлаги-етик көрүшләри олдугча зәнкиндир. Онларын бә'зи чәһәтләрини гејд едәк.

Н.Туси әхлага, мә'нәви кејфијјәтләрә әбәди, анадан-көлмә кими бахмыр, онларын һәјатда газанылдығыны, сосиал мүһит вә тәрбијәнин мәһсулу олдуғуну гејд едирди; ағыл инсанын азад ирадәсини тәнзим едир, инсаи анчаг елмләри

мәнимсәмәклә өз әхлаги кејфијјәтләрини јүксәлдә биләр
философ әхлаги кејфијјәтләрнә көрә алты нөв адамы
үнсијјәтин чәтин олдуғуну гејд едирди: а) "нәзакәтсиз шаһла";
б) "рүшвәтхор гази илә"; в) "јаланчы вә фырылдагчы адамла";
г) "пис, нәзакәтсиз гадынла"; д) "тәнбәл адамла" вә е) "тапшы-
рыға пис әмәл едән јавәрлә". Инсан үчүн ән јахшы мә'нәви
кејфијјәти әмәкдә, өз зәһмәти илә варланмагда, ишкүзарлыгда
көрүрдү.

Елмә, ағыла, билијә мүнасибәтә көрә И.Туси инсанла-
ры дөрд група ајырырды: а) биликлидир вә билијини башга-
ларына өјрәдир, о, алимдир, она еһтирам көрәкдир; б) билик-
лидир, лакин билији илә ловғаланыр, ону тәнгид един; в) би-
ликли дејил, билмир, лакин өјрәнмәјә чидди чәһд едир, о
зәһмәткешдир, она көмәк един; г) билмир вә өјрәнмәк дә
истәмир, о, ағылсыздыр, ондан узаг олун; онун фикринчә
исте'дад, габилијјәт әмәклә чилаланмалыдыр, исте'дада үмид
олуб, чалышмасан һәр чүр габилнијјәт итиб кедәр; сәнәтин
кичији-бөјүјү, јахшысы-ииси јохдур, сәнәткарын вар; инсанда
дөрд амил һөрмәтли едәр: дөғручулуг, әдәблилик, елмилилик
вә хошхасијјәтлик.

9. XIII–XV әсрләрдә Азәрбајчанда дини-фәлсәфи фикир. Пантеизм, суфилик, һүруфилик

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда бир сыра дини-фәлсәфи
чәрәјан вә тәригәтләр дә формалашмышдыр. Онларын мүәјјән
гисми халис ислам илаһијјатындан гида алыб мүсәлман
еһкамларыиыи тәблиғинә хидмәт етсәләр дә (мәсәлән,
шијәлик, исмаилилик, мө'тәзилилик, гәрмәтилик вә с.),
бә'зиләриндә ислам идејалары илә Антнк фәлсәфи мүддәалар
говушдуруларағ јени дини-фәлсәфи истигамәт мүәјјәнләшди-
рилмәјә чалышылмышдыр. Бә'зи чәрәјанларда исә пантеизм
јә'ни Аллаһла тәбиәти вә инсаны говушдурмаг, ејниләш-
дирмәк, бүтүн чисимләри илаһиләшдирмәк мејлләри үстүн
олмушдур. Азәрбајчанда пантеизм, суфилик, һүруфилик вә с
чәрәјанлар даһа кениш јајылмышдыр.

Пантеизм – Азәрбајчан фәлсәфәси тарихиндә мүстәгил
фәлсәфи чәрәјан кими о гәдәр дә кениш јајылмаса да
пантеист бахышлар бә'зән дини-идеалист сәчијјәдә, бә'зән исә
натуралист-материалист, суфилик вә һүруфилик идејаларын
чәрчивәсиндә интишар тапмыш, инсанын керчәклијә објектив

реал мүнасибәтинин формалашмасына әһәмијјәтли тә'сир
етмишдир. Аллаһла дүнјанын ејниләшдирилмәси идејасыны
ифадә едән "пантеизм" анлајышы илк дәфә Гәрбдә XVIII
әсрин әввәлләриндә ишләдилмишдир. Лакин Гәрб вә Шәрг
фәлсәфәсиндә пантеист идејалар, бу анлајышын формалаш-
масындан чох әввәлләр мејдана чыхмышдыр. Һәлә гәдим
Һиндистанда браһманизм, һиндуизм динләриндә вә ведләрдә,
гәдим Чиндә даосизм тә'лиминдә пантеист идејалар мөвчуд
олмушдур. Гәдим јунан фәлсәфәсиндә, хүсусилә Милет
мәктәби нүмајәндәләриндә пантеизм идејалары да мүәјјән јер
тутмушдур. Лакин һәмин дөврләрдә политеизм олдуғундан,
Аллаһа ваһид дүнја зәкасы кими бахылмадығындан, һәмин
пантеист идејалар кениш иитишар тапа билмәмишди. Онлара
анчаг һилозоизм мөвгејиндән (тәбиәтин чанлашдырылмасы,
тәбиәт чисимләриинин дә шүурлулуг габилијјәтинә малик
олмасы) јанашылмышды.

Орта әсрләрдә исә Гәрбдә вә Шәргдә, о чүмләдән
Азәрбајчанда ислам вә христианлыға е'тигад әсасында Аллаһ-
шәхси-инсани габилијјәтләрлә тәсәввүр едилмиш, о, тәбиәт вә
инсанын фөвгүндә дуран, дүнјаны јарадан вә идарә едән бир
гүввә кими гәбул едилмишдир. Бу шәраитдә пантеизм
Аллаһын гејри-шәхси дүнја руһу олмасы вә тәбиәтлә
ејниләшдирилмәси идејасыны ортаја атмышдыр. Дини тә'сирдә
пантеистләр гејри-шәхси Аллаһ, дүнја руһу тәрәфиндән
тәбиәтин замандан кәнар (замансыз) јарадылмасы идејасыны
мүдафиә едирдиләр. Интибаһ дөврүндә исә каинатын
сонсузлуғу идејасынын мејдана чыхмасы нәтичәсиндә пан-
теизмин натуралист истигамәти даһа да күчләнмишди.
Сонралар исә бә'зи мүтәфәккирләр тәрәфиндән Аллаһа анчаг
мадди вә мә'нәви варлығын илкин әсасы кими бахылмышды.
Һәтта Аллаһ тәбиәтлә там ејниләшдирилмишди.

Пантеизм (јунанча "pan" – һәр шеј, "teos" – Аллаһ
деməкдир) – Аллаһын тәбиәтлә јахынлашдырылмасы, говушду-
рулмасы вә нәһајәт, ејниләшдирилмәси, Аллаһла тәбиәтин вә
инсанын вањидлији һаггында дини-фәлсәфи тә'лимдир. Лакин
бир сыра фәлсәфи системләрдә пантеизм мүхтәлиф форма-
ларда тәзаһүр етмиш, бә'зән һәтта натуралист-материалист
мә'на кәсб едәрәк, диндән "јаха гуртармаг" васитәси кими
гиjмәтләндирилмишдир. Һәтта белә материалист мејлләринә
көрә бә'зи пантеистләр һаким дини тә'сиатлар тәрәфиндән
тә'гиб дә олунмушлар. Дини-мистик сәчијјә дашыјан пан-

теистләр исә Аллаһы мә'нәви тамлыг, илкин руһи варлы ким гәбул едир, шәхси Аллаһ идеясыны кәнара атырды Идеализмә мејлли пантеизмдә дә Аллаһын бүтөв мөвчудат илкин мә'нәви әсасы олмасы, дүнјанын Аллаһ тәрәфиндә јарадылмасы вә Аллаһла говушмасы идеjалары гәбул вә тәбл едилирди.

Пантеист-натуралист консепсијада чох вахт Алла тәбиәтин ичәрисиндә көрүнмәз олур; бунунла да, үстү өртү шәкилдә олса да, һаким мөвгедә дуран дини дүнјакөрүш е'тираз билдирилмиш олурду. Һәтта материалист мејлли пан теизмдә материја, зәка вә Аллаһын еһиjjәтиндән дә бәһс едил мишдир. Азәрбајчанын ичтимаи-фәлсәфи фикри тарихиндә пантеист идеjалар Ә.Бәһмәнjар, Е.Мијанәчи, Ш.Сүһрәвәрди С.Урмәви, М.Шәбүстәри, Һ.Һәллач, Ф.Нәими, И.Нәсими в башгаларының дүнјакөрүшүндә әһәмиjjәтли jер тутмушдур.

Суфилик – ислам әсасында јаранмыш дини-мистик фәлсәфи тәрәjандыр. Сөзүн лүғәти мә'насы әрәб дилиндә "суф" сөзүндәндир ки, "jун" демәкдир. Башга сөзлә, "суфи" сөзү jундан һазырлаимыш (кобуд тохунулмуш jун парчадан әба, палтар, хүсуси бүрүнчәк, кеjмиш адам мә'насындадыр. Мүәjjән мәнбәләрдә "суфилиjин" jунанча "софиja" сөзүндән әмәлә кәлиб "мүдриклик", "мүдрик" демәк олдуғу да еһтима олунур (Бируни вә б.). Суфилик ХШ әсрдә индики Иран в Суриjанын әразисиндә мејдана кәлмиш, орадан да бүтү Шәргә jајылмышдыр. Бу тәрәjаиын нүмаjәндәләри ил дөврләрдә инсанын, фәрдин азад ирадәсинии олдуғуну инкар едир, тәрки-дүнjалығы, аскетизми тәблиғ едирдиләр. Соирадан исә, мүхтәлиф сәиәт рәмзләриндән (шә'р, мусиги, хүсуси рәгс, мүхтәлиф сөзләрии, дуа формулларынын учадан чохлу тәкрары, бәдән һәрәкәтләри вә с.) истифадә етмәклә, екстаз, илаһи нурланма васитәсилә Аллаһа говушмаг идеjасы, мистик илаһи ешг тә'лими кениш тәблиғ олунмушдур. Чох еһтимал ки, ишрагилик фәлсәфәсиндәки варлығын әсасында ишыглар ишығынын дурмасы һагтында идеjа да бурадан ирәли кәлмишдир.

Суфилик үчүн ашағыдакы чәһәтләр хасдыр: а) идеалист метафизиканын ("ирфан") хүсуси аскет, тәрки-дүнjа һәjат-тәрзи практикасы илә бирләшдирилмәси; б) мүридләрин (суфилиjи мәнимсәмәjә чалышан шакирдләр, шәхсләр) мистик ешгә jиjәләнмәк jолу илә тәдричән Аллаһы дәрк етмәjә jахынлашмасы вә иәһаjәт говушмасы; в) мүршидин, пирин

(ағсаггал рәһбәрин) илаһи нурланма, шә'ләләнмә васитәсилә Аллаһла говушмада мүһүм ролунун (бә'зән васитәчилиjинин) гәбул едилмәси; г) хүсуси рәгс, дуа формулларынын тәкрары васитәсилә, интуитив идрак, "илаһи нурлаима", екстазла мүршидин көстәришләри әсасында мүридләрин, суфиләрин илаһи һәгигәти дәрк етмәсиnә иам вә с. Суфилиjә көрә, инсан мүтләг һәгигәти һисси вә әгли илә деjил, өзүнү камилләшдирәрәк вәчдлә (екстазла) вә интуисија илә дәрк едәр вә нәһаjәт, Аллаһла говушар.

Суфилиjин әсасыны мисирли Зуннун әл-Мисри вә бағдадлы Әбу Абдулла әл-Муһасиби гоjмушдур. Сонралар Суфилиjи инкишаф етдирән Чүнеjд (909-чу илдә вәфат етмишдир) илаһи һәгигәтә говушмаг jолуну белә мүәjjән етмишдир: биринчи мәрһәләдә "**шәриәт**" – бүтүн мүсәлманлар үчүн мәнимсәнилмәли дини ганунлар, гаjдалар, һүгугlар; икинчи мәрһәлә, суфи "**тәригәти**" – өз ирадәсини Аллаһа табе етмәк, мүридлик; үчүнчү мәрһәлә, "**һәгигәт**" – илаһи һәгигәтә jетишмәк, "гәлбин ишыгланмасы" (нурланмасы), "екстаз" васитәсилә Аллаһа говушмаг. Бә'зи мәнбәләрдә, бу үч мәрһәләли суфи тә'лими (шәриәт, тәригәт, һәгигәт) дөрд мәрһәләли көтүрүлүр: шәриәт, тәригәт, **мәрифәт**, һәгигәт. "Мәрифәт" мәрһәләсиндә суфи ағлы, идракы илә деjил, кениш, гәлби илә варлығын Аллаһла вәһдәтини, хеjир вә шәрин нисбәтини дәрк едир. Бурадан да, гәлбии сафлашдырылмасы, тәмизләнмәси идеjасы ирәли сүрүлүр. Гәлби тәмиз, саф олмаjанларын илаһи шә'ләләнмәси, Аллаһла говушмасы гejри-мүмкүн сајылыр.

Мәһз бу идеjалар әсасында X–XI әсрләрдә суфиликдә инсанын Аллаһла говушмасы, оиун өзүнүн илаһиләшмәси идеjасыны да ирәли сүрәнләр олмушдур. Һүсеjи ибн Мәнсур әл-һәллач суфинин руһу илә Аллаһла рәал, чанлы говушмасы, ваһидлиjи фикриии сөjләмишдир. О, екстаз анында да "һәгигәт мәндәдир. Мәиәм Аллаһ", – деjә гышгырмышдыр. Буна көрә дә о, кафир е'лан олунмуш вә 922-чи илдә е'дам олунмушдур. Әһмәд Гәзали, Еjнәлгүзат Һәмәдани вә башгаларының фәалиjjәти илә XII–XIII әсрләрдә суфилик бид'әтчилик чәһәтләриндәи тәмизләнмиш, ислам дииииии ортодоксал дини чәрәjаны шәклинә салынмышдыр, "вәһдәти-вүчуд" (варлығын вәһдәти) тә'лими тәблиғ олунмушдур: суфилик руһу бүтүн варлыгда, һәтта тәбиәтдә, материjада да тәзаһүр едир, нәһаjәт, мүтләг һәгигәтлә – Аллаһла говушур.

Азәрбајчанда орта әсрләрдә кениш јајылмыш дин фәлсәфи бид'әтчилик чәрәјаны – **һуруфилик** олмушдур. "Һуруфилик – орта әсрләрдә (XIV әсрдә) Азәрбајчанда, Иранда, Ирагда, Түркијәдә вә мүсәлман Шәргинин бир сыр өлкәләриндә јајылмыш бид'әтчилик чәрәјаныдыр"[1]. (Һуруфилик әрәбчә "һуруф" сөзүндән әмәлә кәлмишдир ки, азәрбајчанча "һәрфләр" дөмәкдир). Әсасы шијә мәзһәбинә мәнсуб олан Фәзлуллаһ Нәими Астарабади (1340–1401) тәрәфиндән гојулмушдур.

Һуруфилик тә'лиминдә башлыча фәрглөндиричи хүсусијјәт һәрфләрә мистик илаһи мә'на верилмәсиндән ибарәтдир. Башлыча идеја исә Аллаһа мәхсус кејфијјәтләрин тәчәссүмү (тәзаһүр етмәси), инсанын илаһиләшмәси, каинатын әбәдилијинин гәбул едилмәсидир. Каинатын вә тарихи һәрәкәти мүвәггәти дөвр вә мәрһәләләрин бир-бирини тәкрарлајараг әвәз етмәси һесаб олунур. Һәр бир мәрһәлә Адәмин тәзаһүрү илә башланыр, ахирәт мәһкәмәси илә баш чатыр. Илаһи кејфијјәтләрин тәзаһүрү вә ја тәчәссүм ардычыл олараг үч мәрһәләдә – пејғәмбәрликдә, илаһи һимајәдарлыгда вә илаһиликдә – илаһиләшмиш инсанын зүһуруну һәјата кечир. Мәһәммәд Әлејһүссәламла пејғәмбәрлик баш чатыр. Илаһи һимајәдарлыг Әли илә башланыр. Илк мүгәддәс Әли ибн Абу-Талыб – сонунчу мүгәддәс исә 11-чи имам Әл-һәсән Әл-әскәри һесаб олунур. Зүһур етмә мәрһәләси исә Фәзлуллаһ Нәими Астарабади илә – онун илаһиләшмәси Аллаһын онда тәчәссүмү илә башланыр. О, чанлы Аллаһ һесаб олунур. Худа адландырылыр. Бүтүн бу һадисәләр "әбәди гајыдышда" вә ја мәрһәләләрин тәкрарланараг бир-бирини әвәз етмәсиндә өз әксини тапыр. Аллаһ анчаг инсанда тәчәллү едир тәчәссүм тапа билир. Чүнки илаһи кејфијјәтләр анчаг инсанын үз чизкиләриндә ифадә олунмуш һәрфләрдә әкс олунур: бурун "әлифи", көзләр – "һа"ны, бурун дешикләри ики "лам" һәрфләрини билдирир вә с. Илаһи кејфијјәтләрин тәчәссүмү сөзләрдә ифадә олунур, сөзләр дә сәсләрдән әмәлә кәлиб, һәрфләр дә сәсләри ифадә едир. Һәрфләрин үмуми сајынын мәчмусу Аллаһын јарадычылыг габилијјәтләрини әкс етдирир ки, бунлар да инсанда тәчәссүм тапыр, һәрфләрин инсанын үз чизкиләриндә әкс олунмасы илаһи мәнијјәтин инсанларда тәчәлләсинин тимсалы һесаб олунур. Бу әсасда

[1] Бах: *З.Кули-заде*. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Б., "Элм", 1970, с.

һуруфилијин бә'зи гәт'и мөвгели голларында "Фәзлуллаһдан башга Аллаһ јохдур", "ФАЊ (Фәзлуллаһ) – јеканә илаһи гүввәдир" вә с. кими нәтичәләрә кәлирдиләр. Һәтта Имадәддин Нәсими вә бир чох башгалары Аллаһы инсанла әјниләшдирир", "Аллаһ мәним өзүмдәдир", "Әнәлһәгг" – "Мәнәм Аллаһ" мөвгејиндән чыхыш едирдиләр.

Һуруфилијә көрә, шејләрин шүурда, сөзләрдә мөвчудлуғу јеканә варлыг формасыдыр. Онларын аддан (сөздән) мәһрум едилмәси онларын варлығыны јох етмәкдир. Дөмәли, илаһи сөз, нитг – Гур'ан бүтүн шејләрин варлығынын сәбәбидир. "Илаһи нитг – Гур'ан "бүтүн шејләрин мәчмусудур". Бурадан исә бәлә нәтичә чыхарылырды: Аллаһ инсанда вә сөздә (Гур'анда) тәзаһүр едир. Буна көрә дә инсан сүрәти вә сөзләри ифадә едән әрәб әлифбасы илаһи мәнијјәти әкс етдирир. Бу әсасда һуруфи әдәбијјатында көзәл үзлә Гур'ан ајәләринин мүгајисәсиндән вә онларын вәһдәтиндәи чохлу мистик образлар јарадылмыш, көзәл инсан илаһинин өзү кими тәгдим олунмушдур.

Һуруфи тә'лими, әсасән Ф.Нәими, онун шакирди Әли үл-Әла, Сејид Исһак, И.Нәсими вә башгалары тәрәфиндән әсасландырылмыш вә инкишаф етдирилмишдир. Һуруфилик өзүнүн сон дөврләриндә имам Мећдинии зүһүр едәчәји вә дүнјанын зүлм вә әсарәтдән хилас олуначагы идејалары, бәкдашилик тәригәти илә бирләшир. Онун бид'әтчилик идејалары исә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә һәлә XV әсрдә гадаған олунмушду.

Беләликлә, һуруфилик Азәрбајчан фәлсәфи фикир тарихиндә пантеизм мөвгејиндә дуран, материализмә мејл едән мистик-дини, фәлсәфи чәрәјандыр. Бурада Аллаһ инсанла, мадди дүнја үнсүрләри илә, варлыгла әјниләшдирилир вә говушдурулур. Нәһајәт е'тибарилә она илкин әсас кими гијмәт верилир. Дүнја әбәдидир, даими дәјишмә вә инкишафдадыр. Дүнја дәркәдиләндир, лакин онун әсас васитәси екстаз вә интуисијадыр. Инсанын әхлаги сафлашмасы вә камилләшмәси, "илаһиләшмәси" – һуруфилијин мә'нәви идеалыны тәшкил едирди.

Азәрбајчанда орта әсрләрдә сәнкии һуруфи әдәбијјаты, посзија нүмунәләри јарадылмышдыр. Һуруфилик тәблиғ едән әсәрләрин чоху бу күнә гәдәр кәлиб чатмышдыр: бунлардан "Бејүк әбәдијјәт", "Кичик әбәдијјәт", "Тачнамә", "Ешгнамә", "Вәсијјәтнамә" (Ф.Нәими); "Төвһиднамә" (Әли үл-Әла);

"Турабнамә", "Торпаг һагтында китаб", "Тәдгигнамә" (С.Ичак); ше'рләр диваны (И.Нәсими) вә башгаларын хүсуси гејд етмәк олар.

10. Маһмуд Шәбүстәри (1287–1320)

Мәһз бу фәлсәфи, диини-идеоложи зәминдә јетишмиш орта әср Азәрбајҹан философларындан бири **Маһмуд Шәбүстәри** (1287–1320) олмушдур. Сә'дәддини Маһмуд Әбдүлкәрим оғлу Тәбризи суфи-пантеизм мүтәффәкири иди. Тәбриз јахынлығындакы Шәбүстәр кәндиндә анадан олмушдур. Әрәб, фарс дилләрини, тәбиәтшүнаслығы вә фәлсәфә елмләрини илаһијјаты дәриндән өјрәнмишдир. Аристотел, Платон фәлсәфәсинә вә онларын Шәргдәки давамчыларына бәләд олмушдур. О, бүтүн аләми вәһдәт-вүҹуд һесаб етмиш, көстәр мишдир ки, инсан тәкчә Аллаһ илә дејил, бүтүн аләм, онун мүхтәлиф тәзәһүрләри илә ејниидир, вәһдәтдәдир. Үзви аләм гејри-үзвү аләмдән, чисимләрин али формасы ибтидаидән әмә лә кәлмиш, инсан узунмүддәтли тәкамүлүн нәтичәсидир Аллаһ вә инсан, Аллаһ вә тәбиәт ејни тәзәһүрләрдир. М.Шә бүстәри дуалист фәлсәфи мөвгеји гәбул етмирди.

М.Шәбүстәри Аллаһ идејасы, субстасијанын халиг руһилији вә атрибутлары, гәдәрилик вә ирадә азадлыг (фатализм), тәбии чисимләрин (минераллар, биткиләр, һејван лар вә инсан) инкишафы вә онун зиддијјәтли маһијјәти вә с һагтында мараглы фикирләр сөјләмишдир. Онун "Шаһид намә", "Алимләрин дәркиндә јегин һәгигәтләр", "Һәгигәт ахтаранларын күзкүсү", "Сирр күлшәни", "Сәадәтнамә" вә с. әсәрләри вардыр. "Сирр күлшәни" әсәриндә варлығын вәһдәти пантеистчәсиинә әсасландырылыр. Дүнја шөһрәтли бу әсәр рус, түрк, Азәрбајҹан, инкилис, франсыз дилләриндә чапдан чыхмышдыр.

11. Фәзлуллаһ Нәими (1340–1401)

Һүруфизмин баниси **Фәзлуллаһ Нәими** (1340–1401) һеч шүбһәсиз, орта әср Азәрбајҹанынын вә бүтөвлүкдә Шәр гин ән көркәмли мүтәфәккирләриндән бири олмушдур. Шәһабәддин Фәзлуллаһ Нәими Тәбризи Астарабади әввәлҹ суфилијә мејл етмиш, лакин тарихдә һүруфилијин баниси кими шөһрәт газанмышдыр. Оиа "Әл-һүруфи" тәхәллүсү

верилмишди. О, һәм дә көркәмли шаир иди. 1386-чы илдән "јени вәһј"и – һүруфилији тәблиғ етмәјә башлајыб. Онун илк шакирдләри сәнәткарлар вә дәрвишләр олмушлар. Лакин онун идејалары тезликлә ислама вә дөвләтә зидд е'лан олунмуш, өзү Тејмурленк оғлу Мираншаһ вә Гызыл Орда ханы Тохтамыш тәрәфиндән тә'гиб олунмушдур. Бу шәраитдә Ф.Нәими Ширванда кизләнмишди. Лакин о, тезликлә Мираншаһ тәрәфиндән әлә кечирилиб Нахчыван јахынлығындакы Әлинчә галасына салынмыш, тәгрибән 1401-чи илдә е'дам олунмушдур. Ф.Нәминин е'дам олундуғу јер онун һүруфи ардычыллары тәрәфиндән мүгәддәс ситајишкаһ е'лан олунмуш, һәр ил ораја ситајишә кәлмишләр; Мираншаһы исә "Маран-шаһ" (јә'ни "Илан шаһ") адландырмышлар.

Һүруфилијә көрә Аллаһын тәбиәтдә, хүсусилә инсанда тәчәссүмү башлыча идејадыр. Лакин Фәзлуллаһла әлагәдар һүруфиләр белә һесаб едирдиләр ки, Аллаһ Фәзлдә тәчәссүм едиб вә с. Аллаһын тимсалы кими Јер үзүндә әдаләтсизлији арадан галдырачаг. Фәзлә көрә Аллаһ һәм дә сөзләрдә, сөзләр исә сәсләрдә, сәсләр дә 28 әрәб вә 32 фарс һәрфләриндә тәчәссүм едир. Одур ки, һәмин һәрфләр илаһи ешг вә көзәллијин рәмзидир.

Ф.Нәиминин дүнјакөрүшүнүн вә бүтөвлүкдә онун јарадычылығы һүруфилик тә'лиминин дә әсасыны пантеизм тәшкил едир. Дүнјанын вәһдәти, мәзмун вә форма, тә'јин вә тә'јинолунан һагтында идејаларында о, әсасән пантеизмин иатуралист-материалист мөвгејиндән чыхыш етмишди. Гур'анын ән јахшы шәрһчиси кими танынан Нәими, һәр шејин әсасында илаһиләшмиш инсан идејасыны гојмагла, әслиндә өзү ачыг е'тираф едиб-етмәмәсиндән асылы олмајараг, исламын башлыча ећкамларындан узаглашмышды.

Ф.Нәимијә көрә дүнја дәркәдиләндир вә инсан өз илаһи гүдрәти илә ону дәрк етмәлидир. Инсан өз әгли, идракы сәвијјәси илә Аллаһла говуша биләр. О, идрак просесиндә сөзүн, нитгин, руһун вә тә'јинләрин ролуна бөјүк гијмәт верирди. "Чавидани-кәбир" ("Бөјүк әбәдијјәт") әсәриндә Фәзли варлығын әбәди инкишаф просесиндә олдуғуну, "һәр бир әввәлки пилләнин өзүндән сонракынын башланғычы олдуғуну" хүсуси гејд едирди. Әлинчә галасында һәбсдә јаздығы "Вәсијјәтнамә" әсәриндә ардычылларына өз идејаларыны давам етдирмәји төвсијә етмиш, "чисмим кетсә дә, руһум һәмишә сизин јаныныздадыр" – дејә мүраҹиәт етмишдир.

Һәмин әсәр дилимизә тәрчүмә олунуб вә "Азәрбајчан" журналында (1970, №5) чап едилмишдир. "Ешгнамә" әсәрини әлјазмасы вә ше'рләрини бир гисми МДБ әлкәләриндә вә Санкт-Петербургда сахланылыр.

12. Имадәддин Нәсими (1369–1417)

Һүруфилијии вә Нәими фәлсәфәси идеjаларынын ән бөjүк давамчысы вә инкишаф етдирәни **Имадәддин Нәсими** (1369–1417) олмушдур. Сеjид Әли Имадәддин Нәсими Шамахыда анадан олмуш, Һәләбдә е'дам олунмушдур. Илк тәһсилини Шамахыда алмыш, дин тарихини, фәлсәфәни, мәнтиги, астрономијаны, ријазијjаты дәриндән өjрәнмишдир. Көркәмли шаир олмуш, илк ше'рләрини X әсрдә е'дам олунмуш Һәллаҹ Маисур Һүсеjининин тә'сириндә Һүсеjни тәхәллүсү илә jазмышдыр. Ф.Нәиминин көрүшләрини кәнд икән мәнимсәмиш вә һүруфилиjи кениш тәблиғ етмишдир. Онун jаздығы һүруфи ше'рләри диллөр әзбәри олмушдур. Нәиминин вәсиjjәти үзрә Тәбризә, Анадолуjа кедәрәк һүруфилиjи jајмыш, буна көрә дә дәфәләрлә һәбс олунмушдур. Өмрүнүн сон илләрини Суриjада, Һәләбдә jашамышдыр. Һәбсләрдә, зинданларда әзаб-әзиjjәтләрә, һәр чүр зүлм дөзмүш, һүруфи мәсләкиндән, иradәсиндәи һеч вах дөмәмишдир. Нәсими Һәләбдә "кафир", "динсиз" е'лан едилмиш, Мисир султанының әмри вә руһаниләрин фитвасы илә е'дам олунмуш: дири-дири дәриси соjулмушдур.

Нәсиминин дүнjакөрүшү һүруфи-пантеист сәчиjjә дашымышдыр. О, Аллаһла тәбиәти eјниләшдирмиш, Аллаһын инсанда вә тәбиәт чисимләриндә тәчәлләси идеjасыны тәблиғ етмиш, инсаны илаһиләшдирмишдир. О, инсаны илаһи jарадычы бир варлыг кими учалдыр, "мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам", "һәгиги-тәала адәм оғлу өзүдүр", "Аллаһ бизим ичәримиздәдир", "мәнәм Аллаһ" вә с. кими идеjалары илә ону Аллаһла eјниләшдирир. Инсаны илаһиләшдирәни шаир-философ ону көjләрә галдырмыр, әксинә, Аллаһла говушмуш, илаһиләшмиш реал инсандан бәһс едир. Аллаһы конкрет инсан образында тәсвир едирди. Нәсиминә көрә бүтүн варлығын сирләри инсанда чәмләшиб, дүнjаны да о дәрк едәчәк, каинатын сирләриини дә о ачачагдыр. О, Аллаһ мәгамына чатмыш Нәими шәхсиjjәтиини, илаһиләшмиш инсаны тәрәннүм етмишдир:

Һәр нә jердә, көjдә вар, адәмдә вар,
Һәр нә ајда, илдә вар, адәмдә вар.

Вә ja:

Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам,
Көвһәри-ламәкан мәнәм, көвнү мәкана сығмазам.

Нәсими варлығын әзәли вә әбәди олдуғуну, маддәнин итмәдиjини гәбул едирди. Она көрә руһ чансыз аләмдән, нәбатәт вә һеjванатдан инсана доғру инкишаф едир, инсан өлдүкдән сонра да битки шәклиндә jенидән һәjата гаjыдыр.

Нәсими инсаны тәбиәт, һәjат, инсан көзәлликләрини дуjмаға, ондан зөвг алмаға чағырырды. Дүнjакөрүшүндә вә jарадычылығында ичтимаи һәjатдакы зүлм вә әдаләтсизликләрдән наразылыгла jанашы, бә'зән бәдбинлик, тәркдүнjалыг, кечирдиjи мә'нәви сарсынты мотивләри дә өзүнү көстәрир. Лакин о, суфи аскетизмини, тәрки-дүнjалығы, мүсәлман руһанилиjинин бә'зи бәд әмәлләрини чидди тәнгид етмишдир.

Нәсими jарадычылығы ана дилимиздә jаранан поезијанын классик нүмунәсидир. О, Азәрбајчан дилиндә jаранмыш фәлсәфи гәзәлин банисидир.

IV ФӘСИЛ

XIV–XVIII ӘСРЛӘР АЗӘРБАЈЧАН ФӘЛСӘФӘСИ

1. Интибаһ, jени дөвр вә маариfчилик фәлсәфәсинин инкишаф хүсусиjjәтләри

Феодализм Шәргдә һәлә мөһкәм олса да, XIV әсрдән Авропада, әввәлчә Италиjада, сонра исә бир сыра өлкәләрдә буржуа мүнасибәтләри гәрарлашмаға башламышды. Игтисади гүдрәтә малик олан буржуазиja һакимиjjәтә чан атыр, феодал үсул идарәсинә, динин һаким мөвгеjинә гаршы мүбаризәjә башлаjырды. Буржуа мүнасибәтләриниn инкишафа башламасы илә мәркәзләшмиш дөвләтләр jараныр, тичарәт кенишләнир, мануфактура истеһсалына башланылыр. Елм, сәнәт, фәлсәфә динин, килсәнин тә'сириндән чыхыб мүстәгиллиjә чан атырды. Бу jени сосиал-игтисади вә мә'нәви мүнасибәтләр, әсасән, Антик мәдәниjjәтин, елмин, фәлсәфәнин бәрпасы вә

дирчәлдилмәси идеjалары илә инкишаф едирди. Бу дөврә "Интибаһ" ("Ренессанс") дөврү дejилирди. Интибаһ мәдәнијjәти нүмajәндәләри схоластикаjа, онунла бағлы орта әср дин фәлсәфәсинә гаршы чидди е'тиразларыны билдирир, онлар там рәдд едирдиләр.

Интибаһ мәдәнијjәтинин башлыча сәчијjәсини **һуманизм идеjалары**, инсанын ләjагәт, шәрәф вә бачарығ нын објектив вә jүксәк гиjмәтләндирилмәси тәшкил едирди Орта әсрдә һаким мөвгe тутмуш динә көрә, варлығы Алла jаратмышдыр, инсан исә онун ирадәси үзрә һәjатда jашаjы она хидмәт едир. Инсанын ләjагәти шәхси кejфиjjәтләри ил дejил, һансы силкә, зүмрәjә, нәслә мәнсуб олмасы илә мүәjjә едилирди. Инсанын азад ирадәси jохдур, демәли, о, азад в мүстәгил дә ола билмәз, jарадычылыг сәвиjjәсинә дә jүксәл билмәзди. Интибаһ мәдәнијjәти нүмajәндәләри исә рә керчәкликдән чыхыш едәрәк инсан азадлығы идеjасыны ирәл сүрүр, инсана, онун габилиjjәтинә, jарадычылыг имканларын көрә гиjмәт верилмәсини, онун һәртәрәфли, аһәнкда инкишаф етдирилмәсини тәләб едирдиләр. Инсанын мә'нәв вә хүсусилә вичдан азадлығы идеjасы да Интибаһ дөврүнү мүһүм тәләби олмушдур. Бу идеjалар исә инсаны тәбиәтин бү һиссәси сajан, онун тәбиәтдән асылылығыны гәбул едән Ант тәсәввүрләрдән дә чох габаға кетмишди.

Интибаһ мәдәнијjәти инсана jүксәк һуманист мүнаси бәти, каинатын мәркәзинә инсаны гojмасы – **антропосентризм** мөвгеjи өз ифадәсини бүтүн фәлсәфәдә, әдәбиjjатда, һejкәлт тарашлыгда, рәссамлыгда, хүсусилә Микеланчело, Леонардо да Винчи, Рафаел, Петрарки, Данте вә б. әсәрләриндә тапмышды Инсан ән али чанлы варлыг сәвиjjәсинә jүксәлдилир. Инсанн көзәллик илаһи көзәллик кими тәрәннүм олунурду. Әкәр Антик дүнjакөрүшүн гаjәсини **космосентризм**, инсана каинатын вә тәбиәтин бир һиссәси кими бахмаг идеjасы тәшкил едирдисә, орта әсрләрдә дүнjакөрүш **теосентрик** сәчијjә дашыjырдыса, Интибаһ дөврү дүнjакөрүшү үчүн **антропосентризм** хасдыр.

Интибаһ дөврү фәлсәфәси үчүн **тәбиәтин өjрәнилмәсинә гаjыдыш** да мүһүм jер тутур. Лакин бурада тәбиәт космосентрик мөвгедән дejил, **пантеистчәсинә** шәрһ олунур Аллаһа фөвгәлтәбии мүнасибәт дejил, тәбиәтлә говушмаг, тәбиәтин дә илаһиләшмәси мөвгеjиндән jанашылырды Интибаһ натурфилософлары тәбиәти, бир нөв әсраренки

сирли бир варлыг, өзү-өзүнүн сәбәби, илаһи башланғыча еһтиjачы олмадан мөвчудат кими сәчијjәләндирирдиләр.

Интибаһ дөврү фәлсәфәсинин классик нүмajәндәси **Николаj Кузански** (1401–1464) олмушду. О, неоплатонизм мөвгеjиндән чыхыш едәрәк инсанын өз идракы илә jарадычы сәвиjjәсинә jүксәлә билмәсиии, онун "аллаһабәнзәрлијини" гәбул едирди. Онун "әкслик ләрин еjниjjәти (ваһидлији) принсипи" һаггындакы мүддәасы диалектик сәчијjә дашыjырды. Белә ки, Платон вә неоплатончулара көрә, ваһид онун әкслији илә, "ваһид олмаjанла" вәһдәтдә характеризә олунур. Лакин Н.Кузански "ваһид" вә "ваһид олмаjан"дан ибарәт әкслијин дуалист изаһыны гәбул етмирди, гejд едирди ки, ваһидин әкслији jохдур, О, "Ваһид – һәр шejдир, һүдудсуздур, сонсуздур" мүддәасы әсасында белә нәтичәjә кәлирди ки, сонсузлуг "максимум", ваһид исә "минимумдур". Бунунла да, о әкслик ләрин максимум вә минимумунун үст-үстә дүшмәси принсипиндән ибарәт олмасы, вәһдәти идеjасыны әсасландырмыш олду. Н.Кузански тәк вә үмуминин нисбәтини дә диалектикчәсинә һәлл едирди.

Интибаһ дөврү мәдәнијjәти тәбии-елми билиjин jенијени наилиjjәтләринин мejдана чыхмасы, **дүнjанын һелиосентрик мәнзәрәсинин** формалашмасы илә дә сәчијjәвидир. Бу чәһәтдән **Николаj Коперникин** (1473–1543) хүсуси ролу гejд олунмалыдыр. О, дүнjанын һелиосентрик мәнзәрәсини әсасландырмагла jанашы, Jерин күрә шәклиндә олмасы, өз оху вә Күнәш әтрафында фырланмасы, сәма чисимләринин дөвраны һаггында идеjалар ирәли сүрмүшдү. О, сәма чисимләри илә Jерин еjни ганунлар әсасында фәалиjjәт көстәрдиjини, Jерин дә планетләрдән бири олдуғуну сөjләмишди. Һеч тәсадүфи дejилдир ки, Н.Конерникин "Сәма чисимләринин дөвраны" китабынын чапдан чыхмасы (1543) "тәбиәтшүнаслығын диндән ajрылмасынын башланғычы" һесаб олунур. Н.Коперник ағыр хәстә икән өлүм ajағында китабынын илк чап нүсхәсини алмышды. Буна көрә дә дejирләр ки, "Коперник jалныз өлүм ajағында динә мejдан охуjа билди".

Интибаһ мүтәфәккири **Чордано Бруно** (1548–1600) исә каинатын мадди вәһдәти, орада чохлу аләмләрин олмасы, тәбиәтин сонсузлуғу, пантеизм вә әкслик ләрин үст-үстә дүшмәси һаггында идеjаларын мүәллифи кими мәшһур олмушду. Дүнjанын һелиосентрик мәнзәрәси һаггында идеjаны инкишаф етдирән Ч.Бруноjа көрә, каинатда мәскунлашмыш

аləмlər чохдур. О, ахирət дүнjасыны рədд едир, дикər дин еһкамлары гəбул етмирди. Одур ки, Ч.Бруно инквизисија тəгибlərинə мə'руз галмыш, һəбс олунмуш, 1600-чү илдə тонгалда jандырылмышды.

Ексиериментал-иəзəри тəбиətшүнаслығын, хүсусилə классик механиканын əсасыны гоjмуш **Галилео Галилеj** (1564–1642) интибаһ елминин бəjүк нүмаjəндəси иди. О дүнjаиын һелиосентрик мənзərəси, мадди вəһдəти, jер вə ка чисимlərинин физики jекчинслиjи, тəбиəтии објектив ганунларынын мəвчудлуғу вə дəркедиlənлиjи вə с. һаггында чидди елми-материалист дүнjакөрүшү сəчиjəси дашыjан идеjалар ирəли сүрмүшдү. 1632-чи илдə онун "Дүнjанын əн башлыча ики системи – Птоломеj вə Коперник системlərи һаггында диалог" əсəри чапдан чыхдыгдан сонра о, да чидди тə'гиб олунуб һəбс олунмушду, куjа өз идеjаларындаи дөнмəси һаггында тəвбə етдикдən сонра һəбсдən азад олунмушдур. Лакин белə рəваjət дə вардыр ки, о, һəлə һəбсханадан баjыр чыхмамыш "мən анчаг бир шеj билирəм: jер фырланыр" – демишдир.

Интибаһ дəврүнүн тəбии-елми, мə'нəви, фəлсəфи һума иист идеjалары сонракы дəврlərин елми ингилабынын, jени дəвр вə маарифчилик фəлсəфəсинин мејдана кəлиб инкишаф етмəсиндə, дүнjакөрүшүнүн елми-материалист истигамəтlənмəсиндə əһəмиjjəтли рол ојнамыш, схоластик идрак методу нун, реал аləмə, керчəклиjə истииад едən идрак методу расионал мəвге илə əвəз олунмасына сəбəб олмушду. Лакин фəлсəфи фикрин елми-реал мəзмунунун зənкинлəшмəсинə бахмаjараг, XVI–XVII əсрlər фəлсəфəси, хүсусилə материализми механики-метафизик сəчиjjə дашыjырды. Чүнки бу дəврдə дикər тəбиət елмləри – кимjа, биолокиjа вə с. анчаг мејдана чыхмаг, "доғулуш" əрəфəсиндəjди. Əсасən механика вə ријазиjjат – ən үмуми характер алмышды. Һəр шеj механика ганунлары вə метафизик метод əсасында изаһ едилирди. **И.Њутонун** (1643–1727) классик механика ганунларыны үмумдүнjа чазибə ганунларыны кəшф етмəси, сəма чисимlərинин дəвраны нəзəриjjəсини ишləмəси һəмин механики-метафизик фəлсəфи истигамəти даһа да мөһкəмləндирди. Дүнjанын jени елми-механики мənзərəсинин мејдана чыхмасына сəбəб олду; "илкин тəкан" идеjасы дини еһкамлара зəрбə вурду. Лакин һəрəкəти көрүб гəбул етсə дə, инкишафы, онун

зиддиjjəтли маһиjjəтини анлаjа билмирди, она көрə дə тəфəккүр методу метафизик олараг галырды.

Схоластикаjа, метафизикаjа гаршы чыхан инкилис материалист философу **Френсис Бекон** (1561–1626) геjд едирди ки, фəлсəфə, һəр шеjдən əввəл, практик сəчиjjə дашыjмышдыр, чүнки əгли сеjрчилик, схоластика васитəсилə һеч вахт һəгигəтə наил олмаг мүмкүн дејилдир. Ф.Бекон емпирик идрак методунун, сенсуализм чəрəjанынын (jə'ни идрак просесиндə дуjғулара, һисс үзвlərинə истинад етмək) баниси иди. Елмин, фəлсəфənин мəгсəди – инсан нəслинə хеjир кəтирмək, инсанын тəбиət үзəриндə һакимиjjətини артырмаг олмалыдыр; одур ки, тəчрүби, емпирик билик фактлара əсасланмалыдыр. Ф.Бекон елми идрак үчүн ваһид **индуктив методу** əсас һесаб едирди. Һəмин метод исə мүшаһидə, тəһлил, мүгаjисə, ексиериментдən ибарət иди. Индуктив метод фактларын өjрəнилиб тəһлил едилмəси jолу илə үмуми мүддəалар чыхармаға доғру кетмəлидир. Лакин бу емпирик идрак методудур, анчаг онун гəбул олунмасы сенсуализмдир (Бекон да бу мөвгедə иди) расионал методларын, мəнтиги расионализмин ролуну һечə ендирмəкдир. Ф.Бекона көрə емпирик тəчрүбə о вахт дүзкүн, һəгиги билик верəр ки, шүур тəмамилə jанлыш "кабуслар"дан азад олсун. Jанлыш "кабуслар" мүхтəлиф нөв хурафатлардан ибаратдир ки, онлар да һəгиги билик алмаға мане олур. Мəсəлəн, "театр кабусу" актjор нүфузуна кор-корана инам əсасында һəгиги вəзиjjəти əкс етдирмəjə мане олур. "Базар кабусу" инсанлар арасында мөвчуд олан рə'jləрə, əһвал-руһиjjəjə əсасəн фикир jүрүтмəjə сəбəб олур ки, бу да чох вахт инсаны jанылдыр вə с. Ф.Бекон "өзүнүдəркетмəни" елə бир фəлсəфи əсас һесаб едирди ки, бүтүн идрак оиа истииад етмəли иди. "Дүшүнүрəм, демəли мөвчудам" идеjасыны фəлсəфənин илкин принсипи сajыр, бунунла да зəкаjа, идрака мүjəссəр олан дүнjанын һисси дүнjадан онтоложи үстүнлүjү фикрини дə тəсдиг етмиш олурду.

Ф.Беконун механики-материализм мөвгеjини инкилис философу **Томас Њобсс** (1588–1679) давам етдирмишдир. Њобсса көрə материjа əбədидир, ајры-ајры чисимlər исə мүвəггəти. Њəрəкəтə чисмин jердəjишмəси кими бахыр, ону һəjатын, тəбиətин вə чəмиjjətин мөвчудлуғу шəрти һесаб едирди. О, Бекондан фəргли олараг дини там рədд едир, онун горху вə алдатма jолу илə əмəлə кəлдиjинн геjд едирди, динин елмлə бир араjа сыға билмəмəси идеjасыны мүдафиə едирди.

Франсыз философу **Рене Декарт** (1596–1650) ис Бекондан фәргли олараг расионализми әсасландырыр, зәка әгли идракын әсасына гојур, тәчрүбәјә анчаг били јохланмасы објекти кими бахырды. О, үмуми елми идра методу кими расионализми гәбул едирди. Оиу да дејәк ки үмуми елми идрак методу јаратмаг идејасы мәһз Декарт мәхсус иди. Дүнјанын механист мәизәрәсинә истинад Аллаһы "илкин тәканвериҹи" кими гәбул едирди. Илк дәф Декарт тәбиәтин изһында тәкамүл идејасыны ирәли сүрмүшдү Субстансија һагтында тә'лим дә Декарт фәлсәфәсиндә хүсуси јер тутурду. О, субстансијаны өз варлығы үчүн һеч бир дикәр варлыға еһтијачы олмајан, нечә дејәрләр, "өзү-өзүнүн сәбәби олан" бир шеј кими баша дүшүрдү. Бу мә'нада субстансија Аллаһла ејниләширди. Декарт субстаисијаны ики нөвә: мадди вә мә'нәви субстансијалара бөлүрдү. Мә'нәви субстаисија ана-данкәлмә имканлара, идејалара маликдир. Субстансијаларын атрибутлары тәфәккүр вә узунлугдур. Тәхәјјүл, һисс, арзу – тәфәккүр модуслары; фигур, вәзијјәт, һәрәкәт исә узунлуг модусларыдыр. Лакин сонралар Декартын "анадаикәлмә идеја-лары" чидди тәнгид едилмишди.

XVII әср һолланд философу **Бенедикт Спиноза** (1632–1677) Декарт дуализминә гаршы материалист монизм мөвгејиндә дәи чыхыш етмишди. О, Декартын Аллаһы ваһид илкин субстансија, мадди субстаисијаны исә төрәмә адландыран тә'лиминә гаршы Аллаһла тәбиәти говушдуруб ејниләшдирән ваһид, әбәди, сонсуз субстансија идејасыны гојмушду. О, "Етика" адлы әсәриндә "Библија"нын елми тәнгидини вермишди. Онун тә'лими паитеист сәчијјәли ифрат реализмдән ибарәт иди. О, мә'нәви субстансијанын мүстәгиллијини, тәфәккүрүн суверенлијини гәбул етмирди. "Ваһид, идеал вә маддини өзүндә бирләшдирән субстансија өзү-өзүнүн сәбәбидир", – дејирди. О, бүтүн мадди чисимләрдә дә һәјат, шүурлулуг олдуғуну тәсдиг едәрәк һилозаизм (јунан дилиндә "маддә" вә "һәјат" сөзләриинн бирләшмәсидир) мөвгејиндә дурурду. Дүнјанын дәркедиләнлијини, тәк вә үмуминин диалектикасы илә шәртләнән үмуми ганунаујғунлуғун олдуғуну тәсдиг едир, лакин һәр шејин мүтләг зәрурәтлә баш вердији иисан ирадәсинии һеч нәји дәјишдирә билмәјәчәји кими бә'зи фаталист нәтичәләр дә чыхарырды. Инсан јалныз дүнјаны дәрк едиб өз фәалијјәтини она ујғунлашдыра биләр. "Азадлыг –

зәрурәтин дәркедилмәсидир", – дејән фәлсәфи афоризм дә Спинозаја мәхсусдур.

Алман философу **Готфрид Лејбнитс** (1646–1716) Спинозанын моноист субстансија тә'лимиnә гаршы чыхараг, субстансија плүрализми һаггында идеја ирәли сүрмүшдү. Лејбнитс субстансијалары монадалар адландырыр, онлары бүтүн варлығын, тәбиәт, чәмијјәт вә инсаныи маһијјәти һесаб едирди. Монадаларын исә мадди вә өлчүлү олмасыны инкар едир, онларын маһијјәтини фәалијјәтин тәшкил етдијини гејд едирди. Монадалар чохдур, онлар гаиалыдыр, бир-биринә тә'сир едә билмәзләр. Јалныз илаһи субстансија бүтүн варлығы шүурун ишығында көрә, дәрк едә биләр. О, керчәкликдә әввәлчәдән мүәјјән едилмиш һармонија, аһәнкдарлыг олдуғуну иддиа едирди. О, инсан идракыныи әлдә етдији биликләри ики јерә бөлүрдү: "ағыл һәгигәтләри" вә "факт һәгигәтләри". "Ағыл һәгигәтләри" тәчрүбәјә истинад етмир, анчаг зәка үмумиләшдирмәләринә, анлајышлара әсасланыр, "факт һәгигәтләри" исә емпирик јолла әлдә едилән биликдир. Лејбнитс "ағыл һәгигәтләри"нә үстүнлүк верирди. О, мәкан-заман мүнасибәтләриндән бәһс едәркән мәкана – бир-бириндәи асылы олмајан чохлу фәрди әшјаларын, чисимләрин гаршылыглы јерләшмәси; замана исә – чисим вә һадисәләрин бир-бирини ардычыллыгла әвәз етмәси вәзијјәти кимн бахырды. Лејбнитс мәнтиги сүбутларын гурулмасы ганунаујғунлугларындан да кениш бәһс етмиш, она мәнтиги идрак методу кими бахмышды.

Јени дөвр фәлсәфәсиндәки "анадаикәлмә идејалар", расионализмин јеканә идрак методу е'лан едилмәси вә с. инкилис философу **Чон Локк** (1632–1704) тәрәфиндән тәнгид едилмишди. О, инсанын тәрбијә вә сосиал мүһитин мәһсулу олдуғуну, онун бејнинин "дүнјаја аг ләвһә шәклиндә кәлдијини", ораја нстәдијинин һәјатда јазылдығыны, Аллаһын анчаг илкин тәкан васитәси олдуғуну, тәбиәт вә инсанын аһәнкдарлығы вә с. идејалары әсасландырырды. Ч.Локк инсан һүгуглары вә азадлыглары, хүсусилә онун јашамаг вә мүлкнијјәт һүгугу олмасы һаггында да мараглы идејалар ирәли сүрмүшдүр.

XVII–XVIII әсрләр фәлсәфәсиндә субјектив идеалист истигамәт, сенсуализм бахышы **Чорч Берклн** (1685–1753) вә **Давид Јум** (1711–1776) тәрәфиндәи инкншаф етдирилмишди. Диини мәһкәм мүдафиәсинә галхан инкилис кешиши Беркли материја анлајышыны чидди тәнгид едирди. О, өз һәмфикир-

ләринә мүрачиәтлә дејирди ки, әкәр сиз материја анлајышын
тәкзиб едә билсәниз онда атеизм вә материализм өз-өзү
арадан чыхачагдыр. О, гејд едирди ки, материја анлајышы ә
үмумидир, одур ки, јаландыр, чүнки материја предметлә
дујғу илә гавранылан хүсуси хассәләрини верә билмир. Лак
о, унудур ки, биз үмумиҹјәтлә материјаны дејил, әввәл
әшјаларын ајры-ајры хассәләрини – ијини, дадыны, рәнки
вә с. гаврајырыг. Бунлары исә Беркли "идејалар" адландыр
инсан дујғуларындан кәнарда һеч бир објектив реаллығы г
етмирди. "Аләм мәним дујғуларымдадыр. Мән варам ка
вар, мән јохам каинат да јохдур" кими ифрат солипти
мөвгејиндә дурурду. Онун фикриңчә, бизи әһатә едән чи
ләр Аллаһ зәкасында идејалар кејфиҹјәтләри кими мөвчуд
һәмин идејалар исә јер үзәриндә һәјатын да сәбәби
мәнбәјидир. Д.Јума көрә исә, инсан дујғуларындан кәнар
објектив реаллығын олмасы ағласығмаздыр. О, дујғулар
кәнарда мадди шејләр аләминин олмасына шүбһә илә бах
бу барәдә суала "һеч иә билмирәм" дејә чаваб верир, идра
имканларыны мәһдуд һесаб едирди. О, тәчрүбәјә әсасла
емпирик билијин һәгигилијини гәбул етмирди, сәбәбиҹјәт
објектив характериии рәдд едирди.

XVIII әсрин сонунда феодал дини сколастик идеја
илә буржуа реалист фикринин мүбаризәси олдугча кәск
ләшир. Бу кәскин идеоложи мүбаризә Франса бурж
инғилабынын һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсиндә мүәјј
рол ојнајыр. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, XVIII әсрин франс
маарифчи, әсасән материалист философлары: **Ф.М.Волте**
(1694–1778), **Ж.Ж.Руссо** (1712–1778), **Д.Дидро** (1713–1784),
Ж.О.Ламетри (1709–1751), **К.А.Һелвеции** (1715–1771),
П.А.Һолбах (1728–1789) вә башгалары 1789-чу ил Франс
буржуа инғилабынын идеологлары һесаб олунурлар. Онлар
дүнјанын механики материалист мәнзәрәсини гәбул едир
материјаны илкин субстаисија һесаб едир, дүнјанын мад
вәһдәтини, һәрәкәт, заман вә мәкан дахилиндә мөвчудлуғу
"өзү-өзүнүн сәбәби олмасыны" иддиа едир, каинатын Алла
тәрәфиндән јарадылмасы идејасыны, христиан динининн Алла
адындан һагг газандырдығы феодал-теократик үсул-идарәсин
чидди тәнгид едирдиләр.

2. Азәрбајчан интибаһынын хүсуси ҹәтләри

Дүнја мәдәниҹјәти тарихиндә Ренессанс вә ја интибаһ дөврү орта әср мәдәниҹјәтиндән јени дөвр мәдәниҹјәтинә кечид дөврүнә, XIV–XVI әсрләрдә буржуа мүнасибәтләринин формалашмасы мәрһәләсинә үјғун кәлир. Интибаһ мәдәниҹјәтинин ("ренессанс" сөзү дә франсызча дирчәлиш, ојаныш демәкдир) классик формасыны Гәрби вә Мәркәзи Авропа өлкәләринә аид едирләр. Интибаһ мәдәниҹјәтинин башлыча сәчиҹјәви хүсусиҹјәтләри бунлардыр: игтисади, сосиал, мәдәни һәјатда бир ојанма, дирчәлишин баш вермәси; мәдәниҹјәтин һуманист-бәшәри вә дүнјәви характер дашымасы; елми-фәлсәфи фикирдә Антик мәдәни вә фәлсәфи ирсин бәрпа едилиб дирчәлдилмәси; тәбии-елми, тибби, сосиал-тарихи фикирдә тәбәддүлатлар, ојанманын баш вермәси; инчәсәнәт, һејкәлтәрашлыг, мусиги, әдәбиҹјат вә с. саһәләрдә мисли көрүнмәмиш наилиҹјәтләр газанылмасы; һуманизм, инсан азадлығы, һүгуг бәрабәрлији, сосиал әдаләт, вичдан азадлығы вә и.а. уғрунда мүбаризә.

Интибаһ анлајышына һәмин сәчиҹјәви хүсусиҹјәтләр бахымындан јанашдыгда она тәкчә Авропа тарихи вә мәдәниҹјәтинә аид едилән бир феномен кими бахылмасы, о гәдәр дә дүзкүн олмазды. Тарихи фактлар көстәрир ки, елм вә мәдәниҹјәтин ојанмасы вә јүксәлмәси, тарихи тәрәггинии сүр'әтләнмәси, елми-фәлсәфи фикрии дүнјәвиләшмәси вә јүксәлмәси Антик фәлсәфәнин дирчәлдилмәси вә и.а. Шәрг өлкәләриндә, хүсусилә Јахын вә Орта Шәргдә, о чүмләдән Азәрбајчанда Авропадан даһа әввәлләр (XII–XIV әсрләрдә) мөвчуд олмушдур.

Тарихи, ичтимаи-игтисади мәрһәлә бахымындан Интибаһ дөврү Шәрг өлкәләриндә (демәли, Азәрбајчанда да) феодал мүнасибәтләриннн, бөјүк феодал-монархија дөвләтләринии формалашмасы, Азәрбајчанда Елдәкизләр вә Ширваншаһлар дөвләтләри дөврүндә нисбәтән динч јашајыш тәрзинии мөвчудлуғу шәраитиндә истеһсалын тәкмилләшмәси, елм вә мәдәниҹјәтин инкишаф етдирилмәси, азәрбајчанлыларын ваһид милли етнос кими формалашмасынын баша чатмасы вә с. просесләрлә әлагәдар олмушдур. Бу дөврдә бүтүн Шәргдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да елм, мәдәниҹјәт, фәлсәфә корифејләри мејдана чыхмыш вә дүнјада танынмышлар. Бу чәһәтдән Ә.Бәһмәнјар, С.Үрмәви, И.Кәнчәви, Н.Туси, Иби-Сина, Ибн-Рүшд,

Бируни, Фəраби вə б. кими даһи шəхсиjjətləрin adlarыnы чəkmək kifajətdir. Onlar иəinki Antik mədənijjəti вə фəl сəfəni dirчəltmish, өzləri elə jeni elmi-nəzəri kəшfləр idejalar irəli sүrmүшləр ki, bunlar bu күn də ən dəjərli bəшəri-mə'nəvi sərvətləр hesab olunur.

Avropa intibah mədənijjətinə həmin шəхсиjjətləрin күчlү tə'sirini Avropa alimləринin чoxu e'tiraf etmək dirlər.

Təkчə gejd etdijimiz чəhətin өzү də təsdiг edir ki, jalnыz Avroиa dejil, "mүsəlman ntibahы", "Шərg intibahы", "Azərbajчan intibahы" anlajышlarыndan da bəhc olunmaz. иəinki janlыш dejil, hətta чox doғru вə zəruridir. Lakin bir чəhət e'tiraf edilmәlidir ki, bүtөvlүkdə Шərgdə oldүғu kimi, Azərbajчanda da intibah mədəиijjətinin spesifik хүsusijjətləri lazыmi səvijjədə araшdыrылmamыш, tədгig olunmamышdыr. Rusija imperijasы вə bolшevik rejimi шəraitində, 200 ildən də чox bir dөvrdə həmin problemlər үzrə tədgigatlara шərait də olmamышdыr. Lakin Azərbajчan intibahы olmушdur вə bu sahədə чidddi elmi tədgigatlara ehtijaч indiki mүstəgillik шəraitində həmишəkindən daha чox zəruridir.

Intibah mədənijjətinin хүsusijjətləриndən biri fəlsəfəsinin təbiətшүnaslығын nailijjətləri ilə gөvшaraq varlыq, kainat, insan, idrak вə s. haggында elmi mөvgedən чыхыш etmәsi, bir иөv dinin (islamын) tə'siriндən nisbi uzaglaшmasы təшkil edir. Bu чəhəti Bəhmənjardan Nəsimijə gədər bүtүn Azərbajчan filosof-mүtəfəkkirləриndə, хүsusilə peripatetikləрdə, insanы Allah səvijjəsinə yүksəldən hүrufilərdə (bu чəhtdən "ənəlhəgg" – "mənəm Allah" tə'liminə nəzər salmag kifajətdir), иantеistlərdə, onlarыn jaradычыlығы вə dүnjakөrүшүndə kөrmək olar. Azərbajчan fəlsəfəsi insan azadlығы mөvgejiндə dүrarag, onun "azad irадəjə malik olmasы" idejasыnы təblig edir, insanын mə'nəvi saflaшmasы вə kamilləшmәsini, hүgug bərabərlijinin вə vичdai azadlығынын tə'min edilmәsiиi mə'nəvi ideal hesab edirdi. Bu idejalar sonralar Azərbajчan mədənijjətinin milli-azadlыg, ingilabi-demokratizm вə maarifчilik fəlsəfi-mə'iəvi kөrүшləриniи formalaшmasы вə inkишafыnda da tə'sirli rol ojiamышdыr.

Azərbajчan intibahына təчrid olunmuш halda dejil, үmumшərg, mүsəlman iитibahынын tərkib hиssəsi kimi

janaшmag lazымdыr. Azərbajчan intibahы XI–XII əsrlərdə Шirvanшahlar вə Atabəjlər dөvlətləri шəraitində, өlkənin nisbi dinчlik dөvrү kechirmәsi, mүharibələrə fasilə verilmәsi, təsərrүfat həjatынын чanlanmasы ilə də, mүəjjən dərəчədə bağlы olmушdur. Bu вахt Azərbajчanын həm чənubu, həm də шimalы nisbətən jүksələn хətt үzrə inkишaf edirdi. Təbriz, Шamaxы, Naxчыван, Kənчə, Bakы вə baшga шəhərlərdə tичarət, sənətkarlыg, me'marlыg, tikinti вə s. daha сүr'ətlə inkишaf edir, onlar sijasi, mədəni mərkəz rolu ojnajырdы. Шərg вə Gərbi birləшdirən tичarət jollarы bu шəhərlərdən kechirdi. Həmin шəhərlərdə me'marlыg хүsusi nailijjətləр gazanmыш, iri məscidlər, karvansarajlar, hamamlar, galalar, jaшajыш mүlkləри вə s. məhs bu dөvrdə tikilmишdi. Azərbajчanda o вахtlar mis, dəmir, күmүш, gызыl вə s. чыхarылыr вə e'mal olunurdu. Neft вə duz e'mal olunurdu. Mədənijjət inkишaf edirdi. Azərbajчanlы alim-mүtəfəkkirlər bүtүn Jaхын вə Orta Шərg өlkələриndə jaшajыr, dərin hөrmət gazanырdылар (kechən mөvzuda onlardan kenиш bəhc olunmушdur). Intibah Azərbajчan həjatыnын bүtүn sahələриiи əhatə edirdi. Odur ki, tədgigatчыlarda Azərbajчan tarixinin həmin dөvrүnү "gызыl əsri" adlandыraraг ideализə etmək mejlləри də olmушdur. Demәli, Azərbajчan intibahы belə bir sosial-tarixi, sijasi, igtisadi вə mədəni zəminдə mejdana kөlmишdir.

3. Nizami Kənчəвinin dүnjakөrүшү

Dүnja mədəиijjəti tarixiиə "Хəmsə" adы ilə beш bəjүk poema, чoxlu lirik шe'rlər, məizum hekajələr вə s. vermиш **Шejx Nizami Kənчəvi** (1141–1209) Azərbajчan intibahынын ən kөrkəmli nүmajəndəsi, mүtəfəkkir-filosofdur. N.Kənчəvi Kənчədə sənətkar ailəsində anadan olmушdur, mədrəsə təhsili almыш, шəxsi mүtaliəsi ilə mүasiri oldugу elmləри, hind вə jунan fəlsəfəsini, mүsəlman ilahijjatыnы dəриndən mənimsəmишdir. Ərəb, fars dillərini mүkəmməl bilmишdir. Kənчədə өz zəhməti ilə jaшamыш, saraj шairi olmagdan imtиia etmишdir.

N.Kənчəvi Шərg intibahынын zirvəsi olan hүmanist idejalarыnы "Хəmsə" ("Beшlik") adlandырылan иoemalarында vermишdir: "Sirlər хəziиəsi" (1177), "Xosrov вə Shirin" (1180), "Leјli вə Məчiun" (1188), "Jeddi kөzəl" (1196) вə

"Искәндәрнамә" (1203). 20 мин бејт һәчминдә олан ше'р
диванында, чохсајлы гәзәл вә гәсидәләриндә инсан
мә'нәви сафлыға, әдаләтә, хејирхаһлыға, әмәјә вә и.а. чағы
идеаллары илһамла тәрәнүм етмишдир.

Н.Кәнчәви варлыг, каинат, инсан, идрак, чәмиј
әхлаг вә с. мәфһумлара мүнасибәтини ифадә едәрәк, он
идеалист мөвгедән мә'наландырыр, варлығын Аллаһ тәрәф
дән јаранмасы һагтында теоложи косепсијасыны гәбул еди
Дүнјакөрүшүнүн идеалист, ислам илаһијјаты тә'сир
формалашмасына бахмајараг, мүтәффәккир өз азадф
идејаларыиы да тәблиғ едирди. О, инсана, онун гүдрәт
дәркетмә имканларына инаныр, онун өз јарадычы әмәји вә
мә'нәвијјаты илә өлмәзлијә говушачағыны сөјләјир
Н.Кәнчәвидә варлыг вә инсанын, руһ вә мадди мөвчуд
вәһдәти вә әбәдилијнә, тәбиәтин дөрд үнсүрдән (**од, су, һ
торпаг**) ибарәт олмасына, материјанын формача дәјишсә
маһијјәтчә итмәмәсинә, бир формадан башгасына кечмәси
маддәнин (материјанын) пассивлијинә вә илаһи форма
фәаллығына инам күчлү иди. О, дејирди:

Торпагдан јаранан бәдәнләримиз,
Чүрүјүр, мәһв олур, итмәјир тәмиз.

Лакин шаирә көрә, материјаны илкин форма – Алл
јартмышдыр, о өзү-өзүнүн сәбәби дејилдир. Сәбәб гејри-ма
формадыр, мә'нәви субстансијадыр вә ја Аллаһдыр. Н.Кәнчә
варлығы, аләми "көрүнмәз" илаһи аләминә вә "көрүнән" Је
үзү аләминә бөлүр, тәбиәтин дә руһа малик олдуғу идејасы
мүдафиә едирди.

Дүнјанын кеосентрик мәизәрәсини, Аристотел
Птоломејин Јер күрәсинин һәрәкәтсиз, шарабәизәр мәрк
олмасы, көј чисимләринин онун әтрафында фырланмас
идејасыны гәбул вә мүдафиә едирди. О, тәбиәтин, чәмиј
инсан һәјатынын мә'насыны ешгдә, јашамаг һәвәси вә фә
мүбаризәдә көрүрдү. Ешгсиз јашајышын мә'насызлығы
дүнјанын һеч бир гијмәтә малик олмадығыны гејд едирди:

Мећраби ешгдир уча көјләрин.
Ешгсиз еј дүнја нәдир дәјәрин?
Ешгсиз олсајды хилгәтин чаны,
Дирилик сармазды бәјүк чаһаны.

Н.Кәнчәвијә көрә инсан идракынын һүдудлары кениш-
дир, инсан әгли фәалијјәтә, елмә, билијә јијәләнмәси илә
бәјүкдүр, гүдрәтлидир. Лакин мүтәфәккир, һәр һалда инсан
идракынын һүдудларыны мәһдудлашдырараг зиддијјәтә јол
верир. Онун фикринчә, "көрүнән" вә мүәјјән заман вә мәкан
дахилиндә мөвчуд олан мадди аләм дәркедиләндир, "көрүн-
мәз", "гејри-мадди", илаһи аләм исә дәркедилмәздир, инсан
идракы үчүн әлчатмаздыр. Чох вахт "икили һәгигәт"
мөвгејиндә дуран Н.Кәнчәви, елмлә динин, билик вә е'тигадын
фәалијјәт даирәләрини ајырыр, илаһи аләмин, Аллаһын дәрк
едилмәсини елмә, билијә дејил, анчаг иејгәмбәрләрә аид
едирди.

Н.Кәнчәвинин фәлсәфи көрүшләриндә диалектика
үнсүрләри дә вардыр: һәр шејин дәјишмәси, итмәмәси, башга
формаја (кејфијјәтә) кечмәси, анчаг һәрәкәтдә мөвчуд олмасы
вә зиддијјәтли характер дашымасы (хејир вә шәрин, ишыг вә
зүлмәтин, јахшы вә писин вәһдәтдә олмасы, һәјат вә өлүмүн
мөвчудатын тәбиәтини тәшкил етмәси вә с.) онун әсәрләриндә
тез-тез раст кәлинән идејалардыр. "Сујун даим ахдығы вә
дәјишдији кими, дүјадада һеч бир дәјишмәз шеј јохдур" дејән
мүтфәккир һәрәкәт вә дәјишмәјә мадди, мә'нәви вә инсанн
варлығын мөвчудлуг үсулу кими бахырды.

Н.Кәнчәвинин фәлсәфи көрүшләри, әсасән онун
"Игбалнамә"синдә ("Искәндәрнамә"нин икинчи китабы)
ифадә олунмушдур. Низами бу әсәриндә Фалес, Сократ,
Әфлатун, Әрәстун, Һүрмүз вә башгалары кими философларын
мөвгеләрини мүгајисәли тәһлил едир, "Һикмәтдә һамыдан
үстүн" адландырдығы Әфлатуну (Платону) тәгдир етсә дә,
Әрәстуну (Арнстотели) өз фәлсәфи идеалына даһа јахын һесаб
едирди. Тәсвир етдији фәлсәфи мөчлисләрдә Аллаһы илкин
сәбәб кими гәбул етсә дә, дуалист мөвгедән чыхыш едир,
Аллаһла тәбиәт вә инсанын говушмасы, тәчәллиси һагтында
пантеизм идејаларыны мүдафиә едир, анчаг көзлә көрүнән
мадди дүнјанын мөвчудлуғунун гәбул едилмәсинн төвсијјә
едирди:

Әгилли адамдыр дүнјада о кәс,
Көзү көрмәјәни гәбул ејләмәз.

Н.Кәнчәвинин тәбии-елми вә фәлсәфи көрүшләринин реал-објектив мәзмун кәсб етмәсинә зәманәсинин тәбиәт елмләринин наилијјәтләрини дәриндән мәнимсәмәсинин дә

күчлү тә'сири олмушдур. О, Евклид һәндәсәси, Архимед физикасы, Һиппархын көшфләри, Птоломејин астрономијасы, Пифагорун ријази нәзәријјәләри, Бируниинн Јерин күрә шәклиндә олмасы вә Күнәш әтрафында һәрәкәт етмәси, Газибә гануну, Ајын ишығы Күнәшдән алмасы вә с. идеја вә нәзәријјәләри, Иби-Синанын кеолокија вә тәбиәтә даир бахышларыны дәриндән мәнимсәмиш, онлары јери кәлдикчә өз әсәрләриндә ифадә етмишдир.

Әсасән идеалист мөвгедән јанашса да, Н.Кәнчәвинин руһ вә чанын нисбәтинә даир азадфикир идејалары мүәллифи мараг доғурур. О, "Хосров вә Ширин" поемасында, дөврүнү дини-мистик бахыш тәрзиндән фәргли олараг, чанла руһ арасында мөһкәм әлагә вә вәһдәт олдуғуну гејд едирди. О, руһун бәдәндән ајры, "бәдәнсиз руһун мөвчудлуғуну" гәбул етмирди; руһун бәдәндә мөвчуд олдуғуну сөјләјирди. Онун фикринчә, психи, руһи фәалијјәт дә бәдәнлә, бејинлә бағлыдыр. Бәдән зәифләдикдә, гочалдыгда, хәстәләндикдә руһи фәалијјәт дә зәифләјир, "кәсәрдән дүшүр". Лакин Низами дә белә һесаб едирди ки, инсан, бәдән өлəндән сонра, руһ бәдәни тәрк едир, "көјләрдә јашајыр". Бунлара бахмајараг, Н.Кәнчәви јухукөрмәнии дә руһун фәалијјәти илә бағлы изаһ едилмәсини, јухукөрмәјә руһун бәдәни мүвәггәти тәрк едиб мүәјјән һадисәләрлә үзләшмәси, башга адамларын руһлары илә үнсијјәтә кирмәси нәтичәси олдуғуну, кечмиш һадисәләри јенидән хатырламасыны гәбул етмирди. О, јухукөрмәнин сәбәбини азадфикир философ кими, руһун фәалијјәти нәтичәси дејил, инсан бејнинин "тәсәввүр" габилијјәти илә, кечмиш "вагеләрин" һифз едилмәси вә јенидән бәрпа едилмәси илә бағлы изаһ едирди. Инсан өлəндəи сонра руһун шүурлу фәалијјәтини гејри-мүмкүн һесаб едирди. Дининн тәблиғ етдији ахирәт, чәннәт хошбәхтлији вә и.а. идеjaлара шүбһә илә јанашыр, бә'зән дә ону рәдд едирди. О, гејд едирди ки, алову суја атдыгдан сонра о, даһа мөвчуд олмадығы кими, өлүм дә һәр чүр һәјатын түкәнмәсн, јашајышын сонудур:

Јаранмыш дүнјада һәр чүрә бусат,
Бәһиштдә нә үчүн ахтараг һәјат.
Инанмакы чәннәт бурдан шән олсун,
Дејирсән јахшыдыр? - Сән дејән олсун.

Идрака, зәкаја, елмә јиjәләнмәjә инсанын ән али кејфијјәти кими бахан, дүнjанын инсан идракынын күдрәти

илә дәрк едилмәсинә инанан мүтәфәккир белә һесаб едирди ки, инсан варлығын сирли һадисәләрини анчаг Аллаһ ирадәси илә, инсанын өзүнү тәмизләjиб Аллаһ сәвиjjәсинә jүксәлмәси илә, "Илаһи верки" нәтичәсиндә дәрк едир. Она көрә дә чохларына сирли көрүнән бир чох тәбиәт вә идрак һадисәләринин маһиjjәтини мәһз "Илаһи верки" нәсиб олмуш тәк-тәк инсанлар, шәхсиjjәтләр дәрк едә, ача биләрләр. Лакин бүтөвлүкдә инсанын елми-идраки фәалиjjәтинә jүксәк гиjмәт верир, "инсаныи күдрәтиии анчаг елмдә" көрүрдү. О, инсаны даим ахтарыша, варлығын сирләриии өjрәниб ачмаға, елмизәкалы фәалиjjәтә чағырырды.

Н.Кәнчәвинин мә'нәви дүнjасы, әхлаги-етик көрүшләри чох зәнкиндир, һуманизм, азадлыг, бәрабәрлик вә с. кими интибаһ мәдәниjjәтинин мә'нәви мә'jарларыны онун гәдәр күдрәтлә тәрәннүм вә тәблиғ едән башга бир илаһи сәнәткар тапмаг чәтиндир. Интибаһ идеjаларына уjгун олараг, инсана, онун мүбаризәси вә талеjинә мүнасибәт, инсанын мә'нәви сафлығынын тәрәннүмү Низами jарадычылығында башлыча jер тутур. Шаирә көрә, хисләтиндә кеjир, ишыг вә көзәллиjи вәһдәт һалында бирләшдирән инсан "Аллаһ мәгамына учала биләр". Буна көрә дә о, әсәрләриндә инсанын мә'нәви-әхлаги тәкамүлү идеjасыны тәрәннүм едир. Һүруфилик вә пантеизм тә'лиминдә олдуғу кими "инсан Јер үзүндә Аллаһын тәчәлләси олмалыдыр", – дејирди. Шаирә көрә инсан ады дашымаг шәрәф ишидир, лакин сосиал әдаләтин позулдуғу, әсарәтии вә синфи бәрабәрсизлиjин, зүлм, тәзjиг, рүшвәтхорлуғун, варланмаг һәрислиjинин мөвчуд олдуғу чәмиjjәт шәраитиндә инсанын шәрәф вә ләjагәтини горуjуб сахламаг, онун мә'нәви сафлығыны тә'мин етмәк гejри-мүмкүндүр.

Н.Кәнчәвинин ичтимаи-сиjаси көрүшүиү, чәмиjjәт һагында бахышларыны сәчиjjәләндирән әсас чәһәтләр бунлардыр: а) монархиjа, теократик дөвләт үсул-идарәсиии гәбул етсә дә, онда һөкмдарын чәмиjjәти әдаләтлә идарә етмәсииә, көркәмли рәһбәр шәхсиjjәтии саjәсиндә чәмиjjәт үзвләринин бәрабәр һүгугларының, мадди вә мә'нәви тәләбатларының өдәнилмәсинә инам күчлү олмушдур. "Искәндәрнамә" поемасында Искәндәрин симасында jаратдығы "адил шаһ", "әдаләтли һөкмдар" образы мәһз һәмин көрүшләрин ифадәси иди; б) һәтта феодал ичтимаи мүнасибәтләри шәраитиндә, адил һөкмдарын фәалиjjәти илә "әдаләтли чәмиjjәт гурмағын мүмкүнлүjүнә" инам.

Белә бир әдаләтли чәмиjjәт гурулмасынын әсас васитәләри
исә о, адил һөкмдарла jанашы, чәмиjjәтдә мөһкәм интиза
гаjда-ганун олмасында, һәмин гаjда-ганунлара һамынын шүур
әмәл етмәсиндә, инсанын мә'нәви тәкмилләшмәси вә сафлаш
масында, әсил инсанлыгын мөвчуд олмасында, һамынын шүу
лу әмәклә jашамасында вә и.а. көрүрдү; в) мүтәфәккир
"Искәндәрнамә" поемасында чәмиjjәтә даир сосиал-фәлсәф
бахышларыны ифадә етмәклә бәрабәр, һәмин поемаы
икинчи һиссәси олан "Игбалнамә"дә бүтүн хошбәхт чәмиjjә
бәрабәрлик вә сосиал әдаләт һагтында бахышларыны верми
дир. Орада тәсвир олунур ки, Искәндәр Шимал сәфәрин
һамынын фирәван һәjат сүрдүjү бир өлкәjә кәлиб чыхы
Бурада бүтүн инсанлар ejни вә бәрабәр һүгуглара маликдир
һамы өз һалал зәһмәти илә jашajыр, бурада һаким вә мәһкү
jохдур. Бурада сүрүләр чобансыз, гапылар гыфылсыз, бағ
көзәтчисиздир. Биринин дәрди һамынын дәрди, бирини
севинчи һамынын севинчидир. Инсанлар jалан, нифлә, ријакар
лыг, хәсислик, ачкөзлүк, вара һәрислик, пахыллыг, шәһв
пәрәстлик, фитнә-фәсад, ган төкмәк иә олдуғуну билмирләр
Һамы тәбии иисан өмрү сүрүр. Һеч ким чаван өлмүр, гочал
өлдүкдә исә jас сахламырлар. "Һамы билир ки, о, тәб
өмрүнү jашajыб, һеч ким өлүмүн гаршысыны ала билмәз".

Низами бөjүк узагкөрәнликлә өзүнүн вә төрәнү
етдиjи идеjаларын, jаратдығы бәдии-фәлсәфи төфәккүр ин
ләринин кәләчәк нәсилләрлә бирликдә өбәди jашajачағы
гәти әмин иди:

Jүз ил сонра сорсан: "Бәс о һардадыр?"
Һәр бejти сөзләнәр: "Бурда, бурдадыр".

4. XIV–XVI әсрләрдә Азәрбаjчанда ичтимаи вә дини-фәлсәфи идеjалар

Мә'лумдур ки, XIII–XIV әсрләрдә моголлар
Азәрбаjчаны ишгал етмәси нәтичәсиндә өлкәмиз өз дөвлә
мүстәгиллиjини итирди. Бунунла jанашы Азәрбаjчанын елми
фәлсәфи, ичтимаи фикринин инкишафында XII әсрдә
мүшаһидә олунан интибаһ ән'әнәләрн дә зәифләмәjә
башлады. Азәрбаjчанын көркәмли елм вә сәнәт адамлары
монгол сарајларына апарылырды. Лакин бу шәраитдә д
Азәрбаjчан Шәргә өзүнүн бир сыра көркәмли елм в

мәдәниjjәт хадимләрини, философ вә мүтәффәкирләриии верә билмишдир.

XV–XVI әсрләрдә халгымыз өз суверенлиjи вә истиглалиjjәтини бәрпа етмәк уғрунда мүбаризә апармыш, нәһаjәт, Сәфәвиләр дөвләтинии jаранмасы нәтичәсиндә Азәрбаjчан jаделлиләрдән хилас ола билмишдир. Сәфәвиләр – мәркәзләшмиш гүдрәтли дөвләт иди. О, хүсусилә шаир-мүтәфәккир вә сиjаси хадим олан Шаһ Исмаjыл Хәтаиинн дөврүндә (1501–1524) көркәмли сиjаси, игтисади, мәдәни наилиjjәтләр газанмыш, бejнәлхалг әлагәләри кенишләндирмишлир. Мәдәниjjәт хejли инкишаф етмиш, Азәрбаjчан түркчәси дөвләт дили сәвиjjәсинә jүксәлмишдир. Шиjәлик рәсми дин е'лан олунмушдур.

XV–XVI әсрләр Азәрбаjчанын мә'нәви-идеоложи һәjаты ислам диниинн һаким мөвгe тутмасы, мүсәлман илаһиjjатынын гәдим фәлсәфи тә'лимләрлә әлагәләндирилмәси әсасында дини-мистик фәлсәфи тә'лимләрнн даһа да инкишаф етмәси, динлә паитеизм, идеалист вә материалист пантеизм төмаjүлләри арасында мүбаризәнии давам етмәси вә с. хүсусиjjәтләрлә сәчиjjәләнирди. Бу, идеоложи инкишаф бахымындан мүрәккәб вә зиддиjjәтли бир дөвр иди. Һәтта һаким мөвгe тутан шиjә – гызылбаш идеолокиjасы дини-мистик суфи тә'лимләрини дә, ифрат шиjәчилик мejлләрини дә там сыхышдырмаға чәһд едирди. Идеоложи һәjатда мүлаjим (мө'тәдил) пантеизм вә үмуми бәрабәрлик, сосиал әдаләт идеjаларыны тәблиғ едән бид'әтчилик чәрәjанлары арасында кәскин мүбаризә кедирди.

XVI әсрдә Сәфәвиләр дөвләтинин иајтахты Тәбриз шәһәриндә надир әljазмаларындан вә миниәтүрләрлә бәзәдилмиш тарихи, елми, фәлсәви вә бәдии әсәрләрдән ибарәт китабхана jарадылмышдыр. Мәктәбләрдә әсасән шәриәт вә илаһиjjат тәдрис олунса да, астрономиjа, тарих вә фәлсәфә дә өjрәдилирди. Әсрин әввәлиндә Мараға рәсәдханасы бәрпа олунмуш, ораjа чохлу тәбиәтшүнас алим вә философ чәлб едилмишди.

Бу дөврдә Азәрбаjчанда пантеизм вә һүруфилик әсасында формалашмыш бид'әтчилик **нөгтәвиләр** чәрәjаны да jајылмышды. Бу чәрәjанын нүмаjәндәләри белә һесаб едирдиләр ки, Аллаһа мәхсус кejфиjjәтләрин, илаһи маһиjjәтләрин дашыjычылары, онлары әкс етдирән обjектләр, һүруфиликдә олдуғу кими, һеч дә созләр, һәрфләр дejил, һәрфләрин

маһиҹҹәтини тәшкил едән иөгтәләрдир (әрәб әлифбасынд
нөгтәләрини гоҹулмасы илә һәрфләрин адларынын дәҹишилмәс
әсасында). Чәрәҹанын әсасыны Маһмуд Килани гоҹмушдур
Мүәҹҹәи мәнбәләрә көрә, бу чәрәҹанын нүмаҹәндәләр
дүнҹанын әбәди мөвчудлуғу идеҹасыны тәблиғ едир, идеа
дининин "гиҹам күнү", "ахирәт мәһкәмәси" еһкамларын
е'тираз едирдиләр. Онлар ахирәти, "чәннәт", "чәһәинәм"и Ҹә
үзүндә ахтарараг деҹирдиләр ки, һәҹатдакы хеҹирхаһ, хош күн
вә әмәлләр иисана вә'д олунмуш чәниәтин, фәлакәт, бәд әмә
вә һадисәләр исә чәһәинәмин тәзәһүрүдүр.

Беләликлә, XIII–XVI әсрләрдә Азәрбаҹчан ичтимаи
фәлсәфи фикри, сосиал-сиҹаси вә мә'нәви һәҹатда олдуғ
кими, мүрәккәб вә зиддиҹҹәтли бир ҹол кечмишдир. Она көр
мүрәккәб ки, диини идеолокиҹанын, ислам илаһиҹҹатынын
рәсми һаким мөвге тутмасына бахмаҹараг, она гаршы чыхан
б д'әтчилик вә мә'тәдиллик идеҹалары да күчлү олмуш, рәсми
дини идеолокиҹа илә мүбаризә апарылмышдыр. Она көр
зиддиҹҹәтли ки, мөчуд ичтимаи вә дини-фәлсәфи фикир
чәрәҹанларынын чоху ахырадәк кифаҹәт гәдәр ардычыл
олмамыш, бир чох һалларда динлә елми-фәлсәфә, идеализм
материализм арасында тәрәддүд етмиш вә ҹа дуалист мөв
тутмушлар. Бу чәһәтдән суфилиҹин мүхтәлиф голларын
мистик "илаһи нурланма" идеҹаларыны, пантеизми, "икил
һгигәт" тә'лимини, азадфикирлик бахышларыны вә с. хүсус
геҹд етмәк олар.

Бүтүн бу мүрәккәб вә зиддиҹҹәтли сосиал-сиҹаси вә
мә'нәви – идеолоҗи шәраитин мөвчудлуғуна бахмаҹараг XIV-
XVI әсрләрдә Азәрбаҹчан Ҹахын вә Орта Шәрг мәдәниҹҹәтинә
бир сыра көркәмли мүтәфәккирләр вермишдир ки, онлардан
бири дә Мәһәммәд Füзулидир.

5. Мәһәммәд Füзулинин фәлсәфи-етик көрүшләри

Мәһәммәд Сүлеҹман оғлу Füзули (1494–1556) – орта
әср Азәрбаҹчанынын ән бөҹүк шаири вә алим-мүтәффәккири
олмушдур. О, мүкәммәл тәһсил алмыш, Азәрбаҹчан түркчә
сини, әрәб вә фарс диллөрини мүкәммәл билмиш, һәмин
диллөрин үчүндә дә әсөрлөр ҹазмышдыр. Аиләси Азәрбаҹ
чандан Ирага көчмүш, о, Кәрбала шәһәриндә ҹашамышдыр
Шәхси мүталиәси саҹәсиндә мүасири олдуғу елмләри, хүсусә
дини-фәлсәфәни, ҹунан фәлсәфәсини, мәнтиг, тибб, риҹазиҹҹат

təbiətşünaslıq və b. elmləri mükəmməl məəimsəmişdir. Klassik ədəbiyjata küçlü maraq köstərmiş və oiu dəriндən öjrənmişdir. Ḥələ jenijetmə jaşlarından lirik gəzəl şairi kimi şöhrət qazanmışdır.

M.Füzulinin fəlsəfi-etik körüşləriin əks etdirən başlıca əsərləri bunlardır: "Idejaların jüksəlişi", "Mətlə-ül-e'tigad", "Əjjaş və zahid", "Jedd ü cam", "Şikajətnamə", "Leylı və Məcnun", "Şah və kəda", "Səhhət və mərəz", fəlsəfi mahiyjətli gəzəllər və qəsidlər və s. Onun bu əsərləri çox vaxt mütəfəkkirin dini, idealist, sufi fəlsəfi körüşləriini əks etdirsə də, bunlarda nantеizm, insanın azad iradi fəaliyjəti, dünjanın maddi vəhdəti, varlığın, maddi və mə'nəvi tərəfləri və i.a. haggında pantеist-materialist idejalar da az dejildir. Füzulinin fəlsəfi körüşlərində, xüsusilə məntigində dialektika ünsürləri, mühakimələrin, anlajışların jaradılmasında müqajisə və ziddiyjətlərin rolu haggında fikirlər də az dejildir.

Füzulinin qədim Şərq və junan fəlsəfəsinə dəriндən bələd olduğu onun ərəb dilində nəsrlə jazdığı "Mətlə-ül-e'tigad" əsəriндəi ajdın körünür. O, bu əsəriндə Aristotel, Platon, Empedokl, Demokrit və başqalarının fəlsəfi fikirləriндəi, ən-Nizamın fəlsəfi irsiндəi tez-tez igtibaslar kətirir, müsəlman ilahiyjatı məsələləriini həmin fəlsəfi irs zəmiндə şərh edirdi. Maddi aləmin objektiv və insan şüründan asılı olmajaraq mövcudluğunu qəbul etsə də, Füzuli köstərirdi ki, maddi varlıq gejri-maddi varlıq – Allah tərəfiндəi jaradılmışdır. Buna bahmajaraq, o, oitoloji tə'liməndə maddi aləmin objektiv mövcudluğu fikrini müdafiə etmişdi. Objektiv mövcud olan hər şeji isə iki kategorijaja bölmüşdü: a) zəruri (öz mövcudluğunda səbəbə ehtijaclı olmajan) və b) mümkün olan (öz mövcudluğunda səbəbə ehtijaclı olan). Bu ikinci kategorija dünjadır, varlıqdır. O, birinciiin ikinciinin səbəbi, tərəddüçüsü hesab edirdi. Lakin bə'zən mütəfəkkir bu idejalardan uzaglaşır (məsələn, "Leylı və Məcnun" poemasında), mistik həzavü-gədəri qəbul etməjərək, pantеist, kortəbii materialist mövqe tutaraq Allahla aləmi eyniləşdirir.

Orta əsr Şərq fəlsəfəsinin tə'siriндə Füzuli də iki ilkin subtansijanın mövcudluğu fikrini qəbul edirdi: maddi və gejri-maddi. Mütəfəkkirin fikrinçə, maddi sub-

стансијанын икн, илкии материја вә чисим, гејри-ма
субстансијанын исә үч нөвүнү гејд едир: форма, руһ, зәка
идеја "икили һәгигәт" коисепсијасына да јахынлашыр. Лак
онун гејрн-мадди субстансијаны изаһ етмәсиндә, бизчә, мүәјј
зиддијјәтләр вардыр, онларын маһијјәти о гәдәр дә ачы
Фүзули гејри-мадди субстансијанын нөвләрини белә
едирди: форма мүәјјәи јердә јерләшмиш субстансијадыр,
материја исә форманын јерләшдији субстансијадыр: руһ –
идарә едән гејри-мадди субстансијадыр; зәка исә чисм
әлагәси олмајан гејри-мадди субстансијадыр. Инсан руһу зә
ујғун олараг һәрәкәтн, фәалијјәти идарә едир. Одур ки, зә
руһ адланыр. Бунунла белә Фүзули белә һесаб едирди ки,
шәхсијјәт үчүн әлчатмаз бир шејдир.

М.Фүзулиниин дүнјакөрүшү әсасән суфи дини – фә
фи чәрәјанларыныи тә'сириндә формалашмышдыр. О, суф
јин пантеизмә әсасланан голуна мәнсуб иди. Лакин
јарадычылығынын бүтүн мәзмуну илә суфи шаирн, там с
мүтәфәккири сајыла билмәз. Чүнки Фүзули јарадычылығы
гајәсини һеч дә суфиликдә олдуғу кими, мистик илаһи
Аллаһ көзәллијинин тәрәннүмү дејил, реал керчәкли
мөвчуд олан инсан көзәллији, реал инсанн ешг тәшк
едирди. Онун тәрәннүм етдији ешгин нүмајәндәләри "ил
нурланма јолу илә Аллаһла говушмаға" чан атан мистик с
мүридләри, гејри-реал инсанлар дејил, ади һәјатда мөвчуд о
бир-бирилә говушмаға чан атан реал инсанлардыр; ек
васитәсилә Аллаһла говушанлар дејил, фәалијјәтдә, мүбари
дә олан реал, чанлы инсанлардыр. Онун тәрәннүм етдији
мадди-бәшәри ешгдир. Бу мәһәббәт реал һәјати көзәллик
дәи иәш'әт тапыб илаһи јүксәклијә учалыр.

Инсаннәрвәрлик, инсан көзәллијиндән зөвг алма
тәбиәт вә инсан көзәллијини дәрк етмәјә чағырыш – Фүзу
ннн етик-естетик идеалыны тәшкил едир. Һеч тәсадүфи дејил
дир ки, Фүзули бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә көзәллик
мәһәббәт нәғмәкары адыны газанмышдыр. Онун фикрин
инсан анчаг мәһәббәт, ешг сајәсиндә һәр мурада чата биләр.

Сәрмәнзили - һәр мурада рәһбәрдир ешг,
Кејфијјәти - һәр кәмала мәзһәрдир ешг,
Кәнчинеји - каината көвһәрдир ешг,
Һәр садир олан нәш'әјә мәсдәрдир ешг.

Фүзулинин фәлсәфи дүнјакөрүшүнә көрә ваһид бир там тәшкил едән варлыг мадди аләмә вә мә'нәви, идеал аләмә ајрылыр. Онлар арасында сых гаршылыглы мүнасибәт мөвчуддур. Лакин мүтәфәккирә көрә апарычылыг, биринчилик мә'нәви-идеjалар аләминә мәхсусдур. Дүнјанын идеал олан, идеjалар аләми идарә едир. Фүзулнннн идрак вә мәнтиг һаггында фикирләриндә хүсусилә спесификлик вардыр. О, суфиләрин анчаг "илаһи нурланмаја" үстүнлүк вериб, нә реал инсан һиссләрини, нә дә әгли идракы гәбул етмәмәләрини писләјирди, сенсуалистләри исә јалныз һисси идракы әсас тутдугларына көрә тәнгид едирди. Фүзулн белә һесаб едирди ки, бүтөвлүкдә идрака һисси вә әглиин вәһдәти кими бахмалы, лакин үстүнлүк әглә, мәнтигә верилмәлидир.

Фүзулиннн руһла бәдәнии мүнасибәтинә даир фикирләри дә чох вахт тәбии-елми бахыша јахынлашырды. Руһла бәдәнин мүнасибәти мәсәләсиндә о, онларын вәһдәтиnә үстүнлүк верирди. О, гејд едирди кн, мүәјјән наилијјәтә анчаг бәдәнлә бағлы руһ чата биләр. Бәдәндән ајрылыгда руһ анчаг истираб, мүвәффәгијјәтсизлик кәтирә биләр. Фүзули орта әср суфи аскетизмини, тәркн-дүнјалыг идеjаларыны рәдд едир, инсаны фәал һәјат-тәрзинә, мүбаризәјә чағырырды.

М.Фүзулиннн јарадычылығында ичтиман-сијаси идеjалар, етик-естетик бахышлар хүсуси јер тутур. О, зәманәсинин сосиал проблемләринә фәал мүдахилә етмәјә чалышмыш, феодал зүлм вә истисмарына, сосиал әдаләтсизлик вә бәрабәрсизлијә, деспотизм вә истисмара гаршы һәмишә е'тиразыны билдирмишдир. Мүасири олдуғу чәмијјәтии, әмәкчи инсанларын фәлакәт вә дәрдләрини поетик диллә тәсвир едәрәк инсанлары ријакарлыға, әлиәјрилијә, әдәлтснзлијә дөзмәмәјә чағырырды. Чәмијјәтдә һөкм сүрәи рәзаләт, зүлм вә ријакарлыг шаири о гәдәр әзмиш, о гәдәр инчитмишдир ки, о, өз зәманәсиндән о гәдәр нислик көрмүшдүр ки, дүнјада дүзлүк олмадығы гәнаәтинә кәлмишди. О, гејд едирди ки, мән бу дүнјада "фәләји рәһмсиз, досту көмәксиз, дүшмәни гүввәтли, талеји зәиф көрдүм". Шаир кимдән вәфа истәјирсә, ондан чәфа көрүр, киминлә дәрдиии бөлмәк истәјирсә, ону өзүндән бетәр бир дәрдә мүбтәла көрүр:

Вәфа һәр кимсәдән истәдим, ондан чәфа көрдүм.
Кими ким бивәфа дүнјада көрдүм, бивәфа көрдүм.
Кимә ким дәрдими изһар гылдым истәјиб дәрман,
Өзүмдән һәм бетәр дәрдә ону мүбтәла көрдүм

Мүкәддәр хатиримдән ғылмады бир кимсә гәм дәфин,
Сәфадан дәм уран һәмдәмләри әһли-рија көрдүм.

Шаир "Шикајәтнамә" әсәриндә ријакар, рүшвәтхор кобуд рәфтар дөвләт мә'мурларынын јаланчылығыны, рүндүрмәчиликләрини чәмијјәт үчүн бәла һесаб едирди. Әсәрндә мүтәфәккир "салам вердим, рүшвәт дејилдир, дејә алмадылар" дејәрәк рүшвәтхорлуға әбәди сатира дамға вурмуш, өлкәдә вәзифәләрин пулла сатын алындығыны ифш етмишдир. Һәдди-булуға чатмыш оғулла атанын мүбаһисә шәклиндә јазылмыш "Риндү заһид" һекајәсиндә исә шаи дөврүн мүһүм ичтимаи мә'нәви һадисәләринә мүнасибәтин билдирир. Мүтәфәккир һәјатын әсил мә'насыны әмәкд зәһмәтдә көрүр, талеје, гәзәвү-гәдәрә инаныб әмәкдән ишләмәкдән узаглашанлары тәнгид едир, атанын әсл тәрбијәси илә лап ушаг икән мәшғул олмасыны тәвси едирди. Фүзулинин фикринчә, анчаг өз әмәји, чалышганлығ илә јүксәк сәвијјәјә чатанлар һәр чүр һөрмәт вә мәһәббә лајигдирләр.

6. XVII–XVIII әсрләрдә Азәрбајчанда дини-фәлсәфи фикир. Јусиф Гарабағи

Мә'лумдур ки, XVI әсрин сонларында Азәрбајчан мәркәзләшмиш Сәфәви дөвләти феодал чәкишмәләри и харичи басгынлар нәтичәсиндә 1590-чы илдә Иран-Түрк мүгавиләси үзрә Азәрбајчаныи чох һиссәси Түркијәнин тә'с даирәсинә верилир. XVI әсрин сону, XVII әсрин әввәләрин Азәрбајчанын идеоложи һәјатында сүннилијин тә'сири күчл нир, ортодоксал мүсәлман илаһијјаты кениш тәблиғ олун шијәлик тә'гиб едилирди. Суфилијин диии-мистик истигамә јенидән чанланмышды.

1602–1639-чу илләрдә фасиләләрлә давам етмиш Ира Түрк мүһарибәләри Азәрбајчанын игтисади, сијаси һәјатын олдуғу кими, мә'нәви-идеоложи һәјатыны да ағыр вәзијјә салмышды. Мә'нәви тәнәззүл баш верди. 1639-чу ил сүлһү көрә, Түркијәнин мәғлубијјәтиндән сонра Азәрбајчан јенидә Иранын тә'сиринә дүшмүшдү. XVII әсрин I рүбүндә и Азәрбајчан Русија, Иран, Түркијәнин мүһарибә мејданы ид Бүтүн бунлар исә өлкәмизин ичтимаи вә мәдәни тәрәггисин чидди мәнфи тә'сир көстәрмишдир.

XVIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда ајры-ајры ханлыгларын јаранмасы илә мәркәзләшмиш дөвләт һакимијјәтинә сон гојулду. Бу вахтдан Азәрбајчан Иран тә'сириндән чыхды, өлкә әразисиндә мүстәгил феодал ханлыглары – кичик дөвләтләр јаранды: Гарабағ, Шәки, Ширван, Көнчә, Бакы, Нахчыван, Дәрбәнд, Тәбриз, Урмија, Әрдәбил, Мараға, Хој, Гарадағ вә и.а. Бунлардан әлавә,Азәрбајчан әразисиндә бир сыра султанлыглар (Илису, Әрәш, Газах, Гуткашен, Шәмшәддин) вә мәликликләр (Дағлыг Гарабағда, Вәрәндә, Күлүстанда вә с.) әмәлә көлмишди. Онлар мүвафиг ханлыглара табе олсалар да, чох һалларда мүсәгил фәалијјәт көстәрир, чәкишмәләр төрәдирдиләр. Бүтүн бу дахили чәкишмәләр исә харичи дөвләтләрин, хүсусилә Русијанын тә'сирини кетдикчә күчләндирирди.

XVII–XVIII әсрин мәһз белә сосиал-тарихи шәраитиндә Азәрбајчанда елми-фәлсәфи фикир зәифләсә дә, о тамамилә тәнәззүл етмәмишдир. Бу дөврдә дә халгымызын мүбаризә әзмини, харичи әсарәтә гаршы силаһлы үсјанлара гошулдуғуну әкс етдирән фолкљор нүмүнәләри, тарихи вә бәдии әсәрләр мејдана чыхырды.

XVII–XVIII әсрләрдә әсәрләри халга чох јахын олан, мәвзулары халгын һәјаты вә мүбаризәсиндән көтүрүлмүш, Јахын вә Орта шәргдә танынмыш бир сыра Азәрбајчан јазычылары, алимләри, философлары, мүтәффәккирләри дә јетишмишдир. Онлардан Гөвси Тәбризи, Саиб Тәбризи, Мәсиһи, Рәчәбәли Тәбризи, Искәндәр Мүнши, Јусиф Гарабағи, М.П.Вагиф вә б. хүсуси гејд етмәк олар. Онларын чохунун әсәрләриндә суфилик вә һүруфилијин, Нәсими вә Фүзули ән'әнәләринин тә'сири һисс едилмәкдәдир. Лакин онлар һамысынын дүнјакөрүшү үчүн реал һәјат керчәклијинә сәдагәт, һәјаты өз зиддијјәтләри илә бирликдә әкс етдирмәк, тәрки-дүнјалыгдан, аскетизмдән узаглашмаг, мөчүд ичтимаи вә мә'нәви реаллыгларла јашамаг вә и.а. сәчијјәви хүсусијјәтләрдир.

Гөвси Тәбризи дини тәһсил алмыш, Ираны, Түркијәни көзмиш, тәәссүратларыны јазды ғы лирик вә сијаси ше'рләриндә әкс етдирмишдир. Онун Азәрбајчан дилиндә ше'р диваны олмушдур. Һәмин диван бизә көлиб чатыб. Онун дүнјакөрүшүндә дини мотивләр үстүн олса да, азадфикирлилик, пантеизм мејлләри дә олмушдур. Онун сијаси көрүшләри зиддијјәтли олмуш, чох вахт феодал сијаси үсул-идарәсини

тәгдир етмишди. Лакин һөкмдарлары сосиал әдаләтә, хеји
хаһлыға чағырырды, ичтимаи әдаләтсизлији тәигид едирди:

Чамиләр зәһрлә мәмлу шәби-һичран ичдик,
Ејләдик тәвбә әкәр көз көрә, пунһан ичдик.
Һәр нә ким верди бизә сачији-дөвран ичдик,
Бу фәна дөһрдә бәсдир бу гәдәр ган ичдик.

XVII әсрдә Азәрбајчан мәдәнијјәти вә ичтимаи фикр
нин ән бөјүк иүмајәндәләриндән бири **Саиб Тәбризи** (160
1676) олмушдур. О, мәликүш шүара вәзифәсиндәк јүксә
мишдир. Јарадычылығында кениш үмумфәлсәфи, етик-естети
сосиал-сијаси идејалары әкс етдирмишдир. О, Антик вә Шәр
фәлсәфәси илә дәриндән таныш олмушдур. Фәлсәфи көрүш
ләрини әсасән лирик гәзәлләриндә ифадә етмишдир. О, схо
ластик дини-мистик фәлсәфәјә, суфи аскетизминә мәнфи
мүнасибәт бәсләмишди.

С.Тәбризи бүтүн Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрин
сәјаһәт етмиш, Ирагда, Суријада, Әфганыстанда, Кичик Асија
да олмуш, әсәрләри тәкчә Азәрбајчанда дејил, бу өлкәләри
һамысында јајылмышдыр. Онун бүтүн јарадычылығы азадлыг
һуманизм идејалары илә ашыланмышдыр. Бир сыра әсәрл
риндән мәдрәсәләрдә дәрслик кими истифадә едилмишдир.

Саиб Тәбризинин фәлсәфи дүнјакөрүшүнү сәчијјәлән
дирән мүһүм чәһәтләрдәи бири одур ки, онун фикринчә
варлыг, аләм икн һиссәјә бөлүнүр: идејалар аләми вә һисс
шејләр аләми. Онларын һәр икисини мүстәгил субстасијалар
һесаб едирди. С.Тәбризи билаваситә бу амилләрдән һансыны
реал вә һансынын гејри-реал олдуғуну, һансынын мүәјјәнедичи
вә һансынын нәтичә олдуғуну иддиа етмәсә дә, јенә дә
үстүнлүјү идејалар аләминә верирди. О, инсан зәкасынын
елмин ролуну јүксәк гијмәтләндирир, суфизм терминолокијасы
алтында әслиндә пантеист мәзмунда фикирләр сөјләјирди
Онун әсәрләриндә сијаси мотивләр, һакимијјәтдән узаглаш
маға чағырыш мејлләри дә күчүлү иди:

Вәзифә нәрдиванилә учалма,
Буз үстәдир ајағы нәрдиванын.

...Көрәсән дүнјада бир гәлби шад олан тапылармы?
Јер шоранлыгса әкәр орда күлүстан тапылар?

...Биздән узагда бәлкә дә бир сирли чаһан вар?
Варса, орда өзкә һејат, өзкә заман вар вә с.

Məsiһi (Рүкнəддин Мəс'уд – 1580–1656) – XVII əср Азəрбајҹан шаири вə һəкими олмушдур. Фүзулидən сонра Азəрбајҹан түркҹəсиндə јазылмыш ән бөјүк əсəр олан "Вəрга вə Күлша" поемасынын мүəллифидир. О, тəбабəтə даир "Мүалиҹə гајдалары" адлы əсəр дə јазмыш, Сəфəвиләр сарајында һəкимлик етмишдир. XVII əсрин əввəлиндə Һиндистана кетмиш, 20 илдən артыг моғол һөкмдарларынын сарајында јашамышдыр. Мəһəббəт мөвзусуна һəср олунса да "Вəрга вə Күлша" поемасында ичтиман-сијаси вə əхлаги проблемləрин тəһлилинə дə кениш јер верилмишдир. Поема хејрин, үлви мəһəббətин шər күввəләр үзəриндə гəләбəсинə инам тəрбијə едир. Məсиһиинин лирик ше'рləри, "Тəлə вə дən", "Ары вə бал" кими əсəрləри дə олмушдур.

Рəҹəбəли Тəбризи – XVII əср Азəрбајҹан философу олмушдур. Онун анадан олдуғу ил һаггында дəгиг мə'лумат јохдур, 1669-чу илдə вəфат етдији гејд олунур. О, мүкəммəл тəһсил көрмүш, өз зəманəсинин əсас билик саһəләринə (астрономија, ријазијјат, чоғрафија, фəлсəфə, мəнтиг, тибб вə с.) јиjəләнмишдир. Онун "Вачиб варлығын исбаты" ("Исбат əл-вачиб") вə "Əсил əсас" ("əл-Əсл-əл əсас") кими ики мүһүм фəлсəфи əсəри бизə гəдəр кəлиб чатмышдыр. Баһид тəхəллүсү илə лирик-фəлсəфи ше'рləр дə јазмышдыр.

Р.Тəбризи фəлсəфи көрүшləри Аристотел вə Низами ән'ənəләринə үјғун кəлир. Бу көрүшləрдə ишрагилик вə суфилијин дə мүəјјən тə'сири һисс олунур. Перипатетик философ кими онун фəлсəфи көрүшləри ортодоксал ислам илаһијјатына о гəдəр дə үјғун кəлмир. Бу чəһəтләр онун варлыг һаггындакы фикирləриnə даһа чох аиддир. О, варлығы ән кениш, ән үмуми анлајыш сајмыш, маһијјətин варлыға ннсбətən икинчи олмасы һаггында перипатетик фəлсəфи тə'лими мүдафиə етмишдир.

Р.Тəбризијə көрə материја вə форма, сəбəб вə нəтичə категоријалары арасында субстансионал бағлылыг əлагələри вə гаршылыглы мүнасибətләр мөвчуддур. Məһз бу бахымдан "Əсил əсас" фəлсəфи трактатында маддə вə форманын, һəрəкət вə мөвчудатын, сəбəб вə нəтичənин нисбəти иеripатетизм мөвгејиндəи арашдырылмышдыр. Мүтəфəккир иантеизм мөвгејиндən фəргли олараг Аллаһын инсан вə тəбиət фөвгүндə, шəхсијјətсиз варлығына инанмыш, ону мөвчудатын варлығындан харич сајмышдыр, Аллаһы илкнн форма, зəрури вачиб варлыг һесаб етмишдир.

XVII əsr Azərbaycan mə'nəvi mədəniyyətinin yetirdiyi ən kərkəmli simalarından biri də filosof-mütəfəkkir **Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağı** olmuşdur. Onun anadan olduğu il mə'lum deyildir, 1645-ci ildə vəfat etmişdir. Mükəmməl təhsil almış, məntiqçi-filosof olmuşdur. Yaxın və Orta Şərqdə "Bəyük ahund" təxəllüsü ilə tanınmışdır. Səmərqənddə və Buxarada dərs demiş, fars və ərəb dillərində məntiqə, fəlsəfəyə dair əsərlər yazmışdır.(Başlıca fəlsəfi əsəri "Xanəkah"dır. Bundan başqa "Atomun şəxsiyyəti haqqında traktat", "Anlaşılmayan məsələləri bərtərəf etmək haqqında traktat", "Nur sarayларının şəxsiyyəti olan Nur mənzərələrinə haşiyə", "Vahid olan haqqında traktat" və s. kimi məntiq və fəlsəfəyə dair əsərləri də vardır.)

(J.Qarabağinin fəlsəfi dünyagörüşü əsasən dini sufilik və pantеizm cərəyanı daşıyıcı da, çox ziddiyyətli olmuşdur. O, kah perипatetizm, kah idealizm, kah da realizm mövqeyindən çıxış etmişdir. Onun fəlsəfəsində neoplatonizm, pantеizmlə yanaşı, neoşlatonizm və Şərq aristotelizmi əlaqəli şəkildə birləşdirilir. O, varlığı fəlsəfənin obyekti hesab etmiş, maddi və ideal varlığı vəhdət halında götürmüş, dünyanın vahid bir tam olduğunu qəbul etmişdir.)

J.Qarabağıyə görə təbiət və insan arasındakı münasibət tək ilə çəm, hissə ilə bütöv (tam) arasındakı münasibətə bənzəyir. Bunlar bir-biriندən ayrılıqda mövcud olmadığı kimi, vahid bir tam təşkil etdiyi kimi, bütöv varlıq da tamdır, vahiddir. Kiçik aləm olan insan, böyük aləm olan təbiətin surətidir. Pantеist J.Qarabağı Allahı insanın özündə axtarmağla kifayyətlənməyib, onu təbiətlə qovuşdurur, təbii hadisələrin içərisində əridirdi.

(J.Qarabağı insanda can (bədən) və ruhun insbətinə də varlığın vahid tam olması nəqtəyi-nəzəриndən yanaşmışdı: can və bədən bir-birilə sıx bağlıdır, "Ruh canın atributudur. Danışan ruh insanın mahiyyətidir, can isə ruhun daşıyıcısıdır". Onun fikrinçə, insan ruhu öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçir və nəhayət, universal zəkaya qovuşur, onunla birləşir. Filosofa görə danışan ruhun inkişafının birinci mərhələsini ilk növbədə bitki ruhu funksiyasını yerinə yetirmək, can (bədənə) məxsus olmaq, ruha qida vermək, ruhu inkişaf etdirmək və axtarmaq təşkil edir; ikinci mərhələdə ruh inkişaf edib heyvan ruhu funksiyasını yerinə yetirir,

nəhayət üçüncü mərhələdə ən ümumi ruh şəklini alır. J.Qarabağıyə görə, bitki ruhunun (qüvvənin) funksiyası 4 qisimdən ibarətdir: a) qidalandırma qüvvə – qidanı orqanizmin tərkib hissəsinə çevirmək: b) böyümə, inkişaf etdirmə qüvvə – orqanizmi eninə, uzununa, dərininə inkişaf etdirmək: v) qohalтma qüvvə – özünə uyğun yeniləri yaratmaq: q) formalaşdırma qüvvə – məvcudata forma vermək.

Idrak tə'limində J.Qarabağı bir sıra qiymətli ideyalar irəli sürmüşdür: idrakda hissi və rasional vəhdətini əsasən düzgün anlamış, predmet və hadisələri onlara daxilən xas olan əksliklər vasitəsilə qavramağın mümkünlüyü fikrini irəli sürmüşdür. Idrak nəzəriyyəsi sahəsində Aristotel məntiqi və idrak tə'limini istinad edən filosof düzgün olaraq, hissi idrakı təbiətin, varlığın dərk olunmasında başlanğıc yol, mənbə hesab etmişdir. O, idrak sahəsində beş xarici hissi (toxunma, dadma, eşitmə, görmə, iybilmə) və beş daxili hissi (ümumi hiss, xəyal, təsəvvür, fəhm, yaddaş) organizmdə daxili idrak qüvvələri adlandırmışdı. Insan idrakının nəticələrinə uyğun onu iki növə, səviyyəyə bölürdü: praktik idrak və nəzəri idrak (zəka). Nəzəri idrak ideya və baxışlar (fikirlər) işləyib hazırlayır, praktik idrak isə onları həyata keçirir. Qarabağı obyektiv məvcud olan dünyanın dərk edilməsinə, insan biliklərinin həqiqət, doğru olmasına inanırdı. Lakin onun fikrinçə xarici hisslər, xüsusilə duyğular predmet və hadisələr haqqında səthi zahiri bilik verir. Həqiqətə nail olmaq üçün zəka, nəzəri təfəkkül lazımdır.

J.Qarabağıyə görə idrak prosesinin qeyd etdiyimiz beş xarici hiss ilə "ümumi hiss" arasında daimi əlaqə və qarşılıqlı tə'sir vardı. Onun fəlsəfi-etik baxışlarında xeyirin gələcəyinə inam, sosial ədalətə çağırış, azadfikirlilik, siyasətə qarşı çıxmaq, ortodoksal və fanatik ruhaniləri tənqid etmək, təriqətçiliyə şübhə ilə yanaşmaq və s. meyllər üstünlük təşkil etmişdir. Dünyagörüşündəki bütün ziddiyyətlərə, dini-mistik meyllərə baxmayaraq, J.Qarabağının fəlsəfi ideyaları Azərbaycanda XIX–XX əsrlərdə mütərəqqi fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

V FƏSİL

XIX–XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKİR

1. XIX əsr fəlsəfəsinin xüsusiyyətləri

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin birinci rübündə Fran
buržua inqilabından sonra Avropa ölkələrinin bir çoxun
İnkilтərə, Hollandiya, Almaniya, İtaliya və başqaların
da buržua inqilabları üçün sosial-siyasi və iqtisadi şərai
yetişmişdi. Feodal üsul idarəsi, onun dini-teolo
ideolokiyası bəhran keçirirdi. Fəlsəfi ideyalar inqila
dəyişiklik zərurətini müşayiət edir, buržua inqilabla
üçün ideoloji tə'minat vermək çalışırdı. Bu dövr
təbiətşünaslığın və ictimai elmlərin nailiyyətləri
elmi, klassik fəlsəfənin meydana çıxmasına şərai
yaradırdı. Fizika, kimya kəniş inkişaf edir, ü
təbiətin əyrənilməsində çidди addımlar atılırdı. Alm
klassik fəlsəfəsi həmin dövrün sosial-tarixi şərai
təbii-elmi inkişafın və mə'nəvi tərəqqinin zərur
nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır.

Alman klassik fəlsəfəsinin banilərindən bir
dialektika ideyasını oyatmış **Immanuil Kant** (1724–180
idi. Kant təkcə ən yeni fəlsəfədə deyil, ümumiyyətlə elm
ən böyük mütəfəkkirlərdən biri idi. Onun Küne
sisteminin nəhənk qaz-dumanlıqlarından əmələ gəlməs
haqqında kosmogoniya konsepsiyası indi də elmin ən fund
mental ideyalarından biridir. O, metafizik təfəkkür met
dünü tənqid edərək, nəhayət Kainatın quruluşu, həm də onu
əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında zəngin dialektik-elmi
müddəalar irəli sürmüşdü. O, həmçinin insan nəslinin
başqa canlıların təbii mənşəyi haqqında da mühüm elmi
fikir söyləmişdi.

İ.Kantın fəlsəfi görüşləri mürəkkəb və ziddiy
yətli idi. O, dualist dünyagörüşə malik idi, materializm
idealizm arasında kompromisə çalışırdı. Müəyyən mə'nad
materialist olan Kant eyni zamanda da subyektiv idealizmin
böyük nümayəndəsi idi. O, kerçəklijn insan şüurundan asılı
olmayaraq obyektiv "özündə şeylərdən" ibarət hesab etmək
materialist mövqe tutурdu. Lakin o, bu mövqedə ardıcıl

deyildi. Iddia edirdi ki, dünya sirli "özündə şeylərdən" ibarətdir, onlar "bizim üçün şeylərə" çevrilə bilməz. Je'ni agnostik mövqedən çıxış edərək ("a" yunanca inkar sözəkilçisi, "gnosis" – bilik deməkdir, je'ni "biliksizlik", "bilijin inkarı") "özündə şeylərini", dünya və onun qanunlarının dərk edilənliji əleyhinə çıxırdı. Geyd edirdi ki, insan təbiətə qanunları "diktə edir". Agnostisizm Kanty idealizmə qətiriб çıxarırdı. Kantın idealizmi apriorizm səciyyəsi daşıyırdı ("apriori" – latınca "əvvəl" deməkdir; fəlsəfi mə'nada "təcrübədən əvvəl" deməkdir), je'ni o, belə hesab edirdi ki, idrak, bilik təcrübədən asılı deyil, ondan əvvəldir, şüur təcrübəyə əsaslanır. Belə zidiyyətli mövqeyinə görə Kanty həm materialistlər ("soldan"), həm də idealistlər ("sağdan") çidди tənqid edirdilər.

Kanta görə materiya maddi kerçəklik hadisələri obyektivdir, "özündə şey" olmagla şüurdan asılı deyildir. Lakin o, maddi kerçəkliyin məkan-zaman daxilində mövcudluğunu qəbul etmirdi. Onun fikrinçə məkan və zaman materiya mövcudluğunun obyektiv real formaları deyildir, bunlar insan şüurunun, hissi seyrin apriori formalarıdır, təcrübədən əvvəl şüurda mövcud olan formalardır. Kanta görə məkan-zaman real deyil, idealdır. Eyni ilə Kant kategoriyalarını da, məsələn səbəbiyyət, zərurət və s. təbiətin obyektiv, qanunauyğun əlaqələri hesab etmir, onları şüurun apriori əlaqələri, formaları adlandırırdı. Kanta görə həmin kategoriyalar "xalis təfəkkürdən" meydana çıxmış "xalis məntiqi formalardır".

İ.Kant belə hesab edirdi kı, varlıq, əxlaq, din və s. kimi fəlsəfi kategoriyaların mahiyyəti, sərhədini anlaq insan səkasının imkanları əsasında müəyyən oluna bilər. Həmin anlayışların ümumilik əlamətini anlaq idrak subyektinin özü, insan əqli verir. Kant subyektin özündə iki səviyyəni – emprik və transsendental səviyyəni fərqləndirməyi tələb edirdi. Emprik səviyyəyə hər bir insanın, fərdin psixoloji xüsusiyyətlərin, əhval-ruhiyyəsi aid edilirsə, transsendental səviyyəyə insana məxsus ən ümumi keyfiyyətlər və vəhdətlər aid edilirdi. Kanta görə fəlsəfənin predmetini də, ayrı-ayrı fərdi, konkret xüsusiyyətlərin deyil, ən ümuminin, transsendentalın – idrak fəaliyyətinin, insan ağlının ən ümumi vəhdətlərinin, qanun və

сәрһәдләриниң тәдгиги тәшкил етмәлидир. Буна көрә дә Кант өз тә'лимини трансендентал фәлсәфә адландырырды.

И.Кант өзүнүн идрак һаггында тә'лиминдә даһа чох jери диалектикаjа верирди: зиддиjjәтә идракын зәрури моменти кими бахырды. Лакин диалектика оиун үчүн jалныз идрак принсип иди, субjектив сәчиjjә дашыjырды, зиддиjjәтлә шejләрин обjектив тәбиәтинн әкс етдирмирди, онлар ағлы тәфәккүрә аид едилирди. Кант динлә елми, материализмлә идеализми барышдырмаға чалышыр, билик саһәсинин тәдгиг илә мәшғул олурду ки, е'тигада, динә jер галсын.

Бүтөвлүкдә И.Кантын фәлсәфи jарадычылығыны ики дөврә бөлмәк олар: "тәнгидәгәдәркн" (1770-чи иләдәк) вә "тәнгид" дөврү. Биринчи дөврдә о, әсасән нәзәри тәбиәт шүнаслыгла мәшғул олмуш, дүнjанын jени елми-механики мәизәрәсини ишләjиб әсасландырмаға чалышмышды. Биринчи дөвр үчүн "Ән үмуми тәбиәт тарихи вә сәма нәзәриjjәси" (1755) әсәри сәчиjjәвидир. "Тәнгид" дөврү үчүн исә "Халис зәканын тәнгиди" (1781), "Практик зәканын тәнгиди" (1788) вә "Мүһакимә габилиjjәтинин тәнгиди" (1790) кими әсәрләри сәчиjjәвидир.

Алман классик фәлсәфәси, хүсусилә онун идеалист истигамәти И.Кантдан сонра **И.Г.Фихте** (1762–1814) вә **Ф.Шеллинг** (1775–1854) тәрәфиндән иикишаф етдирилмиш, зәнкинләшдирилмишди. Онлар керчәклиjин дәрк едилмәсиниин әсасына мүтләг ejниjjәти – "Мән"и (Фихте) гоjур, варлыг вә тәфәккүрүн мүтләг ejниjjәти (Шеллинг) идеjасыны мүдафиә едирдиләр. Фихтеjә көрә бүтүн мөвчудатын мүтләг башланғычы кими кәтүрүлән "мүтләг Мән"ин фәалиjjәти бүтүн варлығы – "гejри-Мән"и, обjектив аләми jарадыр. Онлар диалектик категоријалар һаггында идеалист мәзмун дашыjан мүкәммәл идеjалар вермиш, хүсусилә азадлыг вә зәрурәт, ejниjjәт, зиддиjjәт, тәк, чох, үмуми вә с. һаггында мараглы диалектик мүддәалар ирәли сүрмүшләр. Ф.Шеллингә көрә фәлсәфә ики мүһүм суала чаваб вермәлидир: нечә олмушдур ки, шүурсуз тәбиәтин инкишафы шүурун әмәлә кәлмәсинә кәтириб чыхармышдыр? Вә өзлүjүндә субjект олан шүур нечә олмушдур ки, обjектә чеврилмишдир? Онун фикринчә биринчи суала "тәбиәт фәлсәфәси", икинчи суала исә "трансендентал идеализм тә'лими" чаваб вермәлидир. Шеллинг дүнjанын идеал, илаһи башланғычы идеjасыны дә гәбул едирди. Она көрә дүнjанын рәнкарәнклиjинин ваһид башлан

ғычдан нечә jаранмасы дәркедилмәздир, зәка үчүи әлчатмаздыр. Бу анчаг **гejри-расионал jолла, интеллектуал интуисиjа** васитәсилә дәрк олуна биләр ки, бу да һамыjа дejил, анчаг "сечилмиш адамлара", фәлсәфә вә инчәсәнәтин бә'зи көркәмли нүмаjәндәләриnә нәсиб ола биләр.

Алман классик фәлсәфәсинин ән бөjүк иаилиjjәтини Һегел диалектикасы тәшкил едир. **Георг Вилһелм Фридрих Һегел** (1770–1831) алман классик фәлсәфәсинин нәһәнк нүмаjәндәси, обjектив идеалист философ иди. 1801-чи илдән Иjена, 1818-чи илдән исә Берлин университетләриндә ишләмишдир. Кәнчлиjиндә радикал мөвге тутмуш, Франса буржуа ингилабыны алгышламыш, Пруссиja феодал моиархиjасы әлejһинә чыхыш етмишдир. Лакин ичтимаи-сиjаси көрүшләри зиддиjjәтли олмушдур: бир тәрәфдән Һегел фәлсәфәси Алманиja буржуа ингилабынын әрәфәсиндә мejдана чыхмыш, һәмин ингилабын идеолокиjасы кими мүтәрәгги, һәтта ингилаби сәчиjjә дашымышды; дикәр тәрәфдән исә алман буржуазиjасынын ингилабдан горхуjа дүшмәсиндән мejдана чыхан гejри-ардычыллыг вә мүһафизәкарлыг бу фәлсәфә үчүн дә хас иди. Белә зиддиjjәтли мөвге өз әксини Һегелин "**Руһун феноменолокиjасы**" (1807) әсәриндә тапмышды. Бу әсәрдә о, инсана, онун тарихинә вә шүурунун мejдана кәлмәси вә инкишафына инсанын өзүнүн практик предмет фәалиjjәтинин нәтичәси кими бахырды. Субстансиjаны субjект һалында, лакин фәал башланғыч кими тәгдим едир, варлыг вә тәфәккүрүн ejниjjәти идеjасыны верир вә jа реал дүнjаjа, мадди варлыға, обjектив идеалист философ олмагла мүтләг идеjанын, анлаjышларын, руһун тәзаһүрү кими бахырды.

Варлыг вә тәфәккүрүн ejниjjәти, мадди дүнjанын мүтләг идеjаиын өз инкишафынын нәтичәси вә даим инкишафда олмасы мүддәаларыны Һегел "**Фәлсәфи елмләр енсиклонедиjасы**" (1817) әсәриндә вермишдир. Онун фикринчә бүтүн тәбиәт вә чәмиjjәт һадисәләриниn әмәлә кәлмәси, инкишафы вә рәнкарәнклиjинин әсасында мүтләг, мә'нәви вә зәкалы башланғыч – "мүтләг идеjа", "дүнjа зәкасы" вә jа "дүнjа руһу" дурур. Һәмин илкин әсас фәалиjjәтдәдир, даим "өз инкишаф" һалындадыр. Бу "өз инкишаф" Һегелии обjектив идеалист системиин әсасыны тәшкил едән үч мәрһәләдән кечир: а) идеjаныи өзлүjүндә, "халис тәфәккүрүн кортәбин инкишафы" мәрһәләси – **Мәнтиг.** Бу мәрһәләдә идеjа өз

мәзмунуну бир-бирилә әлагәдә олан вә гаршылыглы сүрәт
бир-бирinә кечән мәнтиги категоријалар васитәсилә ач
бүрүзә верир; б) идеја "башга формада", "башга варл
һалында вә ја тәбиәт формасында инкишаф едир, тәби
"мә'нәви маһијјәт" верилир; в) идеjаныи тәфәккүрдә
тарихдә ("руһ"да) инкишафы мәрһәләси – **Руһ фәлсәфәси**.
мәрһәләдә мүтләг идеја jенә дә өзүнә гајыдыр, чәмиjjәт
ичтимаи шүүру вә мәдәниjjәтиндә, ичтимаи фәалиjjәт
мүхтәлиф нөвләриндә тәзаһүр едир. Варлыг вә тәфәккүр
белә идеалист еjниjjәт принсипи харичи алəм вә тәфәкк
ганунларынын вәһдәти идеjасыны әсасландырыр. Кант
агностисизмини исә рәдд едирди.

Бүтүн белә зиддиjjәтли чәһәтләр Һекелин објект
идеалист фәлсәфи системи илә әлагәдардыр. Онун фәлсәф
синии мәғзини вә әи бөjүк наилиjjәтини диалектика һаггын
т э'лим, хүсусилә инкишаф идеjасы тәшкил едир. Һеке
диалектикасы – објектив идеалист мәзмун дашыса да, бәш
сивилизасиjасыны зәнкинләшдирән мә'нәви-фәлсәфи хәзи
дир. Бу хәзиндә өз дәjәрнин һәмишә сахлаjан һәдс
сәрвәтләр вардыр. Һекел диалектикасы там шәкилдә он
"**Мәнтиг елми**" (1812–1816) әсәриндә әкс олунмушдур.
әсәрдә Һекел "өз инкишафын" мүтләглиjи вә соисузлу
идеjасыны әсасландырмыш, инкишафын зиддиjjәтли
инкарлы маһијјәтини, мәнбәләрини кениш тәһлил етми
диалектиканын өзүнүн, онун мүһүм ганунлары вә категори
ларынын маһијјәтини ачмыш, диалектика, мәнтиг вә идр
нәзәриjjәсинин вәһдәти һаггында тә'лими ишләмиш, диале
тик мәнтиг һаггында илк мүкәммәл нәзәриjjә вермишди
Метафизик тәфәккүр методуну тәнгид вә рәдд етмиш, диале
тик тәфәккүр методу вә диалектик инкишаф консепсиjасын
ишләjиб һазырламышдыр.

Идрак нәзәриjjәсинин ишләнмәсиндә Һекелин хидм
ләри һәдсиз олмуш, о, Кантын дуализмини вә агностисизми
чидди тәнгид етмиш, диалектиканы елмин актуал пробле
ринин өjрәнилмәсинә тәтбиг етмишдир. О, демәк олар
фәлсәфә елмләрииин һамысы илә мәшғул олмушдур.
чәһәтдән онун "Һүгуг фәлсәфәси" (1821), "Фәлсәфә тари
дән мүһазирәләр" (1833–1836), "Естетика үзрә мүһазирә
(1835–1838), "Тарих фәлсәфәси үзрә мүһазирәләр" (1837) вә
әсәрләри хүсуси мараг доғурур.

Һекел фәлсәфәсинин мүәjjән мәһдудлугла́ры да вардыр: бөjүк диалектик кими инкишафы мүтләг, сонсуз һесаб етдиjи һалда, онун системи гапалыдыр, үч мәрһәләли системиндә инкишаф гапаныр, jенидәи илкии ана гаjыдыш, тәкрар идеjасы гәбул олунур: чәмиjjәт һадисәләринин изаһында Һекелин зиддиjjәтли мөвгеjи дәрһал аjдын олур: о, Пруссиja монархиjасыны бүтүн зиддиjjәтләри вә иагисликләринә бахмajараг мүтәрәгги ичтимаи-сиjаси гурулуш вә ичтимаи ннкишафын зирвәси һесаб едир, бурадан о jана анчаг "тарихин тәкрарыны" гәбул едирди. Демәли, Һекел өзүнүи диалектик методунун төләбләрини ахырадәк чәмиjjәт һадисәләринә тәтбиг едә билмәмишдир. Онун дүнjакөрүшү милләтчи мәһдудлугдаи да там азад олмамышды.

Лакин К.В.Ф.Һекел фәлсәфи мәдәниjjәтин ән бөjүк симасы олараг галыр. Онун диалектикасы, хүсусилә тәбиәтин, чәмиjjәтин вә тәфәккүрүн инкишафы һаггында фәлсәфи тә'лими вә мәнтиг һаггында мүддәалары дүиja фәлсәфи фикрини чох зәнкинләшдирмиш, өзүндән сонракы мүтәрәгги диалектик-фәлсәфн фикрин инкишафына мүсбәт тә'сир етмишдир.

Лүдвиг Феjербах (1804–1872) – алман классик фәлсәфәсинин нүмаjәндәләриндән бири, материалист-атеист философ иди. 1830-чу илдәи атеист бахышларына көрә Ерланкен университетиндән узаглашдырылмыш, 25 илдән чох кәнддә jашамышды. Онун материализми антроиоложи сәчиjjә дашыjырды ки, о да ингилаб әрәфәсиндәки алман буржуазиjасынын ингилаби идеалына уjғун иди. Антрополокизм (jунанча "antropos" – иисан, "logos" – тә'лим, сөз демәкдир) – инсана ән али варлыг вә тәбиәтин ән мүкәммәл әсәри кими бахан материализм мөвгеjидир, тәбиәтлә инсаиын вәһдәти һаггында фәлсәфи тә'лимдир. Антрополокизм идеализмә, руһ вә чанын дуалист бөлүнмәси һаггында идеjалара гаршы олан фәлсәфи бахышдыр. Һәмин бахышын иүмаjәндәләрн феодализм вә динлә инсанын тәбиәтән биркә мөвчудлуғуну рәдд едир, онлары инсана jабаичы саjырдылар. Лакин антрополокизмин нүмаjәндәләри, чох һалларда, инсана биоложи "фәрд", мүчәррәд, "үмумиjjәтлә инсан" кими бахыр, инсанын вә онун шүүрунун сосиал-ичтимаи маһијјәтиии лазыми сәвиjjәдә анламырдылар. Тарихи просесдә инсан фәалиjjәтинин ичтимаи мә'насы арха плана кечирилир, о даһа чох биоложиләшдирилирди.

Л.Фејербахын антроположи материализми дә һәми
сәчијјәви хүсусијјәтләрә малик иди. Лакин Фејерба
материализминин бөјүк тәнгиди-радикал мәвгеји хүсуси
инкилаби көнчлијә күчлү тә'сир етмишди. Ф.Енкелс
едирди ки, биз Фејербахын әсәрләрини (онун "**Христиан
ғын маһијјәти**" әсәри нәзәрдә тутулур - М.Ф.) охуја
сонра "һамымыз дәрһал Фејербахчы олдуг".

Антрополокизм Фејербах фәлсәфәсиндә өзүнү он
көстәрирди ки; а) инсанын маһијјәтинин өјрәнилмәси дикә
бүтүн фәлсәфи проблемләрдән ән илкин кечирилир
б) инсана фәлсәфәнин "јеканә", "универсал вә али" предмет
ким бахылырды; в) инсан тәбиәтлә, мадди аләмлә ва
вәһдәтдә көтүрүлүр, она вә онун шүуруна "тәбиәтин ән ал
јетирмәси" ким гијмәт верилирди. Лакин инсан Фејербах
көрә дә "мүчәррәд фәрд", "халис биолоҗи маһијјәт" ола
гатмышды.

Л.Фејербах инсанын һекел тәрәфиндән шәрһ едилә
идеалист анлајышыны чидди тәнгид едирди. О, идеализмә
динин әлагәсини дүзкүн көрүр вә гејд едирди ки, ким
идеализми тәнгид етмәк истәјирсә, о бу тәигидә диндә
башламалыдыр. Лакин Фејербах, јанлыш олараг, һекелдә һе
бир сәмәрәли чәһәт көрмүр, онун диалектикасыны да рәд
едирди, нечә дејәрләр, "чиркли су илә бирликдә ушағы да
бајыра атырды" (Ф.Енкелс).

Идрак нәзәријјәсиндә Л.Фејербах агностисизми чидди
тәнгид едәрәк, емпиризм вә сенсуализм мәвгејиндә дурурдуса
да, идракда тәфәккүрүн, зәканын ролуну да гәбул едирди.
Лакин Фејербах материализми дә ахырадәк сејрчи мәһдуд-
лугдан хилас ола билмәмишди. Бу да орадан ирәли кәлирди
ки, тарихи просесин, чәмијјәт һадисәләриинин, хүсусилә
ичтимаи шүур формаларынын (әхлаг, дин вә с.) изаһында
Фејербах идеализм мәвгејиндә галырды. О өзү гејд едирди ки,
мән ашағыдан материалист олсам да (тәбиәтин изаһында),
јухарыдан чәмијјәт һадисәләринин изаһында "онларла деји-
ләм". О, антрополокијаны универсал елм ким, чәмијјәтин дә
өјрәнилмәсинин јеканә васитәси һесаб едирди. Фејербах дини
тәбиәт вә чәмијјәтин инсанлар үзәриндә ағалыг һиссләринин
нәтичәси һесаб етсә дә, онун маһијјәтини инсан хассәләринин
өзкәләшмәсиндә, икиләшмәсиндә көрүрдү. Онун фикринчә,
инсан Аллаһын симасында өзүнүн хүсуси маһијјәтини көрүр,
дин инсанын "өзүнүдәркетмәсинин", "мәнлик шүурунун" гејри-

шүури формасыдыр вә с. Фејербах дүнја динләринин әлејһинә
олса да, чәмијјәтин динсиз кечинәчәјинә инанмамыш, јени
дин, "мәһәббәт дини" јарадылмасы зәрурәтини ирәли
сүрмүшдү. О, инсанлары "үмуми мәһәббәтә", өз тәләбатла-
рыны зәкалы шәкилдә мәһдудлашдырмаға, "синфи сүлһ"
чағырырды. Фејербахын әсас фәлсәфи әсәрләри бунлар иди:
"һекел фәлсәфәсинин тәнгидинә даир" (1839), "Христианлы-
ғын маһијјәти" (1841), "Фәлсәфи ислаһата даир илкин
тезисләр" (1842), "Кәләчәјин фәлсәфәсинин әсаслары" (1843)
вә с.

2. XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ичтимаи-фәлсәфи фикринин хүсусијјәтләри

XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбај-
чандакы ичтимаи-фәлсәфи фикир сосиал-тарихи шәраит вә
ичтимаи варлығын ин'икасы олмагла зиддијјәтли сәчијјә дашы-
јырды. Белә ки, бу дөврдә Азәрбајчанда мүрәккәб ичтимаи-
сијаси шәраит мөчуд иди: ханлыглар өз мүстәгиллијини
итирир. Иран, Түркијә вә Русија дөвләтләринин гәсбкар
мүһарибәләринин меҗданына чеврилир, талан вә гарәт
едилирдиләр; дикәр тәрәфдән исә јаделли ишғалчылара,
феодал зүлм вә әсарәтинә гаршы халғын е'тиразы вә азадлыг
мүбаризәси һәрәкаты күчләнирди. Бакыда вә башга ири
шәһәрләрдә каниталист мүнасибәтләри формалашмаға башла-
јырды. XVIII әсрин сону вә XIX әсрин орталарынадәк олан
дөврдә Азәрбајчан ичтимаи-фәлсәфи фикринин хүсусијјәт-
ләрини ашағыдакы ким үмумиләшдирмәк мүмкүндүр:

Биринчиси, бу дөврдә ичтимаи фикирдә Азәрбајчанын
ишғал едилиб Русијаја бирләшдирилмәси нәтичәсиндә зиддиј-
јәтли мејлләр, идеалар өзүнү көстәрирди: бир тәрәфдәи,
ичтимаи-фәлсәфи фикирдә көһнә феодал ичтимаи мүнасибәт-
ләрини, милли ән'әнә вә милли сәрвәтләри горујуб сахламаг,
"милли өзүнәмәхсуслуғу" һифз етмәк бахышлары алтында јени
идеоложи истигамәт күчләнирди, дикәр тәрәфдән исә идео-
ложи һәјатда Русија мә'нәви мүһити илә јахынлашмаг, тәһсил
вә маарифин дүнјәвиләшмәси бахышларыны тәблиғ етмәк,
Русија васитәси илә дә Авропа мәдәнијјәти нүмунәләри илә
таныш олмаг нәтичәсиндә мә'нәви-идеоложи фикирдә рус вә
авропаиәрәстлик мејлләри јараныр вә кетдикчә күчләнирди.

Икинчиси, бу дөврдә ичтимаи-фәлсәфи фикирдә исл
еһкамчылығының, мүсәлман илаһиййатының күчлү тә'сир
хүсусилә һисс олунмагдајды.

Үчүнчүсү, XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләрин
Азәрбајчан ичтимаи-фәлсәфи фикиријндә маарифчилик идеја
лары да әмәлә кәлмиш вә кетдикчә күввәтләнмишди. Идеоло
жи һәјатда јанлыш олараг әсасән Авропа һадисәси кими
гәләмә верилән маарифчилик бахышлары Азәрбајчанда XIX
әсрин биринчи рүбүндән тәшәккүл тапмаға башламышды
Маарифчилик бир идеоложи-фәлсәфи фикир чәрәјаны кими
тарихән феодализмин зиддијјәтләринин кәскинләшдији
капиталист мүнасибәтләринин формалашдығы дөврү
мәһсулудур. Бу, феодал әсарәтинә, чәһаләтә, мәһрумиј
тәһкимчилик мүнасибәтләринә гаршы е'тираз әламәти олар
билијин, тәһсилин азадлыг, һүгуг бәрабәрлији идејаларының
дикәр мүтәрәгги мә'нәви-мәдәни иринсипләрии кими
тәблиғинә вә онларын гәрарлашмасы нәтичәсиндә даһа
мүтәрәгги, сосиал әдаләтә әсасланан чәмијјәт гурулмасына
наил олмаға чағыран сосиал-фәлсәфи бахыш иди. Маариф
чиләрә көрә чәмијјәт һаггындакы сосиал әдаләтсизлији, зүл
вә бәрабәрсизлији һөкмдардаи рәијјәтә гәдәр һамыны
маарифләнмәси нәтичәсиндә арадан галдырмаг мүмкүндү
Бә'зи тәдгигатчылар Азәрбајчанда маарифчилик бахышла
рының формалашмасы дөврүнү, онун инкишафының биринчи
мәрһәләсини XII–XVII әсрләрлә әлагәләндирирләр. Дүздүр
һәмин дөврләрдә дә Азәрбајчан интибаһы илә әлагәдар
инсанлары тәһсилә, маарифә чағыран бахышлар олмушдур
лакин онлары маарифчилик фәлсәфи чәрәјанының илкин
дөврү кими сәчијјәләндирмәк о гәдәр дә дүзкүн олмазды.
Чүнки бүтүн өлкәләрдә зәканын, билијин тәнтәнәсинә, сосиал
әдаләт, азадлыг вә бәрабәрлик идејаларының реаллашмасына
чағырыш, капиталист истеһсал үсүлунун гәрарлашмасы илә
мејдана чыхмышдыр. Бу, феодализмин мөһкәмләнмәси дејил
дағылмасы просесинии доғурдуғу фәлсәфи-идеоложи бахыш
иди. Азәрбајчанда исә һәмии тарихи просес – XVIII әсрин
сонларындан башлајараг XX әсрин әввәлләринәдәк давам
етмишдир. Одур ки, Азәрбајчан маарифчилијини әсасән XIX
әср һадисәси һесаб етмәк тарихи һәгигәтә даһа чох ујғун
оларды. Маарнфчилијә, өз сосиал-сијаси истигамәтинә көрә,
капиталист мүнасибәтләринин формалашмаға башладығы
дөврүн илкин буржуа вә антифеодал идеолокијасы кими

бахылмалыдыр. Məhз həмин тарихи шəраит феодал мүтləгиjjətinə, дини фанатизминə гаршы XVIII əсрин "гəти ингилабчы" франсыз маарифчилик истигамətини (Волтер, Дидро, Һелвəтси, Һолбах вə б.) доғурмушдур. Маарифчилиjин башлыча хүсусиjjətini зəканын, билиjин jенидəнгурулмасы вə тəкмилləшмəси jолу илə чəмиjjətин сосиал-сиjаси jенилəшмəсинə вə тəкмилləшмəсинə наил олмаг чəhди тəшкил едир.

Азəрбаjчан маарифчилиjини өз инкишафына көрə ики мəрhəлəjə бəлмək олар: **биринчи мəрhəлə**, XIX əср. Бу мəрhəлəдə маарифчилик идеаллары феодал-тəhкимчилик үсул идарəсинин маарифлəнмə jолу илə ислаh едилмəси, инсанилəшдирилмəси; дини-фанатизм, мəвhумат, чəhаləтин, феодал əсарəтинин кəскин тəнгид едилмəси вə арадан галдырылмасы илə ифадə олунурду. Дүнjакөрүшləриндəки мүəjjəн мəhдудлуг вə зиддиjjətлəр, бə'зən идеалист вə дини маhиjjət кəсб етмəсинə бахмajараг А.А.Бакыханов, М.Ф.Ахундов, И.Б.Гутгашынлы, Һ.Б.Зəрдаби, Н.Б.Вəзиров, Г.Б.Закир вə башгаларынын идеjаларыны Азəрбаjчан маарифчилиjинин биринчи мəрhəлəсинə аид етмək олар.

Азəрбаjчан маарифчилиjиниn **икинчи мəрhəлəси** – XIX əсрин сону вə XX əсрин əввəлləриии əhатə едир. Бу дəврүн маарифчилиjи даhа чох радикализмə, ингилабн демократик идеjалара говушмасы илə, həjат иограмларыны даhа гəтиjjətли тактики методларла həjата кечирмəjə мejлли олмасы илə фəргләннр. Ч.Мəммəдгулузадə, М.Сабир, Ө.Не'манзадə, Y.Һачыбəjов, С.Ағамалы оғлу, Н.Нəриманов вə б. идеjаларыны икинчи дəврүн радикал, ннгилаби-демократик маарифчилиjинə аид етмək олар.

Дордүнчүсү, XX əсрин əввəлəриндəки Азəрбаjчан ичтимаи-сиjаси вə фəлсəфи фикри үчүн həм дə реалист ингилаби-демократнзм идеjалары хас иди. Бу идеjалары маарифчилиjин илкин дəврү нүмаjəндəлəринин фикирлəриндəн фəргləндирən əсас чəhəт, онларын өз мəгсəдлəринн həjата кечирмək jоллары̆нда, тактики васитəлəриндə иди. Белə ки, илкин дəвр маарифчиләри чыхыш jолуну бүтəвлүкдə чəмиjjət үзвлəрннин маарифлəндирилмəсиндə, динч, үмуми сосиал-сиjаси, игтисади вə мəдəни ислаhатларын həjата кечирилмəсиндə көрүрдүлəрсə, ингилаби-демократизмин нүмаjəндəлəри əсас тактики васитə кими jалныз үмуми маарифчилик ислаhатларыны, билиjин jajылмасыны дejил, həм дə радикал тактики тəдбирлəрə əл атылмасыны, ингилаби jолла

сосиал ədаләтсизлијин ләғв едилмәсини, демократик азадлыг-
ларын һәтта кечирилмәсини ирәли сүрүрдүләр. Әкәр маариф-
чилијин ичтимаи базасыны, әсас күввәсини кәндлиләр тәшкил
едирдиләрсә, ингилабчы-демократизмин сосиал базасыны чә-
миҹҹәтин әзилән күтләләри (кәндлиләр, фәһләләр, сәнәткар-
лар, шәһәр јохсуллары вә с.) вә демократик күввәләри (зијалы-
лар, хырда буржуазија вә с.) тәшкил едирдиләр. XX әсрин
әввәлләриндә фәалиҹҹәт көстәрмиш Ч.Мәммәдгулузадә, М.С.Ор-
бир, Y.Һачыбәјов, С.Ағамалы оғлу, В.Хулуфлу, Н.Нәриманов
вә б. ингилаби-демократизмин башлыча нүмајәндәләри һесаб
етмәк олар.

Бешинчиси, XIX әсрин ахыры XX әсрин әввәлләриндә
Азәрбајҹан ичтимаи-фәлсәфи фикри үчүн сәчиҹәви чәһәтләр
мәтбуатда, космоложи дүшүнчәдә, биоложи, тибби вә с.
көрүшләрдә елми-реалист идејалара, дөврүн тәбии-елми
јениликләринә доғру дөнүшдән ибарәтдир. Бу дөвр Азәрбајҹан
ичтимаи фикринин бир чох нүмајәндәләри (Һ.Б.Зәрдаби,
Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Нәриманов, Ф.Көчәрли, Өмәр Фаик,
М.Һади вә б.) бә'зи һалларда ислам дини мөвгејиндән чыхыш
етсәләр дә, әслиндә јени үсул мәктәбләрин ачылмасыны,
Дарвинин тәкамүл вә Ејнштејнин нисбилик нәзәриҹәсинин,
каинатын мадди вәһдәтдән ибарәт олмасыны, тәбии-тибби
биликләрин јајылмасыны вә с. кениш тәблиғ едирдиләр. Бу
чәһәтдән "Әкинчи" гәзети, "Фјузат" вә "Шәлалә" мәчмуәләри
сәифәләриндә тәбиәтшүнаслыға даир дәрч олунмуш чохсајлы
јазылар хүсуси әһәмиҹҹәт кәсб едирди. Демәли, бу дөврдә
ичтимаи-фәлсәфи фикирдә тәбии-елми идејаларын реалист
тәблиғи, мәтбуатда, елми-биоложи, тибби бахышларда, фәл-
сәфи арашдырмаларда натуралист-материалист истигамәт күч-
ләнир, субјектив идеалист дини-мистик мөвгеләр зәифләјир.

Алтынчысы, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан ич-
тимаи-фәлсәфи фикри үчүн, өлкәнин милли мүстәгиллији,
суверенлији вә демократик инкишафыны түркчүлүк, исламчы-
лыг вә мүасирлик мә'нәви принсипләри илә вәһдәтдә һәјата
кечирилмәсиндә көрән хүсуси идеја-фәлсәфи чәрәјаны да хас
иди. Бу чәрәјанын халғымызын милли мәнлик шүурунун ојан-
масында, өз сој көкүнә вә мүтәрәгги милли дәјәрләрә гајытма-
сында, мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтчилији идејаларының јара-
дылмасы вә реаллашмасында (1918–1920-чи илләрдә Азәр-
бајҹан Демократик Чүмһуриҹҹәти) бөјүк мүтәрәгги хидмәти ол-
мушдур. Һәмин идеја чәрәјанының јарадычылары вә тәблиғат-

чылары әсасән М.Ә.Рәсулзадә, Ә.Ағајев, Ә.Һүсејнзадә,
А.Топчубашов, Г.Вәзиров вә б. олмушлар. Инди мүстәгил рес-
публикамызын дөвләт гуручулуғу ишләринин һәјата кечирил-
мәсиндә онларын идеја-нәзәри ирсинин вә тарихи тәчрүбәси-
нин һал-һазырда мүһүм әһәмиҹҹәти вардыр.

3. Аббасгулу Ага Бакыхановун дүнјакөрүшү (1794–1847)

А.А.Бакыханов – Азәрбајҹан мәдәниҹҹәти тарихинә
көркәмли шаир, маарифчи-демократ философ, тарихчи-алим,
һәрби хадим вә зәманәсинин габагчыл зијалысы кими дахил
олмушдур.

А.А.Бакыханов шаир олмагла јанашы, бүтүн јарадычы-
лығы боју елми тәдгигатла да мәшгул олмушду. Онун елми
әсәрләриндә мәнтиг, исихолокија, фәлсәфә, дилшүнаслыг,
диншүнаслыг, астрономија, чографија, топонимика, тарих,
етика-әхлаг вә с. аид чохлу, мүасир дөврдә дә әһәмиҹҹәтини
сахлајан идејалар вардыр. О, 1831-чи илдә фарс дилинин
грамматикасына даир "Гануни-Гүдси" әсәрини, 1841-чи илдә
исә Азәрбајҹан тарихинин өјрәнилмәсиндә вә тарихшүнаслы-
ғымызда әһәмиҹҹәтини инди дә сахлајан "Күлүстани-Ирәм"
әсәрини јазмышдыр. "Гануни-Гүдс"дә көстәрир ки, дил
үрәкдәки кизли мә'налары билдирмәк үчүн бир васитәдир.
"Күлүстаии-Ирәм" әсәриндә гәдим дөврдән (Албанија дөвләти,
Бабәк һәрәкәти, Ширваншаһлар дөвләти, монгол һүчумлары,
Гарагојунлу вә Ағгојунлу дөвләтләри, Азәрбајҹаи ханлыглары
вә онларын Русијаја бирләшдирилмәси, Русија-Иран мүһарибә-
ләри вә с.). 1813-чү ил Күлүстан сүлһ мүгавиләсинәдәк олан
бөјүк тарихи дөврдә Азәрбајҹан вә Дағыстан тарихиндән бәһс
олунур. Лакин бу әсәрдә дә алим тарихи просеси, чәмиҹҹәт
һадисәләрини идеалист мөвгедән тәһлил едиб гиҹмәтлән-
дирмиш, ичтимаи иикшафда көркәмли шәхсиҹҹәтләрин, шаһ-
ларын, ханларын ролуну әсас көтүрүр, бә'зән онлары идеализә
едир, халг күтләләринин әмәли фәалиҹҹәтини лазыми сәвиҹҹәдә
гиҹмәтләндирмирди.

А.А.Бакыхановун дини, фәлсәфи, әхлаги көрүшләри
онун "Ријаз үл-гүдс", "Тәһзиб үл-әхлаг", "Китаби-нәсаjеһ",
"Ејн-үл-мизаи", "Китаби-Әскәриҹҹә" вә с. әсәрләриндә вә
"Мишкат үл-әнвәр" поемасында тәһлил олунмушдур, "Ријаз
үл-гүдс" әсәриндә мүәллифин дүнјакөрүшүнүн дини сәчиҹәси
ајдын олур. Бу әсәр нәзм вә нәср шәклиндә, ислам динининин

мәһәррәмлик мәрасими, имам Һүсејн тә'зијјәдырлығы, илә әлагәдар, шијәлилијин тарихи вә маһијјәти һагтында дини-тарихи дастандыр. Бу әсәриндә вә бир чох гәзәл, гәсидә вә мүхәммәсләриндә А.А.Бакыханов ислам дини ә'тигадынын, онун еһкамларыны, орта әср илаһијјәтинин, дини-мистик мүчаррәд илаһи ешги вә с. тәрәннүм етмишдир.

А.А.Бакыхановун јарадычылығында XIX әсрин 30-чу илләриндән сонра дини, суфи "вәһдәти вүчуд" тә'лимләринин тә'сири зәифләјир, һәјат һадисәләринин реалист, өз зиддијјәтләри илә бирликдә тәсвир едилмәси апарычы јерә кечир. "Китаби-Әскәриччә", "Тәбриз әһлинә хитаб", "Күрчүләр арасында" вә с. әсәрләри јазычынын һәмин дүнјакөрүшү мәвгејини әкс етдирир. "Китаби-Әскәриччә"дә А.А.Бакыханов демократик фикирли бир мүтәфәккир кими чыхыш едәрәк, "илаһи ешги" дејил, реал керчәкликдәки адамларын бир-бириниә олан мәһәббәтини тәрәннүм етмиш, аилә мүнасибәтләриндә гаршылыглы мәһәббәти әсас принсип һесаб етмиш, гадынларын кишиләрлә һүгуг бәрабәрлији, гадын азадлығы идејасыны мүдафиә етмиш "һичаб" мүддәасыны, гадынларын гапалы јашајыб чадра алтында јашамасыны писләмишдир. Бу әсәрдә зәиф шәкилдә олса да, феодал јашајыш тәрзинә, мүсәлмән шәраитинин бир сыра һөкмләринә е'тиразлар өз ифадәсини тапмышдыр. "Китаби-Әскәриччә" әсәриндә дини дүнјакөрүшә малик јазычы реал керчәклијин тә'сиридә маарифчилик вә демократик-реализм мәвгеји тутсада, дүнјакөрүшүндә мүәјјән зиддијјәтләрә јол вердији ајдын олмушдур.

А.А.Бакыхановун елми дүнјакөрүшү тәбии-тарихи вә чоғрафи һадисәләрә елми објективликлә јанашмагла, онлар һагтында һәгиги билијә истинад етмәклә сәчијјәвидир. "Үмуми чоғрафија" (јарымчыг галыб), "Кәшфүл-Гәраиб", "Әсрарүл-мәләкут" вә с. әсәрләри бу чәһәтдән мараглыдыр. Бу әсәрләриндә о, дүнјанын һелиосентрик мәнзәрәсинә үјғун, она јахын бир мәвгәдән чыхыш етмишдир. О, Птоломеј вә Коперникин астроиомија системләрини мүгајисә едир, Коперникин мәвгеји илә разылашырды. Лакин о, Коперникин Күнәши һәрәкәтсиз һесаб етмәси фикри илә разылашмырды, көстәрирди ки, һәрәкәт бүтөвлүкдә каинатын мөвчудат үсулудур, һеч нә һәрәкәтсиз мөвчуд ола билмәз. Күнәш дә һәрәкәтсиз дејил, онун өз дахили һәрәкәти вардыр ки, о, да Күнәшин мөвчудлуғуну шәртләндирир. "Әсрарүл-мәләкут" әсәриндә исә

Jer күрәси, Күнәш, Ај, планетләр, улдузлар вә с. көј чисимләри һаггында елми изаһатлар верилир.

А.А.Бакыхановун фәлсәфә-әхлаги (етик) көрүшләри әсасән онун "**Тәһзибүл-әхлаг**" әсәриндә јығчым шәкилдә ифадә олунмушдур. Бурада әсасән "мә'нәвијјәт фәлсәфәси" адландырдығы етика (әхлаг һаггында тә'лим) һаггында, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр һаггында идеjалар ирәли сүрүлсә дә, мүәјјән фәлсәфи фикирләр дә өз әксини тапмышдыр. Бакыханов варлыг һаггында "вәһдәти-вүчуд" идеjасына тәрәфдар чыхса да, ики чүр варлығын олдуғуну гејд едирди: а) мадди дүнја вә ја реал керчәк варлыг: буна "мүмкүн" варлыг да дејирди; б) "зәрури" варлыг вә ја илаһи аләм, Аллаһ.

Мадди варлыг "зәрури" варлығын, Аллаһын әсәридир. Чохлуг (мадди керчәклик чисим вә һадисәләри) тәкин (Аллаһын) тәзәһүрләридир; "чохлуг тәкдән јараимышдыр".

Јазычы-философ "**Тәһзибүл-әхлаг**" әсәринин "Мааријфин рәмзләри һаггында" һиссәсиндә ("Хатимә"дә) Каинат вә үлвијјәт анлајышларынын фәлсәфи тәһлилини вермиш, фәлсәфәнин предметинә варлығын фөвгәлтәбии принсипләринин тәһлилини гојмуш, әсасәи дини еһкамлара истинад едән мүсәлман дини-фәлсәфи мөвгејини мүдафиә етмишдир. Лакин бурада оиун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр өзүнү көстәрмиш, хүсусилә мадди варлыг һадисәләри һаггында фикир јүрүдәркән чох һалларда натуралист материализм мөвгејиндән чыхыш етмишдир. Мәсәлән, онун каинат, мадди варлыг һаггында, мадди варлыгда һәч нәјин јох олмамасы, лакин формасыны дәјишмәси, даим һәрәкәтдә олмасы вә с. һаггында идеjалары буна мисал ола биләр. О јазырды ки, каинат анчаг мадди варлыгдан ибарәтдир, әшја вә маддәнин һалдан-һала дүшәрәк дәјишмәси вүчудда јохлуғун олмасыны тәсдиг едир. А.А.Бакыханов јазырды: "варлыгда јох олмаглыг јохдур; биз варлығын һалдан-һала кечәрәк дәјишмәсинә јох олмаг адына гојмушуг; бүтүн шеjләр мәһв олар, бир шәкилдән башга шәкилә кечәр, лакин јох олмаз. Бу, варлығын өзүдүр". О, натуралист материалист мөвгедән чыхыш едәрәк бүтүн чисим вә шеjләрин дөрд үнсүрдән: од, су, һава, ториағын вәһдәтиндән ибарәт олдуғуну, бурада, "тәбии низам", "мүвазинәт", "сәбәбијјәтин" мөвчуд олдуғуну гәбул едирди.

Бу идеjаларла А.А.Бакыханов "мүмкүн" варлығын маддилијини, маддәнин өзүндә һәрәкәт вә дәјишкәнлијин мөвчуд олдуғуну тәсдиг етмәклә натуралист-материалист мөвгеjә там

јахынлашмышдыр. Бу идејалары илә онун гәдим јунан мат
риалист философлары Һераклит, Демокрит, Емпедокл
башгаларынын тә'сириндә олдуғу ајдын һисс олунур. Лак
А.А.Бакыханов, "Тәһзиб үл-әхлаг" әсәриндән дә көрүнүр к
ардычыл материалист олмамыш, фәлсәфи көрүшләриндә ду
лизм, тәрәддүд һаллары күчлү олмуш, дини-идеалист мөвг
үстүнлүк вермишдир. Варлығын Аллаһ тәрәфиндән јарадыл
дығы фикрини тәсдиг етмишдир. Бә'зән о, бүтүн Шәрг пај
теистләри кими, тәбиәти, Аллаһла ејниләшдирсә дә, өз па
теизмини дә ислам е'тигады илә ујғунлашдырыр, бирләшд
рирди.

А.А.Бакыханов Аллаһы "гадири-күлл", "ихтијар", "в
чуди-күлл" адландырыр, лакин һәмин "вүчуди күллүн" маһи
јәтини там дәрк едә билмир, онун дәрколунмасыны инсан үчү
әтчатмаз һесаб едирди. О, Гур'ани-Кәримдә Аллаһа мүрачиәт
лә дејилмиш "Биз Сәни лајигинчә танымадыг" ајәсин
кәтирмәклә Аллаһын дәрк едилмәсинин гејри-мүмкүнлүјү
тәсдиг едирди.

Мәнтиг вә идрак проблемләринә мүнасибәт дә А.А.Бә
кыхановун фәлсәфи көрүшләриндә мүәјјән јер тутмушду. О
мәнтиги идрак вә әглин ме'јары адландырмыш, мәнтиги т
фәккүр формалары олан анлајыш, мүһакимә вә әгли нәтиҹ
нин мүфәссәл тәһлилини вермиш, бүтөвлүкдә, мәнтиги тәсә
вүр вә тәсдиг кими ики һиссәјә бөлмүшдүр.

"Тәһзиб-үл-әхлаг" вә ондан сонра јаздығы "Китаби-
нәсиһәт" (вә ја "Нәсиһәтнамә") әсәриндә А.А.Бакыханов бир
педагог, тәрбијәчи-исихолог кими өзүнүн әхлаги-етик көрүш
ләрини дә вермишдир. Онун фикринчә, көзәл әхлаг ишдә,
сөздә вә һәрәкәтдә орта һәдди көзләмәкдир. О, инсан үчү
доғрулуг, вичдан, намус, әдаләт, тәвәзәкарлыг, достлуг, гәнаәт
чиллик, аличәнаблыг вә с. ән јахшы мә'нәви кејфијјәтлә
сајырды. О, гејд едирди ки, инсанын тәрбијәсинә чох ушаг
икән башламаг јазымдыр, чәтин дә олса, елмә ушаглыгдан
һәвәс ојатмаг кәрәкдир; "Ушаглыгда елм өјрәнмәк дашда нәгш
салмаг кимидир". "Нәсиһәтнамә" әсәриндә көстәрир ки, пис
еһтираслардан чәкинмәк, нәчиб хасиҹәтләрә ијәләнмәк,
бәјүкләрә һөрмәт, фитнә-фәсаддан узаглашмаг, еһтијач ичиндә
оланлара көмәк етмәк, достлугда мәтанәт, мәһәббәтдә
сабитлик, дүнја малына бәнд олмамаг, Вәтәни севмәк, елмә
маарифә һәвәс көстәрмәк, чалышганлыг вә с. инсанын нәчиб
әхлаги сәрвәтләридир.

4. Мирзә Фәтәли Ахундовун фәлсәфи көрүшләри (1812–1878)

М.Ф.Ахундовун фәлсәфи-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына гәдим вә орта әср Шәрг вә Азәрбајчан фәлсәфәсинин, Гәрби Авропанын материалист философларынын, хүсусилә Спиноза, Һолбах вә Фејербахын, XVIII әсрин дикәр франсыз маарифчиләри вә рус нигилабчы демократларынын мүәјјән тә'сири олмушдур.

М.Ф.Ахундовун фәлсәфи көрүшләри ортодоксал ислам идеоложи әсаслары сајылан схоластика вә мистиканын һәлә дә күчлү олдуғу бир мүһитдә формалашыб инкишаф етмишди. О, дини фанатизм вә деспотизм, теолокијаны тәнгид етмәклә кифајәтләнмәмиш, дүнјаја елми-материалист бахышы әсасландырмаға чалышмышдыр. Бу мәгсәдлә о, "Кәмалүддөвлә мәктублары", "Һәкими-нигилис Јума чаваб", "Јек кәлмәнин тәнгиди", "Молlaји-Руминин вә онун тәснифинин бабында", "Чон Стүарт Милл азадлыг һагтында", "Бабилик өгидәләри" вә с. кими фәлсәфи әсәр вә мәгаләләрини јазмышдыр.

М.Ф.Ахундовун дүнјакөрүшүнүн елми-материалист маһијјәтини онун "Камалүддөвлә мәктублары"нда философ һагтында дедији бу сөзләрдән ајдын көрмәк олур: "**Философ** – елә бир шәхсдән ибарәтдир ки, нәзәри елмләрдә камил олар вә бүтүн шејләрин һикмәтинин сәбәбини тәбиәтин ганунларына ујғун олараг тә'јин едәр; харүгүл'адәләрә, мә'чүзәләрә вәһјә вә кәрамәт адлаиан шејләрә, рәмлә, фала, чадуја... вә **бунлар кими бош сөзләрә әсла инанмаз. Мәләкләрин, чинләрин, шејтанларын, дивләрин, пәриләрин варлығына һеч бир е'тигады олмаз**".[1]

М.Ф.Ахундов варлығын хүсуси ганунаујғунлуглар әсасында инкишаф етдијини сөјләјәрәк дүнјанын Аллаһ тәрәфиндән һечдән јарадылмасы һагтында ислам еһкамына инанмамышды. О, көстәрирди ки, мөвчуд олмајандан мөвчудат, һеч нәдән варлыг јарадыла билмәз. Биз көрмәдијимиз һәр һансы бир јарадычыја дејил, көзләримизлә көрдүјүмүз вә дүјдуғумуз каината мөвчуд варлыг кими бахмалыјыг. Варлыг тәкдир, јарадан да, јаранан да одур, о өзү-өзүнүн сәбәбидир, – Ахундовун фәлсәфи-материалист әгидәси белә иди.

[1] *М.Ф.Ахундов*. Кәмалүддөвлә мәктублары. Бакы, 1969, с. 16.

М.Ф.Ахундов јазмышдыр: "Бүтүн каинат бир вәһ
гадир камил вә кениш варлыгдан нбарәтдир ки, сај
һејсабсыз варлыглар мүхтәлиф шәкилләр вә шәртләри
сында вүчуда кәлмишдир"[1]. Философ сөзүнә давам ед
белә нәтичәјә кәлирди: "Бу каинат бир вәһид, гадир вә к
вүчуддур. Әввәли дә будур, ахыры да будур. Нә ондан
башланғыч олмушдур, нә ондан сонра нәһајәт олач
Заман онун тәләбләриндән, мәкан исә кејфијјәтләрин
сајылыр"[2] .

М.Ф.Ахундов тәбиәтә Аллаһын мүдахиләси, һәр
пантеизм, үмумијјәтлә тәбиәтин кәнар гүввәтдән асылы
идејасыныи әлејһинә чыхараг јазмышды: "Биз бу дүјан
мөвчуд олдуғуну көзүмүзлә көрүрүк... Бу варлыг өз-өзүнә
ганунлары илә, башга бир харичи варлыға еһтијач һис
етмәдән мөвчуддур"[3]. О, һәмчиниин диниин ахирәт вә руһ
өлмәзлијн еһкамларыны да гәбул етмирди. Ахундов көстәр
ки, идрак бејинсиз мөвчуд ола билмәдији кими, организм
өлдүкдән сонра да руһун мөвчудлуғуна инам ағылсызлыгдыр.
М.Ф.Ахундов Азәрбајчан фәлсәфәси тарихиндәки перипа
тиклик, ишрагилик, пантеизм, "вәһдәти-вүчуд" өи'әнәләрин
әсасланараг онлардакы идеалист вә дини-мистик чәһәтлә
атыр, материалист өзәји исә гәбул едирди. "Вәһдәти-вүчуд
әгидәсинә көрә "халиг" илә "мәхлуг" вәһдәт тәшкил едир,
бүтүн мадди варлыг, каинат нурдан әмәлә кәлмишдир (чох
јердә исә "Нур", "Аллаһ" мә'насында ишләдилирди); бүтүн
мөвчудат, әшјалар, тәбиәт, иисан вә с. нур дәрјасынын гәтрә
ләри, далғаларыдыр, "вүчуди-күллүн" чүзи вә зәррәләридир.
Бурада Аллаһ тәбиәт илә нә гәдәр ејниләшдирилсә, јенә дә
тәбиәтин фөвгүндә, мүстәгил бир гүввә, "гадири-күлл" кими
сахланылыр. М.Ф.Ахундов белә һесаб едирди ки, бүтүн варлыг,
каинат маддидир, әбәдидир, "вәһдәти-вүчуддур", бүтүн варлыг
зәррәләрдир, зәррәләр исә күллдүр вә "һаман күлли вүчуди-
ваһиддир", "Пәс бу вүчуди-ваһид, халиг дә өзүдүр, мәхлуг да
өзүдүр"[4].

Демәли, М.Ф.Ахундов каинатын маддилијини вә јара-
дылмазлығыны бир материалист философ кими тәсдиг едирди.
Онун фикринчә, дүнја маддидир вә өз дахили ганунлары

---

[1] *М.Ф.Ахундов.* Кәмалүддөвлә мәктублары. Бакы, 1969, с. 74.
[2] Јенә орада, с. 74.
[3] Јенә орада, с. 73.
[4] *М.Ф.Ахундов.* Әсәрләри, 2-чи чилд, с. 61-62.

əsasında inkişaf edir. Bütün hadisə və prosesləri bir-biri ilə əlaqədə və qarşılıqlı tə'sirdə olduğunu dünyən filosof belə bir dialektik müddəa irəli sürürdü ki, təbiətdə bir hadisə üçün o biri hadisə şərtdir, varlıq özü-özünün səbəbidir, səbəbi hadisəsinin öz daxili qanunauyğun inkişafında axtarmaq lazımdır; maddə daim hərəkət və inkişafdadır. Lakin M.F.Axundov hərəkət və inkişafın mənbəyinin "əksliklərin vəhdəti və mübarizəsində" olduğunu ayırdək ajdın təsəvvür etmirdi.

M.F.Axundov maddənin məkan və zaman daxilində məvcudluğu və sonsuzluğu ideyasını da materialistcəsinə şərh edirdi: bu kainat elə bir varlıqdır ki, "əvvəlidə budur, axırıda budur.. zaman da, məkan da onun məvcudluğu şərtidir". Jə'ni məkan və zaman maddi varlıqların atributlarıdır, zaman və məkan xaricində varlıq mümkün deyildir. Səbəbiyyət məsələsini də dialektikcəsinə həll edən M.F.Axundov qeyd edirdi ki, kerçəkliкdə bütün hadisə və proseslər səbəblə bağlıdır, lakin səbəbi qismən, prosesin daxilində axtarmaq lazımdır, o, "ilkin səbəb", "ilahi səbəb" ideyalarını qəbul etmirdi. Təbiət, maddi varlıq hadisələrinin izahında tam materialist mövqedə dursa da, M.F.Axundov qəmiyyət hadisələrinə fəlsəfi bahışlarında tərəddüdlərə, ziddiyyətlərə yol vermiş, axırədək idealizmdən uzaqlaşa bilməmişdir.

İslam dini əsasında təlimini qəmləşdirən Axundov qeyd edirdi ki, mən başqa heç bir din və məzhəbi islam dininiдən üstün tutmuram. "Mən bütün dinlərə qarşı e'tinasızam və onlarıyı heç birinə meyl etmirəm və onlardan axirətdə xeyrat gözləmirəm"[1]. M.F.Axundov islam dinini Şərq despotizminin mə'nəvi dayağı hesab edir, onun istismara, ictimai zülmə, xüsusi mülkiyyətə hagt gazandırdığını təngid edir, ictimai bərabərsizliyi din adından "ilahi ədalət" adlandıranlar əleyhinə çıxırdı.

M.F.Axundov dinlə əxlağın, şəriət normaları ilə davranış qaydalarının qarşılıqlı əlaqəsi və tə'siri məsələsinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmişdi. O, insanın əxlağına və davranış normalarına tə'sir etmək qüdrəti hər bir dinin əsas məqsədi sayırdı. O, belə hesab edirdi ki, din əsasən əxlaqa və davranışına tə'sir etmək

[1] *M.F.Axundov*. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı, Azərnəşr, 1969, s. 30.

jолу илә инсанлары итаәтә вә ибадәтә чәлб едә билир вә бу jолла да өз сосиал функсијасыны һәјата кечирир.

М.Ф.Ахундов диинин тәблиғ етдији ахирәт еһкамыны, чәһәннәм зүлмү вә чәннәт хошбәхтлији идеjасыны тәбу етмир, онлары елә "бу дүнjанын әкс-сәдасы" адландырырды. О гејд едирди ки, ким ки, чәһәннәм горхусуну вә чәннәтә дүш мәк үмидини – хеjирхаһлығын, хошбәхтлијин әсасына гоjуре о, чох чидди jанылмышдыр. Бунлар һеч вахт пис әмәлин чинаjәтин гаршысыны алмаjыб: "Мәкәр елә бир мүсәлмә вардыр ки, чәһәннәм горхусундан халғын малы әлин дүшдүкдә jемәсин... Бүтүн оғрулар, jол кәсәнләр вә гатилләр чаһил адамлар сырасындан, jә'ни чәһәннәмә инанан адамлар сырасындан чыхыр"[1]. М.Ф.Ахундов мә'нәвиjjәтын әсасына елми, тәһсили, ағлы, күтләләрин мәдәни ннкишафыны гоjараг jазырды: "Бунлар елә бир хүсусиjjәтдир ки, онлар инсаны jахшы иши пис ишдән, сабабы күнаһдаи ајырмаға, хеjир ишдән һәзз алмаға, пис ишдән әзаб чәкмәjә габил едир"[2].

М.Ф.Ахундов ичтимаи шүур формасы кими диниң структурунда үч үнсүрүн олдуғуну гејд едирди: **е'тигад, ибадәт** вә **әхлаг**[3]. О, диниң һәмин үнсүрләрнин ајрылыгда сәчиjjәсини, онларын бир-бирилә гаршылыглы әлагәсини, һәр бириин ајрылыгда тәнгидини вермишдир. М.Ф.Ахундов гејд едирди ки, бу үнсүрләр ичәрисиндә әсас мәгсәд әхлагдыр. Чүнки мәһз әхлага тә'сир етмәк jолу илә шәхсиjjәти, аиләни вә бүтөвлүкдә чәмиjjәти дини тә'сирдә сахламаг мүмкүн олур. Әхлаг васитәсилә дини е'тигад вә ибадәт фәалиjjәт амили кими чыхыш едир. М.Ф.Ахундов бу барәдә jазмышдыр: "Һәр бир диниң jарадылмасындаи әсас мәгсәд үчүнчү приснпдир (jә'нн әхлагдыр – М.Ф). О, әсил мәгсәддир. Е'тигад вә ибадәт исә jардымчы мәгсәдләр сајылыр. Иисанларын көзәл әхлаг саһиби олмасы үчүн биз тәмиз әхлаг саһиби, әзәмәт, чәлал саһибн, гүдрәт, рәһмәт вә гәзәб саһиби олан вә итаәтә, пәрәстишә лајиг тутулаи бир хәjали варлыг тәсәввүр едирик ки, биз өзүмүз дә әхлагымызда она охшајаг вә белә бир хәjали варлығы биз, каинаты jарадан вә аләмин Аллаһы адландырырыг"[4]. М.Ф.Ахундов гејд едир ки, биз белә хәjали варлығы jаратдыгдан сонра оиа итаәт етмәjә башлајырыг. Бу итаәти исә

---

[1] *М.Ф.Ахундов*. Кәмалүддөвлә мәктублары. Бакы, Азәрнәшр, 1969, с. 160.
[2] Jенә орада.
[3] Jенә орада.

мүәјјән пәрәстиш гајдаларыиы ичра етмәклә (намаз гылмыг, оруч, һәчч, зәкат вә с.) һәјата кечиририк. Бундан сонра биз лазым билирик ки, јаратдығымыз хәјали варлығын "рәһмәтинә үмид бәсләјиб гәзәбиндән горхаг". "Бундаи сонра исә лазым билирик ки, әхлаг чәһәтдәи онун јахшы әхлагына табе едәк ки, сонра онун гәзәбинә кәлмәјпб, рәһмәтинә лајиг көрүләк"[1]. М.Ф.Ахундовун фикричә әкәр, мүәјјән нисан јаратдығы һәмин хәјалы вүчуду тәсәввүр етмәдән јахшы әхлаг саһиби ола биләрсә, о вахт динин структуруна дахил олаи ики јардымчы принсипә – е'тигад вә ибадәтә еһтијач галмаз, онлар арадан чыхар, әхлаг да дини пәрдәсини итирәр. М.Ф.Ахундов динин структурундакы е'тигад вә ибадәтин (демәли, бүтөвлүкдә дини дүнјакөрүшүн дә) арадан галдырмасынын әсас сәбәбини чәмијјәтин мә'нәви јүксәлишиндә, елми тәрәггисиндә көрүрдү. О, бу барәдә белә јазмышды: "Авроиа вә Јени Дүнанын бир чох өлкәләриндә елмин јајылмасы вә инкишафы јахшы әхлаг саһиби олмаг үчүи нисанлары һәр динии ики јардымчы шәрти олан е'тигад вә ибадәтин еһтијачындан хилас етмишдир. Лакнн елмләрин јајылыб инкишаф етмәдији Асијада динин ики јардымчы әсасы олан е'тигад вә ибадәт о гәдәр гол-будаг атмышдыр ки, әсил мәгсәдә галиб кәләрәк елмләрин инкишаф јолуну тамамилә бағламышдыр"[2].

Чадра кәздирмәк адәтиндән башламыш намаз гылмаг, оруч тутмаг, һәчч зијарәти, хүмс-зәкат, мәһәррәмлик, гурбанлыг вә с. кими исламын әсас ајин, мәрасим вә бајрамларына гәдәр бүтүн ајиичилик системи һаггында М.Ф.Ахундов мүәјјән фикирләр сөјләмишдир. Онун фикричә, бүтүн мүрәккәб динн ајинләр тәкчә нисанын гијмәтли вахтыны алмагла галмыр, ону елми јарадычы фәалијјәтиндән узаглашдырыр. Мәсәлән, намаз гылмаг һаггында данышаркән Ахундов јазырды: "Һәр кечә-күндүздә адамын беш саат вахты анчаг намаза сәрф олунур; галаны да јемәјә вә јатмаға. Ишләмәк үчүн чох аз вахт галыр. Она көрә дә мүсәлман халглары арасында кәсыбкарлыг, пешәкарлыг, сәнәткарлыг чох аз јајылмышдыр"[3].

М.Ф.Ахундов мәһәррәмлији, хүсусилә "шахсеј-вахсеј" мәрасимини исламын мүасир һәјатла ајаглашмајан, фанатик адәти һесаб едәрәк көстәрирди ки, "...јазыг чамаат о дәрәчәдә

---

[1] *М.Ф.Ахундов*. Көмалуддөвлә мәктублары. Бакы, Азәрнәшр, 1969, с. 160.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада.

надандыр ки, бу бәлаларын әзабыны әсла дәрк етмир. Көрүр сән ки, күчәдә, базарда синәсинә дөјә-дөјә, сачыны јола-јола, "шахсеј-вахсеј" фәрјадыны әршә чатдырыр. Сорушсан ки: "Ај балам, нә хәбәрдир, ахы нә олмушдур?" Бунун чавабында дејир: "Мин ики јүз нечә ил әввәл Куфә чөлүндә он-онбеш нәфәр әрәб јығылыб, он-онбеш нәфәри өлдүрмүшдүр?" М.Ф.Ахундовун фикринчә, дини еһкамлара е'тигад хүсусилә ахирәтә, руһун варлығына, талеје инам мүсәлманлар арасында мәвһумат вә хурафатын јајылмасына да гида верир. Бунлар да мүсәлманларын шүурунун тәрәггисинә, мәдәни јүксәлишинә мане олмуш, онлары бүтүн "мәдәни хаглардан ајырыб кери гојмушдур"[2].

"Кәмалүддөвлә мәктублары"нын биринчи мәктубунда әсасән, М.Ф.Ахундовун ичтимаи-сијаси көрүшләри верилмишдир. Иранын тарихи кечмишини, онун XIX әсрдәки вәзијјәти илә мүгајисә едән мүтәффәкир белә нәтичәјә кәлир ки, өлкәни бу вәзијјәтдән анчаг халг күтләләринин ингилабы хилас едә биләр. О, Иран халгына мүрачиәтлә дејирди: "Еј әһли Иран... сән деспотдан бәмәратиб артыгсан. Сәнә анчаг јекчәһәтлик вә јекдиллик лазымдыр ки, револјусија едиб үбудијјәтдән ничат тапасан"[3]. Үмумијјәтлә, М.Ф.Ахундов өз ичтиман-сијаси көрүшләри, мүасири олдуғу чәмијјәтә фәлсәфи бахышлары е'тибарилә десиотизм, монархија үсул-идарәсинә, теократијаја гаршы чыхараг, маарифчи вә ингилаби-демократ кими, демократик республикаја, халгын сечдији нүмајәндәләрдән ибарәт парламент идарәчилијинә тәрәфдар иди, халгын инглаби-демократик вә азадлыг һәрәкәтини алгышлајырды.

М.Ф.Ахундов сијаси көрүшләриндә һөкмдарын халгла бир олмасы, өзүнү халгдан ајырмамасы мәсәләләринә мүһүм әһәмијјәт верирди. Бу барәдә јазырды: "Падшаһ көрәк милләт илә иттифаг етсин вә милләт илә јекдил, јекчәһәт олсун. Мүлки јалныз өзүнүн билмәсин, өзүнү анчаг вәкили-милләт һесаб етсин вә... парламентләр тәртиб еләсин, һеч бир бәд әмәлә гадир олмасын"[4]. М.Ф.Ахундов халг күтләләриниә мүнасибәтдә өзүнүн сәләфләри һесаб етдији франсыз маарифчи материалистләриндәи (Волтер, Монтескје вә б.) даһа габаға кетмишди. О, халгын инглабы һәрәкәти нәтичәсиндә гурулачаг

[1] *М.Ф.Ахундов*. Кәмалүддөвлә мәктублары. Бакы, Азәрнәшр, 1969, с. 36.
[2] Јенә орада, с. 30.
[3] *М.Ф.Ахундов*. Әсәрләри, 2-чи чилд, с. 9.
[4] Јенә орада, с. 38-39.

демократик чәмијјәти өзүнүн сијаси идеалы һесаб едир, гаршыда халг күтләләринин апарычы ролуну јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: "Зүлмү рәф етмәк үчүн залимә нәсиһәт вермәк лазым дејил, бәлкә мәзлума демәк лазымдыр ки, сән күч, гүввәт вә бачарыгда залимдән гат-гат артыгсан, сән нә үчүн зүлмә таб кәтириб дурурсан? Гәфләт јухусундан галх вә залимин атасыны јандыр"[1].

Бөјүк мүтәффәкир јазычы, материалист вә атеист философ, маарифчи вә ингилаби-демократ олан М.Ф.Ахундовун дүнјакөрүшү Азәрбајчан ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикир тарихиндә мүһүм мәрһәлә иди. Онун әсас хидмәти бундан ибарәт иди ки, о дин, идеализм вә чәһаләтин һөкм сүрдүјү бир шәраитдә Азәрбајчанда фәлсәфи материализм бајрағыны учалтмыш, деспотизм вә фанатизмә гаршы, демократија вә һүгуг бәрабәрлији уғрунда кәскин вә ардычыл мүбаризә апармышдыр. М.Ф.Ахундовун ичтимаи-фәлсәфи көрүшләри ондан сонра кәлән Азәрбајчан маарифчиләри вә ингилабчы-демократлары, хүсусилә Һ.Б.Зәрдаби, Г.Б.Закир, С.Ә.Ширвани, М.Ә.Сабир, Ч.Мәммәдгулузадә, М.С.Ордубади, Ә.Б.Һагверди јев вә башгаларын дүнјакөрүшүнә чидди тә'сир етмиш, онларын маарифчи, ингилаби-демократизм өгидәсинин формалашмасында аз рол ојнамамышдыр.

5. Һәсән Бәј Зәрдабинин тәбии-елми вә фәлсәфи көрүшләри (1842–1907)

Һәсәнбәј Сәлимбәј оғлу Мәликов Зәрдаби Азәрбајчанын көркәмли маарифчи-демократы, материалист философ-мүтәфәккири, тәбиәтшүнас-дарвинчи алими, исте'дадлы публисисти олмушду. О, 1842-чи илдә маарифпәрвәр аиләдә анадан олмушдур. Мүкәммәл дүнјәви тәһсил алмышдыр. О, 1861-чи илдә Тифлис гәза кимназијасыны, 1865-чи илдә исә Москва Университетинин физика-ријазијјат факүлтәсинин тәбијјәт шө'бәсини битирмишди. Онун дүнјакөрүшүнү сәчијјәләндирән ән биринчи чәһәт тәбии-елми вә материалист мәзмун дашымасы олмушдур. О, Азәрбајчанда елми-материалист тәбиәтшүнаслығын әсасыны гојан, хүсусилә тәбии-биоложи биликләри кениш тәблиғ едән илк дарвинист алимдир. О, Дарвин тә'лиминә әсасланараг, үзви аләмин,

[1] *М.Ф.Ахундов*. Әсәрләри, 2-чи чилд, с. 213.

хүсусилә һејван вә инсанын әмәлә кәлмәсинин тәбии objektiv ганунујғунлугларыны изләмиш, бу саһәдә тәкамүлүн тәбии сечмәнин ролуну дүзкүн гијмәтләндирмишдир. Бүтүн чансыз вә чанлы аләминин тәбии сечмә јолу илә әмәлә кәлдијини, илаһи ирадәјә еһтијачы олмадығындан гәтијјәтлә дејәрәк, там материалист мөвгедән чыхыш етмишдир.

Һ.Б.Зәрдабинин Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә бөјүк хидмәтләриндән бири, өз материалист әгидәсинә ујғун олараг, халг арасында, тәбии-елми, биолоҗи, тибби, кәнд тәсәррүфаты вә с. саһәләр үзрә биликләри күтләви шәкилдә садә дилдә тәблиғ едиб јајмаға чалышмасы олмушдур. Онун Азәрбајчан дилиндә јаздығы "Торпаг, су вә һава", "Бәрәкәт гурдунун сахланмасы", "Бәдәни сәламәт сахламаг дүстурүләри" лидир" вә с. әсәрләриндә, һәмчинин "Әкинчи" гәзети башга мәчмуә вә газетләрдә тәбиәтшүнаслыға вә тиббә даир чап едилмиш чохсајлы мәгаләләриндә мүхтәлиф елм саһәләринә даир материалист дүнјакөрүшү мөвгејиндән тәһлил едилән чохлу вә зәнкин мә'луматлар вардыр.

Һ.Б.Зәрдабинин дүнјакөрүшүнүн формалашмасы вә инкишафына Шәрг, Русија вә Авропа мәдәнијјәтини дәриндән мәнимсәмәси, хүсусилә XIX әсрин мүтәррәги материалист тәбиәтшүнаслығы, маарифчилик вә инглаби-демократик әи'әиәләринин күчлү тә'сири олмушдур. О, демократик фикирли адамларла достлуг вә јахынлыг етмишдир. Фәлсәфи дүнјакөрүшү е'тибарилә о, маарифчи-материалист иди. Тәбиәтшүнаслыға әсасланараг дүнјанын Аллаһ тәрәфиндән јарадылмасы вә ахирәт һаггында дини тә'лими гәбул етмәмиш, дүнјанын мадди вәһдәти, әбәдилији вә сонсузлуғу һаггында идеја тәрәфдар чыхмышдыр. О, тәбиәтин диалектик изаһыны вермәјә чалышмыш, каинатда әбәди һәрәкәт вә дәјишкәнлијин мөвчудлуғуну тәсдиг етмиш, инсан идракы васитәсилә керчәклијин, хүсусилә тәбиәт ганунаујғунлугларынын дәрк едилмәсинин мүмкүнлүјүнү сөјләмиш, каинатын дәркедиләнлијә фикрини мүдафиә етмишдир. О, инсанын тәбиәти өјрәниб өзүнә табе етмәси вә дәјишдирмәси имканларына инанмышды. Јени битки нөвләри (сортлары) јаратмаг саһәсиндәки ардычыл фәалијјәти мәһз белә бир инамын нәтичәси иди.

Мәһз тәбиәтә даир әлдә етдији доғру вә реал биликләр Һ.Б.Зәрдабини дүнјакөрүш е'тибарилә, нәһајәт, тәбии-елми материализмә кәтириб чыхармышды. Бу чәһәтдән көркәмли рус материалист тәбиәтшүнаслары И.М.Сеченовун, И.И.Мечниковун вә К.А.Тимирјазјевин бахышларынын онун дүнјакөрүшүнә күчлү тәсири инкаредилмәздир.

Маарифчи-демократ олан Һ.Б.Зәрдабинин чәмијјәтә бахышлары зиддијјәтли олмушдур. О, кәндли идеологу иди. О, чәмијјәтдәки сосиал әдаләтсизликләри, зүлм вә әсарәти шиддәтли тәнгид етсә дә, ичтимаи дәјишикликләр, ингилаби һәрәкатлар вә с. һаггында мараглы фикирләр сөјләсә дә, бүтөвлүкдә чәмијјәтә бахышларында идеализмдән узаглаша билмәмиш маарифии, елмии јајылмасы јолу илә јеии чәмијјәт гурмағын мүмкүнлүјүнә инанмышды. Һ.Б.Зәрдабинин маарифчи вә ингилаби-демократик мөвгеји "Әкинчи" гәзетини нәшр етмәк саһәсиндәки фәалијјәтиндә өзүнү даһа габарыг көстәрир. Маарифчи-материалист алим кими, онун елми-публисистик јазыларынын башлыча мөвзусуну тәбии-елми биликләрин халг күтләләри арасында тәблиғи тәшкил едирди. Бу чәһәтдән Һәсәнбәј Зәрдабинии "Јеии улдузлар", "Марсда инсан јашајырмы?", "Проф. И.И.Мечниковун кәшфи", "Инсан бәдәнинин һиссәләри" вә с. мәгаләләри хүсусилә чәлб едир. Һ.Б.Зәрдаби астрономијадан бәһс едән илк ики мәгаләсиндә астрономијанын мүрәккәб мәсәләләриндән дәриндән баш чыхаран алим кими өзүнү көстәрир, астрономијанын кәләчәк инкишафына даир бир сыра мараглы мүлаһизәләр сөјләјир.

Һ.Б.Зәрдабинин бир мүәллим кими педагожи вә әхлаги көрүшләри дә мүәјјән мараг доғурур. Бу көрүшләри үчүн һуманизм, вәтәнпәрвәрлик вә бәјиәлмиләлчилик кими мә'нәви кејфијјәтләр сәчијјәвидир. О, зәһмәткеш күтләләрин хошбәхтлик вә тәрәггисинин әсас амилини маарифләнмәкдә, елмдә көрмүш, тәһсилин инкишаф етмәсиндә, һәјатла әлагәсиндә мөһкәмләнмәсиндә бөјүк әһәмијјәт вермишдир. Беләликлә, зәнкин тәбии-елми вә фәлсәфи ирс гојуб кетмиш Һ.Б.Зәрдабинин идеjалары мүасир дөврдә дә чидди дүнјакөрүшү вә тәрбијәви әһәмијјәт көсб едир. Мүасир кәнчлик һәмин ирси дәриндән мәнимсәмәли вә әмәли фәалијјәтләриндә онлардан кениш истифадә етмәлидирләр.

6. Нәриман Нәримановун фәлсәфи көрүшләри (1870–1925)

Азәрбајчан ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихиндә фәлсәфи идеjалар, өзүнүн бүтүн зиддијјәтләринә вә мәһдудлугларына бахамајараг Н.Нәриманов, С.Ағамалы оғлу, В.Хулуфлу вә башгаларынын симасында диалектик вә тарихи материализм

сәвиjjәсинә jүксәлир. Һәмин елми-материалист фәлсәфәнин маһиjjәтини ифадә едәрәк Н.Нәриманов гejд едирди ки, әһалинин маарифләнмәси, динин тә'сири, сосиал әдаләтсизлик үзүр чағырышлар вә с. чәмиjjәтин ичтимаи мүнасибәтләриндәки зиддиjjәтләри мәһв едиб арадан галдыра билмәз. Онун jалныз һәмин зиддиjjәтләрин мәнбәләрини мәһв едәчәк jeни бир чәмиjjәт гурулмасы һәлл едәчәкдир.

Көркәмли ичтимаи вә дөвләт хадими, мүтәфәккир, jазычы, ингилабчы, публисист вә һәким олан Н.Нәриманов бүтүн шүурлу һәjатыны, инди онун һаггында нә гәдәр зиддиjjәтли фикирләр сөjләнсә дә, фәалиjjәтиндә нә кими мәһдудиjjәтләрә jол вермиш олса да, Азәрбаjчан халгынын мүстәгиллиjи вә азадлыгы үгрунда мүбаризә ишинә һәср етмиш, бу jолда һәр чүр мәһрумиjjәтләрә, әзаб-әзиjjәтләрә дөзмүшдүр. Н.Нәриманов "Надanлыг", "Шамдан бәj", "Надир шаһ", "Баһадыр вә Сона", "Пир" вә с. кими бәдии әсәрләриндә, хүсусилә чохсаjлы мәгалә, чыхыш, телеграм вә мәктубларында ("Дилимиз һаггында", "Азадлыг һаггында бир нечә сөз", "Диктатура нәдир?", 1907-чи илдә I мүәллимләр гурултаjында нитг, "Әгидә", "И.И.Мечников", "Ики фәлсәфәнин мәһсулу", "1917-чи илдә Тәзә Пир мәсчидиндә нитг", "Фәһләләр вә мәдәниjjәт", "Шәрг үчүн jеканә хилас jолу", "Елми коммунизми дүшүнмәк үчүн jол", "Ленин вә Шәрг", "Коммунизм вә дин" вә и.а.) халгымызын тарихи талеjи, онун мә'нәви вә сиjаси азадлыгы, сосиал-игтисади тәрәггиси, дүнjакөрүшү, дини әгидәси, вичдан азадлыгы вә с. һаггында чох зәнкин ичтимаи-сиjаси, фәлсәфи вә мә'нәви көрүшләрини ифадә етмишдир.

Н.Нәриманов ингилабчы иди. Онун әгидәсинә көрә халгын азадлыгы, сосиал-сиjаси вә игтисади тәрәггиси анчаг фәһлә синфи вә дикәр зәһмәткеш күтләләрин зүлм вә истисмара гаршы биркә мүбаризәси, ингилабда галиб кәлмәси jолу илә мүмкүндүр: "Пролетар ингилабындан башга...һеч бир азадлыг jолу jохдур", "Биз бүтүн дүнjа инсанларыны ики синфә бөлүб, анчаг залим вә мәзлум мәсәләсини мejдана кәтиририк", "Сиз сәадәтинизи истәjирсинизсә, хошбәхт олмаға чалышырсынызса, гejри милләтләрини фәһлә вә зәһмәткешләри илә бирләшиниз, иттифаг бағлаjыныз, о вахт һүгугунузу паjмал едән сәбәби тез вә асанлыгла jыхыб мәһв едәрсиниз". "Игтисади вә сиjаси һәjатымыз елә jол алыб кетмәлидир ки,

бир адам милjон саһиби олуб, минләрчә исә ачындан гырылмасын" вә с.

Н.Нәриманов маарифчи, инглабчы-демократ эгидәли jазычы иди. Әталәти, наданлыгы, авамлыгы тәнгид етмәк, халгын савадланмасы, маарифләнмәси вә инглаби азадлыг шүурунун формалашмасы үгрунда мүбаризәсинин тәсвири онун бәдии әсәрләринин әсас мөвзусу иди. Чәмиjjәтдәки әдаләтсизликләрин, синфи зүлм вә истисмарын, феодал әсарәти вә мүтләгиjjәт үсул-идарәсинин ифшасы онун бәдии әсәрләринин гаjәсини тәшкил едирди.

Н.Нәриманов Азәрбаjчан ичтимаи-сиjаси фикрinin көркәмли нүмаjәндәси иди. О, М.Ф.Ахундовдан сонра чар үсул-идарәсинин вә Шәрг деспотизминин ән кәскин тәнгидини вермишдир.

Нәриманов чәмиjjәтдә халг вә дөвләт арасында дәрин учурум олдуғуну көрүр вә бу учуруму jох етмәjә чалышырды. О, арзу едирди ки, кәрәкдир мәмләкәтдә "фәгир вә саил тапылмаjа. Бир дөвләтин ки, фәгири, саили чох олду, о дөвләтин тез пуч олмағына еһтимал вар". Н.Нәриманов белә бир идеjаны мүдафиә едирди ки, дөвләт халгын мәнафеjини мүдафиә етмәли, "дөвләт ганун вермәкдән әввәл халгын мәишәт, адәт вә е'тигадыны өjрәнмәлидир. Әкс һалда вәтән, милләт гejрәти чәкмәjән, күнүнү ejш-ишрәтдә кечириб милләти даима зүлмәтләрә дүчар едән падшаһ әчәлини милләтдән көзләсин". Нәриманов белә һесаб едир ки, монархиja үсул-идарәси истәр конститусиjалы монархиja олсун, истәр башга форма, фәрги jохдур, монархиja халгы әсарәт вә наданлыгда сахлаjыр, халгын тәрәггисинә мане олур, чүнки һөкмдар jахшы билир ки, "рәиjjәтин надан галмасы онун ихтиjарынын узанмасына бөjүк сәбәбдир"[1]. О, әсил үмүмхалг демократик республика, парламентли республика үсул-идарәсинә тәрәфдар иди. О, "Дөвләт халг үчүндүр" идеjасынын бөjүк тәблиғатчысы иди. Белә бир дөвләтин гурулмасынын әсас амилини исә о, фәһлә вә кәндлиләрин иттифагы әсасында һәjата кечириләчәк ичтимаи инглабда көрүрдү.

Н.Нәриманов милли мүнасибәтләр саһәсиндә көркәмли нәзәриjjәчи иди. О, Шәрг милләтләринин азадлыг һәрәкатлары, милли адәт-ән'әнә, милли мәдәниjjәт, милләтләрарасы мүнасибәтләр, милли һисс вә милли психолокиja

[1] Бах: "Һәjат" гәзети, №101, 1906-чы ил.

саһәсиндә проблемләрин дәрин биличиси иди. Һеч тәсадүфи дејилди ки, 1921-чи илдә Дағлыг Гарабағ әтрафында ермәнилә-рин төрәтдикләри мүнагишәләрин јенидән кәскинләшдији бир вахтда һөкүмәтин милли мәсәләјә даир јерләрә көндәрдији тә'лимат мәктубунун ишләниб һазырланмасында мүәллифләр-дән бири олмуш вә милли ишләр комиссарынын мүавини ишләмишди. Н.Нәриманов ермәни милләтчиләринин милли әдавәти гызышдырмаг, өзләринин ријакар әрази иддиаларына һагг газандырмаг үчүн бәһанәләр төрәтмәк чәһдләри һагтында һәлә 1906-чы илдә "Мүсәлман-ермәни јохсулларына бир нечә сөз" адлы мүрачиәтиндә дедији бу сөзләр елә бил инди, бизим күнләр үчүн дејилмишдир: "Гарабағда сон һадисәләр провока-торларын әли илә төрәдилмишдир. Вичдандан мәһрум олан, рәһмдиллијини, динини, инам вә әгидәсини итирмиш провока-торлар, Гарабағда ермәни-мүсәлман милли тоггушмаларындан истифадә едәрәк, өзләринин чиркин әмәлләрини давам етдирирләр..."[1].

Н.Нәримановун 1918–1923-чү илләрдә Дағлыг Гарабағ һадисәләри дөврүндәки фәалијјәти даһа чох мүасир әһәмијјәт кәсб едир. 1918-чи илдә Андроникин, Шаумјанын, Әмирјанын, вә башгаларынын иштиракы вә рәһбәрлији илә ермәни ордусунун, милләтчи дашнак дәстәләринин төрәтдикләри дәһшәтли азәрбајчанлы гырғынлары вахты, ермәниләрин Бакыда вә башга шәһәрләрдә төрәтдикләри кеносидә гаршы да Н.Нәриманов өз чидди е'тираз сәсини үчалтмышдыр. Дашнаклар, һәтта Дағлыг Гарабағы вә сәрһәд әразиләрини дејил, Бакыны да әлә кечирмәјә чалышырдылар. Онлар сијаси органларда, Бакы Советиндә депутат мандатларыны тутмагла Бакыны әлә кечирмәк үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едирдиләр. Советин 40-дан чох депутаты ермәни иди. Дашнак-лар Н.Нәримановун Бакыдан узаглашдырылмасына чидди чәһд көстәрирдиләр. Бу јолла Нәриманов дөрд илдә ики дәфә, 1918 вә 1921-чи илләрдә Азәрбајчандан узаглашдырылды. Өзү хатирәләриндә гејд едир ки, ермәни милләтчиләри өз мәгсәд-ләринә чатмаг үчүн нә јолла олурса-олсун онун Азәрбајчандан, Загафгазијадан узаглашдырылмасы үчүн һәр чүр фитнәјә әл атырдылар...

Загафгазијада совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра да, чилдини дәјишиб "коммунистләшмиш" дашнаклар

[1] "Һәјат" гәзети, 23 ијун 1906-чы ил.

Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндән әл чәкмәдиләр. Онлар Азәрбај-чанын бу өзәли әразисинә вә үстәлик дә Нахчыван, Зәнкәзур, Газах маһалынын кениш бир һиссәсинә саһиб олмаға чан атырдылар. Бу вахт јенә дә Нәриман Нәриманов вә Азәрбај-чанын дикәр көркәмли милли-вәтәнпәрвәр оғуллары өз доғма әразиләринин мүһафиәсинә галхдылар. 1920-чи ил декабрын 1-дә Азәрбајчан Совет һөкүмәтинин башчысы кими, Бакы Советинин ичласында һөкүмәт бәјанатыны е'лан етди. Бәјанатда Азәрбајчанын тәркибиндә Дағлыг Гарабаға кениш мухтарријјат е'лан олунду. Ермәни тәрәфи исә јенә дә јухарыда гејд етдијимиз кими өз әрази иддиаларыны давам етдирирди. Һәтта Русија КП Загафгазија Бүросу 1921-чи ил ијунун 4-дә ермәниләрин чидди чәһдләри нәтичәсиндә Дағлыг Гарабағда мухтар вилајәт јарадылмасы вә онун Ермәнистан ССР-нин тәркибинә дахил едилмәси һагтында тарихи сахталашдыран гәрар гәбул етди. Нәримановун чидди е'тиразы, кәркин әмәји вә тә'киди илә сәһәри күнү, јә'ни 1921-чи ил ијунун 5-дә Загафгазија Бүросу һәмин гәрары дәјишдириб Дағлыг Гарабағы Азәрбајчан ССР-ин тәркибиндә сахламаг шәрти илә мухтар вилајәт е'лан етмәк һагтында јени гәрар гәбул етди... Нәһајәт, мәсәләнин һәллинин даһа ики ил дә узанмасына бахмајараг, 1923-чү ил ијунун 7-дә Азәрбајчанын тәркибиндә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин јарадылмасы һагтында мүһүм гәрарын гәбул едилмәси Н.Нәримановун шәксиз хидмә-ти һесаб едилмәлидир. Н.Нәримановун зәкасы, чевиклији, фәалијјәт нуфузу олмасајды, бәлкә дә, бир чох әразиләримиз кими Дағлыг Гарабағ да совет һакимијјәтинин лап илк илләр-риндән Ермәнистана верилмишди.

Н.Нәриманов диалектик материалист философ вә бачарыглы һөким иди. Тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләринә, тибб елминә вә габагчыл фәлсәфәјә дәриндән бәләд олан Н.Нәриманов елми-материалист дүнјакөрүшүнә малик иди, чәмијјәт һадисәләринин материалист изаһыны гәбул едир, варлығын Аллаһ тәрәфиндән јарадылмасы мүддәасыны әсассыз сајырды. О, "Баһадыр вә Сона", "Пир" әсәрләриндә, мүхтәлиф динләри инсанлар арасында әдавәт јајмасы, чәһаләт вә мәһдумат мәнбәји олмасына көрә чидди тәнгид едирди. Динләри, инсанлары вә милләтләри бир-бириндән ајыран "учурум дәрәләр" адландырырды. О, гејд едирди ки, һәмин "учурум дәрәләр"и инсанлар өзләри јаратмыш, өзләри дә јох етмәлидирләр.

Н.Нәриманов 1923–1924-чү илләрдә јаздығы "Елми коммунизми дүшүнмәк үчүн јол" адлы әсәриндә диалектик материализм мөвгејиндә дурмуш, чәмиjjәт һәјатына материалист бахышы шәрһ етмиш, халг күтләләринин нигилбиз мүбаризәсини тарихи тәрәггинин апарычы амили һесаб етмишдир: "Һәјат мүбаризәдир. Мүбаризәсиз һәјат јохдур. Мүбаризә тәрәггијә јол ачыр. Бир-биринә зидд һәрәкәтләрин мүбаризәси даһа бир шеј мејдана кәтирир: инкар едән инкар олунур". Н. Нәриманов дүнјадакы бүтүн дәјишилмә вә инкишафы онун өз дахили ганунаујғунлуглары илә изаһ едирди. О, гејд едирди ки, тәбиәтдә һәр шеј дәјишилдији кими, инсанын шүур, фикри, билији дә дәјишир, лакин бу дәјишмә харичи гүввәнин тә'сири илә дејил, өз објектив дахили ганунаујғунлуғу үзрә баш верир. О, руһу да инсан бејнинин фәалиjjәти нәтичәси һесаб едәрәк јазырды ки, руһ – биликдир, дүшүнмәкдир, о ишүур тәчрүбәсинин сәмәрәсиндән мејдана кәлмишдир. Руһ беш заһири һисс үзвүнүн васитәсилә алынан дујғуларын вә мә'луматларын чәмидир. "Әгл варлыға дејил, варлыг әглә јол ачыр".

Н.Нәриманов керчәклијин диалектик изаһы үчүн әсас шәртләри белә гејд едирди: а) бүтүн шејләрин бир-бирилә гаршылыглы әлагәси; б) керчәкликдә мүдам һәрәкәт вә мүбаризә вә бу һәрәкәт вә мүбаризәдә јенинин әввәлкини позмасы. Онун фикринчә керчәклијә диалектик јанашма үсулу "һәр бир шеји вә әламәти һәрәкәтдә көрмәк вә әхз етмәкдир"; "бу вә ја о, шејин, јахуд әламәтин гејри шејләрлә мүнасибәтини вә әлагәдар олмағыны тапмаг вә билмәкдир"; Н.Нәриманова көрә "һәгигәтән һәрәкәтсиз, мүбаризәсиз һәјат јохдур. Бир-бириндән зидд шејләрин мүбаризәси һәрәкәт вә һәјатын давам етмәсинә сәбәбдир", "Инкишаф тәкамүл вә ингилабын, кәмиjjәт вә кејфиjjәт дәјишмәләринин вәһдәтиндән јараныр" вә с. О, инкишафын зиддиjjәтли вә инкарын инкар маһиjjәти һаггында да мараглы фикирләр сөјләмишди.

Н.Нәримановун фәалиjjәтиндә бир һәким кими, тибби елми фикрин тәблиғи, сәһиjjәјә даир биликләрин јајылмасы саһәсиндә көрдүју чох фајдалы ишләр дә мүһүм јер тутмушду. Онун "Тибб вә Ислам", "Һамилә гадын", "Көз ағрысы – трахома", "Аләми-инсан, јахуд хатунлара мәхсус", "Холера-вәба" вә с. адларла әһали арасында тибби биликләрин күтләви јајылмасы мәгсәди дашыјан чохлу китабчалары чап олунуб јајылмышды. Н.Нәриманов тибби-биоложи инкишафын диалектик

материалист тәһлилини вермәк үчүн Ч.Дарвинин ирсинин, хүсусилә онун тәкамүл тә'лиминин шәрһинә мүһүм јер верирди.

Н.Нәримановун фәалиjjәти чохсаһәли, дүнјакөрүшү зәнкин, јарадычылығы рәнкарәнкдир. Кәләчәк нәсилләр онун мә'нәви-фәлсәфи вә бәдин ирсини даһа дәриндән тәдгиг едиб өјрәндикчә, һәмин ирсдә өзләринин сосиал-мә'нәви тәрәггиси үчүн фајдалы олан чохлу идеја вә бахышлар, мә'нәви сәрвәтләр тапа биләчәкләр.

II ҺИССӘ

ФӘЛСӘФӘНИН СТРУКТУРУ ВӘ КАТЕГОРИЈАЛАРЫ СИСТЕМИ

VI ФӘСИЛ

ВАРЛЫГ ВӘ МАТЕРИЈА[1]

1. Варлыг категоријасының маһијјәти, һәјати көкләри вә нөвләри

Варлыг фәлсәфәнин ән фундаментал вә ән үмуми категоријаларындандыр. Варлыг проблеминин мә'насыны анламаг үчүн, һәр шејдән әввәл, онун инсанларын реал һәјаты вә ирактикасындакы көкләрини ашкара чыхармаг лазымдыр. Варлыг һаггында иисан тәсәввүрләри мәншәчә чох гәдимдир. Чәмијјәт әмәлә кәлдији илкин дөврләрдәи керчәклик, мөвчудлуг, варлыг һаггында мифоложи-диии сәчијјәдә олса да, мүәјјәи тәсәввүрләр олмушдур. Керчәкликдә· баш верән һадисәләри - иисаныи доғулмасы, јашамасы, өлүмү, јаранма вә јох олма һадисәләри, тәбиәтдә, хүсусилә битки вә һејванлар аләминдә баш верән просесләр вә и.а. һамысы инсанын көзү габағында баш верир. Ибтидаи инсан вә үмумијјәтлә, емпирик билик сәвијјәсиндә јашајан иисан бүтүн бу һадисә вә просесләри идарә едәи варлыг, бүтөв дүнјанын варлығы вә мөвчудлуғу һаггында тәсәввүрләрә малик олур, өзүиүн варлыг анлајышыны формалашдырыр. Сонралар ннсанда фөвгәлтәбии варлыглар, тәбиәти вә чәмијјәти јарадан вә идарә едән илаһи варлыг һаггында бахышлар формалашыр. Нәһајәт, инсан мадди вә мә'нәви дүнјаиы вәһдәтдә әһатә едән реал варлыг, објектив мөвчудлуг һагтында елми-фәлсәфи тәсәввүрләрә јиҗәләнир. Демәли, варлыг, дүнја, мөвчудлуг, јашајыш, өлүм, өлмәзлик һаггында тәсәввүрләрин ифадәси кими әи үмуми шәкилдә варлыг анлајышы инсан зәкасыны һәмишә мәшғул етмишди.

---

[1] Бу фәслин јазылмасында ф.е.н. З.Мәммәдәлијев иштирак етмишдир.

Инсанларын һәр чүр фәалиjjәти доғрулуғу һеч бир шүбһә ојатмајан ән садә вә анлашыглы илкин шәртләрә, принсипләрә әсасланыр. Бунлардан ән илкин вә универсал оланы исә инсанын ону әһатә едән аләмин мөвчудлуғуна, варлығына тәбии инамыдыр. Ајдындыр ки, дүнјанын варлығы һагтындакы мәсәлә јалныз онда проблем характери ала биләр ки, инсанын бу инамы шүбһә алтына алынмыш олсун.

Бизи әһатә едән аләмин мөвчудлуғу факты нә гәдәр шәксиз вә ачыг-ашкар көрүнсә дә, чидди нәзәр салдыгда ајдын олур ки, бу фактын сүбут едилмәси о гәдәр дә асан иш дејилдир. Инсанын күндәлик һәјат тәчрүбәсиндән она јалныз онун һисси jә'гинлијинә билаваситә мүјәссәр олан иредмет вә һадисәләрин варлығы, мөвчудлуғу бәллидир. Субјектин мүшаһидә һүдудларындан кәнарда варлыг, үмумиjjәтлә десәк, ачыг мәсәләдир. Дүнјанын мәкан вә заман е'тибары илә һүдудсузлуғу идеjасы да өзүjүндә ачыг-ашкар дејилдир. Әксинә инсан һәјатынын конкрет мәкан вә заман һүдудлары илә мәһдудлашмасы инсана дүнјанын сонсузлуғуну дејил, даһа чох сонлу, мәһдуд олмасы идеjасыны тәлгин едир.

Һәр бир фәлсәфи категорија дикәр категоријалардан һеч бириинн әһатә етмәдиjи хүсуси мәзмуну ифадә едир. Варлыг категоријасынын хүсусиjjәтини нәзәрә чарпдырараг, И.Кант гејд едирди ки, о предметин һеч бир конкрет хассәсини ифадә етмир. Бу категорија предмет вә һадисәләри, онларын хассә вә мүнасибәтләрини вәһид бир әламәт – "**мөвчуд олмаг**" әламәти әсасында бирләшдирир. Лакин шејләрин онларын мөвчуд олмасы бахымындан иәзәрдән кечирилмәси онларда һеч бир јени хассә ашкара чыхармыр вә ја онлара һеч бир конкрет хассә истинад вермир. Јә'ни "мөвчуд олмаг" објектдәки һансыса конкрет хассәиин ифадәси дејилдир. Буну әсас көтүрәрәк бә'зи мүтәфәккирләр варлыг категоријасыны мәзмунсуз бир мәфһум кими фәлсәфи категоријалар системиндән чыхарыб атмағы тәклиф едирләр. Лакин јаддан чыхармаг лазым дејил ки, фәлсәфи категоријаларын спесификлиjи мәһз ондадыр ки, онлар предмет вә һадисәләр арасындакы конкрет әлагәләри (онларын конкрет хассәләриини) дејил, ән үмуми, уннверсал әлагәләри вә хассәләри әкс етдирирләр. Варлыг категоријасы да мәһз бу чүр универсал әлагәни – предметләрин, һадисәләриии, идеjаларын вә с. мөвчудлуғуну өзүндә ифадә едир. **Сөзүн ән кениш мә'насында варлыг сон дәрәчә әһатәли реаллығы, објектив мөвчудлуғу,**

инсан шүрундан асылы олмаjан керчәклиjи билдирән әң үмуми фәлсәфи категориjадыр. Варлыг – дүнjанын реал мөвчудлуғунун мәчмусу, тәбиәт вә чәмиjjәтин, мадди вә мә''нәви аләмин вәһдәтинин ән үмуми ифадәсиини билдирән фәлсәфи категориjадыр. Мадди предметләр, просесләр, хассәләр, әлагә вә мүнасибәтләр, мифләр, нағыл вә әфсанәләр, ичтимаи-сиjаси, елми вә с. идеjалар – бүтүн бунларын һамысы варлығын мүхтәлиф нөвләридир. Көрүндүjү кими, варлыг категоријасы өзүндә һәм мадди, һәм дә мә''нәви, идеал олаңы әһатә едир.

Даһа конкрет олараг варлығын нөвләриии белә груплашдырмаг олар: а) **тәбии вә jа мадди варлыг.** Бураjа инсаны әһатә едән мадди керчәклик дахилдир ки, онун да ики аспектини гејд етмәк олар: тәбии мүһит вә иисан әмәjи илә jарадылмыш "сүн'и мүһит" вә jа "икинчи тәбиәт". Буну инсан шүрундан асылы олмаjан тәбии-мадди мөвчудлуг да адлан дырмаг олар; б) **мә'нәви вә jа идеал варлыг.** Бураjа инсаны әһатә едән мә'нәви аләм, идеал мөвчудлуг: мәдәниjjәт, елм, инчәсәнәт, адәт-ән'әнәләр, идеоложи формалар вә с. мәчмусу дахилдир; в) әсасында ичтимаи истеһсал просеси вә ичтимаи мүнасибәтләрин, сосиал-сиjаси структурларын доғурдуғу со**сиал-сиjаси варлыг.** Бураjа чәмиjjәтин бүтүи сосиал-сиjаси структурларынын, ичтимаи, сиjаси, синфи, милли вә и.а. просесләрии идарә едилмәси вә с. бағлы инсан фәалиjjәти саһәләри дахилдир; г) **инсаныи об|ектив реал мөвчудлуғу вә jа инсан варлығы.** Буну да ики гисмә ајырмаг олар: ичтимаиләшмиш инсан-шәхсиjjәт аләми вә фәрдиләшмиш инсан-фәрд аләми.

Варлыг категоријасы өз маһиjjәти е'тибарилә дәриндиалектик тәбиәтә маликдир. Варлығын бу диалектик тәбиәтини Һекел һәртәрәфли шәкилдә тәдгиг едәрәк ашкара чыхармышдыр. О јазырды: "Әкәр биз дүнjаны нәзәрдән кечиряркән jалныз "о мөвчуддур", - дејиб, артыг һеч иә әлавә етмириксә, онда биз бүтүн мүәjjән оланы нәзәрдән гачырыр вә демәли, мүтләг долғунлуг әвәзииә, мүтләг бошлуг әлдә едирик". Һекелә көрә халис варлыг категоријасы мәзмунча о гәдәр jохсулдур ки, о әслиндә елә jохсуллугла ејникүчлү мәфһумдур. Лакин дикәр тәрәфдән халис варлыг һәмчиини мөвчудлуг имканыдыр. Jә'ии һәр чүр керчәклик өз башланғычыны халис

---

[1] Гегель. Энциклопедия философских наук, т. 1, М., 1974, с. 222.

варлыгдан көтүрүр. Демәли, о мүтләг јохлугдан ибарәт иегатив анлајыш дејил, потеисиал варлыгдан ибарәт олуб, позитив анлајышдыр. Һекелә көрә варлыг категоријасынын мәһз бу дахили зиддијјәти өз инкишафы просесиндә кетдикчә даһа мәзмунлу олан анлајышлары јарадыр. "Варлыг" категоријасынын фәлсәфи анлајышы һаггында илк фикир гәдим јунан фәлсәфәсинии Сократа гәдәрки дөврүиә аиддир. О дөвр мүтәфәккирләрдәи Парменид варлыг дедикдә "мадди, әбәди вә мүкәммәл Космосу" иәзәрдә тутмуш, Һераклит исә ону "фасиләсиз гәрарлашан Космос" адландырмышды. Бурада варлыг, һечлијә, јохлуға гаршы гојулмушду. Платон исә варлыг анлајышынын "һисс олунан" тәрәфини атараг, ону "халис идеја" – һәгиги дүнја мөвчудлуғу кими сәчијјәләндирирди. Аристотел исә варлыға "форма вә материјанын вәһдәти" кими бахараг онун мүхтәлиф сәвијјәләриндән ("һисси", "идеал", "инсани" вә с.) бәһс етмишди. Орта әсрләр илаһијјатында (христиан, ислам вә с.) варлыг анлајышына илаһи мә'иа верилир, "Аллаһ – һәгиги варлыг", "мадди вә идеја вәһдәти исә" гејри-һәгиги, јарадылмыш мөвчудат адланырылыр. XVII әсрдә варлығын, керчәклијии субстансионал әсасы олмасы, XVIII әср маарифчилијиндә исә варлыға анчаг мадди-тәбии оланын аид едилмәси, мә'иәви аләмин она дахил едилмәмәси идејалары үстүн олмушду. Орта әсрдә вә сонракы дөврләрдә Шәрг вә Азәрбајчан фәлсәфәсиндә варлыгы "зәрури вә мүмкүн варлыг" кими ики һиссәјә бөлмүш, "зәрури варлыға" бүтүн керчәклијии вә "мүмкүн варлығын" сәбәби вә илкии субстансионал әсасы кими бахмышлар. Декарт варлыға мүнасибәтдә "фикирләширәм, демәли, мөвчудам" тезиси илә чыхыш етмиш, Лејбнитс исә варлыгы "мә'нәви субстансијаныи керчәклијинин ии'икасы" кими мә'наландырмышды. Канта көрә варлыг – "бизим анлајышларымызын вә мүһакимәләримизин әлагәләринин әи мүһүм васитәсидир". Һекелдә исә варлыг – мүтләг идејанын, руһун "өзү-өзүндәи јүксәлмәси иросеси", објектив идеал керчәкликдир. Марксист фәлсәфи консепсија исә варлыға биртәрәфлн оларағ, әсасән онун мадди-тәбии тәрәфләринин објектив реаллыгы кими бахырды.

2. Материја анлајышынын формалашмасы вә маһијјәти

Материја һаггындакы тәсәввүрләр өз көкләри е'тибары илә мәдәнијјәтин ағлакәлмәз гәдимлијинә апарыб чыхарыр.

Һәгиги вә иллүзор аләмләр, варлыг вә јохлуг, әбәди вә фа
арасындакы фәргин кифајәт гәдәр мүәјјән шәкил алмы
ифадәсинә Гәдим Шәргин горунуб сахланмыш јазы
абидәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Гәдим Һинд мәдәни
јәтинин илк абидәләриндәи олан "Бһагавадгита" фәлсәф
поемасында Аллаһ Кришна епик гәһрәман Арҹунаја варлыг
мә'насы вә маһијјәтини, һәгиги, әбәди варлыгла кечичи в
фаии јер аләми арасындакы фәрги изаһ едир. Бүтү
мөвҹудатын әсасыны тәшкил едән әбәди оланла мүвәггә
оланын гаршылашдырылмасы Гәдим Чин фәлсәфәсин
нүфузлу чәрәјанларындан олан даосизм үчүн дә характеркдир.

Материја һагтындакы фәлсәфи тә'лим өз мәншәјин
көрә гәдим инсанларын заманча башланғычы олмајан, јә'ни
һеч ким тәрәфиндәи јарадылмамыш вә бүтүн дәјишмә вә
чеврилмәләриндә һәмишә өзүнә бәрабәр галан, һеч вахт јох
олмајан әбәди варлығын мөвҹудлуғуна инамы илә билаваситә
бағлыдыр. Тарихән бу инам өз ифадәсинн бүтүн мөвҹудатын
әсасыны тәшкил едән "илк башланғыч" консепсијасында
тапмышдыр: дүнјада мөвҹуд олан һәр шеј заман е'тибары илә
башланғычы вә сону олмајан әбәди варлығын – илк башланғы-
чын – мүхтәлиф шәкил дәјишмәләриндән башга бир шеј де-
јилдир. Бу мүтләг илк башланғыч каинатын, Космосун санки
илк тикинтн материалы, илк "кәрпиччији" кими тәсәввүр
олунараг белә күман едилирди ки, мәкан вә заманча сонлу
олан конкрет предметләр нәинки өз башланғычыны бу илк
"кәрпиччикләрдән" көтүрүр, һәмчинин јох олуб кедәркән дә
јенидән һәмин илк маддәјә чеврилир – дүнја илк башланғычын
әбәди дөвранындан башга бир шеј дејилдир. Каинатын
структуру һагтындакы тәсвир етдијимиз бу мәнзәрә өзүнүн ән
габарыг вә классик ифадәсини Гәдим јунан фәлсәфәсиинин илк
мәктәбләриндә тапмышдыр. Гәдим Милет фәлсәфи мәктәби-
нии баниси Фалес дүнјанын илк, мүтләг башланғычыны,
"әсасыны" судан, Анаксимен һавадан, Һераклит вә башгалары
исә оддан ибарәт һесаб едирди. Илк башланғыч кими көтүрү-
ләи һәр үч маддәнин характерик чәһәти ондан ибарәтдир ки,
онларын һамысы инсанлара мә'лум олан конкрет предмет-
ләрлә мүгајисәдә кифајәт гәдәр гејри-мүәјјән структура вә
харичи көрүнүшә маликдир. Мәсәлән, сујун конкрет
предметләр гәдәр дәгиг мүәјјән формасы јохдур, онун алдығы
форма сујун өзүнүн дејил, онун долдурулдуғу габын формасы-
дыр. Дүнјанын илк әсасы олан варлығын гејри-мүәјјән формада

təsəvvür olunmasы təsadüfi dejildir. Əvvəla, dəgig mүəjjən struktura və konkret formaja malik olan predmetin өz dəjishilmələri və cevrilmələri vasitəsi ilə bir-biriндən ən mүxtəlif əlamətlərinə kөrə fərglənən sajsыz-hesabsыz chisimləri nechə jaratdыgыny məntigi chəhətdəi ardыchыl və ziddijjətsiz jolla izah etmək chox chətindir. Ilk bashlanғыch kimi kөtүrүlmүsh predmetin dəgig struktury və formasы onun bashga chisimlərə cevrilməsinə "mүgavimət kөstərir". Dikər tərəfdən, kүndəlik həjat təchrүbəsi kөstərir ki, insana məʼlum olan bүtүn konkret əshjalarыn hamысы onlar үchүn sanki "tikinti materialыʼʼ rolуnu ojnajan bashga chisim və ja maddədən, məsələn, hejkəl mərmər gaja parchasыndan, finchan shүshədən, stol ağachdan və s. hazырlanmыsh. Bu ahырынchылар, jəʼni "tikinti materiallarыʼʼ үchүn harakterik olan bir chəhət vardыr: onlarыn hansыsa mүəjjən formaja malik olmasы sanki heч bir əhəmijjət kəsb etmir. "Bu stol ağachdan hazырlanmышdыr", dedikdə ağachын formasы haggында hechnə nəzərdə tutulmur: o fikirdə formacha tamamilə gejri-mүəjjən, mүchərrəd reallыg kimi chanlanыr. "Materialʼʼ o vaht konkret əshjaja cevrilir kи, ona konkret struktur və forma verilir, demәli, buna gədər o formacha gejri-mүəjjən varlыg kimi chыkыsh edir. Buna kөrə də bүtүn mөvchudatыn ilk tikinti materialы kimi kөtүrүlən "ilk bashlanғыchlarʼʼ elə obʼektlərdən sechilməli idi ki, onlar konkret predmetlərlə mүgajisədə kifajət gədər gejri-mүəjjən formaja malik olsun.

Lakin hansы obʼektin ilk bashlanғыch sechilməsindən asылы olmajaraq, onlar hər halda təbiətdə mөvchud olan konkret təbii maddələr idi və buna kөrə də onlar formacha azchox gejri-mүəjjən olsalar da, tam kejfijjət mүəjjənlijinə malik idilər. Gədim junan fəlsəfəsinin bashlanғыch mərhələsi үchүn bu tamamilə təbii hal kimi gijmətləndirilmәlidir, belə ki, mifoloji dүnjakөrүshүn bүtүn bashlыcha stereotiplərini hələ tamamilə gorүjүb sachlajan təfəkkүr hər chүr ən үmumi və mүchərrəd olanы jalnыz əjani shəkildə təsəvvүr olуna bilən hisси-konkret predmet shəklində gavraja bilərdi. Өz mahijjəti eʼtibarы ilə өzүnү mүchərrəd bir mүtləg gejri-mүəjjən varlыgla ejniləshdirmәjə "chalышanʼʼ ilk bashlanғыch idejasы, hələlik, əsasən əjani obrazlarla ish kөrmәji bacharan gədim junan təfəkkүrүndə jalnыz kejfijjət mүəjjənlijinə malik olan varlыg shəklində reallasha bilərdi. Buna kөrə də təfəkkүrүn hələ əjani-obrazlы

характер дашыдығы бир дөврдә "илк башланғыч" јалныз кеј-
фијјәт мүәјјәнлијинә малик олан објект шәклиндә дүшүнүлү
биләрди.

Тәфәккүр әјани образлардан азад олдугча "илк
башланғыч" идејасы да даһа мүчәррәд формада мејдана чыхыр.
Гәдим јунан атомистләринин тә'лиминдә бу өз ифадәсини
онда тапыр ки, әкәр Милет фәлсәфәсиндә вә Һераклитдә илк
башланғыч формача, јә'ни кәмијјәтчә гејри-мүәјјән идисә,
инди о кејфијјәт гејри-мүәјјәнлији дә кәсб едир. Левкипп вә
Демокрит атомлара конкрет чисим вә әшјаларын малик
олдуглары һеч бир кејфијјәт характеристикасы иснад вермир-
ләр. Атомларын варлығы онларын јалныз кәмијјәт мүәјјәнлији
илә – онларын мүхтәлиф һәндәси формалара малик олмасы
илә мүәјјәнләшир. Кејфијјәтчә гејри-мүәјјәнлик кәмијјәт геј-
ри-мүәјјәнлијинә мүнасибәтдә предмети даһа чох гејри-мүәјјән
етдијинә көрә вә "илк башлаиғыч" идејасы мәнтиги чәһәтдән
јалныз мүтләг гејри-мүәјјән варлыг кими дүшүнүлә билдијинә
көрә атомистләрин тә'лимини һәмин идејанын инкишафында
нөвбәти мәрһәлә кими гијмәтләндирмәк олар.

Гәдим јунан атомистләринин мүтләг варлыг коисепсија-
сы јунан фәлсәфәсииин ики иүфузлу чәрәјаныныи – милет вә
елеј фәлсәфәси ән'әнәләриниии мәдди тә'сири алтында
формалашмышдыр. Әкәр милет мәктәбиндән олан философ-
лар мүтләг, әбәди варлығы "илк башланғыч" шәклиндә һисси
предметләр дүнјасында ахтарырдыларса, елеј мәктәби, әксинә,
мүтләг варлығын кечичи, дәјишкән һисси предметләр
аләминдә мөвчуд олмасыны гәти инкар едирдиләр. Парменид
дин ваһид варлығы һиссләрлә гавраныла билмәз; о јалныз ағла
кәтирилә биләр, онлара көрә "Тәфәккүр вә һагтында фикир
сөјләнән предмет ејни бир шејдир". Атомистләр, бир тәрәфдән
милет мәктәбиндән кәлән ән'әнәјә садиг галараг, мүтләг
варлығы "дүнја бинасының" илк "кәрпичләри" олан илк
башланғычлар – атомлар кими тәсәввүр едир, дикәр тәрәфдән
исә Елеј философлары кими мүтләг варлығын һисси
предметләр аләминдә мөвчудлуғуну инкар едирдиләр.
Атомистләрә көрә атомлар һиссләрлә дејил, јалныз зәка илә
дәрк олуна биләрләр. Лакин елејлиләрдән фәргли олараг,
атомистләр мүтләг варлығы һисси предметләрдән кечирмә
сәдлә ајырмырлар: атомлар јалныз һәддән артыг кичик
олдугларына көрә һиссләрлә гавранмаға мүәјјәсәр дејилләр.

Мүтləг варлығын башланғычыны Елеј фəлсəфəсиндən көтүрən вə атомистləрин тə'лиминдə өз тə'сирини бурахан инкишафмəси, онун мадди вə формал (идеал) компонентləрə бөлүнмəси просеси Платон вə Аристотел системləриндə өзүнүн ən јүксək пилləсинə чатыр.

Илк башланғычын гејри-мүəјјənлији принсипинин инкишафы Платон вə Аристотелдə сон мərһələјə чатыр. Материја көмијјət вə кејфијјətчə мүтləг гејри-мүəјјənликдən ибарət олан вə буна көрə дə Платонун "гаранлыг башланғыч", "јохлуг" вə с. кими негатив епитетləрлə характеризə етдији бир аləмдир. Платона көрə материјанын бу мүтləг "нараһатлығы", гејри-дајаныглығы һисси предметлəр аləминдə һəкм сүрən дəјишкənлији вə кечичилији шərтləндирир. Белəликлə, һətта ардычыл идеалист Платон белə материја категоријасына мүрачиət етмədən кечинə билмир. Платонда материја, милетлиləрдə руһ, Һераклитдə логос, пифагорчуларда ədəд, Анаксагорда Нус (ағыл), Емпедоклда мəһəббət вə нифрət шəклиндə өз əксини тапан формал башланғыч – идеја дүнјаны изаһ етмəјин мадди башланғыч принсипи кими чыхыш едир. Платон вə Аристотел иассив, формасыз материјаны ону идарə едən фəал, јарадычы башланғыча гаршы гојурдулар. Бу гаршыгојманын арадан галдырылмасы Иитибаһ дөврү фəлсəфəсиндən башланыр. Материја илə јарадычы, илаһи күввəлəрин əзəли вə ајрылмаз вəһдətинə олан пантеист инам һərəкət вə инкишафын материјаја дахилən хас олмасы һаггындакы фəлсəфи коисепсијанын башланғычыны гојду.

Материја һаггындакы тəсəввүрləрин инкишафында јени дөврүн характерик хүсусијјəти диггəти мүтləг варлығы бүтүн мөвчудатын əсасыны тəшкил едən илк башланғыч шəклиндə ахтармаг үзəриндə дејил, бу варлығын ајрылмаз хассələринин – атрибутларының ахтарылыб тапылмасы үзəриндə чəмləшдирилмəсидир. Декарта көрə материјанын бу əсас хассəси узунлугдур. Локкун фикринчə "материја идејасы узунлуға вə сыхлыға малик субстансијадан ибарətдир; белə субстансија олан һəр јердə материја вə онун маһијјəти вардыр". Материја хассələрин дашыјычысы олан субстрат, хассələр исə бу субстрата санки механики шəкилдə "бəнд едилмиш" вə чох вахт мүстəгил мөвчудлуг кими дүшүнүлən реаллыглар шəклиндə тəсəввүр олунурду. Тəсадүфи дејилдир ки, јени дөвр материализминин баниси Ф.Бекон материјаны һисси олараг гавраныла билəн хассələрин – "садə тəбиəтləрин" мəчмусу

һесаб едирди. Материја илә онун хассәләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәтин белә анлашылмасы метафизик тәфәккүрүн биртәрәфлилији вә механики мәһдудлуғу илә шәртләнирди. Хассә категоријасының материјаја мүнасибәтдә бу чүр сәрбәст тәфсири башга бир ифратчылыға – материјаны дујғулар комплексиндән ибарәт һесаб едән беркличилији кәтириб чыхармаја билмәзди. Беркли вә онун ардычыллары хассәни субјектив шәкилдә шәрһ едәрәк ону дујғуларла ејниләшдирирди.

Лакин бүтөвлүкдә јенн дөвр фәлсәфәси үчүн материјаны хассәләрин дашыјычысы олаи, кәмијјәт вә кејфијјәт чәһәтдән мүтләг гејри-мүәјјәнлији үзүндән бизә намә'лум галан субстрат шәклиндә анламаг мејли характерик иди. Емпирик бахымдан там намә'лум олаи белә мүчәррәд варлығын гәбул едилмәси јени дөвр фәлсәфәсииин руһуна гәтијјән ујғун кәлмирди вә буна көрә дә даһа адекват консепсија илә әвәз олунмасыны тәләб едирди. Бу тәләбат XVIII әсрин көркәмлн франсыз философу Һолбах тәрәфиндән мүвәффәгијјәтлә вә парлаг шәкилдә өдәнилди. Сон дәрәчә универсал һәчмә малик олан материја категоријасының маһијјәтнни јалныз она әкс олан категорија илә – субјектлә мүнасибәтинн ашкара чыхармагла ајдынлашдырмаг оларды. Бу мүнасибәтин исә ики башлыча моменти вардыр: 1) материја субјектдәи кәнарда, ондан асылы олмајараг мөвчуддур вә 2) материја субјектә тә'сир едәрәк онда дујғу ојадыр. Һолбах тәрәфиндән материјаја верилән тә'риф мәһз бу ики чәһәти өзүндә бирләшдирир: "**Бизә мүнасибәтдә материја, үмумијјәтлә, бизим һиссләримизә һансы јолла тә'сир көстәрән бүтүн шеjләрдир...**"[1]. Сонралар бу тә'риф диалектик материализм тәрәфиндәи бүтүнлүклә мәнимсәнилә-рәк, систематик тә'лимә чеврилди. Марксист фәлсәфн консепсија бунлара әсасланараг материјаја "инсаны әһатә едән објектив реаллыг", "һисс үзвләримизә тә'сир едәрәк дујғу әмәлә кәтирән шеј", "ннсаны әһатә едән тәбии вә сосиал варлыг" вә с. кими тә'рифләр вермишдир. Нәһајәт, диалектик материалист фәлсәфәдә материјанын белә тә'рифи мејдана чыхмышдыр: "**Материја – инсана өз дујғулары илә верилән, дујғуларымыздан асылы олмајараг мөвчуд олан вә дујғуларымызда әкс олунан, сурәти алынан, ии'ikас едән објектив**

[1] Гольбах П. Система природы. М., 1940, с. 22.

реаллығы көстәрмәк үчүн фәлсәфи бир категоријадыр”. (**В.И.Ленин**).

Һолбахын тә’рифиниң вә материјаныи марксист анлајышының мүһүм методоложи вә нәзәри әһәмиҗҗәти ондадыр ки, о материјаны һеч бир “илк башлаиғычла” вә конкрет чисимлә ејниләшдирмир. Материјаны һансыса “илк башланғычла” ејниләшдирмәјии иерспективсизлији вә јарарсызлығы мүасир микроаләм физикасынын вердији мә’луматлар бахымындаи хүсусилә ајдын көрүнүр. Мә’лум олур ки, бүтүн тәбиәтин “гурулдуғу” һеч бир мүтләг, ән елемеитар илк објект мөвчуд дејилдир. Елмин сон вахтлара гәдәр елементар, јә’ни структурсуз гәбул етдикләри һиссәчикләрин өзләринин мүрәккәб гурулуша малик олдуглары ашкара чыхмышдыр.

Материјанын јеканә әсас хассәси онун маддилијидир. Бә’зәи маддиликлә “објектив реаллыг” категоријаларыны ејни мә’нада ишләдирләр. Лакин предмет вә һадисәләр арасында елә мүнасибәтләр вардыр ки, онларын мөвчудлуғу субјектдән асылы дејилдир (мәсәлән, мәкаи вә заман мүнасибәтләри). **Материјанын “јеканә хиссәсини објектив реаллыг” һесаб етмәк** белә мүнасибәтләрә материја статусу вермәк демәкдир. Демәли, “маддилик” тәкчә објектив реал олмаг дејил, һәм дә субјектә тә’сир едәрәк, онда дујғу ојатмаг габилиҗҗәтидир. Маддилик вә објектив реаллыгла јанашы, материјанын ән үмумилик, түкәнмәзлик, јарадылмазлыг, сонсузлуг, даим һәрәкәтдә олмаг, әбәдилик вә с. кими фәлсәфи хассәләриниң дә олдуғуну гејд етмәк олар.

“Варлыг” вә “материја” анлајышларынын мүһүм субстансионал әһәмиҗҗәти дә вардыр. Субстансија – латынча “substancia” сөзүндәи олуб маһиҗҗәт, илкнн әсас демәкдир. Демәли, бу анлајышларын әһәмиҗҗәти одур ки, иисанлара керчәклиҗә мүнасибәтдә дүнјакөрүшү вә методоложи истигамәт көтүрмәк имканы верир, дүнјакөрүшү бахымындаи илкин әсас, истинадкаһ верир. Бу бахымдан варлыг, материја анлајышларыиа илкин субстансија кими бахдыгда онун монист, дуалист вә еклектик дүнјакөрүшү истигамәтләри мејдана чыхыр. Монист дүнјакөрүшү – “мадди” вә ја “идеал” оланы илкин субстансија һесаб едәрәк ја “материалист монизми”, ја да “идеалист монизми” әмәлә кәтирир. Һәр икисиии ејни дәрәчәлн, јанашы мөвчуд олан субстансијалар кими гәбул етмәк “дуалист” бахышлара сәбәб олур. Онлары дејил, даһа башга анлајышлары (субјект, шүур, шәхсиҗҗәт, мәнтиг, руһ,

Аллаһ вә и.а.) илкин субстансија кими гәбул етмәк вә фәлсәфәдә еклектисизм мөвгејиии мејдана кәтирир.

3. Һәрәкәт

Инсанларын күндәлик төчрүбәси вә тәбиәтшүнаслыгы вердији фактлар белә бир үмумфәлсәфи нәтичә чыхармаг имкан верир ки, дүнјада мүтләг сүкунәтдә олан һеч бир реаллыг мөвчуд дејилдир. Бизи әһатә едәи һәр бир предмет вә һадисәдә һәмишә бир-бириня әкс олан ики моменти көрмәк мүмкүндүр: бир тәрәфдәи објект өз кејфијјәт мүәјјәнлијини бүтөвлүјүнү вә дајаныглыгыны мүәјјән заман иитервалы әрзиндә горујуб сахлајараг, санки өзүнә бәрабәр галыр. Дикәр тәрәфдән исә бәшәр практикасы сүбут едир ки, әбәди олан һеч нә јохдур; објектин өзүнүн өзүнә бәрабәр галмасы нисби характер дашыјыр, чүнки онда баш верән арамсыз дәјишиклик просеси кеч-тез предметин јох олуб кетмәсинә, јенинин јаранмасына кәтириб чыхарыр. Предмет вә ја һадисәнин сабитлији, онун дајаныглыгы мүвәггәти, бу дајаныглыгын иозулмасына кәтириб чыхараи дәјишилмәләр исә арасыкәсилмәз просес олдугундан објектләрин зәрури тәрәфләри кими чыхыш едән сүкунәт моменти нисби, дәјишкәнлик исә мүтләг характер дашыјыр. Дүнјаја олан бу динамик бахыш тарихән мүхтәлиф формалар алан фәлсәфи **һәрәкәт** консепсијасыны мејдана кәтирмишдир.

Фәлсәфәдә **һәрәкәт** дедикдә, үмумиjјәтлә һәр чүр дәјишкәнлик баша дүшүлүр. Материализмә көрә дүнја јалныз материјадан, онун һалларындан вә хассәләриндән ибарәт олдугундан вә гејд етдијимиз кими, дәјишкәнлик просесиндән кәнарда һеч бир шеј мөвчуд олмадыгындан һәрәкәт материјанын атрибуту, онун "мөвчудлуг үсулу" кими анлашылыр. Лакин һәрәкәт категоријасының белә кениш тәфсири бүтүн тарихи дөврләр үчүн характерик дејилдир.

Милет мәктәби үчүн һәрәкәт ироблемн мөвчуд дејилдир, чүнки дүнјанын дахили фәаллыгы вә һәрәкәтлији һеч бир сүбута еһтијачы олмајан өзлүјүндә ајдын бир факт кими тәсәввүр олунурду. Белә бир дүнјадујуму, үмумиjјәтлә дәјишкәнлик кими баша дүшүлән, мүчәррәд һәрәкәт категоријасыны доғура билмәзди. Тәсадүфи дејилдир ки, илк јунан философларынын әсәрләриндәи бизә гәдәр кәлиб чатмыш фрагментләрин һеч бириндә һәрәкәти ифадә едән

мүчәррәд терминләрә раст кәлмирик. Мәсәлән, Аиаксимандр һеч вахт дүнјанын илк башланғычыны – апејрону әбәди һәрәкәтдә олан варлыг кими дејил, "гочалмајан", "өлмәјән" вә "мәһв олмајан" кими характеризә едир. Һәтта гәдим јунан диалектикасынын нәһәнк симасы олан Һераклит белә "һәрәкәт", "дәјишкәнлик" вә с. кими мүчәррәд сөзләр ишләтмир; универсал үмумдүнја просесини о, "јухары-ашағы јол" – олдан дүнјанын тәшәккүл тапмасы вә ахырынчынын јеиидәи ола чевирилмәси кими ифадә едир.

Һәрәкәт вә сүкунәт һагтындакы мәсәләни илк дәфә оларағ, јалныз Елеј философлары дискуссија предметиие чевирдиләр. Бу вахта гәдәр сарсылмаз вә өзлүјүндә ашкар бир һәјат факты кими гавранылан һәрәкәтин мөвчудлуғуна олан "аналанкәлмә" инам шүбһә алтына алынды. Елеј фәлсәфәси һәрәкәт мәсәләсини мәһз бир проблем кими бүтүн кәскинлији илә гәдим јунан мүтәфәккирләри гаршысында гојду. Лакин Елеј мәктәби һәрәкәт проблемини јалныз гојмагла кифајәтләнәрәк, ону нәзәри тәһлилә чәлб етмәди. Фәлсәфи һәрәкәт консепсијасынын формалашмасында сон дәрәчә мүһүм бир аддымы Емпедокл вә Анаксагор атдылар: онлар илк дәфә оларағ һәрәкәтин мәнбәји (Емпедоклда **мәһәббәт** вә **нифрәт**, Анаксагорда **ағыл**, "**нус**" формасында) кими фундаментал мәсәлә галдырдылар. Сөзүн там мә'насында үмуми дәјишкәнлик иросесииин һеч бир конкрет нөвүнә (механики јердәјишмә, кејфијјәтчә дәјишмә, јаранма, јох олма вә с.) мүнчәр едилмәјән вә интуитив оларағ, үмумиjјәтлә "дәјишмә" кими гавранылан мүчәррәд "һәрәкәт" категоријасы илә илк дәфә пифагорчуларын, хүсусән Филолајын тә'лиминдә растлашырыг. Һәрәкәт һагтында илк систематик нәзәри тә'лими исә јалныз Платон, хүсусән дә Аристотел јаратдылар. Онларда һәрәкәт һагтында пифагорчуларын дәрин мә'насы олан интуитив тәсәввүрләринин јерини һәрәкәт категоријасына верилән дәгиг нәзәри тә'рифләр әвәз етди. Бурада јалныз Аристотелин тә'рифини вермәк кифајәт едәр: "Һәр бир нөвдән олан мүмкүн варлыгла керчәк варлыг фәргләндијинә көрә **мән һәрәкәт дедикдә имкан шәклиндә оланын һәјата кечмәсини баша дүшүрәм**"[1].

Јени дөврдә дүнјанын механики мәнзәрәсинин формалашмасы вә һәрәкәтин бүтүн нөвләри ичәрисиндә јалныз

[1] *Аристотель*. Сочинения, в 4-х т., т.1, М., 1975, с. 289.

механики јердәјишмәнин һәртәрәфли вә дәриндән өјрәнилмәси үзүндән бүтөвлүклә һәрәкәт анлајышыны механики јердәјишмә илә ејниләшдирмәк мејли үстүнлүк тәшкил едирди. XVIII әср франсыз материалистләринин бир сыра мүлаһизәләри һәрәкәт анлајышынын бу механики мәһдудлуғуна гаршы јөнәлсә дә, һәрәкәтин кејфијјәт чохчәһәтлијә һагтындакы мүддәа елм вә фәлсәфәдә јалныз XIX әсрин икинчи јарысында көк сала билди. XIX әсрин 40-чы илләриндә енержинин сахланмасы вә чевирилмәси ганунунун кәшфи һәрәкәтин һечдән јаранмамасы вә итмәмәси, онун јалныз бир кејфијјәт һалындан дикәринә чевирилмәси һагтындакы тәсәввүрүн гәрарлашмасында һәлледичи рол ојнады. Ф.Енкелс һәмин дөврдә елм вә тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләрини үмумиләшдирәрәк, һәрәкәтин әсас формаларыныи ашағыдакы тәснифатыны вермишдир: 1) механики һәрәкәт; 2) физики һәрәкәт; 3) кимјәви һәрәкәт; 4) биоложи һәрәкәт вә 5) сосиал һәрәкәт. Бу тәснифат XIX әсрии орталарында елм вә тәбиәтшүнаслығын вердији мә'луматлара әсасландығындан, тәбиидир ки, елмин бүкүнкү ниһишаф сәвијјәси бахымындан мүәјјән дәјишикликләрә мә'руз галмаја билмәз. Һәмин дөврдә механики һәрәкәт ән садә һәрәкәт нөвү һесаб едилирди вә белә күман едилирди ки, физики һәрәкәт (истилик, електромагнетизм вә с.) ефир һиссәчикләриниин, атом вә молекулларын механики һәрәкәтиндән башга бир шеј дејилдир. Демәли, белә чыхырды ки, физики вә дикәр һәрәкәт формаларынын әсасында механики һәрәкәт дурур. Лакин микрофизиканын бүкүнкү мә'луматлары сүбут едир ки, әслиндә механики һәрәкәт өзү јалныз елементар һиссәчикләрин чевирилмәсинин, електромагнит, нүвә, зәиф вә гравитасија гаршылыглы тә'сирләринин мүрәккәб комбинасијасынын иәтичәсиндә мүмкүн олур. Нәһајәт, о дөврдә белә күман едилирди ки, физики һәрәкәт кимјәви һәрәкәт үчүн база ролуну ојнајыр. Лакин елм физики һәрәкәт һагтындакы тәсәввүрләрә чидди дәјишиклик кәтирмишдир; бу күн физики һәрәкәтлә кимјәви һәрәкәт арасындакы мүнасибәти бирмә'налы гијмәтләндирмәк олмаз. Микроаләмдә кедән физики гаршылыглы тә'сирләр кимјәви һәрәкәти, бу ахырынчы өзү исә физики һәрәкәтин башга нөвү олан молекулјар-истилик иросесләриннн мөвчудлуғуну шәртләндирир.

Үмумијјәтлә, һәрәкәт формаларынын кејфијјәт мүхтәлифлији материјанын өзүнүн кејфијјәтчә мүхтәлиф структур

тәшкили сәвиjjәләринә малик олмасы илә шәртләнир. Материjанын структур тәшкили сәвиjjәләри онун садәдән мүрәккәбә, ибтидаидән алиjә доғру инкишафынын пилләләри олдуғундан һәр бир jухары һәрәкәт формасынын тарихән тәшәккүл тапмасыны да ашағы һәрәкәт формаларынын инкишафының нәтиҹәси кими тәсәввүр етмәк олар. Һәрәкәтин мүхтәлиф формалары арасында кенетик әлагә мөвҹуддур, jә'ни һәр бир jухары һәрәкәт формасы бирдән-бирә дејил, jалныз ашағы формаларын базасында jараныр вә онлары өзүндә әһатә едир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, jухары һәрәкәт формасы ашағы һәрәкәт формаларынын механики мәҹмусундан ибарәтдир. Мәсәлән, биоложи һәрәкәт формасы механики, физики, кимjәви просесләр әсасында jараныр вә бу һәр үч һәрәкәт формасыны өзүндә бирләшдирир. Лакин биоложи һәрәкәти физики вә кимjәви һәрәкәтин ҹәминдәи ибарәт һесаб етмәк кобуд сәһв оларды. Jухары һәрәкәт формасы ашағы формалары бәртәрәф едилмиш шәкилдә өзүндә бирләшдирир, бу бирләшмә онларын садә ҹәми jох, мүрәккәб синтезиндән ибарәтдир. Буна көрә дә һәр бир jухары һәрәкәт формасы кејфиjjәт өзүнәмәхсуслуғуна малик олуб, ашағы һәрәкәт формаларында фәалиjjәт көстәрмәдән спесифик ганунлара табедир.

Һәрәкәт формаларынын тәснифатына даир мүасир бахышларда мүәjjән тәклифләр дә ирәлн сүрүлүр. Бә'зиләри тәбиәт вә һуманитар елмләрин наилиjjәтләри әсасында һәрәкәтин формаларыныи гејри-үзвү аләмдә, үзвү аләмдә вә ҹәмиjjәтдә һәрәкәт кими үч формасыны гејд едирләр. Бу бөлкүнү башга шәкилдә ҹансыз тәбиәтдә, ҹанлы тәбиәтдә вә ҹәмиjjәтдә һәрәкәт кими дә ифадә едәнләр вар. Бу формаларын һәр биринdә jухарыда гејд олунмуш һәрәкәт формаларынын да бир нечәси вә jа һамысы синтез һалында фәалиjjәт көстәрирләр. Һәрәкәт формалары сырасында електрон һәрәкәти, космик һәрәкәт, кеоложи һәрәкәт вә с. кими jени формалар тәклиф едәнләр дә вардыр. Лакин онларын сајыны артырмаға еһтиjаҹ jохдур. Онлар һамысы гејд олунмуш беш форманын бу вә jа дикәр аспектләри, чаларларыдыр.

Һәрәкәтин ики әсас типини ајырд етмәк олар. Биринҹидә иредмет вә jа һадисәдә баш верән дәjишикликләр онун нисби сабитлиjини позмур, обjект вә кејфиjjәт мүәjjәнлиjини сахлајыр. Һәр бир предметин мөвҹудлугу,

əslində onun öz əsas keyfiyyətini qoruyub saxlamaq demək dir. Lakin predmetin mövcudluğu əbədi olmadığına görə, o keç-tez jox olub kedir, jə'ni öz əsas keyfiyyətini itirərək, jeni keyfiyyət kəsb edir. Predmetin bir keyfiyyət halından dikərinə kečməsi ilə müşajiət olunan dəyişmələr hərəkətin **ikinči** əsas tipiini təşkil edir. Obyektin əvvəlki keyfiyyət halında kizli galan potensial imkanlarının reallaşmasi şəklində baş verən keyfiyyət dəyişməsi **inkişaf** adlanır. Inkişaf prosesinin iki əsas növünü kəstərmək olar: materijanın ejni bir struktur təşkili səvijjəsinin hüdudlari daxilində baş verən keyfiyyət dəyişmələri və bir səvijjədən dikər səvijjəjə kečid xarakterizə olunan keyfiyyət čevrilmələri. Birinčilərə misal olaraq uldızların təkamülü prosesini, canlı aləmin jeni bitki və hejvan növlərijinin meydana kəlməsini və s. göstərmək olar. Gejri-üzvü təbiətdən canlılar aləminə nəhajət, čəmijjətin təşəkkül tapmasına kətiriб čıxarma inkişaf isə ikinčijə misal ola biler. Hərəkətin əsas formalari ən ümumi şəklində məhz bu ikinči prosesi əks etdirirlər.

Burada, gısa şəklində də olsa, **hərəkət və sükunət qarşılıqlı münasibətinə** də nəzər salmag lazımdır. Bu halda gəbul edirik ki, obyektiv kerčəkliкdə hərəkət mütləq və əbədidir, onda sükunətdən danışmağına dəjərmi? Əkər hərəkət də varlıq və materija kimi sonsuz, jaradılmaz və məhv edilməzdir, onların atributudur, onda sükunət nədir? Əlbəttə: kerčəkliкdə sükunətin də zərurи jeri vardır, onda jan kečmək olmaz. Kerčəkliкdəki dəyişikliklərin ümumi ahınında zərurи şərt kimi sükunət momentləri də vardır. Lakin bu sükunət momentləri bütövlükdə varlığa dejil, müəjjən zaman daxilində təzahür edən konkret hadisə və prosesləre aiddir. Demeli, sükunət halı varlığın ajrı-ajrı konkret təzahürlərində, ümumi ilə müqajisədə meydana čıxır. Sükunət halında predmet öz keyfiyyət halında galır. Čismin sükunəti nisbidir, o, həm də varlığın, materijanın ümumi əbədi hərəkətində hərəkət edir.

4. Məkan və zaman

Dünjada mövcud olan bütün predmet və hadisələr müəjjən tərəflərdən ölčü anlajışını tətbig etmək mü-

күндүр. Бу өлчү ән мүхтәлиф характер дашыја биләр. Өлчү олараг чисимләрин узунлуғуну, енини, һүндүрлүјүнү, онларын һәчмләрини нәзәрдә тутмаг мүмкүндүр. Предметләр бир-бириндә нәзәрән мүхтәлиф вәзијјәтләрдә – јухарыда, ашағыда, сағда, сағда вә с. јерләшә биләрләр. Чисимләрин малик олдуғлары бу хассә вә мүнасибәтләр **мәкан** категоријасынын мәзмунуну тәшкил едир.

Предмет вә һадисәләрин нисби сабитлијинин, дајаныглығынын, кејфијјәт бүтөвлүјүнүн дә өлчүсү вардыр. Һәмин өлчү предметин вә ја просесин мөвчудлуг, даваметмә мүддәтини ифадә едир вә **сүрәклик** адланыр. Чисим вә һадисәләр нәинки өз јерләшмәләринә көрә, һәмчинин универсал јаранма вә јох олуб кетмә актларына нәзәрән дә бир-бири илә мүәјјән мүнасибәтләрдә олурлар. Бу ахырынчылар өз әксини "әввәл", "сонра", "кеч", "тез" вә с. кими анлајышларда тапыр. Објект вә просесләрин сүрәклији вә онлар арасындакы "кеч", "тез" кәбилдән олан мүнасибәтләр **заман** категоријасынын маһијјәтини тәшкил едирләр.

Мәкан вә заман варлығын ән харичи вә билаваситә бәлли олан характеристикалары олдугларына көрә, диалектик материализм онлары материјанын мөвчудлуғунун објектив-реал формалары кими нәзәрдән кечирир.

Демәли, мәкан вә заман варлығын, материјанын мөвчудлуғунун објектив реал формаларыдыр. Керчәкликдәки бүтүн чисим вә просесләр мүәјјән мәкан вә заманда мөвчуддурлар. **Мәкан – мадди чисимләрин вә һадисәләрин мүәјјән јер тутумуна малик олмасыны, чисимләр арасында хүсуси сүрәтдә јерләшмәсини ифадә едир. Заман исә чисим вә һадисәләрин мүәјјән ардычыллыг вә сүрәкликлә давам етмәсини, дөврләр, мәрһәләләр үзрә инкишаф етмәси хассәсини ифадә едир.** Мәкан-заман објективдир, инсан шүурундан асылы дејилдир. Мәкан-заман сонсуздур, түкәнмәздир, онларын сонсузлуғу конкрет чисим вә һадисәләрин сонлулуғунун вәһдәтиндән, мәчмусундан јараныр. Керчәкликдәки **бүтүн чисим, һадисә вә просесләр дөрдөлчүлү мәкан-заман хассәләринә маликдир.** Бу о демәкдир ки, һәр бир мадди чисмин мәканда үч өлчүсү вардыр: узунлуғу, ени, һүндүрлүјү. Мүвафиг сүрәтдә бу чисим бир-бириндә перпендикулјар үч истигамәтдә һәрәкәт едә биләр. Заманын исә јалныз бир өлчүсү вардыр: чисимләр заманча анчаг кечмишдән кәләчәјә доғру бир истигамәтдә һәрәкәт едә биләрләр. Заман

гајытмаздыр, кечмиши гајтармаг мүмкүн дејилдир, заман ан
ирәлијә һәрәкәт едир.

Мәкан вә заман һагтындакы тәсәввүрләрин мејд
кәлмәси вә онларын категоријалар шәклиндә тәшкили ү
бир тарихи јол кечмишдир. Бу тарихи просеси, хүсусән за
һагтындакы тәсәввүрләрин инкишафы тимсалында әјан
шәкилдә изләмәк мүмкүндүр. Чәмијјәтин инкишафынын ел
бир мәрһәләси олмушдур ки, инсанлар һәмин дөврдә үс
мүддәт варлығын заман характеристикасыны санки һис
етмәмишләр. Чәмијјәтин гәбилә-ичма тәшкили, һәр бә
фәрдин өз ичмасындан, бу ахырынчыиын исә бүтөвлүкдә он
өһатә едән тәбии мүһитдән амансыз асылылығы һәмин дөвр
тәфәккүр тәрзинә өз тә'сирини көстәрмәјә билмәзди.

Лакин бу чүр тәфәккүр ибтидаи чәмијјәт үчү
характерик олан мүвафиг стереотип доғурмаја билмәзди: инди
мөвчуд олан һәр шеј артыг узаг кечмишдә дә мөвчуд иди;
"инди", кечмишин әбәди дөврәнындан башга бир шеј дејилдир.
Тәсадүфи дејилдир ки, архаик мифләрдәки сүжетләрин һеч
биринде "кечмиш", "инди" вә "кәләчәк" арасында кечидләр
вә үмумијјәтлә бу категоријалар өзләри мөвчуд дејилдир.
Дүнјанын нә вахтса формалашмыш илкин һалы, һәмин
мифләрдә демәк олар ки, дәјишилмәдән һәр јердә вә һәмишә
мөвчуд реаллыг кими иштирак едир. Үмумијјәтлә, мифоложи
тәфәккүрә дәјишкәнлик, просессуаллыг идејалары јабанчыдыр.
Нә вахтса баш верән һадисә мифдә һеч вахт тамамланыб башa
чатмыр. Ән гәрибәси будур ки, һадисә нәинки баш вериб
гуртармыр, о һеч давам да етмир. Мифик һадисә һагтында
јалныз ону демәк олар ки, о әбәди мөвчуддур, лакин
башланғычы вә сону, ардычыл аралыг мәрһәләләри олан
просес шәклиндә дејил, мүтләг, дејишмәз олан предмет, әшја
шәклиндә мөвчуддур.

Мәкан вә заман һагтындакы тәсәввүрләрин тәзәчә
формалашмаға башладығы илк дөврләрдә гәдим инсанын
тәфәккүрү онлары һәлә мадди предмет вә һадисәләрин ајрыча
бир тәрәфи кими сечиб ајыра билмирди. Варлығын мәкан вә
заман характеристикасы онунла там битишик шәкилдә
тәсәввүр олунурду. Мәсәлән, һәтта Һомердә белә "күн" сөзү
заман анлајышы илә чох зәиф бағлы иди; о заман вахиди
олмагдан даһа чох һансыса бир тәбии предмет кими, санки
просесин "јериши", аддымы кими тәсәввүр олунурду. Мәкан
һагтында тәсәввүрүн мадди предметләрин өзүндән тәчрид

олунараг, мүстәгил варлыг кими анлашылмасына илк дәфә
оларағ атомистләрин тә'лиминдә растлашырыг. Демократ
мәканы бошлугла ејниләшдирәрәк, онун мөвчудлуғуну атом-
ларын мөвчудлуғу гәдәр реал һесаб едирди. Мәканы мадди
предметләрдән асылы олмајараг мөвчуд олан мүстәгил
варлыгдан ибарәт һесаб едәи бахыш **субстансионал** консепсија
адланыр. Замана мүнасибәтдә субстансионал консепсија мә-
канла бирликдә систематик олараг илк дәфә Њјутонун мүтләг
мәкан вә заман консепсијасында өз әксини тапмышдыр.
Њјутона көрә, мәкан-заман мадди чисимләрин мүәјјән арды-
чыллыгла јерләшдији рәфләр, пилләләрдир.

Субстансионал консепсијанын әксинә оларағ, Лејбнитс
мәкан вә заманын релјасион консепсијасы дејилән тә'лимини
ирәли сүрмүшдүр.

Релјасион консепсија мәкан вә заманын мадди објект вә
просесләрдән асылы олмајараг, мүстәгил мөвчудлуғуну инкар
едәрәк, онларын маһијјәтини предмет вә һадисәләр арасын-
дакы хүсуси тип мүнасибәтләрдә көрүр. Релјасион консепсија
өз башланғычыны Аристотелин мәкан вә заман тә'лиминдән
көтүрүр. Сонралар релјасион консепсија диалектик материа-
лизмин мәкан вә заман тә'лиминин өсасыны тәшкил етди.

Мәкан вә заман варлығын халис харичи характери-
стикаларыдыр. Бу категоријаларда предмет вә һадисәләр ара-
сында мөвчуд олан һеч бир дахили, мадди әлагә вә
асылылыглар өз әксини тапмамышдыр. Онлар санки инсанын
дүнја илә тәмасында дүнјанын инсана ән илк көрүнәи
тәрәфләридир. Мәкан вә заман категоријалары васитәси илә
дүнја инсан тәфәккүрүндә бирбаша, васитәсиз сурәтдә әкс
олунур. Инсанын күндәлик һәјатында, ичтимаи практикасы вә
нәзәри фәалијјәтиндә дүнја өзүнү илк нөвбәдә вә һәр шеидән
әввәл өз мәкан вә заман характеристикалары васитәси илә
тәзаһүр етдирир. Тәсадүфи дејилдир ки, Һекел мәканы –
"тәбиәтин илк вә ја билаваситә тә'рифи..., онун васитәләрдән
мәһрум фәргсизлији" адландырырды.

Мәкан вә заман категоријаларынын варлығын заһири
характеристикалары олмасы о демәкдир ки, бу категорија-
ларын мәзмуну материјанын структурлуғуна вә кејфијјәт
фәргләриие (мүхтәлифлијинә) мүнасибәтдә там нејтралдыр. Бу
категоријаларда идракын дүнјаја нүфуз етмәсинин елә
сәвијјәси әкс олунур ки, һәмин сәвијјәдә предмет вә
һадисәләр арасындакы јалныз кәмијјәт фәргләрп вә мүнаси-

бәтләри тәзаһүр едир, јә'ни варлыг өзүнү кәмијјәт бахымындан диференсасија едәрәк фәрдиләшдирир. Јә'гин ки, һәкиги мәканы "халис кәмијјәтлә" ејниләшдирмәси дә елә бу вәзијјәтлә бағлыдыр. Предметин идрак објектинә чевриlмәси үчүн о һәр шејдән әввәл, конкрет бир мүәјјәнлик кими гәбул едилмәлидир. Предметин мәкан вә заманда мөвчудлуғу онун белә конкрет мүәјјәнлик кими гәбул едилмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Реаллығын идрак објекти кими илкин гејдә алынмасы она олан һәр чүр дикәр мүнасибәт формаларының әсасында дурдуғундан, мәкан вә заман предмет үзәриндә һәр чүр (мәнгиги, физики вә с.) әмәлијјат апармағын көклү шәртләри кими чыхыш едирләр.

Мәкан вә заман категоријаларының мәзмунунда варлығын һеч бир дахили әлагәсинин, кејфијјәт мүәјјәнлијинин әкс олунмамасы факты чох чидди әһәмијјәт кәсб едән нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Бу һәр шејдән әввәл, о демәкдир ки, мәкан вә заман материјанын мүхтәлиф структур тәшкили сәвијјәләриnә мүнасибәтдә нејтрал галмалыдыр. Јә'ни материјанын хассәләриндәки һәр һансы сәвијјәли кејфијјәт дәјишмәләри мәкан вә заман категоријаларының структурунда һәр һансы дәјишиклик доғура билмәз. Илк бахышда бу нәтичә нисбилик нәзәријјәсинин вә мүасир квант физикасының вердији фактлара зидд көрүнә биләр. Нисбилик нәзәријјәсинә көрә нредметләрин һәрәкәт истигамәтиндәки өлчүсү вә һадисәләрин баш вермә мүддәти онларын јерләшдији һесаблама системинин ниспи һәрәкәт сүр'әтиндән асылыдыр. Үмуми нисбилик нәзәријјәсинә көрә јүксәк интенсивлилик гравитасија саһәләриндә заман гравитасија саһәсинин зәиф олдуғу јерләрдәкинә нисбәтән ләнкијир. Квант механикасы исә микроһиссәчији һәрәкәтдә олан објектин мүһүм мәкан характеристикасы олан "трајекторија"дан мәһрум едир. Бүтүн бу дејиләнләри адәтән материјанын хассәләринин дәјишилмәсиндән асылы олараг мәкан вә заманын да үјғун хассәләринин дәјишмәси кими шәрһ едирләр.

Лакин тәбии-елми нәзәријјәләрин дигтәтли тәһлили көстәрир ки, бу ахырынчы иддиа тәбиәтшүнаслығын позитивист методолокија әсасында шәрһинин билаваситә нәтичәсидир. Нисбилик нәзәријјәсини көтүрәк. Ејнштејн белә һесаб едирди ки, заман анлајышы өлчмә просесиндән (саатлардан) кәнарда мәзмунсуз анлајышдыр; һәр һансы

просесин өлчмә әмәлиjjатындан кәнарда өз-өзлүjүндә hеч бир мүддәти jохдур. Бу иддиадан олдугча принсипиал әhәмиjjәти олан белә бир нәтичә чыхыр: заман анлајышынын мәзмуну jалныз өлчмә просесиндә формалашдығындан харичи аләмдә она уjғун көлән објектив характеристика мөвчуд дејилдир. Бу ахырынчы мөвге исә артыг физики дејил, фәлсәфи характер дашыjыр вә истәнилән фәлсәфи консепсија кимн hеч бир конкрет тәбии-елми нәзәриjjәнин, о чүмләдән, нисбилик нәзәриjjәсннин нәтичәси ола билмәз. Демәли, заман категоријасыны өлчмә илә ејниләшдирән нөгтеји-нәзәр өзү дә физикн дејил, фәлсәфи мәзмун дашыjыр.

Нисбилик нәзәриjjәсннии мәкан вә заман анлајышларына мүнасибәтдә етдиjи jеканә радикал дәjишиклик онун бу анлајышларын маhиjjәти ироблеминн hәлл етмәсиндә дејил, мәкан вә заманын өлчүлмәси проблемини гоjуб hәлл етмәсиндән ибарәтдир. Физик "заман" анлајышыныи өлчмә просесиндәи (саатлардан) кәнарда hеч бир мәзмун дашымадығыны иддиа едәркән белә бир факты нәзәрә алмыр ки, өлчмә просесинә башлајаркән о физиканын вә hәтта бүтөвлүкдә тәбиәтшүнаслығын дејил, бүтүн мәдәни-тарихи просесин кедишиндә формалашмыш конкрет заман анламындан чыхыш етмәлидир. Классик механика Орта әсрләр, Интибаh вә Jени дөвр мәдәнииjjәтләриннн гоjнунда формалашмыш хәтти заман консепсијасына әсасланыр. Нисбилик нәзәрnjjәси бу консепсијаја гәтиjjән тохунмады; о садәчә олараг вахтын өлчүлмәси нәтичәләринин өлчмә үсулундан асылы олмамасы hаггындакы классик тәсәввүрлә бирдәфәлик үзүлүшдү.

Мәкан вә заман анлајышларынын онларын өлчүлмәси үсуллары илә әвәз олунмасы сырф тәбин-елми тәдгигәт чәрчивәсиндә әксәрән мәгбулдур.

Лакин А.Ејнштејн вә онун ардычыллары бу мәнтиги әмәлиjjаты елми тәдгигатын мәhдуд чәрчивәсиндән кәиара чыхарараг, она сон дәрәчә кениш шәрh вердиләр; физиканын мәкан вә заман анлајышларыны онларын өлчүлмәси үсуллары илә әвәз етмәсини елми идракын конкрет методу кими дејил, бу анлајышларын мәзмунунун бүтөвлүкдә hәмин өлчмә үсуллары илә там ејиjjәти кими шәрh етдиләр. Елми идракын конкрет методларынын белә кениш мә'нада тәфсири ән јахшы hалда фәлсәфи категоријаларын мәзмунунун конкрет елми анлајышларла мәhдудлашдырылмасына кәтириб чыхарыр. Бу исә халис позитивист мөвгедир, чүнки позитивизм мәзмуну

коикрет елми тәдгигат һүдудларындан кәнара чыхан һәр шүур анлајышы метафизик адландырараг, мәзмунсуз анлајыш кими атмағы тәклиф едирди.

VII ФӘСИЛ

ШҮУР

1. Шүур – керчәклијин ин'икасыдыр, јүксәк тәшәккүллү материјаныи (инсан бејнинин) хассәсидир

Бәшәријјәт тарихиндә әлдә едилмиш бүтүн маддн вә мә'иәви сәрвәтләр үчүн инсан өз шүуруна борчлудур. Шүурлу фәалијјәт нәтичәсиндә инсан илк ибтидаи даш аләтләрдән башламыш мүасир мүрәккәб техноложи просесләрә гәдәр тәрәгги јолу кечмишдир, дүнјанын тәбии-елми материалист мәнзәрәсини јаратмышдыр. Инсан өз шүурлулуғу сајәсиндә әтраф аләми дәрк едәрәк тәбиәт вә чәмијјәт ганунларыны мәнимсәмәклә онлардан әмәли мәгсәдләри үчүн истифадә едир. Шүур сајәсиндә инсан бешији олан јер күрәсинин тәбиәтини өјрәнмиш, үзүнү космик фәзаја чевирмиш, сраја учмуш, Ајын вә дикәр космик чисимләрин сирләринә бәлә олмаға башламышдыр.

Бүтүн бу чәһәтләринә көрә инсанлар һәлә чох гәдим дөврләрдәи чәмијјәт һәјатында шүурун јер вә әһәмијјәтини илаһиләшдириб, ону "мүтләгләшдирмишләр". Шүура "руһ", "мә'нәви варлыг", инсан бәдәниндәи кәнарда мөвчуд олан "көзәкөрүнмәз күввә" кими бахан ибтидаи инсан, ону бүтүн чәмијјәт һадисәләриниин, тәбиәт вә инсанын өзүнүн мөвчудлуғунун әсасына гојмуш, она ситајиш етмишдир. Ибтидаи инсана елә кәлмишдир ки, һәјатда баш верән бүтүн јахшы вә нис һадисәләр руһун (шүурун) фәалијјәти нәтичәсидир. Јухукөрмә, өлүм, хәстәлик вә с. руһун бәдәни мүвәггәти вә ја һәмишәлик тәрк етмәси илә изаһ едилирди. Руһ бәдәни мүвәггәти тәрк едәндә куја хәстәлик, һәмишәлик тәрк едәндә исә өлүм баш верир. Бүтүн тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри дә руһун фәалијјәт тә'сири илә бағланылырды. Бу тәсәввүрләр әсасында бәдәнә инсбәтәи руһун биринчилији, әбәдилији вә мүәјјәнедичилији һаггында ибтидаи анимистик тәсәввүрләр формалашмыш вә нәслдәи нәслә кечмишдир. Мүасир дүнја

дилләриндә дә руһа е'тигад, руһун әбәдилији, "өлмәзлији" һаггында тәсәввүрләр јашамагдадыр.

Лакин бунлар шүур (руһ) һаггында елми билијә малик олмајан инсанын тәсәввүрүдүр, елми-нәзәри билик дејилдир. Елми-нәзәри материалист бахыш шүурун мањијјәтиии башга чүр изаһ едир.

Фәлсәфи әдәбиҗјатда шүура "**материја биринчи, шүур икинчидир, материјадан төрәмәдир вә онун функсијасыдыр**"; **"керчәклијин фәал ин'икасындан ибарәт олан инсан бејнинин функсијасыдыр"; "һәрәкәтдә олан материјанын хассәләриндән биридир"; "инсаны әһатә едән керчәклијин ин'икасыдыр, јүксәк төшәккүллү материјанын, инсан бејнинин хассәсидир**"; "шүур, Ф.Енкелсә көрә, материја инкишафынын атрибутудур", "фикирләшән руһдур" материјанын "ән үмуми хассәсидир"; "**ичтиман шүур ичтимаи варлығын ин'икасыдыр**" вә и.а. кими тә'рифләр верилир. **Дар мә'нада шүур** – материјанын инсан бејниинин хассәсидир, керчәклијин анчаг иисана мәхсус мәгсәдли ин'икасыдыр. **Кениш мә'нада исә шүур** – бүтөв мә'иәви тамлыгдыр, иисан бејнинин мәркәзи әсәб системинин харичи аләми әкс етдирәркән әлдә етдији бүтүн дујғу, гаврајыш, тәсәввүр, тәфәккүр, әгли нәтичәләр вә с. мәчмусудур; инсанын зәкасы, ағлыдыр, дәрракәсидир.

Көрүндүјү кими, шүур проблемиини маһијјәтиини ачылмасы инсанла керчәклијин арасындакы чох мүхтәлиф вә мүрәккәб әлагә вә мүнасибәтләрии, мүхтәлиф категорија, анлајыш вә ганунаујғунлугларын әтрафлы, комплекс тәһлил едилмәсини тәләб едир. "Шүур" мөвзусуну, анчаг "Идрак", "Инсан", "Тәбиәт", "Ичтимаи шүур" вә с. мөвзуларла әлагәдә, һәмин мөвзулары мәнимсәмәк әсасында өјрәнмәк, дәрк етмәк мүмкүндүр.

2. Ин'икасын тәкамүлү, чансыз вә чанлы тәбиәтдә ин'икасын хүсусиҗјәтләри

Инди дә шүурун маһијјәтини сәчијјәләндирән бир сыра мүһүм чәһәтләрә нәзәр салаг: **әввәлән**, әсас хүсусиҗјәт шүурун материјаја иисбәтән икинчи олмасы, ондан төрәмәсидир. Елм сүбут едир ки, шүура малик иисанын мөвчудлуғуна гәдәр "тарих" узун бир јол кечмиш, материја инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә материјанын шүура малик нөвү (инсан бејни)

јаранмышдыр. Демәли, әввәлчә материјаның шүура малик олмајан нөвләри мөвчуд олмалы иди ки, онун да әсасында материјаның шүура малик нөвләри әмәлә кәлә јди. Дикәр тәрәфдәи, инкишафын даһа сонракы мәрһәләсиндә шүур инсан бејинин хассәси кими мејдана чыхыр, инсанын ичтимаи-тарихи фәалијјәтини ифадә едир. Мә'лумдур ки, белә сосиал-тарихи фәалијјәт дә, материја инкишафының сонракы мәрһәләсидир, чәмијјәтин гәрарлашмасы илә әлагәдардыр. Башга сөзлә десәк, шүур керчәклији әкс етдирирсә, бурадан да ајдындыр ки, әввәлчә керчәклик мөвчуд олмалыдыр, шүур әкс етдирдији орижинала нисбәтән дә икинчи олмалыдыр. Керчәклији инсан бејниндә сурәтләри, образлары јаранмадан һеч шүур әмәлә кәлә билмәзди. Бу мә'нада шүурун үмуми инкишаф јолуну белә мүәјјән етмәк олар: "**чансыз материјадан чанлы материјаја вә орадан да дүшүнән материјаја вә ја инсан бејниня**". Бунунла да шүурун тәбиәти һагтында К.Марксын бу фикри бир даһа тәсдиг олунур: шүур, идеја вә бахышлар "...инсанын башына көчүрүлүб орада јенн шәкилә салынмыш мадди варлыгдан башга бир шеј дејилдир"[1].

Икинчиси, шүурун әсас хүсусијјәтләриндән бириниң онун инсан бејнинии хассәси олмасы, јә'ни јүксәк тәшәккүлү материјаныи функсијасы олмасы тәшкил едир. Бу исә, о демәкдир ки, шүур һеч дә материјаның бүтүн тәзаһүрләриня хас дејилдир, анчаг инсаи бејнинин мәһсулудур. Јә'ии үмуми јәтлә бејинин дејил, јүксәк инкишаф нәтичәсиндә тәшәккүл тапмыш инсан бејиинии хассәсидир. Демәли, һејванларда, дикәр чанлы организмләрдә шүурлулуға бәнзәр нә гәдәр мүхтәлиф һәрәкәтләр, иистинктив фәалијјәт, давраныш тәрзи олса да, бу һал онларда мәгсәдли маһијјәт дашымыр, харичи гычыға чавабвермә илә әлагәдар анчаг ујғунлашма, адаптасија олунма иросесини көстәрир. Һејван "шүуру" анчаг харичи тә'сирә әкс чавабдан, ујғунлашмадаи, адәт едилмиш вәрдиш-ләрдән ибарәтдир. Зәлзәләнин олачағыны чох әввәлчәдән "дујаи", саһибиии, јахын адамлары таныјан, чох узағы көрән, инсандаи да мәһсулдар ишләјән, "планлашдырылмыш, хүсуси гајда-ганунлара табе олан" һејван фәалијјәти мөвчуддур. Лакин бунларын һеч бири иисанын шүурлу, мәгсәдли фәалијјәтинә ујғун дејилдир. Һејванларда шүур үчүн әсас олан анчаг гычыгланма, харичи тә'сирә ујғунлашма, чохлу тәкрарлар

---

[1] *К.Маркс.* Капитал, 1-чи чилд. Бакы, 1989, с. 21.

газанылмыш "вәрдишләр" вардыр, дүјмаг, һисс етмәк габилијјәти мәвчуддур. Бу чәһәтдән онлар да инстинктив шүура малликдир. Лакин онларда иәзәри шүур, мүһакимә, тәфәккүр габилијјәти, шүурун јүксәк сәвијјәси мәвчуд дејилдир. Онлара ин'икасын ашағы сәвијјәси – һиссләрлә бағлы инстинктив шүур хасдыр.

Үчүнчүсү, шүурун әсас хүсусијјәтләриндәи бирини онун ин'икасын мүхтәлиф сәвијјәләри вә иәвләри илә сәчијјәләнмәси тәшкил едир. Әслиндә, ии'икасын иәвләри бунлардыр: чансыз тәбиәтдә ин'икас, чанлы тәбиәтдә ии'икас вә сосиал ин'икас. Һәр үч ин'икас нәвүнүн әсасында керчәклијин инсан бејниндәки ии'икасы дурур, бу чәһәтдән онлар үмумиләшир. Бу мә'нада ин'икаса материјанын ән үмуми хассәси кими бахылыр. Лакин онлар арасында чидди фәргләр вардыр. Чансыз тәбиәтдә ин'икаса анчаг һава, күнәш енержиси, рүтубәт вә с. тә'сириндә чисимләрии "јашамаға ујғунлашмасы", ашынмасы, формасыны дәјишмәси вә с. аиддир. Чансыз тәбиәтдә ии'икасын хүсусијјәти одур ки, тә'сир едән објект тә'сир олунанда һеч бир фәаллыг доғурмур. Мәсәлән, күнәш енержиси даша тә'сир едиб, ону гыздыра биләр, лакин дашда мүәјјән фәаллыг, һәрәкәт доғура билмәз. Күзкүдә, суда, һамар сәтһдә чисимләрдә дә ии'икас вар, чисимин сурәти әкс олунур, лакин бурада да там, дахили, фәал ин'икас јохдур.

Чанлы тәбиәтдә исә ин'икасын мүхтәлиф сәвијјәләри вардыр: **гычыгланма сәвијјәси** (организм онун үчүн биоложи әһәмијјәтә малик олан анчаг харичи тә'сирә мә'руз галыр, она әкс реаксија верир вә ја ујғунлашыр); **һиссијат сәһәси** (организм харичи тә'сири, онун рәнкини, дадыны, сәсини һисс едир, харичи тә'сирә өзүнүи һисси әкс реаксијасыны билдирир); бу сәвијјәдә **дујғуланма васитәсилә** һисси әкс реаксија әсасында организмдә көрмә, ешитмә, тохунма, иј вә дад билмә дујғуларынын фәалијјәти илә керчәклијә һисси мүнасибәт формалашыр: севинмәк, кәдәрләнмәк вә с. Бу сәвијјәдә бејиндә харичи аләмин һисси образлары әмәлә кәлир. Бу чәһәтләриив көрә ии'икас објектив аләмин инсан бејниндә субјектив образларынын алынмасы просесиндәи ибарәтдир. Демәли, дујғулар објектив реаллыгын субјектив сүрәтләридир. Акад. И.П.Павлов шүурун әмәлә кәлмәси үчүн дујғулары инсанла керчәклик арасында гапы адландырырды. Онун фикринчә инсан керчәклији дәрк етмәк үчүн һөкмән

һәмин гапыдан кечмәлидир;[1] **нејрофизиоложи ин'икас сәвиј-ҹәси** (организмин харичи тә'сирә гарша һисси-емосионал ја-гавранылма әсасында вердији чаваб реаксијасы сәвијјәсиндә керчәклик дујулур, һисси бүтөв шәкилдә гавранылыр; һадисәләрин анчаг рәнки, дады дејил, онун һисси бүтөв гавранылмаға чалышыр); **психик-нәзәри ин'икас сәвијјәси** (инсан бејниндә керчәклијин һисси образлары алынып, аналитик-синтетик тәһлил апарылыр: дујғу, гаврајыш, тәсәв-вүрләрдән ибарәт олан һисси ин'икасын информасијасы әсасында анлајышлар, мүһакимәләр, әгли нәтичәләр, фәрзијјәләр, нәзәријјәләр мејдана чыхыр, ади-күтләви вә нәзәри фәлсәфи инсан шүуру формалашыр).

Чанлы тәбиәтдә ин'икасын сон үч сәвијјәсини, материја тәкамүлүнүн ән јүксәк формасы илә бағлы јаранмыш **информасија ин'икасы** да адландырмаг олар. Чүнки бу чүр ин'икасда чисмани харичи образы алынмагла јанашы, ејни заманда тә'сир едән објектин тә'сириндә фәалијјәт ориентири мүәјјән олунур, предметин маһијјәт әлагәләри һаггында информасија әлдә олунур. Инсан әтраф аләмдә фәалијјәти мәгсәдли истигамәтләндирир, әкс олунан објект һаггында чохлу информатив сигналлар алыр.

Системин информасија ин'икасы, инсана азад **сечмәк**, програм тутмаг вә һадисәләрин инкишафыны **габаҹчадан кормәк** (һәмин термини исә илк дәфә мәшһур совет физиологу П.Анохин ишләдиб) имканы верир. Бу мә'нада јухарда гејд етдијимиз дујғуланма, нејрофизиоложи вә психо-нәзәри ин'икас сәвијјәләри информасија ин'икасынын мүһүм тәркиб һиссәләри вә нөвләридир. Һәмин сәвијјә вә нөвләр исә чанлы тәбиәтин али јетирмәси олан инсан исихикасына хасдыр. Мәһз һәмин сәвијјә бахымындан истигамәтләнмиш фәалијјәт, психик-мә'иәви нн'икасын әсасыны тәшкил едир вә исихик образларын јаранмасы илә нәтичәләнир. **Психик образсыз** исә һеч бир шүурлу фәалијјәт, истигамәтләнмиш һәрәкәт ола билмәз. Психик образ субјектлә харичи аләм һадисә вә просесләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәт зәмининдә, субјектин гаршыја гојдуғу мәгсәдин һәјата кечирилмәсинә истигамәтләнмиш психик фәалијјәтиндә мејдана чыхыр. Биз кедәчәјимиз јолун – чатачағымыз мәгсәдин моделиини, – инсан бејниндә кодлашдырмаг әсасында психик образыны, – алмадан

[1] Бу барәдә "Идрак" мөвзусунда даһа әтрафлы бәһс олунмушдур.

фəалиjjəт дə көстərə билмərик. Бу мə'нада психик образ харичи **обjектив реаллығын** ин'икасы кими чыхыш едир, идеал формада тəзаһүр едир. Бу мə'нада исихик образ, һəм дə **субjектив реаллыгдыр.** Мəһз субjектив реаллыг – идеал олан програм тутмаг, харичн аləмə субjектин мүнасибəтини əкс етдирмəк имканы верир. Бу да көстərир ки, һеч бир мүстəгил "идеал образ", "идеал олан" jохдур, о, мадди керчəклиjии ин'икасыдыр.

Əкəр иинформатив ин'икасын психикажагədəрки нəвлəриндə чаваб реаксиjасы бүтүнлүклə организмии өз дахили еһтиjатлары вə имканлары һесабына һəjата кечирилирсə, психик сəвиjjədə бу дахили еһтиjатлар кифajət етмир. Организмин чаваб реаксиjасыны һазырламаздан əввəл растлашдығы мəчһул шəраити əлавə тədгиг етмəсинə еһтиjач jараныр, əлавə еһтиjат гүввələри тəлəб олунур.

Сосиал ин'икас исə чəмиjjətdə баш вермиш ичтимаитарихи просесlərин, сосиал əлагə вə мүнасибəтlərии иисан бejниндə ин'икасындан долаjы jараиан идеjа, тəсəввүр, бахыш, нəзəриjjə вə с. əкс етдирир. Сосиал ин'икас бүтəвлүкдə ичтимаи варлығы əкс етдирир. Ичтимаи варлығын ин'икасы əсасында исə ичтимаи шүур вə онун мүхтəлиф формалары, ичтимаи психолокиjа вə ичтимаи идеолокиjа, ади вə нəзəри, фəрди вə ичтимаи шүур, бүтүн мə'нəви сəрвəтlər, мədəииjjət, əхлаг, дин, инчəсəнət, елм, фəлсəфə вə и.а. мejдана чыхыр вə инкишаф едир (Бу барədə "Чəмиjjətин мə'нəви һəjаты вə ичтимаи шүүру" мəвзусунда ətрафлы бəһс олунур).

Дөрдүнчүсү, шүурун əсас хүсусиjjətlərиндən бири дə, онун варлыға иисбətəи икиичи, төрəмə олса да, варлыға фəал, дəjишдиричи тə'сир етмək имканына малик олмасыдыр. Бу, о демəкдир ки, шүур материjанын ии'икасы, онун үмуми хассəси олса да, варлыға хүсусилə ичтимаи варлыға күчлү тə'сир едир, онун инкишафыны сүр'ətləндирир вə jа лəнкидир. Шүурун бу чəһətини нəзəрə аларағ белə нəтичəjə кəлинмишдир ки, инсан өз идракы сајəсиндə керчəклиjи дəрк едир, тəбиət ганунаујғунлугларындан истифадə едəрək, ону өз мəгсəдlərииə үjғун шəклə салыр, "икинчи тəбиəти", "сүн'и тəбиəти" jарадыр. (Əлбəттə, бурада тəбиətдən сəмəрəли, мəгсəдəүjғун истифадə едилмəси, jени-jеии нəвlərнн jарадылмасы нəзəрдə тутулур, она дағыдычы мүнасибəт рəдд олунур). Диалектик фəлсəфə иисан шүурунун белə фəал-jарадычы маһиjjətини, практик мəгсəдləри реаллашдырмагда фəал ролуну нəзəрдə

тутараг гејд едир ки: "Инсанын шүуру објектив дүнјанын нәинки әкс етдирир, һәм дә ону јарадыр".

3. Фәлсәфә тарихиндә шүур проблеминә мүнасибәт

Фәлсәфә тарихиндә шүура мүнасибәтдә чох мүхтәлиф мөвге вә консепсијалар олмуш, һеч дә һәмишә шүура материјанын хассәси, инсан бејнинин функсијасы кими бахмамышлар. Јалныз материалист консепсија һесаб етмишдир ки, шүур материјанын узун сүрән тәкамүлүнүн нәтичәсидир. Материја, тәбиәт һәмишә мөвчуд олмуш, инсан исә даһа сонралар мејдана чыхмышдыр. Шүур исә материјанын јүксәк инкишаф етмиш тәзаһүрүнүн, инсан бејининин хассәси, мәһсулудур.

Гәдим фәлсәфәнин материалист философлары: **Демокрит**, **Епикүр**, **Лүкретси Кар** вә б. иддиа етмишләр ки, шүур инсан бәдәниндән асылыдыр. О, "руһ, шүур" инсанын анадан олмасы илә мејдана кәлир. Әкәр ушагда дујмаг, һисс етмәк зәифдирсә, фикирләр исә јохдурса, бунлар һамысы бәдәнин, чисмин тәкмилләшмәси вә инкишафы илә әлагәдар тәдричән јараныр вә инкишаф едир, тәфәккүр мејдана кәлир. Бәдән зәифдирсә, мәһв олуб кетдикдә шүур зәифләјир, јох олур. Демокрит вә Епикүрә көрә, бәдәнин сәтһинин алтында инчә атомлар тәбәгәси вардыр, онлар харичи сигналы алыр, шүура чевирир. Шүурун (руһун) дашыјычылары һәмин мадди "образлардыр", "бәдәнсиз руһ бош сөздүр, әбәсдир"[1]. Гәдим Јунан философу **Һераклитин** "логос" тә'лиминә көрә сөзләр, идејалар, фикирләр вә с. бүтүн мадди шејләрин маһијјәтини тәшкил едир. **Софистләр**, хүсусилә дә **Сократ** фәлсәфә тарихиндә илк дәфә мадди вә идеалы, шејләрлә фикирләри фәргләндирмәк идејасыны ирәли сүрмүшләр. **Платон** исә хүсуси "Идејалар аләмини", "Мадди аләмә" гаршы гојмуш, биринчини мүәјјәнедичи һесаб етмишдир.

Објектив вә субјектив идеализмин гәдим вә мүасир нүмајәндәләри шүуру (руһу), һансы шәкилдә олмасындан асылы олмајараг ("Дүнја руһу", "Мүтләг идеја", инсан шүуру вә с.) мадди керчәклијини әсасына гојмуш, ону материјаја нисбәтән мүәјјәнедичи вә илкин субстансија һесаб етмишләр. Платондан **Һекелә** гәдәр, **Фихте**, **Шеллинг**, **Беркли** вә

---

[1] Материалисты древней Греции. М., 1955, с. 191.

башгалары реал керчәклијин шүурдан асылы олдуғуну мүхтәлиф формаларда әсасландырмаға чалышмышлар. Ч.Беркли шүурун ("руһун") мүәјјәнедичилијини, онун фәаллығы илә әсасландырырды. Һекел шүуру "субјектив руһ" адландырса да, нәһајәт ону "објектив руһла" ејниләшдирирди. Јени дөврүн, хүсусилә XVII–XVIII әсрләрин фәлсәфәсиндә шүура мүнасибәтдә дә мүәјјән дәјишикликләр баш вермишдир. **Р.Декарт** иддиа едирди ки, шүур (руһ) керчәклијин мөвчудлуғуну шәртләндирир. О, дејирди ки, әкәр мән мүәјјән һадисә вә просесин мөвчудлуғуна е'тираз едирәмсә, демәли, "Мән фикирләширәм". Лакин анчаг мөвчуд оланлар һагтында фикирләшмәк ола биләр. Демәли, "мән фикирләширәмсә, мән мөвчудам". "Әкәр фикирләшмәјим кәсилсә, демәли, мөвчуд дејиләм". Онун фикринчә анчаг "фикирләшән әшја – руһ, зәка, шүур – мөвчудлуғун әсасыдыр". "Руһ, шүур фикирләшир, чан, бәдән һәрәкәт едир, јашајыр". Шүур, тәфәккүр "фикирләшән субстасијанын" фәалијјәтидир, мүстәгил мөвчуддур, бәдәндән, мадди оландан асылы дејилдир. Материја да "фикирләшән субстасијадан" асылы дејилдир. Декарт, бунунла да шүура мүнасибәтдә материализм вә идеализм мөвгеләрини бирләшдирмәјә чалышыр, лакин е'тигада дејил, зәкаја, идрака үстүнлүк верирди.

Јени дөвр философларындан олан **Т.Һоббс** тәфәккүрүн әсасыны дуғуларын тәшкил етдији, дујғуларын исә инсана бәдән үзвләриниин вә дахили һиссләринин һәрәкәти нәтичәси олдуғуну тәсдиг едирди. Она көрә шүур, инсан бәдәнинин дахили органларынын һәрәкәти нәтичәсидир. XVIII әср франсыз материалисти **К.Һелвеtси** исә иддиа едирди ки, шүур инсан вә һејван организминин һисс етмәк вә јаддаш габилијјәтинин нәтичәсидир, шүурун мәнбәји мадди харичи аләмдир, васитәси исә дујғулардыр. Биз нәји көрмүрүк, ешитмирик, тохунмуруг, онлар иисан өгли үчүн әлчатмаздыр: "шүур бејнин функсијасыдыр".

XVIII әср материализмиnә мәнсуб олан бә'зи философлар исә (**Б.Спиноза**, **Д.Дидро**, **Е.Һекел** вә б.) шүуру материјанын атрибуту, онун бүтүн тәзаһүр формалары вә нөвләринә хас олан өбәди хассәси адландырырдылар. Онлар белә һесаб едирләр ки, тәкчә чанлылар, бејин дејил, бүтүн мадди дүнја чисимләри шүурлудур, фикирләшмәк габилијјәтинә маликдирләр. Бу бахыша фәлсәфә тарихиндә "**һило-**

заизм" дејилмишдир ("hilo" – јунанча әшја, маддә, "zoi" һәјат, шүур демәкдир).

XIX әсрдә шүура мүнасибәтдә **К.Фогт**, **Л.Бүхнер**, **Ј.Молешотт** кими физиолог-тәбиәтшүнасларын адлары илә бағлы олан **вулгар материализм** мөвгеји дә јаҹыгмышдыр. Бу бахышын тәрәфдарлары бејин кими, шүуру да маддә һесаб едәрәк, онларын һәр икисини маддиләшдириб, ејниләшдирирдиләр. Онлар дејирдиләр ки, гара чијәр өд ифраз етдији кими, бејин дә шүур ифраз едир. Шүурла бејиин ејниләшдирилмәси фикрини материалист философ **И.Дицкен** (1828–1898) чох тәнгид едирди. О, көстәрирди ки, руһ стоддан, рәнк сидик фәргләнмирсә, онда бу шејләр бир-бириндән нә үчүн фәргләнирләр? В.И.Ленин "Материализм вә емпириокритисизм" әсәриндә вулгар материалистләри "бејнсиз философлар" адландырмыш вә гејд етмишдир ки, фикри мадди адландырмаг, материализми идеализм илә гарышдырмаг тәрәф атылмыш јанлыш аддымдыр.

XX әсрин әввәлләриндә кејиш јаҹыгмыш емпириокритисизмин баниләри **Е.Мах** вә **Р.Авенариус** шүуру, дүшүнҹәни бејнин мәһсулу сајан фикри сөздә гәбул етмирдиләр. Лакин онлар һәм "мән"и, һәм дә мүһити "дујғу комплексләри"нин ибарәт һесаб едәрәк, дујғуја субстансија кими бахырдылар. Бүтүн чисимләри "дујғу комплексләри"ндән ибарәт һесаб етмәклә онлар идеализмә гапылырдылар. Демәли, онлара көрә бир һалда бүтүн чисимләр "дујғу комплексләри"дир, онун бејии дә чисимдир, демәли, дујғу "комплекс"дир. Һәр шеји әсасында "дујғу комплексләри"ни гојмаг исә "халис идеализм"дир". XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә шүурун хүсусилә дујғуларын керчәклији әкс етдирмәсинә мүнасибәтдә әлагәдар **символлар**, **һероглифләр нәзәријјәси** дә мөвчуд олмушдур. Бу мөвгедәи чыхыш едән алман физиологу **И.Мүллер** дујғунун харичи аләми әкс етдирдијини инкар едирди. О, көстәрирди ки, дујғу харичи аләмин тә'сири мәһсулу дејил, дујғу органларынын өзүндән доғур, онлар "дахилән хас олан спесифик хүсусијјәтдир". Л.Фејербах бу "физиоложи идеализм" адландырмышды. XIX әсрин дан тәбиәтшүнас алими **К.Һелмһолс** исә гејд едирди ки, дујғу харичи аләмин ин'икасы олса да, онун тә'сириндән бә версә дә, харичи шејләрә охшамыр, онларын сурәти дејил анчаг "символлары, һероглифләридир". **К.Плеханов** дујғулары харичи аләмин ишарәләри, һероглифләри адла-

рмышды. Бунунла да онлар дујғунун адекватлығыны, керчәк-ликдән сурәти олдуғуну инкар едир, субјектив идеализм мөвгејиндә дururдулар.

4. Шүурун кенезиси вә психо-физиоложи әсаслары. Шүурун ичтимаи-тарихи маһијјәти

Шүурун фәлсәфи проблемләри сырасында онун кенезиси, ин'икасын психо-физиоложи әсаслары, шүурун ичтимаи-тарихи тәбиәти вә саир дә мүһүм јер тутур: бунлар индијәдәк чох өјрәнилсә дә, бир сыра чәһәтдән мүбаһисәли мәсәләләрдир. Ән мүһүм мәсәләләрдән бири ин'икасын, шүурун әмәлә кәлмәсиинин **мүәјјәнедичи амилинин** иәдән ибарәт олдуғуну әсасландырмагдан ибарәтдир. Елм белә амилин нә әбәди, анаданкәлмә габилијјәт олдуғуну, нә "илаһи сәрки" вә с. олдуғуну гәбул етмир. Мүасир елми тәсәввүрләрә көрә белә амили **мадди системләрлә** ону әһатә едән әтраф реал керчәклик арасындакы гаршылыглы мүнасибәт вә гаршылыглы тә'сирин спесифик типиндә ахтармаг лазымдыр. Дүнјада һәмин гаршылыглы мүнасибәтләр системи һансы типдә мөвчуддурса, ин'икас формалары да һәмин нөвдәдир вә ја она ујғундур.

Һәмин фәлсәфи-методоложи бахымдан чыхыш етсәк, онда белә үмуми нәтичәјә кәлмәк олар: инсан шүурунун әмәлә кәлмәсинин әсасында дүнјада инсанын спесифик варлығы үсулу, керчәкликлә гаршылыглы тә'сири үсулу дурур. Мәһз бәлә бир варлыг үсулу, васитәси **практикадыр**, тәбиәтә, чәмијјәтә, әтраф мүһитә, инсанын өзүнә олан практик-дәјишдиричи мүнасибәтидир. Бу просәсдә инсан өзү үчүн "ејри-үзви мүһит", "икинчи тәбиәт", истеһсал аләт вә васитәләри јарадыр, вәрдишләр әлдә едир, үнсијјәт формалары тапыр, сосиал организм вә с. тәшкил едир, башга сөзлә десәк, мәдәнијјәт јарадыр. Бу просәсләрлә дә, инсан психикасы дикәр чанлы организмләрдәи әсаслы гајдада фәргләнир онун шүуру формалашыр. Практик-дәјишдиричи биркә инсан фәалијјәти үмуми, коллектив характер дашыјыр, одур ки, онун шүуру да ичтимаи-тарихи мәзмуна маликдир, "коллектив тәсәввүрләрә" әсасланыр. Белә биркә фәалијјәтдә үнсијјәтин конкрәт формалары јаранып, "бирка фәалијјәт планы" тутулур, мәгсәд мүәјјәнләшир, "тәчрүбә" әлдә олунур. Бунлар әсасында исә инсан фәалијјәти програмлашдырылыр,

шүурлу һәрәкәт, инсанын кө... **керчәклијин мәгсәдјөнлү и...**

Елм шүурун формала... дә јер үзәриндә һәјатын әмә... Зәнкин тарихи, биоложи, ар... и.а. мә'луматлара әсасән сү... һәјатын јашы 4 милјон илл... гәдәр бу рәгәм 3 вә ја 2 м... фәрзнјјәви сәчијјә дашыјыр... гејри-мүмкүндүр). Јер күрә... һәјатдан чох-чох әввәл мејда...

Лаплас-Кант фәрзијј... ријасындан, "спирал думан... бундан әввәл мејдана кәлми... ил әввәл әмәлә кәлмишдир... мејдана чыхмышдыр. 1957-чи... А.И.Опаринин нәзәријјәсинә... кәлмәси үч мәрһәләдән кеч... мүрәккәб бирләшмәсинин, ... һидрокен бирләшмәләрини... кәлмәсидир; **2-чи мәрһәлә:** ... формалашмасыдыр; әввәлчә ... олан амин туршулары мејд... илләрлә һесабланан мүддәт... зүлал мејдана чыхыр; **3-чү м...** маддәләр мүбадиләсинә м... чеврилир, һәјат мејдана чы... Ф.Енкелс, һәлә XIX әсрин ... зүлали чисимләрин јашамаг... моменти **һәмин чисимләрин ... даими маддәләр мүбадиләси...** маддәләр мүбадиләси кәсилди...

Елми мә'луматлара кө... кәлмәси просесиндә әввәлчә ... әсасында тәк һүчејрәли бир... ДНТ (дезоксирибонуклеин) в... вә карбонлу бирләшмәләр ја... бирләшмәләр, чохмолекуллу... чыхыр. Нәһајәт, "зүлалларын ... чеврәклијә мүнасибәти мәвчуд ол... и'икасы алыныр...

...масы тарихи-заманы мәсәләсин... ...ә кәлмәси әсасында һәлл едир... ...еоложи, кеоложи, етнографик ... ...үт олунмушдур ки, јер үзәрин... һесабланыр (Дүздүр, сон илл... ...јон ил дә гејд олунмушдур. Б... одур ки, дәгиг рәгәм сөјләмә... ...нин јашы исә даһа чохдур, ...а чыхмышдыр.

...синә көрә, каинат газ-тоз мате... ...ылардан" бир чох милјард ил... ...дир. Јер габығы исә 3-5 милјард... Чанлы организм даһа сонралар... илдә мејдана чыхмыш академи... көрә јер үзәриндә һәјатын әмәлә... ...ишдир: **1-чи мәрһәлә:** карбону... хүсусилә онун оксикен в... карбоһидрокенләрин әмәлә... бу әсасда үзви бирләшмәләрин... зүлал молекулунун әсас үнсүр... ...а кәлир, онлардан исә милјон... зүлал молекуллары вә чанлы... **...рһәлә:** әлверишли мүһитдә зүлал... ...алик олан чанлы организмә... ...ыр. Мәһз бу чәһәтләрә көрә, ... 70-чи илләриндә јазырды: "һәјат ... үсулудур ки, бунун да мүһүм... **...трафындакы харичи тәбиәтлә...** ...ндән ибарәтдир, һәм дә һәмин... ...дә, һәјат да кәсилир..."[1].

...рә јер үзәриндә һәјатын әмәлә... күнәш шүалары, һава, рүтубә... ...ешмәләр, онлар әсасында исә... РНТ (рибонуклеин) туршулары... ...раныр. Сонра исә чохһүчејрәл... коллоид системләри мејдана... синтези" әсасында, тәбии сечмә...

[1] *Ф.Енкелс.* Тәбиәтин диалектикасы. ...ы, 1966, с. 269.

јолу илә илк чанлы организмләр мејдана кәлмишдир... һәјат чанлы органнзмләрдән инсанабәнзәр мејмунлара вә орадан инсана гәдәр чох узун" бир јол кечмишдир. Нәһајәт, јашы 3,4, 5 милјон ил һесаб едилән "homo sapiens" ("Бачаран инсан") формалашмышдыр. Онлара галыглары Кенијада тапылмыш питекантроп; атлантроп вә б. мисал ола биләр. Ерамыздан 200-150 мин ил әввәлләрә аид олан Неондертал адамы илә әлагәдар һесаб едилән шүурлу инсан исә, јә'ни "homo faber" ("Ағыллы инсан") даһа сонракы дөврләрдә, 50-40 мин ил е.ә. мејдана чыхмышдыр.

Инсан шүуру лап гәдимдәи **ичтимаи-тарихи сәчијјә дашымыш**, инсанын биркә әмәк, истеһсал вә үнсијјәт фәалијјәтинин нәтичәси олмушдур. Әкәр һејван психикасы биоложи инкишафын нәтичәсидирсә, инсан шүуру биоложи илә јанашы сосиал-тарихи инкишафын мәһсулудур К.Маркс шүурун ичтимаи-тарихи тәбиәтини иәзәрдә тутараг гејд едирди ки, инсанда беш һисс үзвунун әмәлә кәлмәси бүтүн үмүмдүиа тарихиинин мәһсулудур. Инсанабәнзәр мејмунлардан шүурлу инсана кечид аләт һазырланмасындан башланыр. Ф.Енкелс бу чәһәтә диггәти хүсусилә чәлб едәрәк гејд едирди ки, һеч бир мејмун әли, һәтта кобуд даш аләт бәлә һазырламамышдыр. Шүурун бүтүн бу просесләрлә сых бағлылығы Ф.Енкелсин "Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу" әсәриндә, о заманкы елмин, хүсусилә биолокија вә тәбиәтшүнаслығын башга саһәләриинн наилијјәтләри әсасында әтрафлы тәһлил едилмишдир.

Шүурун әмәлә кәлмәсиндә сосиал-тарихи амилләрии тәһлили әсасында чыхарылан үмуми-фәлсәфи иәтичәләри бәлә груплашдырмаг олар:

Биринчиси, инсан шүуру тәбиәтән ичтимаи-тарихи маһијјәт дашыјыр, онун инкишафы сосиал әлагәләрин зәнкинлији вә инкишафы илә шәр әнир. Буну ондан да көрмәк олар ки, анадан оландан бир гәдәр сонра (1-3 јашларында) итмиш ушаг, һејванлар арасына дүшүб бөјүдүкдә анчаг һејвани вәрдишләрә јијәләнир: билдији сөзләри дә, данышығы да унудур, һејвани сәсләрә охшар сәсләр чыхарыр вә һејвани һәрәкәтләрә үјғун һәрәкәтләри ичра едир. Вә ја: 4-5 јашларында јухуја далмыш ушаг, 18-20 јашында ајылырса, онун бәдәни физиоложи чәһәтдән инкишаф едирсә дә, ајыланда онун сөз еһтијаты 4-5 јашында олдуғу кими галыр, ојунчагларыны вә с. тәләб едир. Бу фактлар көстәрир ки,

шүурун әсас амили ичтимаи-тарихи шәраит вә сосиал әлагә
мүнасибәтләрдир.

Икинчиси, шүурун әмәлә кәлмәси вә инкишаф
инсанын билаваситә әмәк фәалиjjәти илә, иракгик тәләбат
истәhсалы мүмкүн етмәк фәалиjjәти илә бағлы олмушдур.
Бунларын hамысы ичтимаи-тарихи мәзмун дашыдығы үчү
шүур да бәлә маhиjjәтә маликдир. Ф.Енкелс бу мүнасибәт
jазыр: әмәк "бүтүн инсан hәjатынын биринчи әсас шәртидир,
hәм дә о дәрәчәдә бәлә бир әсас шәртдир ки, биз мүәjjән
мә'нада демәлиjик: инсанын өзүнү әмәк jаратмышдыр"[1].

Үчүнчүсү, практик зәрурәт нәтичәсиндә чох тәдр
инсанабәнзәр мәхлуглар ағачдан jерә енмишләр. Ағачдан
мejвәләри jерә вуруб салмаг үчүн, ову мүвәффәгиjjәтлә hәjа
көчирмәк үчүн дик jеримәjә ehтиjач jаранмышдыр. Jерд
көклү мejвәләри чыхарыб jемәк, jашajыш мәскәни дүзәлтмәк,
оду hифз етмәк, "хөрәк hазырламаг", вәhши hejванлардан,
jанғындан, күләкдән горунмаг зәрурәти jаранмышдыр. Әл
jени-jени функсиjалар кәсб едир, аләт hазырлajыр. Ф.Енкелс
көрә "әл – тәкчә әмәк аләти дejил, о hәм дә әмәjин
мәhсулудур". Әт хөрәjинин, jә'ни гида нөвләринин мejдана
чыхмасы бүтүн бәдән үзвләриниn, хүсусилә бejнин функсиja-
ларыны кенишләндирмиш вә инкишаф етдирмишдир. Бу
биркә фәалиjjәт, "чәмиjjәт" просесиндә инсанларын бир-
биринә сөз демәк, үнсиjjәти бәдән үзвләринин hәрәкәти илә
дejил, сөзлә ифадә етмәк бачарыгларыны мejдана чыхар-
мышдыр. Инсанабәнзәр мejмунларын хиртдәкләри модулjасиja
jолу илә сөзләри ифадә етмәк формасына көчмишдир. Демәли,
ичтимаи мәhсул олан әмәк вә ajдын нитг шүура малик
инсанын jаранмасынын ән зәрури амилләри олмушдур.

Дөрдүнчүсү, шүурун ичтимаи-тарихи мәзмун дашы-
дығы, шүурун мүасири олдуғу jашajыш сәвиjjәси илә, сосиал
әлагәләрин jеткинлиjи сәвиjjәси илә бағлы олмасы вә онлары
әкс етдирмәси дә тәсдиг едир. Нечә дejәрләр, hәр кәс "өз
дөврүнүн адамыдыр", шүур мүасири олдуғу ичтимаи варлығы
әкс етдирир, онун тарихи типинә уjғун кәлир.

Бешинчиси, шүурун сосиал-тарихи вә психик хүсуси-
jәтләриндән бирини дә онун нитглә, диллә вә тәфәккүрлә
билаваситә гаршылыглы әлагәдә олмасы тәшкил едир. Башга
сөзлә десәк, шүурла дил, нитг вә онларын мәзмунуна дахил

[1] *Ф.Енкелс.* Тәбиәтин диалектикасы. Бакы, 1966, с. 144.

олан сөзләр, сөзләр, фикирләр вә с. мәншәчә гаршылыг-
лы әлагәдә олмуш, бир-биринн тамамламышдыр. Дил, сөзләр,
нитг – фикрин, шүурун мадди формасы, реаллашмасы васитә-
сидир, маддиләшмәсидир. К.Марксын сөзләри илә десәк дил,
шүурун, "фикрин билаваситә керчәклиjидир", инсанлар
арасында үнсиjjәт васитәсидир. Дил, шүурлу, мәгсәдли фәалиj-
jәтин тәнзимчнси, инсан фикринин реаллашмасы, керчәклиjә
чеврилмәси васитәсидир. Лакин дил тәфәккүрү ифадә етсә дә,
дилин инкишафы тәфәккүрүн зәнкинлиjи, елмилиjи илә
бағлыдыр. Тәфәккүр просесиндә анлajыш, мүhакимә вә әгли
нәтичәләр дил васитәсилә фәалиjjәт амилинә чеврилир. Дил
васитәсилә нәсилләрии мә'нәви сәрвәтләри арасында
варислик jараныр, шүурлу, мәгсәдли биркә фәалиjjәт мүмкүн
олур.

Шүурун психо-физиоложи вә мадди әсасларыны инсан бejни, хүсусилә мәркәзи әсәб системи вә баш бejии габыгында кедән физиоложи просесләр вә ганунаујғунлуглар тәшкил едир. Акад. И.П.Павлов вә И.М.Сеченов jазмышлар ки, шүурун физиоложи апаратыны мәркәзи әсәб системи вә хүсусилә бejнии бөjүк jарымкүрәчиjи габыгында баш верән мадди-физиоложи просесләр тәшкил едир, "психик (шүур) фәалиjjәт бejнин мүәjjән күтләсинии физиоложи фәалиjjәти нәтичәсидир". Буну әjани шәкилдә ондан көрмәк олар ки, баш бejии jарымкүрәчиjинин jа там вә jа гисмән зәдәләнмәси нәтичәсиндә адамын шүурлу фәалиjjәти дә jа гисмән, jа да там позулур. Хәстәлик вә jа зәдәләнмәнин мүаличәси вә бәрпасы илә шүурлу фәалиjjәт дә бәрпа олунур.

Акад. **И.П.Павлова көрә** чанлы организмләрии hамы-
сы, – hejван вә инсан үчүн үмуми ин'икас габилиjjәти хасдыр:
онлар үмуми физиоложи әсасларла харичи тә'сирә чаваб
верир, гычыгланма васитәсилә она әкс мүнасибәт билди-
рирләр. Харичи тә'сирә бәлә үмуми чаваб вермәнин әсасында
биринчи сигнал системи дурур. Лакин ин'икасын jүксәк
сәвиjjәсиндә, инсан организми харичи тә'сирә чавабы **икинчи сигнал системи** – сөзләр, данышыг васитәсилә верир. Бу чүр ин'икас шүурлудур, зәкаjа маликдир. Инсан исихикасынын үмумиләшдирмәләр әсасында керчклиjи анлajышлар, мүhаки-мәләр васитәсилә әкс етдирмәк габилиjjәти вардыр. Онлар сөзләрдир. Акад. И.П.Павлов харичи тә'сирә сөзлә, нитглә чаваб вермәjи "**икинчи сигнал системи**" вә jа "**сигналлар сигналы**" адландырмышдыр.

Психо-физиоложи елми мә'луматлар әсасында инсан бејниндә шүурун әмәлә кәлмәси просесинин **физиоложи әсасларыны** белә изаһ етмәк олар: инсан әтраф аләмлә әлдә вә мүнасибәтләриндә харичи тә'сирә мә'руз галыр, **гычыгланма баш верир**, чохсајлы **сигналлар алыныр**. Баш бејин габығында чохсајлы көрмә, ешитмә, дад билмә, һәрәкәт вә с. мәркәзләри – **анализаторлар** мөвчуддур. Анализаторлар да харичи гычығы гаврајан, сигналлары гәбул едән гаврајычы чиһаз вә ја **ретсепторлар** вардыр. Ретсепторлар гычығы вә ја сигналы гаврајыр вә ону әсәб ојанмасына чевирир. Анализаторларда ојанма ретсепторларындан сигналлары бејин габығына верән **нагилләр** дә фәалијјәтдәдир. Мәркәзи әсәб системи **невронлары** алынан сигналлары, информасијаны ишләјир, мәркәзәгачан әсәб јолу илә һәрәкәт едән органа – **ефферторлара** верир. Ефферторлар исә һәрәкәт васитәси илә харичи гычыға чаваб верир.

Гыса шәкилдә дәсәк, инсанын харичи тә'сирә чаваб вермәси, ја'ни **рефлекс фәалијјәти** бәлә физиоложи јол кечир: 1) **ретсепторлар** – харичи гычығы, сигналы гәбул едир; 2) **мәркәзә чан атан әсәб лифләри** әсәб импулсларыны мәркәзи синир системиә өтүрүр; 3) мәркәзи синир системи **невронлары** гәбул олунмуш информасијаны, сигналлары ишләјиб һазырлајыр; 4) **ефферент** (мәркәзәгачан) **әсәб јолу** илә импулслара һәрәкәт органларына доғру әмр верилир; 5) **ефферторлар** исә чаваб һәрәкәтләриии истәһсал едир (1 вә 2 сигнал системләри васитәсилә).

Бүтүн бу мүрәккәб просеси И.Павлов организмин **рефлекс габилијјәти** адландырмышдыр вә онун ики нөвүнү гејд етмишдир: **шәртсиз вә шәрти рефлекслер**: шәртсиз рефлекс бүтүн чанлы организмләрә хасдыр, чох вахт ирси, фитри маһијјәт дашыјыр. Мәсәләи, организмин истинн, сојуғу һисс етмәси, гида инстинкти, чанлы нистинкт вә с. Шәрти рефлекс һәјатда, тәчрүби јолла әлдә олунур, чоху мүвәггәти сәчијјә дашыјыр. Мәсәлән, мүәјјәи саатда инсанын ачмасы, итин зәнк вурмағы һисс едәрәк јемәк истәмәси вә с.

Бүтүн бу мүрәккәб исихо-физиоложи просеслер мүәјјәи тәбии вә сосиал-тарихи мүһитдә баш верир, шүурун мејдана чыхмасыны вә онун ичтимаи-тарихи сәчијјә кәсб етмәсини шәртләндирир.

5. Мәнлик (өзүнүдәркетмә) шүүру. Шүур вә сүн'и интеллект

Шүурун структур компонентләриндән бири дә **мәнлик шүурудур.** Бу дүнјаја мүнасибәтдә инсанын фәал мөвге тутмасы, субјектин өзү-өзүндән ајрылмасы, өз мәнинин имканларыны дүзкүн гијмәтләндирмәк габилијјәти, нечә дејәрләр, өзүнә кәнардан бахыб, фәалијјәтини гијмәтләндирмәк шүурудур. Мәнлик шүуру мүәјјән тарихи шәраитдә дөјишән, зәнкинләшән, өз мүхтәлиф форма вә сәвијјәләри олан шүурдур. Онун илкин формасы **өзһиссијатдыр, өздујумдур**; өз бәдән үзвүнүн тәбии вә сосиал һадисәләр системиндә јерини һисс едиб, гаврамаг, тәсәввүр етмәкдән ибарәт ади сәвијјәдир. Мәнлик шүурунун икинчи јүксәк формасыны инсанын **өзүнүн һансы ичтиман чәмијјәтә, сосиал група вә ја мәдәнијјәтә мәнсуб олдуғуну дәрк етмәси сәвијјәси** тәшкил едир. Нәһајәт, мәнлик шүурунун јүксәк формасыны өзүнүн тәкраролунмазлығы вә спесификлији илә фәргләнән "Мән" феноменһнин формалашмасы тәшкил едир. Белә "Мәнин" шүуру илә инсан мәс'улијјәтли вә азад фәалијјәт көстәрир, өз һәрәкәтләринә нәзарәт едир вә гијмәтләндирир. Демәли, мәнлик шүуру "өзүнүгијмәтләндирмә", "өзүнүнәзарәт" вә "өзүнүдәркетмәдән" ибарәтдир.

Инсанын өзүнү дәркетмәси үчүн "өзүнә кәнардан, башгаларынын көзү илә бахмағы" бачармасы лазымдыр. Кәнардан баханда һәр шеји: габилијјәт, бачарыг, көзәллик вә с. даһа дәриндән дәрк етмәк олар. "Көз һәр јери көрүр, өзүндән башга..."

Мүасир дөврдә инсан, шүурун функсијаларыны әвәз едән, онлары бөјүк дәгигликлә јеринә јетирән чох мүрәккәб һесаблама вә ријазн әмәлијјатлары дүзкүн вә даһа бөјүк сүр'әтлә ичра едән, ше'р јазан, шәкил чәкән, көчмиш абидәләри бәриа едән вә с. чох зәнкин сүн'и интеллектә маликдир: информатика вә електрон һесаблама машынлары, компүтер техиикасы мүхтәлиф техники вә техноложи ихтираларлыглар вә с. Онларын һамысы чанлы организмин, бејнин (шүурун әмәлә кәлмәсинин) психо-физиоложи модели әсасында јарадылмышдыр.

Әкәр 50-чи илләрдә компүтерләр санијәдә јалныз 100 мин әмәлијјат ичра едирдиләрсә, инди, чәми 30 илдән бир гәдәр артыг кечмәсиинә бахмајараг баш вермиш компүтер ингилабы иәтичәсиндә сүн'и интеллектин имканлары олдугча

артмышдыр: инди онлар санијәдә трилјон әмәлијјаты ичра едә билирләр. Инди магнит дискин јаддашынын һәчми бир әв јахшы китабхананы өтүб кечир. Һазырда артыг инсанла компүтерии тәбии дилдә үнсијјәтләр имканы мөвчуддур. Компүтерләр ирограм әсасында хәстәликләрин дәгиг диагнозунун верилмәсинә көмәк едир, фајдалы газынтылар ахтарыр, мүәссисәии идарә едир, мәс'ул игтисади, сосиал гәрарлар гәбул едир вә с. Јахын заманларда информасија јаддашы ән зәнкин мүасир милли китабханалара бәрабәр олан, санијәдә 10-15 милјои әмәлијјаты ичра едәи компүтерләр јарадылачагдыр. Кибернетиканын даһа бөјүк мә'чүзәләри баш верәчәкдир.

Бүтүн бунлара әсасән, мүасир компүтерләр инсаны там әвәз едә билмәјәчәји һагтында фикир сөјләјәркән бир гәдәр еһтијатлы олмалыјыг. Инсанын бүтүн әмәк-истеһсал фәалијјәтини бөјүк дәгиглик вә мәһсулдарлыгла әвәз едән робот-техникасынын фәалијјәти,- компүтерләрин ән јахшы тәрчүмә етмәси, јарадычылыгла мәшғул олмасы, дүнја чемпиону илә шаһмат ојнамасы вә с. фикримизи тәсдиг етмирми? Һәр һалда компүтерләрин јарадылмасы сајәсиндә инсан 30 илдә бәшәријјәтин милјои илдә кечдијиндән даһа бөјүк бир јол кечмишдир.

Лакин, әлбәттә, бир чәһәти унутмаг олмаз: бүтүн бу мүрәккәб компүтер техникасыны јарадан вә идарә едән инсандыр, о, инсан шүуру вә әмәјинин мәһсулудур. Инсанын емоционал һалы, һәјәчанлары, севинчи вә кәдәр һиссләри компүтердә јохдур. Одур ки, мүасир компүтер техникасынын инсаны там әвәз едә билмәјәчәји һагтында фикрә һәләлик анчаг бу сәвијјәдә јанашмаг лазымдыр; нә гәдәр "фикирләшән машынлар", "електрои бејин" јарадылса да, һәләлик онларын һеч бири өзү-өзүнү програмлашдырыб идарә едә билмир. Һәмин машынлар инсанларын онларын гаршыларына гојдуглары мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн информасијаны тәһлил едир, ирограмлашдырылмыш фәалијјәт көстәрирләр. Компүтерләрин өз, хүсуси мәгсәдләри јохдур, тәфәккүр вә һиссләрә малик дејилләр. Ән инкишаф етмиш ЕһМ-ии "бејниндә" милјонларла елемент фәалијјәт көстәрир, инсан бејниндә исә бәлә фәалијјәт көстәрән елементләрин – әсәб системи нејронларынын мигдары 15 милјарддан чохдур. Одур ки, һазырда ЕһМ-ләрә верилмиш програмлар инсан бејнинии моделинә ујғун олса да, онун зәиф тәкрарыдыр, ону там әвәз едә билмәз.

VIII ФӘСИЛ

ИНСАН

1. Инсан проблеминин фəлсəфи тəhлилинин актуаллығы. Антропососиокенез вə онун комплекс характери

Jер үзəриндə бүтүн мадди вə мə'нəви мəдəнижjətин, ичтимаи формаларын jарадычысы вə мүəjjəнедичиси инсандыр. Инсан – əмək васитəсилə инсанабəизəр мəхлуглардан аjрыларағ, кобуд даш алətлəрдən башламыш мүасир космик апаратларын jарадылмасынадəк узун вə мүрəккəб бир jол кечмишдир. Онун формалашмасында биоложи, психоложи вə сосиал амиллəр вəhдəт тəшкил етмишдир. Бу амиллəр ичəрисиндə исə сосиал тə'сир, əмək апарычы рол ojнамышдыр.

Лакин фəлсəфə тарихиндə həч дə həмишə инсаныи маhижjətинə биоложи, сосиал вə мə'нəви-психоложи амилləрин вəhдəти кими бахмамышлар. Антик фəлсəфə иисаны "микрокосм" адландырараг она каинатын бир hиссəчиjи кими бахмышдыр. Ислам, христиан вə дикəр дини фəлсəфədə инсана руh вə чаныи вəhдəти кими мүнасибəт бəслəмишлəр. Идеалист фəлсəфə исə бүтүнлүкдə инсана идеал, руhи, мə'нəви тамлыг кими бахмышдыр.

Материалист фəлсəфə исə инсана биоисихососиал варлыг кими бахыр, ону бəшəр чəмиjjətнннн jаратдығы ən гиjмətли сəрвət hесаб едир. Инсанын формалашмасынын ən биринчи вə мүhүм амили олан əмək, лап əввəлдən **коллектив, сосиал маhиjjət** дашымышдыр. Əмək иətичəсиндə өз инсанабəнзəр əчдадларындан аjрылан инсанда jəии сосиал-инсани кejфиjjətлəр: дил, нитг, тəфəккүр, үнсиjjət, əгидə, инам, дүнjакөрүшү вə с. формалашмышдыр. Психоложи планда инсанда илкин инстинктив габилиjjət формалашыб иикишаф етмишдир. Бу jолла да jəни биоложи нəв олан "Homo sapiens" (ағыллы ичтимаи инсан) – ичтимаи мүнасибəтлəрə кирəн ағыллы инсан əмəлə кəлмишдир.

Əлбəттə, иисанын сосиал кejфиjjətиинн фəлсəфи тəhлили, инсанын сосиал статусунун мүəjjəнлəшдирилмəси (ону да гejд өдək ки, совət фəлсəфи өдəбиjjатында узун илляр инсан, онун кенезиси вə ичтимаи тəбиəти мəсəлəлəринə елми əhəмиjjət верилмəмишди) нə гədəр актуал вə зəрури олса да, бу сahədə анчаг фəлсəфи тəhлил кифajət дejилдир. Антропо-

сосиокеиез комплекс характер дашыjыр, вә инсан проблемиии өjрәнилмәсиндә бүтүн һуманитар, тәбиәт вә техники елмләрин вәһдәти, комплекс тәдгигатлар лазымдыр. Антропососиокенези дүзкүн мүәjjәнләшдирмәк үчүн тарихи (археолоjи, етнографик вә с.), тәбии-елми (биоложи, физиоложи, анатомик вә с.), психоложи-мә'нәви (психика, етика вә с.) вә ичтимаи (фәлсәфә, игтисадиjjат вә с.) елмләрин инсан һаггында наилиjjәтләринин үмумиләшдирилмәси, синтези зәруридир. Лакин бу елмләрнн ичәрисиндә инсанын сосиал тәбиәтини өjрәиән елм-фәлсәфә апарычы рол ојнаjыр. Одур ки, һазырда инсан проблеминнн өjрәнилмәсиндә фәлсәфә интегратив рол ојнамалыдыр.

XIX әсрин II jарысында елм инсаны – биоложи тәкамүл нәтичәсиндә һесаб едирди. Әсас диггәт инсанла ән инкишаф етмиш һejванлар арасында фәргләрин мүәjjән едилмәсинә верилмишдир. Һejван мүәjjән инстинктив нормаларла доғулур вә өз давранышыны мүәjjән едир. Бүтүн jерләрдә һарада бәjүмәсиндән асылы олмajараг елә чанавар чанавара, түлкү түлкүjә чеврилир. Башга чүр ола билмир. Лакин jер үзәриндә илк инсан олан "Homo sapiens"ин ағыллы инсаны нә кими "давраныш тәрзи" илә дүнjаjа кәлдиjини һеч ким мүәjjән едә билмәмишдир. Тарихән мүхтәлиф чәмиjjәтләрә вә группара малик олан инсанларын давраныш нормалары, тәрзләри чох мүхтәлиф олур, бахмajараг ки, биоложи нөв ejнидир. Одур ки, инсанын мәншәjи мәсәләсини анчаг биоложи амилләрлә изаһ етмәк кифajәт дejилдир, һинду гәбиләсинә мәнсуб олан оғлан ушағы Парисдә там франсыз кими бәjүjә билир...

Инсанлар өзләрини һejванлардан һәр шеj үзрә фәргләндирә биләрләр: шүура көрә, динә көрә вә с. Лакин бу фәргләнмә инсанын өзүнә jашajыш васитәләри истеһсал етмәсиндән башланыр. Демәли, истеһсал "Homo sapiens"ин фәргләндиричи хүсусиjjәти jох, әсасыдыр, сәбәбидир, шәртидир. Jухарыда да гejд етдиjимиз кими, истеһсал просеси исә аләт һазырламагдан (кобуд даш аләтдән лунаходадәк) башланан әмәк просесидир. Аләт һазырламаг, ишә мәшғулиjjәти, сәнәткарлыг, машынлы сәнаје, техника вә н.а. "инсаның икинчи тәбиәти" олмагла кетдикчә инкишаф едир, онун маддн вә мә'нәви jашajыш васитәләрини истеһсал едир. Бу просеси фәлсәфә инсанын "**предмет-практик фәалиjjәти**" адландырыр вә ону чәмиjjәтин әсасы, башлыча амили сајыр. Мәһз бу

фәалиjjәт просеси инсанда өз шүур, сәмәрәли тәфәккүр вә сечмә имканларыны формалашдырыр. Мәһз бу чәһәтә көрә XIX әсрдә инсана: "ағыллы варлыгдыр", "шүурлу варлыгдыр", "jарадычы варлыгдыр", "әхлаглы, азад варлыгдыр" кими верилән тә'рифләр биртәрәфлидир. Бурада инсанын "предмет-маддн фәалиjjәти" (әсас шәрт) нәзәрә алынмамышдыр.

Инсанын һejванлардан ајрылмасы да, чаисыздан чанлы варлыгларын ајрылмасы кәдәр бәjүк сычрајышдыр. Лакин бу сычрајышын тарихдән әввәлки инкишафы, һәjатын әмәлә кәлмәси бир чох чәһәтләрдән инди дә сирли галмагдадыр... Бу саһәдә дүнән һәгигәт кими гәбул едиләнләр бу күн өз һәгигәтлиjини итирир. Елм һәлә дә инсанын мәншәjи мәсәләсини фәрзиjjә, еһтимал әсасында изаһ едир. Бурада фактлар аздыр, елми дәгиглик чытышмыр. Әкәр антропологлар **ағыллы инсанын** әмәлә кәлмәсиии биоложи тәкамүл просеси илә изаһ едирләрсә, философлар ону иглаби сычрајышла бағлajырлар. Елм сүбут едир ки, бу узунмүддәтли проседир, о, бирдәфәлик актла әмәлә кәлә билмәз. Бурада антропокенез вә сосиокенез (чәмиjjәт әмәлә кәлмәси) гаршылыглы әлагәдә олмушдур вә антропососиокенез кими ваһид проседән ибарәтдир. Һәмин иросесни елм 3-3,5 милјон ил мүддәтиндә узандығыны еһтимал едир. Инсан һаггында мүасир елм сүбут едир ки, инсан инсанабәнзәр мејмунларла үмуми көкдән тәхминән 12-15 милјон ил әввәл ајрылмышдыр. Ән гәдим инсанын Шәрги Африкада, Чәнуб-Шәрги Асиjада, австралопитек мејмунларындан әмәлә кәлдиjи еһтимал олунур. Еһтимал ки, бу мәрһәләдә инсанын улу әчдады **рамапитекләр** олмушлар. Ефиопиjада, Танзаниjада jашы 3-3,5 милјон ил һәсаб едилән **һоминизләрин** галыглары тапылмышдыр (инсанабәнзәр мәхлуглар) ки, онларын кобуд даш аләтләрдән истифадә етдикләри еһтимал олунур. Онлара нисбәтән инкишаф етмиш илк инсанлар **питекантроплар** (jашы 0,5-1 милјон ил), **чадантроплар** (Мәркәзи Африка, 1 милјон ил), **атлантроплар** (Шм. Африка, 600 мин ил), **Һеjделберг инсаны** (Авропа, 500 мин ил), **синантроплар** (Мәркәзи Асиjа, 300 мин ил) вә и.а. һесаб олунурлар. Хроноложи олараг **архантроплар** (1,9-2,0 милјон ил) вә **полионтроплар** мүасир инсанын сәләфләри сајылыр. Даһа сонра jашы 50-40 мин ил һесаб олунан вә инсана кечилмәсиндә сон jени мәрһәлә сајылан **неандерталлар** вә **кроманjон адамы** кәлир. Кроманjонларла инсанын биоложи тәкамүлү башa чатыр. Лакин унутмаг олмаз ки, инсаның

тарихн тәкамүлүндә елми чәһәтдән ајдынлашдырылмамыш мәсәләләр һәлә аз дејилдир.

Антропососиокенездә, јухарыда гејд етдијимиз кими, **әмәк һипотези** мүһүм јер тутур. Әлбәттә, бу нәзәриҹҹәјә дә комплекс јанашмаг гаршылыглы тә'сир просеси кими бахмаг лазымдыр. Белә тәсәввүр јаранмасын ки, механики олараг "әввәлчә" әмәк әмәлә кәлмиш, "сонра" чәмиҹҹәт, "даһа сонра" – дил, тәфәккүр, шүур вә с. Әмәк әсас амил олса да, әмәјин өзүнүн мәншәји узунмүдәтли просесдир, онун өзүнүн мәншәјиндә дил, тәфәккүр, мә'нәвиҹҹат, миф, давраныш нормалары вә с. чидди гаршылыглы тә'сирдә олмушдур.

Әмәк просеси **аләт һазырланмасындан** башланыр. Елм ehтимал едир ки, даш аләтләрин һазырланмасы нитг вә тәфәккүрдән 1-1,5 милјон ил әввәл олмушдур. Һәтта "шүурдан әввәл" ән кобуд даш аләтләрин "һејвани формада" олмасы да ehтимал олунур. Лакин аләт һазырланмасы шүурлу иросесдир, мүәјјән мәгсәдлә бағлы (ов, мәһсул јығымы, мүдафиә олунмаг вә с.) диллә, нитглә, шүурла әлагәдар олмушдур, әмәк просәсиндә аләт һазырланмасы бир-биринә сөз демәк ehтијачы, ајдын нитг вә шүурлу давраныш – инсанын формалашмасы үчүн гаршылыглы тә'сирдә олан башлыча амилләр олмушлар. Бу просесдә **дилин ролу** чох бөјүк олмушдур. Дил бир тәрәфдән предмет сәчиҹҹәси дашымыш, дикәр тәрәфдән инсанын предмет-практик фәалиҹҹәтини тә'мин етмишдир.

Антропососиокенездә **аилә мүнасибәтләринин** формалашмасы да мүәјјән рол ојнамышдыр. Чүнки инсан коллективләринин формалашмасы үчүн јалныз әмәк вә дил кифајәт етмирди. Бурада практика, јә'ни инсаныи өзүнүн өзүнү истеһсал етмәси просеси дә мүәјјән рол ојнамышдыр. Һәмин практик-просес исә **һејвани сүрүдән ибтидаи гәбилә ичмасына** кечиддән башланыр ки, о да аилә просесинин формалашмасы илә сечәјјәләнир. Сүрүдә никаһ (әкәр бәлә демәк оларса) **ендогамиҹадан** ибарәт олмушдур (јунанча "endon" – дахили, "gamos" – никаһ әлагәси демәкдир). Ендогамија "өз сүрүсү" дахилиндә чинси әлагәјә әсасланыр, никаһ гарышыгдыр, башга сүрү үзвләри илә чинси әлагәјә кирмәк гадаған вә ја мәһдуддур. Лакин чәмиҹҹәт, лап примитив гәбилә ичмасы белә **агамиҹаја** әмәл етмишдир (јахын гоһумла, һәтта "өз гәбиләси" үзвү илә никаһ гадаған олунмушдур). Гәбиләдә **екзогамиҹа** никаһ формасына кечилмишдир ("eko" – харич, "gamos" – никаһ әлагәси демәкдир). Бу формада тәләб бу иди

кя, ичма үзвләри анчаг башга ичманын үзвләри илә никаһ әлагәсинә кирә биләрләр.

Һәмин просесин сәбәбләри индијәдәк елми чәһәтдән әјдын изаһ едилмәјиб: буну, мутасија – јә'ни һәјат просесинин дәјишмәси илә организмдә баш верән чидди дәјишикликлә изаһ едәнләр олмушдур. Тотем култу јаранмагла мүәјјән тотемә ситајиш едән гәбилә (мәсәлән, гурбаға, гарга гәбиләси вә с.) үзвләри арасында чинси әлагәләр гадаған олунду. Сүрү башчылары арасында кедән силаһлы дөјүшләрлә мүшајиәт олунан гысганчлыға сон гојмаг зәрурәти дә бир гәбилә дахилиндә никаһ әлагәләринә сон гојмағы зәрури етмишдир вә с. Нәһајәт, **ичмаларарасы никаһ әлагәләри** формалашмаға башламышдыр. Бу просесдә мејдана чыхан ичмаларарасы севки мүнасибәтләри ичмаларын јахынлышмасы, онлар арасында мәһәббәт һиссләриинин формалашмасына сәбәб олмушдур: ичмалар арасында гоһумлуг әлагәләри јаранмышдыр. Бу вахтдан да јахын гоһумлар арасында чинси әлагәләр үзәриндә гәти "табу" гојулмушдур.

Нәһајәт, бүтүн бу биоложи әлагә вә мүнасибәтләр "Неолит инкилабы" илә нәтичәләнди: ибтидаи инсан тәбии сәрвәтләри јығыб топламагдан, овчулугдан тәсәррүфат фәалијјәтинә кечди (әкинчилијә, малдарлыға, сәнәтә...), бунунла да инсаныи формалашмасы баша чатды. Бу вахтдан инсан: а) беш дујғу үзвүнүн фәалијјәти илә харичи аләми шүурунда әкс етдирән, јүксәк мә'нәви кејфијјәтә малик олан; б) әмәјә – өз фәалијјәтиниин әсасы кими бахан, коллектив биркә јашајан; в) истеһсал просесиндә мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләрә кирән, ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусу вә дашыјычысы олан шүурлу биопсихососиал варлыг кими чыхыш едир.

2. Инсана тарихи-фәлсәфи бахыш

Инсан кимдир? Дүнјада онун јери вә мәгсәди нәдир? Онун чәмијјәтдә борчу, вәзифәләри нәдән ибарәтдир? Гәдим Мисирдә, Чиндә, Јунаныстанда, Ромада бөјүк мүдрикләр һәмишә бу суаллара чаваб ахтармышлар. Ејни заманда тарихи инкишафын сонракы мүәјјән мәрһәләләриндә дә мүтәфәккирләр бу суаллара мүхтәлиф мөвгеләрдән чаваб вермишләр. Бә'зиләри инсаны ағыллы варлыг ("homo sapiens"), бә'зиләри јарадычы варлыг ("homo faber"), бә'зиләри шүурлу фәалијјәт көстәрән варлыг ("homo agens"), бә'зиләри емосијалары, тә-

бəссүмлү варлыг (“homo ludens”), бə’зиləри исə əхлагlы варлыг (“homo moralis”) адландырмышлар. Бу чəбабларын həр бири инсаны мүəjjəн чəhətдəн характеризə едир, лакин инсан hаггында бүтөв тə’риф вермир. Јунан софисти **Протагор** бир мəшhур зəрб мəсəлиндə дəмишдир: “Бүтүн шеjləриn ме’jарı инсандыр”[1].

Гədим јунан мүтəфəккири **Сократа** көрə иисан “хеjри дəрк едəн вə jарадандыр”. Сократ инсаны өз-өзүнү дəрк етмəjə чағырыр, она “**өзүнү дəрк ет!**” дејə мүрачиət едирди. Лакин о, инсанын имканларыиын мəhдуд олдуғуну вə она көрə дə Аллаhа пəнаh кətирмək лазым көлдијини хатырладырды.

Инсанда мə’тədиллији, ағыллылығы, сөзлə ишин дүз көлмəсинн **Демокрит** ən jүксək мə’зијjət е’лаи едирди. О, дејирди ки, инсаи “мүдрнклији ашағыдакы үч бəhрəни верир: jахшы дүшүнмək, jахшы данышмаг, jахшы həрəкət етмək”[2]. Демокрит иисана jардым үчүн “о дүнjа” гүввəләриnə, иlаhи гүввəләрə мүрачиət етмəjи лүзумсуз həсаб едирди. О, дејир: “Инсана лазым олан нə варса hамысыны инсан тəбиətдə вə өзүндə тапмалыдыр”[3]. Демокрит, инсаны атом кими тəсəввүр едирди. Елə бир атом ки, өзү-өз хеjри уғрунда həрəкət етмəли, мүбаризə апармалыдыр.

Гədим јунан мүтəфəккири **Платона** көрə иисан руhун вə бəдəнин вəhдətидир. Лакнн онун фикринчə бунлар бир-бнрннə зиддир: руh инсаиидир, jүксəкдир, бəдəи исə jалныз ашағы вə руhа дүшмəн олан материjадыр. Руh инсан бəдəниндə оланда сəма вətəнииə гајытмаг həсрətиндə олур. Платонун руhу вə бəдəни бир-бириндəн ајыран идеjалары Гərбин дуалист фəлсəфəси үчүн иисанын сонракы анлашылмасында мүəjjəн рол ојиады.

Гədим Јунаныстанын енсиклопедик мүтəфəккири **Аристотел** фəлсəфəсиндə иисаның үмуми маhиjjəти онун фəрди тəбиəти илə əлагəли шəкилдə тədгиг олунур, чүнкн үмуми маhиjjəтн конкретдəн, фəрдидəн кənарда реаллашмыр. Аристотел тə’лиминдə ики антроиоложи мејл: тəбиət илə инсаны кəскнн сурətдə бир-бириндəн ајыран диии-етик мејл илə иисаиы бүтүн аləмлə ајрылмаз сүрətдə əлагədар шəкилдə нəзərдəн кечнрən космоложи-натуралист мејл үзвү сурətдə

---

[1] *А.О.Макавелски.* Гədим Јунан материалистləри (рус дилиндə). М., 1955, с.156.
[2] *А.О.Макавелски.* Гədим Јунан атомистləри. Бакы, 1946, с. 314.
[3] Јенə орада, с. 314.

əlaqələndirilir, sintezləşdirilir. Onun fikrincə, insan bu dünjaja təbiətlə, bəhdətdə, onunla daxilən bağlı olan vüçud kimi kəlir. Lakin insan bəhid üzvi təbiətin inkişafı prosesində çismani-mə'nəvi təkamül jolu ilə irəliləjir. Aristotelə görə insanı ruhu, təfəkkür, jaddaşı, dərk edilmiş iradəsi, inçəsənətə mejli fərqləndirir. Aristotelə görə ruh kimi təlgin edilən "Ali forma" Allahla birləşir.

Aristotel belə həsab edir ki, insan içtimai hejvandır. O, çəmijjət jaradır və çəmijjətdə jaşajır. Aristotelin insanın "dəvlət jaradan vüçud" olmasi haqqında bir çox müddəaları da vardır. Aristotel özünün insan haqqındakı bu idejaları ilə insan təbiətində bioloji-fizioloji ilə sosial əlaqələrin bir-birini tamamlamasi fikrinə kəlib çıxır. Aristoteldə çəmijjətdə mənafələri üjğun olmajan içtimai qüvvələri barışdırmag mejli üstün olduğundan, o, insan haqqında da sintetik, eklektik tə'lim jaratmağa çalışışdır.

İnsan haqqında tə'limdə sosial-içtimai motivlər intibah, jeni dəvr və XVIII–XIX əsrlər fəlsəfəsində xejli küçləjir. İnsanın şüurlu, içtimai, səkalı varlıq olmasi idejasının təblişi bu dəvr mütəfəkkirlərinin nailjjəti həsab olunа bilər. **Lametri** öz kitabına "İnsan – maşındır" adı verməklə onun içtimai təbiətini ən plana çəkir. **Hobbs**un ieqtəji-nəzərinçə "İnsanın təbiəti onun, məsələn, jemək, hərəkət etmək, təräjib artmag qabilijjəti, hiss, zəka və s. kimi təbii qabilijjətləri və qüvvələrin məçmusudur. Bu qabilijjətlərə biz jekdilliklə təbii qabilijjətlər dejirik və bunlar insana zəkaja malik hejvan tə'rifi verilməsində əks olunur"[1].

C.Lokk insana hejvan dejə tə'riф vərərkən əlavə edir ki, o, "mə'nəvi və içtimai" hejvandır. Lakin bu mütəfəkkirlər insana nə gədər müxtəlif tə'riflər versələr də, onların insan konseisijası "insan bioloji varlıqdır" idejasından qabaq ketməmişdir.

Holbaxa görə isə insan iki əsas mejllə, jə'ni özünü mühafizəjə və səadətə sə'ji ilə səçijjələnir. Bütün fransız materialistləri insanda fitri xassələr olmasını təkrar edirlər. Onların fikrinçə, insan jalnız dujğu məçmusudur,

[1] *Hobbs T.* Seçilmiş əsərləri. 1-çi çild. M., 1964, s. 217 rus dilində

буна көрә дә онун бүтүн мә'нәви вә ичтимаи һәјаты дујғу илә мүәјјән едилир. **Һелветси** јазырды ки, инсанда вә варса, һамысы дујғу нәтичәсидир. "Физики һәссаслыг инсанын өзүдүр, инсан нәдирсә, онун һамысынын мәнбәјидир"[1].

Лакин инсанын маһијјәтиниин анчаг дујғу габилијјәти илә мәһдудлашдырылмасы зиддијјәтли вә биртәрәфлидир. Әкәр инсан јалныз дүјан вүчуддурса, онда нәјә көрә ону физики һәсаслығын зиддинә һәрәкәт етмәјә вадар едән идејалар мејдана көлир. Инсанын дујан вүчуд олдуғуна һаг газандыран Һелветси ејни заманда инсанда "идеал" арзулар олдуғуну да инкар етмир. О, јалныз арзулары дујғулардан һасил етмәјә чалышыр. Лакин дујғуну јеканә әсас һесаб етмәклә XVII–XVIII әср философлары, франсыз маарифчиләри инсанын сосиал тә'јинаты мәсәләсиндә ардычыл олмамыш, ону тәкчә дујан вүчүд, фәрди-биоложи варлыг һесаб етмишләр.

Лакин франсыз материалистләриниин ән бөјүк хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, онлар инсанын абстракт тә'рифи илә кифајәтләниб ону һәрәкәтдә, фәалијјәтдә вә ичтимаи һәјат мүһитиндә нәзәрдән кечирирдиләр. Бир сөзлә, онлар инсан варлығыны биоложи стимулларла изаһ едиб, онун ичтимаи мүһит тәрәфиндән формалашдығыны әсасландырмага чалышмышлар.

Инсан һагтында фәлсәфи бахышларын формалашмасында XIX әср алман классик фәлсәфәси, хүсусилә **Һекел** вә **Фејербахын** идејалары мүһүм бир мәрһәлә тәшкил едир. Өзүнүн бүтүн зиддијәтләри вә фәрди-биоложи мәһдудлугларына бахмајараг алман классик фәлсәфәсиндә инсан һагтында мүасир дөврдә дә әһәмијјәтини итирмәјән зәнкин идејалар вардыр. Һекелин инсан һагтында идејалары да онун фәлсәфи системи вә идеалист диалектикасы илә шәртләнир.

Һекел инсан илә тәбиәтин кејфијјәт, принсипиал фәргини даим гејд едир ки, бу, өзлүјүндә мүсбәт чәһәтдир, лакин Һекел "мүтләгләшдирдији" бәшәр аләми илә тәбиәт аләмини бир-бириндән ајырмагла зиддијәтә јол верир. Һекел инсан вә тәбиәтин гаршылыглы әлагәләриндән бәһс едәркән, дүзкүн олараг гејд едир ки, инсанын тәбиәти анчаг физики, физиоложи оланла мүәјјән едилә билмәз. Бунун кејфијјәтчә јени, ичтимаи ганунаујғунлуглары да вардыр. Инсанла тәбиәт арасында хүсуси чәмијјәт дурур. Лакин Һекелә көрә тәбиәт вә

---

[1] *Һелветси К.А.* "Инсан һагтында", 1938, с. 44 (рус дилиндә).

чəмиjjəт мүчəррəд руһун məһсулларыдыр, буна көрə də "мə'нəви-руһи маһиjjətlərdir". Һекелə көрə инсан чəмиjjəти, бəшəриjjət əсил "руһ сəлтənətidir".

Феjербах исə иддиа едир ки, инсан өзүнү дуjғуларда, физики варлыгда, тəбиəтлə вəһдəтдə һисс едир. Буна көрə də Феjербахын нəгтеji-нəзəриндə инсанын һəгиги варлығы онун мəһəббəтidir, гаршылыглы мүнасибəтidir. Инсанын тəбиəтлə вəһдəтini инсан үчүн мүəjjənedичи сајан франсыз материалистlərinə көрə инсаныи фнзики һəссаслығы, һəгиги варлығы зəвгдүр, бу зəвгүн əсасыны исə һисси һəзз тəшкил едир. Феjербах иддиа едирди ки, "инсанын һəгиги варлығы даһа артыг дəрəчədə онун ишидир, əмəлidir, ишдə фəрд керчəкdир". Белəликlə, Феjербах "əмəji инсанын өзүнү тəсдигетмə маһиjjəти һəсаб етмəклə" онун ичтимаи тəбиəтə малик олмасыны да əкс етдирмəjə чалышмышды.

Феjербах əзаб чəкən, һисс едəи дүнjəви инсана диггəт jетирирди. Лакин онун методунун мүчəррəдлиji, метафизиклиji инсанын тарихи вə фəал тəбиəтини көрмəjə она имкан вермəди. Феjербах бəлə һəсаб едирди ки, əмək, мадди фəалиjjəт jалныз истеһлак ишидир вə бунун jеканə вəзифəси биолоjи төлəбаты өдəмəкдир. Бу исə өз-өзлүjүндə о демəкдир ки, Феjербахын фəлсəфəсиндə инсан проблеми инкишафа габил деjилдир. Конкрет десəк, бəлə иəтичə һасил олур ки, Феjербахда да инсан чинси-биолоjи фəрди, вүчуд кими тəһлил олунур" вə онун маһиjjəти нəтичə е'тибарлə мəтафизик мүчəррəдлиjə мүнчəр олунур.

Мүасир габагчыл фəлсəфə инсаны тəбиəтин бир һиссəси кими деjил, əксинə ону тəбиəтин ən jүксəк məһсулу кими, хүсуси бичимли бир тəбии варлыг һəсаб едир, ən jени фəлсəфи консепсиjалар инсаны тəкчə материjанын биолоjи һəрəкəт формасы кими деjил, һəмчинин материjанын jүксəк формасы олан ичтиман материја кими өjрənмəji лазым билир". Фəрд бир тəрəфдən өз тəбии организмин, дикəр тəрəфдəн исə инсаны өмрү боjу əһатə едəн сосиал шəраитин məһсулудур". **Инсан нəинки ону əһатə едəн мүһитин məһсулудур, һəтта онун jарадычысыдыр.**

Фəлсəфи əдəбиjjатда инсаның маһиjjətиндəн бəһс едилəн заман тəдгигатчылар чох вахт "инсан ичтимаи мүнасибəтləрни мəчмуjудур" (К.Маркс) мүддəасы илə кифаjətlənирлəр. Бу мүддəада дəрин фикир вардыр, лакин о, чох jығчам деjилмишдир. Бурада бир мəһдудлуг, мүчəррəдлик дə вардыр

XX əsr fəlsəfi cərəyanlarında həmin fikrə müxtəlif münasibət mövcuddur. Müasir burjua filosofları marksist insan konsepsijasının həmin müddəasını təhlil edərək onun mə'iəvi çatışmazlığını gejd edirlər. Burada üç təmajülü gejd etmək olar. Bir qrup filosoflar gejd edirlər ki, Marks insanın mahijjətini mövcud ictimai münasibətlərlə, ictimai sistəmlə ejniləşdirir. O biriləri gejd edirlər ki, küja Marks insanın mahijjətini jalnız istehsal münasibətlərinə münasər edir. Üçüncülər inandırmağa çalışırlar ki, Marksın həmin tezisi insanın fəal, jaradıcı mahijjətini, onun mə'iəvi məzijjətini, onun zehni gabilijjətini iəzərdə tutmur. İnsan haqqında marksist fəlsəfi konsepsijanın əsas ziddijətini, onun ictimai-sosial amilə alüdəçilik kəstəriб, insanın formalaşması və inkişafında mə'nəvi-psixoloji və təbii-fizioloji amilləri rolunu lazımi səviijədə gijmətləndirməməsi, onlara garşılıqlı bəhdətdə baxmaması təşkil edir. Bu konsepsijada insan üçün başlıca şərt olan mə'iəvi amilləri ikinci dərəcəli, tə'siredici amil kimi münasibət bəslənilməsi, insanın mənlik və ləjaqətinə də ikinci dərəcəli janaşılmasına, bütövlükdə iəzəri-fəlsəfi bahışlarda insana diqqətsizlik kəstərilməsinə kətnriб çıxarmışdır. 70 ildəi çox bir dövrdə sovet ölkəsində insan ləjaqətini, şəxsijjətini alçaldan, xalq və millətləri, çoxlu köpkəmli şəxsijjələri repressijaja uğrajan qanunların fəalijjət kəstərməsində həmin münasibətin tə'siri heç də az olmamışdır.

Fərd özü ictimai varlıqdır. Ona kərə də onun həjatının bütün təzahürü, hətta bu təzahür bilavasitə kollektiv formada başqa adamlarla birlikdə bürüzə vermәsə də, ictimai həjatın təzahürü və təsdigidir. İnsanı ictimai münasibətləri mahiyyətini mahiyyətini gijmətləndirmək, heç də onu təbiətdən ajırmaq, onun fəalijjətini inkar etmək demək dejildir. İnsan konkret fərdlərin məcmusudur, təbiətin bir hissəsidir, insan təbiəti məhsuludur, həm də ən jüksək ictimai məhsuludur.

3. İnsanda təbii (bioloji) və ictimai (sosial) vəhdəti

Beləliklə, insanda təbii (bioloji), ictimai (sosial) və mə'nəvi (psixoloji) amillər garşılıqlı vəhdətdə təzahür edir, onun formalaşması və inkişafını şərtləndi-

рир. Лакин сон илләрәдәк инсанда биоложи вә сосиалын нисбәти, онларын тә'сиретмә имканлары вә мәвгеји мәсәләләри елми-фәлсәфи чәһәтдән мүбаһисәли тәһлил едилмәкдәдир. Инсанын **биоложиләшдирилмәси** вә ја **сосиоложиләшдирилмәси** мәвгеләри арасында фикир ајрылыглары дә вардыр. Инсанын формалашмасында тәбии, биоложи чәһәтләри мүтләгләшдирән иргчилик, сосиал-дарвинизм, малтусчулуг вә с. консепсијалар мәһз биоложиләшдирмә мәвгејиндән чыхыш етмишләр. XVIII әсрдә инкилис игтисадчысы Т.Малтус иддиа едирди ки, ичтимаи һәјат фәрдләрин јашајыш уғрунда мүбаризәсидир. Бу мүбаризәдә мүһитә мүвәффәгијјәтлә ујғунлашанлар галиб кәлирләр. XIX әсрдә Ч.Дарвин исә инсанын јетишмәсиндә тәбии сечмә вә тәкамүлү әсас көтүрмүшдүр. Даһа сонралар јајылмыш **етолокиҹаја көрә** (һејван давранышы һагтында елм) инсанда мүәјјән һәрәкәтләр аналанкәлмә, инстинктивдир, инсанда мүртәчелик, јыртычы тәбиәт, күја она өз һејвани әчдадындан кечмәдир. Һәтта, мүасир "сосиобиоложи консепсијанын" тәрәфдарлары (американ алими Е.О.Уилсон вә б.) иддиа едирләр ки, бүтүн сосиал вә һуманитар елмләр биолокијанын бөлмәләридир, онлар инсанын давранышыны биоложи иөв кими тәдгиг етмәлидирләр.

Сосноложиләшдирмә консепсијасы тәрәфдарлары исә инсанда анчаг сосиал чәһәти әсас тутур, оиу мүтләгләшдирирләр. Лакин елми фәлсәфә инсанда биоложи вә сосиалы вәһдәтдә көтүрүр, онун формалашмасында ичтимаи әлагә вә чәһәтләри әсас көтүрсә дә, инсанын үмуми, фәрди хүсусијјәтләрини, **шәхсијјәт** кими өзүнәмәхсуслуғуну, һәтта онда интуитив кејфијјәтләрин олдугуну да инкар етмир. Чүнки инсан өзү тәбиәтин бир һиссәсидир, онун үзәриндә јетишмишдир. Әксинә, бизим бәдәнимиз, чанымыз, бејнимиз она мәхсусдур вә онун ичәрисиндә јерләшир. Она көрә дә биз емпирик "мәнимиздән", фәрди "чанымыздан" инсана јүксәлмәлијик, инсанын сосиал маһијјәтинә әсасланмалыјыг. Бу исә о дәмәкдир ки, диалектик фәлсәфәјә инсана мүнасибәтдә сосиоложиләшдирмә консепсијасынын нөв мүхтәлифлијн кими бахыла билмәз, чүнки бу фәлсәфә сосиал амилә чидди диггәт јетирсә дә, биоложи вә ичтимаинин вәһдәтдә көтүрүлмәсини әсас тутур:

Инсанын маһијјәти нәдән ибарәтдир? суалына Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы белә чаваб верир: "Инсан

физики вә мә'нәви, тәбии вә сосиал, ирси вә һәјатда әлдә едиләнләрин вәһдәтиндән ибарәт чанлы системдир. Инсан һәм һадисәләрини тәбии әлагәсинә гошулур, һәм дә биолож (биофизики, биокимјәви, физиоложи) ганунаујғунлугларa табе дир. Инсаи шүурлу вә шәхсијјәт сәвијјәсиндә спесифик ганунаујғунлуглары олан сосиал варлыға чеврилмишдир. Инсан физики, мифоложи организм кими каинатда материјанын ән јүксәк мүтәшәккил формасыдыр"[1].

Беләликлә, **инсан бүтөвлүклә биоложи, сосиал вә психик-мә'нәви өлчүләрин тәшкил етдији тамлыгдыр.** Биоложи чәһәт инсанын варлығы үчүн илкин шәрт олан морфофизиоложи, кенетик, бејин-әсәб системи, електрокимјәви вә с. кими һадисә вә просесләри ифадә едир. Психик-мә'нәви чәһәт – инсанын дахили мә'нәви аләмини (шүур, ирадә, һејәчан, әһвал-рүһијјә, јаддаш, характер, темперамент вә с.) әкс етдирир. Инсанда сосиал аспект онун башга адамларла гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләриини, сосиал әлагәләрини, ичтимаи мүһитдә кәсб етдији хассә вә кејфијјәтләрини әһатә едир. Бу аспектләрин үчү дә инсанда вәһдәт һалында тәзаһүр едир вә инсанын биопсихососиал маһијјәттиини әкс етдирир. Дәмәли, илкин маһијјәт кими биоложи вә психо-мә'нәви варлыг олан инсан, шәхсијјәт сәвијјәсинә ујғун олараг ичтимаи варлыға, бәшәр тарихинә вә мәдәнијјәтә мүрачиәт едир, сосиал мөвчудлуг сәвијјәси кәсб едир. Инсан шәхсијјәт олмагла ичтимаи маһијјәтә чеврилир. Шәхсијјәт һәмишә ичтимаи инкишаф етмиш, сосиал мүнасибәтләрини дашыјычысына чеврилмиш инсандыр. Шәхсијјәт фәрдин сосиаллашмасындан, онун ичтимаи фәалијјәтә вә үнсијјәтә кирмәси просесиндән јараныр. Инсаны истигамәтләндирән вә ону әтраф сосиал-тәбии мүһитлә бағлајан онун дүнјакөрүшүдү, мә'нәви симасыдыр, ирадәси вә мә'нәвијјатыдыр. Бунлар инсанын сосиал статусунда онун сосиал фәаллығында чох мүһүм тә'сиретмә васитәләридир, онун "мәни"нин формалашмасында башлыча сосиал-мә'нәви амилләрдир. Иисан вә шәхсијјәт өзүдә үмуми вә вањидләшдиричи чәһәтләрлә јанашы, фәрди олаиы, анчаг өзүиәмәхсуслуғу вә тәкләнмәни дә бирләшдириб ифадә едир. Мәһз бу чәһәтләри илә үмуми сосиал мүһитдә јетишмиш инсанлар шәхсијјәтләр кими бир-бириндән фәргләнир, ајрылырлар.

[1] ACE, IV чилд, с. 463.

Мүәјјән конкрет тарихи шәраитдә мөвчуд олан, һәмишә конкрет маһијјәт дашыјан инсан **коллектив** васитәсилә чәмијјәтә мәхсус олур, мүәјјән сосиал әлагә вә мүнасибәтләрә кирир. Коллектив фәрди инсаны чәмијјәтлә бағлајыр. Бу просесдә инсан – шәхсијјәт өз фәрдилијини вә өзүиәмәхсуслуғуну сахламагла, өзүнүн үмуми, ичтимаи олана оиун инкишафына пајыны да верир, даһа чох ичтимаиләшир, сосиал маһијјәт кәсб едир.

Лакин мүасир техники сивилизасија шәраити, ЕТИ инсанда биоложи оланы пис вәзијјәтә салмыш, онун тәбии вәзијјәтини позмуш, јашамасыны тәһлүкә алтына алмышдыр. Инсанда биоложи просеси иозан, онун тәбии һалына мәнфи тә'сир едән чохлу тeники васитәләрин јарадылмасы, кимјәви просесләрлә һава, су, атмосферии чирклəндирилмәси, инсанын әсәби-стресс вәзијјәтинә дүшмәсинә, организмин бир чох саһәләрдә биоложи функсијаларынын позулмасына кәтириб чыхарыр. "Сивилизасија хәстәликләри", "әсрии хәстәликләри" вә с. адларла јајылмыш үрәк-дамар хәстәликләри, психи позғунлуглар, нәсли инкишафын позулмасы вә с. инсанын биоложи кејфијјәтиии, јә'ни онун мөвчудлуғунун илкии шәртини тәһлүкә алтына алыр. Инсан биоложи чәһәтдән алышмаға, ујғунлашмаға нә гәдәр мејлли олса да, мүһитә ујғун нә гәдәр дәјишсә дә, онун биоложи имканлары сонсуз, түкәнмәз дејилдир. Одур ки, бәшәриҗјәт өзүнү мәһв етмәк тәһлүкәсини дәриндән һисс етмәли, баша дүшмәлидир ки, инсанда биоложи хүсусијјәтләрә белә лагејд, мәс'улијјәтсиз мүиасибәт даһа јолверилмәздир.

4. Инсан һәјатынын мә'насы. Һәјат вә өлүм

Инсан јеканә варлыгдыр ки, өзүнүн өлүмүнүн баш верәчәјини, һејатынын мүвәггәти олмасыны дәрк едир. Одур ки, **һәјатын мә'насы, иисан һәјатынын мәгсәди** мәсәләси онун гаршысында даһа кәскии дурур. Мүәјјәи чәмијјәт, коллектив, аиләдә бирләшән инсан "һәјат јолу" тутур, өзүнүн мәгсәдли фәалијјәтини һәјата кечирир.

Инсан һәјатынын мәгсәди вә мә'насы сосиал идеаллар, идеjалар вә фәалијјәтлә сых әлагәдардыр. **Инсан һәјатынын мә'насы** хејир вә шәр, әдаләт вә әдаләтсизлик, һәгигәт вә јалан арасында дүзкүн мөвге тутуб мәгсәд сечмәкдәи, һәмин һәрәкәтләрә чаваб тапмагдан ибарәтдир. Иисан чох заман

һәмин суаллара дини мәвгәдән "руһун әбәди јашајачағы" илә, "ахирәт мүкафаты" алачағы илә чаваб вермәјә чалышмышдыр. Иисан өз тарихи тәчрүбәсиндәи јә'гин етмишдир ки, инсан **өлмәзлијини** анчаг өзү газана биләр, физики чәһәтдән олмасада, о мә'нәи, мә'нәвиҗҗатча өлүмә галиб кәлә биләр.

Дини тә'лимләрә көрә **инсан һәјатынын мә'насы** өзүнү диини еһкамлара итаәт етмәјә вә ајинләри ичра етмәјә һазырламаг, онлара дахили инам бәсләмәк, Алаһа, ахирәтә, талеҗә е'тигад етмәк вә с. ибарәтдир. Дини тә'лимә көрә Аллаһа инам, е'тигад олмадан һеҗатын мә'насыны тәсәввүр белә етмәк олмаз.

"Фәрд – ичтимаи варлыгдыр" - деҗән К.Маркс инсан һәјатынын мә'на вә мәгсәдини дә ичтимаиҗәтлә, чәмиҗәтә бағлајыр. Фәрдин әсас, кеҗфиҗәтини чәмиҗәтә хидмәтдә көрүрдү **Л.Н.Толстој инсан һәјатынын мә'насы** һагтында дүшүнәркән геҗд едирди ки, иисан һеҗванлар ичәрисиндә һеҗвани чанлы кими, чәмиҗәтдә исә онун бир үзвү кими мәвчуд ола биләр. Онун һәјатынын мә'насы фәрди "мән"индә: јемәјиндә, кеҗмәјиндә, јашајыш васитәләри әлдә етмәјиндә деҗилдир. Үмумин, чәмиҗәтин рифаһы наминә ишләмәјән инсан "һеҗвани шәхсиҗҗәтдир". Толстоја көрә инсан һәјатының мә'иасы онун бәшәриҗҗәтә хидмәт етмәсиндәдир. Л.Н.Толстој иисанын биоложи өлүмүнү гәбул етмәклә, бүтүн јарадычылығы боју инсанын мә'нәви өлмәзлији идеҗасыны тәрәннүм етмишдир. Онун фикрннчә, инсан һеҗатынын мә'иалылығы, онун өмрүнүн узунлуғу мәсәләси бәшәриҗҗәтин мәвчудлуғу шәраитн илә әлагәдардыр. Инсан өмрү, онун узунлуғу мәсәләси дә тәкчә биоложи мәсәлә деҗилдир, бурада да сосиал-һуманист, мә'нәви амилләрин чидди тә'сирн вардыр. Мәһз буна көрә дә һазырда биоложи-технолокија, крибиолокија, кен мүһәндислнҗи вә б. елм саһәләри јаранмыш вә онларын васитәсилә инсан өмрүнүн узалдылмасы, јеткинлик јаш дәврүндә инсанын әгли вә физики имканларының сахланылмасы үзәриндә кеиниш иш апарылыр.

Реал фәлсәфә бәлә бир һуманист нәтичәјә кәлир: инсан һеҗатынын мә'насыны мүәјјән едән башлыча онун фәрди, шәхси, биоложи, ичтимаи вә сосиал әлчүләринин вәһдәтиндәдир.

Инсан, өлүм вә өлмәзлијин гаршылыглы инсбәти мәсәләсинә XX әсрии чәрчивәсиндәи бахсаг, онда **инсан нәслинин јашаја билиб-билмәмәси, бәшәриҗҗәтин мәвчудлуғу**

проблеми өз һәллини көзләјән бир нөмрәли мәсәлә кими дәјәрләндирмәк чәлб едәр. Чүнки һазырда еколожи, демографик, сиjаси вә с. проблемләрлә јанашы, инсанлар елә дағыдычы васитәләрә маликдирләр ки, (атом, нүвә-һидрокен, космик силаһ нөвләри вә с.), һәмин дағыдычы васитәләр бәшәријјәти бир нечә дәфә мәһв етмәјә чатар. Демәли, бәшәријјәт чоғрафи, әразн, милли тәһлүкәдән даһа горхулу олан глобал тәһлүкәјә мә'руз галмышдыр. Бәшәријјәтин, өз бүтөвлүјүнү сахламаг вәзифәси глобал вәзифәјә чеврилмишдир. Чүнки әкәр мүасир күтләви гырғын силаһлары ишләдиләрсә, онда Јер күрәсиндә галиб вә мәғлуб халг, зәрәрчәкән вә зәрәрчәкмәјән халг олмајачагдыр, бүтүн мөвчудат, һәјат тәһлүкәјә мә'руз галачагдыр. Белә глобал тәһлүкәнин гаршысы, анчаг инсанларын бүтүн сә'јләриии бирләшдирмәси вә биркә мүбаризәси јолу илә алына биләр. Башга јол, башга вәзијјәт јохдур: **глобал тәһлүкәјә гаршы глобал вәһдәт тәләб олунур.**

IX ФӘСИЛ

ИДРАК

1. Идрак анлајышы, идракын об'екти вә суб'екти

Дүнјада инсанын фәал һәјат истигамәти көтүрмәси, мүвәффәгијјәтли фәалијјәт көстәрмәси онун керчәклији (тәбиәти, чәмијјәти вә инсанын өзүнү) һансы дәрәчәдә дәрк етмәсиндән асылыдыр. Керчәклик инсан шүурунда нә дәрәчәдә долғун, адекват әкс олунурса, инсан да она үјғун фәал олур, гаршысына реаллашмасы мүмкүн олан вәзифәләр гојур вә даһа чох мәгсәдјөнлү фәалијјәт көстәрир. Лакин керчәклијин адекват ин'икасы, дүнјанын долғун дәрк едилмәси мүрәккәб, зиддијјәтли вә чәтин просесдир. Һәмин просесин ганунаујғунлугларындан, структур категоријаларындан, керчәклијин мәгсәдјөнлү ин'икасындан бәһс едән хүсуси фәлсәфи елм сahәси вардыр: **гносеолокија** (бу, јунан дилиндә "билик һагтында тә'лим" демәкдир). Бу да көстәрир ки, идрака фәлсәфәнин, онун спесифик сahәси олан гносеолокијанын предмети кими бахылмалыдыр.

Мүасир елмин вә ичтимаи практиканын инкишафы көстәрир ки, бизи әһатә едән һадисәләрин маһијјәтини,

онларын инкишаф ганунаујғунлугларыны дәрк етмәк, тәбиә
вә чәмиjjәтин мүтәрәгги сурәтдә jенидән гурулмасы уғрунда
мүбаризәнин jоллларыны вә васитәләрини мүәjjән етмәк jолун
идрак һагтында дүзкүн нәзәри-фәлсәфи консепсиjаjа jиjәлә-
мәклә мүмкүндүр. Фәлсәфә тарихиндә исә идрак һагтында
мүхтәлиф мөвгеләр, консепсиjа вә бахышлар олмушдур. Һәмин
консепсиjаларын сәмәрәли чәһәтләри илә jанашы, мүһүм
мәһдудлугларыда олмушдур. Әввәлки материализмин идрак
нәзәриjjәсинин әсас нөгсаны онун метафизик характер
дашымасыдыр. Метафизик материалистләр идрак просесинин
диалектик характериии анлаjа билмәмиш, онун зиддиjjәтли
маһиjjәтини, jаныылмалара мејлли олмасыны, үмумиjjәтлә,
мадди дүнjанын инсан тәрәфиндән дәрк едилмәсинин чох
мүрәккәб бир иросес олмасыны анлаjа билмәмишләр. Бә'зи
философлар исә керчәклиjии дәрк едилмәсиии гәбул етсәләр
дә, орада објектив, мүтләг вә нисби һәгигәтин, һисси вә
расионалын нисбәти мәсәләләрини дүзкүн гиjмәтләндирмә-
мишләр. Һәтта онлар идракда ичтимаи практика анлаjышы вә
онун ролу кими мүһүм, әсас мәсәләни дә дүзкүн тәһлил едә
билмәмишләр. Онлар әи jахшы һалда ону тәчрүбә, експери-
мент кими анламыш, практиканы бүтөв идрак просесинин
әсасы, һәгигәтин објектив ме'jары вә идракын сон мәгсәди
кими анлаjа билмәмишләр. XIX әсрә гәдәрки гиосеоло-
кижаиын әсас мәһдудлугларындан бири дә онун сеjрчи характер
дашымасы иди.

Фәлсәфә тарихиндә идеализмии вә онун мүхтәлиф
мәктәбләринин идрака, керчәклиjии дәрк едилмәси пробле-
минә хүсуси мүнасибәти мөвчуд олмушдур. Објектив идеализ-
мии иүмаjәндәләри, хүсусилә Һекел керчәклиjии, онун ганун-
ларынын дәрк едилмәсиииы мүмкүнлүjүнү гәбул етсә дә, онун
тәбиәтини идеалистчәсиинә һәлл едирди. Һекел керчәклиjии
ганун вә ганунаујғунлугларынын мүтләг идеjадан асылы
олмаjан објектив маһиjjәтини гәбул етмир, онлары "халис"
тәфәккүр вә идрак ганунлары кими тәгдим едирди. Идрак
ганунларына да мүтләг идеjанын "өзкәләшмәси", "өзүнү
керчәкликдә тәзаһүр етдирмәси" кими бахырды. Лакин Һекел
Кантын сирли "өзүндә шеjләрини" гәбул етмир, онлары чидди
тәнгид едир, бүтөвлүкдә керчәклиjин дәркедиләнлиjини гәбул
едирди. Бу сәмәрәли чәһәтиинә бахмаjараг, идрак һагтында
објектив идеалист тә'лимдә бүтөвлүкдә варлыгын инкишаф
гануну һагтында тә'лим олаи оитолокиjа вә тәфәккүр, идракын

инкишаф ганунлары һаггында тә'лим олан мәнтиг вә гносеология бир-биринә гаршы гојулмуш, бир-бириндән тәчрид едилмишдир. Субјектив идеализмин, хүсусилә агностсизмин бир сыра нүмајәндәләри (мәсәлән, Д.Јум вә башгалары) идракын имканларынын мәһдуд олдуғуну, мүәјјән "чәрчивә дахилиндә" олдуғуну гәбул едир, дүнјанын вә онун ганунларынын дәрк едилмәсинә чох һалда шүбһә илә јанашыр, әсасән ону инкар едирдиләр.

Агностсизмин көркәмли нүмајәндәси И.Кант исә јухарыда да бәһс етдијимиз кими, керчәклијнн предмет вә һадисәләринин објектив "өзүндә шеј" олдуғуну гәбул едирди, лакин онларын дәрк едилмәсини, ганунларын кәшф едилмәсииин мүмкүнлүјүнү, "бизим үчүн шејләрә" чевриlмәсини инкар едирди. Кантын фикринчә, идракын имканлары мәһдуддур вә онун шејләрин маһијјәтини дәрк едиб ашкара чыхармаг имканы јохдур. Онун фикринчә, идрак апрнордур вә шејләрин сәтһиндә оланы, тәзаһүрләри анчаг мәиимсәјә биләр. Һәмин тәзаһүрләр исә, куја һеч дә шејләрин өзүнә бәнзәмир, оиа ујғун кәлмир. "Өзүндә шејләрлә" тәзаһүрләр арасындакы фәрг Канта көрә одла түстү, ағры илә онун нәтичәсиндә чыхарылан сәс арасындакы фәргин ејнидир. Бир сөзлә, "шеј өзүндәләр" дәрк олунмаздыр.

XX әсрии бә'зи фәлсәфи чәрәјанларынын нүмајәндәләри, хүсусилә неокаитчылар, неотомистләр, мәнтиги позитивистләр, иитуитивистләр вә башгалары белә бир идеjаны сүбут етмәјә чалышырлар ки, бизим биликләримиз објектив аләмин ин'икасы дејил, инсан әглинин субјектив гурашдырмасыдыр, "халис тәфәккүрлә" бағлыдыр, варлығын инкишаф гануну илә идрак ганунунун һеч бир үмуми әлагәси јохдур. Онлар идракын варлығын адекват ин'икасы олдуғуну, варлыгла тәфәккүр ганунларынын ејнијјәти идеjасыны рәдд едирләр.

Варлығын инкишаф ганунлары илә тәфәккүрүн инкишаф ганунларынын вәһдәтини әсасландырмаг үчүн әсас чәһди илк дәфә Һекел етмишдир, лакин бу әсасландырмада идеалистчәсинә едилмиш, ардычыл нәтичәләрә кәлинмәмиш вә даһи сезмә олараг галмышдыр.

Мүасир габагчыл фәлсәфәјә көрә исә керчәклик вә онун ганунлары дәркедиләндир. Тәфәккүр вә керчәклик ганунлары ејнијјәт тәшкил едир, вәһдәтдәдирләр. Идрак – керчәклијин нисби адекват ин'икасыдыр. **Идрак – објектив аләмин, тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн предмет вә һадисәлә-**

ринин, хассәләринин, кеjфиjjәтләринин, тәрәфләринин, әлагә вә мүнасибәтләринин инсан шүурунда ин'икасы дејир. Идрак – керчәклик вә онун ганунларынын дәрк едилмәси һагтында фәлсәфи тә'лимдир. Бу тә'лимә көрә, дүнја вә онун ганунлары дәрк едиләндир, инсан предмет вә һадисәләрин маһиjjәтини дәрк едиб ашкара чыхара билир. Мүтәрәгги фәлсәфи фикрә көрә идрак просесини там вә дүзкүн башa дүшмәк үчүн ики анлајышы хүсусилә изаһ етмәк лазымдыр. Бунлар идракын **субjекти** вә **обjекти** анлајышларыдыр.

Субjект дедикдә идракы вә ја дикәр фәалиjjәти мәгсәдјөнлү һәјата кечирән ајрыча шәхсиjjәт вә ја сосиал груп баша дүшүлүр. Бу мә'нада инсан идракын субjектиии тәшкил едир.

Обjект инсанын фәалиjjәтинин јөнәлдиjи тәбиәт, чәмиjjәт вә тәфәккүр һадисәсинә дејилир. Демәли, инсан, онун тәфәккүрү мүәjjән мә'иада, һәм идракын субjекти, һәм дә обjекти ола биләр. Әкәр инсан реал керчәклиjи өjрәнирсә, аләмин ганунаујғунлугларыны ашкара чыхармаг мәгсәди дашыjан фәалиjjәтлә мәшғулдурса, о заман инсан тәфәккүрү идракын субjекти кими чыхыш едир, јох әкәр инсан тәфәккүрүи ганунларыны дәрк едиб ашкара чыхармаг мәгсәди дашыjан фәалиjjәтлә мәшғулдурса, онда инсан тәфәккүрү идракын обjекти кими чыхыш едир. Бу мә'нада идракын субjекти олан инсан, онун обjекти олан аләм, реал керчәклик һагтында адекват билик верир ки, бу да мүхтәлиф елмләр (мәнтиг, психолокиja, гносеолокнја, методолокиja вә с.) тәрәфиндән өjрәнилир. Субjект вә обjектнн гаршылыглы тә'сири икинчинин биринчидә әкс олунмасына кәтириб чыхарыр.

2. Идракын пилләләри, онларын формалары вә вәһдәти

Обjектив керчәклиjин дәрк олунмасы чанлы сеjрдән абстракт тәфәккүрә вә орадан да практикаја доғру инкишаф jолу илә баш верир. Демәли, идрак просеси һисси идракы вә мәнтиги, расионал идракы вә ја чанлы сеjр вә абстракт тәфәккүрү вәһдәтдә әһатә едир. Чанлы сеjр харичи аләмлә инсан шүуру арасында билаваситә әлагә jарадараг инсан идракыиын мәнбәjини тәшкил едир.

Һәгигәтән, бизә мә'лум олмаjан һәр һансы предметн дәрк етмәк үчүн биз әввәләи, она бахмалыjыг, онун рәнкини,

формасыны, бәрклијини мүәјјән етмәлијик, мүмкүн олса, онун дахыны, ијини өјрәнмәлијик вә с. Бунун нәтичәсиндә алынан емпирик материал сонра онун фикри тәдгиги үчүн әсас верир.

Инсан идракында керчәклијин дәрк едилмәси узунмүддәтли, мүрәккәб бир просесдир. Бурада һисси вә мәнтиги (расионал) моментләр, практик-дәјишдиричи вә елми-нәзәри фәалијјәт бир-бириин әсасландырыр вә тамамлајыр. Буна көрә дә идрак просеси бирдән-бирә јүксәк елми-нәзәри сәвијјәјә галха билмир, о јанылмалардан, әјинтиләрдән кечнб кәлир, тәдричән тәчрүби тәсдигләнир. Идрак ади-емпирнк сәвијјәдән елми-нәзәри сәвијјәјә јүксәләнәдәк зиддијјәтли бнр јол кечир.

Бу мә'нада идракын ики мәрһәләси – һисси вә мәитиги идрак бир-бнриндән фәргләндирилмәлидир. **Һисси идрак** – дүнјанын дәрк едилмәсиинн әсас, башлаиғыч вә илкин мәрһәләсидир. Инсан керчәклијә мәһз һисси мүшаһидә әсасында дахил олур, онун көрүнән чәһәтләрини дујур, гаврајыр. Һисси идрак инсанла керчәклик арасында контакт, әлагә јарадыр, керчәклијин һисси мәнимсәнилмәси имканыны ачыр. Бу елә илкин әсас мәрһәләдир ки, тәфәккүрүн мәнбәјидир, бунсуз идрак мүмкүн дејилдир. Чүнки бу мәрһәләдә керчәклијин дәрк едилмәсн үчүн һисс үзвләри, әсәб системи, бејин фәалијјәтә кәлир, иәтичәдә мадди објектләр дујулур, гавранылыр.

Һисси идрак үч әсас формада – **дујғу, гаврајыш вә тәсәввүр** формаларында баш верир. Предметләр, инсанын һисс органларына (көрмә, ешитмә, иј билмә, дад билмә, тохунма) тә'сир едәрәк онун шүүрунда, һәр шејдән әввәл, мүхтәлиф дујғулар (мүәјјән рәнк, форма, иј, дад вә с.) јарадыр. **Дујғу** предметин ајры-ајры хассәләринин, хүсусијјәтләринин, тәрәфләринин нн'икасыдыр, онун јалныз бир конкрет хассәсини әкс етдирир.

Берклн, Јум, Мах, Авенариус вә башгалары кими субјектив идеалнстләр дујғу анлајышыны тәһриф едирдиләр. Онлар белә һесаб едирләр ки, инсан мадди аләмин предметләрнни дејил, јалиыз өз хүсуси дујғуларыны дәрк едә биләр, чүики онлара көрә бизи әһатә едән аләм өзү иисанын субјектив дујғуларындан башга бир шеј дејилдир. Субјектив идеалистләр образын (сурәтин) субјективлијинн мүтләгләшдирирләр: онлара көрә дујғу субјектин психикасынын дахили вәзијјәтинин ин'икасыдыр, анчаг ондан асылыдыр. Онлар субјектин әкс етдирдији дујғу әмәлә кәтирдији иредмет вә

мүнасибәтнн објективлијини, маддилијини гәбул етмирләр. Әслиндә исә диалектик материализмә көрә, јалныз маддн варлыг бизим һисс органларымыза тә'сир едәрәк дүшүнүн чүнки дүшүнүн мәнбәји, мадди варлыг өзү објективдир. Әкс мәвге исә дүшүнүлары објектив мәнбәјиндәи ајырмаг демәкдир. Бу да зәрури олараг агностизмә кәтириб чыхарыр. Дүшүнүлар оиа көрә биликләримизин мәнбәјидир ки, онлар објектив керчәклијин субјектив образыдыр, предметин хассәләринин һиссләрлә алынан сүрәтләридир. Бу мә'иада дүшүнүлар инсанла керчәклик арасында елә гапыдыр ки, објектив аләми дәрк етмәк үчүн инсан мәһз бу гапыдан кечиб кетмәлидир. Дүшү васитәсилә алынан **һисси образ** нәдир? Образ (сүрәт) әкс олунан предмет вә һадисәнин һисси бүтөв һалында мүшаһидәси нәтичәсиндә әлдә олунан идеал формасы, сүрәти шәклидир. Образ предмет вә һадисәнин дүшүнү нәтичәсиндә әлдә олунан илкин, ән садә ин'икас формасыдыр. Образ о демәкдир ки, һисси идрак мәрһәләсиндә инсан ајры-ајры конкрет предмет вә һадисәләрин хассәләриии дүјса да, керчәкликдә һәмин хассәләр бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда мөвчуд дејилдир, чох мүхтәлиф дүшүнүлар мүстәгил дејил, бир-бирилә сых әлагәдә мөвчуддурлар. Одур ки, онлар һисси идрак мәрһәләсиндә бу вә ја башга предмет вә һадисәнин бүтөв һисси образынын алынмасына, ин'икасына кәтириб чыхарырлар.

Фәлсәфә вә тәбиәтшүнаслыг тарихиндә идрак просесиндә дүшүнүларын ролундан бәһс едәркән онлары објектив керчәклијин субјектив образлары дејил, анчаг ишарәләри, символлары, һероглифләри һесаб едән мүхтәлиф бахышлар да олмушдур. Әввәлки фәсилдә дә гејд едилдији кими, символлар, һероглифләр нәзәрииәсинин нүмајәндәләри (Плеханов, Һелмһолс, Мүллер вә б.) белә иддиа едирдиләр ки, дүшүнүлар идракын әсасы вә мәнбәји олсалар да, онлар инсан шүурунда керчәклијин бүтөв образларыны (там сүрәтини) ала билмәзләр, дүшүнүлар, олса-олса, керчәклијин шәрти ишарәләрини, рәмзләрини, мүхтәлиф чизкиләрини, бир нөв һероглифләрини әкс етдирә биләрләр. Бунунла да онлар дүшүнүларын објективлијини, керчәклији әкс етдирмәк имканларыны шүбһә алтына алырдылар.

Дүшүнүлар идрак просесиндә бир сыра мүһүм функсијалары јеринә јетирирләр: а) идракын әсасы вә мәнбәји ролуну ојнајырлар; б) објектив аләмин субјектив образынын алынма-

сына имкан верирлəр; в) инсанын көрчəклији дəрк етмəсиндə јеканə "гапы" əһəмијјəти кəсб едирлəр; г) харичи гычыгын, тə'сирин шүур фактына чевриlмəсини тə'мин едирлəр: харичи гычыг верəн анализаторларына (һисс органларына) тə'сир едир (дахил олур); онлар ресепторлар васитəсилə баш бејин габыгына өтүрүлүр, орада да дүјгуја, шүур фактына чевриlир; д) нəһајət, елементар тəсəввүрлəрин əмəлə кəлмəсинин əсасы-ны гојурлар.

Дүјгунун көмəјилə бизим шүурумузда предмет вə һадисənин ајры-ајры хассəлəри вə һəм дə тəчрид олунмуш шəкилдə əкс олунур. Һəмин предметлəр һагтында бүтөв образ исə һисси идракын инсбətən даһа јүксək вə мүрəккəб формасы олан **гаврајыш** васитəсилə мүмкүндүр. Мəсəлəн, биз һəр һансы бир биткинин формасыны, рənкини, бүтөвлүјүнү дүјуруг. Лакин бүтүн бу дүјгулар бир-бириндəн ајры шəкилдə дејил, бүтөв иредметин хассəлəри кими гавранылыр. Гаврајыш дүјгуларын механики чəми дејил, бу, иредмет вə һадисəлəрин һисси образыдыр, дүјгуда əкс олунан хассəлəрин, кејфијjətлəрин, тəрəфлəрии вəһдəт һалында көтүрүлмүш мəчмусудур. **Гаврајыш – мүшаһидə нəтичəсиндə əлдə олунан мадди предметин һисси бүтөв образыдыр.**

Һисси идрак просесиндə бизим "һиссləр" адландырды-гымыз (јалныз дүјгулар дејил) **емосијаларын** да хүсуси јери вардыр: һəјəчан, еһтирас, гəзəб, горху, севки, иифрəт, симпатија, антипатија, разылыг, севинмək вə с. **Емосијалар – инсан һиссијатынын комплекс вə мүрəккəб формаларыдыр.** Онлар һəр һансы фəрдии исихик характери, темпераментиии ифадə едир, објектив көрчəклији əкс етдирир. Инсанын үнсијjəти, реал-тарихи, сосиал, мənфи шəраит емосијаларын фəалијjət тə'сириндə чидди рол ојнајыр, онларын кəскин, фəал характер алмасыны шəртлəндирир. Емосијалар инсанын сəрвəт, гијмəтлəндирмə мејлини истигамəтлəндирир, ədалəт, јахшы, пис, зəрəрли вə и.а. мүнасибəт бəслəмəсинə имкан верир.

Мадди аləмии инсан шүурунда һисси əксинин үчүнчү формасы **тəсəввүрдүр.** Предметлəрии һисс органларына тə'си-ри кəсилдијиндəи сонра да иисанын шүурунда јаранан гаврајыш тамамилə јох олмур. Онун изləри мүəјjəн мүддəт галыр, она көрə дə иисан бир нечə мүддəт кечдикдəн сонра бунлары өз шүурунда бəрпа едə, чанландыра билир ки, буна да тəсəввүр дејилир.

Тәсәввүрү дүјғудан вә гаврајышдан фәрглөндирән бир сыра хүсусијјәтләр вардыр. Әкәр дүјғу вә гаврајыш предметин бир тәрәфинин өз һисси бүтөвүнүн ајдын сүрәтидирсә, тәсәввүр онун сөнүк, зәиф сүрәтидир. Тәсәввүр кечичидир, гејри-сабитдир, гаврајыш исә нисбәтән сабитдир. Тәсәввүр предметләрин бүтүн тәрәфләрини ејни дәрәчәдә әкс етдирә билмир. Зәрурп оларак биздә иредметин кан бу, кан да башга тәрәфи өн плана чәкилир. Әкәр дүјғу вә гаврајыш заманы предмет вә һадисәнин һәмин анда инсанын көзү габағында олмасы тәләб олунурса, тәсәввүр үчүн белә бир тәләб јохдур, бурада кечмишдә дүјдуғумуз вә гаврадығымыз хүсусијјәтләр бәриа олунур.

Тәсәввүрүн дүјғу вә гаврајышдан үстүн чәһәтләри дә вардыр. Әкәр гаврајыш бизи мәһдудлашдырырса, шәраитә бағлајырса, тәсәввүр инсаны бундан азад едир, шәраитлә әлагә зәрури олмур. Ејни заманда гаврајыш һәмишә фәрди характер дашыјырса, әксинә тәсәввүр бу чәһәтдән азаддыр, тәсәввүр чисимләрдәки фәрди, гејри-әсас чәһәтләри атыб, онлара мәхсус олан үмуми, мүһүм чәһәтләри көтирмәјә имкан верир. Демәли, тәсәввүр үмумиләшдирир, дүјғу вә гаврајышын васитәсилә мүмкүн олмајан үмуми чәһәтләри өзүндә әкс етдирир. Һисси идрак васитәсилә инсан бүтөвлүкдә керчәклији дејил, онун анчаг мүәјјән тәрәфләрини, хүсусилә мүшаһидә олунан, көрүнән чәһәтләрини, конкрет хүсусијјәтләрини дәрк едә биләр. Әи үмуми анлајышлары, објектив реал ганунаујғунлуглары, дахили маһијјәт мүнасибәтләрини инсан анчаг идрак иросесинин јүксәк мәрһәләсиндә мәнтиги тәфәккүр васитәсилә, мүчәррәдләшдирмә, үмумиләшдирмә јолу илә дәрк едә биләр.

Мәнтиги идрак мәрһәләси – керчәклијин дәрк едилмәсинин јүксәк кејфијјәт мәрһәләсидир, анлајышлар, мүһакимәләр, үмумиләшдирмәләр, фәрзијјәләр, нәзәријјәләр вермәк јолу илә керчәклијин дәрк едилмәсидир, тәфәккүр просесидир.

Тәфәккүр – керчәклијин предмет вә һадисәләрининн мөчудлуғуну шәртләндирән ән үмуми вә башлыча хассә, әлагә вә мүнасибәтләрин ин'нкасыдыр; анлајышлар, мүһакимәләр, нәзәријјә вә фәрзијјәләр әлдә едилмәси јолу илә алынан фәал ин'икасыдыр. **Тәфәккүр** – һәгигәтин әлдә едилмәси уғрунда мүтәшәккил мәнтиги ахтарыш вә јарадычылыг просесидир.

Демәли, идракын јүксәк мәрһәләси мүһәррәд тәфәккүрдүр, мәитиги мүһакимәләрдир. Әкәр дујғу, гаврајыш васитәсилә һисси идрак просесиндә тәкһәнин дәрк олунмасы баш верирсә, абстракт тәфәккүр васитәсилә ән үмуминин дәрк олунмасы баш верир. Демәли, һисси идрак вә абстракт тәфәккүр вањид диалектик бир тамдыр. Мәнтиги идракын, тәфәккүрүн әсасән үч формасы мөвчуддур: **анлајыш, мүһакимә вә әгли нәтичә.**

Анлајыш шејләрин, һадисәләрин харичи чәһәтләрини, әлагәсини дејил, онларын маһијјәтини, дахили әлагәсини ифадә едир. Анлајыш заһири чәһәтдән тәсәввүрлә бир-биринә охшајырлар, лакин тәсәввүр предметин харичи чәһәтләрини әкс етдирирсә, анлајыш онун дахили әлагә вә ганунаујғунлугларыны әкс етдирир. Буна көрә дә анлајыш керчәклији даһа дәрин вә дүзкүн әкс етдирир. Анлајыш тәсәввүр вә гаврајышларын үмумиләшдирилмәси нәтичәсиндә мејдана кәлир. Мәсәлән, автомобил һаггында өзүндә анлајыш јаратмаг үчүн инсан чохлу мигдарда вә мүхтәлиф нөвлү автомобилләри гаврамалы вә өјрәнмәлидир, онун үмуми характерик, зәрури чәһәтләрини гејд етмәли, тәсадүфи, маһијјәт характери дашымајан чәһәтләрини ајырмалыдыр. Јалныз бүтүн бунлардан сонра "автомобил" анлајышыны јаратмаг мүмкүндүр. Абстраксијасыз, мүчәррәд тәфәккүрсүз һеч бир анлајыш мүмкүн дејилдир. Бу вә ја башга предмет һаггында анлајыш јаратмаг һәмин предметә мәхсус олан ән мүһүм, дахили, сабит маһијјәт характери дашыјан әламәтләрини мүәјјән етмәкдир.

Анлајышлар – предмет вә һадисәләрин, онларын маһијјәтләринин вә инкишафынын ән мүһүм хассәләрини, әлагә вә мүнасибәтләрини әкс етдирән тәфәккүр формасыдыр. Анлајышлар предмет вә һадисәләри үмумиләшдирир, үмумилик вә јахынлыг, гоһумлуг мүнасибәтләри илә онлары груплара, синифләрә ајырыр. Анлајышлар мәзмунча објектив, мәнтиги формасына көрә исә универсалдыр, үмумидир. Мәсәлән, "варлыг", "инсан", "идрак" анлајышлары вә с. Лакин анлајышлар јалныз үмумини билдирмир, онлар һәмчинии предмет вә һадисәләри ајырыр, фәргләндирир, груплашдырыр, синифләрә бөлүр вә с. Мәсәлән, "инсан" анлајышында үмуми ифадә олунмагла, һәр бир инсаныи башга инсанлардан фәргли хүсусијјәтләри, өзүнәмәхсуслуғу да ("филан инсан" анлајышы) ифадә олунур. Мәһз анлајышлар әсасында мүһакимәләр, фикирләр, идејалар вә с. јараныр.

Абстракт тәфәккүрүн икинчи формасы **мүһакимәдир.** Мүһакимә анлајышлар әсасында мејдана кәлир. Мүһакимә васитәсилә биз шејләрин мүхтәлиф чәһәтләри, хассәләрини вә мүнасибәтләриниң дәрк едирик. **Мүһакимә нәји исә иггар вә ја инкар едән фикирдир.** Мүһакимәдә тәкчә илә үмумиин диалектикасы әкс олунур. Мәсәлән, "гызыл – металдыр" мүһакимәсиндә: гызыл – тәкчәдир, метал үмумидир. Идрак просесиндә бир мүһакимәдән дикәринә, бир идрак сәвијјәсиндән дикәр, даһа јүксәк идрак сәвијјәсинә кечилир. Мүһакимәнин мүхтәлиф формалары һәмин просесин ајры-ајры һәлгәләри, моментләридир. Мүһакимәләрии инкишафы тәкчәлик мүһакимәсиндән башлајыб хүсусилик мүһакимәсиндән кечәрәк ән үмумилик мүһакимәсинә доғру вә әксинә кедир.

Мәитиги тәфәккүрүн үчүнчү формасы идрак просесиндә бөјүк әһәмијјәти олан **әгли нәтичәдир.** Әгли нәтичә елә бир тәфәккүр формасына дејилир ки, мәчуд олан билик әсасында јени бир билик һасил едилир. Мәсәләи, инсан јер илә дикәр көј чисимләри арасындакы мәсафәни биласитә өлчмәмишдир, лакин о, әгли нәтичә әсасында һәмин мәсафәләри билир. Мә'лумдан намә'лума кечилә билмәсиннн објектив әсасы тәбнәт вә чәмијјәтдәки ганунаујғунлугдур. Һадисәләрин ганунаујғун әлагәси ән үмуми характер дашыјыр, бу сәбәбдән дә һәмин әлагәии билдикдә, биласитә мүшаһидә едилмәјән, лакин мүәјјән ганунлара табе олан һадисәләр барәсиндә нәтичәләр чыхармаг мүмкүндүр. Әгли иәтичәнин долғунлуғу вә керчәклији адекват әкс етдирмәсинин әсасында фикрин ајдынлығы, мүһакимәләрин сәһиһлији дурур. Чүнки **әгли нәтичә ики вә ја даһа артыг фикрин, мүһакимәнин әсасында чыхарылан үчүнчү фикирдир, нәтичәдир.** Мүһакимәләрии һәр икиси вә ја бири јанлыш оларса, дүзкүн әгли иәтичәјә дә кәлмәк мүмкүн дејилдир. Беләликлә, **әгли нәтичә** – мүһакимәләрин мәитигиндәи, әсасландырылмыш олмасындан ирәли кәлир. Әгли нәтичәиин көмәји олмадан һисс органлары васитәсилә биласитә гавранылмајан һадисә вә просесләри инсанлар дәрк едә билмәз. Идракын истигамәтиндән вә мүһакимәнин характериндән асылы олараг әгли нәтичә дедуктив вә ја индуктив ола биләр. Үмумидәи хүсусијә доғру кетмәк јолу илә чыхарылан әгли нәтичәләр **дедуктив,** хүсуси мүддәалардан үмуми нәтичәләр чыхарылан әгли нәтичәләр **индуктив** адланыр. Демәли, дедуктив әгли нәтичә үмумидәи, аз үмумидән хүсусијә, тәкә вә ајрычаја доғру апарар

идрак васитәсидирсә, индуктив әгли нәтичә хүсуси, тәкчәдән (вә ја ајрычадан) үмумијә вә ја ән үмумијә доғру апаран идрак васитәсидир. Онлары бир-бирннә гаршы гојмаг вә ја бир-бириндән тәчрид етмәк дүзкүн дејилдир, онлар идрак просесиндә вәһдәт тәшкил едир, бир-бириин тамамлајырлар. Диалектик материализмә көрә бунлар гаршылыглы сүрәтдә әлагәдардыр вә вәһдәт тәшкил едирләр. Индуксија вә дедуксија гаршылыглы сүрәтдә бир-бирини тамамлајыр.

Фәлсәфә тарихиндә һисси вә мәитиги идрак мәрһәләләрини бир-бириндән ајырмаг, бирини дикәриндән үстүн тутмаг һаллары да олмушдур. Бә'зи философлар – **расионализм** тәрәфдарлары (Декарт, Спиноза, Лејбнитс вә б.) билијимизин әсас мәнбәјини башлыча олараг адамларын әгли фәалијјәтләриндә, зәкада көрүрдүләр. Расионализмин гүсуру бундадыр ки, онун тәрәфдарлары мәнтиги тәфәккүрү, шүурун ролуну биртәрәфли олараг шиширдәрәк, ону мүтләгләшдирир, ону өзүнүн мәнбәјиндән ајырырлар.

Фәлсәфә тарихиндә расионализм чәрәјанынын әксиnә олараг башга бир чәрәјан да мөвчуд олмушдур. Бу **емпиризм** вә ја **сенсуализм** (Бекон, Локк, Франсыз материалистләри, Беркли, Јум, Авенариус вә б.) чәрәјанлыдыр. Бу чәрәјанын нүмајәндәләри һисси тәчрүбәинн биликләримизин әсасы вә мәнбәји олдуғуну дүзкүн көстәрмәклә јанашы, тәчрүбәнин әсасында објектив аләмин дурдуғуну гәбул етмәмиш, һисси тәчрүбәни анчаг дујғуларын вә тәсәввүрләрин мәчмусу сајмыш, идрак иросесиндә абстракт тәфәккүрүн ролуну гиjмәтләндирмәмиш вә ја инкар етмишләр. Онлар дујғулары идракын јеканә мәнбәји вә әсасы һесаб едирдиләр. Идрак иросесиндә дујғу илә, һиссләрлә иракгиканын, мүчәррәд тәфәккүрүн әлагәсини дүзкүн анламырдылар. Мәсәлән, XVIII әср франсыз материалистләри белә һесаб едирдиләр ки, тәфәккүр "универсал һиссдән" башга бир шеј дејилдир. Һелветсијә көрә инсанын билији дујғуларын вердији мә'луматын мигдарындан артыг дејилдир. О, тәфәккүрүн дујғулардан фәргли олан кејфијјәт чәһәтини көрмүрдү. О, јанлыш олараг һесаб едирди ки, мүһакимә јүрүтмәк садәчә дујмаг демәкдир. Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә позитивизмин (махизмин, мәнтиги позитивизмин, прагматизмин вә б.) мүхтәлиф нөвләри дә бу мөвгедә дурурлар. Позитивистләр идракда абстрактын, елми нәзәријјәнин ролуна е'тина етмәјәрәк, анчаг практик, позитив билији әсас көтүрүрләр, әтраф аләмин дәгиги елми тәдгигини онлар

чох вахт фактларын емпирик тәсвири вә онларын тәснифаты илә әвәз едирләр.

Диалектик материализм һисси идракла мәнтиги идракы бир-биринә гаршы гојманы инкар едир вә белә һесаб едир ки, онлары бир-биринә гаршы гојмаг објектив керчәклијин дәрк олмасына мане олур. Доғрудан да, абстракт тәфәккүр олмајан һисси идрак шејләрии дахили, зәрури, кизли, објектив маһијјәтинә нүфуз едә билмәз, онларын маһијјәтини ача билмәз. Абстракт тәфәккүр дә һисси идрак олмајаи, онун вердији мә'луматлар олмајан һадисәләрии маһијјәтиии өјрәнә билмәз. Бүтүн бунлар көстәрир ки, һисси идрак вә мүчәррәд тәфәккүр бир-бирини рәдд етмәк дејил, әксинә бир-бирини еһтива едир, бир-бирилә үзви вәһдәтдәдир. Һәгигәтин дәрк олунмасында һәр икиси зәруридир, әһәмијјәтлидир.

Диалектик материалист фәлсәфә идрак просесиндә һисси вә мәнтиги вәһдәтдә көтүрмәклә галмыр, һәм дә "**диалектика, мәнтиг вә идракын еjнијjәти**" кими мүһүм идеjаны мүдафиә едир, онларын идрак просесиндә дә диалектикчәсинә дүшүнүлмәсини тәләб едир. Бу о демәкдир ки, диалектик принсип, ганун вә категоријалар һәм дә идрак просесинин иринсии, ганун вә категоријаларыдыр. Керчәкликдә објектив диалектик мәзмун дашыјан ганун вә категоријалар, идрак просесиндә дә објектив вә адекват әкс олунур. Буна көрә дә мәитиг, идрак нәзәриjjәси вә диалектикаја бир-бирилә еjнијjәт тәшкил едән, "ејни шејләр олан" феноменләр кими бахылмалыдыр.

3. Һәгигәт һагтында фәлсәфи тә'лим

Идракын мәгсәди һисси вә мәнтиги тәһлил әсасында керчәклијин дәрк едилмәси јолу илә инсанлары һәгиги биликләрлә силаһландырмагдан ибарәтдир. Лакин үмумијjәтлә фәлсәфәдә "һәгигәт нәдир? Керчәклик һагтында һәгиги биликләр әлдә етмәк мүмкүндүрмү?" суалларына мүсбәт чаваб верилсә дә, онларын әлдә едилмәси мүрәккәб вә зиддијjәтли бир просесдир, әввәлән, алынан билијин һәгигәт олуб-олмамасынын мүәjjәнләшдирилмәси чәтии мәсәләдир, икинчиси дә, мә'лумдур ки, керчәклик инсан шүурунда ики формада әкс олунур: јанлыш вә дүзкүн. Буна үјғун билик дә јанылма вә һәгигәтдән ибарәт олур. Одур ки, ики анлајыш мејдана чыхыб: "һәгигәт" вә "јанылма".

Һәгигәт анлајышынын фәлсәфи тәһлили мүһүм идраки проблем олараг галыр. Диалектик материалист фәлсәфәјә көрә инсан идракы һәгигәтә наил ола биләр, башга сөзлә, керчәклијин долғун, дүзкүн ин'икасыны верән билијә чата биләр. **Һәгигәт дедикдә диалектик материалист фәлсәфә објектив керчәклијин инсан идракында әсасән дүзкүн, доғру вә адекват ин'икасыны һәмин долғун ин'икасдан әлдә едилән билији нәзәрдә тутур.** Демәли, әкәр биликләримиз керчәкликдәки мөвчуд објектив әлагә вә мүнасибәтләри, ганунлары дүзкүн әкс етдирир, објектив варлыға ујғун кәлирсә, һәгигәтдир, әкәр ујғун кәлмирсә, јанылмадыр.

Лакин фәлсәфә тарихиндә һеч дә һәмишә һәгигәтә белә бирмә'иалы мүнасибәт олмамышдыр. Һәлә Аристотел белә һесаб едирди ки, һәгигәт одур ки, һәмин билик инсаны әһатә едән аләм һагтында дүзкүн фикирләр сөјләјир. Онун ардынча чохлу философлар һәгигәтә – билијин керчәклијә ујғун кәлмәси кими јанашмышлар. Објектив идеалист философ олан Платон исә һәгигәтә башга мөвгедән јанашмышды. Онун фикринчә, һәгигәт инсан биликләринин әбәди вә дәјишмәз идејаларына ујғундур. Платон гејд едирди ки, мадди варлыг һагтында биликләр һәгигәт ола билмәз, она көрә ки, мадди дүнја өзү дәјишкәндир. Һекел исә һәгигәти – билијин мүтләг идеја дүнја руһуна ујғунлуғундан ибарәт һесаб едирди. Һекелә көрә һәгигәт – идракын мүтләг идеја там ујғунлуғудур, она наил олмаг исә идракын мәгсәдидир. Материалистләрин әксәријјәти исә белә һесаб едирдиләр ки, һәгигәт – биликләримизин објектив мадди варлыға там ујғун кәлмәсидир.

Лакин бурада чәтинлик ондан ибарәтдир ки, бәс билијин һәгигәт олдуғуну објектив керчәклијн дүзкүн, она ујғун әкс етдирдијини нечә мүәјјән етмәли? Онун ме'јарыны нечә мүәјјән етмәли? Әкәр бу ме'јарын дујғулардан ибарәт олдуғуну гәбул етсәк, онда јанлыш нәтичәләрә дә кәлмәк олар. Ахы дујғулар, һиссләр кечичидир, чох вахт инсаны јанылдыр. Һәмин ме'јары јалныз зәка илә дә мүәјјәнләшдирмәк олмур. Чүнки јалныз зәкаја истинад етмәк, биртәрәфлијә кәтириб чыхарар, идејаларын идеализә едилмәсинә сәбәб ола биләр. Она көрә дә бурада һәгигәтин мүәјјән едилмәси үчүн әсас ме'јар **практика** – инсанын керчәклијә јарадычы, фәал мүнасибәти әсасында јаранан сосиал-сијаси, әмәк-истеһсал вә мә'нәви, тәчрүби фәалијјәти ола биләр.

Анчаг бу јолла билијин тарихи практик фәалијјәтдән кечмәси нәтичәсиндә һансы билијин һәгигәт, һансынын јанылма олдуғуну мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Јалныз инсан практикасындан кечәи, инсан фәалијјәтиндә мәгсәдјөнлүлүк верән, онун објектив зәрури биликләрлә силаһландыран биликләр – һәгигәт сајыла биләр. Буна көрә дә фәлсәфәдә практиканы идракын әсасы, башланғычы вә мәгсәди, һәгигәтин ме'јары кими бахылыр. Идрак чанлы сејрдән, мүшаһидәдән башланыр, тәфәккүрдән кечир, онун нәтичәләри исә практикада тәтбиг олунуб сынагдан кечирилир. Догрулуғу тәсдиг олунан, керчәклијә ујғун билик – һәгигәт кими гәбул олунур[1].

Керчәклији дәгиг вә долғун әкс етдирмә сәвијјәсинә, оңа ујғунлуғу дәрәчәсинә көрә һәгигәтләр (керчәклији әсасән дүзкүн әкс етдирәи биликләр) дә мүхтәлиф олур. Һәгигәтләр һәм дә објектив мәзмунларына, тәсдиг олунмаларына көрә дә мүхтәлиф чүр олурлар. Бу мә'нада објектив мүтләг вә нисби һәгигәтләри бир-бириндән фәргләндирмәк, һәгигәтин конкретлијини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Үмумијјәтлә објектив һәгигәт вардырмы? Вә ја објектив һәгигәт нә демәкдир?

Мүасир габагчыл фәлсәфә һәмин суаллара мүсбәт чаваб верир: гејд едир ки, үмумијјәтлә билик, һәгигәт субјективдир, јә'ни инсан идракынын мәһсулудур. Лакин бу чәһәт һеч дә һәгигәтин објективлијини, објектив мәзмун дашымасыны инкар етмәјә әсас вермир. Чүнки һәгигәт објектив дүнјанын инсан бејниндә ин'икасыдыр, о дүзкүндүрсә, һәгигәтдир. **Објектив һәгигәт – ајры-ајры фәрди инсанлардан, бүтөвлүкдә бәшәријјәтдән асылы олмајараг керчәклији дүзкүн, објектив әкс етдирәи билијә, һәгигәтә дејилир.** Објектив һәгигәтә бәшәријјәт узун сосиал-тарихи вә идраки тәчрүбә әсасында кәлиб чыхмышдыр. Објектив һәгигәтләр практикада там тәсдиг олунмасы, тәкзиб олунмасы мүмкүн олмајан биликдир. Мәсәлән, су 100^0 температурда гајнајыб бухара чеврилир; Јер – күрә шәклиндәдир; инсан – ичтимаи-шүурлу варлыгдыр; 28 Мај – Азәрбајчанын истиглалијјәт күнүдүр вә и.а.

Лакин инсан һәгигәтә – керчәклијин адекват ин'икасыны верән билијә тәдричән, узунмүддәтли тарихи вә нәзәри тәчрүби фәалијјәт нәтичәсиндә чатмышдыр. Објектив һәгигәт

---

[1] Идрак просесиндә практиканын ролу мәсәләсиндән X фәсилдә ("Практика") даһа әтрафлы бәһс олунмушдур.

нисби һәгигәтләрин васитәсилә тәсдиглӛнмиш, долғунлашмышдыр. Орта әсрләрдә инсанлар белә һесаб едирдиләр ки, Jер мәркәздир, Күнәш вә планетләр исә онун әтрафында фырланырлар. Инсанлар өз имканлары дахилиндә Jердән мүшаһидәләрлә белә нәтичәјә кәлмишдиләр. Бу һәгигәтми, јохса јанылма иди? О заман бу суала ајдын чаваб вермәк үчүн елми-тарихи тәчрүбә имкан вермирди. Конерник тә'лими бу һәгигәти тәкзиб етди, сүбут олунду ки, Күнәш мәркәздир, Jер вә бүтүн планетләр онун вә өз оху әтрафында фырланырлар. Бу керчәклијин даһа долғун ин'икасы иди, һәгигәтә јахын иди. Лакин һәләлик астрономик мүшаһидәләр вә сүбутлар чатышмырды. Кеплер сүбут етди ки, планетләр Күнәш әтрафында даирәви дејил, еллипсвари һәрәкәт едирләр. Бу, даһа долғун билик иди. Мүасир астрономија елми исә планетләрин дөврәнинин ганунларыны вә траекторијасыны даһа дәгиг мүәјјәнләшдирди. Демәли, тәсдиг олунду ки, һәгигәт, демәли објектив һәгигәт дә тарихәи инкишаф едир, һәр бир јени кәшфлә даһа да дәгиглӛшир вә тәсдиглӛнир.

Идракын мүәјјән сәвијјәсинә ујғун әлдә едилән, тарихи шәраит вә тәчрүбәдән асылы олараг тәсдиглӛнән, өзүнүн мүәјјәи дәгиглији, долғунлуғу илә фәрглӛнән билијә – нисби һәгигәт дејилир. Бүтүн идракын, о чүмләдән елми инкишафы тарихи нисби һәгигәтләрин дәгиглӛшмәси, тәсдиг вә тәкзиб едилмәсн тарихиндән ибарәтдир. Идрак просеси – бүтөвлүкдә һәгигәтин даһа долғун вә там дәрк едилмәси просесидир. **Предмет вә һадисәләр һаггында даһа долғун, дәгиг, һәртәрәфли, керчәклијә там ујғун билијә исә мүтләг һәгигәт дејилир.**

Фәлсәфә тарихиндә чох вахт мүтләг һәгигәтә мүнасибәт әтрафында мүбаһисә кетмишдир. Релјативистләр, агностикләр һәгигәтин анчаг нисби олдуғуну гәбул едирдиләр. Релјативистләр әбәди, мүтләг һәгигәтләри инкар етмәклә билијимизин објектив мәзмун дашыдығыны рәдд едирдиләр. Фәлсәфәдә еһкамчылыг вә метафизик мөвге исә, билијин дәјишкәнлијини, нисбилијнин гәбул етмир, бир дәфә әлдә олунан билијин әбәди, дәјишмәз олдуғуну тәсдиглӛирди. Бунунла да мүтләг һәгигәтә пәрәстиш едилир, о, идеализә олунурду.

Әслиндә објектив, нисби вә мүтләг һәгигәтләри бир-бириндән ајырмаг, онлары бир-биринә гаршы гојмаг дүзкүн дејилдир. Објектив, мүтләг вә нисби һәгигәтләр бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә вә диалектик вәһдәтдәдирләр, әслиндә

мүтләг вә нисби һәгигәтләр – објектив һәгигәтин мүхтәлиф сәвиҹҹәләри вә формаларыдыр. Биликләримиз һәмишә нисбидир, чүнки идракын мүәҹҹән инкишаф сәвиҹҹәси илә, чәмиҹҹәтин, елмин, техиканын наилиҹҹәтләри илә вә с. шәртләнир. Идракын сәвиҹҹәси јүксәлдикчә, биз мүтләг һәгигәтә даһа сүр'әтлә јахынлашырыг. Лакин бу мүтләг һәгигәтә наил олма просеси сонсузлуға гәдәр узаныб кедә биләр, чүики тарихи инкишафын һәр јеии мәрһәләси јеии-јени һәгигәтләр ашкара чыхарыр. Објектив һәгигәтин бир нисби формасындан башгасына кечилмәсиндәи ибарәт олан бу даими просес – идракда диалектикаиын мүһүм тәзаһүрүдүр. Демәлн, һәр бир нисби һәгигәтдә мүтләг һәгигәтин дә пајы вардыр вә ја мүтләг һәгигәтә анчаг нисби һәгигәтләр чәрчивәсиндә наил олмаг олар.

Һәгиги билик керчәклијә мүвафиг олдуғуна көрә бу билик керчәкликдән ајрылыгда көтүрүлә билмәз. Керчәклик дәјишдикчә, онун һаггындакы билијимиз дә дәјишилмәлидир. Демәли, билијин һәгигилији мәкандан, замандан, шәраитдән вә онун формалашдығы башга шәртләрдән асылыдыр. Бу шәртләрии дәјишилмәси она көтириб чыхарыр ки, һәгиги билик даһа һәгиги олмур. Бу о демәкдир ки, абстракт һәгигәт јохдур, **һәгигәт һәмишә конкретдир**. Һәгигәт објектив әлагәләри, шәртләри, мәканы, заманы, тарихи хүсусиҹҹәтләри һәртәрәфли өјрәиib нәзәрә алмаг јолу илә әлдә едилир, чүнки бир шәраитдә һәгиги олан шеј, башга шәраитдә јанлыш ола биләр, һәм дә әксинә.

4. Идракын структур сәвиҹҹәләри. Јарадычылыг, интуисија вә габагкөрәнлик

Идракын мәгсәди һәгигәтин, керчәклијин долғун ин'икасыны верән елми билијин әлдә едилмәсиндән ибарәтдир. Лакин һәмин мәгсәдә бирдән-бирә, зиддиҹҹәтләрсиз наил олмаг мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн идракын мүрәккәб јол кечмәси, чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә јүксәлмәси, әлдә едилән елми-нәзәри нәтичәләрин практикада тәтбиг едилиб сынагдан кечирилмәси зәруридир. Лакин бу мүрәккәб просес һеч дә һәмишә јүксәк нәзәри сәвиҹҹәдә һәјата кечирилә билмәз. Чүнки ејни заман мүддәтиндә һеч дә адамларын һамысының елми-идраки сәвиҹҹәјә јиҹәләнмәси мүмкүн дејилдир. Идрак мүшаһидәдән әлдә едилән емпирик, ади, күндәлик биликлә-

елми-тәчрүби јолла әлдә едилән нәзәри билијин, там әсасландырылмамыш биликлә кифајәт гәдәр сүбутларла доғрулуғу тәсдиг едилмиш билијин вәһдәтиндән ибарәтдир. Демәли, **идрак просесинин ики башлыча структур сәвијјәси вардыр: емпирик вә нәзәри сәвијјәләр.** Һәмин сәвијјәләр вәһдәтдәдир вә бир-бирини тамамлајыр. Мәсәләи, әсасәи емпирик билик сәвијјәснә аид едилән халг тәбабәти тибб елминин, фолклор исә бәдии јарадычылығын әсас мәнбәјидир, нәзәри тиббин вә әдәбијјатшүнаслығын әсасларыны тәшкил едирләр. Әксинә, нәзәри тәфәккүр формалары олан тибб елми вә әдәбијјатшүнаслыг да халг тәбабәтинин, фолклорун топлаимасы, груплашдырылмасы вә нәзәри тәһлил едилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Емпирик билик – ади, күндәлик һәјатда, чохиллик тәчрүби тәһлил вә мүшаһидәләр әсасында, нәјин фајдалы вә нәјин зәрәрли олмасы вә с. һагтында әлдә едилән тәсәввүр, бахыш, әһвал-руһијјә, һисс вә емосијаларын мәчмусу вә онлар һагтында биликдир. Халг тәбабәти, шифаһи халг јарадычылығы, фолклор нүмунәләри, мөвсүм, пешә, сәнәт мәшғулијјәтләри (әкинчилик, сәнәткарлыг, малдарлыг вә с.), күндәлик биркәјашајыш мүнасибәтләри илә бағлы әлдә едилән вәрдишләр, ән'әнәләр, тәсәввүрләр, биликләр вә с. мәһз емпирик идрак нүмунәләри һесаб олуна биләр. Фәлсәфи әдәбијјатда бу чүр емпирик биликләрә **"сағлам тәфәккүр"** дә дејилир. Лакин белә иәтичәјә көлмәк дүзкүн олмазды ки, емпирик идрак сәвијјәси вәрдишә анчаг дүзкүн, сағлам тәфәккүрә әсасланан биликләр верир. Јох, бә'зәи идрак бу сәвијјәдә јанылмалара мејлли олдуғу үчүн дәгиг олмајан, бә'зән јанлыш тәсәввүрләр, бахышлар да әмәлә кәтирир: чадукәрлијә әсасланан "арахәкимлији", јухујозмалар, мөвһуми бахышлар вә с. Одур ки, емпирик билијин дүзкүи тәһлил едилмәси, системләшдирилмәси, сәмәрәлилијинин мүәјјәи едилмәси, онун хурафат вә чәһаләтпәрәстликдән тәмизләнмәси һәмишә мүһүм гносеоложи вәзифә олараг галыр.

Идракын јүксәк структур сәвијјәсини елми-нәзәри билик, һәгигәт тәшкил едир. Бу, керчәклијин инсан шүурунда долғун, адекват ин'икасыдыр, објектив реаллыг һагтында анлајышлар, категоријалар, ганун вә ганунаујғунлуглар сәвијјәсиндә әлдә олунан биликдир, мүһакимәләр, әгли нәтичәләр, фәрзијјәләр, нәзәријјәләр вә и.а. васитәсилә ифадә олунан елми-нәзәри идеjалар, бахышлардыр. Нәзәри билик елми

идракын әсасы, башлыча мәгсәди, белә демәк мүмкүн оларсы нәтичәсидир. Керчәклик һаггында долғун елми-нәзәри билик әлдә едилмәси идеал идраки әгли нәтичәләрин маддиләшдирилмәсинә, онлардан мәгсәдјөнлү истифадә олунмасына, инкишаф етмәкдә олан һадисәләрин дахили зәрури инкишаф мејлинин дүзкүн тутулмасына, јарадычы мөвге сечилмәсинә, тәбии-тарихи вә сосиал просесләрин, бүтөвлүкдә тәрәггинин дүзкүн еһтималлы прогнозлашдырылмасына, нәһајәт елми габагкөрәнлијә вә и.а. имкан јарадыр ки, бунлар да идрак просесиинин башлыча наилијјәтләри һесаб едилмәлидир.

Бунлардан башга, идракын структурунда **гејри-елми идрак формалары** да мүәјјән јер тутур: **ади, дини, бәдии.** Бунларын һәр үчү инсан шүуру илә керчәклијин спесифик ин'икасы кими јараныр, өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнирләр. Ади билик – керчәкликдә, күндәлик јашајыш тәрзиндә инсанын емпирик, тәчрүби јолла әлдә етдији, әсасән нәјин фајдалы, нәјин зәрәрли олмасы һаггында биликдир, мүәјјән вәрдиш вә иламлар, һисс вә әһвал-руһијјәләр һаггында тәсәввүрләрдир. Дини ин'икас – керчәкликдә инсана сирли көрүнәи, инсан үзәриндә мүәјјән тә'сир күчүнә, һөкмранлыға малик олаи тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин дани шүурда доғурдуғу дини тәсәввүр вә идеjаларын мәчмусудур, дини еһкамлар, адәт вә мәрасимләр һаггында дини бахыш вә һиссләрдир. Бәдии ин'икас исә – керчәклијин көзәллик ганунлары илә дәрк едилмәси, мә'иәви-естетик идеаллар һаггында, бәдии зөвг вә мәдәнијјәтә даир инсанларын мүәјјән тәсәввүр, һисс вә бахышлара јиjәләнмәләридир, тәбиәтә, чәмијјәтә, иисанлара һуманист-естетик мүиасибәти ифадә едән билик вә һисси-емосионал бахышларын мәчмусудур.

Идрак иросесинин ән јүксәк структур сәвијјәси **јарадычылыгдыр.** Јарадычылыг нәдир? Бу суала да бирбаша, бирмә'иалы чаваб вермәк чәтиндир. Чүнки јарадычылығын нөвләри, аспектләри мүхтәлифдир вә һәрәсиинин дә өзүнәмәхсус кејфијјәт хүсусијјәтләри вардыр. Лакин јарадычылыг үчүн үмуми чәһәтләр дә чохдур, мәгсәдимиз дә онлар үзәриндә дајанмагдыр. Мәсәлән, иисанлар ади, күндәлик һәјатларында чохсајлы мәсәләләр, проблемләрлә гаршылашырлар. Чох вахт онлар һәмин проблемləри һәлл етмәк үчүн үмумини, һамыдан истифадә етдији васитәләрдәи дејил, тамам јени, башга мә'лум олмајан вә ја чох аз мә'лум олан васитәләрдән истифадә

едәрәк оригинал, гејри-стандарт гәрар гәбул едирләр, проблемин һәллинин, нечә дејәрләр, јени јолуну тапыр, јарадырлар. Адәтән белә просес јарадычылыг адландырылыр.

Фәлсәфә тарихиндә јарадычылыға мүхтәлиф мүнасибәт мөвчуд олмушдур. Әксәријјәт белә һесаб етмишдир ки, јарадычылыг гејри-расионал иросесдир, субјектин психикасынын хүсуси һалыдыр, гејри-шүүрудур. Јарадычылығын психофизиоложи әсаслары һәлә дә там мүәјјәнләшдирилмәсә дә, фәлсәфә тарихиндә онун һагтында бир чох мараглы вә фајдалы фикирләр сөјләнилмишдир. Индинин өзүндә дә бә'зиләри јарадычылыг үчүн анаданкәлмә хүсусијјәтләри, физиоложи кенлә кечән чәһәтләри, бә'зиләри инсанын гелепатик имканларыны, бә'зиләри "илаһи веркинн", екстазы, "илаһи нурланманы" ("Аллаһла говушмаг"), бир чохлары исә инсанын интуисијасыны, интуитив габилијјәтләрини, сосиал-тарихи шәраити, ишкүзарлығы вә с. башлыча, апарычы чәһәт һесаб едирләр. Јарадычылыг үчүи бунларын бир чохларынын мүһүм әһәмијјәти олса да, онлардан һеч бирини мүтләгләшдирмәк дүзкүн олмазды. Платон јарадычылығы "илаһи габилијјәт" һесаб етмиш, оиа "ағылсызлығын хүсуси нөвү" кими бахмышды. Динләр, о чүмләдән ислам дини јарадычылыға "илаһи верки" кими бахараг, ону "инсанын илаһиләшмәси, Аллаһла говушмасы" просесинин тәзаһүрү һесаб етмишди. Кант јарадычылыға "даһинин фәргләндиричи кејфијјәти" кими бахмыш, ону расионала гаршы гојмушду. Мүасир екзистенсиалистләр јарадычылыға даһа бөјүк әһәмнјјәт верирләр, јарадычылыға "гејри-шүурунун руһу" (Е.Һартман), "мистик интуисија габилијјәти" (Бергсон), "инстинктин өзүиү көстәрмәси" (Фрејд) вә с. кими бахышлар да аз дејилдир. Психоанализин иүмајәндәләри олан Фрејд, Јум, Кречмер вә б. белә һесаб еднрләр ки, јарадычылыг бүтөвлүкдә гејри-шүурија аиддир, о, тәкраролунмаз вә јенидәнишләнмәздир, маһијјәтчә дәрколунмаздыр вә расионал (мәнтиги) идрак просеси илә бир ираја сығмаздыр.

Бу мөвгеләрдә мүәјјән сәмәрәли чәһәтләр олса да, онлара јарадычылығын изаһы кими бахмаг олмаз онлардакы мүддәалар һөкмән нәзәрә алынмалыдыр. Ону демәк кифајәтдир ки, јарадычылығын бүтөв механизми һәлә дә кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишди. Јухарыдакы бахышларын һәрәси дә јарадычылығын бу вә ја дикәр аспектинә, хүсусијјәтинә көрә сөјләнилмиш, онун бүтөв маһијјәтини әһатә едә билмәмишдир.

Бунлара бахмајараг белә демәк дүзкүн оларды ки, **јарадычылыг – инсан фәаллығынын јүксәк формасыдыр, инсанын биопсихososиал тәкамүлүнүн мәһсулудур**. Буну инсана доғру инкишаф иросесиндә мүәјјән чанлыларда, иисанабәнзәр һејванларда вә с. "јарадычылыг" габилијјәтинин олмасы да тәсдиг едир. Јарадычылығын әсасы һеч дә анчаг бејнин иејрофизиоложи вә биофизики структурунда дејил, онун бүтүн "функсионал ме'марлығындадыр", јарадычылыг бејиин мүхтәлиф мәркәз вә саһәләринин тәшкил олунмуш гаршылыглы комплекс фәалијјәтинин, гаршылыглы әлагәли әмәлијјатларынын нәтичәсидир. Һәмин мәркәзләрин көмәји илә һисси образлар, абстраксијалар алыныр, ишарә информасијалары ишләниб јаддаша верилир, һәмин ииформасијалар бејиндә сахланылыр вә лазыми ајда јенидән бәрпа олунур, "чанландырылыр". Бурада јаддашын вә инсанын елми-практик фәалијјәтиндә информасијанын јенидән бәрпасынын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бунлар да көстәрир ки, јарадычылыг һеч дә анчаг гејри-расионал дејилдир, бүтүи иисанлара мәхсус биофизиоложи вә сосиал-мә'нәви һадисәдир, јүксәк идраки габилијјәтдир. Јарадычылығын **бүтүн нөвләри** дә (бәдии, елми, тәсвири, техники, тәшкилатчылыг, әмәк-истеһсал, сосиал-сијаси вә и.а.) онун инсанын расионал вә һисси идраки фәалијјәти илә бағлы олдуғуну, габилијјәт, исте'дад вә талантла јанашы (исте'дад вә талантда мистиканын, екстазын, анаданкәлмә имканларын, иитуисијанын, "веркииин" вә с. ролуну да инкар етмәмәк шәртилә), бурада әмәксевәрлијин, ишкүзарлығын да мүһүм рол ојнадығыны тамам тәсдиг едир. Ишкүзарлыг чалышганлыг олмадан һәр һансы бөјүк талант, һәтта кенлә кечән габилијјәтләр (мүәјјәи нәслин үзвләринин ше'р јазмаг, рәсм әсәрләри јаратмаг имканлары вә с.) белә итиб кедир. Чалышганлыг исе исте'дады талант сәвијјәсинә, дани јарадычыја белә чевирә биләр.

Бүтүи бунлара әсасән, белә иәтичәјә кәлмәк олмаз ки, јарадычылыг тамамилә сирри мә'лум олан, там өјрәнилмиш һисси вә расионал идрак һадисәсидир. Һеч шүбһәсиз, бурада шүурун керчәкликдән, реал мәзмундан узаглашмасы, "ајрылмасы" моментләри, гејри-шүури чәһәтләр, хәјал, тәхәјјүл, фантазија да чох бөјүк рола маликдир. Романтикасыз фантазија вә тәхәјјүлсүз һеч бир јарадычылыг (истәр бәдии, истәр елми, истәр әмәк-истеһсал јарадычылығы нөвү олсун фәрги јохдур) ола да билмәз. Бир дә реал зәминә малик

јарадычы хәјал, фантазија вардыр. Белә хәјал инсанын интуитив габилиҗјәтләри илә говушараг бәјүк јарадычылыг имканына чеврилир, реал романтикаја кәтириб чыхарыр. Мәһз икинчи нөв хәјал, фантазија – мүһүм јарадычылыг амили кими чыхыш едир.

Беләликлә, јарадычылыг – инсан руһунун фәаллығы мәһсулудур; тәкраролунмазлыг вә мәһсулдар фәаллыг кеҗфиҗјәти кәсб едән инсан фәалиҗјәтидир. Инсанын јарадычылыг имкаилары сонсуздур. Јарадычылыг – инсанын елә мә'нәви-практик фәалиҗјәтидир ки, онун нәтичәсиндә јени, орижинал, тәкраролунмаз мә'нәви-сосиал әһәмиҗјәтли сәрвәтләр јарадылыр, јени, мә'лум олмајан фактлар, хассәләр вә ганунауғунлуглар, аләмин дәрк едилмәси вә дәјишдирилмәсинин јени методлары, јарадычылыг үсуллары ашкар едилир.

Идрак просесиндә бә'зи јарадычылыг нүмунәләрн вә мәнтиги мүһакимәләр һеч дә һәмишә әсасландырыла, сүбут едилә билинмир. Елә һадисәләр олур ки, инсан мүәјјән анда гејри-ади сүр'әтлә чох мүрәккәб шәраитдән баш чыхарыр, бир анда һадисәннн, проблемин һәллинии дүзкүн јолуну тапа билир, бәдаһәтән бәјүк һәчмли ше'р дејир, чохсајлы һадисәләрин мәнтиги нәтичәснни сөјләјир вә с. Һәгигәтә хүсуси сүбутлар, дәлилләр арамадан, гејри-расионал јолла наил олмаг имканыны фәлсәфәдә **интуисија** анлајышы илә ифадә едирләр. Сон илләрин фәлсәфи әдәбнјјатында мистика, кенлә кечән фитри габилиҗјәт, үрәјәдамма, бпр сыра телепатик габилиҗјәтләр вә с. јарадычылығын мәнбәләри вә васитәләри кими гәбул едилир, онлара интуитив габилиҗјәтләр, идракын **гејри-шүури** формалары кими бахылыр. Әкәр Платон интуисијаја "ағылын гәфләтән ше'ләләнмәси", Декарт сүбута ehтијачы олмајан аксиома, "әглин знјасы", билиҗин һәгигилнјинин ме'јары кими бахырдыса, Спиноза иитуисијаны "үчүнчү нөв" идрак адландырыр, ону һәгигәтии маһиҗјәтини сүбутсуз верән билик васитәси һесаб едирди. Интуиснја һисси вә мәнтиги формада ола биләр. XX әсрин мүасир фәлсәфәсиндә дә интуисијада давранышын инстинктив формасы" (А.Бергсои), "јарадычылығын кизли, гејри-шүури илкин принсиии" (З.Фрејд) вә с. кими јанашанлар вардыр. Идракын мәибәјннии анчаг интуисијадан ибарәт олдуғуну иддиа едән мүасир интуитивизм чәрәјаиынын нүмајәндәләринә көрә исә интуисија

"илаһи вәһјдир", һәр шејә гадир гејри-шүури феномендир, онун һеч бир мәнтигә, тәчрүбәјә еһтијачы јохдур.

Интуисија гејри-шүури, гејри-расионал феномен адландырылсада, елм һәлә интиусијанын нечә гурулмасыны дәгиг дејә билмир. Лакин онун әмәлә кәлмәси дә инсан бејнинин мүрәккәб функсијалары илә әлагәдардыр, хүсуси нөв инстинктив һалдыр. Елм белә сүбут едир ки, интуисијанын әмәлә кәлмәси просеси чохмәрһәләли мүрәккәб бир јол кечир: а) бејнин јаддаш системиндә образларын вә абстраксијаларын јығылмасы вә бөлүшдүрүлмәси; б) мүәјјән мәсәләни һәлл етмәк үчүн топланмыш абстраксијаларын вә образларын гејри-шүури тә'чили ишләнмәси; в) мәсәләнин (вәзифәнин) дәгиг дәрк едилмәси; г) һәмин вәзифәнин ани олараг, көзләнилмәдән һәллинин верилмәси. Чох һалларда мәсәләннн көзләнилмәз һәллинин верилмәси аиы – интуисија моменти гәфләтән, гејри-ади вәзијјәтдә – јатыб рә'јада, башга иш көрәндә вә с. баш верир. Одур ки, иитуисијаја бә'зи мә'чүзәви мүнасибәтдә раст кәлиниир. Лакин әслиндә јарадычылыгда һеч бир мә'чүзә јохдур, бу ән чидди мәшғулијјәтдир, јүксәк көркинликдир, чошгун бејин фәалијјәтидир.

Расионал вә гејри-расиоиал, интуитив, иәзәри, емпирик вә и.а. идрак формаларыиын әсас мәгсәдләриндән бирини дә керчәклик һадисәләри арасындакы објектив әлагә вә мүнасибәтләрн, онларын инкишаф ганунаујғунлугларыны дәрк етмәк әсасында мадди вә мә'нәви һадисәләрин зәрури инкишаф мејлиии, истигамәтини тапмаг вә онларын кәләчәк перспективләрини көрмәк, сөзүн һәгиги мә'насында "кәләчәкдән хәбәр вермәкдир". Идракын "кәләчәји хәбәр вермәк", габагкөрәнлик фәалијјәти дә бејнлә, мәркәзи әсәб системиниң имканлары илә бағлыдыр.

Инсан бејниндә даими, фәал еһтималлы прогнозлашдырма, кәләчәк перспективләри өлчүб-бичмә механизми фәалијјәт көстәрир. Инсан психикасы еһтимал мүчәссимәсидир. Инкишаф мејлини, еһтималыны дүзкүн гијмәтләндирмәк, објектив һәрәкәт истигамәти тутмаг, ајдын вә дәгиг мөвге сечиб мәһарәтлә чыхыш етмәк, нечә дејәрләр, јүз өлчүб бир бичмәк **еһтималлы прогнозлашдырма** үчүн әсас шәртдир. Анчаг бу јолла инкишафын јүксәлән хәтт үзрә гаршысы алынмазлығынын ганунларыны ашкар етмәк, дәрин шәхси интуисија васитәсилә һадисәләри габагламаг, мүәјјән перспектив үчүн үмумиләмиш нәтичәләрә кәлмәк олар. **Габаг**

көрәнлик реал зәминә әсасланмалыдыр, она мәһуми, мө'чүзәви, рә'јәви сәчијјә верилмәмәлидир. Елм сүбут едир ки, јалныз **реал габагкөрәнлик** вардыр. Көрүнүр, дини габагкөрәнлик, пејғәмбәрлик дә мүәјјән шәхсијјәтләрин (мәсәлән, Мәһәммәд пејғәмбәр вә б.) һадисәләрин зәрури инкишаф мејлини, ганунаујғун әлагәләрини башга адамлардан даһа јахшы, долғун дәрк етмәси габилијјәтиндән ирәли кәлмишдир. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, ислам дини һәмишә чадукәрликлә, макија илә кәләчәји әввәлчәдән хәбәр вермәјин әлејһинә олмуш, фалчылыгы, чадукәрлији "шејтан әмәли" һесаб етмишдир.

Габагкөрәнликдә бөјүк әһәмијјәтә малик олан интуисијада "тәбии верки" (кенлә кечән нәсли әламәтләр), екстаз, телепатик "үрәјәдамма", "фитри габилијјәтләр" кими гејришүури амилләр мүәјјән әһәмијјәтә малик олсалар да, бурада апарычы јери зәнкин тәфәккүр габилијјәти вә бөјүк һәјати тәчрүбә тутур. **Елми габагкөрәнлик** ики формада өзүнү көстәрир: јахын кәләчәјии габагчадан сөјләнилмәси. Бурада һадисәләрин инкишаф мејли гисмән үзүдүр, кәләчәк үчүн имканлар мөвчуддур, јетишиб, онлары тапмаг, тәһлил етмәк јолу илә **реал габагкөрәнлик** мејдана чыхыр. Реал габагкөрәнлик идејалары јахын кәләчәкдә әсасән маддиләшир, һәјата кечир. Мәсәлән, совет империјасынын дағыдылмасыны, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын гурулачағыны габагчадан сөјләнилмәси реал габагкөрәнлик иди. Габагкөрәнлијин икинчи нөвүнү исә **узаг** вә **ән узаг кәләчәјин габагчадан сөјләнилмәси** тәшкил едир. Бурада инсан әсасән интуитив, гејри-шүури имканларла һадисәләрин кәләчәк инкишаф перспективләриии көрүр, ирогнозлар, еһтималлар ирәли сүрүр. Буна **еһтимали габагкөрәнлик** дә демәк олар.

Беләликлә, елми габагкөрәнлик һадисәләрин инкишафынын објектив ганунаујғунлугларыны нәзәрә алмаг, чохлу нәзәри вә тәчрүби фактлары үмумиләшдирмәк вә интуитив тәфәккүр әсасында тәбиәт, чәмијјәт вә инсан фәалијјәтиндә һәлә мәлум олмајан һадисә вә просесләри габагчадан көрмәк, сөјләмәкдир. Бу мә'нада габагкөрәнлијин ики нөвүнү дә фәргләндирмәк лазымдыр: а) објектив шәкилдә керчәкликдә мөвчуд олан, лакин һәлә мә'лум олмајан һадисә вә просесләрин габагчадан дејилмәси, тапылмасы. Мәсәлән, кимјәви елементләр, филиз јатаглары тапмаг, ганунлар кәшф етмәк вә с.; б) керчәкликдә гәрарлашмада

"илаһи вәһјдир", һәр шеjә гадир гejри-шүури феномендир, онун һеч бир мәнтигә, тәчрүбәjә еһтијачы јохдур.

Иитуисија гejри-шүури, гejри-рационал феномен ад-ландырылсада, елм һәлә интиусијанын нечә гурулмасыны дәгиг дејә билмир. Лакин онун әмәлә кәлмәси дә инсан бejнинин мүрәккәб функсијалары илә әлагәдардыр, хүсуси нөв инстинк-тив һалдыр. Елм белә сүбут едир ки, интуисијанын әмәлә кәлмәси просеси чохмәрһәләли мүрәккәб бир јол кечир: а) бejнин јаддаш системиндә образларын вә абстраксијаларын јығылмасы вә бөлүшдүрүлмәси; б) мүәjjән мәсәләни һәлл етмәк үчүн топланмыш абстраксијаларын вә образларын гejри-шүури тә'чили ишләнмәси; в) мәсәләнин (вәзифәнин) дәгиг дәрк едилмәси; г) һәмин вәзифәнин аии олараг, көзләнилмә-дән һәллинин верилмәси. Чох һалларда мәсәләнин көзләнил-мәз һәллиниин верилмәси аиы – иитуисија моменти гәфләтән, гejри-ади вәзиjjәтдә – јатыб рө'jада, башга иш көрәндә вә с. баш верир. Одур ки, интуисијаја бә'зи мө'чүзәви мүнасибәтдә раст кәлиниир. Лакин әслиндә јарадычылыгда һеч бир мө'чүзә јохдур, бу ән чидди мәшғулиjjәтдир, јүксәк көркинликдир, чошгун бejин фәалиjjәтидир.

Расионал вә гejри-расионал, интуитив, нәзәри, емпирик вә и.а. идрак формаларынын әсас мәгсәдләриндәи бириии дә керчәклик һадисәләри арасындакы објектив әлагә вә мүнаси-бәтләри, онларын иикишаф ганунаујғунлугларыны дәрк етмәк әсасында мадди вә мә'нәви һадисәләрии зәрури инкишаф мejлини, истигамәтини тапмаг вә онларын кәләчәк перспек-тивләрини көрмәк, сөзүи һәгиги мә'иасында "кәләчәкдән хә-бәр вермәкдир". Идракын "кәләчәји хәбәр вермәк", габаг-көрәнлик фәалиjjәти дә бejнлә, мәркәзи әсәб системиниң имканлары илә бағлыдыр.

Иисан бejниндә даими, фәал еһтималлы прогноз-лашдырма, кәләчәк персиективләри өлчүб-бичмә механизми фәалиjjәт көстәрир. Иисан психикасы еһтимал мүчәссимә-сидир. Иикишаф мejлини, еһтималыны дүзкүи гиjмәтләндир-мәк, објектив һәрәкәт истигамәти тутмаг, ајдыи вә дәгиг мөвге сечиб мәһарәтлә чыхыш етмәк, нечә дејәрләр, jүз өлчүб бир бичмәк **еһтималлы прогнозлашдырма** үчүн әсас шәртдир. Анчаг бу јолла инкишафын јүксәлән хәтт үзрә гаршысы-алынмазлығыныи ганунларыны ашкар етмәк, дәрии шәхси интуисија васитәсилә һадисәләри габагламаг, мүәjjәи иерспек-тив үчүи үмумиләмиш нәтичәләрә кәлмәк олар. Габаг-

көрәнлик реал зәминә әсасланмалыдыр, оиа мәһуми, мә'нүзәви, рә'јәви сәчиҹҹә верилмәмәлидир. Елм сүбут едир ки, јалныз **реал габагкөрәнлик** вардыр. Көрүүр, дини габагкөрәнлик, пејғәмбәрлик дә мүәјјән шәхсиҹјәтләрин (мәсәлән, Мәһәммәд пејғәмбәр вә б.) һадисәләрин зәрури инкишаф мејлиии, ганунаујғун әлагәләрини башга адамлардан даһа јахшы, долғун дәрк етмәси габилиҹјәтиндән ирәли көлмишдир. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, ислам дини һәмишә чадукәрликлә, макиja илә көләчәји әввәлчәдән хәбәр вермәјин әлејһинә олмуш, фалчылыгы, чадукәрлиjи "шејтан әмәли" һесаб етмишдир.

Габагкөрәнликдә бөјүк әһәмиҹјәтә малик олан интуисијада "тәбии верки" (кенлә кечән иәсли әламәтләр), екстаз, телепатик "үрәјәдамма", "фитри габилиҹјәтләр" кими гејри-шүури амилләр мүәјјән әһәмиҹјәтә малик олсалар да, бурада апарычы јери зәнкин тәфәккүр габилиҹјәти вә бөјүк һәјати тәчрүбә тутур. **Елми габагкөрәнлик** ики формада өзүнү көстәрир: јахын көләчәјин габагчадан сөјләнилмәси. Бурада һадисәләрин инкишаф мејли гисмән үздәдир, көләчәк үчүн имканлар мөвчуддур, јетишиб, онлары тапмаг, тәһлил етмәк јолу илә **реал габагкөрәнлик** мејдана чыхыр. Реал габагкөрәнлик идеjалары јахын көләчәкдә әсасән маддиләшир, һәјата кечир. Мәсәлән, совет империjасынын дағыдылмасынын, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын гурулачағынын габагчадан сөјләнилмәси реал габагкөрәнлик иди. Габагкөрәнлијин икинчи нөвүнү исә **узаг вә ән узаг көләчәјин габагчадан сөјләнилмәси** тәшкил едир. Бурада инсан әсасән интуитив, гејри-шүури имканларла һадисәләрин көләчәк инкишаф иерспективләриии көрүр, прогнозлар, еһтималлар ирәли сүрүр. Буна **еһтимали габагкөрәнлик** дә демәк олар.

Беләликлә, елми габагкөрәнлик һадисәләрин инкишафынын објектив ганунаујғунлугларыны нәзәрә алмаг, чохлу нәзәри вә тәчрүби фактлары үмумиләшдирмәк вә интуитив тәфәккүр әсасында тәбиәт, чәмиjjәт вә инсан идракында һәләлик мүшаһидә олунмајан һадисә вә просесләри габагчадан көрмәк, сөјләмәкдир. Бу мә'иада габагкөрәнлијин ики нөвүнү дә фәргләндирмәк лазымдыр: а) објектив шәкилдә керчәкликдә мөвчуд олан, лакин һәләлик мә'лум олмајан һадисә вә просесләрии габагчадан дејилмәси, тапылмасы. Мәсәлән, кимjәви елементләр, филиз јатаглары тапмаг, ганунлар кәшф етмәк вә с.; б) керчәкликдә гәрарлашмада

олан, илкин әламәтләри тәзаһүр етмәкдә олан һадисә вә просесләри көрмәк, сөјләмәк. Мәсәлән, мүстәгил республикамызын мадди вә мә'нәви потенсиал имканлары әсасында онун кәләчәк сосиал-сијаси, игтисади вә мә'нәви тәрәггиси просесләрини мүәјјән етмәк вә с.

Мәһз елми габагкөрәнлик әсасында тәсдиг етмәк олар ки, һазырда идрак үчүн сирли көрүнән бир сыра телепатик һадисәләрини дә (мүәјјән адамларын кәләчәји "хәбәр вермәси", үрәкдә тутулан сөзләри "охунмасы", кизләдилмиш әшјаларын тапмасы, јухукөрмә, үрәјәдамма, вибрасија һисси илә там кар вә кор оланларын бә'зи адамлары танымасы, адамлары јухуда данышдырыб "сирләрин алынмасы", јатаркән ишләмәк, ше'р јазмаг вә с. вә и.а.) јахын кәләчәкдә маһијјәти тамам ачыланачаг, дәрк олунанчагдыр.

Елм чох мүрәккәб гурулуша малик инсан бејнинин психик-физиоложи ганунаујғунлугларыны аддым-аддым ачыр. Һәмин аддымлар кетдикчә бәјүјүр, инсаны бејнин өјрәнилмәсиндә мүтләг һәгигәтә даһа да јахынлашдырыр. Мәһз бу јолла да гејд етдијимиз "дәрколунмаз", "мүәммалы" һадисәләрин сону јахынлашыр.

5. Елми идрак, онун формалары вә методлары

Елм – идракын спесифик мәнтиги-нәзәри вә ән јүксәк формасыдыр. Јухарыда идракын елми-нәзәри сәвијјәси үчүн гејд етдијимиз кејфијјәт хүсусијјәтләри еј нилә елмә дә аиддир. Бу бахымдан елм – керчәклијии инсан шүурунда долғун әсасландырылмыш, ганун сәчијјәси дашыјан ии'икасыдыр. Елми идрак – билик вә фәалијјәтин вәһдәтиндән ибарәт објектив просесдир. Елм субјектив инсан идракынын мәһсулудур, лакин објектив керчәклији әкс етдирдијинә көрә, һәм дә објектив мәзмун дашыјыр. Елм анчаг практик фәалијјәтдә маддиләшмәклә өзүнүн һәгигәт олдуғуну тәсдиг едир.

Елм – чох мүрәккәб идраки һадисәдир, өзүнәмәхсус мүһүм спесифик хүсусијјәтләрә маликдир: а) керчәклији нисби долғун әкс етдирмәси, һәмишә һәгигәтин әлдә едилмәсинә истигамәтләнмәси; б) дүнјанын објектив ин'икасыны вердијинә көрә објективлији; в) керчәкликдә, практикада маддиләшмәси вә тәсдиг едилмәси; г) мүәјјән дәлил вә сүбутлара, тәбии-тарихи фактлара истинад едиб әсасландырылмасы, сүбут едилмәси; д) хүсуси елми дилләр – анлајышлар,

ганунлар, категоријалар, мүһакимә вә мәнтиги нәтичәләрлә ифадә едилмәси; е) елми билијин системлилији, ардычыллығы вә варислији; ж) елми билијин һуманист сәрвәт, мә'нәви дәјәр сәчијјә дашымасы, бәшәрилији вә үмуми тәрәггијә хидмәт етмәси вә с. Мәһз бу чүр спесифик хүсусијјәтләри илә елм дүнјанын ади, бәдии, дини вә с. мәиимсәиилмәси формаларындан фәргләнир.

Елми билијин структуру еләдир ки, о, инсана дүнјанын тәкчә тәбии-елми мәнзәрәси һагтында информасија, билик вермәклә кифајәтләнә билмәз. О, һәмчинин инсанын керчәкликдә дүзкүн елми дүнјакөрүшү мөвгеји сечмәсинә көмәк едир, билијин өгидәјә чевриләрәк фәалијјәт амилинә чеврилмәсинн шәртләндирир, һуманист мә'нәви сәрвәт әһәмијјәти кәсб едир. Лакин елми идракын һәгиги маһијјәти, онун сосиал-мә'нәви әһәмијјәти вә методоложи ролу анчаг **"елми идракын форма вә методлары анлајышынын"** дүзкүн тәһлил едилмәси илә мүмкүндүр. Сон он илә гәдәрки фәлсәфи әдәбијјатда елми идракын формалары вә методлары анлајышына ајдын чаваблар верилмирди, бу саһәдә мүәјјән зиддијјәт вә долашыглыға јол верилмишди. Әввәлән, идракын бир сыра методлары вә формаларынын ујғунлуғу илә "форма" вә "метод" анлајышлары арасында ејнијјәт, бәрабәрлик ишарәләри гојулмушду. Билијин тарихи вә мәнтиги, дедуктив вә индуктив, конкрет вә мүчәррәд формалары илә, елми идракын ејни адлы методлары ејниләшдирилмиш, онлар арасында фәрг гојулмамышды. Онларын һансы мүнасибәтлә билик формасы, һансы мүнасибәтлә керчәклијин дәрк едилмәси методу олдуғу ајдын изаһ едилмәмишдир. Елә үмуми идрак методлары, формалары вардыр ки, онлар ән үмумидир, билијин бүтүн сәвијјәләри вә формалары үчүн мүәјјән тә'сир күчүнә маликдир, мәсәлән, мүшаһидә, експеримент, анализ-синтез, индуксија-дедуксија, факт, информасија вә с. Лакин елә форма вә методлар да вардыр ки, онлар идракын јалныз мүәјјән конкрет иөвү вә сәвијјәсинә аиддир, мәсәлән керчәклијин ади, елми, дини, бәдии ин'икасы васитәләри вә методлары һеч вахт үмуми ола билмәз, фәргликдирләр, спесификдирләр.

Елми идракын форма вә методларыны дүзкүн тәһлил етмәк үчүн "методолокија", "методика", "метод" вә с. кими анлајышлары да фәргләндирмәк кәрәкдир. Методолокија – керчәклијин дәрк едилмәсинин методлары һагтында тә'лим-

дир. Диалектика – ән үмуми елми методолокијадыр. Метод – әмәли вә нәзәри-идраки фәалијјәтин васитәләри, регулјатив принсипләр системидир. Мәсәлән, тәһсил вә тәрбијә үсуллары, васитәләри системи, елми идракда материалларын тәһгиги вә тәһлили үсуллары вә с. Методика исә фактики материалларын конкрет алынмасы, тәдгиг вә тәһлил едилмәси јоллары, методлары һаггында тә'лимдир.

Бүтүн елми идракын методларыны шәрти олараг үч група бөлмәк олар: 1) Ән үмумилик билдирән материалист диалектик метод. 2) Бир нечә вә ја бүтүн елмләр төрәфиндән истифадә олунан үмуми методлар (мүшаһидә вә експеримент, анализ вә синтез, индуксија вә дедуксија, тарихи вә мәнтиги, аналокија, моделләшдирмә, формалашдырма вә с.). 3) Анчаг бир елм төрәфиндән истифадә олунан хүсуси методлар. Мәсәлән, ријази индуксија. Биринчи група дахил олан методларла биз "Диалектика" бәһсиндә таныш олачагыг. Үчүнчү груп методларын өјрәнилмәси бизим вәзифәмизә дахил дејилдир. Она көрә бурада сөһбәт әсасән икинчи група дахил олан идрак методларындан кетмәлидир.

Идракын емпирик сәвијјәсиниин әсас методлары бунлардыр: **мүшаһидә, експеримент, модел експерименти.** Бунлардан нәзәри идрак сәвијјәсиндә истифадә олунса да, ән чох ади, емпирик идрак үчүн сәчијјәвидирләр. **Мүшаһидә** – керчәклик һадисәләринин төбии һалда сејр едилмәси јолу илә гаврањылмасы методудур. Садә вә мүрәккәб, васитәли вә васитәсиз мүшаһидәләр вар. Лакин мүшаһидә вахты субјектин објектә әлавә тә'сиретмә васитәсилә олмур, објект төбии һалда мүшаһидә олунур вә гаврањылыр. Мүшаһидә вахты чиһазлара, аваданлыға вә с. еһтијач олмур, онлар анчаг микромир һадисәләринин мүшаһидәсиндә истифадә олуна биләр. **Експеримент** – субјектин өјрәндији објектә фәал тә'сири просесидир, тәдгигатын мәгсәдинә ујғун објектин мүәјјән едилмәси, јени шәраит јарадылмасы, техники васитәләрин, чиһазларын, гурғуларын көмәји илә керчәклијин өјрәнилмәси үсулудур. Експериментин бир нөвүнү дә, һазырда идракда мүһүм рол ојнајан **модел експерименти** төшкил едир. Бурада өјрәнилән објектин нәзәри вә техники модели гурулур (јарадылыр). Һазырда тәдгигат системиниң техники моделинин јарадылмасына үстүнлүк верилир. Мүшаһидә, експеримент вә модел експериментинә идракын әсас мәнбәји вә һәр ил идрак сәвијјәси үчүн үмуми метод кими дә бахылыр.

Емпирик сәвијјәдә әсас идрак формалары – елми фактларын мүәјјәнләшдирилмәси, аләмин гаврањылмасы әсасында әлдә олунан төсәввүрләр, идејалар, фәрзијјәви мүлаһизәләр, емпирик ганунларын ашкар едилмәси вә с. ибарәтдир.

Елми-нәзәри сәвијјәдә исә спесифик идрак методлары бунлардыр: (онлара идеал објектин гурулмасы методлары да демәк олар): **абстраксија, үмумиләшдирмә, формалашдырма, аксиомалашдырма, моделләшдирмә, һипотетик дедуксија, абстрактдан конкретә јүксәлмә, тарихи вә мәнтиги, ријази методлар, систем-структур тәһлил, мүгајисә, аналокија вә с.**

Абстраксија методунун әсасында белә бир төләб дурур ки, инсан өјрәндији објекти вә онун хассәләрини бирдән-бирә там дәрк едә билмир. Бу мүмкүн дә дејилдир. Инсанын фикри һәр анда објектин бу вә ја башга төрәфини, хассәсини әһатә едир, өјрәнир. О, дикәр төрәф вә чәһәтләрдән ајрылыр, төчрид олунур. Фикирдә анчаг тәдгиг олунан төрәф, чәһәт һаггында мүхтәлиф абстракт анлајышлар јарадылыр: "битки", "һејван", "инсан", "һәчм", "дәринлик", "өлчү" вә с. Белә абстракт анлајышлар олмадан елми-идраки фәалијјәт гејримүмкүндүр.

Үмумиләшдирмә – елә идрак методудур ки, онун нәтичәсиндә тәдгиг олунан објектин үмуми хассәләри вә әламәтләри мүәјјәнләшдирилир. Бурада абстраксијалар нәтичәсиндә предмет вә һадисәнин ајры-ајры төрәфләри һаггында әлдә едилмиш анлајыш вә мүһакимәләр үмумиләшдирилиб тәһлил олунур, мүәјјән нәзәри нәтичәләр чыхарылыр. Үмумиләшмә хүсуси, аз үмуми анлајыш вә мүһакимәләрдән үмуми вә ән үмуми анлајыш, мүһакимә, фәрзијјә вә нәзәријјә јарадылмасы јолу илә кедир.

Формалашдырма – елә идрак методудур ки, мүәјјән објект өјрәниләркән онун формалары, символлары, мадди конструксијалары мәзмундан ајрылыб үмумиләшдирилир, өјрәнилир, үмуми мәзмун хассәләри һаггында да нәтичәләрә кәлинир. Формалашдырма елә гносеоложи үсулдур ки, мүәјјән һадисә вә просесин мәзмуну, онун формасынын мүәјјәнләшдирилмәси, форма хүсусијјәтләринин тәһлили әсасында ачылыр. Чох вахт формалашма методуну әсасән ријази мәнтиг, ријазијјат вә кибернетик метод кими гәләмә верирләр ки, ону дүзкүн бахыш һесаб етмәк олмаз. Формалашдырма тәфәккүрүн

бүтүн сahәләриндә өзүнү көстәрәи методдур. Мәсәлән, дилин рәмзи ифадәләри, сөз бирләшмәләри, анлајышлары вә с. елә формалашмаја мисал ола биләр.

Аксиомлашдырма идрак методуна көрә мүәјјән нәзәри билик алмаг үчүн әввәлчә елә дајаг, чыхыш нөгтәләри ирәли сүрүлүр ки, һәмин нәзијјәт һеч бир сүбут тәләб етмир, аксиом сәчијјәси дашыјыр. Сонра һәмин аксиоматик мүһакимә вә нәкмләрдән мүәјјән гајдалар әсасында бу вә ја дикәр үмуми-ләшмиш иәтичәләр системи јарадылыр. Аксиом нәзәријјә гурулур ки, бу чүр нәзәријјәнин дә һәгигилији үчүн сүбутлара еһтијач јохдур.

Елми идракын спесифик методларындан бири дә **моделләшдирмәдир**. Һазырда елмин бүтүн сahәләриндә бу методдан daha кениш истифадә олунур. Бу мәгсәдлә иредмет-ләрин охшарлыг әламәтләриндән истифадә олунур. Мәсәлән, чографи хәритә илә Јер күрәси, фотошәкил вә онун әкс етдирдији објект охшардыр вә с. Моделләшдирмә бир системи онун охшары илә ифадә едиб өјрәнмәк имканыдыр. Објекти ифадә едән охшар, бәизәр чисим мәһз моделдир. Маддн вә идеал моделләр вардыр. Маддн модел тәдгиг олунан објектин маддн ифадәсидир. Мәсәлән, сиинр системинин, үрәјин, бәјрәјин елми тәбабәтдә истифадә едилән електрон модели вә с. Идеал моделләр исә фикир елемеитләринин, ријази вә башга формулларын, мәитиги символ вә ишарәләрин вә с. мәчмусудур. Модел гурмаг о заман тәләб олунур ки, тәдгиг олунан предмети һәчмииә, узаглығына, температуруна вә с. көрә билаваситә өјрәимәк мүмкүн олмур. Модел һәм дә керчәкликдә мөвчуд олмајан предметин дә әввәлчә моделинин алынмасына, сонра да јарадылмасына сәбәб олур, мәсәлән, космик кәмиләр вә с. кими. Инди игтисади моделләрдән, базар игтисадијјаты моделләриндән игтисади елмдә дә бәһс едилир.

Һазырда елми идракда **ријази методлардан** да сәмәрәли истифадә олунур. Ријази методлардан тәкчә дәгиг-техники елмләрдә дејил, һәм дә тәбиәт вә ичтимаи елмләрдә дә истифадә олунур. Бүтүи һадисәләрин кәмијјәт өлчүсү, хассә-ләри, мигдар мүәјјәнлији вардыр. Бүтүн елмләрдә ријази методлары тәтбиг етмәк имканы, илк нөвбәдә бурадан ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдәи, ријазијјатда чох кениш абстракси-јалар, принсипләрин кениш әһатәлилији вардыр. Одур ки, конкрет елмләрдә проблемии тәчрүби јолла әсасландырылмасы

мүмкүн олмајанда универсал ријази абстраксијалардаи истифа-дә олунур. Бу нәтичә өзүнү тамамилә доғрулдур: "Елм ријазиләшдикчә daha да камилләшир". Ријазијјат һеч дә јалныз мигдар мүәјјәнлији дејилдир. Бурада моделләр, матрисалар, функсијалар, графикләр, символлар вә с. .кими чохлу васитәләр вардыр ки, онлардан да елмин башга сahәләриндә дә кениш истифадә олунур. Лакин унутмаг олмаз ки, ријази ме-тодлар о заман сәмәрәли нәтичә верир ки, предмет вә hадисә-ләрин кејфијјәт mahијјәти дәркедилмиш олсун. Одур ки, ријази методлара кор-корана алүдәчилијә имкан верилмәмәлидир.

Систем-структур тәһлил – мүасир елми идракын ән универсал, комплекс методларындан биридир. Һәмин метод тәләб едир ки, тәдгиг олунан објект әввәлчә мүәјјән систем-дахили әлагә вә мүнасибәтләр шәраитиндә өјрәнилсин, оиун бүтүн структур үнсүрләри комплекс тәһлил едилсии вә нәһајәт, системләрарасы әлагә вә мүнасибәтләр даирәсиндә онун јери, ролу мүәјјәнләшдирилсии.

Әгли нәтичә формаларындан бири дә тәкчәдән-тәкчәјә кедән әгли нәтичәдир. Белә тип әгли нәтичәиии үмуми принсипи, мәитиги схеми вә методу – **мүгаjисәдир**. Бүтүн мүгајисәләрин мүһүм принсипи мүгајисә олунан предметләрин гаршылыглы асылылығынын вә бунлар арасында үмуми чәһәтләрин олмасыдыр. Ән садә мүгајисә формаларындан бири **аналокиjадыр**. Бир предметин хассәләри һагтында башга предметдә охшарлыға әсасәи чыхарылан нәтичәјә аналокија дејилир. Дејәк ки, Марсда илин фәсилләринии дәјишмәси, кечә вә күндүзүн бир-бирини әвәз етмәси, мүәјјәи мигдар сујун олмасы вә с. әсасында белә нәтичәјә кәлинир ки, Јердә олдуғу кими Марсда да һәјат (примитив формада олса да) мүмкүндүр.

Елми-нәзәри идракын әсас формалары бунлардыр: елми факт вә проблемин мүәјјәнләшдирилмәси, идејалар, принсипләр вә ганунларын кәшф едилмәси, еһтималлар вә фәрзијјәләр, нәзәријјәләр, тәбии-елми, техники вә сосиал билик вә с.

Елми факт вә проблемин мүәјјәнләшдирилмәси идрак үчүн илкин вә зәрури шәртдир. Факт, проблем субјектдән кәнарда мөвчуддур, објективдир, варлығын бир фрагментидир. Факт, проблем мүәјјән шәраитдә шүурун фәалијјәти нәтичәсиндә ашкар едилмиш маддн вә ја мә'нәви hадисәдир, предметдир, хассә вә мүнасибәтдир ки, онсуз елми билијин

әлдә едилмәси гејри-мүмкүндүр. Елми билијин һәгигилији факт вә ја проблемин дүзкүн сечилмәсиндәи асылыдыр. "Факт – алим үчүн һавадыр" (И.П.Павлов). Она лагејд мүнасибәт реал керчәклијин тәһриф едилмәсинә, јанлыш әгли нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Тикинти материаллары һәлә бина олмадығы кими, факт, проблемин дүзкүн сечилмәси дә һәлә елм демәк дејилдир. Бунун үчүн фактлар үзәриндә фәрзијјәви дә олса, тәсиифат, јығым, үмумиләшдирмә, изаһ етмә вә с. "әмәлијјатлар" апарылмалыдыр. Тәсадүфи фактлар атылмалы, зәрурәти, ганунаујғунлуғу ифадә едән фактлар тәһлил олунмалыдыр, онун әсасында билик, нәзәријјә әлдә едилмәлидир. Бә'зән мөвчуд елми-нәзәри тәфәккүр сәвијјәси илә "изаһ едилмәјән" вә "тәкзиб олунмајан" фактлар, проблемләр мејдана чыха биләр. Белә фактлары тәсдиг етмәк чәтин, тәкзиб етмәк гејри-мүмкүн олур. Онда јени, објектив тәләбат, јени зәрури ахтарышлар, тапынтылар тәләб едир.

Елми идракын башлыча мәгсәди вә әсас формасы елми **идеjалар, принсипләр вә ганунларын кәшф едилмәсидир.** Елм мәһз мүәјјәи идејалардан, принсипләрдән вә ганунлардан ибарәтдир. Елм о вахт һәгиги елм олур ки, онун өзүнәмәхсус ганунлары, принсипләри олсун. Мүәјјән принсин вә ганунларын әлдә едилмәси исә чәтин, мүрәккәб вә узунмүддәтли бир просесдир, инсандан јорулмаз ирадә, әзмкарлыг вә үзүчү әмәк тәләб едир. Тәкчә ону дејәк ки, предмет вә һадисәләрин инкишафыны шәртләндирән, дахили маһијјәтли ганун әлагәсини тапмаг үчүн тәзаһүр едән чохсајлы әлагә вә мүнасибәтләр системини арашдырмаг, тәһлил етмәк, мүгајисәләр апармаг, мүмкүнсә тәчрүбәләр кечирмәк, һәмин мүнасибәтләр үзәринә дәфәләрлә гајытмаг нәтичәләри јохламаг, тәгбиг етмәк вә и.а. лазым кәлир. Бә'зән һәмин просес дәфәләрлә тәкрар олунур, мәсәләјә јенидән гајыдылыр. Она көрә дејилир ки, әкәр ганунлар ашкарда олсајды, онда һеч бир елми ахтарыша јер галмазды. Мүхбирләр Д.И.Менделејевдән сорушанда ки, "дејирләр, Сиз "елементләрии дөври системи гаиуну"ну јатаркән јухуда кәшф етмисииз, бу доғрудурму?" суалына о, чох нараһат олараг белә чаваб вермишдир: "Мән һәмин ганун үзәриндә бүтүн өмрүм боју ишләмишәм".

Елми идракын әи јүксәк формасыны **ehтималлы фәрзијјәләр (һипотезләр) вә нәзәријјәләр** тәшкил едир. Јухарыда да гејд етдик ки, бүтүн идрак апараты ehтималлы прогнозлашдырма системидир. Мәһз објектив реал әлагә

мүнасибәтләрин · тәһлили әсасында вә гејри-шүури идрак васитәләри (иитуисија, екстаз, "веркн" вә с.) илә мүәјјән күманлар, ehтималлар ирәли сүрүлүр. Күман, шүбһә, гәтијјәт – ehтималлы идрак үчүн мүһүм шәртләрдир. Һәмин күман вә ehтималлар әсасында елми фәрзијјәләр формалашдырылыр. Бу исә бирдән-бирә дејил, узунмүддәтли ахтарышлар нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Бурада мүәллифин инамы да мүәјјән рол ојнајыр. **Фәрзијјә** – фактлардан вә әгли нәтичәләрдән мејдана чыхан, дүнјанын һәләлик дәрк олунмамыш саһәләринә нүфуз етмәк мәгсәди дашыјан идраки мүәјјәнликдир, күмандыр, габагчадан верилмиш идејадыр. Фәрзијјә јалныз тәсдиг олунмур. һәм дә тәкзиб едилир, дәгигләшдирилир, дүзәлдилир вә ја арадан чыхыр. Фәрзијјәнии реаллашмасы чох вахт узунмүддәтли бир јол кечир, мәсәлән, елмдә космик учушлар фәрзијјәсинин реаллашмасы үчүн 150 илә јахын бир дөвр лазым олмишдир. Елмдә фәрзијјәнин әвәзсиз әһәмијјәти вардыр.

Нәзәријјә анлајышы илә, сөзүн кениш мә'насында, аләмин һәр һаисы саһәсиндә, һәр һансы һадисәләр һаггында һәгиги, сынанылмыш тәсәввүрләр, идејалар, принсипләр системи нәзәрдә тутулур. Даһа дар мә'нада исә **нәзәријјә** – реал керчәклијин бу вә ја дикәр саһәснин мөвчудлуғу вә инкишафынын характерини мүәјјән едән, онун хассәләри, ганунаујғунлуглары, сәбәб-нәтичә әлагәләри, детерминантлары, маһијјәти һаггында ән јүксәк әсасландырылмыш, мәнтиги зиддијјәтләрсиз бахышлар верән биткии елми биликләр системидир.

Нәзәријјә һәмчинин билик вермәклә јанашы методоложи функсијаны да јеринә јетирир, дүнјакөрүшү үчүн зәмин јарадыр, нәзәријјә дә фактлар, принсипләр вә ганунлар әсасында јарадылыр. Гануну ифадә етмәјән билик гејри-елмидир. Мәһз күман, шүбһә, фәрзијјә, нәзәријјә әсасында инсанын елми тәфәккүрү формалашыр, мүхтәлиф билик саһәләри јараныб инкишаф едир. Реал керчәклијин бүтүн саһәләрини долғун әкс етдирән биликләр мөвчуддур. **Билик саһәләрини белә груплашдырмаг олар: тәбии-елми, сосиал-тарихи, дәгиг-риjази, техники** вә с. Бүтүн билик саһәләринин спесифик ии'икас објектинин, өзүнәмәхсус гносеоложи методларынын вә сосиал-мә'нәви функсијаларынын олмасына бахмајараг, онлар һамысы реал керчәклијн објектив әкс етдирдијинә, аләм һаггында һәгигәтә чатмаға чан атдыгларына, инсана

хидмәт етдикләринә көрә үмумиләшир, јекүнсләшир, бәшәриләширләр.

Елми билијин ән башлыча функсијасы чәмијјәтә, онун елми идарәолунмасына хидмәт етмәкдир. Одур ки, елми тәдгигатлар һәмишә һуманист, үлви мәгсәдләрә хидмәт етмәли, инсаиа сәадәт кәтирмәли, онун мә'нәвијјатыиы зәнкинләшдирмәли, ән јүксәк мә'нәви дәјәрә (сәрвәтә) чеврилмәлидир, елм һеч вахт дағыдычы, гејри-һуманист мәгсәд күдмәмәлидир. Елми тәдгигатларын бә'зи дағыдычы нәтичәләри дә даһа чәмијјәтин јарадычы ахтарыш азадлыгы, онун сосиал мәс'улијјәти илә вәһдәтдә һәјата кечирилмәлидир. Бу ганунаујғунлуг позуларса, бәшәријјәт мүасир ЕТИ-нии дағыдычы сосиал-мә'нәви вә һәрби иәтичәләри, еколожи фәлакәт вә күтләви гырғын мүһарибәләри гаршысында "партлајышла үзбәүз" дајанар, бәлкә дә мәһв олуб кедәр. Одур ки, тәбиәт, техники вә сосиал елмләр гаршылыглы әлагәдә фәалијјәт көстәрмәли, етник-мә'нәви дәјәрләрдән һеч вахт узаглашмамалы, бәшәријјәти мүтәрәгги-идеал чәмијјәтә даһа да јахынлашдырмалыдырлар.

Елә идрак васитәләри дә вардыр ки, онлар идракын бүтүн саһәләриндә, емпирик вә нәзәри сәвијјәләриндә ејнилә фәал истифадә олунур, **универсал идрак методлары** һесаб едилирләр: анализ вә синтез, индуксија вә дедуксија, абстрактдан конкретә јүксәлмә, тарихи вә мәнтиги вә с.

Анализ вә **синтез** – ән үмуми идрак методудур. Идракда онлар гаршылыглы вәһдәтдә чыхыш едир, бири дикәрсиз мүмкүн дејилдир. Тәдгигат објекти илә үмуми таныш олмаг һеч вахт онун структуруну, дахили маһијјәтини өјрәнмәјә имкаи вермир. Објектии маһијјәтинә вармаг исә һеч вахт анализсиз, јә'ни фикрән тәдгигат објектиии дахили структур һиссәләринә ајырмадан мүмкүн дејилдир. Демәли, анализ методу, өјрәнилән објекти дахили структур һиссәләринә, тәрәфләринә парчалајыб тәдгиг етмәк демәкдир. Лакин анализ һеч дә садәчә олараг парчаламаг олмајыб, һәмин иредметин, һадисәнин маһијјәтинә нүфуз етмәк демәкдир. Баһиди, мүрәккәби, чохчәһәтлини оиу тәшкил едәи һиссәләрә, тәрәфләрә ајырмагла биз һәр бир тәрәфин рол вә јерини дәрк етмәлијик, елә бир әсас һиссәни ашкара чыхармалыјыг кн, һәмин һиссә онун "физиолокнјасыны", маһијјәтини мүәјјән етсин, һәмин предмет, һадисә үчүн зәрури чәһәт олсун. Буну билмәдән предмет вә ја һадисәләри дәрк етмәк мүмкүн олмаз. Демәли,

анализин әсас мәгсәди зәрурини, предмет вә ја һадисәнин нисби сабит ганунларыны ачмагдан ибарәтдир.

Синтез исә елә методдур ки, бунун васитәсилә өјрәнилән предмет вә ја һадисәни тәшкил едән тәрәфләр, хассәләр һагтында әлдә олунан билик фикрән бирләшдирилир вә вәһдәт, синтез һалында көтүрүлүр. Синтезин кедишиндә бүтөвдә һәр бир үнсүрүн јери вә ролу ашкара чыхарылыр. Синтез конкрет вә абстрактын, тәкчә вә үмумиинн, фәрг вә еһиҗјәтин вә с. диалектикасыны ачмаға вә тәдгиг етмәјә, онлара "әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси" кими бахмаға имкан верир.

Предмет вә һадисәләрин тәдгигат методларындан бири дә **индуксија вә дедуксијадыр**. Мә'лум олдуғу кими әгли нәтичәнин диалектик тәбиәти үмуминин, хүсусинин вә тәкин гаршылыглы әлагәси илә мүәјјән олунур. Фикрин тәкчәдән үмумијә доғру инкишафы индуксијадыр. Әксинә, фикрин үмумидән тәкчәјә доғру инкишафы исә дедуксијадыр. Индуксија вә дедуксија идракын диалектик просесининн зәрури моментләридир. Бунлар идракын вањид инкишаф јолунун ики тәрәфи олуб вәһдәт тәшкил едирләр.

Идрак иросесиндә индуксијанын ролу нә гәдәр бөјүк олса да, дедуксијасыз зәиф вә биртәрәфлидир. Индуксијанын мәһдудлуғу нәдән ибарәтдир. Индуктив нәтичә ајры-ајры фактларын үмумиләшдирилмәси нәтичәсиндә алынып. Бир сыра шејләрдә мүәјјән бир хассәнин тәкрар олунмасынын садәчә мүшаһидә едилмәси һәлә һеч дә бу хассәнинн һәмин синфә мәнсуб олан бүтүн шејләр үчүн зәрури, ганунаујғун олдуғуна сүбут дејилдир. Мәһз буна көрә дә елми идракын зәрури вә тамамлајычы моменти кими үмумидә тәкчәни, конкрети ахтармаг методу олан дедуксија да зәруридир. Әлбәттә, дедуксијанын ролу һеч дә индуктив тәфәккүр методуну тамамламагла битмир. Емпирик ганунларын изаһында, индуктив јолла алынан нәтичәләрин јохланылмасында онун ролу бөјүкдүр. Тәкчә дедуксија индуксијаны дејил һәм дә индуксија дедуксијаны тамамлајыр.

Предмет вә һадисәләрин дәрк олунмасы һәм дә елми идракын **мәнтиги вә тарихи методларынын** көмәји илә һәјата кечирилир. Бунлар идракын инкишафы просесиндә вәһдәт тәшкил едирләр. Тарихи реал иредмет вә һадисәләрии өзүнүн һәрәкәтидир, мәнтиги исә тарихинии ни'икасыдыр. Мәнтиги тарихинин ардынча онун әсас мәрһәләләрини әкс етдирир.

Демәли, тарихи идрак методу, тәдгиг олунан објекти тарихи ардычыллыгла изләмәк, онун мәкан вә заман хассәләрини өјрәнмәк, онун мәишәји, һансы мәрһәләләрдән кечмәси, мүасир вәзијјәтини мүгајисәли тәһлил етмәк, һадисәни кечмиш вә инди бахымындан изаһ етмәк методудур, мәнтиги исә һәмин зәрури тәһлилдән чыхарылмыш нәтичәләри үмумиләшдирмәк, мүәјјән мәнтиги мүһакимәләр, идеjалар ирәли сүрмәкдир.

Мәитиги вә тарихинин вәһдәтинин анлашылмасы елмин, елм категоријалары системинин тәртиб едилмәси үчүн рәһбәр принсипдир. Мәитиги јанашма олмадаи тарихи јанашма кордур, тарихисиз исә мәнтиги мәзмунсуздур.

Елми идрак методларындан бири дә **абстрактдан конкретә** јүксәлмәкдир. Предмет вә һадисәләр һагтында чохчәһәтли, һәртәрәфли билик конкрет биликдир. Бунларын мүәјјән бир тәрәфинин, бир вә ја бир иечә аспектинин дәрк олунмасы исә абстракт биликдир. Конкрет билик она көрә мүмкүндүр ки, предмет вә һадисәләрии өзләри мүхтәлиф чәһәтләрин, хассәләрин вә с. вәһдәтидир, мәсәлән, дилдә сөзүн фонетика чәһәти вардыр (мүәјјән сәс комплексидир), семантика чәһәти вардыр (онун мүәјјән мә'насы вардыр), грамматика чәһәти вардыр (сөз чүмләдә мүәјјән гајдалар әсасында дикәр сөзләрлә әлагәләнир) вә и.а. Елмин вәзифәси предмет вә һадисәләрин бу мүхтәлиф чәһәтләриии бир вәһдәт һалында ашкара чыхармагдан ибарәтдир.

Абстракт билик исә она көрә мүмкүндүр ки, предмет вә һадисәләрии ајры-ајры чәһәтләри, хассәләри инсбәтән мүстәгилдир, спесификдир. Буна көрә дә идрак просесиндә бир хассәни, бир чәһәти көтүрүб, дикәрләриндән сәрф-нәзәр етмәк олар. Һисси конкрет билик предмет вә һадисәләрин маһијјәтини ашкара чыхармыр, буна көрә дә идрак һисси конкрет биликдән ајры-ајры абстраксијалара доғру кедир. Бу абстраксијаларын дүзәлдилмәси илә идрак просеси баша чатмыр. Конкрет, чохчәһәтли билик әлдә етмәк лазымдыр. Елм ајры-ајры абстраксијалардан јеиә дә конкретә доғру јүксәлир. Лакин бу садәчә олараг һисси конкретә гајытмаг олмајыб конкретин тәфәккүрлә бәриасыдыр – билијин јүксәк формасыдыр.

Бүтүн бу мүрәккәб гносеоложи ганунаујғунлугларын, принсипләрин, идракын мүхтәлиф форма вә методларының чәмијјәтдә вә инсан фәалијјәтиндә өзүнү көстәрмәси мәсәлә-

ләри илә хүсуси фәлсәфи тә'лим олан **сосиал идрак** мәшғул олур. **Сосиал идрак – чәмиjjәтин вә инсанын маһиjjәтини, онларын инкишаф вә тәрәггисинин дәрк едилмәси ганунауjғунлугларыны вә әмәли мәгсәдләр үчүн онлардан истифадә олунмасы форма вә методларыны өjрәнир.** Гносеолокијанын спесифик сahәси олан сосиал идракын објектини чәмиjjәт вә инсанын, бүтөвлүкдә ичтимаи hадисәләрин дәрк едилмәси ганунауjғунлугларынын өjрәнилмәси тәшкил едир.

Мүәjjән ичтимаи мәнафеләр бахымындан чыхыш едән сосиал идрак бәшәри сивилизасија дәjәрләри илә говушараг чәмиjjәт мигjасында објектив hәгигәтин дәрк едилмәсинә хидмәт етдикдә daha чох hуманист мәзмун кәсб едир, сосиал-мә'нәви тәрәггиiин апарычы амиләриндән биринә чеврилир.

X ФӘСИЛ

ПРАКТИКА

1. "Практика" категоријасы: маһиjjәти вә формалашмасы тарихи

Тәбии вә ичтимаи варлыгы чәмиjjәтин әмәли мәгсәдләринә уjғун шәкилдә дәjишдирмәjә вә ондан истифадә етмәjә хидмәт едән мәгсәдjөнлү, шүурлу иисан фәалиjjәтинә **практика** демәк олар. Бу мә'нада практика објектив керчәклиjин мәнимсәнилмәси вә дәjишдирилмәси просесидир, инсанын идраки фәалиjjәтинин әсасы, мәгсәди вә иәтичәсидир.

"Практика" jунанча "praktike", "praktikos" сөзләриндән әмәлә кәлмишдир ки, Азәрбajчан дилиндә мә'насы "**ишкүзар**", "**фәал**" демәкдир. Фәлсәфә тарихиндә "практика" анлajышыны мүхтәлиф мә'наларда ишләтмишләр: **гәдим jунан вә орта әср фәлсәфәсинин** нүмајәндәләри практика дедикдә, она анчаг инсанын hисси мә'нәви фәалиjjәти кими бахмыш, ону идракын әсасы вә мәгсәди, hәгигәтии ме'jары hесаб етмишдиләр. Үмүмиjjәтлә, марксизмәгәдәрки фәлсәфәдә, hәтта **Феjербах** белә, идрак просесиндә практиканын ролуну анламаг, ону hәгигәтин објектив әсасы вә мә'jары кими бахмаг сәвиjjәсинә галха билмәмишләр. Онларын фикринчә, инсан билиjи, идракы практик фәалиjjәт иәтичәсиндә керчәклиjин

дәрк едилиб мәнимсәиилмәси әсасында дејил, сад
материалистләрин иддиа етдији кими, "халис" һисс
дујғулар әсасында објектив реаллығын мүшаһидә едилмәси јо
илә әмәлә кәлир. **Објектив идеализмин** нүмајәндә
практикаја "руһ, зәка фәалијјәтиһ даирәси" кими бахмышлар.
Онлар практикаја мүнасибәтдә әввәлки материализмии инсана
пассив, сејрчи маһијјәт истинад етмәсини рәдд етсәләр дә,
инсаны фәал, дәјишдиричи һесаб етсәләр дә, ондакы бу
фәаллығы "руһун, зәканын хассәләри" кими гәләмә верирди-
ләр. Һәкелә көрә практика "идејаларын иради фәалијјәтидир",
инсанын јарадычы-нәзәри феалијјәтидир. Субјектив идеалист-
ләр (мәсәләи, Јум, Кант, Рассел, Џјуи вә б.), кечмишдә олдуғу
кими јенә дә практикаја, ирадә, иитуисија вә с. кими шүур
амилләри илә шәртләнән фәалијјәт кими бахырлар. Прагма-
тист У.Чемс гејд едир ки, практика дедикдә әһвал-руһијјәләр,
һәјәчанлар, шәхси дујғуларла бағлы фәалијјәт, "гаврајышларын
сечилмәси", "дини төчрүбә" вә с. баша дүшүлмәлидир.

Демәли, кечмиш фәлсәфәнин практика категоријасына
мүнасибәтиндә башлыча иөгсаны практикада објектив реал-
лығы дәрк етмәјин әсасы вә ме'јары кими бахмамасы, ону
гносеолокијаја дахил етмәмәси, бүтөвлүкдә она керчәклији
мәнимсәнилмәси вә дәјишдирилмәсиив јөнәлмиш инсанын
мадди, мә'нәви вә ичтимаи фәалијјәтинии мөчмусу кими
бахмамасыдыр.

Диалектик фәлсәфәјә көрә, **практика бизи әһатә едән
објектив керчәклији – тәбиәти, чәмијјәти вә инсанын өзүнү
мәнимсәмәјә вә әмәли мәгсәдләрә ујғун шәкилдә дәјишдир-
мәјә јөнәлдилән инсанын мадди, һисси-әшјави, мә'нәви
идраки вә ичтимаи мәгсәдјөнлү вә дәјәрли фәалијјәтидир.**
Практика инсанын бүтүн башга ичтимаи вә мә'нәви фәалијјә
нөвләриинин, о чүмләдән дә идрак просесинин әсасында дурур.

Демәли, практика инсанын тәкчә әмәк фәалијјәтин
дејил, һәмчинин онун бүтүн ичтимаи, ингилаби-дәјишдирич
вә елми-идраки јарадычы фәалијјәтини әһатә едир. Диалекти
материалист фәлсәфәнин мүһүм кејфијјәт фәргләриндән бир
ондан ибарәтдир ки, о, идрак просесиндә практикакын ролуну
дүзкүн мүәјјән етдијиии көстәрди ки, мәһз идраки фәалијјәт
һәгигәти јаландан, һәгиги билији јанлышлыгдан фәргләндир
мәјин ме'јары практикадыр. Көркәмли философ А.Г.Спирки
инсанын идракы фәалијјәтиндә практикаиын ролуну үч әсас
мәсәләдә көрүр: "а) идракын мәнбәји, әсас ролуну ојнајыр

она зәрури фактик материал верир, үмумиләшдирмә вә нәзәриҗҗә үчүн имканлар ачыр, идрака һәјатдан ајры дүшмәмәк имканы верир; б) практика билиҗи әлдә етмәк, системләшдирмәк васитәси, үсулудур; билиҗин һәјата кечирилмәси, маддиләшмәси саһәсидир, бу мә'иада идракын мәгсәдидир: чүнки инсан мәһз мадди вә мә'нәви тәләбатына ујғун керчәклиҗи иракгик фәалиҗҗәтлә дәҗишдирир, тәбиәт вә инсан арасында аһәнкдар әлагә јарадыр; в) практика – идракын нәтичәләриниИ һәгигилиҗинин мејары, әлчүсү функсијасыны јеринә јетирир, анчаг практика сынағындан кечмиш билик һәгигәтдир, јашамаг имканына маликдир"[1].

Демәли практика – инсанын керчәклиҗә мүнасибәтинин спесифик үсулудур. Әкәр метафизик материализм нөгтеји-нәзәриндән јанашсаг, бу, керчәклиҗә "сејрчи", мүшаһидәчи мүнасибәтдир; елми материалист нөгтеји-иәзәрдән исә бу, мәнимсәјичи, дәҗишдиричи мүиасибәтдир. Практика мәсәләсиндә елми материализмии әсас кејфиҗҗәт фәрги дә мәһз бундан ибарәтдир. Керчәклиҗә сејрчи мүнасибәт дә мөвчуддур, лакин онунла кифајәтләнмәк инсанын маһиҗҗәтини там ифадә етмир.

Метафизик фәлсәфәдә практикаја, иисанын керчәклиҗә мүнасибәтинә "сејрчи", "җејри-фәал", мәһдудлашдырычы мүиасибәти К.Маркс һәлә 1845-чи илдә јаздығы "Фејербах һаггында тезисләриндә" чидди тәнгид етмиш вә һәмин мөвгеји арадан галдырмышдыр. Елми фәлсәфә практикаја инсанын керчәклиҗә мүнасибәтинин хүсуси үсулу кими, тәбиәти вә чәмиҗҗәти мәнимсәјиб-дәҗишдирән иисан фәалиҗҗәти кими бахыр.

Диалектик фәлсәфәҗә көрә практика објект-субјект, субјект-објект мүнасибәтләринин вәһдәти илә формалашыр вә инкишаф едир. О, һәмишә ичтимаи фәалиҗҗәт сәчиҗҗәси дашыјыр. Практика варлыға хүсуси иисан мүиасибәти үсулу олмагла, өзүндә ашағыдакы фәалиҗҗәт иросесләриии бирләшдирир: 1) субјект-објект мүнасибәтләри әсасында, һазырланмыш аләт вә васитәләрлә харичи мүһитин дәҗишдирилмәси; 2) субјект-субјект мүнаспбәтләри әсасында, һәмин дәҗишдиричи фәалиҗҗәт просесиндә инсанлар арасында үнсиҗҗәт; 3) практик фәалиҗҗәти истигамәтләндирән иормалар вә дәјәрләрин мәчмусу шәклиндә шүурлу тәнзиметмә.

---

[1] *А.Г.Спиркин.* Основы философии. М., 1988, с. 266.

2. Практик фәалиҗҗәтлә һејванларын мүһитә уҗғунлашма, давраныш тәрзинин кејфиҗҗәт фәрги

Һејванларын фәалиҗҗәт тәрзини практика адландырмаг олармы? Һејванын мүһитә уҗғунлашма давраиьш тәрзи илә инсанын иракгик фәалиҗҗәти арасында иә кими фәргләр вардыр? Әлбәттә, бурада јахынлыгдан чох, чидди фәрглярдән сөһбәт кетмәлидир. Һејванын давранышы, иистинктив һәрәкәтләри нә гәдәр шүурлу көрүнсә дә, шәрти мә'нада фәалиҗҗәт адландырылыр. Һејван мүһитлә әлагәләриндә биоложи нөв кими анчаг өзүнүн тәбии органларына истиад едир, ичтимаи маһиҗҗәт дашымыр. Һејванын харичи мүһитлә әлагәси бә'зән органларынын тәбии ин'икас вә идрак имканларына истинад едир. Бу имканлар исә уҗғунлашма, инстинктив ин'икасындан дәринә кетмир. Һејван керчәклији анчаг өзүнә лазым олан, уҗғунлашманы шәртләндирән биоложи мә'нада дуҗур, гаврајыр, ин икас едир.

Инсан исә өз иракгик феалиҗҗәтиндә керчәклији мәнимсәјир, дәрк едир вә дәҗишдирир. Бу просесдә о, һејванлар фәргли олараг тәбии-биоложи органларына әлавәләр едир: аләт вә васитәләр јарадыб истифадә етмәклә өз сосиал имканларыны гат-гат артырыр. Һејван бү чүр иракгик фәалиҗҗәтдәи мәһрумдур. Инсанын иракгик фәалиҗҗәти исә аләт һазырланмасындан башланыр. Бу, инсанын керчәклиҗә иракгик-дәҗишдиричи мүнасибәтинин әсасында дурур. Инсан јаратдығы аләт вә васитәләри өзү илә керчәклик арасында јерләшдирәрәк, онларын васитәсилә тәбии вә ичтимаи варлыға тә'сир едир, ону өз тәләбатына уҗғун шәклә салыр, "**икинчи тәбиәти**" јарадыр вә ону инкишаф етдирир. Инсан бу һәрәкәт васитәси илә харичи тәбиәтә тә'сир етмәклә вә ону дәҗишдирмәклә бәрабәр өз тәбиәтини дә дәҗишдирир".

Инсан өзүнүн керчәклиҗә практик-дәҗишдиричи мүнасибәтиндә **универсал характер дашыјыр**: белә ки, әкәр һәрдән анчаг өзүнә физики чәһәтдәи лазым олдуғу гәдәр тәбиәтдән истифадә едирсә, тәбиәтә биртәрәфли јанашырса, инсан она универсал јанашыр, өз тәләбатыны һәртәрәфли өдәмәк үчүн истеһсал едир. "Истифадә етмәклә", "истеһсал етмәк" арасында исә әсаслы фәрг вардыр... Бу просесдә инсан тәкчә физики дејил, һәм дә идракы фәалиҗҗәтини дә ишә салыр, һәрәкәтә кәтирир, објектив дүнја ганунларыны мәнимсәјир, дәрк едир, өзүнүи тәбиәтлә мүиасибәтини һәмин

qanunlarын tələbləriпə uyğun şəkildə, onlardan istifadə etməklə gurur. Bununla da insan praktikası hejvan fəaliyyətindən köklü surətdə fərqlənir.

3. Praktika – dünja insan münasibətinin spesifik üsuludur, insan fəaliyyətinin əsasıdır

Praktika insanın təkcə idraki, təcrübi, fərdi deyil, bütün ictimai-siyasi fəaliyyətinin də əsasıdır. Bu mə'nada praktika bütün insan idea və nəzəriyyələrinin mənbəyi və ölçüsüdür. Nəzəriyyəjə praktikanın ümumiləşdirilməsi nəticəsidir deyə tə'rif verənlər, elə praktikanın bütün insanın ictimai fəaliyyətinin əsası olmasıdır ideyasına istinad edirlər.

Praktika bütün insan davranışının əsasında durur.

Adi-kündəlik mə'nada "davranış" və "fəaliyyət" anlayışları çox vaxt eyni mə'nada işlədilir, onlar arasında fərq qoyulmur. "**Davranış**" dedikdə fəlsəfi ədəbiyyatda canlı organizmin uyğunlaşma, adaptasiya ilə əlaqədar olan hərəkətləri sistemi, fəallığı nəzərdə tutulur. Bu prosesdə də hejvan və insan əsasən məcburi təbii və sosial mühitdə uyğunlaşma fəaliyyəti göstərir. Bu adaptasiya fəaliyyəti müəyyən bioloji və sosial program üzrə baş verir, burada fəaliyyətə yenidənbaxma mümkün deyildir. Sosial mühitə insan adaptasiyasına çoxlu misal gətirmək olar: məsələn, insanın adət-ən'ənələrə, davranış normalarına riayət etməsi, çox vaxt belə uyğunlaşma fəaliyyətinə əsaslanır, yaradıcı-dəyişdirici səciyyə daşımır. Lakin buny şüursuz kortəbii baş verən bir proses də adlandırmaq olmaz. Amma həmin adaptasiya fəaliyyəti müəyyən təbii və sosial mühitlə məhdudlaşır.

"**Fəaliyyət**" isə anlaq insana aid hərəkətlər sistemidir. Fəaliyyət prosesində insan təbii və sosial mühitə uyğunlaşmagla kifayətlənmir. Fəaliyyətin migjası genişdir, yenidəndəyişdirmə, öz hərəkətlərinə yenidənbaxma, təkmilləşmə və yeni program tutma insanın məcburluğu ilə fərqlənir. Fəaliyyətdə mühit dəyişdirilir, mənimsənilir və dəyişdirilir insan məqsədinə uyğun şəkilə salınır. Bu prosesdə insanlar təkcə tutulmuş programın içrası ilə kifayətlənmir, özləri yeni, səmərəli programlar tutur, fəaliyyətlərini yenidən qurur, yaradıcı güvvə kimi çıxış

едирләр. Демәли, әкәр давранышда инсан әсасән тутулмуш програмы јеринә јетирмәк үчүн һәрәкәт едир, ән јахшы һалда һәмин програмы јеринә јетирмәк үчүн даһа әлверишли васитәләр тапыб мәгсәдјөнлү фәалијјәт көстәрирсә, фәалијјәтдә инсан өз әсасларыны, имканларыны өлчүб-бичир, мәгсәдләрини дәјишиб јенидән гурур, азад фәалијјәт көстәрир. Бу мә'нада азадлыг инсанын мүәјјән фәалијјәт мигјасында гапаныб галмамасы, өзүнүн керчәклијә мүнасибәти үфүгләрини кенишләндирмәси, јарадычы-дәјишдиричи фәалијјәт көстәрмәсидир.

Практика инсанын бүтүн мадди вә мә'нәви фәалијјәт нөвләрини – мадди истеһсал, сосиал-сијаси, инсан вә чәмијјәт арасындакы, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрн, елм, инчәсәнәт вә с. фәалијјәт саһәләрини әлагәләндирир вә бу саһәдә интегратив рол ојнајыр. Бүтүн бу фәалијјәт нөвләри нәтичә е'тибарилә практикаја чыхыр, ону зәнкинләшдирир, инсанын јарадычылыг имканларыны артырыр, керчәклијә фәал-дәјишдиричи мүнасибәтиинә көмәк едир. Мәһз ннсанын бу фәал-дәјишдиричи практик фәалијјәти онун вә бәшәријјәтин тарихи талејини мүәјјәи едир, кәләчәк гаршысында мәс'улијјәтини артырыр.

4. Практик фәалијјәтин структуру вә онун әсас формалары

Практик фәалијјәтин структуру вә онун әсас формалары фәлсәфи әдәбијјатда мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едилсә дә, онун структуру, әсасәи инсанын әмәк фәалијјәтинин нөвләринә ујғун шәкилдә мүәјјән олунур. Бурада инсанын физики, әгли, сосиал-ичтимаи, фәрди вә с. әмәк мәшғулијјәти формалары, һәр бир мәгсәдјөнлү фәалијјәт иөвү нәзәрә алыныр. Чүнки бу фәалијјәт формаларынын һамысы дәјишдиричи-мәнимсәјичи характер дашыдығы үчүн практик фәалијјәтдир. Бу иөгтеји-иөзәрдәи практик фәалијјәтин структур нөвләрини белә мүәјјән етмәк олар: а) **инсанын әмәк истеһсалат фәалијјәти**, бунунла иисан өз јашајышынын мадди әсасларыны јарадыр, өзүнүн мадди сәрвәтләрини, јашајыш васитәләрини, мадди-истеһсал мүнасибәтләринн мүәјјән едир; б) **сосиал-мә'нәви вә сијаси мүнасибәтләри мүәјјән едән инсан фәалијјәти**, бунунла инсан керчәклик ганунларыны мәнимсәмәк јолу илә тәбии вә сосиал варлыгдан һуманист сосиал-мә'нәвн мәгсәдләрлә истифадә едир. Бу просеслә

инсанла чәмиҗәт, инсанла-инсанлар, синнфләр, милләтләр, халглар, дәвләтләр вә с. арасындакы мүнасибәтләр тәнзим олунур, фәал јарадычы вә дәјишдиричи ирактик фәалиҗјәт мәвчуд олур; в) **елми-тәчрүби инсан фәалиҗјәти**, бунунла инсан тәбии вә сосиал керчәклијин ганунаујғунлугларыны мәнимсәјир, онлардан әмәли мәгсәдләрлә истифадә етмәјин, елмин билаваситә чәмиҗјәтин мәһсулдар гүввәсиинә чеврилмәсинин јол вә васитәләрини мүәјјән едир. Бу вахт елми идарәетмә, инсанын елми-практик фәалиҗјәти мүмкүн олур; г) **аилә-мәишәт вә фәрди мүнасибәтләр**, "**шәхси инсан аләми**" **даирәсиндәки инсан фәалиҗјәти**. Инсанын керчәклијә фәал-дәјишдиричи мүнасибәтинин формалашмасы әсаслы гајдада да инсанын "шәхси инсан аләми" даирәсиндәки мүнасибәтләрин сәмәрәли вә ағлаујғун гурулмасындан асылыдыр; д) инсанын сосиал практикасынын әсас саһәләриндән бирини дә өлкәмиздә һәјата кечирилән **сосиал, игтисади, сиҗаси вә мә'нәви ислаһатлар просеси тәшкил едир**. Иигилаби сәчиҗјә дашыјан һәмин ислаһатлар просеси өлкәмиздә јашајыш тәрзинин көклү дәјишдирилиб, јениләшдирилмәсини, ичтимаи мүнасибәтләрин, инсанын өзүнүн тәкмилләшмәси вә јениләшмәсини нәзәрдә тутур. Инсанын ирактик фәалиҗјәтиинин һәмин структур нөвләри бир-бириnә мөһкәм гаршылыглы әлагә вә тә'сирдәдир, онлар бир-бирини шәртләндирмәклә, бүтүн практик фәалиҗјәтин мәвчудлуғуну тә'мин едирләр. Практикада објектив вә субјектив чәһәтләрии вәһдәтини јарадырлар.

Мә'лумдур ки, **әмәк просесинин** ашағыдакы саһәләри вардыр: өз мәгсәдләри, ағлы, вәрдишләри илә бирликдә инсанын мәгсәдәујғун фәалиҗјәти; мүәјјән гаршылыглы тә'сир просесиндә һәмин чәһәтләрин јөнәлдиҗи објект; мүәјјән објектдә нисан фәалиҗјәтинин јөнәлдиҗи әмәк чисми; әмәјин реаллашдырылмасыны шәртләндирәи әмәк васитәләри (һәр шејдәи әввәл истеһсал аләтләри) вә әмәк чисминин јеиидәи дәјишдирилмәси иәтичәсиндә әлдә едиләи мәһсуллар. Демәли, әмәк просеси "субјект" (инсан, онун идраки, әгли, мәгсәдјөнлү фәалиҗјәти) вә "објектии" (әмәк чисми, әмәк васитәләри вә мәһсуллары) үзви вәһдәтиндән ибарәтдир. Инсан исә мүәјјән мә'нада һәм субјект, һәм дә објект кими (инсаны өјрәнмәк, инсан јетишдирмәк вә с.) бу ики аспекти бирләшдирир, практик просесдә субјект вә објектин вәһдәтиии тә'мин едир.

Һазырки шәраитдә практик фәалиҗјәтии структур компонентләри сырасында **техники фәалиҗјәт нөвү** ајрыча гејд

едилмәлидир. Јашадығымыз дөврүн елми-техники инкилаб дөврү, "техника әсри" адландырылмасына, бу барәдә чохлу дискуссијалар кетмәсинә, әсәрләр јазылмасына бахмајараг, һәлә дә "техника" анлајышынын маһијјәти, чәмијјәтин маддә вә мә'нәви сәрвәтләриннн јарадылмасы вә инкишафында, дүнјакөрүшү, мәдәнијјәт вә тәфәккүрүн формалашмасында онун ролу мәсәләси елми-фәлсәфи әдәбијјатда там ајдынлығы илә тәһлил едилмәмишдир. "Техника" анлајышы јунан сөзү олан "techne"-дән әмәлә кәлмишдир ки, мә'насы "сәнәт", "вәрдиш", "бачарыг" сөзләринә ујғун кәлир. Техника икили мә'на дашыјыр: бир тәрәфдән техиика мүәјјән әшјалар, шејләр, еиержи васитәләри, информасија вә с. јаратмаг, һифз вә истифадә етмәк үчүн инсаи тәрәфиндән јарадылмыш мүхтәлиф гурғуларын (машынлар, дәзкаһлар, нәглијјат васитәләри вә с.) мәчмусудур ки, онун васитәсилә инсан истеһсалы инкишаф етдирир вә өзүнүн бир сыра гејри-истеһсал тәләбатыны өдәјир. Бу мә'иада техника һәм истеһсал васитәси, һәм дә онун сон мәгсәди – мәһсул шәклиндә мөвчуд олур, мәһсулдар гүввәләрин мүһүм үнсүрү кими чыхыш едир; дикәр тәрәфдән исә, техника мүхтәлиф бачарыг вә вәрдишләрин мәчмусу кими чыхыш едир. Мәсәлән, рәсм чәкмәк техникасы, балет техиикасы, ирограмлашдырма техникасы вә с. Әслиндә бу ики чәһәт бир-бирилә сых әлагәдардыр: вәрдиш, габилијјәт олмадан техиики васитәләр, техники васитәләр олмадан исә бачарыг вә вәрдишләр ајрылыгда һеч нәјә гадир дејилдир.

Техники фәалијјәт, хүсусилә ЕТИ шәраитиндә мүрәккәб вә зиддијјәтли сәчијјә дашыјыр: бу зиддијјәтли чәһәт, һәтта илкин даш аләтләрдә дә олмушдур: бир тәрәфдән техники васитәләр тәбии әшјалардан (даш, ағач, сүмүк вә с.) һазырланыб, инсана тәбии мүһитә тә'сир етмәк (овламаг, мејвә топламаг вә с.) имканы верир, онун фәаллығыны артырыр, дикәр тәрәфдән, онлар инсанын физиоложи вә нсихоложи хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә имкан верир, чүнки онлар инсан әли, голу, көзү вә с. кими органларынын функсијасыны јеринә јетирир. Мүасир космик кәмиләр, компјутерләр, лазер чиһазлары вә с. һәмин принсип үзрә гурулмушдур. Онлар тәбии објектләрин хүсусијјәтләрн илә инсаныи нејрофизиоложи, психоложи, сосиал вә мәдәни хүсусијјәтләринин диалектик гаршылыглы тә'сир мүиасибәтләрини әкс етдирир. Һазырда инсан әввәлләр өзүнүн ичра етдији бир чох функсијалары да (мүрәккәб һесабламалар, лајиһәләр, диагностика вә с.) инди

артефактлара (техники васитәләрә) верир. Мүасир артефактлар инсанын тәкчә әлләрини, өзәлә имканларыны дејил, һәм дә чох мүрәккәб интеллектуал габилијјәтини (һесаблама әмәлијјатлары вә с.) әвәз етмәк имканына маликдир ки, бу да инсан үчүн фәрди јарадычылыгла мәшғул олмаға даһа әлверишли шәраит вә әлавә вахт верир – һәмин јарадычылыгы вә вахты исә инсан өз истеһсал тәләбаты вә мәгсәдләринә ујғун шәкилдә јенидән артефактларын тәкмилләшмәсинә, јениләринин јарадылмасына сәрф едир: јени-јени лајиһәләр, конструксијалар мејдана чыхыр, тәтбиг олунур, күтләви истеһсала бурахылыр. Демәли, техника тәкчә мәһсулдар гүввәләрин өзәји кими мадди истеһсалын инкишаф етдирилмәсинә дејил, һәм дә инсанын дүнјакөрүшүнә, мә'нәвијјатына, бүтөвлүкдә һәјат тәрзинә күчлү тә'сир көстәрир.

Мүасир Гәрб фәлсәфәсиндә **техника вә техники фәалијјәт һаггында мүхтәлиф, зиддијјәтли консепсијалар** мејдана көлмишдир. "**Технолоҗи детерминизм**" консепсијасы техника вә технолокијаны чәмијјәт инкишафынын һәлледичи амили һесаб едир. Чәмијјәти технократија идарә едир, бүтүн елм, инчәсәнәт, мә'нәвијјат, мәдәнијјәт, фәлсәфә ЕТИ-ын тә'сириндәдир, она табедир. "**Антитехнисизм**" консепсијасы исә бунун тамамилә әксинәдир, техиикаја чәмијјәтдәки бүтүн бәлалара сәбәб олан "гәддар иблис" кими бахыр, антихуманизм, инсанын тәкләнмәси, ишсизлик, мә'нәви иозгунлуг вә с. "техиики сивилизасија" илә, инсанын робота чеврилмәси илә изаһ олунур. Антитехнисизм чыхыш јолуну "тәбии һәјат тәрзиинә", "ибтидаи дини е'тигадлара" гајытмагда, "тәбиәтлә говушмагда", "ЕТИ-ни рәдд етмәкдә" вә с. көрүр.

Әлбәттә, һәр ики консепсија керчәклијә ујғундур, реаллыгы бу вә ја дикәр чәһәтдән әкс етдирир, инсанла чәмијјәт арасындакы зиддијјәтләри ифадә едир. Диалектик консепсија исә техиика илә чәмијјәт, сосиал структур вә мәдәнијјәт арасындакы мүнасибәти тарихи, кечичи вә дәјишкән һесаб едир.

Јухарыда гејд етдијимиз консепсијаларын ("техники детерминизм" вә "антитехнисизм") бу вә ја дикәр тә'сири һазырки шәраитдә өзүнү даһа ачыгбарыг бирузә верир. Һарада ки, техники тәрәггијә алудәчилик көстәрилиб еколожи шәраит, инсанын сағламлыгы вә үмуми рифаһы нәзәрә алынмыр, инсан-техника мүнасибәтләри дүзкүн истигамәтләндирилмир, орада "техники бәдбинлик" һиссләри баш галдыра билир.

Лакин бу һал техникаја мәнфи мүнасибәт тәрбијә етмәк, техники тәрәггијин сүр'әтини зәифләтмәк һесабына һәлә едилә билмәз. Инсан сосиал-игтисади вә мәдәни тәрәггијин техниканы тәкмилләшдирмәдән тә'мин едә билмәз. Чыхыш јолу: техники фәалијјәти һуманистләшдирмәкдә, техники тәрәггини јарадычы-дәјишдиричи ирактик фәалијјәтә чевирмәкдә, техники тә'сирдә тәбии вә сосиал мүһитии инкишаф аһәнкијни позмамагда, техники фәалијјәтлә тәбии-сосиал инкишаф ганунаујғунлугларыны дүзкүн әлагәләндирмәкдәдир. Мәһз бу јолла гаршылыглы тә'сирдә һәм инсанын интеллектуал сәвијјәсини јүксәлтмәк, һәм дә елми-техники фәалијјәти һуманистләшдирмәк мүмкүндүр.

XI ФӘСИЛ

ДИАЛЕКТИКА

1. Диалектиканын мәншәји вә маһијјәти. Јарадычы мүбаһисә сән'әти

Керчәкликдә үмуми инкишаф вә дәјишмәни мүтләг мә'нада инкар едән һеч бир фәлсәфи бахыш вә чәрәјан мөвчуд олмамышдыр. Лакин фәлсәфә тарихиндә инкишафын мүтләглији, сонсуз вә әбәдилијини шүбһә едән, онун мәнбәләри вә һәрәкәтвериҹи күввәләрини фәргли, зиддијјәтли мөвгеләрдән изаһ едән, инкишафын формалары вә мәрһәләләриии мүхтәлиф тәрздә тәһлил едән чүрбәчүр фәлсәфи консепсијалар вә чәрәјанлар мөвчуд олмушдур.

Дүнјада һәр шејми дәјишир вә инкишаф едир, јохса орада дәјишмәз, әбәди олан да вардыр? Јенинии көһнәни әвәз етмәси просесиндә көһнә инкишаф тамам дајанырмы? Инкишафда јени илә көһнә арасында нә кими әлагә вардыр? Варлыг, тәфәккүр, инсанын өзүнүн инкишафыиын мәнбәји нәдәдир? "Инкишаф", "дәјишмә", "тәрәгги", "һәрәкәт" вә и.а. анлајышларынын фәргли вә охшар чәһәтләри һансылардыр?

Бүтүн бу суаллара ән үмуми вә ајдын чавабы анчаг фәлсәфә елми, онун тәркиб һиссәси олан диалектика верир. Чүнки керчәкликдә чох мүхтәлиф саһәләрдә баш верән дәјишмә вә инкишафын конкрет тәзаһүрләриини (кимјәви бирләшмәләр, чанлы организмләр, улдуз системләри, дөвләт

тәр, сијаси тәшкилатлар вә с.) хүсусијјәтләрини ајры-ајры конкрет елмләр (кимја, биолокија, астрономија, тарих, политолокија вә и.а) өјрәнир. Лакин керчәкликдә (варлыг, тәфәккүр, инсан вә с.) ән үмуми инкишаф, әлагә вә дәјишмәнин мәһијјәтиндән вә ганунаујғунлугларындан анчаг фәлсәфә елми, даһа доғрусу, онун хүсуси сәһәси олан диалектика бәһс едир. Демәли, **диалектика тәбиәтдә, чәмијјәтдә вә тәфәккүрдә баш верән дәјишмә, инкишаф вә әлагәләрин ән үмуми сәчијјәви чәһәтләриндән вә ганунаујғунлугларындан бәһс едән хүсуси фәлсәфи тә'лимдир.** Диалектикада **башлыча мәсәлә инкишаф идејасыдыр** ки, онун да мәзмунуна: а) инкишафын һәр чүр һәрәкәт вә дәјишкәнликдән фәргинин; б) инкишафын мәнбәји вә һәрәкәтверичи гүввәләринин; в) инкишафын формалары вә нөв мүхтәлифлијинин, истигамәт вә перспективләринин мүәјјәнләшдирилмәси дахилдир.

Гыса шәкилдә ону гејд едәк ки, а) әкәр һәрәкәт мадди вә мә'нәви просесләрдә баш верән һәр чүр дәјишкәнлији (һәтта кериләмә, мәһв олма вә с.) әһатә едирсә, бу мә'нада һәрәкәт даһа кениш анлајышдырса, инкишаф һәр чүр дәјишкәнлији дејил, анчаг әсасән мүтәрәгги, ирәлијә доғру гаршысыалынмаз дәјишкәнлик вә һәрәкәти билдирир, гисмән дар мә'на дашыјыр; б) инкишафын мәнбәји вә һәрәкәтверичи гүввәләриин һадисә вә просесин өз дахилиндә, ајры-ајры гүввәләрин арасындакы зиддијјәтләрдә, онларын һәлл едилмәсиндә; диалектиканын "мәғзини", "нүвәсини" вә мәһијјәтини тәшкил едән "әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәсиндә" ахтармаг лазымдыр; в) инкишафын формалары вә кәләчәк перспективләри исә онун характери, гаршысыалынмазлығы, фәалијјәт механизми, инкишаф мејлләри илә мүәјјән олунур. Бурада универсал, структур, детерминлик әлагәләринин, системлилик вә гаршылыглы тә'сир принсипләринин, инкишафын инкары инкар характери вә мәрһәләләринин мүәјјән едилмәсинин, орада фасиләлик вә фасиләсизлијин, тәкамүл, ингилаб (сычрајыш) вә с. јери вә ролунун дүзкүн мүәјјән едилмәсинин хүсуси әһәмијјәти вардыр.

"Фәлсәфә" курсу тәкчә варлыг вә тәфәккүрүн, тәбиәт вә инсан, мадди вә идеал вә с. кими мүрәккәб анлајышларын тәбиәтиин өјрәнмәклә мәһдудлаша билмәз. Керчәкликдәки дәјишмә, инкишаф вә гаршылыглы әлагәләрин нисбәти, јери вә әһәмијјәти, инкишафын ән үмуми ганунаујғунлугларыда

елми-иəзəри дəгигликлə өjрənилмəлидир. Бунсуз, биткин фəлсəфə елми ола билмəз. Əкəр варлығын, тəфəккүрүн маһиjjəтиии оитолокиjа, гносеолокиjа кими фəлсəфи елмлəр өjрəиирсə, инкишафын маһиjjəтини, онун ən үмуми ганунаjығынлугларыны исə **диалектика** өjрənир. Оиа көрə **диалектика каjа гыса шəкилдə – инкишаф, əлагə вə дəjишмə һаггында биткии вə һəртəрəфли тə'лим кими дə тə'риф вермək олар.**

Диалектика сөзү гədим jунан дилиндən алынмышдыр: "dialektike techne" – jунан дилиндə диалог, сөһбəт апармаг сəн'əти, мүһакимə jүрүтмək демəкдир. Лакин фəлсəфə тарихиндə "диалектика" сөзү һеч дə һəмишə гejд етдиjимиз мə'нада дejил, мүхтəлиф мə'наларда ишлəдилмишдир. Гədим jунан мəдəниjjətиндə бу термии "мүбаһисə етмək", "инандырмаг", "сүбут етмək", "өз мөвгejиинин доғрулуғуну əсасландырмаг" вə с. кими мə'иаларда ишлəдилмиш, демократиjанын инкишафы илə өлагədар дөвлəт ишлəриинин, мəһкəмə просесинин мүзакиjəсинə вə с. аид едилмишдир. Е.ə. V əсрин сону, IV əсрин əввəллəриндəн Jунаныстанын шəһərляриндə (Милет, Һефес, Афина вə с.) хүсуси мүбаһисə етмək мəчлисləри, "мəктəбləри" фəалиjjət көстəрирди ки, онларда иштиракчылар өз фикирляриии əсасландырмаг, өзүнүн алтериатив идеjаларыны сүбут етмək үчүн бир-биринə суаллар верир вə чаваблар алырдылар. Мəһз белə мүбаһисəляpдəи һəгигəтляр өлдə олунурду. Бу дөвpдəн дə диалектика анлаjышы алтында мүбаһисə сəн'əти, мүзакирə олунан проблем һаггында һəгигəти ашкара чыхармаг бачарығы баша дүшүлмүшдүр. Гədим jунан диалог сəн'əтинин бөjүк мүəлими Сократ **диалектиканы** – һəтта **бир-биринə зидд олан рə'jляриn гаршылашдырылмасы вə реаллашдырылмасы jолу илə һəгигəтин ашкар едилмəси сəн'əти адландырмышдыр**. Онун тəлəбəси Платон исə **диалектикаjа – анализ вə синтез методу васитəсилə, чох мүхтəлиф конкрет фикирлəрдəн үмуми анлаjышлара jүксəлмək jолу илə һəгиги маһиjjətə чатмаг сəн'əти кими бахмышдыр.**

Сократ белə һесаб едирди ки, диалог, мүбаһисə етмək сəн'əти белəдир ки, мүзакирəнин əввəлиндə һəгигəт мə'лум дejил, лакин һəгигəтин jаранмасы үчүн кетдикчə jени-jени билик, мə'лумат өлдə едилир. Һəгигəтə бу jолла наил олмағы Сократ евристик метод адландырмышдыр (jунанча "heurisko" – ахтарырам, ашкар едирəм демəкдир). Идеjаларын, рə'jляриn

тоғушмасы јолу илә фикирдә зиддијјәтләр ашкар вә һәлл олунараг, үмуми рә'j әсасында һәгигәт гәбул олунур.

Орта әсрләрдә дә диалектикаја мүбаһисә сән'әти кими бахмаг мәвгеји инкишаф етдирилмишдир. Бу чәһәтдән орта әср мүтәфәккири Пјер Абелјар хүсуси гејд олунмалыдыр. Онун јаздығы "Бәли вә јох" әсәри гојулан суаллар вә онлара верилән чаваблар чәһәтдән диалектик мүбаһисә сән'әтинин нүмунәсидир.

Һазырда да диалектик мүбаһисә етмәк, диалог сән'әти зиддијјәтләрин һәлл едилмәси, һәгигәтин ашкар едилмәси үчүн әвәзсиз әһәмијјәтә маликдир. Мәһз ағыллы, мә'нәви чәһәтдәи саф, оппонентин ләјагәт вә фикирләринә һөрмәт етмәк јолу илә апарылан јарадычы мүбаһисә васитәсилә һәр чүр мүрәккәб проблеми һәлл етмәк, һәгигәтә (разылыға) наил олмаг мүмкүндүр. Одур ки, мүасир шәраитдә дә чох мүрәккәб проблемләрин һәлли үчүн јарадычы, елми, фәлсәфи, сијаси, һүгуги вә и.а. мүбаһисәләрә чидди еһтијач вардыр.

2. Диалектик инкишаф консепсијасы

Варлыг вә тәфәккүрүн бүтүн формаларында әлагә, дәјишмә вә инкишафын олдуғу нәзәри вә әмәли олараг чох гәдимдән дәрк едилмишдир. Лакин бу саһәдә дә дәрк едилмәмиш вә ја һәләлик там дәрк едилмәмиш (гисмән дәрк едилмиш) проблемләр дә вардыр: дәјишмәни анламаг зиддијјәтли вә чәтиндир, әлагә вә инкишаф анлајышларының маһијјәти, "инкишаф идејасынын" мәзмуну өјрәнилсә дә, там ачылмамышдыр. Дәјишиклик үчүн мүәјјән заман тәләб олунур ки, бу мүддәтдә һадисә, әшја, просес өзүнүн мүхтәлиф кејфијјәт вә чәһәтләриин итирсин, јениләрини газансын. Керчәкликдә һеч дә һәмишә белә дәјишикликләр ашкар һисс олунмур вә ја онлары һисс етмәјә бир инсан өмрү кифајәт етмир. Одур ки, узун заман каинат, биткиләр аләми, чанлылар, инсан вә с. дәјишмәз һесаб едилмишдир. Дәјишкәнлик идејасы елмдә сонралар там гәбул олунмушдур. Дүздүр, дүнјанын дәјишкәнлији һагтында идејаларын илкин нүмунәләри гәдим Чин, Һиндистан, Јунаныстан кими өлкәләрдә олмушдур. Лакин бу өлкәләрдә дәјишмә вә һәрәкәтин конкрет формалары, нөвләри һагтында билик олмамышдыр. Онлар бир үмуми идејада јекдил олмушлар: бизи әһатә едән дүнја даим дәјишмә

вә һәрәкәтдә мөвчуддур. Демәли, онлар варлығын һәрәкәтдә олмасы сәчиҗәсини әсас һесаб етмишләр.

Гәдим фәлсәфәдә даими дәјишмә вә инкишаф идеја-сыны илкин кәшф едән мүтәфәккирләрдәи бири олан Һераклит белә һесаб едирди ки, бүтүнлүкдә варлыг даим һәрәкәтдә олан "јанар оддан" вә ја "ахар чајдан" ибарәтдир. О, ахыб, дәјишдијинә көрә һәмин суда "икинчи дәфә јујунмаг мүмкүн дејилдир". Онун фикринчә, бу дәјишкән, һәрәкәт едән, дүнјада әбәди һеч нә јохдур. Һәр шеј өз әввәлки кејфиҗјәтләрини итирир, һәтта өзүнүн там әксинә дә чеврилир: рүтубәтли гуруҗур, гуру рүтубәтләшир, сојуг вә исти, чанлы вә өлү, хејир вә шәр дәјишиб, бир-биринә чеврилир вә с. Һераклит варлығын әбәди дәјишмә вә һәрәкәтдә олдуғуну ифадә едәрәк белә јазмышдыр: "Бүтүн мөвчудат үчүн ејни олан бу каинаты һеч бир Аллаһ вә һеч бир инсан јаратмамышдыр. О һәмишә мүнтәзәм јанан вә мүнтәзәм сөнән чанлы бир атәш олмуш, атәшдир вә атәш олараг галачагдыр". Һераклит дәјишмәнин чәтин гавранылан маһиҗјәтини һәјатын, керчәклијин өзүнүн зиддиҗјәтли тәбиәти илә изаһ едир вә "өләнләр өлмәздир, өлмәзләр өләндир, онлар бир-биринин өлүмү илә јашајыр, бир-биринин јашамамасы илә өлүрләр" – иәтичәсинә кәлирди. Лакин гәдим дөврләрдә дәјишкәнлик дедикдә, чох һалларда заһири, харичи дәјишкәнлик нәзәрә алынмыш, белә дәјишкәнлик әсасән көрүнән, мүшаһидә олунан әшја, һадисә вә просесләрә аид едилмишдир. Варлығын дәрии дахили маһиҗјәти вә сәчиҗјәси исә стабил, дәјишмәз һесаб едилмишдир. Һәтта Елеј мәктәби нүмајәндәләри варлығын сабит вә дәјишилмәзлијини Һераклит идеjаларына гаршы гоjурдулар.

Ким һаглыдыр: даим һәрәкәт вә дәјишмәии, јохса сабитлик вә дәјишмәзлиҗи гәбул едәнләр? Бу суала бирбаша "һә" вә ја "јох" дејә чаваб вермәк мүмкүн дејилдир. Керчәкликдә елә һадисә, әшја вә просес вардыр ки, онларда ин гәдәр дәјишиклик, һәрәкәт баш версә дә (һәтта ади һәјатда әмәли олараг бу дәјишикликләр һисс олунса да), онлар һәр һалда "өзүҗүндә сабит галыр", маһиҗјәтчә дәјишмирләр. Мәсәлән; јаша долдугча инсан харичи көрүнүш чәһәтдән организмин физиоложи функсијалары е'тибарилә, һабелә "дахили аләми" чәһәтдән дәјишилир, "башгалашыр", амма бунлара бахмајараг, һәр һалда, "инсан инсан олараг галыр", маһиҗјәтчә дәјишмир.

Дəjишмə, hərəkət, инкишаф анлајышларынын маһијjəтинин дərк едилмəсиндə чətинлик вə зиддијjətин олдуғу гədим фəлсəфədə дə гејд олунмушдур. Гədим јунан философу Зенон өзүнүн мəшһур апорнjаларында ("aporia" – јунанча чətинлик, анлашылмазлыг мə'насындадыр) механики hərəkətин анлашылмасынын чətинлнjини тəhлил етмишдир. Онун фикринчə, hər бир анда jајдан чыхан ох санки мүəjjən иөгтədədир, сабитдир, həмин jердə сүкунətдədир. Сүкунətлəрин, дајанмаларын мəчмусу исə jенə дə дајанмаја, сүкунətə бəрабərдир, бəс онда hərəkət, дəjишмə нечə олду? Hərəkət, дəjишмəни фасилəсиз hесаб едənлəрин əксинə олараг, Зенон онлары фасилəли hесаб едирди. Зенон өзүнүн "Ахиллес вə тысбаға" адлы апориjасында сонлу вахт чərчивəсиндə hərəkətин гејримүмкүнлүjү вə фасилəлилиjи фикриии əсасландырмаға чалышырды.

Инкишафа кеjфиjjət дəjишиклиjи просеси кими, jенинин мејдана чыхыб көhнəни əвəз етмəси кими бахмаг идеjасы, анчаг замана инсаны əhатə едən керчəклиjин хүсуси објектив хассəси кими бахылмасы нəтичəсиндə мејдана чыха билмишдир.. Бу сahədə илк аддым орта əср христиан фəлсəфəсиндə атылмышдыр. Христиан дүнjакөрүшүнə көрə həjат кəлəчəjи кəркин сурətдə көзləмəкдən (хиласкарын зүhуруну) ибарətдир (Ислам дииндə дə буна бənзəр идеjалар вардыр: имам Мehдинин зүhур едəчəjи вə с.). Бу тə'лимлə инсан кечмишдəн үзүнү кəлəчəjə чевирир. Бунунла да инкишафын заманча истигамətлəнмəси (кəлəчəjи), фəрди вə ичтимаи hадисəлəрин тəкраролунмазлығы hагғында идеjа формалашыр. Христиан философу Августин бəшəр чəмиjjətинин дə инсан həjаты кими: көрпəлик, ушаглыг, кənчлик, jеткинлик, гочалыг, өлүм мərhəлəлəри вардыр, – дејирди. О, инсанын, доғулушуну тарихин башланғычы, өлүмүнү исə – ахирət мəhкəмəси (дүнjанын сону) илə мүгајисə едирди. Бунунла да инкишафа Антик фəлсəфədə мərhəлəли тəкрарланан просес кими бахмаг идеjасына сон гоjулмуш олду.

Дүнjанын инкишафы идеjасынын формалашмасында мүhүм аддымы Декарт атмышдыр. Онун фикринчə, Аллаh дүнjаны jарадараг она импулс, тəкан верди, саата үjғун олараг ону гурду, hərəkətə кətирди. Лакин Декартда инкишаф идеjасы чəмиjjətə аид едилмирди. Анчаг франсыз маарифчи философлары Волтер вə Руссо тарихи инкишаф идеjасыны ирəли сүрмүш, чəмиjjətин ингилаби jолла jенидən гурулмасы-

нын мәрһәләләриндән бәһс етмишләр. Кондорсе исә ичтимаи инкишафа хас олан **фасиләсиз тәрәгги** идеjасыны ирәли сүрмүшдүр. Бу мүтәфәккирләрин һамысы чәмиjjәт инкишафыныын һәрәкәтвериҹи гүввәләрини исә мә'нәви амилләрдә (мә'нәви, дини вә с. идеjаларда) ахтармышлар.

Инкишаф һагтында мүкәммәл идеjанын формалашмасы алман классик фәлсәфәси илә бағлы олмушдур. Инкишаф идеjасыны Күнәш системиндә вә башга улдузлар аләминә тәтбиг едән Кант һәмчинин мә'нәвиjjатын инкишафы, инсанын сосиал инкишафы һагтында да дәjәрли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бурадан да халгларын вә мәдәниjjәтләрин тарихи инкишафына ардычыл бахмаг чәһдләри меjдана чыхмышдыр. Инкишаф һагтында биткин коисепсиjаны илк нөвбәдә бәшәриjjәтин тарихи инкишафы һагтында идеjаны идеалист чәрчивәдә олса да, Һекел вермишдир. Һекел инкишафын дахили, зиддиjjәтли маһиjjәтиини, "өз инкишаф", "өз һәрәкәт" сәчиjjәси дашыдығыны, "инкары инкар" характериини, "кәмиjjәтин кеjфиjjәтә гаршылыглы кечмәси просесини", бәшәр инкишафынын дахили импулсларыны вә с. ашкар етмишдир. Ф.Енкелсин дедиjи кими, бүтүн философлардан фәргли олараг илк дәфә Һекел бәшәрин инкишафында "тарихин дахили әлагәләрини" ачмаға наил олмушдур. Онун тарихи инкишаф һагтында нәзәриjjәси тәбиәт, чәмиjjәт вә мә'нәви һәjат һадисәләриниин инкишафы һагтында диалектик материалист консепсиjанын jаранмасына тәкан вермишдир. Әввәлән, метафизик консепсиjаjа көрә инкишаф едән чисим, һадисә вә просесин мәнбәji ондан харичдәдир, кәнар тәкандан, илкин гүввәдән вә с. асылыдырса, диалектик коисепсиjа инкишафын мәибәjини онун өз дахили гүввәләри арасындакы зиддиjjәт вә онлар арасындакы мүбаризәдә ахтарыр; икинчиси, метафизик коисепсиjа ejии чисмин һәм "һә", һәм дә "jох" кими гиjмәтләндирилмәсиниин гejри-мүмкүнлүjү һагтында гәдим фәлсәфәjә истиадән инкишаф вә дәjишмәнии зиддиjjәтли, инкарлы характерини рәдд едиб, она анчаг тәкрар кими, jенинни көһнәни "jох етмәси" кими бахырса, диалектик консепсиjа инкишафа зиддиjjәтли, инкарлы бир просес кими, jенинин гаршысыалынмазлығы вә көһнәиии варислиjи кими jанашыр; үчүнчүсү, метафизик коисепсиjа инкишафа садәчә азалма вә артма, дөвран, тәкрар кими бахдығы һалда диалектик консеисиjа инкишафа мәрһәләли бир просес кими бахыр, онун ашағыдан jухарыjа, мүчәррәддән конкретә jол кечдиjини,

јени вә көһнә арасында инкарла јанашы варислик әлагәсинин олдуғуну, инкишафда һәмишә көһнә кејфиjjәтдән јени, әсаслы кејфиjjәт дәjишикликләринә кечилдиjини, онун мүтәрәгги, тәршысыалынмаз бир просес олдуғуну башлыча чәһәт, хүсусиjjәт һесаб едир. Белә әсаслы фәргләриnә бахмајараг, метафизик консепсија бәшәр мәдәниjjәти тарихиндә һеч дә әһәмиjjәтсиз бир jер тутмамыш, XIX әсрин орталарынадәк (jә'ни диалектик консепсијанын там формалашмасына гәдәр) елм вә мәдәниjjәтин тәрәггисиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Беләликлә, һәр чүр инкишафы дәjишкәнлик вә һәрәкәтдәи фәргләндирәи хүсусиjjәтләри бу чүр груплашдырмаг олар: а) инкишаф просесиндә, әввәлләр олмајан һәр һансы jенилик баш верир; б) инкишаф просеси гаjытмаздыр, керидөнмәздир; в) һәр бир конкрет инкишаф иросесинин өзүнүн хүсуси мәнбәләри вә өзүнәмәхсус формасы олур; г) инкишафын замаича истигамәти вардыр: кечмишдән башлаjыб индидән кечир вә кәләчәjә кедир; д) инкишафын һәр бир мәрһәләси өзүндәи әввәлки вәзиjjәтлә шәртләнир вә өз иөвбәсиндә өзүндән сонракы инкишафы шәртләндирир.

3. Диалектиканын инкишаф јолу. Диалектика вә метафизика

Диалектиканын формалашмасы узун тарихи jол кечмишдир. Диалектиканын тарихи формаларындан гәдим дөврүн садәләвһ диалектикасы, алман классик фәлсәфәсиниn идеалист диалектикасы вә материалист диалектиканы хүсуси гејд етмәк олар. Гәдим диалектика һадисә вә просесләрии инкишафынын дахили маһиjjәтиндәи даһа чох заһири, мүшаһидә олунан чәһәтләринин хүсусиjjәтләринә истиад едирди. Лакин онун диалектик фәлсәфи ирси, бир чох чәһәтдән инди дә әһәмиjjәтини сахлаjыр. Классик алман фәлсәфәсиндә, хүсусилә Һекел ирсиндә идеалист диалектика һаггында фәлсәфи тә'лим јаранмышдыр. О, тәбиәт, тәфәккүр вә чәмиjjәтин мә'нәви һәjаты илә бағлы даим һәрәкәт вә инкишаф һаггында мүкәммәл тә'лим јаратмышдыр. Һекел тарихи инкишаф һаггында фикри тәһлил едәрәк, ону "мүтләг идеjанын", "дүнjа руһунун" ганунаујғун инкишафы нәтичәси һесаб едирди. Ајры-ајры өлкә вә халгларын реал, тарихи инкишафына мә'нәви руһ вә идеjаларын тәчәссүмү кими бахырды. Һекел инкишаф идеjасы илә јанашы, диалектиканын

бүтүн анлајышлар системиин ишләјиб һазырламышдыр: дүнјадакы универсал әлагәләри әкс етдирән диалектик ганунујғунлуглары ашкар етмишдир.

Һекелин "Мәнтиг" әсәриндәки тәһлилә әсасән предмет, һадисә вә просесләрдә дәјишмә вә инкишафын тәбиәтини изаһ едәркән **диалектика ашағыдакы зәрури тәләбләрә** риајәт етмәји нәзәрдә тутур: инкишаф едән чисим, һадисә вә просесин објективлијинин, јә'ни шүурумуздан асылы олмадығынын, "өзүндә шеј" олдуғунун гәбул едилмәси; һәмин "өзүндә шеј"ин бир чох башга һадисә вә просесләрлә гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтинин мөвчудлуғунун нәзәрә алынмасы; тәкин үмумијә доғру әлагәдә, һәр шејин бир чох башгалары илә әлагәдә олдуғунун гәбул едилмәси; инкишаф едән һадисә, просес вә әшјанын "өз һәрәкәти", "өз инкишафы", онда дахили зиддијјәт вә мејлләрин һәлледичилији; инкишафын мәнбәјинин әксликләрин вәһдәти, мәчмусу вә мүбаризәсиндә, һәмин мүбаризәнин кенишләнмәсиндә ахтарылмасы; инкишафда анализ вә синтез вәһдәти; јени әлагә вә мүнасибәтләрин мејдана чыхмасы, һәр бир тәрәф, чәһәт вә с. тәкчә вәһдәти дејил, һәм дә өз әкслијинә чеврилмәси; инкишафа тәзаһүрдән маһијјәтә, аз мә'лум маһијјәтдән дәрин маһијјәтә, орадан да даһа дәрин маһијјәтә кечилмәси, "сонсуз дәрәчәдә дәринләшән маһијјәт" кими јанашылмасы; инкишафда јанашы мөвчудлугдан дахили әлагәјә, гаршылыглы тә'сирә кечилмәси; али мәрһәләдә ибтидаинин мүәјјән чәһәт вә тәрәфләринин тәкрары, санки ибтидаијә гајытма, "инкары инкар", мәзмун вә форманын мүбаризәси форманын атылмасы, мәзмунун дәјишмәси, кәмијјәтин кејфијјәтә гаршылыглы кечмәси.

Лакин Һекел тарихи просесин, мә'нәви мәдәнијјәтин инкишафыны изләјәркән, она "хүсуси мүстәгил просес" кими бахмыш, идеал олаңы, мә'нәви амили чәмијјәтин, ичтимаи варлығын ин'икасы кими дејил. Һәтта чәмијјәт инкишафыны да шәртләндирән амил кими тәһлил етмишдир. Әслиндә исә, мә'нәви һәјатын инкишафы бүтөвлүкдә чәмијјәтлә бағлыдыр, оиун бир саһәсидир, онлар анчаг диалектик вәһдәтдә, гаршылыглы шәртләнмә әлагәсиндә көтүрүлмәлидир.

Материалист диалектика исә мә'нәви мүнасибәтләрин инкишафына мадди-ичтимаи мүнасибәтләрин ин'икасы кими бахмыш, тарихи просесә "өзү-өзүнү сәбәби" кими јанашмыш, материализми чәмијјәт һәјатына тәтбиг едәрәк, ону диалектика илә вәһдәтдә көтүрмүш, чәмијјәт инкишафынын тәрәгги мејл

гаршысыалынмазлығы һаггында диалектик тә'лим јаратмышдыр. Марксизм классикләри өзләринин чәмиҹјәт һаггында диалектик материалист бахышларыны ишләјиб һазырлајаркән Һекелин тарихи диалектика һаггында фикирләрини мәнимсәмиш вә ондан истинадкаһ кими истифадә етмишләр.

Керчәкликдәки чохсајлы әлагә вә мүнасибәтләрин, гаршылыглы тә'сир вә дәјишмәнин, һәрәкәт вә инкишафын ики чүр алтернатив фәлсәфи анлашылмасы үсулу вардыр: **диалектик вә метафизик** (она ehkамчылыг да дејирләр). **Метафизик тәфәккүр үсулу** керчәклик һадисәләри арасындакы гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'спри зәиф нәзәрә алыр, ајры-ајры һадисә вә иросесләри, онларын елемент вә хассәләрини ајрылыгда өјрәнир, онлар арасындакы гаршылыглы шәртләнмә әлагәләрннә хүсуси әһәмиҹјәт вермир. Онлар бирбириндән асылы олмајан мүстәгил објектләр кими өјрәнилпр. Бунунла да ehkамчылыг (вә ја метафизик метод) өзүнү реал предметләрдәки чохаспектлилик вә вәһдәт кими маһиҹјәтләрини дәрк едилмәси имканындан мәһрум едир.

Дүнја чох мүхтәлиф, рәнкарәнк һадисә, әшја вә просесләрлә долудур. Онлар исә чох мүхтәлиф чәһәтләрдән бирбирилә вә бүтов дүнја илә гаршылыглы мүнасибәтләрдәдир. Она көрә дә һадисә вә просеси бүтөвлүкдә гаврамаг үчүн онун мүхтәлиф хассә вә тәрәфләрини, фәалиҹјәт вә әлагәләрини там өјрәимәк лазымдыр. Бу мә'нада да предмет вә һадисәни һәртәрәфли, бүтүн хассәләри илә өјрәнмәји тәләб едән диалектик тәфәккүр методу ehkамчылыг методундан фәрглидир.

Диалектик тәфәккүр анаданкәлмә дејилдир. Бу керчәклијин мәнимсәнилмәсиндән ибарәт олан мәдәниҹјәтин наилиҹјәтидир. Диалектиканы буна көрә дә һазыр шәкилдә мәнимсәмәк мүмкүи дејилдир. Бу тәкчә нәзәри билик дејил, һәм дә әмәли бачарыг, вәрдиш, ишкүзарлыг тәләб едир. Диалектика – һеч дә садә **нәзәриҹјә** дејил, һәм дә јенини анламаға, конкрет шәраит вә проблеми, онун мүхтәлиф чаларларыны мәнимсәмәјә имкан верән јарадычы **методдур.** Бу метод јенинин ашкар вә дәрк едилмәси үчүн даимн ахтарышлар апармағы, чохсајлы әлагә вә мүнасибәтләри, кејфиҹјәтләри ајырд етмәји тәләб едир.

Фәлсәфи әдәбпҹјатда "**објектив диалектика**" вә "**субјектив диалектика**" терминләри дә ишләдилир. Бизчә, бу чүр анлајышлар објектив зәрурәтдән дејил, инсан шүурунун објектив диалектик әлагә, мүнасибәт вә ганунаујғунлуглары

дәрк етмәсини ифадә етмәк лүзумундан ирәли кәлмишдир, керчәкликдәки әлагә, мүнасибәт вә инкишаф ганунаујғунлуглары објектив диалектик мәзмун дашыјыр. Бу, "објектив диалектика" анлајышы илә ифадә олунур. Һәмин диалектик әлагә, мүнасибәт, инкишаф ганунаујғунлугларынын инсан идракында ин'икасы исә субјектив сәчијјә дашыдығына көрә "Субјектив диалектика" анлајышы илә ифадә олунур.

4. Гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сир һаггында диалектик тә'лим

Бүтүн бунлара әсасән диалектиканы керчәклик һадисәләринин бир-бири илә **гаршылыглы әлагәси** вә **гаршылыглы шәртләнмәси** һаггында тә'лим дә адландыранлар аз дејилдир. Чүнки керчәкликдә бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә вә тә'сирдә олмајан, тәчрид олунмуш һалда мөвчуд олан һеч бир һадисә јохдур. Дүнја өзү бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә олан чохлу шеј вә һадисәләрин мәчмусундан ибарәтдир. Онлар гаршылыглы тә'сирдә мејдана чыхыр, бир-бириии шәртләндирир вә инкишаф едирләр. Бу просесдә атом, ганлы организм, күнәш системи, галактикалар, чәмијјәт вә с. бир-бирилә әлагәјә кирир, шәртләнир вә мөвчуд олурлар. Бурада рус алими К.А.Тимирјазјевин битки илә каинат вә бәшәријјәтин гаршылыглы әлагәси һаггында дедији сөзләр јада дүшүр: "Битки көјлә јер арасында бир васитәчидир. О, көјдән од оғурламыш Прометејдир. Онун оғурладығы күнәш шүасы сајрышан бир шүачыгда да, електрикин көз гамашдыран гығылчымында да јаныр. Күнәш шүасы истәр иәһәнк бухар машынын әзәмәтли назим чархыны, истәр рәссамын фырчасыны, истәрсә дә шаирин гәләмини һәрәкәтә кәтирир".

Тәбиәт вә чәмијјәтдәки, бүтүн мадди системләрдәки әлагәләрин бу вә ја дикәр конкрет нөвүнү, чәһәтини ајры-ајры хүсуси елмләр өјрәнир. Фәлсәфә, онун тәркиб һиссәси олан диалектика исә һәмин әлагәләрин үмуми ганунаујғунлугларыны өјрәнир, чисим вә һадисәләр арасында мөвчуд олан објектив әлагәләрин хүсусијјәтләрини ашкар едир. Буна көрә дә диалектикаја "әлагәләр һаггында елм" кими дә тә'риф верилмишдир. Һәрәкәт, дәјишмә вә инкишаф кими әлагәләрин дә өјрәнилмәси мүһүм фәлсәфи-елми проблемдир. Әлагә, гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сир анлајышларының маһијјәти дәрк едилмәдән, инкишаф һаггында мүкәммәл фәлсәфи тә'лим јаратмаг мүмкүн дејилдир. Әлагәләрин әһәмијјәтиндән бәһс едәркән гәдим дүнјанын бөјүк философу Аристотел гејд едирди ки, бәдәнин ајры-ајры үзвләри арасында әлагәдән кәнарда, үмумијјәтлә бәдәи јохдур.

Диалектик материалист фәлсәфәјә көрә, бүтөвлүкдә варлыг кими, онун ајры-ајры конкрет һадисәләри арасындакы әлагә дә објективдир, бу әлагәләрдән кәнарда һеч бир тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәси мөвчуд дејилдир, онларын һамысы бир-бири үчүн шәртдир. Әлагәләр чохтәрәфли характер дашыјыр. Чисимләрлә башга чисимләр арасында, ваһид чисмин чохсајлы асиект вә тәрәфләри арасында, варлыгларын мүхтәлиф хассәләри арасында гаршылыглы әлагә вә тә'сир мөвчуддур. Буна көрә дә әлагәләри биртәрәфли, икитәрәфли вә чохтәрәфли әлагәләр кими мүһүм групиара бөлмәк олар. Һәрәкәтин формаларына ујғун олараг әлагәнии дә механики, физики, кимјәви, биоложи вә ичтимаи кими формаларыны фәргләндирмәк лазымдыр.

Инкишафда **әлагәнин дахили вә харичи формаларынын** да хүсуси ролу вардыр. Дахили әлагәләр инкишафда мүәјјәнедичи, апарычы, харичи әлагәләр исә тә'сиредичи (сүр'әтләндиричи вә ја ләнкидичи) әһәмијјәтә маликдир. Дахили әлагәләр предмет, һадисә вә просесләрин дахили тәрәфләри, чәһәтләри, нөвләри арасындакы мүнасибәтләрдән, харичи әлагәләр исә бир һадисә вә предметлә башга һадисә вә предметләр арасындакы мүнасибәтләрдән әмәлә кәлир.

Бүтүн чисим вә һадисәләр јалныз әлагәдә дејил, һәм дә **гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сирдә** мөвчуддур, бир-бири үчүн шәртдир. Бунлар инкишаф едән чисим вә һадисәләрин мөвчудлуғунун ән үмуми шәртидир; һадисәләрии вәһдәтиндә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, чәмијјәтии мөвчудлуғу вә инкишафы үчүн игтисади, сијаси, сосиал-мә'нәви вә с. амилләрин гаршылыглы әлагәси, вәһдәти зәруридир. Бунсуз чәмијјәт мөвчуд ола билмәз. Бурадан чыхан нәтичә белә дир: керчәкликдә һеч бир һадисәни өзлүјүндә, тәчрид олунмуш һалда өјрәнмәк мүмкүн дејилдир. Она мүрәккәб әлагә вә мүнасибәтләр системиндә јанашылмалыдыр. Һәр шеји онун башгалары илә сых гаршылыглы әлагә вә тә'сири системиндә бахылмалыдыр. "Һеч бир феномен өзлүјүндә вә өзүндәи чыхыш едәрәк изаһ едилә билмәз" (Һөте). Бу ганунаујғунлуглар керчәкликдәки бүтүн тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәләринә ејни дәрәчәдә шамил едилмәлидир.

5. Сосиал инкишафда диалектик тәрәгги идеjасы. Тәрәгги вә тәнәззүлүн вәһдәти

Керчәкликдә дәjишкәнлик универсал сәчиjjә дашыjыр, һәр бир һадисәни әһатә едир. Инкишаф да дәjишкәнликдир, лакин **хүсуси нөв дәjишмәдир.** Әкәр дәjишмә даһа гыса заман мүддәтиндә һәр бир конкрет һадисәдә мүшаһидә олунурсә, инкишаф үчүн узунмүддәтли заман тәләб олунур, о ани олараг баш верә билмәз. Дикәр тәрәфдән, дәjишмә мәһв олма, кериләмә сәчиjjәси дә дашыjа биләр, инкишафда jенинин гаршысыалынмазлыгы илә шәртләнән бир тәрәгги мejли, ирәлиләмә вардыр, көһнәнин jенинин әвәз етмәси просеси мөвчуддур. Одур ки, инкишафын әсас ме'jары тәрәгги мejлидир. Бу тәбиәтдә дә, чәмиjjәтдә дә, тәфәккүрдә дә белә дир. Инкишафын тәрәгги сәчиjjәси тарихилик принсипиндә даһа jахшы ифадә едилир.

Ичтимаи инкишафда тарихилик принсипи тәләб едир ки, мүасир инкишаф, jенилик көһнәjә, кечмишин мадди вә мә'нәви имканларына әсасланмалы, варислик әлагәси jарадылмалыдыр, инкишафда олан објект ганунаујгун мәрһәләләрин бирбирини әвәз етмәси формасында өjрәнмәлидир. Тарихи кечмиш, инкишаф мәрһәләләри вә мүасир тарихи шәраит гаршылыглы, мүгаjисәли тәһлил едилмәлидир.

Сосиал инкишафда тәрәгги мejли әсас ме'jар кими көтүрүлсә дә, бурада **тәрәгги вә тәнәззүл** өзүнү вәһдәт һалында көстәрир. Инкишафда тәрәгги идеjасы капитализмин jүксәлиши илә әлагәдар мejдана чыхмыш, Д.Вико, А.Тjурго, И.Гердер, Ж.Кондорсе, К.Һекел вә башгалары тәрәфиндән әсасландырылмышдыр. Онлар чәмиjjәт инкишафына ашагы, аз тәкмил формадан, jүксәк, даһа тәкмил, тәрәгги мәрһәләсинә кечилмәси кими бахырдылар. Тәрәгги идеjасы узун дөвр jүксәк мәгсәдләр, бәрабәрлик, азадлыг идеалларыны, әдаләт, ләjагәт вә с. кими мә'нәви приисипләри өзүндә тәчәссүм етдирмишдир.

Һазырда тәрәгги идеjасы дедикдә, кениш мә'нада, мүрәккәб тәбии вә сосиал системләрин инкишаф нөвү (вә jа истигамәти) баша дүшүлүр ки, о да өзүндә инкишаф просесиндә ашагы, аз тәкмил формалардан, даһа jүксәк, даһа чох тәкмилләшмиш формалара кечилмәсини ehтива едир. **Тәрәгги** инкишаф едән системдә jенинин тәкмилләшмәси вә инкишафы үчүн имканларын артмасы, она көмәк едән амилләрин әлагәси вә тә'сиринин кенишләнмәси, сабитләшмәси, мөһкәм-

јанмәси, инкишаф етмәси вә с. ифадә едир. Әкәр инкишаф просесиндә гејд олунан амилләр сабитлијини итирәрсә, әлагә вә тә'сирини зәифләдәрсә, јенилијин баш вермәси вә мөһкәмләнмәси үчүн фәалијјәт мејданы зәифләјәр вә дарарса, һәмин просеси **тәнәззүл** адландырмаг олар.

Диалектика инкишаф үчүн тәрәгги вә тәнәззүл вәһдәтини зәрури шәрт һесаб едир, чүнки үмумијјәтлә, һеч бир инкишаф даим, халис тәрәгги вә ја халис тәнәззүлдән ибарәт ола билмәз. Бири олмадан дикәри јохдур. Һәјат вә өлүм, системләрин ја јаранмасы вә мәһв олмасы, јүксәлмә вә енмә һәмишә бир-бирини изләмишдир.

Инкишафын хүсуси нөвү олан тәрәгги анлајышынын мүһүм интегратив характери вар. Чүнки тәрәгги инкишафын бу вә ја дикәр саһәсинин, истигамәтиниин, системи вә јарым системинин ајрылыгда инкишафыны, јүксәлишини дејил, гејд етдијимиз бүтүн саһәләрин гаршылыглы тә'сирдә комплекс инкишафыны нәзәрдә тутур. Һәмишә диалектиканын "тәрәгги һәртәрәфли олмалыдыр" тәләби рәһбәр тутулур. Лакин чох һалларда мүшаһидә едилән "тәрәгги образыны" идеализә едиб ону реал чәмијјәтә гаршы гојмаг мәвгејини фајдалы һесаб етмәк олмаз. Һәтта һәмин бахымдан чыхыш едәнләр тәрәгги идеалыны идеализә едәрәк, тәрәггинии мүәјјән тәрәфләриндә гаршы чыхыр, мәсәлән, куја ЕТТ-нин наилијјәтләриниин дағынтыја, тәнәззүлә, бәшәријјәтин мәһвинә сәбәб олачағына көрә ону тәнгид едир, ондан узаглашмағы тәләб едирләр. Дүздүр, бу просесдә мүәјјән иегатив иәтичәләр мејдана чыхса да, тәрәггинин биртәрәфли истигамәтләндирилмәси дүзкүн дејилдир. О, һәмишә комплекс вә һәртәрәфли олмалыдыр.

XII Ф Ә С И Л

ДИАЛЕКТИК КАТЕГОРИЈАЛАР

1. Категоријалар: маһиҹјәти, әһәмиҹјәти вә тәснифаты

Категоријалар керчәкликдәки објектив, универсал, ән үмуми, детерминлик, структур, системлилик вә и.а. әлагә вә мүнасибәтләри ифадә едир. "Категорија" јунан дилиндә "kategoria" сөзүндән әмәлә кәлиб, мә'насы "фикир сөјләмәк", "мүлаһизә јүрүтмәк", "мүһакимә етмәк", "шаһидлик етмәк" вә с. демәкдир. Фәлсәфи мә'нада категоријалар – реал керчәк-

ликдә (тәбиәтдә, чәмиjjәтдә вә тәфәккүрдә) мөвчуд олан **објектив, ганунаујғун вә мәнаjjәтли әлагә вә мүнасибәтләри** әкс етдирән ән үмуми вә фундаментал анлајышлардыр.

Биз данышығымызда һәр ан мүхтәлиф сөзләр, демәли, анлајышлар ишләдирик. Анлајышлар олмадан һеч бир фикир сөјләмәк мүмкүн олмазды. Анлајышын әсас хүсусиjjәтини онун үмумиләшдирмә габилиjjәти тәшкил едир. Анлајыш тәк бир әшјаны, һадисәни дејил, ујғун, ејни гәбилдәи олан чохсајлы вә мүхтәлиф әшја вә һадисәләри үмумиләшдирәрәк әкс етдирир: мәсәлән, "чај", "торпаг", "вәтән" вә с. анлајышлары кими. Данышығымызда ишләнән бу үмуми анлајышлардан башга, бир дә ајры-ајры елм саһәләриндә ишләдиләи анлајышлар вардыр: "електрик", "комедија", "сијасәт", "базис" вә с. Лакин елә анлајышлар да вардыр ки, онларын үмумиләшдирмә имканы, әһатә даирәси чох кенишдир; онлар ин елмин бир саһәси, нә дә варлығын бу вә ја башга саһәси илә мәһдудлашмыр, бүтөв көрчәклијә аид олурлар. Белә анлајышлар ән үмумилик вә ганунаујғунлуг билдирирләр. Бу чүр ән үмуми, фундаментал анлајышлары категоријалар адландырмаг олар. Мәсәлән, "варлыг", "тәфәккүр", "идрак", "ганун", "һәрәкәт", "инкишаф", "әлагә", "сәбәб" вә с. фәлсәфи анлајышлар – категоријалардыр.

Бу гыса тәһлил әсасында категоријалара белә бир тә'риф вермәк олар: **идракын хүсуси нөв пилләси вә формасы олмагла категоријалар реал керчәкликдә – тәбиәтдә, чәмиjjәтдә вә тәфәккүрдә предмет, һадисә вә просесләрин дәjишмә вә инкишафыны шәртләндирән објектив, ганунаујғун вә мәнаjjәтли әлагә вә мүнасибәтләри әкс етдирән ән үмуми вә фундаментал фәлсәфи анлајышлардыр.**

Категоријалар һагтында илк тәсәввүрләр чох гәдим дөврләрдә – варлығын әсас ириисипләрини мүәjjәнләшдирмәк мәгсәдилә мејдана чыхмышдыр. Категоријалар һагтында илк мүкәммәл фәлсәфи бахыш Аристотелин "Категоријалар" адлы трактатында верилмишдир. Аристотел дүнја вә онун дәрк едилмәси васитәләриндәи бәһс едәркән категоријалара керчәкликдә објектив мөвчуд олан әшјаларын, һадисә вә просесләрин башлыча, мүһүм хассәләрини әкс етдирән үмуми анлајышлар кими бахмышдыр. Аристотел һәтта категоријаларын тәснифаты системинә даир хүсуси бөлкү чәдвәли дә вермишдир. Аристотел 10 категоријанын олдуғуну гејд етмишдир: маһиjjәт (субстансија), кәмиjjәт, кејфиjjәт, мүнасибәт, jер (мә-

кан), заман, вəзиjjəт, hал, hərəкəт вə изтираб. Бу бəлкү узун заман, jени дəврə гəдəр фəлсəфədə дəjишмəз галмыш, анчаг XVII–XVIII əсрлərдə фəлсəфə вə тəбии-елми билиkлəрин инкишафы вə наилиjjəтləри əсасында онда мүхтəлиф дəjишиkликлəр апарылмышдыр.

Бир чəhəтə дə диггəт jетирмək лазымдыр ки, Аристотелдəн əввəл дə категоријалар hагтында мүəjjəн фəлсəфи бахышлар олмушдур. Бу бахышлар əсасəн идеалист сəчиjjə дашымыш, категоријаларын објектив мəзмуну гəбул едилмəмиш, онлар субjектив, "тəфəккүр hадисəси" кими тəhлил едилмишдир; категоријалара "илкин əсас" кими бахылмышдыр: **од, су, hава, атом** вə с. Платон исə бу əсасда категоријаларын беш нөвүнү гејд етмишдир: маhиjjət, hərəкət, сүкунət, ејниjjət, фərг. Аристотел дə категоријалара дүнjа вə онун дərk едилмəсинин үмуми формалары кими бахса да, о, "илкин сəбəб", "илкин форма", "формалар формасы" вə с. адларла "илкин сəбəб" идеjасына гаjыдыр, чох вахт онлар "Аллаh" анлаjышы илə ејниләшдирилирди. (Соираларилаhиjjатчылар həмин идеjалардан Аллаhын варлығынын сүбуту кими истифадə етмишлəр). Аристотел həмчинин категоријалар арасындакы дəjиn дахили əлагələри, онларын бир-бириnə кечмəсиии, мүтəhərриклиjиии дə ахырадəк ардычыл изаh етмишди.

Сонракы дəврлərдə категоријаларын маhиjjətиiин тəhлил едилмəсиндə И.Кантын хүсуси ролу олмушдур. Кант категоријалара "өзүндə шеjlər" дүнjасыиын објективлиjиндən ирəли кəлəн бир hадисə кими дејил, субjектə, тəфəккүрə хас олан бир феномен кими бахмыш, онлары "мүhакимəнин, идракын априор формалары" hесаб етмишдир. Кант категоријаларын мəнтиги функсиjаларына, тəфəккүрдəки ролуна jүксəк гиjмət вермишдир. О, категоријаларын тəснифатыны белə мүəjjəн етмишдир: кеjфиjjət (керчəклик, инкар, мəhдудлуг); кəмиjjət (тək, чəм, бүтəв, там); мүнасибət (субстансиjа, хассə, сəбəб, тə'сир вə гаршылыглы тə'сир); модаллыг (имкан вə имкансызлыг). Лакин о, бүтəвлүкдə категоријалары керчəкликдəн ајырыр, онлара тəфəккүрүн дəjишмəз априор формалары кими бахырды, онлары објектив керчəкликдəн, тəчрүбədəн асылы олмајан мүhакимəиин мəhсулу hесаб едирди.

Категоријалар hагтында диалектик, објектив идеалист бахышы Һекел əсасландырмышдыр. Онун фикринчə, категоријалар дахили hərəкət вə дəjишмə просесинин əбəди атрибуту, ајаданкəлмə мүтləг идеjалардыр. Категоријалар мəhкəм дахи-

ли гаршылыглы әлагәдәдир вә бир-биринә кечә биләр. Һекел фәлсәфи категоријаларын ашағыдакы тәснифатыны вермишдир: варлыг (кејфијјәт, кәмијјәт, өлчү); маһијјәт (әсас, һадисә, керчәклик, керчәклијә исә о, субстансија, сәбәб вә гаршылыглы тә'сири дә аид едирди); анлајыш (субјект, објект, мүтләг идеја). Әслиндә, Һекел категоријаларын, анлајышларын диалектикасы архасында керчәклијин објектив диалектикасыны да дәрк етмиш, ону тәһлил етмәјә чалышмышды. Лакин онун идеализми бу саһәдә Һекелин ахырадәк ардычыл олмасына имкан вермәмишдир. Һекелин категоријалары һәтта маддн аләм һадисәләрини дә мүәјјән едән "мүстәгил маһијјәтләр" адландырмасы да бурадан ирәли кәлирди.

Һекелдән сонра марксист фәлсәфи консепсија нәзәрә алынмазса, фәлсәфәдә, хүсусилә XIX–XX әсрләр буржуа фәлсәфәсиндә категоријалар һаггында хүсуси бир идеја, јени фикир сәјләнилмәмишдир. XX әср фәлсәфәси категоријаларын објектив мәзмунуну гәбул етмир, онлар арасындакы гаршылыглы тә'сир вә чеврилмәнн рәдд едир. Мәнтиги неопозитивизмин нүмајәндәләри (Р.Карнап, О.Нејрат вә б.) категоријалар һаггында тәһлилн дил терминләрнинн формал-мәнтиги тәһлили илә әвәз етмәјә, онлардан анчаг мәнтиг, ријазијјат, физика кими елм саһәләриндә бәһс етмәјә чағырырдылар. Неопозитивистләр категоријаларын фәлсәфи-идраки әһәмијјәтини рәдд едир, һәтта онларла мәшғул олмағы фајдасыз сајырлар. Неотомистләр исә категоријалара диии мә'на верәрәк гејд едирләр ки, категоријалар илаһи идрака мәхсус формалардыр вә реал әшја, хассә вә мүнасибәтләрин нүмунәләри, образларыдыр.

Инсан фәалијјәтиндә категоријалар һәм дә чидди дүнјакөрүшү әһәмијјәтинә маликдир. Белә ки, мәһз категоријаларын көмәји илә инсан нәјин һәгигәт, нәјин јалан олдуғуну, нәјин әсас вә нәјин ејри-әсас олдуғуну мүәјјән едир, һадисәләрнн инкишафыны мүәјјән едән дахили, зәрури әлагәләрн ашкар едир, ганунаујғунлуглары дәрк едәрәк, онлары өз әгидәсинә, нәһајәт, фәалијјәт мотивинә чевирир. Бүтүн бунлар исә инсанда мәһкәм әгидә, елми дүнјакөрүшү формалашмасына көмәк көстәрир. Категоријалар инсан фәалијјәтини истигамәтләндирән, онун мәгсәдли мөвге сечмәјини шәртләндирән мүһүм методоложи әһәмијјәт кәсб едән феномендир. Инсан категоријаларын маһијјәтини билмәдән дә, онлар әсасында дүшүнүр, керчәклик һадисәләринә јанашыр. Мәһз категоријалары дәриндән мәнимсәмәк әсасында инсан һадисәләри саф

...рүк етмәк, керчәклијә јанашмаг үсуллары сечмәк, онлары ...лил едиб фәргләндирмәк имканлары әлдә едир; дүзкүн ...методоложи мөвге тута билир. Бу јолла һадисәләр арасындакы ...рүрү, ганунаујғун, мүәјјәнедичи, мүһүм әлагәләри сечмәк, ...мрд етмәк асанлашыр, елми-идраки вә сосиал-практик фәа...ијјәти јанлышлыглардан хилас етмәк, фајдалы методоложи ...мөвге тутмаг, бүтөвлүкдә инсан фәалијјәтини дүзкүн истига...мәтләндирмәк мүмкүн олур.

Категоријаларын мәһијјәти вә тәснифаты һаггында ...едә олунан фикирләри јекунлашдырараг онларын **үмуми тәс...нифини, новләрини белә груплашдырмаг олар**: а) **онтоложи** вә ја **субстантив категоријалар**. Бунлар мөвчудлуғун әсасына ...јулан, субстансионал сәчијјә дашыјан категоријалардыр, ...онлара материалист, идеалист, дуалист мүнасибәтләр хасдыр. "Варлыг", "материја", "идеја", "тәфәккүр", "шүур" вә и.а. белә онтоложи категоријалардыр; б) **атрибутив категоријалар**. Бунлар онтоложи категоријаларын мөвчудлуғу формаларыны вә ја ајрылмаз, атрибутив хассәләрини тәшкил едир, онларын мәһијјәт вә мөвчудлуғуну шәртләндирирләр. "Мәкан", "заман", "һәрәкәт", "инкишаф", "зиддијјәт", "кејфијјәт", "кәмијјәт", "өлчү", "һал" вә и.а. белә атрибутив категоријалардыр; в) **нисбәт вә ја релјатив категоријалар**. Онлара "чүт категоријалар" да дејилир. Бунлар үчүн әсас әламәт одур ки, онлар ...китәрәфлидир (тәк вә үмуми, сәбәб вә нәтичә, зәрурәт вә тәсадүф вә с.), бириин мөвчудлуғу дикәрини дә тәләб едир, онлар ајрылыгда мөвчуд ола билмәзләр. Бу категоријалар универсаллыг, структур, сәбәбијјәт (детерминлик), системлилик вә с. кими әлагәләри әкс етдирән категоријалар јарымгрупларына ајрылырлар. **Ән үмуми вә ја универсал әлагәләри** әкс етдирән категоријалар: тәк, хүсуси вә үмуми, ганун вә ганунаујғунлуг, мәһијјәт вә һадисә. **Структур әлагәләрини** ифадә едән категоријалар: һиссә вә там; систем, структур вә елемент; мәзмун вә форма. **Детерминлик вә ја сәбәбијјәт әлагәләрини** ифадә едән категоријалар: сәбәб вә нәтичә; зәрурәт вә тәсадүф; имкан вә керчәклик вә и.а.

2. Ән үмуми вә ја универсал әлагәләри ифадә едән категоријалар

1. **Тәк, хүсуси вә үмуми.** Һәр бир әшја, һадисә вә просесдә јалныз онун өзүнәмәхсус, ону башгаларындан, һәтта

она чох охшар һадисәләрдән фәргләндирән бир сыра хүсуси чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, мүәјјән конкрет бир шәхсин (Әли, Кәрим, Мәһәммәд вә б.) өзүнәмәхсус данышыг тәрзи, гаврама габилијјәти, вәрдишләри, јериши вә с. вардыр. Мәһз бу чәһәтләри илә о башга адамлардан ајрылыр, фәргләнир, тәкләнир. Демәли, објектив аләмин мә'лум конкрет фәрди өшјасы, һадисә вә иросеси тәки (тәкчәни, ајрычаны) тәшкил едир. **Тәк – өзүнәмәхсус кејфијјәт, заман, мәкан вә дикәр хүсусијјәтләри илә башга, һәтта охшар өшја, һадисә вә просесләрдән фәргләнәи ајрыча көтүрүләни, тәкчәни сәчијјәләндирир.**

Һәр бир өшја, һадисә вә иросесдә ејни заманда ону башгалары илә јахынлашдыран, үмумиләшдирән, "ејниләшдирән" бир сыра үмуми чәһәтләр дә вардыр. Мәһз бу кејфијјәт хүсусијјәтләри илә тәк бир һәфәр аилә, коллектив, синиф, милләт, нәһајәт, чәмијјәтлә говушур, үмумијә чеврилир. Бу исә о демәкдир ки, тәк һадисә ајрылыгда мөвчуд ола билмәз; бир адамын өлкәдә, рекионда, Јер күрәсиндә јашајан милјонларла инсанларла чохлу үмуми чәһәтләри, әлагәләри, охшар талеләри вардыр. Бүтүн инсанларын үмуми анатомик-физиоложи гурулушу, психик-шүурлу фәалијјәти, сосиал-ичтимаи әлагәләри вардыр. Демәли, тәк һәм дә үмумидир, тәк үмумијә доғру апаран чохсајлы әлагәләрдә мөвчуддур; үмуми исә тәкдир, тәкләрин охшар чәһәтләринин мәчмусундан ибарәтдир; тәк вә үмуми арасында синтетик чеврилмә әлагәси мөвчуддур. **Үмуми** – одур ки, онун васитәсилә чохлу тәк-тәк, ајры-ајры өшја, һадисә вә просесләр арасындакы охшар, үмуми чәһәтләр тәмсил едилмиш олур. Демәли, **үмуми – ајрыча көтүрүлмүш хүсуси өшја, һадисә вә просесин башгалары илә охшар, үмуми чәһәтләринин биркә ифадәси васитәси, мәчмусудур; үмуми – тәкин башгалары илә ејни груп, синиф вә милләтә мәнсуб олдуғуну билдирән үмуми әлагәләр системинин ифадәсидир.**

Керчәкликдә конкрет реал предмет тәкдир; лакин мүтләг тәк предмет мөвчуд ола, јашаја билмәз; о, јалныз үмумидә, милјон телләрлә башгалары илә әлагә вә вәһдәтдә мөвчуддур. Одур ки, конкрет реал предмет һәм дә үмумидир, башгалары илә әлагәдә мөвчуддур. Үмуми илә тәк арасында мөһкәм диалектик гаршылыглы әлагә вардыр. Фикримизи мисалла изаһ едәк: ССРИ-нин дағылмасы просеси, хүсусилә совет империјасынын игтисади, сијаси, мә'нәви саһәләрдә

һәјата кечирдији инзибати-амирлик сијасәти нәтичәсиндә, бүтүн кечмиш совет республикаларыиы истиглалијјәт, суверенлик уғрунда милли-азадлыг һәрәкатлары бүрүдү. Бу һәрәкатлар ачыг вә кизли шәкилдә давам едирди, үмуми һал алмышды. Милли-азадлыг һәрәкатлары үмуми чәһәтләрә, "ејнијјәт" мәзмунуна малик иди. Лакин Прибалтика, Загафгазија, Орта Асија халгларынын совет империјасына гаршы үмуми милли-азадлыг һәрәкатларыныи өзүнәмәхсус, фәргли чәһәтләрн дә вардыр. Мәһз бу фәргли фәрди чәһәтләр үмумиликдә тәки, тәкчәни ифадә едир. Мәсәләи, 1988-чи илдән Азәрбајчанда башланан милли-азадлыг һәрәкаты үмуми олмагла јанашы өзүнәмәхсуслуғу илә тәкдир, ајрычадыр. Азәрбајчанда истиглалијјәт вә мүстәгиллик уғрунда һәрәкат ермәни тәчавүзкарларына гаршы мүһарибә шәраитиндә, торпагларымызы јағы дүшмәндән горујуб мүдафиә етмәк вәзифәси илә говушдуғуна, чидди игтисади, сијаси, мә'нәви бөһранла мүшајиәт едилдијинә, кизли вә ачыг дүшмән гүввәләрин мүгавимәти илә гаршылашдығына, һәрәкатын үмумхалг характеринә, даһа чох һуманист вә әдаләтли сәчијјә дашыдығына көрә өзүнәмәхсусдур, тәкдир.

Бәс хүсуси нәдир? **Хүсуси – үмуми илә тәкчә арасында әлагә формасыдыр; тәки үмумијә апаран әлагәдир, јолдур**. Һәр бир әшја, һадисә вә просесдә тәк вә үмуми арасындакы диалектик гаршылыглы әлагәнн "**хүсуси**" фәлсәфи категоријасы ифадә едир. Мәсәләи, битки үмумини, тахыл хүсусини, арпа тәки, чанлы үмумини, иисан хүсусини, Һәсән исә тәки ифадә едир вә с.

Тәк, хүсуси вә үмуми категоријаларынын диалектикасынын, нәзәрә алынмасынын инсан фәалијјәти үчүн мүһүм әһәмијјәти вардыр. Һәр шејдән әввәл, онлар арасында әлагәнин нәзәрә алынмасы чидди идракн әһәмијјәт кәсб едир. Биз тәдгигат просесиндә һәмишә тәкдәи, ајрычадан башлајыб үмумијә доғру, ән үмуми ганунаујғунлуглары дәрк етмәјә доғру кетмәлијик вә ја үмуми ганунаујғунлуглары мәнимсәмә илә тәк-тәк һадисә вә просеслөр үчүн мүәјјән үмумиләшдиричи нәтичәләрә кәлмәлијик. Тәк вә үмуминий иисбәтини нәзәрә алмадан һеч бир објектин дүзкүн тәдгиг вә дәрк едилмәси мүмкүн дејилдир.

Тәк, хүсуси вә үмуми арасындакы гаршылыглы әлагәләрин дүзкүн мәнимсәнилмәсииин һәм нәзәри, һәм дә чидди ичтимаи-практик әһәмијјәти вардыр. Бу гаршылыглы әлагәлә-

ри нəзəрə алмадан јалныз үмуми олана истинад етмək, јалныз үмумини əсас көтүрмək нəзəриҗҗədə ehkамчылыға; јалныз тəкə əсас көтүрмək исə тəфтишчилик мəвгеҗииə көтириб чыхарə биләр. Һəр ики һал нəзəриҗҗədə һəгигəтə наил олмаға имкан вермəзди. Ичтимаи-иракtик фəалиҗҗəтдə дə тək вə үмумиин нисбəти чидди нəзəрə алынмалы, əлагələндирилмəлидир. Белə олмадыгда бир рекион, бир миллəт вə халгын сосиал-сиjаси вə игтисади инкишафы тəкləнəр, үмумидən ајрылар, тəнəззүлə уғраја биләр.

2. **Ганун вə ганунаујғунлуг** категоријасындан "Диалектик гаиунлар вə ганунаујғунлуглар" адланан фəсилдə бəһс олундуғуна көрə, бурада онларын үзəриндə дајанмаға ehтиjач јохдур.

3. **Маһиҗҗəт вə тəзаһүр** – диалектиканын ən үмуми, универсал категоријаларындан биридир. **Маһиҗҗəт – чисим, һадисə вə просесин мүəҗҗəилиҗидир, мəнлиҗидир, ону башга чисим, һадисə вə просесləрдən фəргləндирən, ону məhз һəмин чисим вə һадисə едən башлыча кеҗфиҗҗəтдир**. Маһиҗҗəт чисим, һадисə вə просесин дахили мə'насы, нисби сабит чəһəти, өзүиəмəхсуслуғудур. Фəлсəфə үчүи "маһиҗҗəт" анлајышы һəр һансы системи, субстаисијаны башгаларындан фəргləндирмək үчүн мүһүм əһəмиҗҗəт кəсб едир. Објектив идеалист системдə, неотомизм фəлсəфəсиндə маһиҗҗəт мүтləгləшир, она мадди аləм һадисələрини дə мүəҗҗəн едəн идеал керчəклик, "мүтləг идеја", Аллаһ кими бахылыр. Субјектив идеализмдə исə маһиҗҗəтə субјектин јарадычылығы məhсулу кими бахылыр. Агностисизмə көрə маһиҗҗəт дəрк олунмаз, "өзүндə шеjləрдир", онлар һадисələрдə тəзаһүр едə билмəзləр, инсан идракы онлары мəнимсəjə билмəз. Əслиндə исə маһиҗҗəт објективдир, бүтүн чисим һадисə вə просесləрин дахили мəнлиjинн ифадə едир, ганун сəчиҗҗəси, чисим вə һадисəиин мəвчудлуғунун шəрти кеҗфиҗҗəтини дашыјыр. Инсан өз шүуру васитəсилə, заһири тəзаһүрləр (һадисəләр) архасында кизлəнəн маһиҗҗəти, гаиун əлагələриии ашкар етмəклə керчəклиjи дəрк едир, јүксək шүурлу јарадычы фəалиҗҗəт көстəрир. Идракын јолу үздə тəзаһүр едəи садə маһиҗҗəтləрдən даһа дəрин, дахили, мүрəккəб вə əсас маһиҗҗəтин дəрк едилмəсинə, биринчи маһиҗҗəтдəн икинчиjə, үчүнчүjə,... сонсузлуға кечилмəсинə доғру кедир.

Демəли, **маһиҗҗəт – мадди системləрин вə конкрет чисим, һадисə вə просесləрин мəвчудлуғу вə инкишафыны**

мүәjjән едән әсас, дәрин, дахили әлагәләрин, мүнасибәт вә гануналарын мәчмусудур. Mahиjjәт hадисәләрдә, чохсajлы тәзahүрләрдә өзүнү көстәрир. **Тәзahүр – mahиjjәтин харичи ифадәси, формасыдыр; тәзahүр – елә конкрет чисим, hадисә вә просесдир ки, онун васитәсилә керчәкликjин вә онун мүхтәлиф тәрәфләринин mahиjjәти, мүәjjәнәнликjи zahирән ифадә олунур; тәзahүр едир.** Mahиjjәт тәзahүр васитәсилә өзүнү көстәрир.

Mahиjjәт вә тәзahүр (hадисә) арасында мәhкәм гаршылыглы тә'сир әлагәләри вардыр. Дүнjада дәрк олунмajан вә мүхтәлиф hадисәләрдә тәзahүр етмәjән, тәчрид олунмуш hалда mahиjjәт jохдур. Елә тәзahүр (hадисә) дә jохдур ки, өзүндә mahиjjәт hагтында бу вә ja дикәр информасиjаны дашымыш олмасын. Оиа көрә дә гәдим дөврләрдән фәлсәфәдә ишләдилән "mahиjjәт тәзahүр едир, тәзahүр mahиjjәтлидир" фикри инди дә мәгбул сajылыр. Лакин mahиjjәтлә тәзahүрүн вәhдәти hеч дә онларын ejниjjәти, үст-үстә дүшмәси демәк дejилдир. Бир mahиjjәт бә'зәи чохсajлы hадисәләрдә тәзahүр едир. Zahири тәзahүрләр hеч дә hәмишә дахили mahиjjәти долғун әкс етдирмир, бә'зәи тәhрифләрә, jанылмалара белә кәтириб чыхарыр. К.Маркс гejд едирди ки, әкәр бүтүн тәзahүрләр mahиjjәти әкс етдирсәjди вә ja тәзahүрләр билаваситә mahиjjәтә уjғун кәлсәjди, онда hеч бир елми ахтарыша jер галмазды. Mahиjjәтә jетмәк үчүн тәфәккүрүн мүчәррәддән конкретә, емпирикдән нәзәри сәвиjjәjә jүксәлмәси мүкәммәл елми нәзәриjjәләр jаратмаг jолу илә hәгигәтә наил олунмасы, чисим, hадисә вә иросесин мөвчудлуғу вә инкишафының әhәмиjjәтини ифадә едән ганун әлагәләринин ашкара чыхарылмасы зәрурилир. Һәр бир елми ахтарыш о заман мәгсәдинә чатмыш олур ки, тәдгиг етдиjи тәзahүрләрин ифадә етдиjи hәгиги mahиjjәти ашкара чыхармыш олсун.

3. Структур әлагәләри ифадә едән категориjалар

1. **Мәзмун вә форма** – структур әлагәләри ифадә едән категоријалардан биридир. **Бу вә ja дикәр чисми, hадисәни вә просеси тәшкил едән бүтүн елементләрин, чәhәтләрин, тәрәфләрин, габилиjjәт, әлагә вә мүнасибәтләрин мәчмусуна мәзмун дejилир. Форма исә мәзмунун гурулмасы гajдалары, мәзмунун тәшкили системи вә структурунун ифадәсидир, онун тәркиб hиссәләри арасында әлагә**

васитәсидир; һәмин чисим, һадисә вә просеси тәшкил едән һиссәләрин мәчмусудур; мәзмунун ифадәси вә тәзаһүрү васитәсидир, онун мөвчудлуг үсулудур. Форма мәзмунун заһири ифадәси дејил, она дахилән хасдыр. Буна көрә дә форманы "заһирилик", "көрүнүш" анлајышларындан фәргләндирмәк лазымдыр. Көрүнүш дә мәзмунла бағлыдыр, лакин көрүнүш мәзмуна дахилән хас дејил, форма исә мәзмунун дахили структуру, јерләшмәси гајдасыдыр. Көрүнүшүн дәјишмәси вә һәтта итирилмәси мәзмунда о гәдәр дә дәјишиклик әмәлә кәтирмир. Мәсәлән, јазычы И.Шыхлынын "Дәли Күр" романынын үз габығындакы көнд мәнзәрәси, ат, чај вә и.а. онун мәзмунундан хәбәр версә дә, онун мәзмунуну там ифадә етмир. Романын үзәриндәки тәсвирин верилмәмәси дә онун мәзмунуна һеч бир хәләл кәтирмәзди. Лакин ромаиын мәзмун ардычыллыгы, һадисәләрии сүжет хәтти, епилогу, кулминасијасы вә с. олмазса, јә'ни әлверишли формасы олмазса, онун мәзмунундан да сөһбәт кедә билмәз. Һәмишә зәнкин мәзмун әлверишли форма вәһдәтиндә мејдана чыхыр. Лакин бунлар, "көрүнүшүн", "заһирилијин" дә мәзмунун ачылмасында мүәјјән, башлыча олмајан рол ојиадығыны да инкар етмәјә әсас вермир.

"Мәзмун" вә "маһијјәт" анлајышлары да бир-бириндә јахын вә ја охшардыр. Лакин араларында мүһүм фәргләр дә вардыр. Мәзмун предмет, һадисә вә просеси тәшкил едән бүтүн үнсүрләрин вә тәрәфләрин мәчмусу олдуғу һалда, маһијјәт онун дахили, нисби сабит, ганун маһијјәти дашыјан башлыча чәһәтинин ифадәсидир. Мәзмун предметин бүтүн хассәләриниин мәчмусу олдуғу һалда, маһијјәт онун тәбиәти, әсасыдыр. Мәсәлән, маддәләр мүбадиләсинә кирмәк чанлы организмин маһијјәтидирсә (чүнки маддәләр мүбадиләси көсилдикдә өлүм баш верир), онун бүтүн биофизиоложи гурулушу, бәдән үзвләринин фәалијјәти механизми, психик тәрзи вә и.а. онун мәзмунудур.

Мәзмун вә форма бир-бирилә мәһкәм гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сирдәдир, објектив вәһдәт һалындадыр. Онлар бир-бириндән ајрылыгда мөвчуд ола билмәзләр. Һәр бир мәзмун анчаг өзүнә үјгун, әлверишли форма дахилиндә зәнкинләшә вә инкишаф едә биләр. Мәзмун әсас, мүәјјәнедичи олса да, форма да фәалдыр, тә'сиредичидир. Лакин форма нисби сабитлији кеч дәјишмәси, кејри-мүтәһәрриклији илә фәргләнир. Форма мәзмунун инкишафыны

-yr'ətləndirə və ja ləŋkidə biləp. Сосиал инкишафда да мəзмун və форма уjғунлуғу, таразлығы тəлəб олунур. Белə таразлыг, уjғунлуг позулдугда инкишаф просесиндə зиддиjjətлəp, мүнагишəлəp баш верир. Jени мəзмун кöhнə формалардан хилас олмаға, jени, уjғун формалар тапмаға чалышыр, тапыр və инкишаф давам едир.

Мисалларла фикримизи изаh етмəjə чалышаг: елементар hиссəчикləp, онларын həpəкəти илə əлагəдар олан просесləp атомун мəзмунуну тəшкил едир; бу hиссəчикləpин гурулушу, həpəкəти гаjдалары, jepləшмəси исə атомун формасыдыр. Мəhсулдар гүввələp истеhсал үсулунун мəзмунуну тəшкил едир, истеhсал мүнасибəтləpи исə формадыр. Мəhсулдар гүввələp, хүсусилə истеhсал алəт və васитələpи ən мүтəhəppик, дəjишкəн үнсүpдүp. Мүəjjəн шəpаитдə мəhсулдар гүввələp тəкмиллəшиp, hнкишаф едир, jениләшир. Кöhнə истеhсал мүнасибəтləpи (форма) онларын (мəзмунунун) инкишафы үчүн "бухова чеврилир". Jени мəhсулдар гүввələpлə кöhнə истеhсал мүнасибəтləpи арасында мүнагишə баш верир. Jени мəзмун jени форма тəлəб едир. Həмии зиддиjjəт, конфликт исə тогушмаjа, ислаhат və ингилаблара кəтириб чыхарыр. Jени истеhсал мүнасибəтləpи (форма) мejдана чыхыр, инкишаф давам едир.

Демəли, мəзмун фəаллығы, апарычы ролу илə фəpглəнир, мəзмун форманы мүəjjəн едир: мəзмун дəjишдикчə она уjғун форма да дəjишир, jеииляшир. Лакин бу да форманын пассивлиjи демəк дejилдир, форма күчлү тə'сиpетмə имканларына маликдир. Ejни, ваhид мəзмун мүхтəлиф формаларда тəзаhүp едə биləp. Мəсəлən, Азəpбаjчанын милли мəдəниjjəти чохсаjлы və pəнкаpəнк милли мусигимиздə, pəссамлыг və hejкəлтəpашлыг əсəpləpиндə, елми-фəлсəфи, бəдии və мə'нəви ирсимиздə, тохучулуг сəнəтимиздə, фолклорумузда və и.а. тəзаhүp едир, халгымызын мүасир дүнjанын сивилизасиjалы наилиjjəтləpи сырасында лаjигли jep тутмасына имкан верир.

2. **Hиссə və там (бүтөв) – предмет və hадисələpи (və онларын үнсүpləpини) və онлар арасындакы əлагələpи мəчму hалда ифадə едəн və ja предметин дахили тəpəфləpи арасындакы əлагə və ганунауjғунлуглары əкс етдирəн фəлсəфи категоpиjадыр.** Мəhз бу əлагəлəp əсасында аjpы-аjpы предметлəp və hадисəлəp бирləшиб тамы əмəлə кəтиpиpлəp, өзləpи дə hиссə кими чыхыш едирлəp. Hиссə və тамын əлагəсинии иəзəpə алынмасы **керчəклиjин** дəpк

едилмәсиндә мүһүм әһәмиjjәт кәсб едир. Һиссә вә там категоријасы бүтөвлүк принсипинин ифадәсидир. Һиссә елә предмет вә һадисәдир ки, онларын мәчмусу jени, даһа мүрәккәб предмет вә һадисәни әмәлә кәтирир. Там исә предмети, һадисәни тәшкил едән һиссәләрин тамамланмасы, мәчмусу нәтичәсидир.

Һиссә вә тамын әлагәси, маһиjjәти һаггында илк фикирләр антик фәлсәфәдә Платон вә Аристотел тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Идеалист фәлсәфәдә тама һиссәләрин садәчә топлусу кими бахмаг мејли күчлү олмуш, онлара мә нәви фәаллиjjәтин мәһсулу кими jанашмышлар. Шеллинг, Һекел һиссә вә тама дүнja руһунун инкишафы нәтичәси кими бахмышлар. Диалектик материализм предмет вә һадисәләрин өjрәнилмәсиндә тамлыг принсипини әсас тутмагла, һиссә вә тамын гаршылыглы әлагәсинин нәзәрә алынмасына хүсуси әһәмиjjәт верир, онларын реал керчәкликдә објектив мөвчудлуғуну гәбул едир, һәм дә гејд едир ки, мүрәккәб гурулушлу организмләрдә тама һиссәләрин садәчә топлусу кими бахмаг дүзкүн олмазды. Тамда елә jени кејфиjjәт вә хассә ола биләр ки, мүәjjән һиссәдә (елементдә) олмасын. Одур ки, бурада әсас чәһәт һиссә илә там арасындакы интегратив әлагәләри тапмаг, онлара истинад етмәкдир. Белә иитегратив әлагәләрә исә инкишаф просесиндә jенинин тапылмасы, jени нөв тамлығын мүәjjәнләшдирилмәси, jени структур сәвиjjәләринин әмәлә кәлмәси бүтөв системин үзви вә гejри-үзвиjә, биоложи вә сосиал објектләрә бөлүнмәсинин мүәjjәнләшдирилмәси вә с. аид етмәк олар. Анализ вә синтез идрак методлары илә биз тамы һиссәләрә ajырмаг вә jа тамы өjрәниб һиссәләр һаггында нәтичәләр чыхармаг васитәсилә там вә һиссә арасындакы ганунаујғун әлагәләри мүәjjән едә биләрик.

3. **Структур вә елемент** (үнсүр) категоријасы – структур әлагәләр системиндә мүһүм әһәмиjjәт кәсб едир. Бу категорија бир сыра фәлсәфи әдәбиjjатда "Систем, структур вә елемент" шәклиндә дә гејд олунур. Чүнки бу категорија үмуми системлилик принсиининә истинад едир вә һәр һансы структуру вә елементи мүәjjән јарымсистем, системдахили вә системләрарасы әлагәләрдә көтүрүр. Системсиз структур вә елемент ajрылыгда, әлаһиддә мөвчуд ола билмәз.

Системлилик принсипи әсасән XIX әсрдә формалашмышдыр. Она гәдәр елми идрак механизм вә елементаризм мөвгеjиндән әсасән һиссәләрдән тама доғру кетмиш, там

hиссәләрин мәчмусу кими јанашмышдыр. Јалныз тәбиәтшүнаслыгын инкишафы әсасында И.Кант гејд едирди ки, "елм агрегат дејил, системдир". XIX әсрдә бәшәр чәмијјәти вә биоложи аләмин ганунаујғунлугларынын кәшф едилмәси әсасында системлилик приисини дә гәбул едилди. Бурада исә Ч.Дарвин вә К.Марксын кәшфләринин әһәмијјәти бөјүк олмушдур. Мәһз бу әсасда системлилик приисиии вә систем јанашма үсулу формалашмышдыр.

Систем – структура вә тәшкилат гурулушуна малик олан, мүәјјән низамла јерләшмиш гаршылыглы әлагәдә олан елементләрин, hиссәләрин үмумилијидир.

Елемент (үнсүр) – мүәјјән систем дахилиндә hәр hансы предмет, hадисә вә просесин ајрылмаз дахили парчасы, компонентидир.

Структур исә – бу вә ја дикәр тамын елементләринин гаршылыглы әлагәсинин нисби сабит үсулу, ганунудур.

Узун заман мүтәфәккирләр дүшүнмүшләр ки, hәр hансы чисми, hадисәни тәһлил вә тәсдиг едәркән ону тәркиб hиссәләринә, "кәриичикләринә" ајырмаг лазымдыр, "садә" вә "мүрәккәб" анлајышлар кечичидир, онлар мүәјјән системдә әјрәиилмәлидир. hазырда елмдә елемент (үнсүр) анлајышы ады алтында башга објектләрлә әлагәдә олан мүрәккәб комплексә дахил олан hәр hансы објект нәзәрдә тутулур. Елемент анлајышы иисбидир, мүәјјән мүнасибәтлә о системә дә чеврилә биләр. Мәсәлән, мүәјјән мүнасибәтлә сииif чәмијјәт системиии елементи кими әјрәиилирсә; башга hалда, синифдахили үнсүрләр сииif системинин компонентләри кими көтүрүлә биләр. Структур исә мүәјјән системдахили вә системләрарасы тәркиб hиссәләрии (елемент вә әлагәләрии) јерләшмәси үсулу, нисби сабит гајда-ганунудур.

Структур предметии дахили вә харичи әлагәләринин низамыны әкс етдирир вә објектии иисби сабитлијини, стабиллијини, кејфијјәт мүәјјәнлијини тә'јин едир. Објект әкәр мүәјјән hиссәләри вә елементләри арасында өзүнәмәхсус нисби сабит гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сирә јаликдирсә, о өзү бир системдир. Бу hиссәләрии дә өз структуру олдуғу үчүн онлар да "јарымсистемләр" кими чыхыш едә билирләр. Бунлар да икинчи, үчүнчү вә и.а. јарымсистемләрә ајрылырлар, hәмии системләрдә үјғун, бириәвлү, нисби сабит әлагә вә мүнасибәтләр исә структуру тәшкил

едирләр. Чохструктурлу, чох сәвиjjәли системләр дә мөв-
чуддур.

4. Детерминлик әлагәләрини ифадә едән категориjалар

Детерминлик – фәлсәфәнин ән гәдим принсипи вә консеисиjасыдыр (латынча "determino" – "мүәjjәи едирәм" демәкдир). **Бу, мадди вә мә'нәви аләм һадисәләринин об|ектив ганунауғунун гаршылыглы әлагәләнмәси, гаршылыглы сәбәблә бағлы олмасы вә гаршылыглы шәртләнмәси һаггында ән үмумн принсипдир.** Детерминлик һәмчинин керчәкликдә баш верән дәjишиклик вә иикишафын сәбәбләринин изаһ едилмәси үсулудур, һәрәкәтләрин дахили сәбәб вә шәртләнмәсн һаггында фәлсәфи тә'лимдир. Детерминизм консеисиjасынын өзәjини сәбәбиjjат идеjасы, бир һадисәнин сәбәб, башгасынын нәтичәдән ибарәт олмасы, онларын бир-биринә гаршылыглы кечмәси мүддәасы тәшкил едир. Һәлә антик фәлсәфәдә детерминлиjин әсасында сәбәб әлагәсинин дурдуғуну, сәбәбиjjәтин зәрурәтлә ejни олдуғуну, тәсадүфүн исә сәбәблә һеч бир әлагәсинин олмадығыны вә ja бүтөвлүкдә тәсадүфүи һеч олмадығыны иддиа едән бахышлар олмушдур (Демокрит вә сонракы дөврдә исә Спиноза). Механики детерминизм исә һадисәнин анчаг харичи сәбәблә (шәраитлә) бағлы олдуғуну гәбул етмишдир. Детерминизм иринсипини инкар едәи бахыш исә фәлсәфәдә **индетерминизм** адлаимышдыр. Индетерминизм һадисәнин инкишафынын ганунауjғунлуғуну вә сәбәблә шәртләнмәсини инкар едир. Лакин керчәклик индетерминизм бахышыны тәсдигләмир. Детерминлик әлагәләри өзүнүн әсас ифадәсини сәбәблә нәтичәнин гаршылыглы мүнасибәтиндә даһа габарыг шәкилдә бүрүзә верир.

1. **Сәбәб вә нәтичә.** Керчәкликдә чисим вә һадисәләр арасында објектив сәбәб-нәтичә әлагәси мөвчуддур: сәбәби олмajан һеч бир нәтичә; нәтичә илә бағлы олмajан һеч бир сәбәб jохдур. Онлар диалектик вәһдәтдәдир, бири дикәринә чеврилә биләр. Мүәjjән мүнасибәтләр системиндә сәбәб кими чыхыш едән һадисә, башга мүнасибәтләр шәраитиндә нәтичәjә чеврилә биләр вә әксинә. Инкишаф үчүн исә әсас шәрт апарычы, мүһүм, башлыча сәбәбләрин мүәjjән едилмәсиндән ибарәтдир.

Сәбәб – өзүндән сонра мүәјјән бир предмет вә һадисәнин әмәлә кәлмәсинә имкан верән, мүхтәлиф предмет вә һадисәләрини гаршылыглы әлагәсини јарадан амилләри ифадә едән фәлсәфи категоријадыр. Нәтичә исә – сәбәбин тә'сири илә әмәлә кәлән һадисәни ифадә едән фәлсәфи категоријадыр. Сәбәб һәмишә иәтичәдән әввәл кәлсә дә сәбәб-нәтичә мүәјјәнлији үчүн һеч дә һәмишә белә заман ардычыллыгы төләб олунмур. Мәсәләи, илин фәсилләри ардычыл олараг бир-бирини әвәз етсә дә, һеч дә бир-бириин сәбәби дејилдир. Сәбәб о һадисәдир ки, о нәтичәдән әввәл кәлсин вә һәкмән јеии бир һадисәни (нәтичәни) доғурсун. Мәсәләи, Јерин Күнәш вә өз оху әтрафында фырланмасы илин фәсилләриндән вә кечә-күндүздән әввәл кәлир, илин фәсилләрини вә кечә-күндүзү әмәлә кәтирир.

Сәбәби вәсилә илә дә гарышдырмаг дүзкүн олмазды. **Вәсилә** (бәһанә дә демәк олар) һадисәни төрәдән сәбәб дејил, онун баш вермәсини сүр'әтләндирән вә ја ләнкидәи амилдир. Демәли, вәсилә сәбәб дејил, сәбәбии фәалијјәтинә тәкан верән һадисәдир. Мәсәлән, Ермәиистан Азәрбајчана гаршы өзүнүн ишғалчылыг әрази иддиаларыны өрт-басдыр етмәк үчүн белә бир бәһанәдән (вәсиләдән) истифадә етмәјә чалышмышдыр ки, куја Дағлыг Гарабағ ермәниләринии өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуну мүдафиә едир. Әслиндә исә Дағлыг Гарабағ ермәниләринин мухтарижјат һүгугу тә'мин едилмишдир. Бир милләтин өз мүгәддәратыны тә'мин етмәси үчүн дөвләти олмалыдыр. Ермәниләр исә Ермәиистан Республикасынын симасында белә бир дөвләтә маликдирләр. Бир милләтин 2-3 дөвләтинин олмасы иддиасы исә һәгигәтә ујғун дејилдир, ишғалчылыг, әрази тутмаг мәгсәдләрини пәрдәләмәк васитәсиндәи башга бир шеј дејилдир, анчаг бәһанәдир.

Сәбәбин фәалијјәти үчүн имканларын мәчмусуна **шәраит** дејилир. Шәраит олмадан да сәбәбин фәалијјәти мүмкүн дејил, бунсуз һеч бир нәтичә әлдә етмәк олмаз.

Сәбәбијјәт вә ја һадисәләрдәки детерминлик әлагәси објективдир, универсал сәчијјә дашыјыр. Бу о, демәкдир ки, сәбәбијјәт инсан зәкасыиын вә ја һәр һаисы фөвгәлтәбии гүввәнин фәалијјәти тә'сириндә јарадыла билмәз. Лакин сәбәбијјәтин објективлијини гәбул етмәјән мүәјјән бахышлар да вардыр. Әкәр индетерминизм, јухарыда да гејд етдијимиз кими, зәрурәти вә сәбәбијјәти там инкар едирсә, дини-телеоложи бахыш сәбәбијјәти башга мөвгедәи изаһ едир. Бу бахыша көрә

(јунан дилиндә "teleos" – мәгсәд, "logos" – тә'лим демәкдир) дүнјанын инкишафы әввәлчәдән илаһи гүввәнин мүәјјән етдији мәгсәдләрин һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир. Бурада сәбәбијјәт објектив ганунаујғунлуг дејил, илаһи мәгсәдә ујғунлуг әсас шәртдир. Ф.Еикелс вахтилә телеоложи бахыша мүнасибәтини белә ифадә етмишдир; бу иөгтеји-нөзәрә көрә пишикләр сичанлары јемәк үчүн, сичанлар да пишикләрә јем олмаг мәгсәдилә јарадылмышлар; каинат да халигин гадири-күлү олдуғуну сүбут етмәк үчүн јарадылмышдыр. Әслиндә исә һәр шеј тәбии сәбәбләр вә објектив ганунаујғунлуглар әсасында баш верир.

Һадисәләрин сәбәб-нәтичә әлагәләринин, сәбәбијјәт асылылығынын мәнимсәнилмәсинин чидди елми-нөзәри вә иракгик әһәмијјәти вардыр. Бу әлагәләри билиб иөзәрә алмадан елми тәдгигатда нә әсил, башлыча сәбәб вә маһијјәти ашкара чыхармаг, нә дә мүкәммәл үмумиләшдиричи нәтичәләрә көлмәк мүмкүн дејилдир. Практик фәалијјәтдә биз һәр күн рәнкарәнк, мүрәккәб һадисәләрлә гаршылашырыг онлары саф-чүрүк едир, сәбәбләри ахтарыр, иәтичәләр чыхармаға чалышырыг. Бу вахт сәбәб-нәтичә мүәјјәнлији һагтында фәлсәфи биликләримиз бизим фәалијјәтимизи дүзкүн истигамәтләндирир. Сәбәб-нәтичә әлагәләринин фәлсәфи маһијјәтини билмәсәк белә, әмәли фәалијјәтдә биз јенә дә онларын тәләбләри илә ишләјир, нәтичәләр чыхарырыг.

2. **Зәрурәт вә тәсадүф. Мүәјјән шәраит олдугда дахили ганунаујғун әлагәләрин фәалијјәти нәтичәсиндә һөкмән (мүтләг) баш верән һадисәјә зәрурәт дејилир.** Демәли, зәрурәт инкишаф едән чисим, һадисә вә просесин дахили, ганунаујғун әлагәләриндән, маһијјәтиндән әмәлә кәлир. Зәрурәт објективдир, мүәјјән систем һадисәләр чәрчивәсиндә нисби сабит вә әбәдидир. **Тәсадүф исә мүәјјән шәраит дахилиндә баш вермәси мәчбури олмајан һадисәдир, һәмин шәраитдә баш верә дә биләр, баш вермәјә дә биләр.** Тәсадүф чисим вә һадисәнии дахили тәбиәтиндән ирәли кәлмир, сабит дејилдир, мүвәггәтидир. Һәмии анда мәвчуд шәраитии дејил, башга һадисәләр системинии фәалијјәти иәтичәсиндә мејдана чыхыр. Мәсәлән, илии фәсилләриин бир-бирини әвәз етмәси, кечәдән сонра күндүзүн кәлмәси објектив зәрурәтдир, лакии иә заман, һансы әразијә, метеорит вә ја долунун дүшмәси исә тәсадүфдүр. Тохумун торпаға дүшмәси илә әлверишли шәраитдә (су, һава, Күнәш шүаларын-

ның тә'сири вә с.) чүчәрмәси, көвдә бағламасы вә дән вермәси зәрурәтдирсә, долу вуруб ону зәдәләмәси вә ја мәһв етмәси тәсадүфдүр. Чүнки һәмин анда долу мәһз бу әразидә дүшә дә биләрди, дүшмәја дә.

Зәрурәтлә тәсадүфүн диалектик гарышлыглы әлагәси вардыр. Тәсадүф дә сәбәбсиз дејилдир, онун да бу вә ја башга һадисәләр системиндә әсаслы сәбәбләри вардыр. Ејни бир һадисә ејни заман дахилиндә һәм зәрури, һәм дә тәсадүфи ола биләр. Чүнки һадисә бир системдә зәрури, о бири систем дахилиндә тәсадүфи ола биләр. Долунун биткини мәһв етмәси тәсадүфдүрсә, долунун мәһз һәмин әразидәки атмосфер шәраитиндә баш вермәси зәрурәтдир.

Фәлсәфә тарихиндә зәрурәтлә тәсадүфүн гаршылыглы мүнасибәтинә даир мүхтәлиф бахышлар да олмушдур. Метафизик тәфәккүр методунун бә'зи нүмајәндәләри јалныз зәрурәтн гәбул едир, һәјатда баш верән һәр шеји зәрурәтлә бағлајыр, тәсадүфи там инкар едирдиләр. Онлара көрә һәр шеј зәрурәт үзүндән баш верир, инсанлар онларын гаршысында ачиздир, инсан јалныз һадисәләрин лабүд, гаршысыалынмаз кедишини фәалијјәтсиз сурәтдә көзләмәлидир, онун "чалышыб-чабаламасы әбәсдир". Бу бахыш, нәһајәт, **фатализмә** кәтириб чыхарыр (јунан дилиндә "fatalis" – нәһс, бәдбәхтлик кәтирән, таленин јаздығы вә с. мә'наларыны билдирир). Фатализмә көрә дүнјада баш верән бүтүн һадисә вә просеслөр зәрурәтин һакимијјәтинә табедир, һәр шеј әввәлчәдән мүәјјән олунмуш јол илә кедир. Диии ehкамларла говушмуш фаталист илаһијјат тә'лимләринә көрә, инсанын азад ирадәси јохдур, онун башына о шејләр кәлир ки, онлар чох әввәлчәдән онун алнына јазылмышдыр. Гәзавү-гәдәрдән, алын јазысындан гачмаг олмаз. Инсан фәалијјәтини тале мүәјјән едир. Һәлә гәдим јунан стоикләринә көрә космосун үстүндә инсана һаким олан тале мәвчуддур вә јердәкиләри о идарә едир. Лејбнитсә көрә Јер үзүндәки аһәнкдарлығы Аллаһ мүәјјән етмишдир. Шеллингә көрә нсә азадлығын зәрурәтдән тәчрид олунмасы фәрди азад фәалијјәтдәи мәһрум едир. Һекелә көрә исә, шәхсијјәт, нәһајәт е'тибарилә мүтләг руһун аләти кими фәалијјәт көстәрир. Лакин бу фикнрләрдә мүәјјән мәһдудлуглар вардыр. Дүздүр, һәјатда "бәхти кәтирән", "тале үзүнә күлән" адамлар чохдур, лакин бунларын һамысы өз әмәји, ишкүзарлығы, исте'дад вә таланты илә өз мәгсәдләринә наил олурлар. Фәалијјәтсиз, мүәјјән пешәјә, ихтисаса вә сәнәтә

јијәләнмәмиш, тәнбәл, һеч бир ишин учундан јапышмајан адамларын үзүнә "талејин күлмәсинә" инанмаг анчаг садәлөвһлүк оларды. Диндә дә дејилир ки, Аллаһ өз бәндәләринә мүрачиәтлә "сәндән һәрәкәт, мәндәи бәрәкәт" дејибдир.

Зәрурәтлә тәсадүф арасында гаршылыглы чевриlмә әлагәси вардыр: мүәјјән заман дахилиндә зәрури олан, башга шәраитдә тәсадүфи олур вә әксинә. Тәсадүф вә зәрурәт тәчрид олунмуш һалда, "халис" шәкилдә мөвчуд ола билмәз. Зәрурәт, ганунаујғунлуг һәмишә өзүнә чохлу тәсадүфләр архасындаи јол ачыр. Буна көрә дә реал керчәкликдә инсанын елми-иәзәри вә әмәли фәалијјәти үчүн зәрурәт-тәсадүф әлагәләриниии нәзәрә алынмасы һәмишә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир. Тарихи просесдә дә зәрурәтлә тәсадүфүн мүнасибәтиндә онларын гаршылыглы әлагәдә көтүрүлмәси мүһүм шәртдир. Бу вә ја дикәр өлкәдә, зәрури шәраит олдугда һәкмән көркәмли тарихи шәхсијјәтләр мејдана чыхыр. Лакин һәмии көркәмли шәхсијјәтин мәһз Наполеои, Һитлер, Сталии вә б. олмасы тәсадүфдүр. Һәмин тәсадүфләр дә тарихи просесдә мүәјјән, әһәмијјәтли рол ојиајырлар. К.Маркс бу мә'нада гејд едирди ки, тәсадүф һесаб етдијимиз көркәмли шәхсијјәтләр нәзәрә алынмазса, "тарих чох мискии көрүнәрди".

3. **Имкан вә керчәклик**. Мә'лумдур ки, иикишаф үчүн әсас шәрт јеиинин мејдана чыхмасыдыр. **Јени** инкишафын ирәлијә доғру гаршысыалынмазлығыны ифадә едәи, һадисәләрии зәрури вә ганунаујғун әлагәләриндән јаранан, өз имкан, сәрвәт вә васитәләри илә инди мејдана чыхаи һадисә вә ироседир. **Көһнә** исә инкишафын тәнәззүл мејлини ифадә едән, тарихи ролуну ојнамыш, өз имкаи, сәрвәт вә васитәләрини сәрф етмиш һадисә вә просседир. Инкишаф иросесиндә јеии илә көһиәнии мүбаризәсиндә јенилик даим өзүнә јол ачыр, мејдана чыхыр, чүнки о һадисәләр арасындакы објектив, ганунаујғун вә зәрури әлагәләрдән доғур.

Лакин јенилик өз-өзүнә, кортәбии сурәтдә әмәлә кәлмир, онун үчүн шәраит јарадылыр, уғрунда мүбаризә апарылыр. Јени үчүн анчаг белә субјектив фәалијјәт дә кифајәт дејилдир. Бунун үчүн һадисәләрин објектив вә зәрури инкишафы шәраитиндә зәмин, илкин әсаслар јаранмалыдыр. Һәмин илкин әсаслар, зәмии вә амилләр тәдричәи јетишир, инкишаф едир, објектив ганунларын фәалијјәти тә'сириндә јенилијин мејдана чыхмасына сәбәб олур. **Јеииинин мејдана чыхмасына шәраит јарадан һәмин зәминә вә илкин әсас-**

дарын мәчмусуна имкан дејилир. Керчәклик имканын һәјата кечмәси, фәалијјәт көстәрмәсидир.

Имкан објектив ганунаујғунлугларын фәалијјәти тә'сириндән зәрури олараг мејдана чыхыр. Мүәјјән објектив шәраит мәвчуддурса, јенилик үчүн лазым олан имкан да мејдана чыхыр вә керчәклијә чеврилир. Онун фәалијјәтини ләнкитмәк вә ја сүр'әтләндирмәк олар, лакин објектив ганунаујғунлуглара әсасландығы үчүн гаршысыны алмаг олмаз. Мәсәлән, ССРИ-дә 70 илдән јухары давам етмиш коммунист ичтимаи-сијаси үсул идарәси совет империјасы бурадакы бүтүн милләтләрин мәнафејини дүзкүн әлагәләндириб тәмсил етмәдијинә, ајры-ајры халг вә милләтләрин һүгугларыны инзибати-амирлик методлары илә тапмадығына көрә, ајры-ајры милләтләр өз мүгәддәраты өзләри һәлл етмәдијинә вә с. көрә һөкмән дағылмалы иди. Чүнки бу мүддәтдә һәмин дағылма просесинин сосиал-игтисади, сијаси, мә'нәви вә и.а. әсаслары, зәмнни формалашмышды, о, гаршысыалынмаз објектив зәрурәтә чеврилмишди. Мәһз буна көрә дә ССРИ-дә 1985-чи илдән сонра башланан јенидәнгурма просеси онун мәһкәмләнмәси илә дејил, дағылмасы илә нәтичәләнди. Мүстәгил, милли республикаларын, о чүмләдән суверен Азәрбајчан Республикасынын јаранмасы имканы керчәклијә чеврилди.

Мүтәрәгги вә мүртәче имканлар да ола биләр. **Доврүиү башда вурмуш гүввә вә амилләрә истинад едән имкан мүртәче, јени, мүтәрәгги гүввә вә амилләрә әсасланан имкан исә мүтәрәггидир.** Бә'зән јенилијин һәлә зәиф олмасы, көһнәликдән мәһкәм јапышан гүввәләрин үстүнлүјү вә чилли мүгавимәти нәтичәсиндә мүртәче имкан фәаллашыр, јенилијин инкишафы ләнкијир, һәтта мүәјјән шәраитдә мүртәче имкан әсасында көһнә илә јенинин мүбаризәсиндә көһнәлик гәләбә дә чала биләр. Лакин бу һал һадисәләрин ирәлијә доғру, зәрури инкишаф мејлинә, мүтәрәгги гүввәләрии мәнафејини ифадә етмәдијинә көрә мүвәггәти сәчијјә дашыјыр, кеч-тез өз јерини јенилијә верир.

Имкандан бәһс едәркән **реал вә абстракт (формал) имканлары** вә имкансызлыгы да бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. **Реал имкан – елә имкандыр ки, мүәјјән конкрет шәраитдә онун һәјата кечмәси үчүн реал, зәрури вә објектив зәмин вардыр.** Јухарыда гејд олунан мисалда ССРИ-нин дағылмасы вә мүстәгил милли республикаларын әмәлә кәлмәси мәһз белә реал имканы ифадә едир. **Абстракт (формал)**

имкан исә – елә имкандыр ки, онун реаллашмасы, һәјата кечмәси мүәјјән, мөвчуд тарихи шәраитдә мүмкүн дејилдир. Нечә дејәрләр, абстракт имкан индики конкрет шәраитдә реаллаша билмәз. Бундан өтрү заман дәјишкәнлији, зәмин һазырланмасы тәләб олунур. Мәсәлән, Күнәш системи планетләриниң дикәр бәјүк сәма чисимләри илә тоггушмасы абстракт (формал) имкандыр. Лакин бу еһтималы исә там истисна етмәк олмаз. Абстракт имкан објектив ганунлара зидд дејил, мүвафиг шәраит јетишдикдә реаллаша биләр. Буна көрә дә абстракт (формал) имканы имкансызлыг да һесаб етмәк дүзкүн олмазды. **Имкансызлыг – һеч заман реаллаша билмәјән һадисәдир. Чүнки онун објектив зәмини јохдур, һадисәләр арасындакы ганунауғун, зәрури әлагәләрдән ирәли кәлмир.** Реал вә абстракт имкан арасындакы әлагә ни бидир, онлар бир-биринә кечә биләр. Әкәр XIX әсрдә инсанын космоса учмасы абстракт, гејри-реал идисә, XX әср ону мүмкүн етди, реаллыға чевирди. Инсанын башга планетләрә учмасы һагтында бир вахт мөвчуд олан абстракт имкан да инди реаллыға чеврилмәкдәдир. Инсанын бәјүклүјү инкишафын мүтәрәгги мејлини ифадә едән објектив ганунауғунлуглары, зәрурәти дәрк етмәсиндә вә әмәли мәгсәдләрдә онлардан истифадә етмәји бачармасындадыр. Анчаг бу әсасда арзулар һәгигәтә, абстракт имканлар реаллыға чеврилә биләр, бүтүн мүрәккәб, һәтта ән чәтин проблемләрин дә һәлли јоллары тапыла биләр.

XIII Ф Ә С И Л

ДИАЛЕКТИК ГАНУНЛАР, ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАР

1. Ганун вә ганунауғунлуг

Керчәкликдәки предмет, һадисә вә просесләрин мөвчудлуғу вә инкишафы онларын арасындакы мүһүм әлагә вә мүнасибәтләрлә шәртләнир. Предмет вә һадисәләрин бир-бири вә дахили тәрәфләри арасындакы ән мүһүм гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы мүнасибәтләри исә, әсасән ганун вә ганунауғунлуг анлајышлары ифадә едир. Чүнки бу анлајышларын һәр икиси предмет вә һадисәләрин мөвчудлуғу вә инкишафыны шәртләндирән објектив, мүһүм вә башлыча әлагәләри

əks etdirir. Bu mə'nada onlar jekvinc, ejiimə'nalы anlajышlar hesab olunur. Hadisələr arasыndakы ümumi garшыlыqlы əlagələr ganunaujғun səчiijə dashыdығы үчүn, ganun da həmin zəruri və dahili mahiijətli əlagələri ifadə etdiji үчүn hər iki anlajыш "ejiniləшir".

Lakin bunlar "ganun" və "ganunaujғunluғ" anlajышlarы arasыndakы mүəjjən fərgləri tamam arадan galdырmыr. Əvvələn, ganunlar хүsusi sistemlərdəki mүhүm əlagələri ifadə etdiji halda, ganunaujғunluғ daha keniш migjaslыdыr, ən ümumi mahiijət kəsb edir; ikinчisi, mүəjjən bir ganunaujғunluғ чохlu ganunlarыn fəaliijəti tə'siriндə həjata keчirilir, чохsajlы ganunlarыn məчmusundan jaranыr. Məsələn, Azərbajчan Respublikasынын suverenlijiнин tə'min edilməsi ganunaujғunluғu чохlu igtisadi, sijasi, hүguqi, sosial, mə'nəvi və s. ganunlarыn birkə, komplekс fəaliijəti nətiчəsiндə həjata keчirilə biləр. Bu sahələrdəki jalnыz birinin inkiшaf ganunlarыna əməl edilməsinə lagejdlik kəstərilməsi, respublikamыzын ümumi mүstəgil inkiшafы ganunaujғunluғunun həjata keчirilməsinin lənkiməsinə və ja pozulmasына səbəb olardы; үчүnчүsү, ganunlar daha чох konkret səчiijə dashыdығы halda, ganunaujғunluғ өz mүчərrədliji ilə fərglənir. Bunlara əsasən **ganunaujғunluғ – fəaliijətdə olan чохlu ganunlarыn məчmusu və zərurи mütigamətlənməsi kimi baшa dүшүlməlidir**. Demәli, ganunaujғunluғu bahid ganun kimi baшa dүшmək dүzkүn olmazdы. Ganunaujғunluғ gануna nisbətən həm keniш anlajышdыr, həm də bir чох əlagə və mүnasibətləri məчmu halda ifadə edir. Baшga səzlə, ganunaujғunluғ bir чох mүxtəlif və mүrəkkəb əlagə və mүnasibətləri, onlarыn dүzkүnlүjү və ardычыllығыnы əks etdirdiji halda, ganun konkret mүhүm əlagə və mүnasibəti əks etdirir.

Ganun – predmet və hadisənin məvчudluғu və inkiшafыnы шərtləndirən obјektiv, ümumi, təkrarlanan, mahiijətli, nisbi sabit, zərurи, dahili və ən mүhүm əlagə və mүnasibətləri əks etdirən fəlsəfi kategoriјadыr. Tə'rifdən də kөrүndүjү kimi, ganun heч də predmet və hadisələr arasындakы hər чүr əlagələri əks etdirmir. Ganun əlagələrinin bir sыra spesifik хүsusiijətləri vardыr: a) ganun predmet və **hadisələrdə nisbi sabit və təkrarlanan əlagə və mүnasibətdir**, bir predmet və hadisədə dejil, onlarыn bir gruрuna dejil, mүəjjən bir sistemə və ja

системләрә хас олан әлагә вә мүнасибәтдир. Мәсәлән, енержинин итмәмәси вә чевриlмәси гануну, маддәнин нәвләринин чевриlмәси гануну вә с. бүтүн мадди чисимләри әһатә едир; б) ганун "тәбиәтдә ән үмумиlик формасыдыр" (Ф.Енкелс), о, тәк бир әлагә вә мүнасибәти дејил, үмуминә, **ән үмумини ифадә едир;** в) ганун һәмчинин, **зәрури вә мүһүм әлагә вә мүнасибәтдир**, елә һадисәдир ки, мүәjjән шәраит чәрчивәсиндә онун фәалиjjәти һөкмән баш верир, гаршысыалынмаз сәчиjjә дашыjыр; г) башлычасы исә, ганун **об**jектив **әлагә вә мүнасибәтдир**, онун фәалиjjәти иисанын ирадә вә шүурундан асылы дејилдир.

Об**j**ектив вә зәрури сәчиjjә дашымасы – ганунун башлыча хүсусиjjәтидир. Лакин фәлсәфә тарихиндә ганунун об**j**ективлиjинә дә мүнасибәт мүхтәлиф олмушдур. Об**j**ектив идеализмә көрә, тәбиәтдә вә чәмиjjәтдә тәчәссүм едән ганунлар мүтләг идеjанын, дүнjа зәкасынын тәзаһүрү, өзүнү көстәрмәсидир. Агностисизм вә субjектив идеализм исә ганунлара иисан әглинин мәһсулу кими бахыр, "зәка тәбиәтә ганунлар верир" нәтичәсинә кәлирди. Мүасир неоиозитивизм мөвгеjинә көрә исә, ганун фактуал елмләрии мүәjjән етдиjи шәрти гаjда-ганунлардыр ки, онлар да инсанын һисси тәчрүбәсиiин нәтичәсидир. Лакин әслиндә ганунлар об**j**ектив характер дашыjыр, шеjләр арасындакы реал әлагә вә мүнасибәтләри ифадә едир. Буна өсасән, ганунун зәрурилиjи гаршысында кор-коранә иәрәстиш тәләб едәи, ганунларын дәрк едилмәси вә истифадә едилмәсиии рәдд едән фатализм бахышлары илә дә разылашмаг олмур.

Ганунларын мүхтәлиф чүр тәснифләшдирилмәси мөвчуддур. Фәалиjjәт характериие көрә ганунларын ики иөвү геjд олунур: **функсиjа вә инкишаф ганунлары.** Функсиjа ганунлары мүәjjән заман вә мәкан дахилиндә мөвчуд олан чисим вә һадисәләр арасындакы мүһүм вә зәрури әлагәләри ифадә едән ганунлардыр. Мәсәлән, үмумдүнjа чазибә гануну вә с. Инкишаф ганунлары исә һадисәләрин ашағы мәрһәләләрдәи jүксәjә, садәдән мүрәккәбә доғру инкишафаны ифадә едәи әлагәләри әкс етдирәи ганунлардыр. Мәсәлән, чәмиjjәтин бир ичтимаи-игтисади формасиjасындан дикәриие доғру инкишафыны шәртләндирәи ганунлар вә с.

Фәалиjjәт мигjасына көрә дә ганунлары груплашдырмаг олар. Бу чәһәтдән ганунларын үч нөвү мә'лумдур: **ән үмуми, үмуми вә хүсуси. Ән үмуми ганунлар** – тәбиәтдә, чәмиjjәтдә

və təfəkkürdə fəaliyyət göstərən, kerçəklijin bütün sahələrinə aid olan ən ümumi əlagə və münasibətləri əks etdirən qanunlardır. Ф.Енкелс диалектик фəлсəфənin üç əsas qanununu ("kəmiyyət dəjishmələrinin keyfiyyət dəjishmələrinə kechməsi", "əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi" və "inkarı inkar") ən ümumi qanunlar adlandırmyshdyr. **Ümumi qanunlar** – obyektiv kerçəklijnn anchag bir tərəfində, mүəjjən sistem dahilində və sistemlərarasy mигjasda fəaliyyət göstərən qanunlardyr. Məsələn, ichtimai qanunlar, sijasi qanunlar, mə'nəvi qanunlar və s. "Məhsuldar gүvvələrlə istehsal münasibətlərin xarakter və səviyyəchə yjғunluғu qanunu" ümumi ichtimai qanunlarын bashlыча nүmunəsidir. **Xүsusi qanunlar** isə kerçəklijnn anchag mүəjjən bir hissəsində, elmin bu və ja dikər sahəsində fəaliyyət göstərən qanunlardyr. Чисимлəрии atom чəkisinə daир elementlərin dəvri sistemi ganuny, bazisin үstgurума иисбətən mүəjjənləchilijи, dəjər ganuny və s.

Ganun və ganunauyғunluғu fəaliyyət tə'siri daирəsinə kərə dinamik və statistik olmagla da iki nəvə ajырmag olar. **Dinamik ganun və ja ganunauyғunluғ** – bүtəv predmet, hadisə və prosesslər məchmusunun hər bir ajрыча үnsүrү үchүn tə'sir gүvvəsinə malik olan əlagə və münasibətlərin əks olunmasыdyr. **Statistik ganun və ganunauyғunluғ** isə bүtəv hadisələr, bүtəv sistem үchүn tə'sir gүvvəsinə malik olan ganunlarы ifadə edir ki, bu ganun və ganunauyғunluғlar bүtəvүn hər bir ajрыча үnsүrү үchүn tə'sir gүvvəsinə malik dejildir. Statistik ganunauyғunluғda bir chox hadisələr ichərisində bnr ümumi əlagə, əlamət mүchtəlif shəkildə jajылmышdyr. Bu ümumi əlamət, ganunauyғunluғ choxsajlы hadisələr sistemində mүchtəlif shəkildə təzahүr edir, ashkara chыxarылыr. Lakin buny belə basha dүshmək dүzkүn olmazdы ki, kuja mүəjjən hadisələr anchag dinamik, bə'ziləri isə anchag statistik ganunlar əsasында bash verir. Hər bir hadisə jүz чүr vasitələrlə bashga hadisələrlə əlagədar olduғu үchүn, bu iki чүr ganunlar da bir-birilə garshылыglы əlagədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, gabdakы gazын molekulunun hərəkəti bashga molekullarla statistik ganunauyғunluғa əsasən əlagədardyr, lakin gabdakы bashga molekullarla birlikdə həmin molekul da gabын məkandakы vəziyyətini mүəjjən edən diиamik ganunauyғunluғa tabedir.

2. Кəмиjjəт дəjишикликлəринин кеjфиjjəт дəjишикликлəринə гаршылыглы кечмəсинин диалектикасы

Кəмиjjəт дəjишикликлəринин кеjфиjjəт дəjишикликлəриниə гаршылыглы кечмəси керчəклиjин ən үмуми, објектив ганунларындан биридир. Бу ганунун маһиjjətини вə фəалиjjət механизмини баша дүшмək үчүн "кеjфиjjət", "хассə", "кəмиjjət", "өлчү", "сычрajыш" вə с. анлajышлары бир-бириндəн фəргləндирмək вə мənимсəмək лазымдыр.

Мə'лумдур ки, керчəкликдə чохсajлы иредмет вə һадисəлəр вардыр. Онлар нə гədəр чох, бир-биринə бənзəр вə мүрəккəб олсалар да, əсасən биз онлары гарышдырмыр, бир-бириндəн фəргləндиририк. Она көрə ки, онларын һамысының спесифик, анчаг өзүнəмəхсус фəргləндиричи хүсусиjjətləри, хассələри, кеjфиjjətləри вардыр, мəсəлən, металлардан дəмир, иолад, мис, гызыл вə с. метал кими үмуми хассələрə малик олсалар да, онларын һəр бириинин ajрылыгда өзүнəмəхсус атом чəкиси, електрики кечирмə габилиjjəти, һава вə рүтубəтə давамлылығы хассəси, истилик кечирмə хүсусиjjətləри вə с. вардыр. Предмет вə һадисələри бир-бириндəн фəргləндирмək имканы верən əсас чəһət онларын өзүнəмəхсус хассələринин, əи башлычасы исə өз кеjфиjjətləринин олмасыдыр.

Кеjфиjjət – предмет вə һадисəjə дахилən хас олан, ону башга предмет деjил, мəһз һəмин предмет едən, сajсыз-һесабсыз башга предметлəрдən фəргləндирən ən башлыча чəһətдир, бүтүн мүһүм хассələрин, габилиjjət вə чəһətləрин мəчмусудур. Кеjфиjjət, нечə деjəрлəр, предметин мүəjjəнлиjин, мəнлиjидир. Кеjфиjjətини итирдикдə чисим даһа мəвчуд һалыны да итирмиш олур, башга кеjфиjjətə кечмиш, чеврилмиш олур. Бүтүн предмет вə һадисələрин өз кеjфиjjəти олмасајды онда биз чанлыны чансыздан, инсаны башга чанлылардан, тəбнətдəки мүхтəлиф маддələри вə чəмиjjət һадисələрини бир-бириндəн фəргləндирə, ајырд едə билмəздик.

Мəһз бу чəһətləринə көрə Һекел гејд едирди ки, кеjфиjjət иредметин өзүдүр, ону тəшкил едən чəһətдир, онсуз предмет өзү мəвчуд олмазды. Предмет өз кеjфиjjəти илə мəвчуддур. Кеjфиjjətини итирдикдə чисмин jашамасы дајаныр, даһа көһнə һалында мəвчуд ола билмир.

Кеjфиjjət хассələрдə тəзаһүр едир, хассə предмет вə һадисələрин башгалары илə гаршылыглы мүнасибətləриндə

мејдана чыхыр. **Хассә – предмет вә һадисәнин анчаг конкрет бир чәһәтини, бир хүсусијјәтинин ифадә едир**. Мәсәлән, металын бәрклији, әримә температуру, електрик кечирмәси, атом чәкиси вә с. онун конкрет хассәләридир. Демәли, хассә предмет вә һадисәнин анчаг бир чәһәтини, конкрет бир хүсусијјәтини билдирдији һалда, кејфијјәт предметин бүтөвлүјүнү ифадә едир. Чисим бу вә ја дикәр хассәсини итирмәклә көһнә кејфијјәтиндән чыхмыр, јенә дә јашајыр, лакин кејфијјәтини итирмәклә көһнә һалыны да итирир, башга кејфијјәт кәсб едир. Лакин чисмин бүтүн хассәләрини итирмәси, онун елә кејфијјәтини итирмәси, демәкдир. "Алма" әкәр дадыны, ијини, көрүнүшүнү, физики хассәләрини вә с. итирирсә, о артыг алма дејил, лазымсыз бир әшја, туллантыдыр. Кејфијјәт вә хассә објективдир, чисим вә һадисәләрә дахилән хасдыр, атрибутив сәчијјә дашыјыр.

Кәмијјәт дә чисим вә һадисәләри фәргләндирән објектив дәрәчәдир. **Кәмијјәт – предмет вә әшјаның мәканда өлчүсүнү, чәкисини, јерләшмә ардычыллығыны, бөјүклүјүнү, һәчмини, сүрәклијини, дәјишмә сүр'әтини, ејкишаф дәрәчәсини, интеисивлијини, үмумијјәтлә мигдар мүәјјәнлијини ифадә едән фәлсәфи категоријадыр.** Бир гајда олараг кәмијјәт рәгәмлә ифадә олунур, өлчү, чәки, һәчм вә с. билдирир.

Өлчү анлајышы исә мүәјјән заман вә интервал дахилиндә чисим вә һадисәнин вәһдәт һалында көтүрүлмүш өз кәмијјәт вә кејфијјәтинин олдуғуну ифадә едир. Демәли, һәр бир чисмин кејфијјәт вә кәмијјәти мүәјјән өлчү дахилиндә мөвчуд олур. Бу мә'нада Һекел гејд едирди ки, өлчү чисмин кәмијјәт-кејфијјәтидир. **Өлчү – кәмијјәт хассәләринин елә мөвчудолма интервалыдыр ки, һәмин чәрчивә дахилиндә мүтләг чисмин кејфијјәти дә мөвчуд олур.** Өлчү позулдугда, онун "сәрһәдди кечилдикдә", нечә дејәрләр, чисим көһнә һалында гала билмир, о башга чисмә чеврилир. **Өлчү – кәмијјәтлә кејфијјәтин вәһдәтидир**, онун позулмасы исә кәмијјәт дәјишикликләриндән кејфијјәтә кечилмәсидир. Мәсәлән, чивә -39 дәрәчәдән ашағы температурда бәркијир. +357 дәрәчәдән јухарыда исә гајнајыр, јени кејфијјәт һалына кечир. +100 дәрәчә темиературадәк истиликдә су көһнә кејфијјәт һалында галыр, бундан даһа јүксәк температурда өлчү позулур, су бухара чеврилир, јени кејфијјәт һалына кечир. Мәһз бу иросес кәмијјәт дәјишикликләринин өлчү дахилиндә

јығылмасы, нәһајәт, өлчүнүн позулмасы вә јени кејфијјәтә кечилмәси кими сәчијјәләнир.

Кәмијјәт вә кејфијјәт ејни предметдә објектив вәһдәтдә мөвчуддур. Лакин онлар арасында әсаслы фәрглөр дә вардыр. Әкәр кәмијјәт дәјишикликләри азалма вә артмаја, кичилмә вә бөјүмәјә сәбәб олур, мүәјјән өлчү дахилиндә јени кејфијјәт һалы доғурмурса, чисмин кејфијјәтчә дәјишилмәси өлчүнү иозур, јени кејфијјәт һалынын әмәлә кәлмәси илә нәтичәләнир. Бүтөв инкишаф мәһз кәмијјәт дәјишмәләринин мүәјјән сәвијјәдә өлчүнү позмасы, јени кејфијјәт дәјишикликләринин баш вермәси просесидир, кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләриниин гаршылыглы бир-бириив кечмәсиндәи ибарәтдир. Бу, инкишафын ән үмуми, објектив, диалектик ганунудур. Бу, она көрә ән үмуми ганундур ки, бүтүн реал керчәкликдә – тәбиәтдә, чәмијјәтдә вә тәфәккүр просесиндә фәалијјәт көстәрир, инкишафы сәчијјәләндирир. Бу әсасда бәрк чисим мајеја, елемеитар һиссәчикләр бир-биринә, атом чәкиси дәјишмәклә кимјәви елементләр бир башгасына вә с. чевридирләр. Мәһз бу мә'нада Ф.Енкелс гејд едирди ки, "кимјаны кәмијјәт тәркибинин дәјишилмәси тә'сири алтында чисимләрин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси һагтында елм адландырмаг олар"[1].

Кәмијјәт дәјишмәләринин өлчүнү иозараг мүәјјән сәвијјәдә кејфијјәт дәјишмәләри доғурмасы, көһнә кејфијјәтдән јени кејфијјәтә кечилмәси дә дүзхәтли, бирбаша баш верән просес дејилдир. Бурада кәсилмәзлик вә кәсиләнлик, тәдричилик вә сычрајышлы инкишаф формалары вәһдәт һалында өзүнү көстәрир. **Кәсилмәзлик** (вә ја фасиләсизлик, тәдричилик) – јаваш-јаваш баш верән, чох аз нәзәрә чарпан, кәмијјәт јығымы просесидир. Бу мәрһәләдә мөвчуд олан артыр вә ја азалыр, лакии кејфијјәт дәјишмир, чисим вә һадисә көһнә һалында галыр. **Кәсиләнлик** (вә ја сычрајышлы инкишаф) мәрһәләсиндә (она фасиләлик дә дејилир) чисим вә һадисәнин кејфијјәтиндә дәјишиклик әмәлә кәлир, көһнә кејфијјәтин мөвчудлуғу санки кәсилир, јени кејфијјәт һалына кечилир, көһнә кејфијјәт артыг көһнә форма вә шәраитдә мөвчуд ола билмир.

Сычрајыш – көһнә кејфијјәтдән јени кејфијјәтә кечид формасыдыр, предмет вә һадисәнин ачыг, сүр'әтли

---

[1] *Ф.Енкелс.* Тәбиәтин диалектикасы. Бакы, 1966, с. 41.

кеjфиjjәт дәjишиклиjинин ифадәсидир. Кеjфиjjәт дәjишиклиjинин тәдричәи баш вермәси белә, jеиә сычрajышдыр, чүнки бурада көһнә кеjфиjjәт һалындан jенисинә кечилир. Буна көрә дә сычрajышын да ики нөвү фәргләндирилмәлидир: тәдричи (jаваш-jаваш) вә анн, сүр'әтлә (тә'чилн, гәфләтән) баш верән кеjфиjjәт дәjишикликләрини ифадә едән сычрajышлар. Демәли, сычрajышлар вахт е'тибарилә гәфләтән, ани олараг да баш верә биләр, илләрлә, бә'зән һәтта он илләрлә, милjон вә милjард илләрлә давам едән бир мүддәт әрзиндә дә баш верә биләр. Мәсәлән, Jер үзәриндә инсанын әмәлә кәлмәси милjон илләрлә давам едән ән бөjүк кеjфиjjәт сычрajышыдыр. Мүәjjән бир сосиал иигилаб исә бир ил мүддәтиндә вә ja бир ај, бир нечә күн вә бир ан ичәрисиндә баш верә биләр. Әкәр микропросеслөрдә сычрajыш ани, һәтта бир санијәдә баш верирсә, космик просеслөрдә милjард илләри әһатә едир.

Мәһз бу чәһәтләрә көрә инкишафын **тәкамүл** вә **иигилаб** кими ики формасыны да гејд етмәк олар. Тәкамүл тәдричи кәмиjjәт артымы мәрһәләсинә, иигилаб исә кеjфиjjәт дәjишиклиjи мәрһәләсинә, сычрajышлара уjғундур. Тәкамүл – мөвчуд оланын тәдричәи, кәмнjjәтчә дәjишмәсини нәзәрдә тутурса, ингилаб мөвчуд оланын өсаслы кеjфиjjәт дәjишиклиjидир, сычрajышдыр. Онлар гаршылыглы әлагәдәдир вә инкишаф просесиндә бири дикәриnә кечә биләр. Лакин фәлсәфә тарихиндә тәкамүл вә нигилабын гаршылыглы тә'сир әлагәләрини гәбул етмәjән бахышлар да олмушдур. Мәсәлән, инкишаф һагтында метафизик консеисија тәрәфдарлары, инкишаф просесиндә ингилаби сычрajышлары рәдд едир, анчаг тәкамүл артымыны, азалма вә артманы, тәкрары гәбул едир, кеjфиjjәт дәjишиклиjини дејил, тәкамүлү, тәдричи инкишафы мәгбул сајырлар.

Инкишафын ән үмуми вә објектив гануну олан кәмиjjәт дәjишмәләриiин кеjфиjjәт дәjишмәләрннә гаршылыглы кечмәси – "өз һәрәкәтин", "өзинкишафын" механизмини, характерини, маһиjjәтиии ифадә едир, инкишафын нечә, һансы формаларда баш вердиjини мүәjjән едир, инсанлары инкишафын сәчиjjәви хүсусиjjәтләри, формалары, мәрһәләләри вә с. һагтында ганунаујғунлугларла силаһландырыр. Бу да инсанларда нәзәри тәфәккүрүн инкишафына вә әмәли ишләриндә даһа фәал олмасына көмәк едир.

3. Варлыг вә тәфәккүрүн зиддиjjәтлилиjи. Әкслиkләрин вәһдәти вә мүбаризәси

Бу ганун үмуми һәрәкәт вә инкишафын сәбәбләрини, мәнбәләрини, һәрәкәтвериҹи гүввәләрини мүәjjән едир, "инкишаф нә сәбәбә баш верир?" суалына чаваб верир. Бу нөгтеjи-нәзәрдән бир сыра материалист философлар "әкслиkләрин вәһдәти вә мүбаризәси"нә инкишафын мәнбәләрини мүәjjән етдиjи үчүн, "өз инкишаф" вә "өз һәрәкәтин" сәбәбләрини вердиjи үчүн "диалектиканын нүвәси, мәғзи, өзәjи" кими бахырлар. Һәмин философлара көрә чисим вә һадисәләрин бир-бири вә дахили тәрәфләри арасындакы зиддиjjәтләр, онларын мүбаризәси вә һәлл едилмәси һәрәкәт вә инкишафын мәнбәjи, сәбәбидир, бунсуз, һеч бир инкишаф баш верә билмәзди. Бу мә'нада инкишаф "өзинкишафдыр", һәрәкәт "өзһәрәкәтдир", "әкслиkләрин вәһдәти вә мүбаризәсидир".

Әкслиkләрин вәһдәти вә мүбаризәси ганунунун маһиjjәтини, инкишаф просесиндә ролуну вә фәалиjjәт механизмини дәриндән анламаг үчүн "ejиjjәт", "фәрглилик", "зиддиjjәт", "әкслик", "мүнагишә" ("коифликт") вә с. анлаjышларын маһиjjәтини билмәк, онлары фәргләндирмәк зәруридир. Бу анлаjышлары ики мә'нада сәчиjjәләндирмәк олар: а) "әкслик" керчәклик һадисәләринә хас олан, онларын инкишафыны шәртләндирән әи үмуми мүәjjәнликдир, дикәр анлаjышлар ("фәрглилик", "зиддиjjәт", "мүнагишә" вә с.) исә әкслиjин тәзаһүр хүсуспjjәтләридир; б) "әкслик" зиддиjjәтләрин кәскинләшмәси дәрәчәси, мәнафе фәргләринин артыб там гүтбләшмәси вә барышмазлығы формасы вә тәзаһүрүдүр. Бу мә'нада "әкслик" фәрглиjин зиддиjjәтә, зиддиjjәтин инкишаф едиб әкслиjә вә мүнагишәjә чеврилмәси просесинин пфадәси, зиддиjjәтин jүксәк вә кәскнн дәрәчәсидир.

Бүтүн предмет вә һаднсәләрдә һәм опу башга предмет вә һадисәләрлә үмумиләшдирән, ejниләшдирән охшар чәһәтләр, һәм дә ону башгаларындан ajыран фәргли чәһәтләр, мүхтәлифликләр вардыр. Демәли, бир һадисәдә ону һәм үмуми һадисәләрлә бирләшдирән, "ejниләшдирән" **ejниjjәт чәһәтләри**, һәм дә онлары үмумидән ajыран **фәрглилик** вардыр. **Ejниjjәт** – предмет, һадисә вә просесләрлә башга предмет, һадисә вә просесләр вә онларын өз дахили тәрәфләри арасындакы әлавә вә мүиасибәтләрнн мәзмун вә формача, хассә

вә васитәчә охшар, үмуми ejиијjәт тәшкил едәи чәһәтләриниң ифадәсииә дejилир. **Фәрглилик** – предмет, һадисә вә просесиин дахили тәрәф вә мejлләрини бир-бириндән вә башга харичи һадисәләрдән ajыран, фәргләндирән чәһәтләрии ифадәсинә дejилир. Ejниjjәт вә фәрглилик анлajышлары нисбидир, мүәjjән шәраит дәjишдикдә бир-бириив кечә, чеврилә биләрләр. Үмумиjjәтлә, тәбиәтдә вә чәмиjjәтдә мүтләг вә әбәди ejниjjәт мөвчуд дejилдир, бүтүи чәһәтләри, хассәләри илә бир-бирилә "ejниjjәт" тәшкил едән ики инсан, ики битки вә с. тапмаг мүмкүн дejилдир. Һадисәләр арасындакы мүхтәлифлик, фәргглилик чәһәтләри, мejлләри исә мүтләгдир, онлар инкишаф еләрәк зиддиjjәтә кәтириб чыхара биләрләр. **Зиддиjjәт** – предмет, һадисә вә просесләр вә онларын дахили тәрәфләри арасындакы фәрглилиjии дәринләшмәси, кәскинләшмәсидир, мәнафе уjғунсузлуғу вә әкслиjинин ифадәсидир. Зиддиjjәт әкслиjә, әкслик дә зиддиjjәтә чеврилә биләр. Мәсәлән, капитализмин илкин дөврләриндә буржуазиja вә фәһлә синфи арасында мөвчуд олан үмуми чәһәтләр тәдричән фәрглилиjә вә зиддиjjәтә чеврилмиш, онлар арасында мәнафе әкслиjи үзрә зиддиjjәт исә әкслиjә, әкслик мүиагишәjә чеврилә биләр.

Предмет вә һадисәләр дахиләи објектив зиддиjjәтли тәбиәтә малиқдир. Мәһз белә зиддиjjәтли маһиjjәт һадисәиин үмуми инкишафыны шәртләндирир. Лакин фәлсәфә тарихиндә бу үмуми ганунаујғун мүддәаja мүнасибәт мүхтәлиф чүр олмушдур. Һеч дә бүтүн фәлсәфи чәрәjанлар зиддиjjәтин објективлиjини вә һадисәләрә дахиләи хас олдуғуну гәбул етмәмишләр. Һәлә Аристотел гejд едирди ки, ола билмәз ки, бир һадисәjә һәм "һә", һәм дә "jох" дejәсән. Мүсбәт вә мәнфи чәһәтләр ejни һадисәjә дахиләи әкс ола билмәз, "һә – һәдир, jох – jохдур", башга чүр ола билмәз. Аристотел "Метафизика" әсәриндә гejд едирди ки, әкәр бир шеjи ejни заманда тәсдиг вә инкар етмәклә дүз данышмаг мүмкүн оламазса, ejнилә о да мүмкүн дejилдир ки, бир-биринә әкс олан тәрәфләр бирликдә (мүәjjән бир шejдә) верилмиш олсун". XVII–XVIII әср метафизикләри дә иддиа едирдиләр ки, чисим вә һадисәләрдә һеч бир дахили зиддиjjәтләр jохдур, "онлар өзләри-өзләриин ejнидир".

Мүасир ирагматизмин нүмajәндәси Сиднej Һуг гejд едир ки, "Аристотел заманындан бәри мәнтиг иөзәриjjәси белә һесаб етмишдир ки, шejләр вә һадисәләр дejил, мүһакимәләр, иддиалар, сүбутлар зиддиjjәтли ола биләр". Һәлә вахтилә

зиддиjjәтләри идеалист мөвгедән тәһлил едән, ону идеjаларын инкишафы мәнбәjи сајан Һекел исә иддиа едирди ки, "зиддиjjәтләр ирәлиjә һәрәкәт етдирир, инкишафы доғурур". Метафизикләрин бир чох мүасир нүмајәндәләри исә предмет вә һадисәнин зиддиjjәтли маһиjjәтиини гәбул етмир, зиддиjjәтин реал мөвчудлуғуну рәдд едир, онун анчаг фикирләрдә, тәфәккүрдә ола биләчәjини сөjләjир.

Лакин әслиндә зиддиjjәт објективдир, предмет вә һадисәнин башга һадисәләрлә вә дахили тәрәфләрлә гаршылыглы мүнасибәтиндән ирәли кәлир: һәjат вә өлүм, магнитин мүсбәт вә мәнфи гүтбләри, чанлы вә чансыз, мүсбәт вә мәнфи jүк, тә'сир вә әкс тә'сир, маддәләрин ассимилjасиjасы вә диссимилjасиjасы, синифләр мүбаризәси – мәһз бу објектив үмуми ганунаујғунлуғу ифадә едир. Ф.Енкелс гејд едирди ки, чисим анчаг дахили тәрәфләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәтдә мөвчуддур. Бу мүнасибәтләр бир-бири илә фәргләнәи. зиддиjjәтә кирән тәрәфләрин вәһдәтини jарадыр. Зиддиjjәт дә мәһз белә тәрәфләр арасындакы мүнасибәти ифадә едир. Мүхтәлиф тәрәфләри олмајан зиддиjjәт jохдур. Алманын jарысыны jедикдән сонра онун бүтөвү галмадығы кими, "зиддиjjәтии дә мүхтәлиф тәрәфләри олмадан о, мүмкүн дејилдир". Зиддиjjәтии тәрәфләри бир-бирини һәм тәләб едир, бири олмадан дикәри jашаја билмир, һәм дә бир-бириии рәдд едир, араларында мүбаризә мөвчуд олур. Бу исә иикишаф үчүн әбәди вә објектив ганунаујғунлуг олан "әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәсини" доғурур. Бу, тәбиәтдә, чәмиjjәтдә вә тәфәккүрдә фәалиjjәт көстәрән әи универсал ганунаујғунлугдур.

Әксликләрин мүбарнзәсинин кулминасиjа нөгтәси, тогтушмасы сәвиjjәси **мүнагишәдир**. Ону дејәк ки, jенинин мејдана чыхмасы мүәjjән мүддәт (бә'зән узун заман әрзиндә) көһнәнин ичәрисиндә, лакин көһнә илә jенинии мүбаризәси шәраитиндә баш верир. Бә'зән һәтта мүбаризә едән тәрәфләр, зиддиjjәтә кирән мејллөр арасында мүвәггәти тараслыг, мүвазилик вәзиjjәти дә әмәлә кәлә биләр. Бу вахт мәнафе әкслнjи олан тәрәфләрин мүбарнзәси нисбәтән динч формаларда давам едир. Лакин бу мүвазилик мүвәггәти, нисби сәчиjjә дашыjыр. Jенинин гаршысыалынмазлығы зәмининдә мәнафе әксликләри кәскинләшир, көһнә jенинин гәләбәси үчүн бухова чеврилир. Бу шәраитдә зиддиjjәтләр кәскинләшир, мүнагишә, тогтушма баш верир. Jени гүввәләр галиб

хәлир, көһнәлик кери чәкилир вә ја ләғв едилир, инкишаф јени формаларда давам едир.

Зиддијјәтләр мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Ајры-ајры конкрет елмләр керчәклијин бу вә ја дикәр саһәсиндә, һәрәкәтин бу вә ја дикәр нөвүндә тәзаһүр едән зиддијјәтләри өјрәнир, ашкар едир, онлардан әмәли мәгсәдләрлә истифадә олунмасы вә һәлл едилмәси јолларыны өјрәнир. Лакин фәлсәфә керчәклијин бүтүн саһәләри үчүн үмуми олан универсал зиддијјәтләри өјрәнир. Һәмин ән үмуми зиддијјәтләри **дахили вә харичи, әсас вә гејри-әсас, башлыча вә башлыча олмајан, антагонист вә гејри-антагонист** вә с. кими нөвләрә ајырмаг олар.

Дахили зиддијјәтләр – предмет вә һадисәнин дахилиндә бир-бириня зидд вә ја әкс-тәрәфләрин гаршыдыглы тә'сир мүнасибәтләриии ифадә едән зиддијјәтләрдир. **Харичи зиддијјәтләр** исә – мүәјјән предмет вә һадисәнин башга харичи предмет вә һадисәләрлә, тәбии вә сосиал мүһитлә гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сир мүнасибәтләрини әкс етдирән зиддијјәтләрдир. Дахили зиддијјәтләр мүһүм вә апарычыдыр, инкишафын мәнбәјидир, "өзһәрәкәтин" сәбәбидир. Лакин харичи зиддијјәт дә фәалдыр, чидди тә'сир күчүнә маликдир, инкишафы сүр'әтләндирә вә ја ләнкидә биләр. Мәсәлән, чәмијјәт инкишафы үчүн, дахили вә апарычы зиддијјәт мәһсулдар күввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы зиддијјәтдир. Ону тәнзим вә һәлл етмәдән чәмијјәт јашаја билмәз. Лакин чәмијјәт үчүн харичи зиддијјәт һесаб олунан мүһарибә дә онун мөвчудлуғу вә инкишафы үчүн мүһүм тә'сир күчүнә маликдир. Мүһарибә илә бағлы зиддијјәтин кәскинләшмәси, дахили зиддијјәти дә даһа да дәринләшдирә, мүнагишә доғура биләр, чәмијјәтин инкишафы кедишинә чох әһәмијјәтли тә'сир көстәрә биләр. Ону да гејд едәк ки, харичи вә дахили зиддијјәтләрин гаршылыглы мүнасибәти нисбидир. Мүәјјән системин дахили вә харичи зиддијјәтләри башга систем дахилиндә вә системләрарасы мигјасларда јерләрини дәјишиб, бир-биринә кечә дә биләрләр.

Инкишаф просесиндә чохсајлы зиддијјәтләрлә гаршылашмаг олар. Лакин онлардан баш ачмаг, керчәкликдә онларын рол вә әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн әсас зиддијјәтләри гејри-әсаслардан, икинчи дәрәчәли зиддијјәтләрдән фәргләндирмәк, ајырмаг лазымдыр. **Әсас зиддијјәт** – инкишафда апарычы рол ојнајан, һәлл едилмәси илә бир чох

башга зиддиjjәтләрин дә һәлл едилиб арадан чыхмасына сәбәб олан зиддиjjәтә дejилир. Мәсәләи, чанлы организм үчүн маддәләр мүбадиләсинә кирмәк организм вә мүһит арасындакы зиддиjjәтләр әсас зиддиjjәтләрдир. **Гejри-әсас зиддиjjәт** исә – инкишаф үчүн апарычы олмаса да, мүәjjән тә'сиредичи зиддиjjәтләрдир, онларын да мүһүм әһәмиjjәти вардыр. Мәсәләи, чәмиjjәт мигjасында игтисади зиддиjjәтләрин һәлл едилмәси әсас олса да, сосиал-сиjаси, мә'нәви, мәишәт вә с. кими зиддиjjәтләрин дә һәлл едилмәси, гejри-әсас олса белә чох әһәмиjjәтли вә тә'сирлидир. Һансы чәмиjjәтдәки гejри-әсас зиддиjjәтләри аз әһәмиjjәтли һесаб едир, онлара лагеjдлик көстәрирләр, орада чәмиjjәтин бүтөвлүкдә һәртәрәфли тәрәггиси вә инкиашафындан да сөһбәт кедә билмәз.

Башлыча вә **башлыча олмаjан** зиддиjjәтләр дә маһиjjәт е'тибарилә әсас вә гejри-әсас зиддиjjәтләрә jахындыр, онлара бәнзәjирләр. Лакнн бурада әсасән бир чәһәтә (фәргә) диггәт jетирилмәлидир. **Башлыча зиддиjjәт** дахили вә харичи, әсас вә гejри-әсас олмасындаи асылы олмajараг, мүәjjән заман дахилиндә биринчи jерә чыхан, һәллини төләб едәи зиддиjjәтдир. Мәсәләи, бүтүн 1988–1993-чү илләрдә бизим мүстәгил Азәрбajчан Республикасы үчүн башлыча зиддиjjәт Ермәиистанын төрәтдиjи төчавүзлә бағлы jаранан мүһарибә вә онунла бағлы проблемләрдир. Бу заман чәрчивәсиндә исә бүтүн башга зиддиjjәтләр **башлыча олмаjан** зиддиjjәтләрдир. Һәмин заман дахилиндә чәмиjjәт әсас диггәтиии бүтөвлүкдә башлыча зиддиjjәтин, jе'нн мүһарибә илә бағлы проблемләрин һәллинә jөнәлтмәли иди. Лакин рәсми даиреләрии сиjаси зиддиjjәтләри өн плана чәкмәсн, һакимиjjәт уғрунда мүбаризәси, вәзифә тутмаг ehтираслары, игтисади ислаһатлара лагеjдлик, мә'нәви зиддиjjәт вә позғунлуглар диггәти әсас зиддиjjәтии (мүһарибәнии) һәллиидән узаглашдырмыш, бунунла да мүһарибәдә халгымыз далбадал уғурсузлуглар газанмыш, мәғлубиjjәтә дучар олмушдур. Һәмчинин игтисади, сиjаси, сосиал, мә'нәви вә и.а зиддиjjәтләр даһа да көскинләшмиш, өлкәмиз чидди төнәззүлә уғрамышдыр.

Зиддиjjәтләрии нөвләриндәи бирини дә **антагонист** вә **гejри-антагонист зиддиjjәтләр** төшкил едир. Бунлар төбиәтдә бу вә jа дикәр дәрәчәдә төзаһүр етсәләр дә, әсасан **ичтимаи** вә jа чәмиjjәт зиддиjjәтләридир, чәмиjjәтдәки мүхтәлиф **ичтимаи** вә сосиал-сиjаси мәнафеләри олан синифләр, сосиал төбәгәләр, груплар, халг вә милләтләр, **ичтимаи һәрәкатлар,**

партијалар вә и.а. арасында мөвчуд олаи гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләри әкс етдирән зиддијјәтләрдир.

Антагонист зиддијјәтләр – ичтимаи-игтисади вә сосиал-сијаси мәнафеләри бир-биринә әкс олан синифләр, сосиал груплар вә тәбәгәләр арасындакы зиддијјәтләрдир. Бу зиддијјәтләрин әсас хүсусијјәти одур ки, онлар чох һалларда мүнагишәјә, тоггушмаја кәтириб чыхарыр, бу тоггушмада зиддијјәтә кирәи тәрәфләрдәи бири вә ја һәр икиси сырадаи чыхыр. онлары јени ичтимаи гүввәләр әвәз едир. Вә ја бу зиддијјәтләр тәизиметмә, идарәчилик, ислаһат јолу илә дејил, мүнагишә јолу илә һәлл олунур. **Гејри-антагонист зиддијјәтләр** – әсас мәнафеләри бир-бириив ујғун кәләи, лакин мүәјјән мәнафеләри фәргли олан тәрәфләр вә ичтимаи тәбәгә вә синифләр арасында олан зиддијјәтләрдир.

4. Инкишафын инкарлы характери. "Инкары инкар"

Инкары инкар – диалектиканын ән үмуми ганунудур, керчәкликдәки инкишафын перспективләрини, мејлләрини вә истигамәтләрини, форма вә нәтичәләриии билдирир. Инкары инкар – керчәклијии бүтүн саһәләриндә (тәбиәтдә, чәмијјәтдә вә идракда) фәалијјәт тә'сиринә малик олан, иикишафыи гаршысыалынмазлыг вә варислијиии вәһдәт һалында әкс етдирән, көһиәнин бир чох чәһәтләриииии јеиидәи тәкрарландығыны ифадә едәи үмуми ганундур. Инкишаф просесиндә **инкар** јенинии көһиәии әвәз етмәсидир; өлүб кетмәкдә оланын јени јаранмагда оланла әвәз олунмасыдыр, көһнәлик зәмининдә јаранан јенинин тәдричән мөһкәмләнмәси, инкишаф етмәси вә гәләбәсидир, ејни заманда көһиәнии бир чох чәһәтләринии јеиидә тәкрарланмасыдыр. "Инкар" терминини фәлсәфәјә илк дәфә Һекел кәтирмиш, "инкары инкары" бир үмуми диалектик ганун шәклиндә дә Һекел ишләтмишдир. Лакин објектив идеализм мөвгеләриндә дуран Һекел бу ганунун фәалијјәт мәнбәјинн вә маһијјәтиии дә идеалистчәсинә мә'наландырмышдыр. Һекелии диалектик системиндә инкишаф мәитиги зиддијјәтләрин әмәлә кәлмәси вә арадан галдырылмасындан ибарәтдир. Бу мә'нада инкишаф көһнә мәрһәләиии дахилән инкар едилмәсидир, сонра исә һәмии инкар едәи јенә дә бир мүддәт инкишафдан сонра инкар олунур: инкары инкар баш верир. Бу инкарлы инкишафда исә көһнә тамам јох олмур, санки инкар олунан һәм дә бәрпа

олунур, јенидән тәкрар едилир. Һекелин фикриичә, инкарын әсасында идеjанын, фикрин инкишафы вә дәjишмәси дурур, керчәкликдәки инкарлылыг фикри инкарын әшjа вә һадисәләрдә өзүнү көстәрмәсидир. Лакин бу ганунун мәзмунуна дахил олан бир сыра мәсәләләр – jеииин гаршысыалынмазлыгы, көһнәнин инкар едилмәси, иикишафда варислик әлагәси, инкишафын дүз хәтт үзрә кетмәмәси вә с. фәлсәфә тарихиндә Һекелдән чох әввәлләр дә мә'лум иди.

Инкарлы инкишаф хүсусиjjәти керчәклик һадисәләринә дахилән хасдыр, о һадисәләрә кәнардан кәтирилә билмәз, објективдир, мадди һадисәләрин инкишафыиын реал моментидир. "Һеч бир саһәдә өз әввәлки мәвчудлуг формаларыны инкар етмәjән инкишаф баш верә билмәз" (К.Маркс). Тәбиәт, чәмиjjәт вә тәфәккүр инкишафынын вердиjи чохсаjлы вә һәтта садә, ади мә'луматлар белә инкары иикарын ән үмуми ганун олдуғуну ајдын сүбут едир. Нечә милјон илләрлә давам едәи Jер габығыныи инкишафы вә формалашмасы бир нечә кеоложи дөврләрдән кечмишдир. Әввәлки мәрһәлә үзәриндә әмәлә кәлән һәр бир jени дөвр көһнәдәи өзүнә замин кетүрәрәк ону әвәз етмиш, бу просесин тәкрары үзрә инкарлы иикишаф баш вермишдир. Елми мә'луматлара көрә Jер үзәриндә инсаиын әмәлә кәлмәсиндән индиjәдәк тәгрибән 55-ә jахын нәсил бир-бириии әвәз етмиш, бәшәриjjәтин инкишафы мүмкүн олмушдур. Лакин һәр нәсл көһнә нәслии jаратдығы мадди вә мә'нәви сәрвәтләрдәи өзүнә фајдалы оланлары мәнимсәмиш, үмуми варислик jарадараг көһиәии инкар едә-едә инкишаф етмишдир. Ф.Еикелс "Анти-Дүрииг" әсәриндә арпа дәиниин тимсалында инкары-инкары белә изаһ етмишдир: "Әлверишли иглим шәраитиндә, рүтубәт вә Күнәш шүалары алтында торпаға дүшмүш арпа дәни чүчәрир, һәмин чүчәрти тохуму инкар едир, лакин тохум "јох олмур", онда чүчәрти үчүи әлверишли нә варса "кетүрүлүр", сонра әмәлә кәлән арпа көвдәни иикар едир, инкары-инкар баш верир, ннкишаф давам едир". Чәмиjjәт вә идрак һадисәләрн дә белә дир. Көһнә зәминә әсасланмајаи вә ону инкар етмәjәи һеч бир сосиал-сијаси һадисә (сиииф, дөвләт, истеһсал, мәдәниjjәт вә с.) баш вериб ннкишаф едә билмәз. Биликләримиз биликсизлнкдән аз билнjә, аз биликдән daha зәнкин, daha дәрин билиjә доғру сонсуз инкарлы бир jол кечир.

Лакин инкары-инкар нә гәдәр илкин ана гајытма, көһнәнин тәкрар едилмәси олса да, бу heч да көһнәјә садәчә гајыдыш, көһнәнин олдуғу кими тәкрарланмасы демәк дејилдир; онун јени әсасларда инкишафы, даһа да зәнкинләшмәси, јүксәлдилмәсидир. Бу, "јени анлајышдыр, лакин көһнәјә нисбәтән даһа јүксәк, даһа зәнкин анлајышдыр. Көһнә онун инкары вә зиддијјәтләри илә зәнкинләшмишдир: инкар едән өзүндә көһнәни дә әкс етдирир, лакин даһа чох, онун өзүндә оландан даһа артыг әкс етдирир. Бу, онун вәһдәти вә әксликләридир"[1].

Инкары инкар ганунуну сәчијјәләндирән әсас анлајышлар бунлардыр: инкар, варислик вә инкишаф. Бу ганунун мәһијјәтиниин дәрк едилмәси үчүн "**диалектик инкар**" анлајышынын мәзмунуна даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Бу исә о демәкдир ки, фәлсәфә тарихиндә инкарын анлашылмасына мүнасибәтдә башга мөвгеләр дә олмушдур. Инкарын анлашылмасында әсасән ики мүнасибәт – диалектик вә метафизик мөвге фәргләндирилмәлидир. Фәлсәфәдә ики чүр метод олан диалектика вә метафизиканын "инкар" анлајышына мүнасибәти дә фәрглидир. Тәкамүлчү вә тәфтишчи чәрәјанларын инкары-инкар там рәдд етмәсинин әксинә олараг, метафизик философларын чоху инкары гәбул едирләр, лакин онлар инкарын мә'насыны анчаг јох етмәк, көһнәнии мүтләг мәһв едилмәси кими, тамамилә кәнара атылмасы кими шәрһ едирләр. Инкара диалектик мүнасибәт исә башга чүр јанашыр, инкара көһнә илә јени арасында "әлагә моменти", көһнәдә јенијә лазым олан кејфијјәтләрии мәнимсәнилмәси кими, инкишафда варислик әлагәси кими бахыр, "јох етмәк", "мәһв етмәк" кими "гуру", "әбәс" инкары рәдд едир. Диалектикаја көрә, көһнә инкар едилмәдән јенинин мејдана чыхмасы вә јеткинләшмәси, демәли, бүтөвлүкдә инкишаф просеси мүмкүн дејилдир. Инкишаф мәрһәләләрлә давам едир ки, һәр бир мәрһәлә дә өзүјүндә үч јарым мәрһәләјә бөлүнүр: објектив чыхыш нөгтәсинии өз әксликләринә чеврилмәси вә ја инкар, бәмин әксликләрин дә өз әксликләринә чеврилмәси. Диалектик инкар фасиләсизликдә фасиләни, инкишафда варислији, јүксәк мәрһәләдә ибтидаиниин тәкрарыны вә и.а. ифадә едир. Мәсәлән, капитализмдә хүсуси мүлкијјәт әввәлки гулдарлыг вә феодализмдәки кими тәкрар олунур, санки керијә гајыдылыр,

[1] *Гегель Г.* Наука логика, т.1, М., 1970, с. 108.

лакин бу тамам јени кејфијјәтли хүсуси мүлкијјәтдир, анчаг истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндәки хүсуси мүлкијјәтдир, инсанлар, ишчи гүввәси үзәриндә јох. Демәли, диалектикаја көрә **инкишаф дүз хәттлә дејил, "спиралабәнзәр" давам едир**, бурада илкин ана гајытма, көһнәнин тәкрары вардыр, лакин бу гајыдыш вә тәкрарлар даһа јеии әсасларла, даһа долғун вә зәнкии баш верир. Јеии көһнәни тамамилә атмыр, көһнәдә мүтәрәгги оланларын һамысыны мәнимсәјир, јашадыр вә инкишаф етдирир. Бунунла да инкишафда варислик әлагәси јараныр, јени көһнә зәмин үзәриндә јүксәлир, инкишаф едир. Бу ганунаујғун просеси мәдәнијјәтин инкишафы тарихи там ајдынлығы илә әкс етдирир. Әкәр варислик, көһнәдән истифадә ән'әнәләри олмасајды, онда бәшәријјәтии јаратдығы мәдәнијјәт нүмунәләри – јазы, мусиги, һејкәлтәрашлыг нүмунәләри, елм, бәдии әдәбијјат вә с. бир кәнара атылмалы, рәдд едилмәли иди; һәр кәлән јени нәсил өзү үчүн јени мәдәнијјәт јаратмалы иди. Бу исә ән бөјүк чәтинлик вә һәлледилмәз проблемләр төрәдә биләрди. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә мөвчуд олмуш "иролеткултчулар" мәһз белә иддиалар ирәли сүрмүшләр ки, совет чәмијјәтииә бәшәри мәдәни сәрвәтләр лазым дејил, биз јеии – пролетар мәдәнијјәти јаратмалыјыг. Онлар әввәлләр јарадылмыш бүтүн мәдәнијјәт нүмунәләриндән имтина етмәк кими гејрн-һуманист вә чох зәрәрли бир тәләб ирәли сүрүрдүләр. Һәмин илләрдә Азәрбајчанда да милли мәдәнијјәт ән'әнәләримиздән, муғамат вә халг маһныларымыздан, тар, саз, каманча вә и.а. кими милли мусиги аләтләримиздән имтиаа етмәји тәләб едән бахышлар олмуш, әсил халг ән'әнәләримиз, милли-мә'нәви сәрвәтләримиз, дини е'тигадымыз вә с. сыхышдырылмыш, репресијјалара мә'руз галмышдыр. Лакин һәјат өзү бу мејлләри рәдд етди, варислик әлагәси, јени илә көһнә арасында әлагә момеити, инкишафын спиралабәнзәрлији вә илкии ана гајытмадан ибарәт олмасы, керчәкликдә инкишафын инкары-инкар әсасында баш вермәси һаггында диалектик мүддәалары там тәсдиг етди.

Беләликлә, инкарын диалектик анлајышына көрә: а) инкары-инкар објективдир, "өзинкар" сәчијјәси дашыјыр, конкретдир, кәнардан кәтирилә билмәз; б) инкишаф һеч дә көһнәнин мәһв едилмәси, атылмасы јолу илә дејил, көһнә әсасында, көһнә зәмин үзәриндә мејдана чыхыр, ону там јох етмәк мә'насында инкар етмир; в) инкишафа инкары-инкар кими бахылыр, јә'ни өз дөврүнү баша вурдугдан сонра бу күн

инкар едән јени өзү дә инкар олунур, инкары-инкар баш верир; г) инкары-инкар инкишафын дүз хәтт үзрә кетмәдиини, онун керијә гајытмаға мејлли олдуғуну, илкнн аны јени әсасларда тәкрар етдијиии, инкишафда "әлагә моменти" олдуғуну, инкишафын "спиралабәизар характерини" ифадә едир; д) инкары-инкар, көһнәиин мүтәрәгги чәһәтләриниии мәиимсәнилмәсини, көһнә илә јени арасында варислик әлагәсииин олдуғуну ифадә едир, белә варислији инкишаф амили һесаб едир; е) инкары-инкар, нәһајәт, инкишафын мүтәрәгги характерини, јенинин гаршысыалынмазлығы, тәнәззүл, кериләмәләрин нисбилијиии, иикишаф вә тәрәггиsiин мүтләглијини вә әбәдилијиии ифадә вә тәсдиг едир; ж) бу ганун һәмчиннн ону дә көстәрир ки, инкишаф просесиндә көһнә ичәрисиндән мејдана чыхаи јеии, көһнә илә варислик јарадаркән, көһнәиин нисби сабитлији әсасында, ондан мүтәрәгги чәһәтләри алыб мәнимсәдији кими, онун зәрәрли мејл вә ән'әнәләрини дә "мәнимсәјиб" иәсилдән-нәслә верир.

XIV ФӘСИЛ

ЧӘМИЈЈӘТ

1. Чәмиjjәт һаггында фәлсәфи тәһлилин әсаслары

Сосиал фәлсәфә чәмиjjәт инкишафыиыи әи үмуми гануларыны өjрәнир. Әкәр сијаси игтисад, политолокија, тарих, сосиолокија, етика, етиографија вә с. чәмиjjәт инкишафынын бир чәһәтиии, мүәjjән бир саһәсиии өjрәиирсә, онлардан фәргли олараг сосиал фәлсәфә чәмиjjәт инкишафыны бүтөв һалда өjрәнир, онун ән үмуми инкишаф гануларындан бәһс едир. Һәмин ганунлардан: ичтимаи варлығын ичтимаи шүүру мүәjjән етмәси гануну, базисин үстгурума нисбәтән мүәjjәнедичи олмасы гануну, мә'иәви һәјат иикишафынын варислији вә ја нисби сабитлији гануну; истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрии характер вә сәвиjjәсинә уjғунлуғу гануну, сиифи мүбаризәнин антагонист чәмиjjәтләрии инкишафынын һәрәкәтвериҹи гүввәсн олмасы гануну вә с. гејд етмәк олар.

Чәмиjjәтии маһиjjәти вә онун инкишаф амилләри һаггында фәлсәфә тарихиндә мүхтәлиф мөвгеләр олмушдур.

Сон дөврүн фәлсәфи-енсиклопедик әдәбиҹҹатында бу барәдә үмумиләшмиш фикирләр белә дир: "**Чәмиҹҹәт**" – кениш мә'нада инсанларын тарихән тәшәккүл таимыш биркә фәалиҹҹәт формаларыныи мәчмусудур. Чәмиҹҹәт чанлы системләрин хүсуси јүксәк мәрһәләси кими мејдана кәлмишдир; бу сосиал тәшкилатларын, институтларын, групларын фәалиҹҹәти вә инкишафында, синфи вә с. сосиал зиддиҹҹәтләрдә тәзаһүр едир. Дар мә'нада бәшәр тарихинин мүәҹҹән мәрһәләси (ичтимаи-игтисади формасија, формасијаларарсы вә формасијадахили тарихи пиллә, мәсәлән, еркән феодал чәмиҹҹәти), ајрыча фәрди чәмиҹҹәт (мәсәлән, совет чәмиҹҹәти) вә ја сосиал мүнасибәтләрин мүәҹҹән формасы (мәсәләи, Һекелдә дөвләтә гаршы гојулан чәмиҹҹәт) баша дүшүлүр..."[1].

Фәлсәфи енсиклопедик лүғәтдә исә охујуруг: "Кениш мә'нада чәмиҹҹәт дедикдә, инсанларын һәјат фәалиҹҹәтинин тарихән инкишаф едән формасы, мадди дүнјанын тәбиәтдән ајрылмыш хүсуси һиссәси нәзәрдә тутулур. Дар мә'нада исә чәмиҹҹәт анлајышы, бәшәр тарихиинин мүәҹҹән хүсуси мәрһәләсини (ичтимаи-игтисади формасија, формасијаларасы вә ја формасијадахили тарихи мәрһәләни, мәсәлән, капитализмә гәдәрки чәмиҹҹәт, илкин феодализм чәмиҹҹәти вә с.) вә ја фәрди, ајрыча чәмиҹҹәти (мәсәлән, Һинд чәмиҹҹәти, совет чәмиҹҹәти вә с.) ифадә едир"[2]. Чәмиҹҹәтә – објектив реаллыгыи тәбиәтдән фәргләнән јарым системидир; инкишаф етмәкдә олан ичтимаи организмдир, мадди вә мә'нәви мүнасибәтләрин мәчму вәһдәтидир. Сосиал һәрәкәт вә фәалиҹҹәт – чәмиҹҹәтин мөвчудлуг үсулудур, кими мүхтәлиф тә'рифләр дә верилмишдир.

Фәлсәфә тарихиндә исә "чәмиҹҹәт" анлајышына мүхтәлиф мөвгедән чаваблар верилмишдир. **Аристотелә көрә** чәмиҹҹәт, фәрдләрин мәчмусудур, "сосиал мүнасибәтләри" тәнзимләмәк үчүн инсанларын бирлијидир; **Һоббс**, **Руссо** вә б. Чәмиҹҹәти "инсанларын өз һәрәкәтләри үзәриндә нәзарәти васитәси" һесаб етмишләр. XVII–XIX әсрләрдә чәмиҹҹәтии "ичтимаи мүгавилә", разылашма әсасында јаранмасы идејасы мүһүм јер тутмушдур. Лакин XIX әсрин орталарында бу бахышлар тәнгид олунду. **Конт** белә иддиа едирди ки, чәмиҹҹәтин әсасында, оиун мүрәккәб вә аһәнкдар систем һалыны алмасы үчүн бир сыра хүсуси мүчәррәд ганунлар дурур. **Һекел** "мүгавилә

[1] АСЕ, X чилд. Бакы, 1987, сәһ. 413.

[2] Философский энциклопедический словарь. М., 1983, сәһ. 451-452.

нәзәриjjәсинә" гаршы чыхараг "вәтәндаш чәмиjjәти" идеjасыны ирәли сүрүр. Һәкелә көрә чәмиjjәтин әсасында игтисади мүнасибәтләр дурур. Һәмин мүнасибәтләр һамыны вә һәр кәси бир-бириндән асылы һала салыр, бирләшдирир. Бә'зи мүтәфәккирләр исә чәмиjjәтә фәрдләрин, иисанларын топлусу, мәчмусу кими бахмышлар.

Лакин тарихи иросесин тәһлили көстәрир ки, фәрди, игтимаи әлагәләрә кирмәjән инсанын мөвчудлуғу чәмиjjәтин формалашмасы үчүн әсас ола билмәзди. Бу анчаг "нәсил" кими, фәрдләрин топлусу кими мөвчудлуғу ифадә едә биләр. Чәмиjjәт фәрдләрдән тәшкил олуна билмәз: о, һәмии фәрдләри бир-бирилә бағлаjан әлагә вә мүиасибәтләри ифадә едир. "Чәмиjjәт вә ja елә иисан өзү дә тәкчә ичтимаи мүнасибәтләрин дежил, һәмин мүнасибәтләр системиндә инсанларын гаршылыглы фәалиjjәтиiин мәһсулудур" (К.Маркс). Чәмиjjәтдә инсанларын гаршылыглы фәалиjjәт мүнасибәтләриие исә малди вә мә'нәви не'мәтләр истеһсалы просеси, мәһсулдар гүвәләр вә истеһсал мүнасибәтләри, ичтимаи-сиjаси гурулушу, синифләр, милләтләр вә аиләнин тәшкили, сосиал-сиjаси систем, мә'нәви һәjат, ичтимаи шүур вә с. дахилдир. Ичтимаи мүнасибәтләрии әсасында исә истеһсал мүнасибәтләри дурур. Она көрә дә чәмиjjәтә – истеһсал мүиасибәтләриiин мәчмусу кими бахмаг лазымдыр: "Истеһсал мүнасибәтләриiин мәчмусу ичтимаи мүнасибәтләр, чәмиjjәт адландырылан шеjи тәшкил едир, һәм дә мүәjjән тарихи инкишаф мәрһәләсиндә олан чәмиjjәти, өзүнүн ajрыча фәргләндиричи характери олан чәмиjjәти тәшкил едир"[1].

Демәли, **чәмиjjәт** елә бир инкишаф едән сосиал-сиjаси вә игтисади мүтәшәккил ваһид системдир ки, о, ичтимаи мүнасибәтләрлә, хүсусилә истеһсал мүнасибәтләри илә сәчиjjәләнән, тарихи инкишафын мүәjjәи мәрһәләсиндә дураграг өзүнәмәхсус мәһсулдар гүввәләри вә истеһсал мүнасибәтләри илә фәргләиән, спесифик базиси вә үст-гуруму, сосиал-синфи структуру, ичтимаи-сиjаси гурулушу олан, "өз" ичтимаи варлығы вә ичтимаи шүуру, аилә-мәишәти вә ән'әиәләри, һәjат тәрзи вә мә'нәвиjjаты илә мүәjjәнләшән ичтимаи организмдир, бирликдир.

Чәмиjjәт һаггында диалектик материализм фәлсәфәси мejдана чыхаиа гәдәр бир чох мүтәфәккирләр белә һесаб

---

[1] *К.Маркс* вә *Ф.Енгелс.* Сечилмиш әсәрләри үч чилддә, 1-чи чилд, сәһ. 168.

етмишләр ки, чәмиjjәт инкишафы hеч дә үмуми ганунаујғунлуглар әсасында кетмир. Онун сәбәби ja Аллаhдан, ja ajры-ajры көркәмли шәхсиjjәтләрдән, ja мүтәрәгги идеja вә нәзәриjjәләрдән, ja да адамлары идарә етмәjә габил олан "әдаләтли hөкмдарлар", сәркәрдәләр, идеологлар вә б. асылыдыр. Бу чәhәтдән чәмиjjәт инкишафы үчүн бә'зиләри әлверишли чоғрафи мүhити, дикәрләри исә әhалинин, ишчи гүввәсиниn чохлуғуну әсас амил кими гәбул етмишләр. Индиии өзүндә дә бә'зи сосиологлар, илаhиjjатчы философлар ичәрисиндә белә дүшүнәнләр аз дejилдир. Әслиндә, чәмиjjәтии ирәлиjә доғру инкишафында hәмин амилләрин hәр бириии мүәjjән тә'сири олмушдур, лакин бунларын hәр hансы биринин мүтләгләшдирилмәси вә чәмиjjәтин мөвчудлуғунун jалныз hәмин амиллә шәртләндирилмәси дүзкүн олмазды.

Азәрбajчан ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихиндә дә чәмиjjәтә, онун инкишаф вә дәjишмәсинә, hәрәкәтвericи гүввәләринә мүнасибәтдә мүхтәлиф бахышлар, мөвгеләр мөвчуд олмушдур. Гәдим вә Орта әср Шәргиндә олдуғу кими, Азәрбajчанда да илаhиjjатчылар, ислам идеологлары чәмиjjәт инкишафында фаталист идеjалары, "Аллаh ирадәсиниn", пejғәмбәрин "мүсәлман чәмиjjәтинин принсипләрини" әсас тутуб, hакимиjjәтин, чәмиjjәт ирадәсинин "Аллаh әдаләтиннә әсасландығыны", "илаhи ирадәjә табе олдуғуну", бүтөвлүкдә чәмиjjәтин "Аллаh инзамынын гурғусунун тәзаhүрү олдуғуну" тәблиғ едирләр. Азәрбajчанын бир сыра мүтәфәккирләри чәмиjjәтин төрәгтисниn, әдаләтли чәмиjjәт гурулмасыны көркәмли шәхсиjjәтләрлә, шаhлар вә hөкмдарларла, онларын адиллиjи илә бағламышар. Н.Кәнчәви әсәрләриндә әдаләтли идарә олунан", "инсанлыг ганунларына истинад едән", "ағыллы", "адил" падшаhларын идарә етдиjи, "hамынын өз зәhмәти илә jашадығы", "азад вә бәрабәр олдуғу", "ачлыг, фитнә, ган төкмәjин нә олдуғуну билмәjән", "хошбәхт чәмиjjәт" арзуламышдыр. А.Бакыханов, М.Ф.Ахундов халгын маарифләндирилмәси, деспотизмии арадан көтүрүлмәси, чәhаләтии jох едилмәси jолу илә "jеии чәмиjjәт гурулачағына" үмид бәсләмишләр.

Чәмиjjәт, онун hәрәкәтвericи гүввәләрииә белә мүхтәлиф бахышлары үмумиләшдирсәк, онда чәмиjjәтин иөзәри моделнниии алынмасы мәсәләсиндә бир-бириндәи фәргләнән үч мөвгеjии олдуғуну көрәрик: **натурализм, идеализм вә материализм. Натурализм** (латын дилиндәи алынмыш сөздүр, франсызча мә'насы "тәбии", "тәбии олан" демәкдир) – фәл-

сәфә тарихиндә дүнјаја елә хүсуси бахышдыр ки, бурада тәбии олана бүтүн мәвчудатын универсал ирисиии, әсасы кими бахылыр. Чәмијјәтин нәзәри моделинин алынмасында да натурализм тәбии оланы (мүһити, иглими, тәбии сәрвәтләри, мүнбит торпаглары вә с.) инсанларын тәбии-биоложи, ирги хүсусијјәтләринн әсас көтүрүр. Натурализм чох һалларда фәлсәфәдә идеалист вә материалист истигамәтләри еклектик вәһдәтдә көтүрмәјә чалышыр. Бу чәһәтдән натурализм материализмин кортәбии, тәбии-елми, механики, вулгар вә с. нөвләринә; идеализмин исә тәбиәт һадисәләриниии чанлылашдырылмасы (пантеизм) вә шүурлу олдуғунун иддиа едилмәси (һилозаизм) кими истигамәтләринә үјғун кәлир. **Чәмијјәтин идеалист нәзәри модели** – мүтләг идејаны, дүнја зәкасыны, идеал оланлары, мә'нәви һәјат амилләрини, нәзәријјәләри, идеологлары вә с. әсас көтүрүр. **Материалист нәзәри чәмијјәт моделиндә** исә – мадди амилләрә, истеһсал үсулу проблемләринә үстүнлүк верилир.

Һеч шүбһәсиз, бу амилләрин һамысынын чәмијјәт иикишафында мүәјјән јери, өзүнәмәхсус тә'сир күчү вардыр. Мәсәлән, әлверишли **чоғрафи мүһит** олмадан чәмијјәт иә јараиа, нә дә инкишаф едә билмәзди. Иисанлар јашајыш васитәләрини тәбиәтдәи алыр. Одур ки, чәмијјәт иикишафы үчүи чоғрафи мүһитии зәнкин вә әлверишли олмасы; мүнбит ториаглар, әлверишли иглим шәраити, битки вә һејванлар аләми, мешәләр, чајлар, тәбии сәрвәтләр: нефт, көмүр, дәмир вә с. мүһүм илкии шәртдир. Бунун иәтичәсидир ки, "әмәјии тәбии шәраити мүхтәлиф олдуғуна көрә ејни мигдарда әмәк, мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф мигдар тәләбаты өдәјир". Демәли, чоғрафи мүһит мадди истеһсалын инкишафыны ја сүр'әтләндирә, ја да ләнкидә биләр. Чоғрафи мүһитин ичтимаи инкишафа мүсбәт тә'сирини нәзәрә алан чоғрафи детерминизм иәзәријјәсиииин тәрәфдарлары (Ш.Л.Монтескје, Һ.Т.Бокл вә б.) чәмијјәтии иикишафынын әсас амилиии "ландшафтын мүнбитлијиндә", әлверишли иглим шәраитиндә, "тәбии зоналарда" вә с. көрүрдүләр. Чоғрафи детерминиизм чәрәјаны чәмијјәт инкишафыныи сәбәбләрини мадди амилләрдә, истеһсал просесиндә ахтармагла фајдалы иш көрмүшдүр. Лакин һәмии чәрәјанын чоғрафи мүһити чәмијјәт инкишафынын әсас, јеканә мүәјјәнедичи амили һесаб етмәси јанлыш иди.

Чоғрафи детерминизм әсасында сонралар, хүсусилә XX әсрин әввәлләриндә мүртәче кеополитика нәзәријјәси кениш

тәблиғ олунмушдур. Бу нәзәриjjәнин тәрәфдарлары физики вә игтисади чоғрафиjа фактларындан мүәjjән даирәләрин ишғалчы мәгсәдләриии "әсасландырмаг" үчүи истифадә едирдиләр. Кеополитика консепсиjасынын нүмаjәндәләри Р.Челлен (исвеч), Ф.Ратсел (алман), Х.Маккиндер (инкилис), А.Т.Мехен вә башгалары кеополитикаjа "дөвләт һагтында тә'лим кими" бахараг иддиа едирдиләр ки, Jер күрәсиндә jохсуллуг, зиддиjjәт вә сәфаләтин сәбәби чоғрафи-тәбии мүһитдир, орада мадди сәрвәтләрин (фаjдалы газынтылар, мүнбит торпаглар вә с.) "дүзкүн jерләшмәмәси", "әдаләтли бөлүнмәмәсидир", онлары тәнзим етмәк, "jенидәи бөлмәк" лазымдыр. Кеополитика икинчи дүнjа мүһарибәси әрәфәсиндә фашист Алманиjасынын дөвләт сиjасәтинә чеврилмишдир. Алманиjада 1924–1944-чү илләрдә хүсуси кеополитик журнал нәшр етдирмиш кенерал К.Хаусхофер кеополитиканы чидди гызышдырычылыгла тәблиғ етмишдир. Һитлер өзүнүн гәсбкарлыг мүһарибәләрини Jер үзәриндә мадди сәрвәтләрии бөлүшдүрүлмәсиндә "Аллаһын сәһвләрини дүзәлтмәк", онлары "әдаләтлә бөлмәк" мүддәалары илә пәрдәләмәjә чидди чәһд көстәрмишдир.

Чәмиjjәт инкишафынын мүәjjәнедичи вә jа әсас сәбәбини **әһали** артымы вә jа **әһали сыхлыгы** илә бағлаjан сосиоложи чәрәjан тәрәфдарлары исә иддиа едирдиләр ки, һансы өлкәләрдә әһали даһа чохдурса, о өлкәләрдә ишчи гүввәси дә чохдур, һәмин өлкәләр даһа чох мадди не'мәтләр истеһсал едирләр. Белә өлкәләр сосиал тәрәгги чәһәтдән даһа чох инкишаф едирләр. Әлбәттә, әһали олмадан һеч бир әмәк бөлкүсү, истеһсал мүмкүн олмазды. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, әһали чәмиjjәт инкишафынын jеканә мүәjjәнедичи амилидир. Буну белә бир садә һәгигәтдән дә ајдын көрмәк олар ки, мүасир дүнjада әһалиси чох вә сых олан елә өлкәләр вардыр ки, һәмин өлкәләрдә jашајыш сәвиjjәси ашағыдыр вә онлар сосиал тәрәггинин һеч дә jүксәк вә jа jеткин мәрһәләсиндә дурмурлар. Әһалинин имканларындан истифадә едилмәси өзү дә тарихи шәраитдәи, мәһсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишаф сәвиjjәсиндән асылыдыр. Һәтта ири машынлы сәнаjе вә мүасир ЕТИ шәраитиндә мәһсулдар гүввәләрин тәкмилләшмәси әһали артыглыгы, ишсизлик вә с. әмәлә кәтирмишдир. Одур ки, әһали артымынын гаршысыны сүн'и jолларла (мүһарибәләр, хәстәликләр вә с.) алмаг бахышлары да мејданa кәлмишдир.

Вахтилә инкилис игтисадчысы кешиш **Т.Р.Малтус** (1766–1834) иддиа етмишдир ки, Jер үзәриндә әһали "һәндәси силсилә" үзрә, мадди не'мәтләр исә "әдәди силсилә" үзрә артыр. Одур ки, чәмиjjәтдә ачлыг, ишсизлик, фәлакәт баш верир. Малтусчулуг вә бу гәбилдән олан башга тә'лимләр чәмиjjәтдәки бәлаларын сәбәбләрини jанлыш олараг ичтимаи мүнасибәтләрин характериндә дejил, "тәбии ганунларда" ахтармышлар, ачлыгы, епидемиjалары, мүһарибәләри вә с. зәрури вә фajдалы һесаб етмишләр. Әлбәттә, әһалинин сүр'әтлә артмасы чәмиjjәт гаршысында чидди проблемләр гоjур. "Демографик партлajыш"ын ағыллы идарә олунмасыны тәләб едир. Jер күрәсиндә әһалинин артым динамикасы белә кетмишдир: илкин полиолит дөврүнүн башланғычында 100–200 мин нәфәр, полиолитин сонунда 1 милjон нәфәр, неолитин әввәлиндә 10, сонунда исә 50 милjон нәфәр; әһалинин сүр'әтли артмасында әкинчилик хүсуси рол ojнамышдыр. Бизим еранын башланғычында әһали 230 милjон, XIX әсрин әввәлиндә 1 милjард; 1930-чу илдә 2 милjард; 1961-чи илдә 3 милjард; 1976-чы илин әввәлиндә 4 милjард; 1980-чи илин әввәлиндә 4,4 милjард; 1990-чы илин әввәлиндә 5 милjарддан чох олмушдур. Демәли, ахырынчы 900 илдә Jер күрәсинин әһалиси 10 дәфә артараг 5 милjарды өтүб кечмишдир. Әһалинин биринчи ики дәфә артмасы үчүн 700 ил лазым кәлмишсә, икинчи ики дәфә артмасы үчүн чәмн 150 ил лазым олмушдур. Һазырда әһалинин ики дәфә артмасы бир нечә онилликдә баш верә биләр. Лакин бурада тәкчә ријази тәһлил кифajәт дejилдир. Әһали артымы о гәдәр сосиал-игтисади, мә'нәви, мәишәт вә с. проблемләр, "демографик партлajыш" тәһлүкәси доғурмушдур ки, һәмин проблемләрлә мәшғул олаи хүсуси елм – "демографиja" (јунанча "халг" вә "јазырам" сөзләринин бирләшмәси) әмәлә кәлмишдир. Әһали артымынын өлкәләрин сосиал-игтисади имканлары илә чидди әлагәләндирилмәси, бүтүн мадди сәрвәтләрдән чәмиjjәт үзвләринин һамысынын хejринә мәгсәдли истифадә едилмәси зәруридир. Дүнjа үзрә сосиолог, итисадчы вә дикәр алимләр һесабламышлар ки, jерин тәкиндә вә үстүндә, дәниз вә океанларда олан сәрвәтләрдән бүтөвлүкдә бүтүн бәшәриjjәтин хejринә истифадә олунарса, онда һәмин сәрвәтләрлә 10–12 милjард вә даһа чох адамын нормал jашajыш сәвиjjәсини тә'мин етмәк олар. Демәли, әһали чәмиjjәт инкишафынын зәрури илкин шәрти вә субjекти олса да, онун jеканә һәлледичи амили дejилдир.

XIX əsrə qədər cəmiyyət haqqında bахышларын ики мүһүм үмуми чатышмајан чәһәти олмушдур: а) cəмиyyət haqqында һəмин бахышлар идеалист характердə иди, jə'ни онлар дејирдиләр ки, нəhajət e'тибары илə cəмиyyət инсан зəкасынын мəhсулудур, "дүнјаны идејалар јарадыр вə идарə едир". Онлар тарихи инкишафын објектив ганунаујғунлуғуну көрə билмир, һəмин инкишафын көкләрини мадди истеhсалын инкишаф дərəчəсиндə олдуғуну анламырдылар; б) cəмиyyət haqqында һəмин бахышлар халг күтләләринин əməли фəалиyyəтини əhатə етмирди, jə'ни онлар дејирдиләр ки, халг күтләләри тарихин јарадычысы дејилдир, cəмиyyəти көркəмли шəхсиyyəтләр јарадыр вə идарə едир. Беләликлə, бу cəмиyyətшүнаслар бəшəр тарихинин анчаг идеја-нəзəри, фərди-мə'нəви мənбəләрини арашдырмаға чалышыр, онун мадди-игтисади вə сосиал-ичтимаи көкләрини арха плана кечирирдиләр.

Фəлсəфənин инкишафында өзүнəмəхсус jер тутан марксист консепсија cəмиyyət haqqында бахышларын сəмərəли чəhəтләрини мənимсəмək əсасында диалектик материализм мүддəаларыны cəмиyyət hадисəләринин, тарихин өjрənилмəсинə тətбиг етди. Cəмиyyət инкишафыныи идеја-мə'нəви мəибəләри илə јанашы, мадди-ичтимаи көкләрини дə ајдынлашдырмаға чалышды. Тарихи материализмлə – cəмиyyət инкишафынын материалист анлајышы мејдана чыхды. Бу фəлсəфи консепсијаја көрə cəмиyyət инкишафынын дəрин, көклү сəбəбләрини бурада мүəjjən рол ојнајан инсанларын башында, онларын идеја вə иəзəриjjләриндə дејил, истеhсал үсулунда, мадди не'мətләрин истеhсалы просесиндə ахтармаг лазымдыр. Əкəр тəбиətдə инкишаф өзүнə кортəбии гүввəләр арасындан јол ачырса, cəмиyyətдə инкишаф инсанларын өз шүурлу əмək фəалиyyəти илə јаранып. Cəмиyyətдə инсанлар тарихи зəрурəти вə ичтимаи ганунаујғунлуғу дəрк етдикчə daha шүурлу вə фəал олур, гаршыларына мəгсəдләр гојур вə она чатмаг үчүн фəалиyyət көстərирләр. Бу просесдə ичтимаи тəрəггини ирəлиләдир вə инкишаф етдирирләр.

Беләликлə, ичтимаи мүнасибəтләрə кирən инсанларын мəгсəдjөнлү фəалиyyəти вə сосиал hərəкат cəмиyyətин мөвчудлуғунун спесифик үсулу да əсасыдыр. Ичтимаи мүнасибəтләрин дашыjычысы олан инсан фəалиyyəти олмадан cəмиyyət нə јарана, нə дə инкишаф едə билməзди. Бəс, ичтимаи мүнасибəтләр нədир вə cəмиyyət инкишафында онларын ролу нədən ибарəтдир? Əкəр гəбул етсək ки, бүтөвлүкдə cəмиyyət – ичти-

ган мүнасибәтләрин мәчмусундан ибарәт олан вahид, мүтәшәккил системдир, онда белә иәтичәјә кәлмәк олар ки, ичтимаи мүнасибәтләрдән, хүсусилә истеһсал мүнасибәтләриндәи кәнар hеч бир чәмиjjәт ола билмәз. Ejиилә чәмиjjәтсиз дә hеч бир ичтимаи мүнасибәт јохдур.

Фәлсәфи әдәбиjjатларда "**ичтимаи мүнасибәтләр**" анлајышынын маһиjjәти мүхтәлиф шәкилләрдә изаһ олунмушдур: ичтимаи мүнасибәтләрә: а) чәмиjjәтдә јаранан, инсанларын тәбиәтә, истеһсала, бир-биринә, чәмиjjәт hадисәләриие мүнасибәтләрини ифадә едән мадди вә идеал мүнасибәтләрин мәчмусу; б) чәмиjjәтдә синиф, милләт вә сосиал группар арасында истеһсал вә сосиал-мә'иәви фәалиjjәт просесиндә формалашан сосиал мүнасибәтләр; в) истеһсал просесиндә инсанлар арасында јаранан, әсасән мадди-игтисади фәалиjjәтлә бағлы олан истеһсал мүнасибәтләринии мәчмусу вә с. кими бахылмышдыр. Ьәмии мөвгеләр биртәрәфлидир, онлар һәрәси анчаг ичтимаи мүнасибәтләрин мүәjjән аспектини, истигамәтиии ифадә едир.

Бүтөвлүкдә **ичтимаи мүнасибәтләр** – чәмиjjәтдә инсанларын мүхтәлиф һәjат-фәалиjjәти саһәләриндә: әмәк-истеһсал, сосиал-сиjаси, мә'иәви-мәдәии, аилә-мәишәт, дини вә с. – инсанлар арасында јаранан мүнасибәтләрдир; онларын тәбиәтә, чәмиjjәтә, бир-биринә, мүхтәлиф һәjат-фәалиjjәти саһәләринә олан мүнасибәтләринин ифадәсидир; чәмиjjәтдә јаранан мадди вә идеоложи, сосиал-сиjаси вә мә'нәви мүиасибәтләрин синтетик ифадәсидир; чәмиjjәтдә инсан фәалиjjәтинин мүхтәлиф формалары илә әлагәдар јаранан игтисади, мадди, сиjаси, сосиал, елми, техники, етик, дини, бәдии, маарифчилик вә с. ичтимаи мүнасибәтләрдир вә и.а. Нәһајәт, ичтимаи мүнасибәтләри чәмиjjәтдә инсанларын мәчмусу кими дә сәчиjjәләндирмәк олар. Чәмиjjәт бүтөвлүкдә ичтимаи мүнасибәтләрин һамысынын механики топлусундан дејил, вәһдәтиндәи, мәчмусундан ибарәт олан мүтәшәккил системдир.

Бунлара әсасән, ичтимаи мүнасибәтләрии иөвләрини белә групплашдырмаг олар: истеһсал вә ја мадди-игтисади мүнасибәтләр (бураја мүлкиjjәт, мүбадилә, бөлкү, истеһлак мүнасибәтләри вә с. дахилдир); сосиал-сиjаси мүнасибәтләр (бураја милләтләр, синифләр, дөвләт вә инсанлар арасындакы гаршылыглы фәалиjjәти ифадә едән мүнасибәтләр, синфи, милли, сиjаси, демографик, етиик вә с. мүнасибәтләр дахилдир); идеал вә ја идеоложи мүнасибәтләр (бураја сиjаси, елми, мә'нәви,

әхлаги, бәдии, естетик, дини, сәһиҗҗә, маарифчилик вә с. мүнасибәтләр дахилдир); аилә-мәишәт вә ја фәрди мүнасибәтләр вә и.а.

Беләликлә, ҹәмиҗҗәт өзү бу мүрәккәб ичтимаи мүнасибәтләрин синтетик системиндән ибарәтдир; орадакы һәрәкәт вә инкишаф, игтисади, сосиал, сијаси, мә'нәви тәрәгги анчаг һәмин мүнасибәтләрин гаршылыглы фәалиҗҗәти тә'сиринә баш верир; лакин мүәҗҗәнедичилик, апарычылыг функсијасы истеһсал мүнасибәтләриндә ја маддн-игтисади мүнасибәтләрә мәхсусдур, дикәр ичтимаи мүнасибәтләр дә фәалдыр, тә'сиредичидир.

2. Ҹәмиҗҗәт инкишафында тарихи ганунауғунлуг вә шүурлу фәалиҗҗәтин нисбәти. Зәрурәт вә азадлыг

Ичтимаи инкишаф ганунлары објектив характерә маликдир, онлары дәјишмәк, башгалары илә әвәз етмәк вә онлардан јан кечмәк олмаз. Лакин инсанлар онлары дәрк едә, кәшф едә биләр, әмәли фәалиҗҗәтләриндә онлардан истифадә едә биләрләр. Тәбиәт ганунларындан фәргли олараг ичтимаи инкишаф ганунлары узунмүддәтли, әбәди характерә малик дејилдир. Онлар мүәҗҗәи тарихи дөвр әрзиндә фәалиҗҗәт көстәрирләр. Һәмин дөвр арадан чыхдыгда онлар да фәалиҗҗәтини дајандырырлар. Мөвчуд олма мүддәтинә көрә ичтимаи инкишаф ганунлары бир нечә нөвә ајрылырлар: а) бүтүн бәшәр ҹәмиҗҗәти инкишафына хас олан **ән үмуми сосиоложи ганунлар**, мәсәлән, истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин характеринә вә инкишаф сәвиҗҗәсинә ујғунлуғу гануну; б) бәшәр ҹәмиҗҗәти инкишафынын анчаг мүәҗҗән мәрһәләсиндә вә ја бир нечә мәрһәләсиндә фәалиҗҗәт көстәрән **үмуми ганунлар**, мәсәлән, синфи мүбаризә гануну, дөјөр гануну вә с.; в) анчаг бир тарихи мәрһәләдә фәалиҗҗәт көстәрән **хүсуси ганунлар**, мәсәлән, изафи дөјөр гануну вә с. Һәмин ганунлары дәрк етмәк ичтимаи һәјат һадисәләринин дүзкүн анлашылмасына, сосиал-тарихи просеси, истеһсалы дүзкүн идарә етмәјә, фәал һәјат мөвгеји тутмаға имкан верир.

Ҹәмиҗҗәтин инкишафында тарихи објектив ганунауғунлуг вә инсанларын шүурлу субјектив фәалиҗҗәти мәһкәм гаршылыглы әлагәдәдир, онлар бир-биринн тамамлајыр вә бүтөвлүкдә ҹәмиҗҗәт инкишафыны шәртләндирир. Инсанларын фәалиҗҗәтиндән кәнарда һеч бир ҹәмиҗҗәт јохдур. Ҹәмиҗҗәтин

тарихи – инсанларын фəалиjjəти тарихидир. Она көрə дə чəмиjjəти анчаг инсан фəалиjjəтиниn ганунаyjғунлугларыны өjрənмək əсасында дəрк етмək олар. Бу чəhətə көрə инсан фəалиjjəтини əсасən мə'иəви hərəкətлəр, идеал оланларын чəмmусу hесаб едən идеалист сосиоложи консенсиjалар узун заман белə hесаб етмишлəр ки, инсан ирадəси, идеjалары, jə'ни идеал олан (фəалиjjəт инсан идеjалары илə hərəкətə кəлир) тарихи hадисəлəри өjрənмəjии ачарыдыр. Онларын фикринчə, практик инсан фəалиjjəтини шүур, идеjалар идарə вə мүəjjəн едир. Бунунла да онлар əсасən дүзкүн олмаjан, зиддиjjətли, биртəрəфли нəтичəjə: ичтимаи шүурун ичтимаи варлығы мүəjjəн етмəси нəтичəсиниə кəлирдилəр.

Демəли, диалектик материалист сосиал фəлсəфə ичтимаи инкишафда шүурун, идеал оланын, иради фəалиjjəтин өлеjhинə кетмир, лакин инсанын субjектив фəалиjjəтинин, мүтлəг азадлығынын мүəjjəн чəрчивə дахилиндə мүмкүнлүjүндən бəhс едир. Тарихдə инсанын мəнафеjи илə истигамəтлəнмəjən, шүуру, идеjалары вə ирадəси илə тəнзим олунмаjан hеч бир фəалиjjəт jохдур. Лакин онун мəнафеjинин вə ирадəсинин објектив əсасы вардыр: онлар ичтимаи варлығла мүəjjəн олунур, онун ганунлары вə тəлəбляринə табедир. Нəhajət е'тибарилə, мадди истеhсалын објектив ганунаyjғунлугларын həм дə чəмиjjətин инкишаф ганунларыны мүəjjəн едир. Һəмин ганунлар исə објективдир, инсандан асылы дejилдир. Məhz белə објектив ганунларын олмасы, онларын фəалиjjəти тарихи зəрурəти шəртлəндирир. Бүтүн чəмиjjəт hадисəлəринии инкишафы ən үмуми сəчиjjə дашыjан зəрури əлагəлəрə табедир. Бу чəhət исə фəалиjjəти тамамилə тəсадүфдən, ajры-ajры фəрдлəрин шүур вə ирадəсиндən асылы hесаб едəи волjунтаризми там рəдд едир.

Бу тарихи зəрурət консепсиjасы фатализмə тамамилə зиддир. Фатализм инсана пассивлик, фəалиjjətсизлик ашылаjараг, али вүчудларын həр шеjи габагчадан мүəjjəн етдиjи фикрини тəблиғ едир; həjатда həр шеjин таледən асылы олдуғуна инам jаратмаға чалышыр. Фаталистик идеjалар дүнjа динляриндə дə (христианлыг, буддизм, ислам) чох күчлүдүр. Елə бу чəhətə көрə К.Маркс геjд едирди ки, фатализм мүсəлманлығын мəғзини тəшкил едир. Ислам дини тəблиғ едир ки, инсанын азад ирадəси jохдур, инсанын башына аичаг о шеjлəр кəлир ки, Аллаh онлары чох əввəлчəдən мүəjjəн етмиш, онлары мүсəлманын алнына jазмышдыр. Ағачдан бир jарпаг, башдаи

бир түк белә Аллаһ ирадәси олмадан дүшә билмәз. Һәр шеј таледәи асылыдыр. Ону да гејд едәк ки, мүсәлман өлкәләриндә феодализмин зиддијјәтләри кәскинләшдији дөврләрдә (IX-XI әсрләр) бир сыра илаһијјатчы чөрәјанлар (мәсәлән, мө'тәзилиләр вә б.) иддиа едирдиләр ки, бир һалда һәјатда һәр шеј Аллаһ ирадәси үзрә баш верир, онда феодал-теоретик үсул-идарәсинә гаршы халг үсјанлары, хилафәт ордуларының мүвәффәгијјәтсизликләри нә сәбәбә баш верир? Һәмин суаллар-ла инсанын азад ирадәсинин олмамасы, һәр шејин Аллаһ ирадәси үзрә баш вермәси һагтында дини еһкамлара шүбһә илә јанашырлыды. Белә нәтичә чыхарырлыды ки, инсанда јахшы һәрәкәтләр Аллаһдан, пис әмәллөр исә онун өзүндән асылыдыр. Иисан пис әмәлләриинә көрә өзү чаваб вермәлидир.

Әлбәттә, ичтимаи инкишафын, тарихи зәрурәтин инсан шүурундан асылы олмамасы, објектив сәчијјә дашымасы һагтында фәлсәфи тә'лим инсанын субјектив фәалијјәтинин тә'сиринн рәдд етмир, әксинә, белә һесаб едир ки, чәмијјәти, тарихи просеси елә инсанларын субјектив фәалијјәти јарадыр. Чәмијјәт фәлсәфәси, тарихи зәрурәтин ганунаујғун вә објектив характериии гәбул етмәклә, ејни заманда онларын дәрк едилмәси әсасында инсанын шүурлу, иради, мә'нәви-идеоложи фәалијјәтини дә, демәли, субјектив амилин тә'сир күчүнү дә гәбул едир; тарихә инсанларын мүәјјән мәгсәдләрин һәјата кечирилмәсиндән ибарәт олан шүурлу фәалијјәти иросеси кими бахыр. Демәли, тарихи ганунаујғунлуг вә зәрурәт инсанларын субјектив шүурлу фәалијјәти илә өзүнә јол ачыр, тәзаһүр едир. Фәалијјәт дә о заман мәгсәдли вә әһатәли олур ки, о даһа чох шүурлу сәчијјә дашыјыр, зәрури ганунаујғунлугларын дәрк едилмәсинә әсасланыр.

Тарихи ганунаујғунлуг вә зәрурәтин реаллашмасы үчүн халг күтләләринин, синифләрии, миллөтләрин, рәһбәрләрин вә и.а. иракгик фәалијјәти олмалыдыр. Објектив ганунаујғунлуғу дәјишмәк олмаз, лакин һәмин ганунаујғунлуғун дәрк вә онлардан өмәли мәгсәдләр үчүн истифадә олунмасы илә инсанлар өз тарихләриии јарадырлар. Тарихин бүтүн мәрһәләләриндә мүтәрәгги гүввәләр тарихи ганунаујғунлугларын дәрк едилмәси әсасында һәмии објектив ганунлара ујғун азад һәрәкәт едир, мүртәче гүввәләр исә тарихи зәрурәти "ләнкитмәјә", онун "гаршысыны алмаға" чәһд едирләр. Азадлыг һеч дә инсанын ағлына нә көлирсә, ону да етмәси, һәрчмәрчлик демәк дејилдир. Азадлыг сосиал-практик фәалијјәти објектив

ганунауjғунлуғу нәзәрә алмагла тәкмилләшдирмәкдир, тарихи зәрурәти дәрк едәрәк сәрбәст, мәгсәдjөнлү вә шүурлу һәрәкәт етмәкдир. Азадлыг вә зәрурәт – диалектик вәһдәтдә олан, бир-бирини тамамлаjан анлjышлардыр. Азадлыг һеч дә сои, һазыр, нәтиҹә дejилдир, зәрурәтии дәрк едилмәсиндә әсасланан фәалиjjәтдир, һәрәкәтдир, инкишафдыр. Азадлыг – објектив зәрурәтин дәрк едилмәсиндән башлajараг тәчрүбәдә, керчәклиjи дejишдирмәjә jөнәлдилмиш субjектив фәалиjjәтдә реаллашыр.

3. Чәмиjjәтә диалектик-материалист бахыш

Ичтимаи һәjат һадисәләри мадди вә идеал олмагла ики група ajрылыр. Мадди вә идеал һадисәләр бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә вә вәһдәтдә мөвчуддур: онлар гаршылыглы тә'сирдә бир-бирини шәртләндирир. Бу гаршылыглы әлагә, тә'сир вә вәһдәт чәмиjjәт инкишафынын мүһүм шәртләридир. Лакин чәмиjjәти, онун инкишафыны сәбәбләриии, мүәjjәиедичи амилләрини арашдыраркән философлар мадди вә идеал һадисәләрин нисбәтинә мүхтәлиф чәһәтдән jанашыр, онлары материализм вә идеализм мөвгеләриндәи изаһ едирләр.

Објектив идеализмә көрә чәмиjjәтин инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәси вә мүәjjәнедичи амили әбәди вә әзәли идеал гүввәдир. Бу објектив, мүтләг идеал гүввә (Аллаһ, мүтләг идеjа, дүнjа зәкасы вә с.) тәбиәти дә, чәмиjjәти дә, инсаны да jаратмыш, онларын инкишафыны да өзүнә хас олан әбәди ганунлара мүвафиг тәнзим едир. Белә философлардан Платону, Лejбиитси, Һекели вә б. көстәрмәк олар.

Субjектив идеализм исә белә һесаб едир ки, чәмиjjәтин инкишафынын мүәjjәнедичи амили вә һәрәкәтверичи гүввәси субjектин, көркәмли шәхсиjjәтләрии, тәнгиди дүшүнән шәхсләрии, чарларын, кралларын идеjалары, истәjи, арзусу, ирадәси, һәтта шыltаглығыдыр. Демәли, чәмиjjәтин инкишафы һеч бир објектив зәрурәт вә ганунауjғунлуға табе дejил, о тәсадүфләр jығыныдыр. Мәсәлән, XVIII әср вә сонракы дөвр Франса вә Авропа тарихинии инкишаф сәбәбләриии онлар Наполеонла әлагәләндириридиләр.

Диалектик материалист сосиал фәлсәфә исә чәмиjjәтин инкишафынын мүәjjәнедичи амилиии мадди оланда көрүр, идеал олаиы, ajры-ajры шәхсиjjәтләрин бахышларыны, онларын идеjа вә иәзәриjjәләриии, истәк вә арзуларыны, бүтөвлүкдә ичтимаи шүуру исә мадди-ичтимаи варлығын ии'икасы, он-

дан төрәмә, она нисбәтән икинчи һесаб едир. Лакин бу фәлсәфә мадди оланы мүәјјәиедичи, әсас амил һесаб етсә дә, идеалы тә'сиредичи амил сајыр, идеал оланын чәмијјәтин инкишафына мүәјјән: мүсбәт (позитив) вә ја мәнфи (негатив), сүр'әтләндиричи вә ја ләнкидичи тә'сириии дә гәбул едир, онлары диалектик гаршылыглы әлагәдә, тә'сирдә вә вәһдәтдә көтүрүр.

Беләликлә, марксист фәлсәфи консепсија диалектиканын мүддәаларыны ичтимаи һәјатын, чәмијјәтин инкишафынын өјрәнилмәсиинә тәтбиг етмиш, тарихи инкишафын диалектик материалист анлајышыны јаратмышдыр. Һәмии консепсија чәмијјәт һәјатынын бүтүи саһәләри ичәрисиндән **игтисади саһәни**, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр системиндәи **истеһсал мүнасибәтләрини** ајыраraг, она бүтүн башга мүнасибәтләрин илкии әсасы, тәмәли, мүәјјәнедичи амили кими бахыр. Белә бир садә вә ајдын һәгигәти сөјләјир ки, инсанлар елмлә, фәлсәфә илә, динлә, инчәсәнәтлә, һүгугла, иәзәриҗҗә вә с. илә мәшғул олмаздан әввәл чанлы кими јашамалыдыр, јә'ни јемәли, кејмәли вә мәнзилә малик олмалыдырлар. Бунун үчүн исә онлар даим вә арамсыз мадди ие'мәтләр истеһсал етмәлидирләр ки, бу истеһсал просеси дә мүәјјәи мүнасибәтләр дахилиндә баш верир. Демәли, ичтимаи инкишафда һәлледичи ролу јалныз мадди мүиасибәтләр, мадди не'мәтләр истеһсалы үсулу ојнаја биләр. Чүнки мә'нәви һәјат һадисәләри, бахыш вә иәзәриҗҗәләр, үмумиҗҗәтлә идеал олан тарихи просесии мүәјјәнедичиси дејил, онунла мүәјјәи олунандыр, ондан төрәмәдир. "Ичтимаи варлыг" илкиндир, әсасдыр, мүәјјәиедичидир, онун ин'икасы олан идејалар, бахышлар – ичтимаи шүур исә төрәмәдир, мүәјјән олунандыр. Мәһз бу сосиал ганунаујғунлуг инсанлара мүрәккәб чәмијјәт һадисәләриндәи баш чыхармаг үчүн методоложи әсас верир.

Тарихи просеси чәмијјәт инкишафыны инсанларын мадди не'мәтләр истеһсалы фәалиҗҗәти, әмәк фәалиҗҗәти јарадыр. Мә'нәви, идеал олан, нәһајәт е'тибарилә, мадди һәјат шәраити илә мүәјјәи олунур. Демәли, чәмијјәтин ичтимаи варлығы, мадди ие'мәтләр истеһсалы үсулу оиун бүтүн дикәр һәјат саһәләриинин вә тарихи инкишафын әсасыны тәшкил едир. Кеииш мә'нада десәк, инсанларын мадди һәјат тәрзи, истеһсал просеси вә башга сосиал-мадди фәалиҗҗәт саһәси олан ичтимаи варлыг ичтимаи шүуру тә'јии едир. Тарихин материалистчәсинә изаһынын, тарихин диалектик материалист анлајы-

ғынын маһиjjәти дә мәһз будур. Бу, чәмиjjәтин, ичтимаи һәjатын инкишафынын ән үмуми ганунауjғунлуғудур.

Чәмиjjәт инкишафынын диалектик материалист фәлсәфи консепсиjасына көрә инсанларын jашajыш шәраитини, чәмиjjәт һәjатыны, мәвчуд "истеһсал үсулуну, онун jалныз фәрдләрин чисмани мәвчудлуғунун тәкрар истеһсалы олмасы чәһәтдән тәһлил етмәк олмаз. Бу истеһсал үсулу даһа артыг дәрәчәдә һәмин фәрдләрин мүәjjән нөвүдүр, онларын **һәjат тәрзидир**. Фәрдләрин һәjат фәалиjjәти нечәдирсә, онларын өзләри дә еләдир. Демәли, онлар нечәдирсә, бу онларын истеһсалына уjғундур. Һәм онларын **нә** истеһсал етдикләринә, һәм дә **нечә** истеһсал етдикләринә уjғундур. Демәли, фәрдләрин нә олдуглары онларын истеһсалынын мадди шәраитиндән асылыдыр"[1]. Инсанларын мадди мәһсулдар гүввәләринин инкишафы илә бәшәриjjәтин тарихи jараныр, инсанларын мәһсулдар гүввәләри вә һәмчинин онларын ичтимаи мүнасибәтләри нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, бу тарих дә бир о гәдәр мүкәммәл бир инсани тарих олур.

Лакин тарихин диалектик материалист анлajышы һагында фәлсәфи тә'лим һәм кечән әсрдә, һәм дә XX әсрдә чохлу тәфтишләрә вә тәһрифләрә мә'руз галмышдыр. Бир сыра идеологлар, һәтта бә'зи ингилабчылар һәмин бахышы бунда тәнгид едирдиләр ки, чәмиjjәтә диалектик материалист бахыш биртәрәфлидир, мадди-игтисади амили әсас көтүрмәклә, дикәр идеал, сосиал-мә'нәви мүнасибәтләрә лагеjдлик ишылajыр, субjектив, мәдәни-психоложи амилин вә идеал оланын ролуну һечә ендирир. Лакин әслиндә бу бахыш мадди-игтисади мүнасибәтләри әсас тутса да, дикәр амилләрә һеч дә лагеjдлик көстәрмәмиш, ичтимаи-тарихи инкишафа мадди-игтисади, мә'нәви, мәдәни, исихоложи вә дикәр амилләрин вәһдәти, гаршылыглы тә'сири системи кими бахмыш вә бахыр.

Демәли, тарихин диалектик материалист консепсиjасы мадди-ичтимаи варлығы әсас тутараг, jалныз "игтисади детерминизм" мөвгеjиндә дурмамыш, чәмиjjәт инкишафыныи әсас һәрәкәтверичи амилини аичаг истеһсал мүнасибәтләри илә мәһдудлашдырмамыш, тарихи просесдә үстүрумларын, ичтимаи шүур формаларынын, идеоложи амилин рол вә әһәмиjjәтини дә jүксәк гиjмәтләндирмишдир.

---

[1] *К.Маркс* вә *Ф.Енгелс*. Сечилмиш әсәрләри үч чилддә, 1-чи чилд, сәһ. 9.

Белəликлə, чəмиjjəт инкишафына **объектив тəбии-тарихи, зəрури бир просес** кими бахылмышдыр. Бу о демəкдир ки, тəбиəтдə олдуғу кими, чəмиjjəтдə дə инкишаф тəбии-ганунаујғун објектив бир просесдир. Чəмиjjəт дə мүəjjəн објектив ганунларын фəалиjjəт тə'сириндəдир. Лакин бурада фəрг ондадыр ки, чəмиjjəт ганунлары инсанларын шүурлу фəалиjjəти нəтичəсиндə өзүнə jол ачыр, тəбиəтдə исə просес кортəбиидир. Чəмиjjəтдə фəалиjjəтин кортəбиилиjинə анчаг бу мə'нада jанашмаг лазымдыр ки, чəмиjjəтдə инсанлар мүəjjəн шəраитдə өз фəалиjjəтлəринин нəтичəлəрини hеч дə əввəлчədən там ајдын көрə билмирлəр. Лакин онларын фəалиjjəти həмишə шүурлудур, мүəjjəн мəгсəдлəрин həjата кечирилмəсинə хидмəт едир. Чəмиjjəт инкишафынын тəбии-тарихи просес hесаб едилмəсиндə вə онун инкишафында инсан фəалиjjəтинин мадди тəрəфлəринин həлледичи амил кими гəбул едилмəси мүhүм рол ојнајыр. Лакин бу hеч дə jухарыда да дејилдиjи кими, мə'нəви амилин, идеал оланын фəалиjjəт тə'сириин көрмəмəjə əсас вермир. Одур ки, чəмиjjəт инкишафы нə гəдəр објектив тəбии-тарихи просес олса да, мə'нəви-субјектив амил ону jа сүр'ətləндирир, jа да ləнкидир.

Чəмиjjəт инкишафынын əсасən, мадди амиллə шəртləндиjини, онун тəбии-тарихи објектив просес олдуғуну вə мə'нəви-идеал оланын исə тə'сиредичи рол ојнадығыны нəзəрдə тутараг диалектик материализм фəлсəфəси белə үмуми нəтичəjə кəлир: "Бəшəриjjət həмишə өз гаршысына анчаг jеринə jетирə биләчəји вəзифələр гојур, чүнки jахындан баханда həмишə мə'лум олур ки, вəзифə jалныз ону jеринə jетирмəjин мадди шəраити мəвчуд оланда вə jа hеч олмаса бу шəраит гəрарлашма просесиндə олдуғу замаи мејдана кəлир" (К.Маркс). Бүтүн бунлара үјғун олараг тарихин диалектик материалист анлајышына əсасən, ашағыдакы иəзəри-методолоҗи нəтичələри чыхармаг олар: а) тарихи просес објектив тəбии-зəрури ганунаујғунлуг үзрə инкишаф едир, лакин бурада субјектив амилин, инсанларын шүурлу фəалиjjəтиннн дə мүhүм ролу вардыр: тарих инсанларын субјектив фəалиjjəтининн нəтичəсидир; б) чəмиjjəт инкишафынын апарычы амили мадди не'мəтлəр истеhсалы үсулудур, истеhсал мүнасибəтləри, мадди-ичтимаи варлыгдыр. Лакин мə'нəви мүнасибəтлəр, ичтимаи шүур да фəал тə'сиретмə имканларына маликдир; биринчилик, мүəjjəнедичилик мадди-игтисади амилləрə мəхсусдур; в) мадди вə идеал олаи, ичтимаи варлыг вə ичтимаи шүур, објектив вə

субјектив амилләр мәһкәм гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сирдәдир, онлар диалектик вәһдәтдә көтүрүлүб изләнмәлидир. Бу гаршылыглы тә'сир әлагәсинә – башлыча методоложи принсип кими бахылмалыдыр.

4. Мадди истеһсал – чәмиjjәт инкишафынын мүһүм амилидир. Истеһсал үсулунун инкишаф диалектикасы

Беләликлә, чәмиjjәтин мөвчудлуғу вә инкишафы, инсанын өзүнүн бир шәхсиjjәт кими jетишмәси, әсасән мадди вә мә'нәви амилләрин вәһдәтн илә шәртләнир, чәмиjjәтдә мадди вә мә'нәви не'мәтләрии истеһсалындан асылыдыр. Мәһз мадди вә мә'нәви не'мәтләр истеһсалы просесиндә инсан өзүнү тәбиәтдән ајырыр, онун тәбиәти вә чәмиjjәтн өз мәгсәдинә уjғун дәjишдирмәjә jөнәлдилән фәалиjjәти мүмкүн олур. Инсанлар мадди не'мәтләр истеһсалыны нәинки бир иллиjә, һәтта бир нечә ајлыға дајандырмыш олсајдылар, бәшәриjjәт мәһв олуб кедәрди.

Мәһз мадди вә мә'иәви не'мәтләр истеһсалы просеси инсанын дикәр чанлы органнзмләрдән фәргиин ајдынлашдырыр, тәбиәтдә инсан вә чәмиjjәт арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрин мөвчудлуғуну вә характерини мүәjjән едир; мадди вә мә'иәви не'мәтләр истеһсалына тәләбат инсанын тәбиәти мәгсәдјөнлү дәjишдирмә вә нстнфадә етмә фәалиjjәти олан әмәк просесини доғурур; әмәк иросеси исә истеһсал васитәләри вә аләтләри һазырламаға, бунунла да бир ичтимаи-тарихи урлу варлыг олмагла инсанын өзүнү формалашдырмаға, чәмиjjәт шәклиндә инсанлары бирләшдирмәjә имкан верир. Башга сөзлә, чәмиjjәт мүмкүн олур. Мәһз инсан чәмиjjәтини нәjванларын "бирлиjиндән" фәрглөндирән башлыча чәһәт – әмәкдир, шүурлу фәалиjjәт әсасында истеһсал аләтләри һазырламагдыр. Демәли, чәмиjjәт һаггында диалектик фәлсәфи тә'лимә көрә, чәмиjjәт инкишафынын, инсанын бүтүн фәалиjjәт нөвләринин (истеһсал, аилә-мәишәт, сиjаси, сосиал, мә'нәви фәалиjjәт вә с.) әсасыны әмәк просеси вә ја мадди ие'мәтләрин истеһсалы тәшкил едир. Әмәк-истеһсал иросесинин структур компоиентләри исә бунлардыр: а) мүәjjән билик вә вәрдишләрә малик олан инсанлар – истеһсалын субјекти; б) әмәк аләтләри, механизмләр, дәзкаһлар, техники васитәләр вә с.; в) әмәк чисимләри вә објектләри: онларын васитәсилә инсан әмәк мәһсуллары һазырлајыр.

Әмәк аләтләри вә әмәк чисми бирликдә **истеһсал васитәләри** адланыр. Бу васитәләрин чәмијјәт һәјатында чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәсли кәсилмиш һејван нөвләринин бәдән гурулушуну өјрәнмәк үчүн онларын галмыш әзаларә гурулушунун, сүмүкләринин нә кими әһәмијјәти варса, арадан галхмыш ичтимаи-игтисади формасијалары өјрәнмәк үчүн дә әмәк васитәләриин ејни әһәмијјәти вардыр. Игтисади дәврләрин бир-бириндән фәрги онда дејилдир ки, "иә истеһсал едилир, бундадыр ки, нечә истеһсал едилир, һансы әмәк васитәләри илә истеһсал едилир". Әмәк васитәләри нәинки инсанын иш гүввәсиинн инкишафы ме'јарыдыр, һабелә әмәјин ичра едилдији ичтимаи мүнасибәтләрин көстәричисидир.

Бүтөвлүкдә истеһсал үсулунун ики тәрәфи вардыр: мәһсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнасибәтләри. Онларын вәһдәти истеһсал үсулуну тәшкил едир. Мүәјјән билијә вә вәрдишләрә малик олан инсанлар вә истеһсал васитәләри бирликдә чәмијјәтин **мәһсулдар гүввәләрини** тәшкил едирләр. Мәһз һәмин гүввәләр васитәсилә инсаи тәбиәтә тә'сир едир, ондан өз мәгсәдинә ујғун истифадә едир. Бу просесдә әтраф мүһити дәјишән инсан өзүнү дә дәјишир вә иикишаф етдирир. Јени техники васитәләри јарадыб вә тәтбиг етмәклә иисан һәм дә истеһсалы тәкмилләшдирир, мәһсулдарлығы артырыр. **Елмин билаваситә мәһсулдар гүввәјә чеврилмәси просеси** баш верир: бир тәрәфдән, ЕТИ шәраитиндә елм техникада, даһа јени вә мүрәккәб технолокијада маддиләшиб истеһсала тәтбиг олунур, әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир; дикәр тәрәфдән, инсанын өзүнүн елми билик сәвијјәси, техники һазырлыг сәвијјәси јүксәлмәклә елм санки "мәһсулдар гүввәләрин үнсүрүнә чеврилир", елм кетдикчә истеһсалда даһа чох маддиләшир. Бүтүн бу просесдә иисан мәркәзи вә апарычы рол ојнадығына көрә о, чәмијјәтин "башлыча мәһсулдар гүввәсидир", чүнки әмәк аләтләрини һәрәкәтә кәтирән дә, әмәк васитәләрини тәкмилләшдирнб дәјишдирән дә мәһз инсандыр. Лакин мүәјјән фәалијјәтә, о чүмләдән дә истеһсал фәалијјәтинә кирәркән инсанлар һеч дә тәчрид олунмуш һалда дејил, биркә, үмуми шәкилдә фәалијјәт көстәрир, мүәјјән, зәрури мүнасибәтләрә кирирләр. Белә мүнасибәтләрә кирмәк објектив сәчијјә дашыјыр, инсанларын шүур вә ирадәләриндән асылы дејилдир. Лакии инсанлар белә биркә **истеһсал мүнасибәтләринә** кирмәсәләр, мадди не'мәтләр истеһсалы һеч вахт мүмкүн олмазды.

Истеһсал мүнасибәтләри мадди не мәтләр истеһсалы просесиндә инсанлар арасында јаранан әмәкдашлыг вә ја гаршылыглы јардым, ағалыг вә ја табелик мүнасибәтләри системидир. Һәмин мүнасибәтләр маддидир, објектив характер дашыјыр. **Истеһсал мүнасибәтләринә** дахилдир: а) истеһсал васитәләринә, хүсусилә әмәк аләтләриниә әсаслаиан мүлкиҗҗәт мүнасибәтләри; б) била васитә истеһсал просесиндә јаранан мүнасибәтләр вә ја "мүбадилә фәалиҗҗәти" мүнасибәтләри; в) бөлкү мүиасибәтләри вә ја әмәк мәһсулларынын бөлүшдүрүлмәсиндәи јаранан мүнасибәтләр; г) истеһлак мүнасибәтләри; бүтүн истеһсал мүнасибәтләри системиндә апарычы вә мүәјјәнедичи рол мүлкиҗҗәт мүиасибәтләринә мәхсусдур, чүнки бүтүн дикәр мүнасибәтләр ондаи асылыдыр, онунла мүәјјән олунур, һәтта истеһсал үсулунун нөвү белә мүлкиҗҗәтин нөвүдән асылыдыр.

Әлбәттә, сон илләрә гәдәр совет фәлсәфи әдәбиҗҗатында мүлкиҗҗәтин иөвләри мәсәләси – бу чох мүрәккәб вә зиддиҗҗәтли мәсәлә, – биртәрәфли, механики-схематик тәһлил едилмишдир. Беш истеһсал үсулуну мүлкиҗҗәтии беш нөвү илә (ичма, гулдар, феодал, капиталист вә сосиалист) бағламыш, бир истеһсал үсулу дахилиндә мүхтәлиф мүлкиҗҗәт нөвләринин мөвчудлуғуну "галыг", "ејри-мүмкүнлүк" вә с. иөгтеји-нәзәрдән изаһ етмишләр. Буиунла "Асија истеһсал үсулу", формасијаларарасы кечид дөврү, формасијалардахили мәрһәләләр вә орадакы чохлу тәсәррүфат укладлары илә шәртләнән мүхтәлиф мүлкиҗҗәт формаларынын мөвчудлуғуна (хүсуси вә шәхси мүлкиҗҗәт, коллектив вә груп мүлкиҗҗәти, ичтимаи вә дөвләт мүлкиҗҗәти, ичарә мүлкиҗҗәти вә и.а.) лагеҗдлик, биртәрәфли мүнасибәт формалашмышдыр. Һәтта бир ичтимаи-игтисади формасија дахилиндә белә анчаг бу вә ја башга мүлкиҗҗәт формасыны мүтләгләшдирмәк дүзкүн олмазды.

Истеһсал үсулунун ики тәрәфини тәшкил едәи **мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасында диалектик гаршылыглы әлагә, истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин характер вә сәвиҗҗәсинә ујғунлуғу** үмумсосиоложи ганунунун фәалиҗҗәти илә мүәјјән олунур, шәртләнир. Бурада вәһдәт-ујғунлуг, гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сир – зиддиҗҗәтлилик мүиасибәтләри вардыр. Әлбәттә, истеһсалын тәкмилләшмәси вә аһәнкдар инкишафы үчүн **вәһдәт-ујғунлуг** әлагәси кафи әсасдыр. Лакии мүтләг ујғунлуг вә вәһдәт мүмкүн дејилдир. Һәмин мүнасибәтләрдә мүәјјән

тарazлашма олса дә, фәрглилик, уjғунсузлуг әлагәләри дә мөв-
чуддур, мүәjjән шәраит jарандыгда истеһсал мүнасибәтләри
илә мәһсулдар гүввәләрин сәвиjjәсиндә уjғунсузлуг зиддиjjәтә,
әкслиjә вә мүнагишәjә кәтириб чыхара билир.

Истеһсал мүнасибәтләри илә мәһсулдар гүввәләрин гар-
шылыглы тә'сири мәзмун-форма мүнасибәтләринә уjғундур,
мәзмун (мәһсулдар гүввәләр) мүәjjәнедичидирсә, форма да (ис-
теһсал мүнасибәтләри) тә'сиредичидир, фәалдыр. Бу мә'нада
чәмиjjәтдә чох һалларда истеһсал мүнасибәтләри мәһсулдар
гүввәләрин характер вә сәвиjjәсинә уjғун кәлир, әлверишли
форма олмагла мәзмунун инкишафы амилн кими чыхыш едир,
мәһсулдар гүввәләрии инкишафы үчүн әлверишли шәраит ja-
радыр. Лакин белә уjғунлуг нисбидир, мүвәггәтидир, фәрглн-
лик, уjғунсузлуг исә мүтләгдир. Демәли, истеһсал мүнасибәт-
ләри мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ja сүр'әтләндирир вә
ja ләнкидир.

Истеһсал үсулунун ән чевик, daha чох дәjишкән компо-
ненти истеһсал васитәләри, хүсусилә, әмәк аләтләридир.
Мадди истеһсалын гаршыjа гоjдуғу тәләбат, еһтиjач әсасында
мәһсулдар гүввәләр, хүсусилә истеһсал аләт вә васитәләри
даим тәкмилләшдирилир. Елми-техники наилиjjәтләр бу
просеси daha да сүр'әтләндирир. Jени-jени истеһсал васитә-
ләри, технолоjи системләр мejдана чыхыр. Көһнә истеһсал
мүнасибәтләри jени мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвиjjә-
синә уjғун кәлмир, онлар арасында әкслик, мүнагишә мүнаси-
бәтләри гәрарлашыр. Көһнә истеһсал мүнасибәтләри jенилә-
шән мәһсулдар гүввәләрин "инкншафы амилиндән чыхыб
онлар үчүн бухова чеврилир". Истеһсал мүнасибәтләри илә
мәһсулдар гүввәләр арасында уjғунсузлуг, мүнагишә исә ичти-
маи ингилабын објектив игтисади әсасыны тәшкил едир.
Ингилаби ситуасиjанын мөвчудлуғу шәраитиндә, истеһсал
мүнасибәтләри илә мәһсулдар гүввәләр арасындакы зиддиjjә-
тнн тә'сириндә сосиал ингилаб баш верир, jени мәзмуна уjғун
jени форма мejдана чыхыр, гәрарлашыр вә тарих өз ирәлиләjи-
шиндә давам едир.

5. Чәмиjjәт инкишафында базис вә үстгурумун jери

Беләликлә, мүрәккәб систем вә ja "сосиал организм"
олан чәмиjjәтин башлыча хүсусиjjәтини бурада һәр бир ада-
мын башгалары илә ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләрә кирмәси,

бу јоллa да "вaһид тамлыг" јаратмасы тәшкил едир. Буна көрә дә чәмиjjәтин вә онун инкишаф ганунаујғунлугларынын өjрәнилмәси, һәр шеjдәи әввәл, орада мөвчуд олан ичтимаи мүнасибәтләрин, әлагә вә иросесләрин дәгиг мүәjjәнләшдирилмәсиндән асылыдыр. Мәһз ичтнмаи әлагә вә мүнасибәтләр сahәсиндә чәмиjjәт, мин илләрлә тарихи инкишафда, нечә иәсилләрин бир-бирини әвәз етмәсинә бахмajараг өзүнү нисби сабит шәкилдә сахламыш, әсасәи ејни ганунаујғунлуглара табе олмушдур. Демәли, чәмиjjәтин инкишафынын ачарыны һеч дә ajры-ajры шәхсләрдә, онларын идеjаларында jох, инсанлары, груплары, шәхсләри "вaһид сосиал организм" һалында бирләшдирән ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләрдә ахтармаг лазымдыр.

Лакин ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләр jекчинс дejилдир: чохсajлы, рәнкарәнк, мүрәккәб вә мүхтәлифдир. Бәс онларын ичәрисиндә мүәjjәнедичи, апарычы мүнасибәтләр һансылардыр. Бир һалда биз истеһсал үсулуна чәмиjjәтин мөвчудлуғу вә инкишафынын әсас амили кими бахырыг, онда демәли, ичтимаи мүнасибәтләр системиндә дә мүәjjәнедичи, детерминләшдиричи мүнасибәтләр – **истеһсал мүнасибәтләридир**. Бүтүн дикәр әлагә вә мүиасибәт формалары: сиjаси, һүгуги, мә'иәви, аилә-мәишәт, бәдии, һәрби, милли, синфи вә с. истеһсал мүнасибәтләри әсасында формалашыр, оиа уjғун олур, она иисбәтән үстгуруму тәшкил едирләр. Мәһз буна көрә **чәмиjjәтин игтисади гурулушуну тәшкил едән истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу базис** адланыр (jунанча "basis" – әсас, фундамент, өзүл демәкдир). **Истеһсал мүнасибәтләринин јаллашмасы әсасында меjдана чыхан идеоложи, мә'нәви, һүгуги, бәдии вә и.ә мүнасибәтләр, ичтимаи тә'сисат, тәшкилат вә мүәссисәләр исә чәмиjjәтин үстгурумуну тәшкил едир**. Ичтимаи варлығын мүхтәлиф тәрәф вә просесләринин ин'икасы олан бүтүи ичтимаи шүур формалары (әхлаг, дин, инчәсәнәт вә с.) дә үстгурума аиддир. Демәли, базисә мәһсулдар гүввәләрин мүәjjән инкишаф сәвиjjәсинә уjғун формалашмыш чәмиjjәтин игтисади әсаслары (истеһсал иросеси, истеһсалла бағлы мүәссисәләр, органлар, заводлар, фабрикләр, техноложи иросеслəр, формасијанын "игтисади скелети", игтисади укладлар, мүлкиjjәт формалары вә с.), истеһсал мүнасибәтләри системи дахилдир. Үстгурума исә игтисади базис әсасында формалашмыш ичтимаи һадисәләрин гаршылыглы системи: мә'иәви мүтәшәккилликләрии мәчмусу (идеjалар,

һисслəр, фикирлəр, əһвали-руһиjjəлəр, нəзəриjjəлəр, тə'лимлəр вə с.); ичтимаи шүур формалары (сиjаси вə һүгуги идеjалар, əхлаг, дин, инчəсəнət, елм, мəдəниjjət, ən'ənə вə с.); ичтимаи мүнасибətлəрин сосиал-сиjаси, мə'нəви вə аилə-мəишət фəалиjjəти илə бағлы олан һиссəлəри (сосиал, сиjаси, мə'нəви, милли, мəишət вə с. ичтимаи мүнасибətлəри); бүтүн мүəссисə вə тə'сисатларын, ичтимаи һəрəкат вə партиjаларын (дəвлət, партиja, мəһкəмə органлары, тəһсил оҹаглары, дини тə'сисатлар вə с.) мəҹмусу вə и.а. дахилдир.

Базис вə үстгурум мүəjjəн формасиjаja мəхсусдур, һəмин коикрет формасиjанын кejфиjjət хүсусиjjətлəрини əкс етдирир. Формасиjаja мəнсуб олмаjан базис вə үстгурум jохдур. Бир ичтимаи-игтисади формасиjадан дикəринə кечид просесиндə jени формасиjаja үjғун базис үнсүрлəри, көһнənин дахилиндə, тəсəррүфат укладлары шəклиндə формалашмаға башлаjыр, jенинин гəлəбəси илə jени базис вə үстгурум үнсүрлəри дə өзүнү көстəрмəjə башлаjыр.

Базис вə үстгурумун формалашмасы вə инкишафы **об-jектив просесдир.** Белə ки, тарихи инкишафын мүəjjəн мəрһəлəсиндə дуран инсанлар, өз jашаjышларыны тəшкил етмək үчүн, истəсəлəр дə, истəмəсəлəр дə, өз нрадəлəриндən асылы олмajараг мүəjjəн əлагə вə мүнасибətлəрə кирирлəр. Һəмин мүнасибətлəрин мəҹмусу – истеһсал мүнасибətлəри чəмиjjətин реал базисини, өзүлүнү тəшкил едир. Һəмин базис исə өзүнəуjғун һүгуги, сиjаси, идеолоҗи форма вə тə'сисатлар тапыр, үстгуруму формалашдырыр. Демəли, үстгурум базис үзəриндə jүксəлир, она уjғун кəлир, онунла мүəjjəн олунур. Лакин үстгурумун базис өсасында jаранмасы, һеч дə о демək дejилдир ки, үстгурум гejри-фəалдыр, базисин, демəли, бүтəвлүкдə чəмиjjətин иикишафында онун ролу, тə'сири зəифдир.

Базислə устгурум арасында диалектик гаршылыглы əлагə вə тə'сир вардыр. Базис үстгуруму мүəjjəн етсə дə, үстгурум да иисби мүстəгиллиjи вə фəаллығына көрə өз иəвбəсиндə базисə фəал əкс тə'сир көстərир, онун инкишафыны ləнкидир вə ja сүр'ətлəндирир. Үстгурум үнсүрлəри (мəсəлəн, сиjасəт, дəвлət, ичтимаи тəшкилатлар вə с.) базисин мəһкəмлəнмəси вə инкишафына хидмəт етмək мəгсəди дашыjырса, мəвчуд чəмиjjət шəраитиндə чох бəjүк фəаллашдырычы мүсбəт ролӀ ojиаjыр. Əкс һалда, үстгурум базиси лахладыр, истеһсал мүнасибətлəринин тəкмиллəшмəси вə ja дəjишдирилмəси зəрурəтини сүр'ətлəндирир, jени истеһсал үсулу вə ja

ичтимаи гурулуш јарадылмасына зәрури төләбат доғурур. Мүәјјән чәмијјәт вә ја мөвчуд базис әсасында мејдана чыхан үстгурум үнсүрләри (идеjалар, бахышлар, нөзәриjjәләр вә с.) heч дә һәмишә ejни маһиjjәт кәсб едиб, дөвләт структурларының, һаким даирәләрин (синиф, сосиал груп, милләт вә с.) мәнафеји илә уjғун кәлә билмәз. Синфи мәнсубиjjәт вә мәнафе өкслиjи вә с. үстгурумда да мүхтәлиф, зиддиjjәтли идеjа вә бахышлар, фикир плүрализми доғура биләр; бу иормал чәмијјәт үчүн мәгбул һесаб олунан вәзиjjәтдир. Мәһз һәмин фикир плүрализминин инкишафы нәтичәсиндә һәгигәтә иаил олмаг, чәмиjjәтин үмумән ирәлиләмәсинә мүсбәт тә'сир едән идеjалар, нөзәриjjәләр jаратмаг мүмкүндүр. Чәмиjjәтдә һәмии идеjаларын мүбаризәси, ичтимаи һәjатын бүтүн саһәләринә күчлү тә'сир көстәрир, бир ичтимаи игтисади формасиjанын башгасы илә өвәз олунмасыны, jени базисин формалашмасыны төләб вә зәрури едир.

XV ФӘСИЛ

ЧӘМИЈЈӘТИН СОСИАЛ-СИНФИ ВӘ СИЈАСИ МҮНАСИБӘТЛӘРИ[1]

1. Чәмиjjәтин "сосиал структуру" вә "синфи структуру" анлаjышлары. Синфин мәншәjи вә маһиjjәти

Чәмиjjәтин сосиал-синфи вә сиjаси мүнасибәтләри – ичтимаи мүнасибәтләрин хүсуси нөвүдүр. Ону "сосиал-сиjаси мүнасибәтләр" анлаjышы илә дә ифадә етмәк олар, чүнки "синфи мүнасибәтләр" дә ичтимаи мүнасибәтләрин хүсуси нөвү олмагла, "сосиал-сиjаси мүнасибәтләрә" дахилдир, онун төркиб компонентләриндән биридир. Сосиал-сиjаси мүнасибәтләр – чәмиjjәтин сосиал-сиjаси структуруна дахил олан сосиал бирликләр, синифләр, милләтләр, ичтимаи груп вә тәбәгәләр арасындакы мүнасибәтләрдир, онларын бир-бириnә, бүтөвлүкдә чәмиjjәтә, дөвләтә, инсанлара олан өлагә вә мүнасибәтләриндә мејдана чыхан ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур. Бүтөвлүкдә ичтимаи мүнасибәтләрә әсасән, ашағыдакы мүнасибәт груплары дахилдир: а) сосиал-игтисади вә бөлкү мүнасибәтләри (өмәjә, мүлкиjjәтә, истеһсала, мүбадиләjә, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин инсанлар арасында

[1] Бу фәсли ф.е.н., досент Әзиз Баjрамов jазмышдыр.

бөлүшдүрүлмәсинә, онларын сосиал төлөбатынын өдәнилмәсинә олан мүнасибәтләрин вә с. ифадәси) дахилдир; б) сосиал-сиифи мүнасибәтләр (синифләр, ичтимаи төбәгә вә группар арасында олан әлагә вә гаршылыглы мүиасибәтләрии ифадәси); в) сосиал-сијаси мүнасибәтләр (чәмијјәт үзвләринин дөвләтә, ганунверичилик вә ичра һакимијјәтииә, һүгуг вә вәзифәләрә, ичтимаи-сијаси һәрәкатлара вә партијалара вә и.а. олан мүнасибәтләрин ифадәси); г) сосиал-демографик мүнасибәтләр (әһали группары: шәһәр вә кәнд әһалиси, гадын-киши, гоча, кәнч, јөиијетмә, мүхтәлиф пешә группары вә с. арасындакы әлагә вә мүнасибәтләрин ифадәси); вә нәһајәт, д) сосиал-етник вә ја мә'иәви мүнасибәтләр (милләтләр, халглар, етник группар вә с. арасындакы әлагә вә мүнасибәтләрин ифадәси).

Синиф тарихи һадисәдир. Бу, о дәмәкдир ки, чәмијјәтин инкишафында узун заман синифләр олмамышдыр. Илк ичтимаи-игтисади формасија олан ибтидаи-ичмада синифләр јох иди. Бурада истеһсал васитәләри бүтүн ичманын мүлкијјәти иди. Һамы биркә ишләјир, мәһсулу бәрабәр бөлүр, биркә јашајырдылар. Ибтидаи чәмијјәтин инкишафыиын сон дөврләриндә вәзијјәт дәјишир. Гәбилә-тајфа мүнасибәтләри дағылмаға башлады, тәдричән варлы адамлар тәбәгәси формалашды: гәбилә башчылары, ағсаггаллар, ә'јанлар истеһсал олунмуш мәһсулун артыг һиссәсини өз әлләриндә топладылар. Игтисади чәһәтдән һаким мөвге тутан, јә'ни топланмыш мәһсуллары өз јүксәк мөвгәләриие көрә "һимајә едән" адамлар зүмрәси мејдана чыхды. Тајфалар арасында баш верән мүһарибәләр нәтичәсиндә әсир дүшмүш адамлар тәдричәи гула чеврилир, әлә кечирилмиш сәрвәт исә бу вә ја дикәр иәслин әлиндә чәмләширди.

Һәмии просесдә синифләр әмәлә кәлмәјә башламышды. **Синифләрин јаранмасынын ики јолуну** гејд етмәк олар: 1) ичма мүлкијјәтинин дағылмасы вә истеһсал васитәләри үзәриндә хусуси мүлкијјәтии формалашмасы јолу илә ичма үзвләрииин варлы вә јохсул төбәгәләрә парчаланмасы; 2) мүһарибәләр заманы әлдә едилмиш һәрби әсирләрии әсарәт алтына алынараг гула (көләјә) чеврилмәси. Буна зоракылыг јолу да демәк олар.

Чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси әмәк бөлкүсү ганунуна әсасланыр: көчәри һәјатдан отураг һәјата, малдарлыгдан әкинчилијә кечилмәси вә иәһајәт, сәнәткарлығын әкинчиликдән ајрылмасы нәтичәсиндә мәһсулдар күввәләр даһа да инки-

...əsəf etdi, onun da nəticəsində əmək məhsuldarlığı artdı. Bu ...əzifələr iyma üzvləri arasında iqtisadi bərabərsizliji ...ərləndirdi və əsaslandırdı. Cəmiyyətdə tədricən anчaq ...ehni əməklə məşğul olan, mülkiyyəti öz əlində toplajaraq ...xsusi kütlələri tabeliyində saxlajan və onları idarə edən ...akim sinif meydana çıxdı. Hakimiyyətdən məhrum olan, ...sılı, joxsul təbəqələr isə tədricən məzlum sinifləri ...əşkil etdilər. Quldarlıq cəmiyyəti, onun quldarlar (gul ...ahibləri) və qullardan (kölələrdən) ibarət olan antagonist ...inifləri bələ jaranды. Feodalizmdə feodallar (torpag ...ahibləri) və təhkimli kəndlilər, kapitalizmdə burjuazija və proletariat kimi əsas siniflər vardır. Sosializmin sosial-sinfi strukturunda isə sosial-iqtisadi və sijasi mənafeləri bir-birinə əsasən uyğun olan fəhlələr, kolxozçu-kəndli sinifləri və zijalı təbəqəsi məvcud olmuşdur.

Fəlsəfə tarixində sinifləri əmələ kəlməsi haqqında müxtəlif bахış və nəzəriyyələr də olmuşdur. Burjua iqtisadçıları, xüsusilə A.Smit və D.Rikardoja görə **sinifləri əmələ kəlməsinin** əsas **səbəbi kəlirin mənbəjidir**. Onlara görə kapitalizmdə məvcud olan burjuazija, mülkədarlar və fəhlə sinifləri bir-biriндəi kəlirin məibəjinə görə fərqlənirlər. Burjuazijanın kəlirinin mənbəjini mənfəət, mülkədarların kəlirinin mənbəjini rента (natural şəklində məhsul), fəhlələrin kəlirinin mənbəjini əmək haqqı təşkil edir. **Zoraкılıq nəzəriyyəsinə görə** (E.Düring və b.) sinif ona görə əmələ kəlmişdir ki, bir qrup əhali (qəbilə, tajfa və s.) müharibə nəticəsində dikər qrup əhalinin zorla əsir alıb qula çevirmişdir. **Təşkilat nəzəriyyəsinə görə** sinifləri əmələ kəlməsi insanların razılığa kələrək şüurlu surətdə təşkil edənlərə və təşkil olunanlara bölünməsi nəticəsi kimi qiymətləndirilir. **Ictimai müqavilə, üzvi** və s. nəzəriyyələr də sinifləri mənşəjinin razılıq və ja müqavilə əsasında baş verdijini, insan bədəninin ajrı-ajrı üzvləri kimi cəmiyyətin də təbii olaraq müxtəlif insan qruplarına parçalanmasi jolu ilə meydaia çıxdığını iddia edirlər. **Dini ilahiyyat** tə'limine görə sinifləri əmələ kəlməsi Allah iradəsini ifadə edir. Bə'zi dini tə'limlərdə geyd olunur ki, cəmiyyətdə sinfi fərqlər də Allah iradəsi ilə, insan organizminə uyğun şəkildə jaradılmışdır. Məsələn, qədim brahmanizm dini kərüşlərinə görə Hindistandakı çoxlu kasta və təbəqələr

Брайман аллаһының бәдәнindән јаранмышдыр: башындан падшаһлар, каһинләр; голларындан – сәркәрдәләр, пеһ... мә'дәсиндән – варлы тәбәгәләр, тачирләр вә с.; ајагларындан кәндлиләр, әкинчиләр, гуллар вә с. јаранмышдыр. Баш бәдәни идарә етдији кими, падшаһлар, каһинләр дә чәмијјәти идарә етмәли, ајаглар бәдәни өз үзәриндә кәздирдији кими, ... тәбәгәләр дә чәмијјәтә хидмәт етмәлидирләр вә с. Ислам дининә көрә биринин варлы, дикәринин јохсул јаранмасы Аллаһ ишидир; ислама көрә торпаг Аллаһа мәхсусдур, диндарлардан кими истәсә, Аллаһ она торпагдан даһа чох пај верир: ислам нәсиһәт едир ки, башгаларына Аллаһын вердији не'мәтләрә "көз дикмәјин", "сизә нә верилмишсә, она да гане олун" вә с.

Синифләрлә **инсан бирлијинин тарихи формалары** арасында да мүәјјән гаршылыглы әлагә вардыр. Сииф етник-милли дејил, сосиал-тарихи һадисәдир. Хүсусилә инсан бирлијинин халг вә милләт формасында мөвчуд олмушдур. Инсанларын илкин тарихи бирлик формасы олан **гәбилә-тајфада** синиф јох иди. Гәбилә-тајфа бирлијинин әсас әламәтләри ган гоһумлуғу вә мә'нәви, адәт-ән'әнә үмумилији иди. Сонра мејдана чыхан гулдарлыг вә феодализм дөврүндә мөвчуд олан **халг бирлијиндә** гулдарлар вә гуллар, феодаллар вә кәндлиләр синифләри олмушдур. Халг бирлијинин әсас әламәтләри: дил, әразн вә мәдәнијјәт үмумилији иди. Капитализм дөврүнүн мәһсулу олан **милләт бирлијиндә** исә буржуазија, фәһләләр, мүлкәдарлар, кәндлиләр синфи вардыр. Милләт бирлијинин әсас әламәтләри әразн, дил, мәдәнијјәт (мә'нәвијјәт) вә игтисади-һәјат үмумилијидир. Узун заман иддиа олунмушдур ки, сосиализм шәраитиндә инсанларын јеии сосиал-бејнәлмиләл бирлик формасы олан **совет халгы** мејдана чыхмагдадыр. Лакин бу идеја өзүнү доғрултмады. Чүнки бурада милли мүнасибәтләр ваһид совет халгынын формалашмасы истигамәтиндә јох, чидди чәтинликләр вә зиддијјәтләрлә инкишаф етди. Бу просесдәки "аһәнкдарлыг", "бирлик", "говушмаг" вә с. кими анлајышлар әслиндә иллүзија имиш. Бир сыра милләт вә халгларын өз мүгәддәратыны азад тә'мин етмәк һүгугу позулмуш, онлара мухтариҗјәт верилмәмишдир (совет алманлары, татарлар, месхети түркләри вә с.); азәрбајчанлылара вә бә'зи дикәр халглара гаршы чидди репрессија тәдбирләри һәјата кәчирилмишдир; республикаларын чохунда аиа дили рәсми дөвләт дили е'лан олунса да, бу, әслиндә рәалласа билмәмишдир. Милли республикаларын суверенлији формал

рактер дашымышдыр. ССРИ дағылмасындан сонра бир сыра
сиясиларда милләтләрарасы гаршыдурма мүһарибә һәддин-
ғтмышдыр. Ермәни милләтчиләринин әразиси иддиалары әса-
ында Ермәнистан ордулары әразимизин бир һиссәсини ишғал
етмишдир. Артыг он илә јахындыр ки, ермәни вә Азәрбајчан
милләтләри арасында ганлы мүһарибә кедир.

Синфин бир сыра мүһүм вә кејри-мүһүм әламәтләри
вардыр. Һәмин әламәтләр ијтимаи вә һәјат шәраити фәрглән-
диҗи, маддн тә'минат фәргләриндән, кәлирин чох вә ја аз
олмасындан, давранышлардан, кејимләрдән вә с. ибарәт ола
биләр. Лакин бунлар әсас әламәтләр дејилдир. Онлар синиф-
ләрарасынын мәнафе фәргләринин, зиддијјәт вә антагонизмин
көрүнүшләрини дәгиг ачмаға имкан вермирләр. Синифләр ара-
сындакы мәнафе зиддијјәтләри, антагонизм вә башлыча со-
сиал-игтисади фәргләр онларын истеһсал аләт вә васитәлә-
ринә мүнасибәтиндән, тарихи инкишаф просесиндә истеһсал
системиндә тутдуглары јерләриндән, истеһсалын тәшкил олун-
масындакы ролларындан вә с. нәли кәлир. Синифин фәлсәфи
анлајышынын вә тә'рифинин верилмәсиндә дә һәмин мүһүм
әламәтләр нәзәрә алынмалыдыр. Синиф – тарихи инкишафын
мүәјјән мәрһәләсиндә истеһсал системиндә тутдуглары јер
көрә, истеһсал аләт вә васитәләринә олан (әсасән рәсмән
ганунилөшдирилмиш) мүнасибәтләринә көрә; хүсуси мүлкиј-
јәтә саһиб вә ја ондан мәһрум олдугларына көрә вә јарадыл-
мыш ичтимаи сәрвәтдән пај алмаг үсулу вә һәмин пајын
мигдарына көрә фәргләнән бөјүк инсан групларына дејилир.

Һәмин тә'риф әсасында синфин ашағыдакы мүһүм
әламәтләрини гејд етмәк олар:
**тарихән мүәјјән ичтимаи истеһсал системиндә тутдуглары
јер вә ја мөвге.** Бу, о демәкдир ки, тарихән истеһсал инкишаф-
ынын мүәјјән мәрһәләләриндә ујғун конкрет синиф вардыр.
**Синиф тарихи һадисә олмагла, тарихән мүәјјән мәрһәләдә
әмәлә кәлиб**, тарихи инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә дә
арадан чыхачагдыр. Истеһсалда тутдуглары мөвгејә көрә си-
нифләр арасында ағалыг-табелик мүнасибәтләри мөвчуддур;
истеһсал аләт вә васитәләринә мүнасибәт синфин башлыча
әламәтидир. Антагонист чәмијјәтләрдә истеһсал васитәләринә
саһиб олмаг вә ондан мәһрум олмаға көрә истисмар едән вә
истисмар олунан синифләр јаранып. Һәмин вәзијјәт исә чох
заман рәсми ганунларла горунур, дөвләт тәрәфиндән мүһафизә
олунур;

мәнз истеһсал васитәләриня мүнасибәт әсасында синиф
әлиндә мүәјјән миғдар хүсуси мүлкијјәт топлајыр вә ја хүсуси
мүлкијјәтдән мәһрум олур;

ичтимаи әмәк тәшкилиндә ролларына көрә истеһсал васитәләриня саһиб олан синиф әмәјин билаваситә тәшкилатчысы кими чыхыш едир. Јашамаг үчүн өз иш гүввәсини сатмаға анчаг мүәјјән јашајыш васитәләри әлдә етмәјә мәчбур олан синиф исә даим әзијјәт чәкир, ишләјир;

синифләрин ичтимаи сәрвәтин бөлүшдүрүлмәсиндә иштиракы (сәрвәтдән пај алмаг үсулу вә пајын миғдары) синфин дикәр әламәтләриндән асылыдыр. Бөлкү мүнасибәтләриня әсас мүлкијјәт мүнасибәтләри мүәјјән едир, истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт истеһсал олунмуш сәрвәтин бөлүшдүрүлмәсинә, мәһсулун ајры-ајры хүсуси мүлкијјәтчиләрин әлиндә чәмләшмәсинә шәраит јарадыр.

Һәр бир формасијалакы синифләри ики група бөлмәк олар: **әсас вә гејри-әсас синифләр**. Әсас синифләр мүәјјән формасијанын истеһсал үсулунун доғурдуғу, һәмин чәмијјәтин маһијјәтини ифадә едән вә онун башлыча һәрәкәтверичи ичтимаи гүввәсини тәшкил едән синифләрә дејилир, мәсәлән, буржуазија вә пролетариат капитализм чәмијјәтинин әсас синифләридир. Гејри-әсас синифләр исә о синифләрә дејилир ки, онлары мөвчуд истеһсал үсулу доғурмамышдыр, онлар мөвчуд чәмијјәтә ја әввәлки формасијалардан галмышдыр, ја да о чәмијјәт дахилиндә кәләчәк ичтимаи-игтисади формасијанын синфи кими јаранмаға башламышдыр, мәсәлән, мүлкәдарлар, кәндлиләр капитализмдә гејри-әсас синифләрдир.

Сосиализмдә ики әсас синиф олмушдур: фәһләләр вә кәндлиләр. Бу синифләрдән башга бир дә сосиал тәбәгә олан вә һәмин синифләр ичәрисиндән чыхмыш **зијалылар** вардыр. Һәр үчү мүәјјән сосиал-игтисади мәнафеләри олан инсан групларыдыр, араларында зиддијјәт олса да, антагонизм јохдур. Сосиализмдә фәһлә вә кәндлиләрдән ибарәт ики әсас синфин олмасы, мүлкијјәтин ики формасынын (дөвләт вә колхоз-кооператив) мөвчудлугу илә шәртләнир.

2. Синфи мүбаризә вә сосиал ингилаб

Антагонист чәмијјәтләрин бүтүн инкишаф тарихи боју **синифләр арасында мүбаризә** кетмишдир. Синфи мүбаризә антагонист чәмијјәтләрин инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәси, мүһүм ганунудур. Индијәдәк олан тарих синифләр мүбари-

зәсинин тарихи олмушдур: диалектик материалист сосиал фәл-
сәфәјә көрә "азад инсанла гул, патриси илә плебеј, мүлкә-
дарла тәһкимли, уста илә шакирд, мүхтәсәр, залымла мәзлум
арасында әбәди бир антагонизм олмуш, онлар каһ кизли, каһ
да ачыг шәкилдә даим бир-бирилә мүбаризә апармышлар". Бу
мүбаризә кедишиндә ичтимаи-игтисади формасијалар дәјиш-
миш, бири дикәри илә әвәз олунмуш, мүбаризәјә гошулмуш
синифләрдән бири ја да бир нечәси сырадан чыхмыш, онлары
јенилəри әвәз етмишдир. Бу јолла тарих ирәлиләмишдир.

Тарихдә синфи мүбаризәнин үч формасы олмушдур: игтисади, идеолоҝи вә сијаси мүбаризә формалары. **Игтисади мүбаризә** синфи мүбаризәнин биринҹи формасыдыр. Бу, әмәк вә иш шəраитини јахшылашдырмаг, игтисади мәнафеләри уғрунда кечирмәк, мадди тәләбләр (маашын артырылмасы, мәизил, јашајыш васитәләри, иш күнүнүн гысалдылмасы вә с.) уғрунда олан мүбаризәдир. **Идеоложи мүбаризә** – идеjалар, әгидәләр, дүнјакөрүшләрин мүбаризәсидир. Бир-бириндә зидд сосиал-игтисади, мә'нәви вә сијаси мәнафеләри олан синифләрин, идеолокијаларын мүбаризәсидир. **Сијаси мүбаризә** – фәһлә синфинин сијаси һакимиjјәти әлә алмасы уғрунда мүбаризәсидир, синфи мүбаризәнин јекуну вә әсас формасыдыр.

Һәр бир сосиал инкилабын, һәр чүр синфи-сијаси мүбаризәнин әсас мәсәләси һакимиjјәт мәсәләсидир.

Синфи мүбаризә мәсәләсиндә ардычыл инкилабчы вә либерал анлајышларын бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Синфи мүбаризәни гәбул етмәк һәлә там инкилабчы олмаг демәк дејилдир. Инкилабы мәна одур ки, синфи мүбаризәни һакимиjјәтин деврилмәсинәдәк, јени инкилабчы гүввәләрин гәләбәси вә һакимиjјәтинин гурулмасынадәк давам етдирир. Либераллар исә сөздә сијаси мүбаризәни гәбул етсәләр дә, ишдә мүбаризә һаким синфин һакимиjјәтинә тохундугда инкилабы атыб гачыр, ону сон гәләбәjәдәк давам етдирмирләр.

К.Маркс 1852-чи ил мартын 5-дә И.Вејдемејерә мәктубунда синифләр вә синфи мүбаризә һаггында тә'лимин марксист тәһлилини верәрәк гејд етмишдир ки; а) синифләрин мөвчуд олмасы анчаг истеһсал инкишафындакы мүәjjән тарихи мәрһәләләрлә әлагәдардыр; б) синфи мүбаризә һөкмән пролетариат диктатурасына доғру апарыр; в) бу диктатуранын өзү, бүтүн синифләрин мәһв едилмәсинә вә синифсиз чәмиjjәтә доғру jалныз бир кечиддир.

Сосиал ингилаб исә синфи мүбаризәнин әң јүксәк ифадәси, чәмиjjәт инкишафында кejфиjjәт сычрajышыдыр. Сосиал ингилаб елә тарихи-ичтимаи һадисәдир ки, онун баш вермәси нәтичәсиндә кejфиjjәт сычрajышы мejдана чыхыр, бир ичтимаи-игтисади формасија дикәри илә, даһа мүтәрәгги ичтимаи-игтисади формасија илә әвәз олунур.

Сосиал ингилабын характери онун гаршысына гојдугу мәгсәдилә мүәjjән олунур. Әкәр сосиал ингилаб феодал үсул идарәсинин, феодал аристократијасынын һакимиjjәтини дағыдыб буржуазијаны сијаси һакимиjjәтә кәтирмәји гаршысына мәгсәд гојубса, о, **буржуа ингилабыдыр**. 1789-чу ил Бөjүк Франса ингилабы буржуа ингилабына классик нүмунәдир. Сосиал ингилаб феодал (вә ја буржуа) үсул идарәсини дағыдыб бүтөвлүкдә халг күтләләри гаршысына һәм дә демократик азадлыглар һәjата кечирмәк (8 саатлыг иш күнү, сөз, мәтбуат, вичдан азадлыглары, сечкили һакимиjjәт органлары jарадылмасы, дикәр демократик ислаһатлар кечирилмәси вә с.) мәгсәди гојмушса, о, **буржуа-демократик ингилабдыр**. 1905–1907-чи илләрдә Русијадакы ингилаб буржуа-демократик ингилабына классик нүмунәдир. Сосиал ингилаб гаршысына буржуа һакимиjjәтини девирмәк вә пролетариат диктатурасы гурмаг, зәһмәткеш күтләләри зүлм вә истисмардан хилас етмәк, үмумхалг дөвләти формалашдырмаг мәгсәди гојмушса, о, **сосиалист ингилабыдыр**.

Сосиал ингилабын һекемону вә һәрәкәтверичи гүввәләри исә орада иштирак едән рәһбәр гүввәләр вә апарычы күтлә илә мүәjjән олунур. Мәсәлән, сосиалист ингилабының рәһбәр гүввәси ингилабчы партија, һекемону исә фәһлә синфи, һәрәкәтверичи гүввәләри фәһләләр, пролетарлар, jохсул кәндлиләр, мәзлум милли гүввәләр, бүтүн истисмар олунан күтләләр олмалыдыр.

Һәр бир сосиал ингилабын баш вермәси үчүн онун **објектив игтисади әсасынын** олмасы вә **ингилаби шәраитин** jетишмәси зәруридир. Сосиал ингилабын објектив игтисади әсасыны мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы уjғунсузлуг вә зиддиjjәт, нәһајәт, онлар арасында мүнагишә, тоггушма тәшкил едир. Jухарыда да гејд етдиjимиз кими, истеһсал инкишафынын мүәjjән мәрһәләсиндә инсанларын ирадәсиндән асылы олмajараг мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри илә мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвиjjәси арасында уjғунсузлуг вә зиддиjjәт әмәлә кәлир. Истеһсалын ән дәjишкән, чевик үнсүрү олан мәһсулдар гүввәләр тәкмилә-

[illegible], јенилəшир. Бүтүн чəмиjəтин үмуми мəнафеjи тəлəб едир. Јени үдрəтли мəнсулдар гüввəлəр көнə истеhсал мүнасибəтлəри чərчивəсинə сығышмыр вə өзүнə үjғун јени истеhсал мүнасибəтлəри тəлəб едир. Көнə истеhсал мүнасибəтлəри мəнсулдар гüввəлəрин инкишафы амилиндən чыхыб, онун инкишафына мане олан башлыча амилə чеврилир. Онлар арасында мүнагишə (тоггушма) баш верир. Бу шəраитдə "тарихин локомотивləри" олан ичтимаи ингилаблар дəврү кəлиб чатыр.

Диалектик материализм империализм дəврүндə өлкəлəрин игтисади вə сиjаси чəhəтдəн гejри-бəрабəр инкишафы əсасында көстəрмишдир ки, ола биләр ки, сосиал ингилабын објектив игтисади əсасы мөвчуд олсун, лакин ингилаб баш вермəсин. Бунун үчүн ингилаби шəраитин jетишмəси тəлəб олунур. Ингилаби шəраит објектив вə субjектив илкин шəртлəрин мөвчудлуғундан ибарəтдир. Сосиал ингилабын **објектив илкин шəртлəри** бунлардыр: а) өлкəдə "үмуммилли бəhранын" jетишмəси. Бу о демəкдир ки, "jухарылар" hакимиjəти көнə гаjдаларла идарə етмəjи бачармыр, "jухарыларын бəhраны" баш верир. Ашағылар да бəhран кечирир, көнə гаjдаларла jашамағы бачармырлар; б) мəзлум күтлəлəрин мəшəггəт вə истисмарынын həддини ашмасы; в) бунунла əлагədар олараг, өлкədə ингилаби фəаллығын олдугча jүксəлмəси, мəзлум синифлəрин синфи мүбаризəсиниn кеииш вүс'ət алмасы.

Ингилаби шəраитии субjектив илкин шəртлəри исə: ингилабчы синфии шүурлулуғу вə фəаллығыныи əлдə едилмəси; ингилабда "өлүмə кетмəjə hазыр олмаг" тəсəввүрү вə психолокиjасынын мөвчудлуғу; ингилаба рəhбəрлик едə билəчəк ардычыл, мүбариз иартиjаныи мөвчуд олмасы; иигилабчы синфии мүттəфигləриниn, бүтүн jохсул күтлəлəрин мүбаризə үчүн hазыр олмасы вə с. ибарəтдир.

Лакин иигилабын објектив вə субjектив амилləринин мөвчудлуғу əсасында баш вермиш сосиал ингилабын гəлəбəси, həлəлик ингилабда гаршыjа гоjулан мəгсəдлəрə наил олунмасы демəк дejилдир. Бунун үчүн jенииин бүтүн саhəлəрдə (игтисади, сиjаси, сосиал, мə'нəви вə и.а.) гəлəбəсини тə'мин едəчəк ингилаби фəалиjjət лазымдыр. Белə фəалиjjət jохдурса, сосиал ингилаб галиб кəлсə дə, өз гаршысына гоjдуғу мəгсəдлəрə наил ола билмир, чидди тəhрифлəрə jол верилир. Мəсələн, Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабыиын гəлəбəсиндəн сонра, 73 ил мүддəтиндə ССРИ-дə сосиализм гуручулуғунун талеjи фикримизи там тəсдиг едир. Бу мүддəтдə сосиализм

гурулуғунда чидди тәһрифләрә вә сәнләрә јол верилмиш-дир: игтисади мүнасибәтләр сәһәсиндә јнзибати әмирлик ме-тодлары әсасында зоракылыг тәтбиг олунмуш. Һәгиги ичтимаи мүлкиҗҗәт формалары јарадылмасы принсипләринә ахырадәк әмәл олунмамышдыр. Шәхсиҗҗәтә пәрәстиш, волјунтаризм, дурғунлуг шәраитиндә идеоложи, мә'нәви, сосиал мүнасибәт-ләр системиндә дә тәһрифләрә јол верилмиш, сосиализм бар-гында нәзәриҗҗә чидди сурәтдә һәрмәтдән салынмыш вә бе-ләликлә, сосиализм деформасијаја уғрамышдыр. Сонракы јени-дәнгурма иросесиинн мејдана чыхардығы дәрин игтисади, сосиал-сијаси, мә'нәви зиддиҗҗәтләр, "бөһран вәзиҗҗәти" сосиа-лизмин дағылмасы илә нәтичәләнди. Ајры-ајры ресиубликаларда баш вермиш милли-азадлыг һәрәкатлары ССРИ-нин дағылмасы, милли суверен дөвләтләрин гурулмасыны објектив зәрури просесә чевирди.

3. Чәмиҗҗәтин сијаси мүнасибәтләри. Сијасәт вә дөвләт

Чәмиҗҗәт инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә зәрури олараг сијаси мүнасибәтләр мејдана чыхыр. Һәмин мүнасибәт-ләр синфи тә'сисатлар, сијаси тәшкилатлар, дөвләт органлары илә әһали груплары арасындакы мүнасибәтләри тәшкил едир, хүсуси сијаси идеја вә нәзәриҗҗәләрдә ифадә олунур. Сијасәт гәдим јунан дилиндә "politike" сөзүндән олуб, мә'насы "дөвлә-ти идарә етмәк сәнәти" демәкдир. Һәмин термин һазырда да сијасәт анлајышынын мәзмунуну мүәјјән мә'нада әкс етдирир.

Сијасәт – мүәјјән һаким синфин вә ја бүтөвлүкдә чә-миҗҗәтин мәнафеjинә уjғун шәкилдә, мүхтәлиф синиф вә со-сиал групларда бирләшмиш инсанларын, чәмиҗҗәтдә форма-лашмыш ичтимаи гурулушу вә сијаси мүтәшәккиллиjи горума-ға, тәкмилләшдирмәjә вә инкишаф етдирмәjә jөнәлдилмиш хүсуси нөв сијаси фәалиҗҗәтидир. Сијасәт күтләләрин дөвләт идарәчилиjиндә, онун формалары, вәзифәләри вә мәзмунунун мүәјјәи едилмәсиндә иштиракыны ифадә едән хүсуси фәалиј-јәтдир.

Һәр чүр фәалиҗҗәти сијасәт һесаб етмәк олмаз. Сијасәт әсасән һакимиҗҗәтә мүнасибәтдә мејдана чыхыр. Сијасәтдә ән мүһүм идеја дөвләт һакимиҗҗәтинин сахланмасы, онун фәалиј-јәти үчүн әлверишли шәраит јарадылмасы вә ја һәмин һаки-миҗҗәтин дәjишдирилмәси төләбидир. Антагонист чәмиҗҗәтләр-дә сијасәтин әсас мәгсәди дөвләт һакимиҗҗәти васитәсилә игтисади чәһәтдән күдрәтли олан һаким синфнн мәнафеjини

горумаг, онун сијаси һакимијјәтини дә тә'мин етмәкдир. Чә-миијјәтин игтисади мәнафеләри, нәтичәдә сијаси фәалијјәтин сосиал сәбәби кими чыхыш едир. Мәһз бу чәһәтинә көрә чох заман сијасәти игтисадијјатын тәмәркүзләшмиш ифадәси ад-ландырырлар. Сијаси һакимијјәт игтисади мүнасибәтләрин је-нидән гурулмасынын мүһүм амили кими чыхыш едир. Бу чәһәт исә сијасәтин вә сијаси мүнасибәтләрин нисби мүстәгиллијини дә ифадә едир. Лакин сијасәтин мүтләгә чеврилмәси, игтиса-дијјатын, сосиал-мәдәни тәрәггинин тамамилә она табе едил-мәси нәтичәсиндә практик фәалијјәтдә авантүризм вә волјун-таризм мејлләри баш вәрир. Сијасәт о заман күдрәтли идарә-етмә сәнәтинә чеврилир ки: а) о, елмин наилијјәтләринә исти-над етсин; б) јүксәк мә'нәви сәрвәтләрлә говушсун, онлара ју-ғун олсун, јүксәк һуманист мә'нәви идеалларла, бәшәри чәмиј-јәт нормалары илә сәсләшмәјән сијаси истигамәт һеч вахт ахырадәк һәјата кечирилә билмәз.

Сијаси фәалијјәтин структуруна ән кениш мә'нада ашаға-дакылар дахилдир: а) чәмијјәт инкишафынын мүәјјән конкрет мәрһәләсиндә гаршыја јахын (иракшик) вә перспектив (стратежи) мәгсәдләр гојмаг вә онлары һәлл етмәк бачарығы; б) гаршыја гојулмуш һәмин мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн сосиал күввәләри даһа сәмәрәли тәшкил етмәјин әлверишли методларыны, јолларыны, форма вә васитәләрини тапмаг бача-рығы; в) һәмин ики вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн сәриш-тәли кадрлар тәрбијә едиб јетишдирмәк, онларын фәалијјәтини һәмин мәгсәдләрә јөнәлтмәк.

Сијасәт вә ја сијаси фәалијјәт мүәјјән **сијаси һакимијјәт** мөвчуд олмадан һәјата кечирилә билмәз. Сијаси һакимијјәт сијаси фәалијјәти реаллашдыран мүәјјән ичраедичилик вә ганунверичилик органларынын мәчмусудур. Бураја, әсасән дөвләт апараты вә онун органлары, сијаси партијалар, һәмкар-лар иттифаглары, кәнчләр тәшкилатлары, мүхтәлиф ичтимаи вә јарадычылыг иттифаглары, дини тә'сисатлар вә и.а. дахил-дир. Бүтүн бунлар елә мөһкәм чулғашмыш механизмә чеври-лир ки, онун әсасында **сијаси режим** формалашыр вә һәр бир чәмијјәтдә сијаси һакимијјәт һәјата кечирилир.

Чәмијјәтин сијаси тәшкили вә мүнасибәтләри систе-миндә әсас рол **дөвләтә** мәхсусдур. Она көрә ки, чәмијјәтдә дөвләт бүтүн сосиал-синфи структуру әһатә етмәклә, бүтүн синиф вә тәбәгәләрдән ибарәт олан инсан групларынын мәнафејинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунур. Одур ки, чәмиј-

јәтдә дөвләт һаггында чох мүхтәлиф мөвгеләр вә рә'јләр формалашыр: бә'зиләри дөвләти Аллаһ ирадәси илә јаранмыш вә күтләләрин үзәринә тәзјиг јүкү кими дүшән мистик гүввә адландырыр; бә'зиләри дә ону инсанларын бүтүн дәрд, бәлаларынын мәнбәји сајырлар. Үчүнчү бир мөвгe исә, она халгын ирадәсини ифадә едәрәк бүтүн фираванлыг јарадан башлыча гүввә кими мүнасибәт бәсләјир. Чохлары күчлү дөвләт вә һакимијјәт тәләб етдији һалда, әксәр һалларда "мүтләг" демократијаја үстүнлүк верилир.

Диалектик сосиал фәлсәфә дөвләтә тарихи категорија кими бахараг ону инкишафда көтүрмүш, дөвләтин һансы шәраитдә мејдана көлдијини, тарихи инкишафыны вә өлүб-кетмәси шәраитинин ардычыллыгла тәһлилини вермишдир. Бу фәлсәфә ибтидаи ичмаиын сон дөврләриндә гәбилә тәшкилатынын тарихн тәкамүлүнү изләјәрәк белә нәтичәјә көлир ки, мәһсулдар гүввәләрин објектив инкишафы вә хүсуси мүлкијјәтин әмәлә көлмәси нәтичәсиндә гәбилә дахилиндә сосиал вә игтисади бәрабәрсизлик мејдана чыхыр. Мүхтәлиф синифләрин мүлкијјәтә вә истеһсал васитәләринә мүхтәлиф мүнасибәти формалашыр, сииифләр арасында мәнафе әкслији јараныр. Бу шәраитдә чәмијјәтдә "гајда-ганун јаратмаг" мәгсәдилә дөвләтин јаранмасы тарихи зәрурәт олур. Дөвләт синфи зиддијјәтләрин **барышмазлыгы** мәһсулу вә тәзаһүрүдүр. Синфи зиддијјәтләр һарада, нә заман вә иә дәрәчәдә објектив сурәтдә **барышдырыла билинмәзсә**, дөвләт дә орада, о заман вә о дәрәчәдә мејдана көлир.

Дөвләти гәбилә-тајфанын ичтимаи тәшкилиндән фәргләндирән **үч әсас әламәти** дә гејд етмәк олар. Дөвләтин һәмин әламәтләри бунлардыр: биринчиси, гәбилә-тајфа ичтимаи тәшкилиндә мөвчуд олан, билаваситә гәбилә үзвләринин силаһланмасы әвәзинә дөвләтдә **күтләви һакимијјәтин олмасы**; бу мәчбури дејилдир, мәһз күтләви һакимијјәтдир, әһали күтләсинин дејил, хүсуси адамлар зүмрәси тәрәфиндән һәјата кечирилән һакимијјәтдир; икинчиси, дөвләт тәшкили шәраитиндә һакимијјәт апаратыны, оиун орган вә тә'сисатларыны сахламаг үчүн, гәбилədә мөвчуд олмајан **верки** алынмасы; үчүнчүсү, гәбилә-тајфа ичтимаи тәшкилнндә мөвчуд олан ган гоһумлуғу әвәзиндә, дөвләтин **әразн бөлкүсүнә** малик олмасы.

Дөвләт һаггында диалектик тә'лими сахталашдырмаға чалышанлар, ћәмишә онун мәһз синфи, антагоиист характерини тәһриф етмәјә чалышмыш вә инди дә чалышырлар. Та-

тарихи фактларын тә'сири илә синфи зиддиjjәтләри вә синфи мүбаризәни гәбул етсә дә, хырда буржуазија дөвләтә чәмиjjәт дахилиндә "гаjда-гаиун jаратмаг" аләти кими бахмаг фикрини тәһриф едир, ону синфи мүбаризәни "барышдырмаг" васитәси кими мә'наландырырды.

Дөвләтин синфи барышмазлығын, кәскин синфи антагонизмин мәһсулу олдуғу һаггында идеjаны тәһлил едәрәк белә гәти нәтичәjә кәлмәк олур ки, антагоиист синифләри барышдырмаг мүмкүн олсаjды, дөвләт нә меjдана кәлә биләр, нә дә jашаjа биләрди, дөвләт – синфин һөкмранлыг органыдыр.

Һәр бир **дөвләтин ики әсас функсиjасы вардыр**: **дахили вә харичи.** Тәсәррүфат гуручулуғу, ганунвериjилик, нәзарәт, интизам, тәрбиjә вә с. вәзифәләрини һәjата кечирмәк дөвләтин дахили функсиjасыны, харичи дөвләтләрлә игтисади, сиjаси, һәрби, мәдәни вә с. әлагәләрини тәнзим едилмәси, өлкәнин бүтөвлүjүнүн горунмасы вә с. дөвләтин харичи функсиjасыны тәшкил едир.

Тарихдә мүхтәлиф чүр дөвләт **идарәчилиjи формалары** мөвчуд олмушдур, мәсәләи, гулдарлыг дөвләтинин идарәчилик формасы монархиjа (тәк һөкмдарын гejри-мәһдуд һакимиjjәти, имиератор, шаһ вә с.) вә республикадан (аристократик вә демократик республика: али һакимиjjәт органы мүәjjән мүддәтә сечилир) ибарәтдир. Феодализмдә әсас дөвләт идарәчилиjи формасы монархиjадыр. Капитализмдә исә дөвләт идарәчилиjинин мүхтәлиф формалары мөвчуддур: ресиублика, монархиjалы республика, парламентли республика вә с. сосиалист дөвләти идарәчилиjинии исә үч формасы мөвчуд олмушдур. Парис Коммунасы, советләр республикасы вә халг демократик ресиубликасы.

4. Демократик дөвләт гуручулуғу вә мүасирлик

Мүстәгиллик газанмыш һәр бир халг өз демократик дөвләтиии гурмадан милли азадлыг һәрәкатының наилиjjәтләрини горуjуб сахлаjа билмәз. Һәр һансы суверен өлкә өз игтисадиjjатыны jүксәлтмәк, сосиал-сиjаси вә мә'иәви ислаһатлары һәjата кечирмәк, әразн бүтөвлүjүнү горуjуб сахламаг үчүн күчлү демократик дөвләтә наил олмалыдыр. Бу, истиглалиjjәтини әлдә етмиш өлкәнин ән үмдә вәзифәсидир.

Мә'лумдур ки, өз суверенлиjиии е'лан етмиш Азәрбаjчан Республикасы да мөһтәрәм президент Һеjдәр Әлиjевин рәһбәрлиjи илә бу jолда илк аддымларыны атыр: мүстәгил

демократик дөвлөтин ганунверичн вө ичра hакимиjjөти органлары формалашдырылыр, дөвлөтин мүhүм атрибутлары олан орду jарадылыр, пул ислаhаты hөjата кечирилир. Инди Азөрбаjчанын өз дөвлөт байрағы, hимни вө керби вардыр. Демократик дөвлөт гуручулуғу 1918–1920-чи илларда мөвчуд олмуш Азөрбаjчан Демократик Республикасы ән'өнөлөринин бөрпасы jолу илө давам етдирилир.

Дүздүр, Азөрбаjчанда мүстөгил демократик дөвлөт гуручулуғу 10 илө jахын бир мүддөтдө Ермөиистаиын республикамыза гаршы өрази иддиалары өсасында апардығы ганлы фөлакөтлөр доғуран гөсбкарлыг мүhарибөси шөраитиндө hөjата кечирилир. Халгымыз jағы дүшмөнлө үз-үзө дажанмышдыр. Азөрбаjчанын бүтүн игтисади, мө'нөви, сиjаси, hөрби, интеллектуал потенсиалы мүhарнбөнин hөллиив jөнөлдилмишдир. Лакин, буна бахмажараг игтисади вө сосиал-сиjаси сahөлөрдө, демократик дөвлөт гуручулуғунда илк аддымлар атылмыш, мүхтөлиф мүлкиjjөт формаларыиы, өзөллөшмөиин, дөвлөт верки сиjасөтинин, малиjjөлөшдирмөиин, харичи өлагөлөрии вө и.а. низама салынмасы вө реаллашдырылмасы үчүн мүhүм дөвлөт ганунлары гөбул едилмишдир.

Чөмиjjөтин демократик дөвлөт гуручулуғу илө ирөлилөмөсинин тө'мин едилмөси үчүи исө демократиjанын мөзмуну вө маhиjjөти бүтүн чаларлары илө дөриндөи дөрк едилмөли, демократик нөзөри идеjа вө бахышлар өсасында шөхсиjjөтдө демократик өгидө формалашмалы вө бүтөв өлкө мигjасында демократик приисипларин реаллашмасы үчүн фөалиjjөт механизми jарадылмалыдыр. Бүтөвлүкдө демократиjанын маhиjjөтини төшкил едөн, демократик дөвлөт гуручулуғунда hөjата кечирилмөси зөрури олаи башлыча приисип вө төлөбляри белө груплашдырмаг олар: а) чөмиjjөт мигjасында чохлуғун hакимиjjөтинии бөргөрар олмасы, чохлуғун гөбул етдиjи ганун вө гөрарларын hөjата кечирилмөсинин hамынын вө hөр көсин борчу вө вөзифөси кими гөбул едилмөси; б) чөмиjjөтдө ганунун алилиjи принсипинө hамынын гөт'и өмөл етмөси, ганунун алилиjинин hөjата кечирилмөсинө реал мадди, сосиал-сиjаси вө мө'иөви тө'минат верилмөси, бу өсасда hүгуги дөвлөт формалашдырылмасы; в) милли, дини, сиjаси вө и.а. мөнсубиjjөтиндөн асылы олмажараг вөтөндашларын там сиjаси, hүгуги вө мө'нөви азадлыгларына вө hүгуг бөрабөрликлөринө тө'минат верилмөси; г) миллөтлөрарасы етник вө дини өдавөт, аjрысечкилик hалларына jол верилмөмөси, халгларын hөгиги дост-

луғу вә әмәкдашлыг мүнасибәтләринии гәрарлашмасы үчүн тә'минат верилмәси; д) сијаси дөвләт гурулушу системиндә ашағыдан јухарыја бүтүн ганунверичилик вә ичраедичилик һакимијјәти органларынын мүәјјән мүддәт дахилиндә сечкили олмасынын тә'мин едилмәси, рәһбәрләрии вә дөвләт органларыныи сечичиләр гаршысында һесабат вермәси, халг гаршысында там мәс'улијјәт дашымасы; е) конститусијаныи вә она үјғун гәбул едилмиш ганунларын тохунулмазлығынын там тә'мин едилмәси; ж) ичтимаи-сијаси вә мә'нәви фәалијјәтдә чохпартијалылыға, фикир плүрализмиинә, рә'ј вә мөвгеләрин мүхтәлифлијиинә кениш мејдан верилмәклә үмуммилли мәнафе әсасында бүтүн ичтимаи бирлик вә һәрәкатларын, ичтимаи тәшкилат вә сијаси партијаларыи һәмрә'јлији, јекдиллији үчүн максимум тә'миат верилмәси; чәмијјәтин вә милләтин үмуми мәнафејинин фәрди, шәхси вә груп мәиафејиндән үстүн тутулмасы; з) сосиал-сијаси вә мә'нәви фәалијјәтдә бејнәлмиләлчнликлә миллилик, милли дәјәрләрлә бәшәри сәрвәтләр, милли тарихи ән'әиәләрлә мүасирлик, үмуми демократик принсипләрлә милли идарәчилик ән'әнәләриинин үзви вәһдәтдә һәјата кечирилмәси; к) гоншу дөвләт вә милләтләрлә, бүтүн харичи өлкә вә халгларла гоншулуг вә әмәкдашлыг едилмәси; һеч бир дөвләтә гаршы әразн иддиаларыиын ирәли сүрүлмәмәси; өз әразисинин бүтөвлүјүнүн горујуб сахланмасы үчүн үмуми мәиафе әсасында өлкәдә милләтдахили вә милләтләрарасы һәмрә'јлијии вә бирлијин тә'мин едилмәси, етник групларын, хырда халгларын һүгуг, азадлыг вә бәрабәрликләринин тә'мин едилмәси, онларын милли-мәдәни мухтариjjәт һүгугларынын горунуб һәјата кечирилмәси вә с.

XVI Ф Ә С И Л

ЧӘМИЈЈӘТИН ЊӘРӘКӘТВЕРИЧИ ГҮВВӘЛӘРИ: ХАЛГ ВӘ ШӘХСИЈЈӘТ

1. Шәхсијјәт анлајышы. Шәхсијјәт вә чәмијјәтин гаршылыглы мүнасибәти

Бүтөвлүкдә чәмијјәтин субјекти әһалидир, халг күтләләридир. Мүәјјән тарихи иикишаф мәрһәләсиндә ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләрә кирән инсанларын фәалијјәти олмадан чәмијјәт нә мөвчуд ола, иә дә инкишаф едә билмәз. Демәли, чәмијјәтии мөвчудлуғу вә иикишафыныи әсас шәрти әһа-

линин, халг күтлələринин əмək-истеһсал, сосиал-сијаси вə мə'иəви фəалијјətидир. Мəһз көркəмли шəхсијјətлəрин истигамətвериҹи рəһбəрлији илə халг күтлələриниң маддi истеһсал вə сосиал-сијаси ингилабн мүбаризə фəалијјəти ҹəмијјətин, тарихи просесин һəрəкətвериҹи күввələрини тəшкил едир.

Шəхсијјət – ичтимаиләшмиш, сосиал мүиасибətлəрə кирən, инкишаф етмиш инсандыр. "Шəхсијјət" анлајышы үчүн башлыча ҹəһət биоложи, психо-физиоложи дејил, сосиал маһијјətдир. Буна көрə дə диалектик материалист сосиал фəлсəфə "Шəхсијјət нədир?" суалына **"Ичтимаи мүнасибətлəрин дашыјычысы олан инсан", "сосиал мүиасибətлəрин мəҹмусу олан инсан", "сосиаллашмыш инсаи"** кими ҹаваблар верир.

"Шəхсијјət" анлајышына һəм биркəјашајыш, һəм дə елми категорија кими бахылмалыдыр. Бу анлајыш: 1) сөзүн ән кениш мə'насына, ичтимаи мүиасибətлəрин вə шүурлу фəалијјətин дашыјычысы олан субјекти, мүəјјəн шəхси вə ја фəрди инсаны билдирмək үчүн ишлədилир; 2) бу вə ја дикəр ҹəмијјətə вə ја бирлијə мəхсус олаи үзвү, инсби сабит сосиал əһəмијјətли ҹəһətləри илə фəргләнən фəрди билдирир. Һəр ики мə'иада бу анлајыш "инсанын бүтөвлүјүнү", "бүтөв инсаны" (лат. "persona") вə ја сосиал-психоложи симасы олан шəхсијјəти (лат. "personalitas") ифадə етмək үчүн ишлədилир[1].

"Шəхсијјət" анлајышы гədим јунан театрларында əввəллəр актјорларын кејиндикləри маскаја верилмиш ад олмушдур. Соиралар исə актјорларыи ифа етдикləри роллара вə онларын өзləринə "personans" дејилмишдир. Нəһајət, "шəхсијјət" анлајышы илə инсанын ҹəмијјətдə ојнадығы рол, онун сосиал мөвгеји, мə'иəви-психоложи сəҹијјəси, фəрди "мənлији" вə с. ифадə едилмишдир.

Һазырда фəлсəфədə **шəхсијјət һаггында ики үмумиләшмиш консепсија мөвҹуддур**: шəхсијјət инсаның функсионал сəҹијјəсидир вə шəхсијјət инсаиын маһијјət сəҹијјəсидир. Биринҹи инсанын ҹəмијјətдə ојнадығы ролу, һəјата кечирдији ичтимаи функсијалары ифадə едир, бурада дахили маһијјət, инсанын "өз мə'нəви дүнјасы" дејил, заһири фəалијјət ön плана чəкилир; икиичи исə инсанын дахили мə'нəви иотенсиалыиы, характер вə ирадəсини, мənлик шүурүну,

[1] Философский энциклопедический словарь. М., 1983, сəһ. 314.

мә'нәвиjjатыны ифадә едир. Һәр ики консепсија бәһдәтдә көтүрүлмәли, шәхсиjjәтә сосиал мүиасибәтләри фәрдиләшмиш шәкилдә ифадә едән, керчәклиjи дәjишдирмәк фәалиjjәти, мә'нәви-естетик иормалар, һүгуг вә вәзифәләрин өзүнәмәхсус биркә дашыjычысы кими бахылмалыдыр.

Шәхсиjjәтә мүнасибәтдә һәр ики консепсијаны бәһдәт чалында көтүрән мүасир философларын чоху, дүзкүн олараг, белә һесаб едирләр ки, "Шәхсиjjәт" – ону тәшкил едән үч чәһәтин мәчмусудур: биокенетик габилиjjәт (имкан), сосиал милләрин тә'сири (мүһит, шәраит, нормалар, тәнзимедичиләр) вә онун психо-сосиал нүвәси – "мән"и[1]. Мәһз бу әсасда шәхсиjjәтин психик характери, фәалиjjәт истигамәти, тәләбат вә мәиафеjи, әгидә вә дүнjакөрүшү формалашыр, инкишаф едир. Бунлар да һәмчинин шәхсиjjәтин сосиал һиссләринин – шәхси ләjагәт, борч, вичдан, мә'нәви-естетик принсипләр вә с. формалашмасы үчүн зәмин һазырлаjыр. Бүтүн бу психо-сосиал просесләр исә шәхсиjjәтин мәнлик шүуру вә дүнjакөрүшүнү тәнзимләjир вә истигамәтләндирир.

Лакин фәлсәфә тарихиндә инсана, хүсусилә "сосиал маһиjjәтли инсана" – шәхсиjjәтә, онунла бағлы олаи суаллара мүхтәлиф мөвгеләрдән мүнасибәт мөвчуд олмушдур. Һәмин мөвгеләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, онлар бир нөгтәдә чумиләшир, ваһидләширдиләр: бүтүи бу бахышлар шәхсиjjәтин әсас ме'jары олан "ичтимаиләшмиш инсан", "сосиал мүнасибәтләрин мәчмусу олан инсан" бахышыны ја гисмән, ја да там инкар едир, гәбул етмирдиләр. Ән jахшы һалда шәхсиjjәтә "фәрди варлыг", "биофизиоложи фәрд" вә с. кими бахырдылар. Шәхсиjjәт үчүн әсас чәһәти тәбии, фәрди, фитри, биоложи кеjфиjjәтләрдә ахтарырдылар.

Шәхсиjjәтин фәлсәфи проблеми – инсан, ону әһатә едән дүнjада нә кими вә нечә jер тутур? Онун әтраф аләмә вә өзүнә мүнасибәти нечәдир? О өзүнү вә дүнjаны дәрк едә вә она фәал тә'сир едә биләрми? Инсанын өзүнүдәркетмәси вә "мәнлик шүуру" сәвиjjәси нечәдир? Онун азад ирадәси вардырмы? вә с. кими мүрәккәб суаллара елми-фәлсәфи чаваб вермәji тәләб едир.

Гәдим jунан фәлсәфәсиндә Сократын инсана мүрачиәтлә дедиji "Өзүнү дәрк ет!" идеjасы илә шәхсиjjәтин фәлсәфи тәһлилинин әсаслары гоjулмушдур. Аристотел шәхсиjjәти

[1] *А.Г.Спиркин.* Основы философии. М., 1988, сәһ. 462.

"ичтимаиләшмиш варлыг" кими сәчиҗәләндирмишдир. Антик фәлсәфәдә шәхсиҗәтә "гејри-мадди руһун синоними" кими дә мүиасибәт бәсләнилмиш, шәхсиҗәтин тале илә мүәҗҗәнләшмәси фикри дә мөвчуд олмушдур. Даһа сонралар, хүсусилә орта әсрләрдә шүурлу инсана – шәхсиҗәтә руһ вә бәдәнин гаршылыглы тә'сири мәһсулу кими бахылмышдыр. Августин онларын бир-биринә әкс олмасы илә инсана тә'сирини, Фома Аквински исә онларын вәһдәтдә инсана тә'сирини нграр едир, шәхсиҗәти һәмин просесин мәһсулу сајырды.

Јени дөвр, XVII әср вә маарифчилик фәлсәфәсиндә шәхсиҗәтин әсасына зәка, мә'нәви маһиҗәт гојулурду; бир чәһәтдән расионал башланғыча үстүнлүк верилирдисә, дикәр чәһәтдән иррасионализм мөвгеји тәблиғ олунурду. Бунлар исә инсана дуалист мүнасибәтдән ирәли кәлир. Бу дөвр фәлсәфәсиндә чох вахт инсанын өзү-өзүнә мүнасибәти, өзүнү дәркетмәси өн плана чәкилир, шәхсиҗәт "мән"лә ејниләшдирилирди. Алман классик фәлсәфәсиндә, хүсусилә Канта көрә инсан өзүнүдәркетмәси, "мәнлик шүуру" ифадәсиндә шәхсиҗәтә чеврилир: бу јолда инсан өзүнү башга чанлылардан фәргләндирир, өз "мән"ини јарадараг ону мә'нәви ганунлара табе едир.

XIX әср фәлсәфәсиндә дә шәхсиҗтин әсасына мә'нәви башланғыч гојулур. Лакин бурада ирәлијә мүәҗҗән аддым атылыр: инсанын шәхсиҗәт кими формалашмасы үчүн онун керчәклик һадисәләриндә маддиләшмәси, чәмиҗәтдән кечәрәк, чәмиҗәт васитәсилә бүтүн каинатла әлагәләнмәси тәләб олунур. Шәхсиҗәтин формалашмасы үчүн онун өзүиүдәркетмә шүуруна јиҗәләнмәси, она зәка, ирадә, характер, емосија, әмәк, үисиҗәт вә с. кими сосиал-мә'нәви кејфиҗәтләрини мәчмусу кими јанашылмасы зәруридир.

Алман классик фәлсәфәсиндә, хүсусилә Фихте вә Фејербах шәхсиҗәтә сосиал маһиҗәт вермәјә чалышмышлар. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, чәмиҗәтдән тәчрид олунмуш, мүәҗҗән әлагә вә үнсиҗәтә кирмәјән инсан, фәрд мөвчуд ола билмәз. Инсанын маһиҗәти, анчаг онун башга адамларла сосиал әлагә вә мүнасибәтләриндә ашкар олур. Анчаг белә мүнасибәтләрдә "инсан инсан олур", јә'ни шәхсиҗәт кими чыхыш едир[1].

Мүасир фрејдизмә көрә, шәхсиҗәтии психик структуру "үч мәрһәләлидир". Фрејдә көрә "әсас мәрһәлә", илкин

[1] *Л.Фејербах.* Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 190, 617-618.

башланғыч, ән гүдрәтли "О"-дур. Бу елә исихик вәзиjjәтдир ки, шүур сәрһәддиндән кәнардадыр, шүурун да мәибәjидир. Бураjа биоложи импулслар, еһтираслар, гejри-шүури емосиjалар вә с. аиддир. Бу гejри-шүури әсас үзәриндә шүурлу мәрһәлә jүксәлир – бу "мән"дир. Нәһаjәт, үчүнчү мәрһәлә – "мән"дән jүксәкдә дуран" иисан руһу" мәрһәләси кәлир. Илк әсас исә психик олан "ондан ибарәтдир ки, о, да инсанын бүтүн исихик фәалиjjәтини мүәjjәи едир, онун һиссләрини, е'тиразларыны, чәһдләрини, һәрәкәтләрини идарә едир, демәли Фрejд шәхсиjjәтин сосиал маһиjjәтиниин мәнбәjини субjектив идеализм мөвгejиндән һәлл едирди, психик олана истинад едирди.

Шәхсиjjәтлә чәмиjjәтин гаршылыглы мүнасибәтләри тарихән ашағыдакы формаларда олмушдур: 1) Онлар арасында **шәхси асылылыг мүнасибәтләри**. Бу форма капитализмәгәдәрки бүтүн формасиjалар (ибтидаи иҷма, гулдарлыг, феодализм) үчүн хасдыр. Ибтидаи чәмиjjәтдә шәхси асылылыг ән'әнәви, jашајыш тәрзи гајдаларына уjғун формалашмыш, истисмара әсасланмырды. Гулдарлыг вә феодализмдә исә шәхси асылылыг истисмара әсасланмыш, инсан истеһсалдан, чәмиjjәтдәи там асылы шәклә салынмышдыр; 2) **мадди-әшjави асылылыг мүнасибәтләри**. Капитализмдә шәхси асылылыг ганун үзрә арадан галхыр, ганунла һамынын һүгуг бәрабәрлиjи, сөз, мәтбуат, сечмәк азадлығы е'лаи олунур. Инсанын гejри-игтисади асылылығы ләғв олунур. Лакин шәхс игтисади-әшjави чәһәтдән асылы вәзиjjәтә дүшүр. Һәр шеjин әмтәә олдуғу, сатылыб-сатылдығы шәраитдә башга чүр дә ола билмәз; 3) **фәрдиjjәт азадлығы мүнасибәтләри**. Сосиализм чәмиjjәтиндә коллективчи шәхсиjjәт тиии формалашмалыдыр. Коллектив мөвчудлуг һеч дә фәрдилиjи, шәхси өзүнәмәхсуслуғу арадан галдырмыр, шәхси вә иҷтимаи мәнафе аһәнкдар сүрәтдә әлагәләндирилмәлидир, шәхси тәшәббүскарлыг, сосиал фәаллыг мадди вә мә'нәви чәһәтдән стимуллашдырылмалыдыр. Шәхсиjjәт коллектив ичәрисиндә әриjиб итмир, фәрдилик өз рәнкарәнклиjиии, зәнкинлиjини сахлаjыр. Лакин бизим өлкәмиздә сосиализм шәраитиндә шәхсиjjәтин әлагәсинин гиjмәтләндирилмәсинин һуманист өлчүләри шәхсиjjәтә пәрәстиш, дурғунлуг илләриндә инзибати-амирлик үсул-идарәчилиjи методлары әсасында позулмуш, бу саһәдә сосиализм принсипләри деформасиjаjа уғрамыш, Сталин реирессиjасы үзрә бир чох көркәмли шәхсиjjәтләрә диван тутулмушдур. Бу

hal 30–40-cы илларда Азәрбајчанда daha дәhшәтли шәкил алмышдыр.

2. Тарихи просесдә халг күтләләри вә көркәмли шәхсиjjәтләрин ролу

Материалист сосиал фәлсәфәнии нүмајәндәләри вә бир сыра мүтәрәгги фикирли башга нәзәриjjәчиләр белә hесаб едирләр ки, мәhз халг күтләләринии әмәк фәалиjjәти олмасајды, мадди вә мә'нәви ие'мәтләри истеhсал етмәсәjдиләр чәмиjjәт иә jарана, нә дә иикишаф едә билмәзди. Диалектик материалист фәлсәфә халг күтләләри дедикдә, hәмишә зәhмәткешләри – антагонист синфи чәмиjjәтләрдә истисмар олунан күтләләри нәзәрдә тутур. Халг күтләләриинин әмәк фәалиjjәти олмасајды онлар истеhсалы аз мүддәтә белә дајандырсајдылар, бәшәриjjәт мәhв олуб кедәрди. Амма буну белә баша дүшмәк лазым дејилдир ки, тарихи просесдә **көркәмли шәхсләрин hеч бир ролу jохдур. Әксинә, онларын бөjүк ролу вардыр.** Бу рол ондан ибарәтдир ки, көркәмли шәхсиjjәт тарихи просесин зәрури әлагәләрини вә ганунаујғун кедишини дүзкүн дәрк етсии, күтләләрии фәалиjjәтини hәмин мүтәрәгги истигамәтә jөнәлтсии вә онлары мәгсәдәујғун идарә етмәји бачарсын. Халг күтләләри вә шәхсиjjәтин гаршылыглы фәалиjjәти чәмиjjәт инкишафынын hәрәкәтвериҹи гүввәсидир.

Шәхсиjjәтии jетишмәсииии башлыча амили ичтимаи мүhит, онун мүхтәлиф сосиал әлагә вә мүнасибәтләридир. Мәhз ичтимаи-тарихи шәраит, сосиал мүhит шәхсиjjәти формалашдырыр. Одур ки, шәхсиjjәт тарихи просесә мүсбәт вә мәнфи тә'сир етсә дә, ону jарада билмәз. Тарихии hәгиги jарадычысы халг күтләләридир.

Нәjә көрә халг күтләләри тарихин jарадычысы hесаб олунур?

Бурада ашағыдакы үч амилә әсасланылмышдыр:

биринчиси, она көрә ки, jухарыда да гејд олундуғу кими, мәhз зәhмәткеш халг күтләләринин фәалиjjәти илә **мадди ие'мәтләр истеhсал олунур**: jемәк, кејмәк, мәнзил вә дикәр jашајыш васитәләри әлдә едилир. Бунлар исә чәмиjjәт инкишафынын башлыча амилидир;

икинчиси, оиа көрә ки, мәhз **зәhмәткеш халг күтләләриинин фәалиjjәти илә ичтимаи тарихи hадисәләр jараныр, инкишаф едир.** Халг күтләләринин фәал иштиракы олмадан hеч

бир сосиал-тарихи һадисә баш верә билмәз. Мәсәлән, халг күтләләринин иштиракы олмадан һеч бир ингилаб, ислаһат, сјан, нүмајиш, мүһарибә, јарыш, тә'тил, митинг вә и.а. ким тарихи һадисә ағласығмаздыр. Тәсәввүр едәк ки, мүһарибәдир, орду јохдур, анчаг сәркәрдәләр вардыр. Тәкчә бир нечә сәркәрдәнин олмасы, лакин бөјүк күтлә олан ордунун олмамасы исә о демәкдир ки, тарихи һадисә олан мүһарибә төрәјә билмәз, чүики онун әсас һәрәкәтверичи күввәси јохдур. Ингилабчы халг күтләләри јетишмәдән, тәкчә бир нечә рәһбәрии олмасы шәраитиндә "тарихин локомотивләри олан" сосиал ингилаб баш верә билмәз;

үчүнчүсү, она көрә ки, мәһз зәһмәткеш халг күтләләринии фәалијјәти, јарадычылығы **мә'нәви мәдәнијјәтин, инчәсәнәтин, елмин вә с. мәнбәјидир**. Халгын јарадычылығы, онун фолклору, халг тәбабәти, тәбиәт һаггында биликләр тибб елминин, биолокијанын, бәдии әдәбијјатын, инчәсәнәтин мәнбәји, әсасыдыр. Бу чәһәт мусиги саһәсиндә өзүнү там ајдынлығы илә көстәрир: халгымызын муғамлары, ашыг мусигиси, ојун һавалары, рәгсләри, иәғмәләри вә с. Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтиинин әсасыны тәшкил едир.

Лакин халг күтләләриинин мадди, сосиал-сијасн вә мә'нәви фәалијјәти о заман бөјүк наилијјәт газаныр ки, она **көркәмли шәхсијјәтләр**, рәһбәрләр дүзкүн истигамәт верир.

Елмин, мәдәниијјәтин, сосиал-сијаси һәјатын бүтүн саһәләриндә чох бөјүк шәхсијјәтләр јетишмишдир. О шәхсијјәт бөјүк вә көркәмлидир ки: о, а) башгаларындан фәргли јүксәк идраки, мә'нәви, физики, иради, јарадычы вә с. кејфијјәтләрә маликдир, тәшәббүскардыр, чәсарәтлидир; б) тарихи просесин објектив, мүтәрәгги кедишиии баша дүшүр, чәмијјәт инкишафыны шәртләндирән зәрури ганунаујғунлуғу дәрк едир вә күтләләрии фәалијјәтини һәмин истигамәтә јөнәлдир; в) чәмијјәт гаршысында дуран тәләбаты дүзкүн дәрк едир, ичтимаи просеси сосиал әдаләтә, хејирхаһлыға доғру јөнәлдир; г) габагчыл, мүтәрәгги синифләрин, халг күтләләриннн мәнафејинә хидмәт едир; д) мәһз бунлара көрә халг күтләләри онлара инаныр, е'тимад көстәрир, јардым едир вә онларын архасынча кедир.

Бу вә ја дикәр көркәмли шәхсијјәт мүәјјән зәрури шәраит олдугда мејдана чыхыр. Мәсәлән, XIX әсрин 30–40-чы илләриндә Авропа өлкәләриндә тарихи шәраит фәһлә синфини ингилабчы синиф кими мејдана атмыш, ингилаби

пролетар һәрәкаты үчүн зәмин јаратмышды. Бу шәраит, сосиалист ингилаби нәзәриҹәчиләри вә ингилаби һәрәкатын лидерләри кими көркәмли шәхсиҹәтләрин мејдана чыхмасыны да зәрури едирди. Лакин һәмин шәраитдә көркәмли шәхсиҹәтләрин башгалары дејил, мәһз һәмин шәхсләр олмасы халис тәсадүфи сәчиҹә дашыјыр.

Ф.Енкелс 25 јанвар 1894-чү илдә В.Боргиуса јаздығы мәктубунда һәмин ганунаујғунлугдан кениш бәһс едәрәк јазмышдыр ки, инсанлар өзләри өз тарихләрини јарадырлар... Бүтүн чәмиҹәтдә зәрурәт һөкм сүрүр, бу зәрурәтин әлавәси вә тәзаһүр формасы **тәсадүфдүр**. Бурада бүтүн тәсадүфләр арасындан өзүнә јол ачан зәрурәт сои иәтичәдә јенә дә игтисади зәрурәтдир. Биз бурада бөјүк сима адланан адамлар мәсәләсинә көлиб чыхырыг. Мәһз филан бөјүк симанын мүәҹјән өлкәдә, мүәҹјән заманда мејдана чыхмасы һалы, әлбәттә, халис бир тәсадүфдүр. Лакин бу адам кәиар едилсә, онда онун әвәзинә башга бирисинә тәләб мејдана чыхыр вә белә әвәз тапылыр... "Мүһарибә иәтичәсиндә тагәтдән дүшмүш Франса республикасына лазым олан һәрби диктатору мәһз корсикалы Наполеои олмасы бир тәсадүф иди. Лакин Наполеон олмасајды белә, онун ролуну башга бири ифадә едәрди...Тарихин материалистчәсинә анлашылмасыны Маркс кәшф етмишсә дә, ... иш буна доғру кедирди. Һәмин анлашылманын Морган тәрәфиндән дә кәшф едилмәсн исә көстәрир ки, бунун вахты јетишмишди вә бу кәшф көрәк едиләјди".

Лакин диалектик материализм фәлсәфәси тарихдә көркәмли шәхсиҹәтләрин ролуну гәбул етсә дә, **шәхсиҹәтә пәрәстиши** рәдд едир, писләјир. Шәхсиҹәтә пәрәстиш – көркәмли шәхсиҹәт гаршысында кор-коранә итаәт етмәкдир, она гејри-ади, шиширдилмиш габилиҹәт истинад етмәк, чәмиҹәтдә әлдә едилән һәр шеји онун адына бағламаг, онун јарадычылығы мәһсулу һесаб етмәкдир. Шәхсиҹәтә пәрәстиш рәһбәр хадимләрә тарихин јарадычысы кими мүнасибәт бәсләмәкдир. Шәхсиҹәтә пәрәстиш һуманист идеолокиҹаја зиддир. Чүнки мәһз шәхсиҹәтә пәрәстиш халгын ролуну, коллектив рәһбәр органларын ролуну һечә ендирир. Өлкәмиздә узун илләр И.В.Сталинин шәхсиҹәтинә мәһз белә пәрәстиш олмуш, һәр шеј оиун ады илә бағланмыш, чохлу габагчыл мүтәрәгги шәхсиҹәтләр, ади инсанлар Сталин репрессијасыиын гурбаны олмушлар.

3. Шәхсиҹәт типләри: фәрд, фәрдилик, коллектив вә чәмиҹәт

Шәхсиҹәт – ичәрисиндә јашадығы тарихи дөврүн, ичтимаи-сијаси гурулушун, сосиал мүһитин мәһсулудур. Буна көрә дә о, үмумиҹәтлә шәхсиҹәт дејилдир, конкрет-тарихи сәчиҹә дашыјыр. Одур ки, **шәхсиҹәт типләри** анчаг мүәҹјән конкрет тарихи дөврүн, мәдәниҹәтин, мә'нәви тәрәгги вә дүнјакөрүшүн мәһсулудур: антик, орта әср, интибаһ, јени дөвр вә с. конкрет-тарихи чәмиҹәт типләринә ујғун шәхсиҹәтләр дә мөвчуд олмушдур. Демәли, һәр бир тарихи шәраит "өз шәхсиҹәтини" доғурур. Мәсәлән, XX әср шәхсиҹәти кејфијјәтчә, гәдим, орта әср, XVIII вә XIX әср шәхсиҹәтиндән әсаслы гајдада фәргләнир. Ичтимаи-игтисади формасијаларын дәјишмәси илә шәхсиҹәт типләри дә дәјишир. Лакин бир формасија дахилиндә сосиал мөвгејиндән, ичтимаи-сијаси мәнафе вә мәгсәдиндән асылы олараг шәхсиҹәт типләри дә фәргләнә билир: буржуа шәхсиҹәт типи вә фәһлә шәхсиҹәти.

Илкин шәхсиҹәт тини ибтидаи ичмада формалашмышдыр. Бурада шәхсиҹәт үчүн фәрдиликдән чох, үмумилик кејфијјәтләри: ән'әнәјә сәдагәт, ган гоһумлуғу, үмуми мә'нәви нормалар вә с. хас иди. Гулдарлыг вә феодализм чәмиҹәтиндә фәргли синфи, игтисади, сосиал мәнафеләрин, хүсуси мүлкиҹјәтин мөвчудлуғу шәраитиндә јени шәхсиҹәт типи мејдана чыхыр. Бурада шәхсиҹәтә бир тәрәфдән коллективчилик ән'әнәләри, дикәр тәрәфдән исә синфи мәндудлуг өз тә'сирини көстәрир. Шәхсиҹәтин мә'нәви аләми үчүн бу дөврдә тәкаллаһлылыг, тале, космосентризм, дини башланғыч вә с. идејалары хас иди.

Буржуа мүнасибәтләринин гәрарлашмасы илә "азад ирадәјә малик, өзүнү дүнјанын ағасы" һесаб едән јени шәхсиҹәт типи дә мејдана кәлди. Елм, зәка, ағыл, ирадә күчү, мүкүзарлыг, әмәксевәрлик, истедад шәхсиҹәтин әсас кејфијјәт көстәричиси олду. Синфи-хүсуси мүлкиҹјәтчилик шәраити буржуа чәмиҹәтиндә **фәрдиҹјәтчи шәхсиҹәт** типини дә мејдана кәтирди. Бу, өз "мән"и үчүн һәр шеји етмәјә һазыр олан, өз мөвчудлуғу вә рифаһы наминә өзүнә гаршы дуран, һәр шеји мәһв етмәјә һазыр олан шәхсиҹәтдир. Сосиализм шәраитиндә исә сосиал-игтисади әсасыны ичтиман мүлкиҹјәт тәшкил едән коллективчи шәхсиҹәт типи хасдыр. Лакин сосиалист шәхсиҹәт типинин формалашмасы просеси чидди чәтинликләрлә кетмиш, бу саһәдә ашағыда да гејд етдијимиз кими,

нәзәри мүддәаларын реаллашмасы үчүн лазыми мадди, сосиал-мә'нәви илкин шәраит јарадылмамышдыр. Одур ки, сосиалист шәхсијјәтинин мадди вә мә'нәви тәләбаты илә реал керчәклик арасында чидди ујғунсузлуг јаранмыш, онун мә'нәви аләминдә хүсуси мүлкијјәтчилик, милләтчилик, егоизм вә с. мејлләри күчләнмишдир...

Шәхсијјәтин ичтимаи маһијјәти инсанын өзүнүн сосиал-тарихи тәбиәтиндән ирәли кәлир. Инсан бүтөвлүкдә биоложи, психик вә сосиал өлчүләрин тәшкил етдији тамлыгдыр. Әввәлки фәсилдә дә гејд едилдији кими, биоложи чәһәт инсаиын варлығы үчүн илкин шәрт олан морфофизиоложи, кенетик, бејин-әсәб системи вә с. кими һадисә вә иросесләри ифадә едир. Психик чәһәт – инсанын дахили мә'нәви аләмини (шүур, ирадә, һәјәчан, әһвал-рүһијјә, јаддаш, характер, темперамент вә с.) әкс етдирир. Инсанда сосиал аспект онун башга адамларла гаршылыглы мүнасибәтләрини, сосиал әлагәләрини, ичтимаи мүһитдә кәсб етдији хассә вә кејфијјәтләрини әһатә едир. Бу аспектләрин үчү дә инсанда вәһдәт һалында тәзаһүр едир вә инсанын биопсихососиал маһијјәтини әкс етдирир. Демәли, илкин маһијјәт кими биоложи вә психо-мә'нәви варлыг олан инсан, шәхсијјәт сәвијјәсинә ујғун олараг ичтимаи варлыға, бәшәр тарихиинә вә мәдәнијјәтә мүрачиәт едир, сосиал мөвчудлуг сәчијјәси кәсб едир. Инсан шәхсијјәт олмагла ичтимаи маһијјәтә чеврилир. **Шәхсијјәт һәмишә ичтимаи инкишаф етмиш, сосиал мүнасибәтләрии дашыјычысына чеврилмиш нисандыр.** Шәхсијјәт фәрдии сосиаллашмасындан, онун ичтимаи фәалијјәтә вә үнсијјәтә кирмәси иросесиндәи јараныр. Шәхсијјәти истигамәтләндирән вә ону әтраф сосиал-тәбии мүһитлә бағлајан онун дүнјакөрүшүдүр, мә'нәви симасыдыр, ирадәси вә мә'нәвијјатыдыр. Бунлар шәхсијјәтин сосиал статусунда, онун сосиал фәаллығында чох мүһүм тә'сиретмә васитәләридир, онун "мән"инин формалашмасында башлыча сосиал-мә'нәви амилләрдир. Шәхсијјәт өзүндә үмуми вә вәһидләшдиричи чәһәтләрлә јанашы, фәрди оланы, анчаг өзүнәмәхсуслуғу вә тәкләнмәни дә бирләшдириб ифадә едир. Мәһз бу чәһәтләри илә үмуми сосиал мүһитдә јетишмиш шәхсијјәтләр бир-бириндән фәргләнир, ајрылыр, фәрд олурлар.

Шәхсијјәт олмаг, онун мә'нәви мәс'улијјәтини дашымаг олдугча чәтиндир. Шәхсијјәт, ән азы ашағыдакы мә'нәви кејфијјәтләрә малик олмалыдыр: а) сосиал фәаллыг, тәшәббүс-

карлыг, идраки јеткинлик, әхлаги сафлыгла јанашы мә'нәви камлыг, "өзүнәмәхсуслуг", фәрди "мәнлик"; б) фәрдилијин чохсаһәлилији, мәһдудлуғун олмамасы; в) башга чүр ола билмәмәк, анчаг "көрүндүјү кими олмаг"; г) өз һәрәкәтләринә нәзарәт вә һөкмранлыг етмәји бачармаг, "өзүнүн ағасы олмаг"; д) мүстәгиллијини һеч вахт итирмәмәк; е) сосиал-синфи һәјат принсипләринә сәдагәт, тутдуғу јолун дүзкүнлүјүнә инам; һәтта өлүмә кетсә белә, өз принсипләриндән дөнмәмәк; ж) ән садә бәшәри чағырышлары (вәтәни севмәк, инсанлара һөрмәт етмәк, доғручулуг вә с.) даим рәһбәр тутмаг; и) принсипиаллыг; к) мәнфи һалларла барышмазлыг вә с.

Инсан ичтимаи варлыгдыр, лакин о, ајры-ајры реал фәрдләрлә конкретләшир. Инсан фәрдлә, груп, синиф, коллективлә бағланыр; коллективлә чәмијјәтлә; чәмијјәт васитәси илә исә бүтөвлүкдә бәшәријјәтлә әлагәјә кирир, бағланыр. Одур ки, инсаи һәм фәрди-шәхси, һәм груп-синфи, һәм дә бәшәри мә'нәви-сијаси кејфијјәтләрин, дәјәрләрин дашыјычысына чеврилир. Бу мә'нада, чәмијјәтдә биркә фәалијјәтдә мөвчуд олан инсан, чәмијјәтин һәм објекти, һәм дә субјекти кими чыхыш едир. Лакин бу објект-субјект групларын, синиф, коллектив вә с. фәалијјәтиндә тәзаһүр едир.

Фәрд дә һәмишә ичтимаи мөвчудлугдур: јашадығы ичтимаи мүнасибәтләрин мәһсулудур. Фәрд сосиаллашараг шәхсијјәтә чеврилир. Лакин бу чәһәт фәрд-шәхсијјәт үчүн биоложи, психоложи чәһәтләрин әһәмијјәтини рәдд етмир. "Фәрд" анлајышы: а) јүксәк биоложи нөв олан "Homo sapiens"ин ајрыча бир нәфәрини, инсан нәслинин тәкчә көтүрүлән бир үзвүнү билдирмәк, бир адамы башгаларындан фәргләндирмәк үчүн; б) фәлсәфи мә'нада исә сосиал бирлијин ајрыча бир "атомуну", групунун, синфин, коллективин, чәмијјәтин вә с. фәрди бир үзвүнү, тәкчәни билдирмәк үчүн ишләдилир. Демәли, икинчи мә'нада фәрд "ичтимаиләшмиш", сосиал тәкдир. Һәмин тәкчә групун, коллективин бир үзвү кими, шәхсијјәтин формалашмасы амили кими чыхыш едир.

Демәли, мүтләг мә'нада ајрыча фәрд јохдур, "ичтимаиләшмиш", коллективин бир үзвү, тамын бир һиссәси кими сосиал фәрд вардыр. Фәрд чәмијјәт ичәрисиндә јашајыр. Дөвр, мәдәнијјәт, ичтимаи инкишафын хүсусијјәтләри вә с. фәрди дөврәнишдә тәзаһүр едир, шәхсијјәтин фәалијјәтиндә реаллашыр. Лакин бу сосиаллашмыш маһијјәт фәрди "мән"и, өзүнәмәхсуслуғу инкар етмир, фәрдилик, тәкраролунмазлыг галыр.

Башга сөзлә, ичтимаи мәзмун фәрди олан васитәсилә – шәхсиjjәтии фәалиjjәтиндә тәзаһүр едир. К.Маркс дүзкүн олараг гejд едирди ки, шәхсиjjәтин маһиjjәтини һеч дә онун физики-физиоложи тәбиәти, көрүнүшү, саггалы, кejими, мүчәррәд физиономиjасы дejил, сосиал кejфиjjәтләри, парлаг, орижинал фәрдилиji мүәjjән едир. Бабәк, Н.Кәнчәви, И.Нәсими, Н.Туси, Леонардо да Винчи, Ч.Дарвин, М.Ломоносов вә онларла башгалары белә парлаг фәрдилик нүмунәләридир.

Чәмиjjәт – бүтүн чанлы организмләр ичәрисиндә ән jүксәк мүтәшәккилликдир. Инсан һәjатда иәjә наил олмушса, нә кими мадди вә мә'нәви сәрвәтләр әлдә етмишсә, бунун үчүн чәмиjjәтә миннәтдар олмалыдыр. Инсан чәмиjjәтлә **коллективләр** васитәсилә әлагәjә кирир. Чәмиjjәт өзү, бир нөв коллективләр коллективидир. Мүәjjән конкрет-тарихи шәраитдә мөвчуд олан, һәмишә конкрет маһиjjәт дашыjан шәхсиjjәт әмәк вә тәдрис коллективләри, ичтимаи тәшкилат вә груплар, аилә вә с., кими чәмиjjәтин илкин коллективләриндә бирләшәрәк ичтимаиләшир, чәмиjjәтлә үнсиjjәтә, гаршылыглы әлагәjә кирир, она өз иаjыны верир вә ондан паj алыр. Шәхсиjjәт олмагла инсан ичәрисиндә фәалиjjәт көстәрдиjи коллективин сәчиjjәви хүсусиjjәтләрини мәнимсәjиб сосиал маһиjjәт кәсб едир, даһа чох ичтимаиләшир. Физики вә мә'иәви камиллиjә чатыр, һамы үчүн ишләмәк, әмәкдашлыг етмәк вәрдишләринә jиjәләиир, мә'иәви симасы формалашыр.

Коллектив шәхсиjjәтин өзүнәмәхсуслуғуну итирмир, ону горуjур, фәрди тәшәббүсә кеииш мejдан верир. Одур ки, бурада шәхсиjjәт өзүнү бүрузә верир вә тәсдигләjир. Шәхси тәкраролунмазлыг, фәрди "мәнлик" коллектив мәгсәд үмумилиjиндә фәалиjjәт көстәрир. Буна көрә дә һазырда мәгсәд ajдынлығына малик мүасир типли әмәк коллективләринин jарадылмасына даһа чидди әһәмиjjәт верилмәлидир.

Лакин бу вәһдәт, үмуми чәһәтләр коллективдә мүхтәлифлиji, зиддиjjәтлилиji, характер, ирадә фәргини, фикир ajрылығыны һеч вахт там арадан галдыра билмәз. Инкишаф едән оргаиизм кими коллектив дә мүәjjәи проблемләрлә гаршылашыр, зиддиjjәтләри һәлл етмәли олур.

4. Шәхсиjjәт азадлығы. Инсан амили вә шәхсиjjәтин һәртәрәфли инкишафы проблеми

Һәр бир ичтимаи-тарихи һәрәкатын вүс'әти ораjа халг күтләләринин һансы сәвиjjәдә чәлб олунмасындан, халгын

сосиал-јарадычы фәаллығындан асылыдыр. Демәли, һазыркы шәраитдә инсан амилинин ролунун артмасы ганунаујғун вә објектив сәчијјә дашыјыр. Инсан, тәбиәт вә чәмијјәтин чох мүрәккәб гаршылыглы мүнасибәтииии мөвчуд олдуғу индики шәраитдә башга чүр дә ола билмәзди. Сосиал фәал мөвгејә, јарадычы шүура малик олмајан мүасир инсан өзүнүн иә башга инсанлара, иә тәбиәтә вә нә дә чәмијјәтә мүнасибәтиии ачлаујғун гура билмәз.

Инсанын сосиал-јарадычы фәаллығынын әсас көстәричиси онун азадлығы сәвијјәсидир, тәбиәт вә чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлугларыны дәрк етмәси, онларын кортәбии фәалијјәт тә'сириндән чыхмаг имканы, азад вә шүурлу сурәтдә һәмин ганунаујғунлуглардан өз әмәли мәгсәдләринә ујғун истифадә етмәк бачарығыдыр. Анчаг белә инсан азад вә фәалдыр. Белә инсан мүәјјән сосиал мүһитдә өз һүгугларыны башa дүшдүјү кими, вәзифәләрини дә дәрк едир. Мәс'улијјәт һисси, интизам вә фәалијјәт онун мә'нәви симасынын ајрылмаз кејфијјәтләринә чеврилир.

Шәхсијјәт азадлығы фәлсәфәнин ән мүрәккәб, чохсаһәли вә зиддијјәтли проблемләриндәндир. Ону анчаг тарихи зәрурәтлә иисан фәалијјәти арасында гаршылыглы мүнасибәт бахымындан тәһлил едиб, дүзкүн елми-фәлсәфи нәтичәләрә көлмәк олар.

Бә'зән илдиа олунур ки, чәмијјәтдә шәхсијјәт азадлығы, онун сәрбәст фәалијјәти мүмкүн дејилдир. Чүнки чәмијјәт објектив ичтимаи ганунларын фәалијјәт тә'сириндәдир, инсан да бу ганунлардан асылыдыр, ичтимаи гајдаларын анчаг ичрачысыдыр. Лакин биз анчаг зәрурәти гәбул едир, шәхсијјәтин азад фәалијјәтиии көрмүрүксә, онда шәхсијјәтии мәс'улијјәт һиссиии, чавабдеһлијини, вәзифәләрини дә гәбул етмәмәлијик. Бу исә јанлышлыгдыр. Шәхсијјәт зәрурәти дәрк едәрәк азад, мәгсәдли фәалијјәт көстәрир. Она көрә дә фәлсәфә тарихиидә белә бир үмуми нәтичә гәбул олунмушдур: "Мәдәнијјәт тарихиндә ирәлијә атылан һәр бир аддым, иисан азадлығына доғру атылмыш аддымдыр".

Чәмијјәтдә шәхсијјәт өз фәалијјәт мәгсәдини мүәјјән етмәкдә азаддыр. Лакин бу азад фәалијјәт о вахт мәгсәдјөнлү, һәгиги истигамәт көтүрүр ки, о, објектив зәрурәтии дәриндән дәрк едилмәсинә вә ондан дүзкүн нәтичәләр чыхарылмасыиа әсаслансын, сосиал, детермиилик, тарихи зәрурәт вә шәраит дүзкүн гиjмәтләндирилсин. Шәхсијјәт һәм дә өз гаршысына

гоjдуғу мәгсәдә чатмаг үчүн тә'сирли васитәләр сечмәк азадлығыиа да маликдир. Лакин бу васитәләри дүзкүн сечмәк "иши билмәклә дәгиг гәрар гәбул етмәк" имканына әсасланмалыдыр.

Лакин бир чәһәт шүбһәсиздир: мүәjjән чәмиjjәтдә jашаjан шәхсиjjәтин мүтләг азадлығындан сөһбәт кедә билмәз. Чүнки чәмиjjәтдә шәхси, груп, үмуми, синфи, милли вә с. мәиафеләр вардыр. Шәхсиjjәт исә сосиал мүнасибәтләр системиндә фәалиjjәт көстәрдиjинә көрә, чәмиjjәтдә мүәjjән мәнафеjи һәjата кечирмәли, һүгуг вә вәзифәләри jеринә jетирмәлидир. Чүнки "чәмиjjәтдә jашамаг, лакин чәмиjjәтдән азад олмаг мүмкүн дејилдир".

Шәхсиjjәт азадлығы мөвчуд чәмиjjәтин мәһсулдар гүвәләринин, елми-техники инкишафынын сәвиjjәси, ичтимаи мүнасибәтләрин вә сијаси гурулушун нөвү, мүтәрәгги сәчиjjә дашыjыб-дашымамасы илә өлчүлүр. Шәхсиjjәт азадлығы чәмиjjәтдәки сосиал, сијаси, мә'нәви вә с. азадлыгларын мөвчудлуғу сәвиjjәсиндән дә чох асылыдыр.

Инсан, шәхсиjjәт азадлығы уғрунда мүбаризә чәмиjjәтии (хүсусилә антагонист чәмиjjәтләрин) әсас һәрәкәтвериҹи амилләриндән биридир. Антагонист чәмиjjәтләрдә сијаси һакимиjjәт игтисади чәһәтдән һөкмран олан синиф вә башга ичтимаи күввәләрин әлиндә олдуғуна көрә, орада шәхсиjjәт азадлығы да һаким синфин ирадәсииә табе едилмишдир. Мәсәлән, капитализмдә шәхсиjjәтин синфи, милли мәнсубиjjәтиндән асылы олмajараг һүгуг бәрабәрлиjи, сијаси, мә'нәви, һүгуги азадлыглары е'лан олунса да, буржуа демократиjасы шәраитиндә шәхсиjjәтин һәгиги азадлығы мәһдуддур, ахырадәк һәjата кечирилә билмир. Лакин индики шәраитдә капитализм артыг XX әсрин әввәлиндәки капитализм дејилдир; бир чох капиталист өлкәсиндә зәһмәткешләр һәгиги һүгуг вә азадлыглар газанмыш, онларын мадди вә мә'нәви тәләбатынын өдәнилмәси үчүн әлверишли шәраит jарадылмыш, һәjат сәвиjjәси jүксәлмишдир, шәхсиjjәт азадлығы, һәтта, сосиализм шәраитинә нисбәтән белә, daha реал тә'минат алмыш, маддиләшмишдир.

Сосиализм шәраитиндә шәхсиjjәт азадлығы үчүн һүгуги әсасларла jанашы, әлверишлн сосиал, сијаси вә игтисади шәраит jарадылмаға чидди чалышылмамышдыр. Анчаг сон илләрдәки мүстәгиллик просесиндә, республикамызын демо-

демократикләшмәси шәраитиндә шәхсиjjәт азадлығы үчүн даһа кениш имканлар ачылмышдыр.

Шәхсиjjәт һәм азадлығын субjекти, һәм дә онун дашыjычысыдыр. Лакин һеч бир чәмиjjәтдә шәхсиjjәтә азадлыг кәнардан верилмир, о, алыныр, мүбаризә илә, әмәк һүнәрләри илә, соснал-сиjаси фәаллыгла, Азәрбаjчанын азадлығы, онун сиjаси вә игтисади суверенлиjи дә анчаг мүбаризә илә, халгымызын сиjаси шүурлулуғу вә сосиал фәаллығы илә там тә'мин едилә биләр. Анчаг бу jолла Азәрбаjчанда һәгиги шәхсиjjәт азадлығы үчүн реал зәмин jарадыла биләр. Шәхсиjjәтин һәгиги азадлығы – бүтүн инсанлар, бәшәриjjәтин әлдә етдиjи тәчрүбәjә jиjәләндикдә, онларын мадди вә мә'нәви тәләбаты там өдәниләрәк һәр чүр асылылыгдан хилас олдугда, билик вә мә'нәви сәрвәтләри мәнимсәjәрәк шүурлу интизам фәалиjjәти тә'мин олундугда мejдана чыхыр. Бу, чәмиjjәтин сосиал идеалыдыр. Белә идеал чәмиjjәт гурулдугда, чәмиjjәт тамамилә инсанларын нәзарәти алтында олдугда шәхсиjjәтин һәгиги азадлығы тә'мин едиләчәк. Ф.Енкелсин дедиjи кими, бәшәриjjәт "зәрурәт сәлтәнәтиндән азадлыг сәлтәнәтинә сычраjачагдыр".

Суверенлиjимизин там тә'мин олунмасы уғрунда мүбаризә шәраитиндә бәшәри вә милли дәjәрләрә jиjәләнмиш инсан jетишдирмәк чәмиjjәтимизин мә'нәви тәрәггисинин әсас мәгсәдидир. Одур ки, һазырда өлкәмизин ичтимаи инкишафы гаршыjа инсан амилинин фәаллығынын jүксәлдилмәси вәзифәсини гоjмушдур. Буну исә өлкәнин сосиал-игтисади мүнасибәтләри системини тәкмилләшдирмәдән, сиjаси системин ислаһатыны тә'мин етмәдәи, ашкарлыг вә демократиjаны инкишаф етдирмәдән һәjата кечирмәк гejри-мүмкүндүр. Инсан амили онун үчүи әлверишли мадди вә мә'иәви зәмин олмадан, шәхсиjjәтин һәртәрәфли (зеһни, мә'нәви, физики вә с.) jеткинлиjи вә инкишафы тә'мин едилмәдән фәаллашдырыла билмәз.

Инсан амилини фәаллашдырмағын ән үмдә шәртләриндән бири иисаиын әмәjә биринчи һәjати зәрурәт кими мүнасибәт бәсләмәсинә наил олмагдан ибарәтдир; бундан башга, мүасир шәхсиjjәт **вәтәндашлыг мөвгеjи вә сиjаси** шүура jиjәләнмәлидир. Бунсуз, инсанын ағыллы тәләбаты вә мәнафеjинин објективлиjи тә'мин олуна билмәз, онун **ичтимаи вә шәхси мәнафеjини** вәһдәт һалында бирләшдирмәк гejри-мүмкүн олур.

Лакин бир чәһәти унутмаг олмаз ки, инсан амилинин фәаллашдырылмасы, шәхсиjjәтин һәртәрәфли инкишафы өзөзүнә баш верән, кортәбии бир просес, зиддиjjәтләрсиз, проблемләрсиз бир һадисә дејилдир. Бурада даими диггәт тәләб едән, һәлл едилмәси зәрури олан чидди мәсәләләр вардыр.

XVII ФӘСИЛ

ЧӘМИЈЈӘТИН МӘ'НӘВИ ҺӘЈАТЫ ВӘ ИЧТИМАИ ШҮУРУ

1. "Мә'нәви һәјат" вә "ичтимаи шүур" анлајышлары. Ичтимаи варлыг вә ичтимаи шүурун гаршылыглы мүнасибәти

Чәмиjjәт ики һиссәдән – мадди вә мә'нәви һәјатдан ибарәтдир. Әкәр чәмиjjәтдәки бүтүн маддн не'мәтләрин истеһсалы просеси, инсанларын әмәк фәалиjjәтинин маддиләшмәси саһәси, сосиал-мадди јашајыш тәрзи, башга сөзлә, мадди-ичтимаи варлыгы **чәмиjjәтин мадди һәјатыны** тәшкил едирсә, мә'нәви фәалиjjәт даирәси: тәһсил, пешә, ихтисас фәалиjjәтн, елми-техники, бәдии јарадычылыг просеси, әхлаги, естетнк вә һнсси-исихоложи һәрәкәтләри, давранышы, мә'нәвиjjаты, дүнјакөрүшү, адәт-ән'әнәләри вә с. мәчмусу исә **мә'нәви һәјаты** тәшкил едир. Мә'нәви һәјат тәрзи мадди јашајыш үсулу, мадди-ичтимаи варлыг әсасында формалашыр вә она уjғун олур. Чәмиjjәтин мә'нәви һәјатыны ичтимаи-игтисади гурулуш мүәjjән едир. Елә буна көрәдир ки, һәр бир ичтимаи-игтисади формасијанын характеринә уjғун спесифик мә'нәви һәјаты олур.

"Чәмиjjәтин мә'нәви һәјаты" анлајышыны чох заман "ичтимаи шүур" анлајышы илә ејниләшдирирләр. Лакин онлар бир-биринә јахын анлајышлар олсалар да, ејни дејилдирләр. Әкәр мә'нәви һәјат ән үмумиии ифадә едиб, кениш әһатә даирәсинә маликдирсә, ичтимаи шүур онун тәркиб һиссәсидир, әһатә даирәси чәһәтдән иисбәтән мәһдуддур. Чәмиjjәтин мә'нәви һәјатынын һеч дә бүтүн тәркиб һиссәләри (мәдәниjjәт, дүнјакөрүшү, адәт-әи'әнәләр, тәһсил, пешә фәалиjjәти вә с.) ичтнмаи шүур анлајышына аид едилә билмәз.

Диалектик сосиал фəлсəфə чəмиjjəт инкишафынын hərəкətверичи гүввəлəри hаггында тə'лими ишлəjиб hазырлаjаркəн, чəмиjjətин мə'нəви həjатынын инкишаф ганунаујғунлугларыны да, мадди вə мə'нəви мүнасибətлəрини, ичтимаи варлыгла ичтимаи шүурун диалектик əлагəсини дə мүəjjəн эмишдир. Бу фəлсəфəjə көрə игтисади-истеhсал мүнасибətлəри ичтимаи инкишафын башлыча, апарычы амилидир. Лакин чəмиjjətин дəjишмəси вə инкишафы ганунаујғунлугларыны дəрк етмək үчүн тəкчə мадди-игтисади амилləри билмəклə кифаjətлəнмək олмаз. Бунун үчүн чəмиjjətин мə'нəви həjатынын иикишаф хүсусиjjətлəриии, ичтимаи шүурун ичтимаи варлыгла гаршылыглы əлагə вə тə'сирини дə нəзəрə алмаг лазымдыр. Чүики инсанлар мадди-игтисади фəалиjjətлəриндə белə мүəjjəн сиjаси вə əхлаги идеjалары рəhбəр тутур, елми билик, бахышлар вə нəзəриjjəлəр əсасында həрəкət едирлəр. Həмин сиjаси, hүгуги, елми, əхлаги, бəдии вə с. идеjа, бахыш вə нəзəриjjəлəр исə чəмиjjət həjатында мүhүм рол ојнаjан ичтимаи шүур сahəсиии аиддир.

Ичтимаи шүур – ичтимаи варлығын ин'икасыдыр, чəмиjjətин мə'нəви həjатынын башлыча hиссəсидир. Ичтимаи шүур – инсанларын əмəли фəалиjjətлəриндə истинад етдикləри вə рəhбəр тутдуглары ичтимаи идеjа вə нəзəриjjəлəрин, сиjаси, елми, hүгуги, фəлсəфи, дини, əхлаги, бəдии бахышларын, ичтимаи hисс, психоложи вəрдиш вə мə'нəви кејфиjjətлəрин мəчмусудур. Ичтимаи шүурун ин'икас објекти – ичтимаи варлыгдыр, иисаны əhатə едəн керчəкликдир.

Ичтимаи шүур јекчинс дејилдир. Ичтимаи варлығын рəнкарəнк вə чохсаhəли олмасына үјғун олараг, онун ии'икасы олан ичтимаи шүур да мүрəккəб структура маликдир. Ичтимаи шүурун структур компоиентləри сырасында ичтимаи шүур сəвиjjəлəринин – елми-нəзəри вə ади-күндəлик шүурун, ичтимаи идеолокиjа вə ичтимаи психолокиjанын, ичтимаи вə фəрди шүурун дүзкүн дəрк едилмəсинин, ичтимаи шүур формаларынын гаршылыглы əлагə вə тə'сиринин мүəjjəнləшдирилмəсинин хүсуси əhəмиjjəти вардыр.

Ичтимаи варлыг ичтимаи шүурдан асылы олмајараг мəвчуддур. Ичтимаи шүур ичтимаи варлыгдан доғмушдур, онун нəтичəсидир вə ону əкс етдирир. Одур ки, ичтимаи инкишафын мənбəjини "ајры-ајры шəхсləрин башында", "онларын идеjаларында" дејил, чəмиjjətин мадди həjатында, ən əввəл, игтисади мүнасибətлəрдə ахтармаг лазымдыр. Игтисади мүна-

сибәтләр дәјишилдикдә сијаси, һүгуги, фәлсәфи, әхлаги, дини вә башга идеја, бахыш вә нәзәријјәләр дә дәјишилир.

Ичтимаи шүурла ичтимаи варлығын гаршылыглы тә'сириндән бәһс едәркән ичтимаи шүурун инкишафынын хүсусијјәтләринә дә чидди диггәт јетирмәк тәләб олунур. Белә ки, ичтимаи шүур ичтимаи варлығын дәјишмәси вә инкишафы илә дәјишиб инкишаф етсә дә, бу дәјишмә өзбашына вә ја там кортәбии баш вермир, бурада ичтимаи шүурун нисби мүстәгиллији хүсусијјәти чидди тә'сир көстәрир. Ичтимаи шүурун инкишафында нисби мүстәгиллик өзүнү әсасән ашағыдакы формаларда көстәрир:

Әввәлән, ичтимаи шүур өз инкишафында, әсасән ичтимаи варлыгдаи кери галыр. Ичтимаи шүурун бир сыра формаларында (дин, әхлаг вә с.) өзүнү даһа чох көстәрән керигалма мејли ичтимаи шүурун өз маһијјәтиндән ирәли кәлир. Ахы, ичтимаи варлыг дәјишилмәлидир ки, оиа уjғун шәкилдә, онун ардынча ичтимаи шүур, мөвчуд идеја, бахыш вә вәрдишләр дә, бүтөвлүкдә шүур сәвијјәси дә дәјишсин.

Икинчиси, ичтимаи шүур (хүсусилә онун бир сыра үнсүрләри: сијаси идеолокија, нәзәријјәләр вә с.) өз инкишафында ичтимаи варлығы габаглаја да билир. Бу исә о демәкдир ки, ичтимаи шүурун ичтимаи варлыгдан кери галмасы да мүтләг дејилдир, иисбидир, мүәјјән шәраитлә бағлыдыр. Һәтта мүәјјән шәраитдә көркәмли шәхсијјәтләр өз шүурлары илә мөвчуд варлығын инкишафыны габаглајыр, тарихи просесин зәрури инкишаф мејлләрини дәрк етмәк әсасында кәләчәји габагчадан көрә билирләр. Онлар мүтәрәгги тә'лим вә нәзәријјәләр јарадараг бәшәр инкишафыиы он илләрлә габаглајыр, ичтимаи шүуру ирәлиләдирләр.

Үчүнчүсү, ичтимаи шүур өз инкишафында чидди **варислијә** маликдир. Һәр бир идеолокија формасы (сијаси, һүгуги, әхлаги вә с.) өз инкишафында әввәлки идеолоҗи ирсдән, мә'нәви сәрвәтдән истифадә едир, онун әсас чәһәтләрини јашадыр вә инкишаф етдирир. Чәмијјәт һәјатында галиб кәлмиш һәр һансы синиф өз идеолокијасыны вә мәдәнијјәтини јарадаркән өзүндән әввәлки мә'нәви сәрвәтдән имтина етмир, әксинә, онлардан өз мәнафејинә уjғун сурәтдә истифадә едир. Мәһз варислик сәһәсиндә мә'нәви сәрвәтләр дә нәсилдән-нәслә верилир.

Дөрдүнчүсү, ичтимаи шүурун, идеолокијанын керчәклијә фәал тә'сир көстәрмәси дә онун нисби мүстәгиллијиниn

ифадәсидир. Габагчыл идеjалары рәhбәр тутан күтләләр гаршысында дуран әи мүhүм ичтимаи вәзифәләри дәрк едәрәк онлары jеринә jетирмәjә гадир олан башлыча гүввәдир.

2. Ичтимаи шүурун гурулушу

Инкишаф просеси нәинки ичтимаи варлыгла ичтимаи шүур арасында, hәм дә ичтимаи шүурун мүхтәлиф (сиjаси идеjалар, әхлаг, елм, инчәсәнәт вә с.) формалары арасында мөhкәм гаршылыглы әлагә вә тә'сирдә давам едир. Белә гаршылыглы тә'сир бүтөвлүклә тарихи тәрәггинин үмуми ганунаујғунлугларындан бирини тәшкил едир. Ичтимаи шүур формаларынын гаршылыглы тә'сири hәм дә ичтимаи шүурун нисби мүстәгиллиjиниин ифадәсидир. Ичтимаи шүур формалары мәhз бу гаршылыглы тә'сирдә бир-бирини зәнкинләшдирир вә инкишаф етдирирләр. Сиjаси, hүгуги, фәлсәфи, дини, әдәби вә с. инкишаф игтисади инкишафа әсасланыр. Лакин бунларын да hамысы бир-биринә, hабелә игтисади әсаса тә'сир көстәрир. Диалектик фәлсәфәjә көрә, чәмиjjәтин мә'нәви hәjатынын инкишаф хүсусиjjәтләри өjрәниләркән ичтимаи шүур формалары арасында гаршылыглы тә'сир әлагәләри hеч вахт нәзәрдән гачырылмамалыдыр.

Ичтимаи шүурун структурунда **ичтимаи вә фәрди шүурун** гаршылыглы мүнасибәтинин дүзкүн мүәjjәнләшдирилмәсинин дә мүhүм методоложи вә нәзәри-идраки әhәмиjjәти вардыр. Бир чәhәти jадда сахламаг лазымдыр ки, ичтимаи вә фәрди шүуру нә eјниләшдирмәк, нә дә онлары бир-бириндән там тәчрид етмәк дүзкүн дејилдир. Нечә дејәрләр, ичтимаи вә фәрди шүур бир-бирилә диалектик гаршылыглы әлагәдәдир, онлар бир-биринин варлығы илә мөвчуд олурлар. Фәрди шүур hәм дә ичтимаи шүурдур. Ичтимаи шүур исә hәм дә фәрди шүурдур. Чанлы, конкрет фәрдләр, шәхсиjjәт олмадан ичтимаи шүур да ола билмәз. Ичтимаи мүhитдән кәнарда исә фәрд jохдур. Онун да шүуру ичтимаидир. Лакин бу, hеч дә онларын арасында бәрабәрлик ишарәси гоjмаг демәк дејилдир, онларын мүhүм фәргләри вардыр.

Фәрди шүур – шәхсиjjәтин мә'нәви аләмидир, мүәjjән конкрет шәхсин фикирләри, бахышлары, hисс вә вәрдишләринин мәчмусудур. Фәрди шүур шәхсин мәнлик шүурудур, өзү, дүнjа, коллектив, синиф вә чәмиjjәт hаггында бахышлары системидир. Бу бахышлары исә jалныз фәрдин "өзүнәмәх-

суслуғу" илә изаһ етмәк олмаз. Бурада фәрдин јашадығы објектив мүһитин (макро вә микро мүһитләрин вәһдәтинин), онун синиф дахилиндә фәалијјәт көстәрдији сосиал групун, мәнсуб олдуғу синфин, милләтин, аиләнин, дост вә таныш-лары вә с. вә и.а. чидди тә'сири вардыр.

Ичтимаи шүур – чәмијјәтин ән үмуми, ганунаујғун шүурудур. Ичтимаи шүур – ичтимаи ганунлары дәрк етмәк јолу илә јараныр вә фәалијјәт көстәрир. Ичтимаи шүур, нәһајәт е'тибарилә, ичтимаи варлығын инкишаф сәвијјәсинә ујғун олур, онун дәјишкәнлијини әкс етдирир. Ичтимаи шүурун ән үмумилик билдирмәсини мигјас кенишлији, чохлу адамы әһатә етмәси мә'насында баша дүшмәк олмазды. Бурада "ән үмумилик" анлајышы керчәклији, долғун, әһатәли, дүзкүн, ганунаујғун әкс етдирмәји, тиииклији, классиклији, фәрдләрин синфи-ичтимаи шүуруну үмумиләшдирилмиш шәкилдә әкс етдирмәји ифадә едир.

Ичтимаи идеолокија – ичтимаи варлығы үмумхалг вә мүәјјән синфи мәнафе мөвгејиндән әкс етдирән идејалар, бахышлар вә нәзәријјәләрин мәчмусудур. О, һәр һансы халғын, милләтин, синфин сијаси, фәлсәфи, әхлаги, дини вә с. бахышлары системидир, керчәклијин нәзәри дәрк едилиб үмумиләшдирилмәсидир. Чәмијјәтдә халғын вә синфин әсаслы мәнафеји мәһз идеолокија васитәсилә даһа дәгиг вә долғун ифадә олунур ки, бу да онун һәмишә синфи характер дашыдығыны көстәрир. Мәһз дәрин синфи характер дашыдығына көрә бир сыра мүәллифләр ичтимаи идеолокијаја "шүурун синфи тәрәфи", "нәзәри синфи өзүнүидарәетмә" вә с. кими тә'рифләр дә верирләр. Мүтәрәгги, ингилабчы синифләрин идеолокијасы да мүтәрәгги, елми олур, өз дөврүнү баша вурмуш синифләр исә һәмишә көһнә, мүртәче идејалары тәблиғ едир, өз истисмарчы тәбиәтләринә һагг газандырмаға чалышырлар. Она көрә дә онларын идеолокијасы гејри-елми вә гејри-мүтәрәггидир.

Ади-күтләви (вә ја күндәлик) шүур – инсанларын күндәлик һәјат просесләриндә, әмәк-истеһсалат, ичтимаи-сијаси вә мә'нәви фәалијјәтләриндә керчәклијә мүнасибәтләри, өз вәзијјәтләри вә тәләбләри һаггында әлдә етдикләри емпирик билик-ләрн, тәсәввүр, јарадычылыг вә идраки габилиј-јәтләри, вәрдиш, әхлаг нормалары, адәт-ән'әнәләри вә с. әһатә едир. Ади шүур керчәклијин нәзәри анлашылмасы сәвијјәсинә галха билмир. Бу сәвијјәдә ичтимаи шүур сосиал

керчәклијин ән чох харичи, тәзаһүр чәһәтләрини дәрк едир, о, керчәклијин ганунаујғунлугларына һадисәләрин дахили маһиј-јәтинә вара билмир. Ади-күтләви (вә ја күндәлик) шүурун әсас гносеоложи функсијасы – емпирик фактлар әсасында әлдә едилмиш билији практик фәалијјәтә тәтбиг етмәкдән ибарәт-дир. Онун әсас маһијјәтини – практик фәалијјәтин емпирик әјрәнилмәси вә үмумиләшдирилмәси тәшкил едир. Буна көрә дә габагчыл мүтәфәккирләр ичтимаи шүурун бу сәвијјәсини күндәлик шүур, емпирик тәфәккүр, "сағлам дүшүнчә" кими сәчијјәләндирмишләр. Күндәлик тәчрүбә вә онун әсасында әлдә едилмиш билик вә вәрдишләр ади шүурун әсасыны тәшкил едир. Ади-күтләви (вә ја күндәлик) шүура әсасән ашағыдакылар дахилдир: а) чохәсрлик әмәк фәалијјәтиндә инсанларын әлдә етдикләри емпирик тәчрүбә вә онун әса-сында јаранмыш емпирик биликләр вә тәсәввүрләр, керчәк-лик, әтраф аләм һаггында бахышлар, шәхсијјәтин чәмијјәтдә јери вә сосиал тәләбаты һаггында идејалар; б) күндәлик һәјати-тәчрүби фәалијјәтдә вә хүсусилә, әмәк иросесиндә әлдә едилмиш әхлаг вә давраныш нормалары, вәрдишләр; в) бәдии халг јарадычылығы вә халг сәнәткарлығы; г) халг тәбабәти вә дикәр тәбии-тарихи биликләр; д) күндәлик биркәјашајышдан әлдә едилмиш адәт-ән'әнәләр, әһвал-рүһијјә, һисслөр вә с.

Елми-нәзәри шүур – тәбии вә сосиал керчәклијин елми вә долғун ин'икасыдыр, нәзәри чәһәтдәи системли вә үмумиләшдирилмиш ин'икасыдыр, дахили-маһијјәтли, ганун вә ганунаујғунлугларда ифадә олунан ин'икасыдыр. Әлбәттә, бу ики шүур сәвијјәси арасында сәдд нисбидир, онлар бир-бириня гаршылыглы тә'сир едир. Һәтта мүәјјән дәрәчәдә бир-бирини зәнкинләшдирирләр. Ади-күндәлик шүур бүтүн дөвр-ләрдә ичтимаи шүур формаларынын инкишаф вә гида мәнбәји олмушдур. Елмин, инчәсәнәтин ән көркәмли јарадычылары һәмишә шифаһи халг јарадычылығына, халг тәфәккүрүнә истинад етмишләр. Күтләләрин шүуру исә һәмишә өз зәманә-синин елми-нәзәри биликләри илә силаһланараг инкишаф едир вә зәнкинләшир. Елә бунун нәтичәсидир ки, һазырда мүасир елми-техники ингилабын наилијјәтләринин кениш тәт-биг едилдији истеһсалат просесләриндә чалышан вә күндәлик һәјатларында даим елми-техники јениликләрлә гаршылыглы әлагәдә фәалијјәт көстәрән инсанларын ади-күндәлик шүуру јарым әср бундан әввәлки инсанларын күтләви шүурундан чох фәрглидир, ондан даһа "елми", "нәзәри вә мүтәшәккил"дир.

3. Ичтимаи шүурун формалары

Ичтимаи шүурун рәнкарәнк вә мүхтәлиф формалары, истигамәтләри, аспектләри вардыр: сијаси идеjалар, һүгуг, әхлаг, елм, дин вә с. Һәмин формалар арасында мәһкәм гаршылыглы тә'сир әлагәләри мөвчуддур. Ичтимаи шүурун мүхтәлиф формаларынын jаранмасынын вә онлар арасында гаршылыглы тә'сирин мөвчудлуғунун әсасында, бу формаларын һамысынын **ин'икас објектинин үмумилији** дурур: инсаны әһатә едән објектив керчәклик, ичтимаи варлыг өзүнүн рәнкарәнклији, чохсаһәлилији илә сәчијjәләнир. Бу мүхтәлиф саһәләр вә аспектләр тәчрид олунмуш һалда мөвчуд дејилдир, онлар чох мүхтәлиф форма вә васитәләрлә гаршылыглы әлагәдә бир-биринә тә'сир едир, бир-биринин мөвчудлуғуну шәртләндирир. Сосиал керчәклијин тәбии, мадди-игтисади, техники, сосиал-сијаси, аилә-мәишәт, давраныш тәрзи вә с. саһәләринин гаршылыглы әлагә вә тә'сири системиндән кәнарда һеч бир һадисә ола билмәз. Мәһз буна көрә дә сосиал керчәклијин, ичтимаи варлығын ин'икасы олан ичтимаи шүурда да мүхтәлиф аспект вә формалар мејдана кәлмишдир.

Ичтимаи шүурун мүхтәлиф формалары арасында мәһкәм гаршылыглы тә'сир ганунаујғунлуғу фәалијjәт көстәрир, мә'нәви инкишаф вә тәрәггини шәртләндирир. Лакин бу гаршылыглы тә'сир просесиндә ајры-ајры ичтимаи шүур формаларынын jери, ролу вә мөвгеји мүхтәлифдир. Ибтидаи ичмада вә гулдарлығын әввәлләриндә әхлаг, дин вә инчәсәнәт ичтимаи шүурун дикәр формаларына, бүтөвлүкдә чәмијjәтин мә'нәви һәјатына күчлү тә'сир көстәриб, апарычы мөвгедә олмушдур. Гулдарлығын сонларында вә феодализмдә дин, капитализмдә сијасәт, һүгуг вә елм, сосиализмдә исә елм вә сијасәт чәмијjәтин мә'нәви һәјатына вә ичтимаи шүур системинә күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Сијаси шүур – чәмијjәтин синифләрә парчаландығы вә дөвләтин jарандығы дөврдә формалашмаға башламышдыр. Синифләрин дөвләтә, истеһсала, һакимијjәтә, ичтимаи тәшкилат вә тә'сисатлара олан мүнасибәтләри мүәjjән сијаси идеjа, бахыш, тәсәввүр вә һиссләр доғурур. Һәмин идеjа вә бахышларын мәчмусу сијаси шүуру әмәлә кәтирир. Демәли, сијаси шүур халгын вә синифләрин дөвләт һакимијjәтинә мүнасибәтләри әсасында jаранан сосиал-игтисади вә ичтимаи-сијаси мөвге вә мәнафеләри әкс етдирән идеjа вә тәсәввүрләрин,

һисс вә әһвал-руһиҹҹәләрии мәһмусудур. Һәмин сосиал-игтисади вә синифи мәнафеләр әсасында хүсуси сијаси мәнафеләр формалашыр.

Сијаси шүурда идеја вә бахышларла әһвал-руһиҹҹә вә һисслөр вәһдәт һалында олур. Сијаси шүур сијаси фәалиҹҹәтдә – дөвләт сәнәдләриниң, сосиал-сијаси ганунларын ачыг мүбаһисәсиндә, сијаси вә сосиал-игтисади төләбләрии ирәли сүрүлмәсиндә. парламент мүбаһисәләриндә, дөвләт чевриливдә, сосиал ингилабда вә с. – тәзаһүр едир. Һәр бир синиф, сосиал төбәгә, груп вә с. һәмин фәалиҹҹәтдә өз сијаси мәнафејинә ујғун шәкилдә иштирак едир вә сосиал-сијаси мөвге тутур. Демәли, һадисәләрә өз сијаси бахышы формалашыр.

Сијаси мәнафе објективдир вә она көрә дә чәмиҹҹәтин бүтүн үзвләриңә (синиф, төбәгә, коллектив, фәрд вә и.а.) тохунур, онлары әһатә едир. Сијаси мәнафе – чәмиҹҹәтдәки бүтүн үмуммилли, сосиал, игтисади, синфи, мә'нәви мәгсәдләри мәркәзләшдириб синтез һалында ифадә едир. Одур ки, сијаси мәнафе чәмиҹҹәтдәки бүтүн зиддиҹҹәтләрин вә тоггушмаларын әсасында дурур. Һәмин мүбаризәдә идеоложи мүбаһисәләр шәклиндә елм, инчәсәнәт, дин, фәлсәфә вә с. кими шүур формалары да чәлб олунур, онлар сијасәтин тә'сириңә мә'руз галыр, һәтта чәмиҹҹәтин сосиал-игтисади вә мә'нәви һәјаты сијаси мәнафедән асылы вәзиҹҹәтә дүшүр. Лакин, бунлар һеч дә бәшәри инчәсәнәтин, мүтәрәгги елмин нисби мүстәгиллијини, һәтта сијасәтә әкс тә'сириии инкар етмир.

Чәмиҹҹәтдә синифләр вә сијаси мүнасибәтләр, дөвләт һакимиҹҹәти галдыгча сијаси мәнафе вә сијаси зиддиҹҹәтләр дә галачагдыр. Онларын доғурдуғу идеја, тәсәввүр, һисс вә с. ибарәт олаи сијаси шүур да јашајачагдыр.

Һүгуги шүур – чәмиҹҹәтдәки гәбул едилмиш рәсми ганунлар вә нормаларын маһиҹҹәти вә һәјата кечирилмәси просесиндә әлдә едилмиш билик ләрии, тәсәввүр, вәрдиш вә рәсми нормаларын мәһмусудур. Һәмин ганун вә нормалар чәмиҹҹәтдә фәрдләрин, төбәгәләрин, синифләрин, әмәк коллективләриниң, ичтимаи һәрәкат вә партијаларын, вәзифәли шәхсләрии, төшкилат, идарә, мүәссисәләрии вә с. сосиал-игтисади фәалиҹҹәтини рәсми-һүгуги төнзим едир. Һүгуг сијасәтлә чох бағлыдыр, сијасәтин мејдана чыхмасы илә әлагәдар јаранмыш, сијаси мәнафеләрин мүәјјән норматив актларла реаллашдырылмасы мәгсәдинә хидмәт етмишдир.

Иисанлар арасында норматив фәалиjjәти тәнзим етдиjи үчүн һүгуги вә әхлаги шүур бир-бириnә jахынлашыр, "ejнилəшир". Лакин онлар бир-бириндәи әсаслы гаjдада фәргләнир: **биринчиси**, әхлаг мәишәчә даһа гәдим шүур формасыдыр, даһа чох бәшәри мәзмуна маликдирсә, һүгуги шүур сонракы дөврләрдә, чәмиjjәтдә синифләрин вә дөвәт һакимиjjәтинин jаранмасы, рәсми "гаjда-ганунлара" еһтиjачын әмәлә кәлмәси илә мejдана чыхмышдыр, даһа чох сиjаси-синфи мәзмун дашыjыр вә тарихи категориja олмагла сииниф, дөвләт вә с. бирликдә "өлүб кедәчәкдир"; **икинчиси**, әхлаг инсанлар арасындакы биркәjашаjышдан әмәлә кәлмиш давраныш нормаларыны әһатә едир, онлара риаjәт олунмасы көнүллү сәчиjjә дашыjырса вә ичтимаи рә'jлә тәнзим олунурса, һүгуг дөвләтин мүәjjән етдиjи вә jериnә jетирилмәси мәчбури олан, рәсми органлар васитәсилә тәнзим олунан иорма вә гаjдалары әһатә едир; **үчүнчүсү**, әхлаг нормаларынын иозулмасы тә'нә, ичтимаи рә'j, мәзәммәт вә с. тәнзим олунурса, һүгуг нормаларыиын иозулмасы исә рәсми органлар васитәсилә мәс'улиjjәт тәләбилә тәнзим олунур. Демәли, **һүгуг** – мүәjjәи чәмиjjәтдә синифләрии, сиjаси гүввәләрин, сосиал гruпларын, бүтөвлүкдә халгын ирадәсиии ифадә едән, дөвләт тәрәфиндән бәjәнилмиш ганунлардыр. Дөвләт һакимиjjәтиндә бунула әлагәдар хүсуси ганунверичилик (али һакимиjjәт органы), ганунун ичрасына иәзарәтедичилик (прокурорлуг) вә ганун позғунлуғу үчүн чәзаверичилик (мәһкәмә, милис вә с) органлары формалашмышдыр. Бу просесләрии иисан идракында ин'икасы әсасында "сосиал әдаләт", "ганунчулуг", "ичтимаи гаjда-ганун", "чинаjәт", "чәза" вә с. кими мәфһумлар, онларын доғурдуғу идеjа, бахыш, тәсәввүр, һисс вә с. әмәлә кәлмишдир ки, онларын да мәчмусу "һүгуги шүур" анлаjышы илә ифадә олунур.

Әдаләтли ичтимаи-игтисади вә сиjаси системләрин һүгугу вә һүгуги шүуру бир-бириnә зидд, антагоиист ичтимаи-сиjаси мәнафеләрии мәвчуд олдуғу чәмиjjәтләрин һүгуг нормалары вә һүгуги шүурундан әсаслы гаjдада фәргләнир. Һүгуги иормаларын чәмиjjәтии бүтүн синиф вә тәбәгәләриiин мәнафеjини ифадә етдиjи ичтимаи-игтисади гурулушу әдаләтли һесаб етмәк олар. Лакии бурада "әдаләтлилик" анлаjышы нисбидир. Һәр һалда чәмиjjәтдә мүхтәлиф сосиал-игтисади вә сиjаси мәнафеләри олан ичтимаи гүввәләр (синифләр, груплар, коллективләр, тәшкилатлар, фәрдләр вә с.) галырса, онлар арасында мүәjjән игтисади вә сосиал-сиjаси зиддиjjәтләр дә

ҝалмалыдыр. Буна көрә дә һүгуги ганунчулуғун тәнзим едилмәси, адамларын һүгуг вә вәзифәләринин һәјата кечирилмәсиндә дөвләт иәзарәтинә еһтијач вә тәләбат јараныр. Чүнки анчаг дөвләт чәмијјәт мигјасында ганунчулуғун һәјата кечирилмәсини вә онларын позулмасы үчүн чәза верилмәсини тә'мин едир. Һазырда республикамызда гаршыда дуран чох мүһүм вәзифәләрдән бири дә сосиал-мә'иәви вәзифәләрини дәрк едилиб һәјата кечирилмәси үчүн адамларын һүгуги шүур сәвијјәсинин әсаслы јүксәлдилмәсинә зәрури тәләбат јараныр. Анчаг ганунчулуғун мөһкәмләндирилмәси, адамларын өз һүгуг вә вәзифәләрини дәрк едиб, онлара шүурлу сурәтдә әмәл етмәси, онларын һүгуги шүурунун јеткин сәвијјәјә јүксәлмәси сајәсиндә әсил һүгуги дөвләт формалашдырылмасына наил олмаг мүмкүндүр.

Әхлаги шүур – мүәјјән чәмијјәтдә инсанларын бир-бириниә, әмәк коллективиниә, синфә, дөвләтә, милләтә вә бүтөвлүкдә чәмијјәтә мүнасибәтдә әлдә етдикләри давраныш нормалары, һәрәкәтләр, вәрдишләр, мә'иәви идеја вә һиссләрин хүсуси системи, мә'иәви төчәссүмүдүр.

Әхлаг – чәмијјәтдә инсанларын һәрәкәтләрини тәнзим едән биркәјашајыш нормаларынын, давраныш гајдаларынын мәчмусудур, мәншәчә ичтимаи шүурун әи гәдим формаларындан биридир. Инсан чәмијјәти јаранан дөврдән инсанлар арасында мүәјјән тәнзиедичи норма вә гајдалар да мејдана чыхмышдыр ки, онларын да мәчмусу әхлагдыр. Әхлаг – ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә – әмәк, истеһсал просесиндә, сосиал-сијаси фәалијјәтдә, аилә-мәишәтдә, сијасәтдә, елмдә, шәхси, синфи, милли, бејнәлхалг мүнасибәтләрдә вә с. инсанларын давранышыны вә рәфтарыны тәнзим едир, инсанларарасы гаршылыглы мүнасибәтләрин әи үмуми әсасларыны мүәјјәи едир, әи үмуми әхлаги принсипләр (һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, миллилик, бејнәлмиләлчилик, әдаләт, јахшылыг, хејирхаһлыг, ашкарлыг вә и.а.) бәшәри мә'нәвијјатын әсасларыны тәшкил едир. Әхлаг нормалары күндәлик биркәјашајышда әлдә едилмиш инам вә әгидә әсасында формалашмыш ичтимаи рә'ј үзрә тәнзим олунур. Мә'нәвијјат системиндә шәхсијјәт нүфузу (авторитет) һеч дә мүәјјән сијаси имтијаз, рәсми вәзифә илә дејил, мә'нәви-әхлаги нүмунә әсасында, давраныш вә рәфтар мәдәнијјәти саһәсиндә әлдә едилир.

Әхлагын мәншәји, маһијјәти, категорија, принсип вә ганунаујғунлугларындан хүсуси фәлсәфи елм – етика бәһс

едир. Башга сөзлә, етика – әхлаг һаггында елми нәзәриҗҗәдир. Әхлагын давраныш нормалары системини тәнзим едән әсас категоријалары бунлардыр: хејир вә шәр, борч, вичдан, ләјагәт вә намус, хошбәхтлик, әдаләтлилик, шәрәф, аличәнаблыг, хејирхаһлыг, инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, миллилик, бејнәлмиләлчилик вә с. Әхлаги тәнәззүлү, мә'нәви бөһраны исә – бу категоријалара әкс олан нормалар: әдаләтсизлик, шәрәфсизлик, намуссузлуг, хүдбинлик вә с. ифадә едир.

Садә давраныш нормалары һәмишә өз бәшәри – мүтәрәгги мәзмуну илә фәргләнмиҗдир. Оғурлуг етмә, адам өлдүрмә, чинајәт етмә, бөјүјүн үзүнә аг олма вә с. кими садә әхлаг гајдалары, мүәјјән шәраитдә синфи-сијаси мәгсәдләрлә тәблиғ олуна билсә дә, һәмишә бәшәри мә'на дашымыш, хејир вә шәр мә'нәвијјат принсипләри бахымындан гијмәтләндирилмиҗдир.

Бүтөвлүкдә мүрәккәб әхлаги тәкамүл, мүхтәлиф вә чохсајлы давраныш нормаларына риајәт олунмасы, инсанлар арасындакы давраныш вә үнсијјәтлә әлагәдар мүхтәлиф гаршылыглы мүнасибәтләр, әхлаги категоријалар вә ганунаујғунлуглар адамларда мүәјјән мә'нәви-әхлаги идејалар, тәсәввүрләр, һисслөр, әһвал-рүһијјәләр, вәрдишләр вә с. доғурур ки, онларын да мәчмусуна әхлаги (мә'нәви) ичтимаи шүур дејилир.

Һазырда республикамызда, хүсусилә әмәк коллективләри, ичтимаи группар, сијаси партија вә тәшкилатлар, аилә-мәишәт, мәдәни мүнасибәтләр, тибб вә с. саһәләрдә инсанлар арасындакы гаршылыглы әлагә вә мүиасибәтләр, чох һалларда, рәсми, һүгуги иормаларла дејил (онларын ролу там инкар едилмәмәк шәртилә), әсасән әхлаг нормалары илә, давраныш гајдалары илә тәнзим олунур. Ичтиман рә'j, тә'нә даһа тә'сирли васитәјә чеврилир. Она көрә дә һазырда шәхси мә'нәви нүмунә, нүфуз, шәхси фәаллыг, тәшәббүскарлыг, тәмизлик, ләјагәт һисси, ишкүзарлыг вә с. кими јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр чәмиҗјәтдә мүһүм тәрбијәви вә тәнзимедичи васитә кими чыхыш едир, сөз ә ишин үјғун көлмәмәси вә мә'нәви лагејдлик кими әсас "әхлаги бәлаја" чеврилмиш чатышмазлыгларын арадан галдырылмасына фәал мүсбәт тә'сир көстәрир.

Чәмиҗјәтин мә'нәви мүнасибәтләри системиндә инзибати-амирлик шәраитиндә формалашмыш вә мүәјјән чәһәтләрдән инди дә давам едән рәсми даирәләр, јухарылар гаршы-

сында мүтилик вә јалтаглыг, ашағылара исә лагејд, кобуд, бүрократик мүиасибәт бәсләнилмәси һаллары адамларда мә'нәви пассивлик, сосиал-сијаси мәгсәдләрә инамсызлыг, бәдбинлик әһвал-руһијјәси вә с. јарадыр, мә'нәви һәјат зиддијјәтләриниә "чыхылмаз" характер верир. Одур ки, адамларын мә'нәви тәкмилләшмәси, мә'нәви мүиасибәтләр системиндә инсани принсипләрин гәрарлашдырылмасы, рәсми егоизм вә бүрократизмә јол верилмәмәси чәмијјәтин сосиал-мә'нәви тәрәггисинин мүһүм васитәсидир. Мәһз бу јолла инсан мә'нәвијјатына гаршы төрәдилмиш һәр чүр чәһаләт төзаһүрү һалларыныи (репрессијалар, шәхсијјәтә иәрәстиш, дурғунлуг давранышы вә с.) гаршысыиы алмаг, онларын бир даһа төкрар едилмәси имканыны тамамилә арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Дини шүур – ичтимаи шүурун формаларындан олмагла, инсанын ону әһатә едән тәбии вә сосиал керчәклијә мүнасибәтинин мә'нәви ин'икасынын нөвләриндәндир. Ичтимаи шүурун ән гәдим формаларындан бири (һәм дә ән гәдими) олан дин, узун әсрләр боју үмуми ичтимаи шүур формасы олмушдур. Тарихи-сосиал шәраит үзүндән дин ибтидаи-ичма, гулдарлыг, хүсусилә феодализм дөврүндә ичтимаи шүурун бүтүн башга формаларыны өз тә'сиринә алмыш, чәмијјәтии мә'нәви һәјатында мүһүм јер тутмушдур. Мүасир елм сүбут едир ки, јер үзәриндә дин ибтидаи-ичманын ахырларында, тәхминән 50–40 мин ил бундан әввәл мејдана чыхмышдыр. Динин мејдана көлмәсинин сәбәбләри бунлар олмушдур: а) ибтидаи иисанын шүур сәвијјәсинин јүксәлмәси илә әлагәдар олараг о, әтрафында баш верән һадисәләрин маһијјәтини мүәјјән үмумиләшмиш анлајышлар јарадараг (бүт, Аллаһ, руһ, ахирәт вә с.) изаһ етмәјә башламышдыр. Демәли, инсан шүурунун үмумиләшдирмәләр апарараг ән үмуми анлајышлар јаратмаг габилијјәти дини анлајышларын да (Аллаһ, ахирәт вә с.) мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур; б) ибтидаи инсанын шүур вә билик сәвијјәси елә иди ки, о, әтрафында баш верән тәбии һадисәләрии һәгиги сәбәбләрини билә билмәзди. Зәлзәләнин, јанғынларын, јағышын, дашгынларын, күләјин, биткинин инкишафыныи әсил сәбәбләрини билмәјән инсан, ја онларыи өзләрини чанлылашдырыр, илаһиләшдирир, онлара фөвгәлтәбии гүввә кими бахыб ситајиш едирди (Ф.Енкелс гејд едирди ки, һәр јердә "чанлылашдырма мејли аллаһлары јаратмышдыр"), ја да онлары кәнар гүввәиин (Аллаһ, руһ вә с.) фәалијјәти тә'сири сајыб динә е'тигад едирди. Гәдим фәлсәфәдәки "Наданлыг,

гаранлыг динин мәнбәјидир" кәламы да бурадан мејдана кәлмишдир: в) ибтидаи инсан иәинки тәбиәт һадисәләринин сәбәб вә маһијјәтини билмәдији үчүн онларын фәалијјәт тә'сири гаршысында ачиз иди, һәм дә онларын фәлакәтли тә'сиринин (зәлзәлә, јанғын, дашгын, вәһши һејванларын һүчуму вә с.) гаршысыны ала билмирди. Одур ки, һәмин һадисәләр гаршысында горхуја дүшүр, чыхыш јолуну дини ибадәт, иәрәстиш вә итаәтдә көрүрдү. Гәдим вә јени дөврүн материалистләриинин "Горху һисси аллаһлары доғурмушдур" фикри дә мәһз бу чәһәти ифадә едир; г) нәһајәт, тәкчә тәбиәт һадисәләри дејил, синифли чәмијјәтдә баш верәи бир чох һадисәләр дә (мүһарибә, ишсизлик, бөһран, сиифи-милли зүлм вә с.) зәһмәткеш инсана әсрарәнкиз, сирли көрүнүр, онларын гаршысыны алмагда ачиз олдуғу үчүн чыхыш јолуну Аллаһа е'тигадда, ахирәтдә ахтарырды. Демәли, вәһши инсанын тәбиәт гаршысында ачизлији динә е'тигад әмәлә кәтирдији кими, зәһмәткеш инсанын ичтимаи гүввәләр гаршысында ачизлији дә онларда ахирәтә инам доғурур, хошбәхтлијин анчаг ахирәтдә мүмкүн олачағы гәнаәтини ашылајырды.

Бүтүн бу чәһәтләри нәзәрә аларағ Ф.Енкелс "Анти-Дүринг" әсәриндә – Дин нәдир? суалына белә бир чаваб вермишдир: "Һәр бир дин инсанларын күндәлик һәјатында онлара һөкмранлыг едән харичи гүввәләрин инсанларын бејниндәки фантастик ин'икасындан, Јер үзәриндәки гүввәләрин сәма гүввәләри шәкли алдығы ин'икасындан башга бир шеј дејилдир"[1]. Габагчыл мүтәфәккирләр дини һәмишә јер һадисәси, инсанларын јашајыш вә шүур тәрзиндән јаранмыш бир сосиал-мә'нәви феномен һесаб етмишләр. К.Маркс дәфәләрлә гејд едирди ки, дини маһијјәтини дәрк етмәк үчүн онун "јер көкләри" ајдынлашдырылмалыдыр. Л.Фејербах исә гејд едирди ки, дини анлајышлары инсанлар өзләри јаратмышлар, "ахирәт бу дүнјанын әкс сәдасыдыр". М.Ф.Ахундовун "Инсанлар јер үзәриндә јахшы иә варса чәннәтә, пис нә варса чәһәннәмә көчүрмүшләр" фикри дә бу идејалара там ујғундур.

Гәдим дөврдә динләр политеизм (чохаллаһлылыг) формасында, синфи-антагонист формасијаларда исә монотеизм (тәкаллһлылыг) формасында олмушлар. Һазырда ән чох јајылмыш монотеист динләр бунлардыр: **буддизм, иудаизм, христианлыг, ислам.** Иудаизм чыхылмагла (иудаизм – милли

[1] *К.Маркс* вә *Ф.Енкелс.* Дин һагтында. Бакы, 1965, сәһ. 120-121.

јәһуди динидир) галан үч дин мүасир дүнја динләри һесаб олунурлар. Һәмин динләр синифли чәмиjjәтләрдә чох һалларда зәһмәткеш инсанлары ичтимаи зүлм гаршысында итаәткар олмаға чағырмаг кими сосиал функсијаны јеринә јетирир. Динләри синифли чәмиjjәтдән әввәлки (анимизм, фетишизм, макија, бүтпәрәстлик вә с.) вә мүасир динләр (буддизм, иудаизм, шаманизм, христианлыг, ислам вә с.) кими дә ики група бөлмәк олар.

Ичтимаи шүур формасы олмагла дин мүрәккәб структура маликдир. Һәр бир динин гурулушуна, әсасән үч үнсүр дахилдир: дини идеја вә тәсәввүрләр; дини һисс вә әһвал-руһиjjә; дини ајинчилик (дини култ) вә ја фәалиjjәт. Бунлардан башга дини тә'сисатлар (дини ичмалар, бирликләр, килсәләр, мәсчидләр, синагоглар вә с.) дә вардыр ки, онларын фәалиjjәтиндән јаранан нормалар, гајдалар, идејалар вә с. дини шүурда мүһүм јер тутур.

Дини шүурун башлыча үнсүрү **дини идеја** вә **тәсәввүрләр**, онун нәзәри формасы исә **дини идеолокија вә ја теолокијадыр** (илаһиjjат). Илаһиjjат дини тә'лимин әсасыны тәшкил едир вә әсасән дини еһкамлара е'тигадын системләшдириш нәзәри ифадәсидир. Ислам дининдә динн идеја вә тәсәввүрләрин, илаһиjjатын әсасыны тәшкил едән **е'тигад еһкамлары** бунлардыр: "Ла-илаһә-иллəллаһ – Мәһәммәдун рәсул-үллаһ" (Аллаһдан башга һеч бир илаһи гүввә јохдур; Мәһәммәд исә аллаһын рәсулудур, елчисидир); Аллаһ тәкдир, әбәди вә һәр шеjә гадирдир; Мәһәммәд пеjғәмбәрдир, Аллаһын јер үзәриндәки елчисидир; ахирәт һагдыр вә орада өлүләр чанландырылыб чәза вә ја мүкафатландырылачагдыр; Гур'ан мүгәддәсдир вә Аллаһ тәрәфиндәи көндәрилмишдир; инсанын башына о ишләр көлир ки, онлары Аллаһ әввәлчәдән мүәjjән етмишдир; руһа, талеjә е'тигад вә с. Бу е'тигад еһкамлары әсасында ислам дини һәр бир мүсәлманын гаршысында **беш әсас вәзифә** гојур ки, онлара да динин "беш рүкнү" (әсасы) дејилир: а) кәлмеји-шәһадәтә е'тигад вә ону охуја билмәк, jә'ни Аллаһдан башга һеч бир илаһи гүввә јохдур, Мәһәммәд онун елчисидир кәламына инам вә охуја билмәк бачарығы; б) намаз гылмаг; в) оруч тутмаг; г) һәччә зиjарәтә кетмәк (бунун үчүн мүсәлманын чисмани вә мадди имканы олмалыдыр); д) зәкат вермәк. Зәкат – дини ичманын еһтиjачларына сәрф едилән, јохсуллара, јетимләрә вә с. әл тутмаг

үчүн мүсəлманын əмлак вə кəлиріндəн тутулан ичбəри веркидир.

Дини шүурун структуруна дахил олан икинчи үнсүр **дини ајинчилик** (култ) вə ја **дини фəалијјətдир**. Мəсəлəн, ислам дининдə хүсуси дини шəриət гајдалары, намаз гылмаг, оруч тутмаг, гурбан кəсмəк, дини дəфн мəрасимləри, дини кəбин адətləри, мəһəррəмлик, дини анд ичмəк, сəһəр-ахшам бир чох ибадət ајинləри вə с. дини ајиичилик сahəсинə аиддир. Бу ајинləрин ичрасы, онларын чохсајлы тəкрар едилмəси, дини идеја вə тəсəввүрləрнн күчləндирилмəси мүсəлманын диндарлығынын заһири əламəти вə ја тəзаһүрү кими чыхыш едир.

Дини һисс вə əһвал-руһијјələр дə дини шүурун структурунда мүəјјən јер тутур, əбəди вə анаданкəлмə дини һиссlər олмаса да, динə дəриндən инам бəсləјən адамларын мə'нəви аləминдə онлар мүһүм тə'сир күчүнə маликдир. Мəсəлəн, дини һисс инсана тəсəлли верир, илаһи ədаləтлилик һаггында тəсəвүр ојадыр, инсанын Аллаһ ирадəси үзрə хошбəхтлијə чатачағына инам һиссləри ашылајыр. Дини горху һисси мүəјјəн һалларда адамлары бəд əməллəрдən чəкиндирир. Лакин бу чəһəти мүтləглəшдирмəк дүзкүн олмазды. Мүшаһидələr көстərир ки, чинајət төрədən адамлар арасында диндарларын сајы о гədəр дə аз дејилдир.

Республикамызда Азəрбајчан Али Советинин 1991-чи ил августун 20-дə гəбул етдији "Дини е'тигад азадлығы һаггында" јени гануна əсасən (1990) вətəндашлара вичдан азадлығы верилмишдир: ким истəсə азад сурətдə дини ајинləри ичра едə биләр, һəр һансы динə е'тигад едə биләр вə ја динə е'тигад етмəз, дини ајинləри ичра етмəз. Динə е'тигад едиб-етмəмək азаддыр, шəхсин вичдан ишидир. Адамларын дини һиссləринə һөрмətlə јанашмаг төləб едилир. Дини е'тигада көрə тə'гиб, əдавət ганунла гадағандыр вə чинајət мəс'улијјəти төləб едир. Бу гаиунун мəзијјətləри һаггында ону да гејд етмək олар ки, бу, республикамызын тарихиндə динə мүнасибətə даир али гануиверичилик сəвијјəсиндə гəбул олунмуш ән демократик вə һуманист бир сəнəддир. Бу ганун узун илләр боју дииə вə мəсчидə мүнасибətдə өзүнү көстərən мəһдудијјətləрə сон гојур, дини чəмијјətин мə'нəви һəјатынын ајрылмаз тərкиб һиссəси кими сəчијјələндирилир. Ганунда илк дəфə дини бирлик вə тəшкилатлара динн тə'лими јајмаг, ушаглара дини тəһсил вермəк, хејријјəчилик вə дикəр сосиал-мə'иəви фəалијјət көстərмəк ихтијары верилир.

Дини идарә вә тәшкилатлара азад сурәтдә дини әдәбиjjаты нәшр етмәк вә jајмаг һүгугу верилир. Гануна көрә, дөвләт диндән ајрылса да, дини тәшкилатларла һуманист мүнасибәтләрә кирир, диии-тарихи мәдәниjjәт абидәләрини онларын ихтиjарына верир, jени мәсчид, мәдрәсә вә с. тикинтисиндә онлара көмәк едир. Дини бирлик вә тәшкилатлара сиjаси-дөвләт ишләринә гарышмамагла чәмиjjәтдә ичтимаи диалога кирмәjә, сүлһ, демократиjа, сосиал тәрәгги, истиглалиjjәт уғрунда мүбаризәдә иштирак етмәjә, бejнәлхалг әлагәләрә кирмәjә вә с. имкан jарадылыр. Ганун әсасында дини мәнсубиjjәтиндәи, динә е'тигад едиб етмәмәсиндән асылы олмajараг бүтүн вәтәндашларын һүгуг бәрабәрлиjи тә'мин олунур.

Лакин бу ганунда да мүәjjән зиддиjjәт вә мәһдудлуглар вардыр. Һәр шejдәи әввәл, бу ганунун нә ады, нә дә мәзмунундакы бир чох мәсәләләр вичдан азадлығы идеjасынын маһиjjәтинә о гәдәр дә уjғун дejилдир. Чүнки "Диии е'тигад азадлығы" дедикдә мә'нәвиjjатын там азадлығы (о чүмләдән дини тә'сирдән дә азад олмасы) дejил, анчаг дини е'тигад азадлығы, истәдиjи дини сечиб она инам бәсләмәси һүгугу нәзәрдә тутулур, икинчиси, вичдан азадлығынын башлыча тәләби олан өгидә, дүнjакөрүшү азадлығы (jә'ни дүнjакөрүшчә диндар вә jа атеист олмаг тәләби) тә'мин олунмур. Ганунда һеч атеист фәалиjjәт, атеист өгидә анлajышларынын ады белә чәкилмир. Өз гаршысына дүнjәви дөвләт гурмаг вәзифәси гоjмуш бир өлкә үчүн бу мүһүм нөгсан һесаб едилмәлидир; үчүнчүсү, бу ганунда динин дөвләтдән, мәктәбин диндән ајрылмасы кими вичдан азадлығы тәләби дә там ајдынлығы илә ифадә олунмамышдыр.

Лакии бу, өлкәмизин тарихиндә динә мүнасибәт сahәсиндә ән мүтәрәгги ганундур. Тәкчә ону демәк кифајәтдир кн, кечмиш ССРИ-дә әслиндә 70 илдән артыг бир мүддәтдә конститусијада е'лан едилмиш вичдан азадлығы һәгигәтдә тә'мин едилмәмиш, бир чох ганунлар кими, о да анчаг кағыз үзәриндә галмышдыр. Атеизмин дөвләт сиjасәти идеолокиjасы сәвиjjәсиндә тәблиғ олундуғу шәраитдә башга чүр дә ола билмәзди. Совет һакимиjjәти илләриндә дини тәблиғат, дини тәһсил, бир чох дини ајинләрин ичрасы, әслиндә, гадаған олунмуш, руһани идарәләринин, мәсчидләрин, килсәләрин фәалиjjәти олдугча мәһдудлашдырылмышдыр, габагчыл руһанилəрин бир чох нүмајәндәси репрессиjаја мә'руз галмыш, тарихи-мәдәниjjәт абидәләри олан мәсчидләр вә килсәләрин чоху бағланылмыш, анбарлара вә с. чевриlмишдир.

Игтисади шүур – бәшәриjjәт jарананdан бу күнәдәк инсанлар мадди истеһсал, тәсәррүфат фәалиjjәти, әмәк просеси, мүлкиjjәт, әмтәә, мүбадилә, мадди не'мәтләрин бөлкүсү, истеһсалын идарә олунмасы вә с. һаггында мүәjjән билик-ләр әлдә етмиш, онлары тәкмилләшдирмиш вә инкишаф етдирмишдир. Гejд етдиjимиз игтисади фәалиjjәт саһәләринин ин'икасы олараг инсанда чох мүхтәлиф билик, идеja, тәсәввүр, һисс вә с. әмәлә кәлир ки, онларын да мәчмусу игтисади шүуру тәшкил едир.

Әввәлләр дә игтисади шүур, онун маһиjjәти һаггында идеjалар, бахышлар олмуш, һәтта бу саһәдә нәзәриjjәләр дә мejдана чыхмышдыр. Һәлә Аристотел әмәjин, мадди не'мәтләрин истеһсалынын чәмиjjәт һәjатындакы ролуна хүсуси гиjмәт вермиш, бу саһәдә мүһүм идеjалар ирәли сүрмүшдүр. Аристотелин "гуллар – данышан аләтләрдир" фикри игтисади идеjаларын синфи мәзмунуну әкс етдирир. Орта әсрин көркәмли алими Иби-Хәлдун чәмиjjәт һәjатында игтисади мүнасибәтләрин апарычы рол ojнамасы һаггында идеja ирәли сүрмүшдүр. Сиjасн игтисад елминин баниләри А.Смит, Л.Рикардо тәсәррүфат фәалиjjәти, истеһсал вә онун идарә олунмасы һаггында мүкәммәл тә'лим, дәjәрин әмәк нәзәриjjәсини jаратмышлар. К.Марксын кәшф етдиjи изафи дәjәр гануну вә дикәр бөjүк игтисади нәзәриjjәләр әсасында чәмиjjәтдә истеһсал мүнасибәтләринин инкишаф ганунаујғунлугларыны өjрәнән хүсуси елм саһәси – сиjаси игтисад елми формалашмышдыр. Бүтөв бу игтисади-елми мүддәалар, бахышлар игтисади шүурун елми-нәзәри сәвиjjәсини тәшкил едир. Лакин бир дә иисанларын күндәлик истеһсал, мүбадилә, тәсәррүфат вә с. фәалиjjәтиндән әлдә етдиjи ади-күтлəви игтисади идеja, бахыш, вәрдишләр вардыр ки, онлар да игтисади шүурун ашағы – ади сәвиjjәсини тәшкил едир.

Чәмиjjәтимиздә игтисади шүур – игтисадиjjатын инкишаф гаиунаујғунлугларыиы, онун тәшкили вә идарә олунмасы формаларыны әкс етдирир. Мәһсулдар гүввәләрин әсас үнсүрү олмагла зәһмәткеш инсанларыи игтисади шүурунун jүксәлмәси истеһсал инкишафыиын сүр'әтләндирилмәсииии мүһүм субjектив амили кими чыхыш едир. Һазыркы кечид дөврү, республикамызын игтисади суверенлиjә вә базар игтисадиjjатына кечмәси, мүәссисәләрии тәсәррүфат һесабы вә өзәлләшдирмә әсасында ишләмәси, фәрди әмәк фәалиjjәти, кооперативләр, ичра иодраты, мүлкиjjәтин мүхтәлиф формаларынын тәтбиги, ассо-

нисијалар вә мүштәрәк мүәссисәләрии тәшкили вә с. адамлардан daha jeткин, елми-нәзәри игтисади шүур сәвиjjәси тәәб едир. Бураjа мүасир елми-техники тәрәггиnин наилиjjәтләрииин истеhсала тәтбиги, технолоjи просесләрии тәкмилләшдирилмәси, jени әмәк ehтиjатларынын ишә салынмасы вә с. әлавә етсәк, онда игтисади шүур сәвиjjәсинин jүксәлдилмәсинә нә дәрәчәдә зәрури ehтиjач олдуғу там ajдын олур. Бунлар да көстәрир ки, ресиубликамызда игтисади ислаhатларын кечирилмәси вә мүәссисәләрин дүзкүн техники вә игтисади инкишаф истигамәти көтүрмәси үчүн, рәhбәр кадрларын вә сырави ишчиләрин, бүтүн чәмиjjәт үзвләриiин jүксәк ихтисас hазырлығына малик олмасы, игтисади биликләрә jиjәләимәси, бүтөвлүкдә онларда **елми-игтисади тәфәккүр** формалашдырылмасы биринчи дәрәчәли әhәмиjjәт кәсб едир

Естетик (вә ja бәдии) шүур – ичтимаи шүурун форма рәнкарәнклиjиндән биридир. Мадди истеhсал просесиндә инсан тәкчә мадди вә мә'нәви тәләбатыны өдәмәклә галмыр, ejни заманда, зөвг охшajан, көзәл мәhсуллар истеhсал етмәjә чалышыр. Тарихи инкишаф просесиндә инсан фajдалы вә көзәл мадди вә мә'нәви мәhсуллары фәргләндирмәjә, көзәллик hагтында бахышлара jиjәләнмәjә чалышыр. Әмәк бөлкүсүнүн тәкмиллөшмәси илә сәнәткарлар – рәссамлар, hejкәлтәрашлар, архитекторлар, шаирләр, jазычылар, бәстәкарлар вә б. мejдана чыхыр. Бу jолла хүсуси иешә саhәси – керчәклиjин инсан шүурунда образлар васитәсилә ин'икасы формасы олан инчәсәнәт jараныр. Керчәклиjин hәмин инчәсәнәт саhәси варлығы бәдии бojалар вә обра. ар васитәсилә, реал-фантастик формада әкс етдирир. Керчәклиjин белә бәдии-образлы ин'икасынын доғурдуғу бәдии идеjаларын, бахыш, тәсәввүр вә hиссләрин мәчмусу естетик вә ja бәдии шүуру әмәлә кәтирир. Бәдии вә ja естетик шүур инсаны әhатә едән керчәклиjи бәдии образлар системиндә әкс етдирнр.

Реал керчәклиjии рәнкарәнклиjи вә чохаспектлилиjинә уjғун олараг, инчәсәнәтии мүхтәлиф нөвләри вә жанрлары әмәлә кәлмишдир: мусиги, рәссамлыг, графика, hejкәлтәрашлыг, ме'марлыг, бәдии әдәбиjjат, театр, кино, телевизиja, дизajн вә с. Инчәсәнәтин бу нөвләри – аләмин естетик мәиимсәнилмәсиiин спесифик бәдии образлы формаларыдыр; онлар инчәсәиәтин идеja-естетик, мә'нәви, сиjаси, идраки, тәрбиjәви вә с. функсиjаларынын hәjата кечирилмәсини тә'мин едирләр. Ичтимаи шүурун башга формаларындан, хүсусилә елмдән

фәргли олараг, иичәсәнәт (бәдии шүур) керчәклиji ганун вә анлаjышларла дежил, конкрет hисси гаврама формасында – типик бәдии образларла әкс етдирир.

Мусиги, hejкәлтәрашлыг, поезија, театр вә с. әсәрләрини мәиимсәмәклә, онлары динләмәк вә мүшаhидә етмәклә биз дүнја мәдәнијjәтинин наилијjәтләринә бәләд олур, башга халг вә милләтләрин сәнәт нүмунәләрини өjрәнир, онларын дахили аләми вә керчәклиjә естетик мүнасибәтләри илә jахындан таныш олуруг. Бу jолла да биз өзүмүз мә'нәви чәhәтдән зәнкинләширик, дүнjакөрүшү даирәмиз daha да кенишләнир. Бәдии шүур бизим бүтүн ичтимаи вә фәрди hәjатымыза дәрин емосионал тә'сир көстәрир. Бу чәhәтдән бәшәри сәнәт нүмунәләри hәмишә бөjүк емосионал тә'сир күчүнә малик олмуш, онлар синфиликдән jүксәкдә дурмуш, бәшәри естетик вә мә'нәви идеаллара хидмәт етмишдир.

Еколожи шүур – ичтимаи шүур формалары системинә сон илләрдә дахил едилмишдир. Мүасир дөвр бәшәриjjәт гаршысында чох кәскин глобал еколожи проблемләр гоjмушдур: тәбиәтин мүhафизәси, тәбии сәрвәтләрдән сәмәрәли истифадә проблеми, сујун, hаванын чиркләнмәсинии гаршысыны алмаг, битки вә hejван нөвләрини hифз едиб кәләчәк иәслләрә чатдырмаг зәрурәти, даим артан Jер күрәси әhалисини мадди не'мәтләрлә тә'мин етмәк проблеми, күтләви гырғын силаhларынын истеhсалынын дајандырылмасы, нүвә мүhарибәси вә "демографик партлајыш" тәhлүкәси вә с.[1]. Мүасир елми-техники ингилаб вә оиун иисана вердиjи daha азман гүввәләр инсанын тәбиәт үзәриндә ағалығыны daha да артырмыш, иисан өзү jаратдығы гүввәләрии гаршысында ачиз галмышдыр. Инди бүтүн дүнjада нәнки тәбии мүhити, бүтөвлүкдә Jер күрәсниn бир нечә дәфә мәhв етмәjә чатачаг нүвә вә атом силаhлары ehtijаты вардыр.

Бу шәраитдә заман иисан-тәбиәт гаршылыглы мүнасибәтләринин daha ағлаујғун шәклә салмағы, глобал еколожи проблемләри hәлл етмәк үчүн daha сәмәрәли jоллар ахтармағы тәләб едир. Бүтүн бу мүрәккәб зиддиjjәтли еколожи проблемләрин маhиjjәтинин дәрк едилмәси, онларын hәлли jолларынын вә васитәләринин арашдырылмасы, еколожи тарazылыг ганунаујғунлугларынын мүәjjәнләшдирилмәси адамларда тәбиәтә, онун не'мәтләриндән сәмәрәли истифадә олунмасына, daha

[1] Глобал еколожи проблемләрдән сонунчу hиссәдә daha әтрафлы бәhс олунур.

алауҗун еколожи вә демографик сијасәт јеридилмәсинә вә с. зәрури тәләбат доғурур. Бу саһәдә һәр күн даим јени-јени идејалар, бахышлар, һиссләр мејдана чыхыр. Һазырда адамларда мүтәрәгги мүасир еколожи тәфәккүр вә дүнјакөрүшү формалашдырмаг зәрурәти мејдана чыхмышдыр. Бүтүн бу идеја вә бахышлар, еколожи тәфәккүр тәрзи, тәбиәтлә мүнасибәтдән доғанан идејалар, емосијалар, вәрдишләр вә с. бирликдә "еколожи шүур" анлајышы илә ифадә олунур. Еколожи шүурда күн-күндәлик тәсәввүрләрлә елми-нәзәри мүддәалар бәһдәт һалындадыр. Һәтта сон илләрдә глобал еколожи мүнасибәтләрин ганунауҗунлуглары илә мәшғул олан хүсуси билик саһәси – "еколокија" да мејдаиа кәлмишдир (јунанча "ekos" – ев, јашајыш мәскәни, "logos" – елм, тә'лим демәкдир). "Еколокија" терминини илк дәфә 1866-чы илдә алман тәбиәтшүнас алими Е.Һекел ишләтмишдир. О, еколокијаја һејван организмләринин јашајыш үсулуну, онларын үзви вә гејри-үзви мүһитә мүиасибәтләрини өјрәиән билик саһәси кими бахмышдыр. Әввәлләр еколокија биолокија елминин бир саһәси иди вә битки вә һејван организмләринин гаршылыглы мүнасибәтиии, онларын бир-бири вә әтраф мүһитлә әлагәсини өјрәнирди. Лакин елми-техники тәрәгги саһәсиндә инсан даһа гүдрәтли васитәләрлә тәбиәтә тә'сир етдикдә, хүсусилә XX әсрин әввәлләриндән еколокијанын тәдгигат објекти кенишләнди вә дәринләшди: еколокија тәбиәтин мүһафизәси вә ондан сәмәрәли истифадә едилмәсиниии елми әсасларыны, канлы организмләрин јашамасынын тәбии-сосиал ганунауҗунлугларыны, инсан-тәбиәт мүнасибәтләринин мүрәккәб системини өјрәнән елмә чеврилди. XX әсрин 70-чи илләриндән исә еколокијаиын јени саһәси олан "Сосиал еколокија" мејдана чыхды. Сосиал еколокија – чәмијјәт-тәбиәт гаршылыглы мүнасибәтинин хүсусијјәтләрини вә ганунауҗунлугларыны өјрәнән елм сосиал елм саһәсидир. Онун фәлсәфи, сосиоложи, игтисади, чоғрафи вә с. аспектләри мөвчуддур. Һазырда инсан фәалијјәти нәтичәсиндә планетдә баш верән дәјишикликләр, инсаи вә тәбиәт, ландшафт, тәбиәт вә сосиал мәкан, тәбии мүһит вә сосиал груплар, урбанизасија вә с. кими просес вә ироблемләри дә сосиал еколокија өјрәнир. Бүтүн бунлара әсасән белә үмуми нәтичәјә кәлмәк олар: һазырда бүтүн мә'нәви фәалијјәт вә елм саһәләри кетдикчә даһа чох еколожиләшир, мүасир адамларда "еколожи тәфәккүр" формалашдырмаг зәрурәти өн планда кечир.

Елми шүур – чәмиjjәт инкишафынын мүасир мәрһәлә-синдә елм ичтимаи шүур формалары системиндә ән апарыҹы мөвгеjә кечир, бүтөвлүкдә ичтимаи шүурун структуруна күчлү тә'сир көстәрәрәк, бүтүн ичтимаи шүур формаларынын интел-лектуал сөвиjjәсини дәринләшдирәрәк онлары "елмләшдирир". Сон илларда фәлсәфи әдәбиjjатда елмдән ичтимаи шүур формасы кими jох, ән чох хүсуси нөв сосиал-мә'иәви вә маддн феномен кими бәһс етмәк мејлләри күчләнмишдир. Бу да сәбәбсиз дејилдир. Чүнки: а) һазырда елм чәмиjjәтин биласитә мәһсулдар гүввәсинә чевриләрәк истеһсалын бүтүн системиндә өзүнү көстәрән сосиал-мадди гүввә кими тәзаһүр едир. Бу чәһәт ону ичтимаи шүурун дикәр формаларындан фәргләндирир; б) чох вахт елмин инкишаф сөвиjjәси бүтөвлүкдә мәдәниjjәтин вә мә'иәви тәрәггинин ме'jары кими чыхыш едир. Елм бу мә'нада санки бүтүн шүур формаларыны синтез һалында әкс етдирир; в) елм техникада, технолокиjада, чох мүрәккәб мүасир космик системләрдә, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф аваданлыг вә просесләриндә тәчәссүм едәрәк маддиләшир, онун мә'иәви ролуна нисбәтән, мадди әһәмиjjәти даһа тез вә ајдын һисс олунур. Бу чәһәтләрә көрә фәлсәфи әдәбиjjатда һәтта "техники шүур", "технолоҗи шүур" вә с. кими ичтимаи шүур формаларындаи да бәһс едәнләр вардыр.

Лакин бунлар һеч дә елми ичтимаи шүур формалары системиндән ајырмаға әсас верә билмәз. Елмдән мәһсулдар гүввәләриии үнсүрү кими, мәдәни тәрәггинин көстәричиси кими вә техники-техноложи имкан мә'насында да бәһс етмәк олар. Лакин бунларын һеч бири ичтимаи шүур формасы кими, онун әсас функсиjасыны вә маһиjjәтини әкс етдирә билмир. Елмии башлыча функсиjасы, ичтимаи шүур формасы олмагла керчәклиjи долғун, дүзкүн әкс етдирмәк вә инсанлары онлары әһатә едән тәбии вә сосиал керчәклик һаггында дүзкүн биликләрлә – һәгигәтлә силаһландырмагдыр. Белә гносеоложи (идраки) функсиjа илә јанашы елм дүнjакөрүшү, сосиал прогнозлашдырма, тәрбиjjәви, сосиал фәаллашдырычы вә с. функсиjалары да һәjата кечирир.

Елм – тарихән формалашмыш елә инсаи фәалиjjәтидир ки, онун васитәсилә керчәклик долғун дәрк олунур вә әмәли мәгсәдләрә уjғун дәjишдирилир. **Елм – керчәклиjин об jектив ин'икасыдыр, варлығы анлаjышлар, мәнтиги нәтичәләр, мүкәммәл үмумиләшдирмәләр әсасында формалашан тә'лим вә нәзәриjjәләрлә, ганун вә категориjаларла әкс етди-**

рән ичтимаи шүур формасыдыр. Елм – биликләр системи вә онун тәкрар мә'нәви истеһсалыдыр, ејни заманда, онлара әсасланан практик инсан фәалијјәтидир.

Һәр бир елми фәалијјәт үчүн әсас шәрт нә тәдгиг олунмасы (предмети) вә нечә тәдгиг олунмасындан (һансы идрак методлары илә) ибарәтдир. Бурадан да **елмин предмети** вә **методу** анлајышлары мејдана чыхыр. Ичтимаи һәјатын, бүтөвлүкдә керчәклијин рәнкарәнклијинә ујғун олараг онларын ин'икасы формасы олан елмин дә мүхтәлиф саһәләри вә нөвләри формалашмышдыр. Бу чәһәтдән елмләри белә груплашдырмаг олар: тәбиәти, онун иикишаф вә дәјишмәсинин ганунаујғунлугларыны өјрәнән **тәбии-техники елмләр** вә чәмијјәти, онун иикишаф вә дәјишмәси ганунаујғунлугларыны өјрәнән **ичтимаи-чәмијјәт елмләри.** Ичтимаи вә тәбиәт елмләринин мүәјјән гисми гејд етдијимиз ганунаујғунлуглары дәрк едиб онлардан истифадә едән субјектин – инсанын өзүнү өјрәнир. Сосиал мөвчудлуг олан иисаны өјрәнән һәмин елмләр исә **һуманитар елмләр** адлаиыр. Ичтимаи елмләр системиндә тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн ән үмуми инкишаф ганунаујғунлугларыны өјрәнән **фәлсәфи елмләр** дә хүсуси јер тутур. Елмләрин мүасир иитегратив инкишаф шәраитиндә онларын белә бөлкүсү иисбидир, ннди елә фәалијјәт саһәләри вардыр ки, онларын ганунаујғунлугларыны говушуг елмләр өјрәнир (мәсәлән, биофизика, биокимја вә с.). Космик елм саһәсиндә тәбии-техиикн, ичтимаи вә һуманитар елмләр сиитез һалында бирләшмишдир.

Һәр бир елмдә вә ја елми шүур формасында **ики сәвијјә** бир-бириндән фәргләнир: емпирик вә иәзәри сәвијјәләр. **Емпирик сәвијјә** – мүшаһидә вә ексиеримент јолу илә фактик материалларын тәһлили әсасында әлдә едилмиш күтләви (вә ја күндәлик) биликдир. Буна күтләләрин тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри илә әлагә вә мүиасибәтләриндән әлдә етдикләри биликләр аиддир ки, она да чох вахт "сағлам (вә ја фајдалы) дүшүнчә (вә ја тәфәккүр)" дә дејилир. Мәсәлән, халг тәбабәти, фолклор, халг мусигиси јарадычылығы вә с., белә "сағлам дүшүнчә" нүмунәләридир. Диалектик материализм фәлсәфәси елми-нәзәри шүурун формалашмасында "сағлам тәфәккүрүн" ролуна бөјүк гијмәт верир. **Нәзәри сәвијјә** исә керчәклијин вердији фактик материалларын үмумиләшдирилмәси әсасында, систем-структур тәһлил вә дикәр елми идрак методлары (индуксија, дедуксија, анализ, сиитез, ријази метод-

лар вә с.) васитәсилә әлдә едилмиш еһтималлар, нәзәриjjәләр, ганунлар, иринсипләр системидир. Онларын мүәjjән гисми практик jохлама вә тәсдигләнмә тәләб едир. Диалектик фәлсәфи биликләр елми идракын дүнjакөрүшү вә методолоjи әсасларыны тәшкил едир.

Елмин ичтимаи мәзмуну – инсанын һәjат вә әмәjини jүнкүлләшдирмәкдән, ичтимаи мүнасибәтләри тәкмилләшдирмәкдән, инсанын тәбиәтдәи ағлаjыгун истифадәсини вә шәхсиjjәтин аһәнкдар инкишафыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Лакин мүәjjән сосиал шәраитдә бә'зән елм инсан әмәjини jүнкүлләшдирмәклә бәрабәр, һәм дә ишсизлик, фәлакәт төрәдир. Һазырда елми кәшф вә ихтиралар бәшәриjjәти истилик-нүвә мүһарибәси тәһлүкәси гаршысында гоjмушдур. Әслиндә белә фәлакәтли нәтичәләр үчүн елм дејил, онун наилиjjәтләриндән пис мәгсәдләрлә истифадә едән инсанлар күнаһкардырлар.

Елм һәм дә бәjүк дүнjакөрүшү маһиjjәти дашыjыр. Елмин наилиjjәтләри дүнjанын тәбии-елми мәнзәрәсинин материалист мүддәаларын тәсдиги үчүн зәнкин фактлар вермишдир. Мүасир дөврдә ади шүур белә "елмләшмишдир". Артыг XX әсрин сонларында инсанын jалныз елмин күдрәтинә инамы тәсдигләнмиш һал алмышдыр. Лакин һәр чүр илаһиләшдирмәдә олдуғу кими, елмин "илаһиләшдирилмәси" дә дүзкүн дејилдир; атом-истилик стансиjалары jарадан инсан әввәлләр елмин бу наилиjjәтинә ситаjиш етмиш, "Чернобыл фаҹиәси"ндән сонра исә онун гаршысында ваһимәjә дүшмүшдүр...

Фәлсәфи шүур ичтимаи шүур формалары системиндә мөһкәм jер тутур. Лакин бүтөвлүкдә фәлсәфә курсу тәдрис олундуғу үчүн бурада фәлсәфи шүур вә онун хүсусиjjәтләриндән аjрыча бәһс етмәк мәгсәдәуjғун дејилдир.

4. Мәдәниjjәт, сивилизасиjа вә мә'нәви дәjәрләр

Фәлсәфи әдәбиjjатда "мәдәниjjәт" анлаjышынын маһиjjәти вә тә'рифинии верилмәси мәсәләсиндә фикир мүхтәлифлиjи вардыр. Һәр дәфә "мәдәниjjәт" анлаjышындан бәһс олунаркән она бу вә jа дикәр чәһәтдән jанашылмыш, онун мә'на чаларларындан бири өи плана кечирилмиш, бу вә jа дикәр аспектинә әсасән она тә'риф верилмишдир. Она көрә дә мәдәниjjәти "чәмиjjәтии инкишафы тарихи" илә еjниләш-

дирмәк, она "чәмиjjәтин әлдә етдиjи мадди вә мә'нәви наилиjjәтләрин ифадәси"; "чәмиjjәт сәрвәтләриндән ичтимаи тәрәгги үчүн истифадә етмәк васитәси" вә с. кими бахмаг мејлләри күчлү олмушдур. Мәдәниjjәти бүтөвлүкдә дүнjанын анимсәнилмәси имканлары кими дә дәjәрләндирән, она инсанын һәjат фәалиjjәтинин тәшкили вә инкишаф етдирилмәсинин спесифик үсулу кими дә мүнасибәт бәсләjән бахышлар вардыр. Мәдәниjjәтә – инсанларын тәбиәтә, чәмиjjәтә вә бир-бириnә гаршылыглы мүнасибәтләрини әкс етдирән сосиал нормалар вә мә'нәви сәрвәтләр системи кими бахмаг мејлләри даһа күчлүдүр.

Бә'зән чәмиjjәт инкишафында мүәjjән мәрһәләни, тарихи дөврү вә ја етник мүнасибәтләри ифадә етмәк үчүн дә мәдәниjjәт анлаjышындан истифадә олунур: антик мәдәниjjәт, гәбилә-тајфа мәдәниjjәти, ичма мәдәниjjәти. Азәрбаjчан мәдәниjjәти, милли мәдәниjjәт, үмумхалг мәдәниjjәти вә с. һәjатын мүәjjән саһәсиндә инсаи давранышыны, ичтимаи шүур вә фәалиjjәтини дә мәдәниjjәт анлаjышы илә ифадә едирик: әмәк мәдәниjjәти, мәишәт мәдәниjjәти, давраныш мәдәниjjәти, сиjаси мәдәниjjәт вә с. Сосиал һәjат фәалиjjәти үсулу кими истифадә олунан синфи мәдәниjjәт, шәхси мәдәниjjәт, груп мәдәниjjәти вә с. анлаjышлар да мөвчуддур.

Фәлсәфә тарихиндә илк дөврләрдә мәдәниjjәтә инсанын тәбиәтә мәгсәдәуjғун тә'сири (мәс.ториағын әкилиб бечәрилмәси), һәмчиниин инсанын өзүнүн тәһсили вә тәрбиjә едилмәси просеси кими дә jанашылмышдыр. Еллинлиләр өзләрини "мәдәни олмаjан" варварлардан "тәрбиjәли олмалары" илә фәргләндирмишләр. Сонракы дөврләрдә "шәхси тәкмилләшмәjә", өлкәнин сосиал инкишафында шәһәрләрин мејдана көлмәсинин ифадәсинә дә мәдәниjjәт кими бахылмышдыр. Интибаһ дөврүндә мәдәниjjәт дедикдә инсанын һуманист сосиал-мә'нәви идеалларыны, даһа сонракы әсрләрдә исә (XVII–XVIII) күтләләрин маарифләнмәсинн әсас мә'jар кими нәзәрдә тутмушлар. XIX әсрдән мәдәниjjәтә чәмиjjәтин вә шәхсиjjәтин мә'нәви, сиjаси, дини, елми, бәдии вә с. фәалиjjәти вә jеткинлиjи сәвиjjәси кими мүнасибәт мөвчуд олмушдур. Сонралар мәдәниjjәти инсанын мә'нәви-сиjаси азадлығы сәвиjjәси илә өлчмүшләр вә с.

Мәдәниjjәтин бу чүр чохаспектли тә'jинатларыны бир гәдәр үмумиләшдириб коикретләшдирәрәк она белә тә'риф вермәк олар: **мәдәниjjәт – чәмиjjәтин әлдә етдиjи мадди вә**

мә'нәви сәрвәтләрин мәчмусудур; һәмчинин онларын јарадылмасы габиллиҗјәти вә бәшәриҗјәтин тәрәггиси үчүн оилардан истифадә етмәк вә онлары нәсилдән-нәслә вермәк бачарығыдыр. Мәдәниҗјәт – инсанын мә'нәви дүнјасыдыр, онун өзүнү мүәјјән етмәси вә шәхсиҗјәтин мәвчудлуғу үсулудур. Мәдәниҗјәтин мәнбәји инсан әмәјидир, јарадычылығыдыр. Мәдәниҗјәт – инсан зәкасынын тәчәссүмүдүр.

Бунлара әсасән мәдәниҗјәтин ики әсас нөвүнү гејд етмәк олар: мадди мәдәниҗјәт вә мә'нәви мәдәниҗјәт. **Мадди мәдәниҗјәт** – инсан әмәји вә зәкасы илә јарадылмыш мадди сәрвәтләрин мәчмусудур: истеһсал васитәләри, әмәк чисми ичтимаи варлығын мадди әсасларыдыр. Мадди мәдәниҗјәт инсанын тәбии керчәклији мәнимсәмәсинин көстәричисидир: јашајыш васитәләри, биналар, палтар, мә'марлыг нүмунәләри, көрпүләр, каналлар, мешә золаглары, битки вә һејван нөвләри вә с. **Мә'нәви мәдәниҗјәтә** исә һәр шејдән әввәл, елм вә онун наилиҗјәтләринин истеһсал просесиинә тәтбиги сәвиҗјәси, тәһсиллилик вә мааријф, тәрбијә, инчәсәнәт, тиббн хидмәт, чәмиҗјәт үзвләринин мә'нәвиҗјаты вә давраныш нормалары, адәтләр, ән'әнәләр, адамларын тәләбат вә мәнафеләринин инкишаф сәвиҗјәси вә с. дахилдир.

Мәдәниҗјәтин мәншәји бәшәриҗјәтин мејдана чыхмасы, ибтидаи чәмиҗјәтин јашајыш тәрзи илә бағлы олмушдур. Илк инсанларын өзләринә мәхсус "мәдәниҗјәти" олмушдур: јашајыш үсулу, оду вә хорәји һифз етмәк, давранмаг вә үнсиҗјәт гајдалары, овчулуг, чадукәрлик, һејвандарлыг, әкинчилик вә иәһајәт, сәнәткарлыг нүмунәләри вә с. "Әкинчилик мәдәниҗјәти", "давраныш мәдәниҗјәти", "нитг мәдәниҗјәти", "үнсиҗјәт мәдәниҗјәти", "мәишәт мәдәниҗјәти", "јемәк мәдәниҗјәти" вә с. мә'нәви мәдәниҗјәтин мә'иа чаларларыдыр. Мәдәниҗјәт гәдим гәбилә-тајфа мүнасибәтләриндән мүрәккәб космик-ракет гурғуларына гәдәр узун бир јол кечмиш, тарихи мәрһәләләрә ујғун дәврләшмиш, нәслдән-нәслә вериләрәк варислик әсасында јашадылмыш, зәнкинләшдирилмишдир. Беләликлә, инсансыз вә инсана гәдәр мәдәниҗјәтдән, мәдәниҗјәтсиз вә мәдәниҗјәтә гәдәр инсандан бәһс етмәк мә'насызлыгдыр; мәдәниҗјәт – инсанын мәвчудлуг үсулу, инсанлығын көстәричисидир. Лакин инсан мәдәни доғулмур, мәдәниҗјәт һәјатда газанылыр.

Мәдәниҗјәтин әсас көстәричиләриндән бири интеллектуал сәвиҗјәдир, нечә дејәрләр, зијалылыгдыр. Јүксәк елми,

мә'нәви, мәдәни сәвиҹәси олан, ичтимаи һәјатда һуманист, әдаләтли, фәал, тәшәббүскар мөвгe тутан шәхс зијалыдыр. Лакин јүксәк тәһсил сәвиҹәси олан һәр чүр шәхси һеч дә һәмишә зијалы һесаб етмәк олмаз. Мәдәнн зијалы вә ја зијалылыг анчаг јүксәк тәһсил сәвиҹәсиnә јиҹәләнмәк демәк дејилдир (Дүздүр, зијалылыг үчүн һәртәрәфли зәнкин билијә, тәһсил сәвиҹәсинә јиҹәләимәк дә лазымдыр, лакин бу, јеканә ме'јар ола билмәз). Бә'зәи елә јүксәк тәһсил сәвиҹәсинә малик олан адамларла гаршылашырыг ки, онлар әтрафында баш верән сосиал-сијаси һадисәләрә, инсан фәлакәтләринә, һәтта баш вермиш јени, фәрәһли һадисәләрә белә лагеҹддир, тәшәббүскар, фәал мөвгe тутмур, әсасән, шәхси рифаһы һаггында дүшүнүр, фәалиҹјәт көстәрир. Белә адамларын тәһсил сәвиҹәси јүксәк олса да, нечә зијалы адландырмаг олар? Мәдәни зијалы хејирхаһ вә тәшәббүскар, фәал вә мүбариз, мә'нәви чәһәтдән саф вә зәһни чәһәтдәи зәнкин, үмуминин, чәмиҹјәтин мәнафеjиии өз шәхси мәиафеjиндән үстүн тутан, халгына фајда верән фәдакар инсандыр. Белә адамлара тәһсил сәвиҹјәси орта вә ашағы олан адамлар арасында да чох раст кәлидиjимнзә көрә, јүксәк тәһсил сәвиҹјәси мәдәни зијалы үчүн јеканә әсас, ме'јар ола билмәз.

"Мәдәниҹјәт" вә "сивилизасија" анлајышларыны да фәргләндирмәк лазымдыр. Сон дөврләрин фәлсәфи әдәбиҹјатында бу анлајышларын гаршылыглы мүнасибәтинә даир мүхтәлиф, һәтта бир-бириnә зидд мөвгеләр вардыр. Бә'зәи бу ики анлајыш там ејни мә'налы, бир-бириiин синоними кими, бә'зән исә бир-бириндәи там фәргли анлајыш кими тәблиғ олунур.

"Мәдәниҹјәт" вә "сивилизасија" јахын мә'налы анлајышлардыр, лакин онлар бир-бири илә иә ејни, нә дә әкс мә'наја малик дејилләр.

"Сивилизасија" латынча "civilis" сөзүндәндир, "вәтәнлашлыг", "дөвләти" мә'наларыны верир, чәмиҹјәтдә әлдә едилмиш мадди вә мә'нәви наилиҹјәтләри, чәмиҹјәт инкишафы илә бағлы мүвәффәгиҹјәтләри билдирир. Буна көрә дә бир чох тәдгиглифләр чәмиҹјәтин үмумдүнја тарихи инкишаф просесиии билдирмәк үчүн "сивилизасија" анлајышыны ишләтмишләр. Морган, Енкелс вә башгалары сивилизасијаја ичтимаи-тарихи инкишафла барбарлыгдан сонра көлән мәдәни-ичтимаи инкишаф мәрһәләсини ифадә едән анлајыш кими бахмышлар. Сивилизасијаја мәдәни-ичтимаи чәмиҹјәтин инкишафынын

мүһүм мәрһәләси ("Ибтидаи ҷәмиҷјәт", "Антик ҷәмиҷјәт", "Феодал ҷәмиҷјәт" вә с.) кими дә баханлар вардыр. XVIII әср франсыз материалистләри "сивилизасијалы ҷәмиҷјәт" дедикдә "зәка вә әдаләтә әсаслаиан, мадди вә мә'нәви чәһәтдән аһәнкдар инкишаф едән мүтәрәгги ҷәмиҷјәт"и нәзәрдә тутмушлар. "Сивилизасија" анлајышы да XVIII әсрдән ишләнмәјә башламышдыр. И.Кант мәдәниҷјәт вә сивилизасија анлајышларыны фәргләндирмәјә чалышмыш, сивилизасијалы ҷәмиҷјәтә даһа мүтәрәгги, мә'нәви зәнкинлик ҷәмиҷјәти кими бахмышдыр. XX әср алман мәдәниҷјәт нәзәриҷјәчиси, философ О.Шпенглер сивилизасијаја мәдәниҷјәтин әлејһинә, мәдәниҷјәтин мүтәрәгги наилиҷјәтләриндәи үз дөндәрмәк һалы кими бахыр, мәдәниҷјәти мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин тәбии инкишафы кими, сивилизасијаны исә ҷәмиҷјәтин техники, техноложи елементләри кими сәчиҷјәләндиирир, мүасир техники тәрәггини (сивилизасијаны) бәшәриҷјәти мәһв етмәјә, мәдәниҷјәтин сүгутуну һазырламаға гадир феномен һесаб едирди. Мүасир буржуа сосиолокијасынын иүмајәндәләриндән бири олан Л.Уајт белә һесаб едир ки, мүасир сивилизасија үч компоненти үзви вәһдәтдә бирләшдирән мүтәшәккилликдир: техника, сосиал тәшкилолунма вә фәлсәфә. Бунлар сырасында исә техника һәлледичи амил һесаб олунур. Марксист консепсија исә бүтүн бу чәһәтләрлә јанашы, сивилизасијаны "мадди мәдәниҷјәтин" инкишафы кими сәчиҷјәләндирәрәк, оиу ҷәмиҷјәтдә антагонист зиддиҷјәтләрин кәскинләшмәси, әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси, сосиал ингилабларын јетишмәси мәрһәләси вә с. кими мә'на хүсусиҷјәтләри илә сәчиҷјәләндирир, сивилизасијаја сосиал-мәдәни мүтәшәккиллик кими бахыр.

Чәмиҷјәт инкишафынын хүсуси, мүасир мәрһәләсини ифадә етмәк мә'насында ишләдилән сивилизасија анлајышынын маһиҷјәтини ифадә едән хүсусиҷјтләр бунлардыр: а) ҷәмиҷјәтии мадди вә мә'нәви сәрвәтләринин тәрәггиси; б) ҷәмиҷјәт мигјасында сәнаје вә техниканын сүр'әтли инкишафы, дизајн; в) әһали күтләләринин бөјүк шәһәрләрдә ҷәмләшмәси, урбанизасија просесииин дәринләшмәси; г) милли мүстәгиллик вә азадлыг уғрунда мүбаризәнин кениш вүс'әт алмасы; д) инсан фәалиҷјәтинин сијасиләшмәси, техникләшмәси вә интеллектләшмәси; е) инсанын информасија имканынын артмасы; ж) ҷәмиҷјәтин мәдәни, техники сәвиҷјәсинин мүасир мәрһәләсинин көстәричиси вә с. Бунлара сивилизасијаныи мүтәрәгги мејлләри дә демәк олар. Лакин сивилизасија үчүн зәрәрли,

тәнәззүл мејлләри дә хасдыр. Һәмин мејлләр исә мүасир чәмијјәтин сивилизасија зиддијјәтләридир: а) чәмијјәт мигјасында мә'нәви дәјәрләрә е'тинасызлыг, мүтәрәгги ән'әнәләрә лагејдлик; б) әһалинин бөјүк әксәријјәтинин "симасыз күтләјә" чевриlмәси, јашајыш сәвијјәсинин ашағы дүшмәси, "мә'нәви тәнәззүл"; в) бәдии әдәбијјат вә инчәсәнәтин бөһраны, тә'сир күчүнүн зәифләмәси. Мәһз бу мә'наларда сивилизасијаны "мәдәнијјәтин сүгуту", "мә'нәви бөһран" кими сәчијјәләндирәнләрә һагг газандырмаг олар. Мүасир сивилизасијанын тәнәззүлү вә бөһранына арадан галдырмаг үчүн бүтүн бәшәријјәтин мүтәрәгги сосиал-мә'нәви сә'ләринин вәһдәт һалында әлагәләндирилмәси, мүасир сивилизасијалы чәмијјәт үчүн глобал тәһлүкәнин олдуғуну дәрк етмәк, онларын арадан көтүрүлмәси үчүн бүтүн бәшәријјәтин сә'ләрини бирләшдирмәк зәруридир.

Һәгиги мүтәрәгги мәдәнијјәтин ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бирини миллиликлә бејнәлмиләлчилијин, милли мә'нәви дәјәрләрлә бәшәри сәрвәтләрин вәһдәт һалында өзүнү көстәрмәси тәшкил едир. Әсил мәдәнијјәт әсәри миллилији бәшәрилијә вә ја әксинә гоја билмәз. Һәгиги милли мәһијјәт дашыјан мәдәнијјәт әсәри һәм дә бејнәлмиләлдир, бәшәри мәзмун дашыјыр. Бәшәри мә'нәви дәјәрләр һәмишә милли мәдәнијјәт әсәрләринин (рәссамлыг, ме'марлыг, мусиги, бәдии әсәрләр, халчачылыг вә с.) мәзмунуна һопур, миллиликлә говушур. Һуманизм, хејирхаһлыг, халглар достлуғу, бөјүкләрә, гадынлара, ушаглара һөрмәт вә гајғы көстәрмәк, вәтәни севмәк, әдаләтлилик, сүлһсеверлик, әмәкдашлыг, гаршылыглы јардым вә с. кими бәшәри мә'нәви дәјәрләрә сөјкәнмәклә һәгиги сивилизасијалы милли мәдәнијјәт формалашдырмаг олар. Белә бәшәри-мә'нәви дәјәрләрдән кәнарда һеч бир мүтәрәгги милли мәдәнијјәт нүмунәси ола вә јашаја билмәз. О милли мәдәнијјәт нүмунәләри бејнәлмиләлләшир, бүтүн милләтләр тәрәфиндәи гәбул едилир, севилир ки, онларда бәшәри идеаллар, бәшәри мә'нәви дәјәрләр әкс едилмиш олсун. Мәсәлән, Н.Кәнчәвинин "Хәмсәси"ндә тәсвир олунан һадисәләр илк нөвбәдә Азәрбајчан керчәклијини, милли-мә'нәви өзүнәмәхсуслуғуну әкс етдирир. Лакин бу әсәрләрдә һәм дә бөјүк бәшәри мә'нәви дәјәрләр: һуманизм, вәтәи севкиси, һәгиги мәһәббәт – ешг, башга халгларын ән'әнәләринә һөрмәт, әмәксевәрлик, әдаләтлилик, хејирхаһлыг, маарифләнмәк, идеаллара инам, мүтәрәгги сосиал фәаллыг вә с. өз әксини тапмышдыр.

Буна көрә дә Н.Кәнчәвинии милли зәминдә јаранан, Азәрбајчан милли мә'нәвиҗјатыны әкс етдирән әсәрләри бәшәри дәјәрләрә сөјкәндији, онлары тәрәннүм етдији үчүн һәм дә бејнәлмиләлдир, бәшәрн мәзмун дашыјыр, мин илә јахындыр ки, дүнја мәдәниҗјәтиинн инчиләриндән сајылыр, сивилизасијалылыг нүмунәсидир.

Демәли, мә'нәви сәрвәт, мә'нәви дәјәр дә мәдәниҗјәт амилидир, маһиҗјәт е'тибарилә сосиал сәчиҗјә дашыјыр. Бу мә'иада мә'нәви дәјәрин ики чәһәти вардыр; хејир вә шәр, фајдалы вә фајдасыз, әһәмиҗјәтли вә әһәмиҗјәтсиз вә с. Мә'нәви дәјәрләр дә мадди вә вә мә'нәви ола биләр: палтар, истеһсал аләти, билик, бачарыг вә с. ифадә едәнләр. Зәрәрлилик – һәмишә негатив дәјәр мүнасибәтләрини әкс етдирир, мүәјјән чәза тәләб едир. Мәдәни дәјәрләрин өзәјини – мә'нәвиҗјатын һуманист анлашылмасы тәшкил едир. Бу анлашылма јохдурса, һеч бир мә'нәви дәјәр дә ола билмәз. Демәли, әсил дәјәр инсана хидмәт етмәли, һуманист мәзмун дашымалыдыр. Мәһз бу әсасда һәр бир мәдәниҗјәт үнсүрү дә өз мә'нәви дәјәрини тапа биләр. Мә'нәви дәјәр кејфиҗјәти кәсб етмәјәи һеч бир мәдәниҗјәт үнсүрү, сивилизасија нүмунәси јохдур.

III ҺИССӘ

ФӘЛСӘФӘ ВӘ МҮАСИРЛИК

XVIII ФӘСИЛ

ИҹТИМАИ ТӘРӘГГИ

1. Ичтимаи тәрәгги анлајышы. Чәмијјәт инкишафынын тәрәгги мејли

Тәрәгги – бәшәр чәмијјәтинин ирәлијә доғру тарихи инкишафынын зәрури истигамәти, мејлидир. Бәшәријјәт ашағы мәрһәләләрдән јүксәјә доғру инкишаф етдикчә даһа да јеткинләшир, тәрәгги едир. Тарихи иросесин инкишафына даир һәр һансы иәзәријјә һәмишә зиддијјәтләри, јанылмалары илә бирликдә зәнкинләшир, дәгигләшиб инкишаф едир. Бәшәријјәт ибтидаи сүрүдән, гәбиләдән индики чәмијјәтәдәк узун, зиддијјәтли јол кечмишдир. Лакин бу инкишаф, бүтөвлүкдә тарих һеч дә сәһвсиз, јанылмаларсыз кетмир. Бә'зи әдаләтли, мүтәрәгги һәрәкатларда чәмијјәтин габагчыл, мүтәрәгги гүввәләри белә мәғлуб олур, тәиәззүл едир. Лакин тәрәгги инкишафын мүтләг мејлидир, әбәди вә гаршысыалынмаздыр. Тәрәгги чох заман мәғлубијјәтләр, тәиәззүл мәрһәләләри архасындан өзүнә јол ачыр, бә'зи ләнк кетсә дә, јенә дә инкишаф едир, ирәлиләјир. Бу јол бәшәр тарихи ашағы формалардан јүксәјә доғру истигамәт көтүрүр, јеткинләшир, ганунаујғун тәрәгги едир. Белә олмасајды бәшәријјәт кобуд даш аләтләрдән реактив гурғуларадәк, вәһши вә јарымвәһши тајфалардан мүасир дөвләтләрәдәк, мифоложи-дини тәсәввүрләрдән елми идракадәк објектив зәрури бир јол кечмәзди.

Чәмијјәт инкишафында һәр јени мәрһәлә көһнәјә нисбәтән мүтәрәггидир, ичтимаи тәрәггинин даһа јүксәк мәрһәләсидир. Бу мә'нада бәшәријјәтин кечирдији беш ичтимаи-игтисади формасијаны (ибтидаи-ичма, гулдарлыг, феодализм, капитализм, коммунизм) ичтимаи тәрәггинин мәрһәләләри адландырмаг олар. Һәр формасија әввәлкинә нисбәтән һәм мәһсулдар гүввәләрин јеткинлији сәвијјәсинә көрә, һәм дә

истеһсал мүнасибәтләри вә мә'нәви мүнасибәтләрин тәкмилләшмәси дәрәчәсинә көрә даһа мүтәрәггидир.

Тарихлә аз-чох таныш олан адам, мүтәрәгги инкишафын гаршысыалынмазлығыны, онун ашағы формалардан јухарыја доғру јүксәлдијнни асанлыгла дәрк едир. Шүбһәсиз, "Homo-sapiens" (ағыллы инса) биоложи нөв кими өз сәләфләри олан питекантрои вә ниандерталлара нисбәтән тәкамүл нәрдиванынын даһа јүксәк пилләсиндә дурур. Тәрәгги техниканын инкишафында даһа ајдын һисс олунур. Чәмијјәт инкишафы да әи ашагы, ибтидаи гәбилә-тајфа мүнасибәтләриндән һазыркы сивилизасијалы сосиал тәрәггијә доғру узун вә гаршысыалынмаз бир јол кечмишдир.

Заһирән белә көрүнүр ки, тәрәгги инкаредилмәздир, көз габағындадыр. Лакин бу, анчаг заһирән беләдир. Әслиндә, мүәјјән вахтларда нөинки тәрәгги идеjасыны гәбул етмәмишләр, һәтта ону инкар етмишләр. Бә'зән тәрәггинин објектив мәзмун кәсб етмәсинә е'тираз едилмиш, онун анчаг бу вә ја башга субјектдәи асылылыгы играр олунмушдур. Лакин **үмуми ичтимаи тәрәгги идеjасы**, әсасән инсанлары һәмишә дүшүндүрмүш, онлары тәрк етмәмишдир. Бу идеjанын өзүнәмәхсус узун тарихи, дүнјакөрүшү, идраки (гносеоложи), сосиоложи (сијаси) вә мә'нәви-емосионал (исихоложи) аспектләри вардыр. Чох гәдим заманлардан инсанлар дүшүнмүшләр ки, онларын јашадыглары чәмијјәтнн тәрәггиси онлары хошбәхт едә биләрми? Јохса, онлары бәдбәхтликләрми көзләјир? Бу нөгтеји-нәзәрдәи инсанлар дүнјакөрүшчә кәләчәјә ја бәдбин, ја да никбин мүнасибәт бәсләмишләр. Бир сыра мүтәфәккирләр үмуми ичтимаи тәрәгги идеjасыны гәбул етмәмиш, кәләчәјә бәдбин мүнасибәтдә олмуш, "хошбәхтлик кечмишдә галды" дејәрәк кечмиши идеализә етмиш, инсанлары кериjә – "гызыл әсрә" гајытмаға чағырмышлар. "Кечмишдә ннсанлар јохсул да олсалар, бәрабәр вә хошбәхт олмушлар" нәтичәсинә кәлмишләр. Онлар нөинки ибтидаи бәрабәрлик чәмијјәтини, һәтта гулдарлыгы да мүасир дөврдән даһа тәрәгги етмиш чәмијјәт һесаб едирләр. Интибаһ дөврүнү тәрәггинин зирвәси адландырырлар.

Үмуми ичтимаи тәрәгги идеjасына дүнјакөрүшчә никбнн мүнасибәт нүмунәләри әввәллөр дә олмушдур. Дүнја динләриндә хиласкарын зүһур едәчәјинә, Јер үзүндә хошбәхтлик вә әдаләтин гәрарлашачағына, мүтәрәгги чәмијјәт гурулачағына инам күчлү олмушдур. Ан ık фәлсәфәдә тәрәгги адыал-

тында чох вахт тарихи һадисәләрин садәчә ардычыллыгы, бир-бирини изләмәси иәзәрдә тутулмушдур. Бә'зи антик мүтәфәккирләр (Платон, Аристотел вә б.) тарихи просесә әввәлки дөврләрин мәрһәләли тәкрары вә ја дөвраны кими бахмышлар. Дин фәлсәфәси тарихи просесә тәрәгги кими дејил, мүәјјән едилмиш мәгсәдләрә доғру һәрәкат кими бахмышдыр. Сонралар тәрәгги идејасыны әи чох инсан идракына, онун ашағыдан јүксәк мәрһәләјә јүксәлмәсиинә аид етмәјә башламышлар. Бекон, Декарт вә башгалары идракын инкишаф јолуну тәрәггидә көрүрдүләр. Сопралар тәрәгги идејасыны XVIII әср маарифчиләриндән А.Тјурго, Ж.Кондорсе вә башгалары ичтимаи мүнасибәтләр системинә аид етмиш, ичтимаи тәрәггијә – чәмијјәтин мәрһәләли инкишафынын нфадәси кими бахмышлар. Вико, Руссо вә башгалары исә илк дәфә тарихи тәрәггинин зиддијјәтли сәчијјәсиндән бәһс етмиш, тәрәггини тарихин кериjә дөндәрилмәси, "гызыл әсрә" гајыдыш кими мә'наландырмышлар.

Һәлә интибаһ дөврүндән башлајараг, тәбиәтшүнас философлар елмин, инчәсәнәтин, бүтөвлүкдә ичтимаи һәјатын инланмасы вә инкишафы иәтичәсиндә "бәшәријјәтин јүксәлән хәтт үзрә инкишафы" идејасыны мејдана атмыш, тарихи тәрәггинин гаршысыалынмазлыгы нәтичәсини тәблиг етмишләр. Лакин тәрәггинин маһијјәтинин кечмишә гајыдышдан вә ја тарихи дөврандан ибарәт олдуғуну иддиа едән бахышлары Һекел чидди тәнгид етмишди. Һекел тарихи инкишафы – ајры-ајры конкрет мәрһәләләрин бир-бирини әвәз етмәсиндән ибарәт олан ваһид вә ганунаујғун просес һесаб едирди. Һәмин мәрһәләләр әввәлкиләрә нисбәтән јени вә јүксәк мәрһәлә иди, тарихин тәрәгги үзрә инкишафыны ифадә едирди. Лакин Һекел инсан азадлыгыны тарихи тәрәггинин әсас ме'јары вә көстәричиси һесаб едирди. Онун фикринчә, азадлыг шүуру – тәрәггинин өлчүсү, ме'јарыдыр. Лакин унутмаг олмаз ки, азадлыг шүуру һәлә керчәкликдә азад олмаг, чәмијјәтдә инсанын сијаси вә мә'иәви, һүгуги вә иради азадлыгынын тә'мин едилмәси демәк дејилдир. Еjнилә азадлыг шүуруна әсасланан тәрәгги идејасы да һәлә керчәкликдә тәрәггијјә наил олмаг демәк дејилдир.

Бүтөвлүкдә XIX әсрдән тәрәгги идејасынын, јә'ни инкишафын ашағыдан јухарыја гаршысыалынмазлыгы, тәбии-биоложи тәкамүл, елми идрак вә чәмијјәт инкишафы үчүн сәчијјәви олмасы гәбул едилмишдир. Бу идеја әсасында да

"ичтимаи тәрәгги" [illegible]ајышы, јә'ии чәмиjjәтин, тарихи просе-син ирәлиjә доғру, [illegible]ысыалыимаз инкишафы, һәмин просе-син објективлиjи, ганунаујғунлуғу, мәрһәләләрин биринин дикәринә иисбәтән jүксәк вә мүтәрәгги мәрһәлә олмасы әсас-ландырылмышдыр. Тарихәи ичтимаи тәрәггииин ики нөвү гәбул едилмишдир: антагонист вә гејри-антагонист ичтимаи тә-рәгги иөвләри. Сосиал тәрәггинин антагонист синфи мәнафе-ләри олмајан чәмиjjәтләрдәки (ибтидаи ичма, сосиализм) нөвү гејри-антагонист ичтимаи тәрәгги, антагоиист сиифи мәнафе-ләри олан, истисмар вә сосиал әдаләтсизлик тәзаһүрләринин мөвчуд олдуғу чәмиjjәтләрдәки (гулдарлыг, феодализм, капита-лизм) нөвү исә антагоиист ичтимаи тәрәгги һесаб олунур. Лакии сосиал тәрәггинии гејри-антагонист нөвүнүн дә өз зид-диjjәтләри, проблемләри вардыр. Сосиализмин мүасир тәнәз-зүлү буну там тәсдиг етди.

2. Ичтимаи тәрәггинин ме'јары проблеми

Диалектик сосиал фәлсәфәдә ичтимаи тәрәгги вә онун мејары (критериси) һаггында тә'лимин дә әсасында тарихә диалектик-материалист мүнасибәт һаггында бахыш дурур: бә-шәр тарихи даим ирәлиләjән објектив, тәбии-тарихи, гануна-ујғун просесдир, чәмиjjәтин инкишафы кедишиндә истеһсала олан тәләбат мәһсулдар гүввәләри даим тәкмилләшдирир, jәниләшдирир. Jени мәһсулдар гүввәләр өз характер вә сәви-jәсинә ујғун jени истеһсал мүнасибәтләри тәләб едир. Һәмин зиддиjjәт сосиал иигилаб васитәсилә һәлл олунур, jени ичти-маи гурулуш мејдана чыхыр, бәшәриjjәт тәрәгги едир, ирәли-ләjир. Бу тәрәгги гаршысыалынмаз вә ганунаујғун характер дашыjыр. Бу тәрәгги өзүндә тәнәззүл анларышы, мәрһәләләә-рини дә әһатә едән ирәлиjә доғру һәрәкәтдир. Бу мә'нада бәшәриjjәтин тәрәггисини зиддиjjәтләрсиз, кериләмәләрсиз, бә'зән һәтта керијә доғру сычрајышсыз, анчаг дүзхәтт үзрә инкишаф кими тәсәввүр етмәк дүзкүн дејилдир; бу, гејри-диа-лектикдир, гејри-елмидир, һәтта нәзәри чәһәтдән зәрәрлидир.

Ичтимаи тәрәггииин әсасында jенә дә әмәк, иисанла-рын истеһсал вә сосиал-дәjишдиричи фәалиjjәти дурур. **Ичти-маи тәрәггинин нүвәсини**, онун ән jүксәк ме'jарыны мәһсул-дар гүввәләрин, хүсусилә онун субјекти олан инсанын инки-шафы сәвиjjәси тәшкил едир. Бурада исә мәһсулдар гүввә-ләрин тәкчә истеһсал аләт вә васитәләринин, техники-игтиса-

ди тәрәфинин дејил, онун субјектинин – инсан амилинин тәкмилләшмәси, фәаллығы вә инкишафы да чох мүһүм рол ојнајыр. Демәли, ичтимаи тәрәггинин ме'јарыны башлыча мәһсулдар гүввә олан әмәкчи инсанлар тәшкил едир. Буна көрә дә ичтимаи тәрәггинин ме'јарына анчаг мәһсулдар гүввәләрин техники-игтисади тәрәфинин инкишафы бахымындан дејил, инсан амилинин, мәһсулдар гүввәләрин инкишафында елмин наилијјәтләринин маддиләшмәси, чәмијјәтин сосиал-сијаси вәзијјәти вә идарәедилмәси, тәһсил, сәһијјә, мә'нәви тәрәгги, ичтимаи шүур, дүнјакөрүшү, бүтөвлүкдә ичтимаи мүнасибәтләрин јеткинлији сәвијјәсинин вә с. мәчмусу бахымындан јанашылмалыдыр. Демәли, **ичтимаи тәрәггинин һәгиги ме'јары мәһз истеһсал үсулу өзүдүр**. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, истеһсал үсулу инкишафынын һәр мәрһәләси, һәр нөвү ичтимаи тәрәггинин дә мүәјјән нөвү вә мәрһәләсинә ујғун кәлир ки, онлар да бир-бириндән игтисади, сосиал, сијаси, мә'дәни вә мә'нәви јеткинлик сәвијјәсинә көрә фәргләнирләр. Мәсәлән, јухарыда гејд етдијимиз кими, ичтимаи тәрәггинин антагонист нөвү гулдарлыг, феодализм вә капитализм мәрһәләләриндән кечир: онун гејри-антагонист нөвүнә исә ики мәрһәлә – ибтидаи ичма вә сосиализм дахилдир. Бунлар, һәмчинин, истеһсал үсулунун да нөвләри вә мәрһәләләридир.

Бунлара әсасән, белә нәтичәјә кәлмәк олар: сосиал тәрәггинин ме'јарындан бәһс едәркән анчаг тәк, јеканә амилә (мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә) истинад етмәк, ону мүтләгләшдирмәк биртәрәфли, зиддијјәтли оларды. Бу, чәмијјәт инкишафында дикәр ичтимаи-сијаси вә сосиал мүнасибәтләрин, мә'нәви-мәдәни амилләрин, мә'нәвијјатын вә с. ролуну көрмәмәк вә онлара е'тинасызлыг демәк оларды. Одур ки, ичтимаи тәрәггинин ме'јарыны мүәјјән едәркән она нисби анлајыш кими бахмаг, бурада "инкишафын чохамиллији" консепсијасына әсасланмаг, мәһсулдар гүввәләри әсас, башлыча; дикәр амилләри исә (ичтимаи мүнасибәтләри, мә'нәвијјаты, ичтимаи шүуру вә с.) тә'сиредичи, мүһүм кими нәзәрә алмаг лазымдыр.

Г.В.Плеханов "Тарихә монист бахышын инкишафы һагтында мәсәләјә даир" әсәриндә сосиал тәрәггинин ме'јары, она тә'сир едән амилләр мәсәләсинә кениш јер вермишдир. Г.В.Плеханов маддн истеһсалы, хүсусилә мәһсулдар гүввәләрин јеткинлијини сосиал тәрәггинин әсас ме'јары һесаб етсә дә, она тарихи инкишафын башлыча амили кими бахса да. "чох-

амиллија" даһа үстүнлүк верирди. Онун фикринчә, маддн амил апарычы олса да, јеканә дејилдир. Бурада чоғрафи мүһитдән башланан сосиал мүнасибәтләрин тәкмилләшмәси сәвијјәсинә гәдәр чохлу амилләрин (мәдәни-техники тәрәгги, шәхсијјәт азадлығы, әгли јеткинлик, мә'нәви сафлыг вә с.) гаршылыглы тә'сири нәзәрә алынмалыдыр.

Тәрәгги һәртәрәфли олмалыдыр. Антагонист чәмијјәтләрдә исә, чох вахт тәрәгги мүәјјән синфин хүсуси мәгсәдләринә табе едилдијиндән биртәрәфли кедир. Тәрәгги чох вахт өзүндә хејирлә шәри, әдаләтсизликлә әдаләти бирликдә апарыр. Өзүјүндә мүтәрәгги олан һадисә мүртәче, зәрәрли нәтичәләр дә доғура билир. Мәсәлән, ади силаһларла үз-үзә вурушан инсанларын одлу силаһ әлдә едиб, узагдан, кизли мөвгеләрдән вурушмаға кечмәси, одлу силаһдан атәш ачыб тәк-тәк адамлары өлдүрмәкдән күтләви гырғын силаһларына (атом, һидроген силаһлары вә с.) кечмәси вә с. тәрәггидирми? Короғлу мәһз одлу силаһын мејдана чыхмасы илә гылынчыны јерә гојмуш, "кишилик дөврү гуртарды" демишдир. Елм вә техниканын инкишафы нөгтеји-нәзәрдән бу, шүбһәсиз, тәрәггидир. Лакин бу һәм дә инсанын көрүнмәмиш дағыдычы күчүнү ифадә едир, өзүндә фајдалы олanла, фајдасызы бирләшдирир, тәрәгги илә јанашы, дағыдычы, мүртәче мәгсәдләрә дә хидмәт едир. Мәһз бу зиддијјәтлилик тарихин драматизмидир. Одур ки, һәр чүр тәрәгги бәшәријјәтин ағыллы, ганунаујғун, хејирли мәгсәдләринә табе олунмалы, бејнәлхалг нәзарәт вә әмәкдашлыг шәраитиндә инкишаф етдирилмәлидир. Тәрәгги һуманизм ирнсипләринә табе едилмәли, ағыллы вә ичтимаи, һәртәрәфли сәчијјә дашымалыдыр, о, бәшәријјәтии мәһв едилмәсинә јох, оиун һәгиги тәрәггисинә хидмәт етмәлидир.

3. Ичтимаи тәрәггинин мәрһәләләри вә онларын тарихи просесдә јери

Ичтимаи тәрәггинин мәрһәләләри проблеми дә мүасир сосиал фәлсәфәдә вә сосиолокијада мүбаһисәли һәлл олунур. Һәлә гәдим дөврләрдән чәмијјәт инкишафынын ибтидаидән алијә, ашағыдан јухарыја доғру нечә кетдији, дүзхәтлими, јохса мәрһәләлими олдуғу, садәчә тәкрармы, јохса дөвран сәчнјјәси дашымасы мәсәләси мүбаһисәли олмушдур. Нәһајәт, интибаһ, јени дөвр вә маарифчилик фәлсәфәсиндә тарихи просесин "мәрһәләли инкишафы" гәбул едилмәјә башлады. XVIII–XIX

әсрләрдә исә мүбаһисә әсасән һәмин мәрһәләләрин нечә мүәјјән едилмәси, онлар арасында кејфијјәт фәргинин олуб-олмамасы әтрафында кетмишдир: кечмиш садәчә тәкрармы олунур, јохса һәр мәрһәлә өз маһијјәти е'тибарилә ирәлијә доғру атылмыш јени кејфијјәт аддымыдыр? Нәһајәт, мәрһәләли инкишаф; һәр бир јени мәрһәләнин көһнә зәмиидә әмәлә кәлмәси вә көһнәјә нисбәтән јени кејфијјәт аддымы олмасы гәбул едилди.

Лакин бу саһәдә јенә дә мүәјјән мүбаһисәләр галмышдыр: һәмин мәрһәләләр һаисылардыр вә онлары бир-бириидәи нә илә фәргләндирмәк олар? Һәлә вахтилә Морган вә Енкелс тарихи иросесин белә мәрһәләләрини инсанларын һәјат тәрзи вә јашајыш үсуллары, тәбиәтә тә'сиретмә васитәләри әсасында вәһшилик, барбарлыг вә мәдәнијјәт (сивилизасија) дејә үч һиссәјә бөлмүш, һәр мәрһәләиин дә ашағы, орта вә јүксәк инкишаф сәвијјәсини гејд етмишләр. Лакин бу әлверишли олса да, ән үмуми бөлкү иди, чәмијјәти үмумиликдә көтүрүрдү, конкретләшмә тәләб едирди. Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә тарихи просесин мәрһәләләрини бә'зән бәјүк әмәк бөлкүләри илә (отураг һәјата кечмәк, әкинчилик, сән'әт, тичарәт, шәһәрләрин мејдана чыхмасы, үмуми базар вә с.) әлагәләндирмәјә, бә'зән дә истеһсал васитәләринин тәкмилләшмәси дәрәчәләри илә (даш аләтләр, бүрүнч аләтләр, дәмир аләтләр, техники васитәләр, сәнаје ингилаблары вә с.) бағламаға чалышмышлар.

Ичтимаи-игтисади формасијалары тарихи тәрәггинин мәрһәләләри һесаб едән марксист-ленинчи консепсијаны гәбул етмәјәи мүасир буржуа сосиолокијасы вә тарих фәлсәфәсинин А.Тојнби, Р.Арон, П.Сарокин вә башгалары кими нүмајәндәләри чәмијјәт инкишафынын мәрһәләләрини мәдәнијјәтин инкишафы тарихи илә әлагәләндирнр, тарихи иросесин ачарыны, һәрәкәтверичи амилләрини инсан идракынын дәркетмә габилијјәтиндә, зәкаиын јеткинлији сәвијјәсиндә, техники тәкмилләшмәдә вә с. ахтарырлар. Инкилис тарихчиси А.Тојнби "Тарихи тәдгигатлар" әсәриндә "тарихи просесин вәһдәти", "бәшәријјәтин тарихинии тәбии-ганунаујғун просес олмасы" анлајышларыны рәдд едәрәк гејд едир ки, тарихи просес мүхтәлиф мәдәнијјәтләрин јаранмасы, инкишафы вә мәһв олмасындан ибарәтдир. О, мүхтәлиф сивилизасијалара әсасән тарихи 8 мәдәнијјәт мәрһәләсинә бөлүрду: һинд, чин, јапон-кореја, Узаг Шәрг, әрәб, Византија, рус, Гәрби Авроиа. О.Шпенглер исә "Авропанын сүгуту" әсәриндә тарихи инки-

шафын ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәсиндән ибарәт тәбии-тарихи објектив ганунаујғун просес олмасы идеjасыны гәбул етмәjәрәк көстәрирди ки, чәмиjjәт hеч вахт сеhрли бир даирәдән чыха билмир, бурада даим үч мәрhәлә бир-бирини әвәз едир: jараnма, тәрәгги, тәнәззүл. АБШ сосиолог-тарихчиси П.Сарокин исә гејд едир ки, тарих hәмишә көhнәдир, даим өзү-өзүнү тәкрар едир. О, тарихи просеси дә биоложи варлыг кими доғулма, кәнчлик, чичәкләнмә, гочалыг вә өлум (сугут) мәрhәләләриnә ајырыр.

Американ сосиологу У.Ростоу өзунүн "Игтисади инкишафын мәрhәләләри. Гејри-коммунист манифести" әсәриндә чәмиjjәтин беш формасија мәрhәләләриnә бөлүнмәси фикринә гаршы чыхараг, чәмиjjәт инкишафында техники тәкмилләшмә, истеhсал васитәләриnин ролуну гәбул етсә дә, истеhсал мүнасибәтләриnин әhәмиjjәтини рәдд едәрәк, тарихи просеси беш мәрhәләjә бөлур, мәрhәләләриn фәргини исә техники тәкмилләшмәдә көрүр: ән'әнәви чәмиjjәт; бөjүк тәрәггиjә hазырлыг мәрhәләси; бөjүк тәрәгги вә ja jүксәлиш мәрhәләси (капитализмә кечид); jеткинлик мәрhәләси; ән jүксәк күтләви тәләбат әсри.

Тарихи инкишафы тәбии-ганунаујғун вә објектив просес hесаб едәи марксист фәлсәфи консепсија исә тарихин материалист анлајышы әсасында чәмиjjәтин инкишафыны мәрhәләли вahид просес hесаб едир. Hәр мәрhәлә әввәлкинә нисбәтән jени вә jүксәкдир, көhнәнин ичәрисиндә формалашыр. Hәр jени мәрhәлә конкретдир, тарихи иикишафын мүәjjән конкрет дөврүнү әhатә едир, өзүнәмәхсус истеhсал үсулу илә фәргләнир, сәчиjjәләнир. Jә'ни hәр бир конкрет мәрhәләни тәшкил едән чәмиjjәтин өзүнәмәхсус мәhсулдар гүввәләри вә истеhсал мүнасибәтләри вардыр. Hәр бир мәрhәлә хүсуси, конкрет чәмиjjәтдир ки, марксизм ону **ичтимаи-игтисади формасија** адландырыр.

Ичтиман-игтисади формасија – тарихи инкишафын мүәjjән мәрhәләсиндә дуран, өзүнәмәхсус истеhсал үсулуна малик олан, өз базиси вә үст гуруму илә, мадди вә мә'нәви мүнасибәтләрин спесифик типи илә фәргләнән, өзүнәмәхсус аилә; мәишәт вә с. ким ичтимаи hадисәләрлә сәчиjjәләнән хүсуси нөв мүтәшәккил чәмиjjәтдир. Hәлә вахтилә К.Маркс гејд едирди ки, Антик дөвр, феодализм вә капитализм истеhсал үсулундакы фәргләрә көрә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнән сосиал-игтисади формасијалардыр. Бурада гејри-

антагонист чәмиjjәт гурулушларыны да (ибтидаи ичма вә сосиализм) әлавә етсәк, онда бәшәр чәмиjjәтинин, бүтөвлүкдә ичтимаи тәрәггинин беш мүһүм мәрһәләдән кечдиjи ajдын олур. Демәли, ичтимаи-игтисади формасиjалар – сосиал тәрәггинин пилләләридир.

Ичтимаи тәрәггинин хүсуси пилләсини тәшкил едән формасиjалар истеһсал мүнасибәтләринин сәчиjjәсинә, маддi вә мә'нәви jеткинлиjин сәвиjjәсинә, мүлкиjjәтин характеринә көрә бир-бириндән тамамилә фәргләнир. Ajры-ajры ичтимаи-игтисади формасиjаларын сәчиjjәви хүсусиjjәтләринин тәһлили кениш вә мүрәккәб проблемдир, онун игтисади, сосиал, сиjаси, мә'нәви, мәишәт, һүгуги вә с. аспектләри вардыр.

Ибтидаи-ичма вә ja гәбилә-тajфа гурулушу илкин формасиjадыр; бу, иисанын мejдана кәлмәсиндән башлajараг гулдарлыг чәмиjjәти формалашанадәк (е.ә. III мииллиjәдәк) давам етмишдир. Ибтидаи чәмиjjәтдә истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә үмуми ичма мүлкиjjәти мөвчуд иди, мәһсулдар күввәләр ашағы сәвиjjәдә иди. Әмәк вә истеһсал үмуми иди; мәһсул бүтүн ичма үзвләри арасында бөлүшдүрүлүрдү. Чәмиjjәт адәт-ән'әнәләр үзрә, ган гоһумлуғу әсасында идарә олунурду. Бурада истисмар, синифләр вә хүсуси мүлкиjjәт jох иди. Дөвләт дә олмадығындан, чәмиjjәти анчаг сечилмиш ағсаггаллар, ичма шурасы идарә едирди. Гәбилә башчыларынын нүфузу "һәр шеjә гадир" иди. Ибтидаи чәмиjjәтии шүуру, инсанын тәбиәт гаршысында ачизлиjини әкс етдирир, садәләвһ биликләр, мифоложи вә дини тәсәввүрләрлә сәчиjjәләнирди. Ибтидаи-ичма инкишаф етдикчә овчулуг, малдарлыг, әкиичилик вә с. кими нөвләри мejдана чыхыр. Матриархат тәдричән патриархатла әвәз олунур. Бәjүк әмәк бөлкүсү олаи малдарлығын әкинчиликдән ajрылмасы баш верир, бу исә мәһсул истеһсалыны хejли артырмаға имкан верир. Тәдричән даһа jени әмәк бөлкүсү мejдана чыхыр: сәнәткарлыг әкинчиликдән ajрылыр. Истеһсал олунмуш мәһсулларын гәбилә башчылары, ағсаггаллар, бә'зи аиләләрин әлиндә топланмасы өзүнү көстәрир. Тәдричән хүсуси мүлкиjjәт jараныр. Мүһарибәләрдә әсир дүшәнләр дә тәдричән гула чеврилирди. Гулларын сajы jохсулларыи, истеһсал васитәләриндән мәһрум оланларын һесабына артырды. Гул вә гулдарлардан ибарәт антагонист синифләрии jаранмасы ичма мүнасибәтләринин сону демәк иди.

Гулдарлыг вә ja көләлик – илк синифли ичтимаи-игтисади формасиjадыр. Гулдарлығын әсас хүсусиjjәтинин

истеһсал васитәләри вә ишчи гүввәси – гуллар үзәриндә гул саһибләринин там хүсуси мүлкиҹәти тәшкил едир. Саһибкар "данышан аләт" кими гулу ала, сата, һәтта өлдүрә дә биләрди. Бурада гуллар вә гулдарлар арасында ағалыг-табелик мүнасибәтләри һөкм сүрүр. Гулдарлыгда әсарәт, истисмар мөвҹуд олса да, ичтимаи тәрәггинин әсас ме'јары нәгтеји-нәзәрдән јанашдыгда, бу, ибтидаи ичмаја нисбәтән даһа мүтәрәгги чәмиҹәт иди: бурада мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн даһа кениш имканлар ачылмышдыр. Гулдарлыгда јени әмәк нөвү – әгли әмәк меҹдана чыхыр вә о, физики әмәкдән ајрылыр. Шәһәрләр әмәлә кәлир, кәндләрлә онлар арасында мәнафе зиддиҹәтләри өзүнү бүрүзә верир. Гулдарлыгда инсанларын бирлиҹинин илкин тарихи формасы олан гәбиләтајфаны халг бирлиҹи әвәз едир. Һаким синфин ирадәсинә гуллары вә башга зәһмәткеш тәбәгәләри табе етдирмәк мәгсәдилә дөвләт вә һүгуг јараныр. Лакин нә дөвләт, нә сијаси васитәләр вә нә дә һүгуги нормалар ән ағыр зүлм вә истисмар формасы олан көләлиҹин мәһвинин гаршысыны ала билмәди. Гулларын үсјанлары вә харичи мүһарибәләр, нәһајәт, гулдарлығын јени, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы бахымындан даһа мүтәрәгги олан ичтимаи-игтисади формасија илә, феодализмлә әвәз олунмасы илә нәтичәләнир.

Тәһкимчилик гурулушунда вә ја феодализмдә истеһсал аләт-васитәләри вә торпаг үзәриндә феодалларын хүсуси мүлкиҹәти мөвҹуд иди. Тәһкимли кәндлиләр феодаллар тәрәфиндән истисмар олунурду. Феодаллар торпаг рентасы формасында кәлир көтүрүрдүләр. Кәндлиләр ганун үзрә феодала табе идиләр вә торпаға тәһким идиләр. Феодализмдә башлыча чәһәт һәм феодал, һәм дә кәндли үчүн тәсәррүфатын натурал (гапалы) характер дашымасы иди. Бурада хырда кәндли тәсәррүфаты вә фәрди сәнәткарлыг интишар тапмышды. Лакин тәсәррүфатын натурал характери, тәһкимли кәндли әмәјинин ағыр истисмары мәһсулдар гүввәләрин кениш инкишафына меҹдан вермирди. Сәнәткарлыг, тичарәт вә с. инкишафы илә феодал шәһәрләри јараныр, тәдричән онлар сијаси вә мәдәни мәркәзләрә чеврилирди. Бунлар исә капиталист мүнасибәтләринии инкишафы үчүн илкин әсаслар иди. Елм, инчәсәнәт, фәлсәфә вә с. мүәјјән дәрәчә инкишаф етсә дә, феодализмдә дин даһа апарычы мөвгедә олмушдур. Чәмиҹәт инкишафының мүәјјән мәрһәләсиндә феодал истеһсал мүнасибәтләри мәһсулдар гүввәләрин инкишафына мане олмаға башлады.

Јаранмыш буржуа мүнасибәтләри јени сосиал-синфи мәвге тәләб едирди. Тәһкимли кәндлиләр көһнә истисмар шәраитиндә јашаја билмирдиләр, кәндли үсјанлары кениш вүс'әт алырды. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сүр'әти даһа мүтәрәгги истеһсал мүнасибәти тәләб едирди. Бу шәраитдә баш верән кәндли үсјанлары вә буржуа ингилаблары феодализмин дағылмасы илә нәтичәләнди, она нисбәтән мүтәрәгги гурулуш олан капитализм ичтимаи-игтисади формасијасы гәрарлашды.

Капитализм феодализмә нисбәтән мүтәрәгги гурулуш олса да, бурада да дахили антагонист зиддијјәтләр инсанын инсан тәрәфиндән истисмары, кичик сосиал груп әлиндә чәмләнән хүсуси мүлкијјәт галырды, бурада онларын анчаг тини дәјишилмишди. Капитализм мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн чох әлверишли шәраит јаратды: сәнаје чеврилишләри баш верди, ири машынлы сәнаје јаранды, техники тәрәггијә кениш мејдан верилди. Ири шәһәләр мејдана чыхды. Елмин вә техниканын истеһсала тәтбиги саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилди. Лакин бунларын һеч бири капитализмин дә антагонист характерини арадан галдырмады. Бурада инсан бирлијинин јени – милләт формасы јаранды ки, бу да иттисади әлагәләрин даһа да кенишләнмәси вә инкишафы илә әлагәдар иди. Капитализмдә истеһсалын ичтимаи вә мәнимсәмәнин хүсуси характери арасында зиддијјәт мөвчуддур. Истеһсал васитәләриндән мәһрум олан фәһләләр јашамаг үчүн капиталист инкишафынын лап әввәлләриндән өз иш гүввәсини сатмаға мәчбурдур, фәһлә әмәји капиталист үчүн изафи кәлир мәнбәјидир. Капитализмин инкишафынын сон мәрһәләси олан империализм "иигилаби шәраит" доғурур. Нәһајәт, капитализми сосиализм әвәз едир.

Сосиализм – чәмијјәтин ичтимаи тәрәггисинин јени мәрһәләси, бәшәриjjәтин мүтәрәгги чәмијјәт арзуларының тәчәссүмүдүр. Бу чәмијјәт сосиал әдаләтә әсасланан, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына сон гојан, мүлкијјәтин халга мәхсус олдуғуну реаллашдыран бир чәмијјәт олмалы иди. Лакин ССРИ-дә гурулан чәмијјәт сосиализм принсипләрини ахырадәк һәјата кечирмәди, адамларын сосиал әдаләтә даир арзуларыны доғрултмады.

Кечмиш ССРИ-дә дөвләт гуручулуғунда сосиалист-демократик принсипләрә мәһәл гојулмамышдыр. Нәтичәдә әввәлки сосиалист республикаларында сијаси вә игтисади суверенлик уғрунда мүтәрәгги-демократик һәрәкатлар кенишлән-

миш, истиглалијјәт әлдә едилмишдир. Милләтләрарасы мүнагишәләрин чоху артыг ганлы мүһарибәләрә чевриlмишдир. Һәлә 1985-чи илин апрелиндән башламыш сосиализми тәкмилләшдирмәк вә јенилә шдирмәк, игтисади, сосиал, сијаси вә мә'нәви һәјат саһәләриндә демократикләшмә вә ашкарлыг әсасында дәрин ислаһатлар һәјата кечирмәк уғрунда кедән јенидәнгурма хәтти әслиндә өзүнү доғрултмады. Чыхыш јолу республикаларын дөвләт суверенлији әсасында јени икитәрәфли, бәрабәрһүгуглу сијаси вә иттисади әлагәләр системи јарадылмасындан онларын мүстәгил инкишаф вә тәрәггисинә кениш мејдан верилмәсиндән ибарәтдир. Керијә јол јохдур, сосиализми тәкмилләшдирмәк вә јенидән гурмаг мүмкүн дејилдир.

4. Елми-техники ингилаб вә бәшәријјәтин тәрәггиси

Әсримизин әллинчи илләриндә, јә'ни икинчи дүнја мүһарибәсиндән бир гәдәр сонра, елмдә вә техникада баш вермиш ингилаби кејфијјәт дәјишикликләринин ифадәси олан вә сивилизасијанын тәрәггиси үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән елми-техники ингилаб (ЕТИ) баш верди. Тарихи тәрәгги просесиндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы кедишиндә үч бөјүк ингилаб олмушдур: а) чәмијјәтин мөвчудлуғуну тә'мин едән маддн истеһсалын мејдана кәлмәси вә ја кечмишин "аграр ингилабы"; б) әл әмәјиндән машынлы әмәјә – техники әмәјә әсасланан истеһсала кечилмәси вә ја XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә баш вермиш "сәнаје ингилабы"; в) машынлы истеһсалдан автоматлашдырылмыш истеһсала кечилмәси вә ја истеһсал просесиндә инсанын јери вә ролунун көклү гајдада дәјишилмәси. Мәһз бу үчүнчү форма ЕТИ-дир.

Дејиләнләрә әсасән, бир сыра тәдгигатчылар, ЕТИ-нин маһијјәтиндән бәһс едәркән белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлирләр: елми-техники тәрәггинин мүасир инкишаф мәрһәләсини әкс етдирән ЕТИ елмин билаваситә мәһсулдар гүввәјә чевриләрәк маддн истеһсалын инкишафында көклү кејфијјәт дәјишиклијинин, керчәклијин објектив ганунаујғунлугларының дәрк едилмәсиндәки кејфијјәт сычрајышынын баш вермәсинин ифадәсидир. ЕТИ мәһсулдар гүввәләр системиндә кејфијјәт дәјишиклији јаратмагла бәрабәр истеһсал мүнасибәтләри системиндә дә, инсанларын һәјат тәрзиндә дә чидди јенилә шмә

əmələ kətirir, əmək məhsulдarlığını əsaslı gaidada jüksəldir, vaxta gənaət etdirir, asudə vaxtı xejli artırır, insanın öz üzərində işləmək imkanlarını artırmagla, onun jaradıcılıq gabilijjətiini jüksəldir. Ona körə də ETİ-jə təkcə elm və texnikanın inkişafında jeni, böjük hadisə kimi bahmag azdır, ona həm də mühüm sosial hadisə, ictimai tərəgği amili kimi bahmag lazımdır. Hazırda kompjutерlər, atom enerjisi, kosmik raketlər, lazer şüalary, biotexnolokija, mikroelektronika, informatika, robot texnikasy, dəzkahgajırma – ETİ-nin bu nailijjətləri, – bütün müasir dünjanı, həjatın bütün sahələriini ingilabiləşdirir. Buradan da ETİ-nin sosial mahijjəti meidana chyxyr. ETİ-nin sosial mahijjət kəsb etməsi ondan da körünür ki. müəjjən sosial-igtisadi məgsədlərə xidmət etdijinə körə ETİ müxtəlif, həm pozitiv, həm də negativ nəticələr doğurur. Burada əsas şərt ETİ-nin nailijjətlərinin tətbig olunduğu sosial mühitdən, başlychasy isə, ETİ-jə sosial nəzarətin səviijəsi və tə'sir küchündən ibarətdir. ETİ-nin ədalətli, pozitiv sosial məgsəd kəsb etməsi üchün chəmijjət ona nail olmalydır ki, ETİ-nin nailijjətləri ilə humanist məgsədlər üzvi surətdə birləşdirilmish olsun. Anchag bu şəraitdə ETİ-nin maddiləşməsi və keiish migjaslы sosial programlarын reallaşmasına da, insanын ahənkdar və hərtərəfli inkişafына da imkan jaranyr, ETİ əlverishli sosial orijentir kətürür.

ETİ-nin XX əsrin orталarыnda meidana chyxmasына tə'sir kəstərən bir syra sosial-igtisadi və elmi-texniki şərtlər olmushdur. Həmin sosial-igtisadi amilləri belə gruplaşdyrmag olar: ictimai tərəggisinin sür'ətlənməsi; məhsuldar güvvələrin jüksək inkişaf səviijəsi; istehsalын və texnikanын sür'ətlə inkişafына ictimai tələbatын chox artmasы; chox kenish migjaslы elmi-tədgigi, elmi-texniki və elmi-istehsal lajihələrinin meidana chyxmasы; elmi-texniki lajihələrin maddiləşməsinin sür'ətləimməsi; onlarы idarə edən və planlaşdyran dövlət və xüsusi organlarын jaranmasы; ümumi təhsil, peşə və texniki hazırlыg səviijəsinin jüksəlməsi; elmin istehsalla və texnika ilə garshylыglы tə'sirinin məgsədəjüğun küchlənməsi və s.

ETİ-ni hazırlajan təbii-elmi ilkin şərtlər üzərində xüsusi dajanmag lazımdır. Chünki sosial-igtisadi ilkin şərtlər elmi-texniki şərait olmadan müasir ETİ-ni doğura bilməzdi. Müasir ETİ-ni doğuran təbii-elmi və texniki

амилләр сырасында ашағыдакылары хүсуси гејд етмәк олар: XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә тәбиәтшүнаслыгда баш вермиш ингилаб (електронун, радиумун, кимјәви елементләрин дөври системинин кәшфи, нисбилик нәзәриҹҹәси вә квант нәзәриҹҹәсинин јарадылмасы) вә онун үмумелми ингилаба чеврилмәси; сәнаједә, техникада вә иәглиҹҹатда електрикин кениш тәтбиги; техниканын чошгун инкишафы; уранын парчалаимасынын кәшфи; рабитә вә нәглиҹҹат васитәләринин олдугча инкишафы (телефон, радио, радиолокија, телевизија, авиасија вә с.); кибернетиканын, информасија нәзәриҹҹәсинин вә електрон һесаблама машынларынын јарадылмасы; елм, техника, технолокија вә истеһсал инкишафынын јахынлашмасы, диффузијасы вә с.

Мүасир ЕТИ-ни әввәлки дөврләрдә баш вермиш техники, елми, техноложи ингилаблардан фәрглөндирән бир сыра әсаслы хүсусиҹҹәтләр вардыр. Мүасир ЕТИ-ни фәрглөндирәи һәмии хүсусиҹҹәтләри белә ифадә етмәк олар: мәһсулдар гүввәләрин бүтүн системиндә (елм, техника, техиолокија, истеһсал, иисан вә с.) еjнивахтлы әсаслы кејфиҹҹәт дәјишиклиҹинин, ингилабын баш вермәси; елмин апарычы ролу әсасында елм, техника, технолокија, истеһсал, инсан арасында гаршылыглы әлагәнин мөһкәм иитегратив системи типинин јаранмасы елмин чәмиҹҹәтин билаваситә мәһсулдар гүввәсинә чеврилмәси; елм вә информасија даирәсииин чох кенишләнмәси вә техники-ингилаб әсасында елми биликләрин маддиләшмәси мүддәтинин олдугча гысалмасы; әмәјин мәзмуну вә характериндә әсаслы кејфиҹҹәт дәјишиклиҹинин баш вермәси, физики вә әгли әмәк арасында, шәһәрлә кәнд арасында фәрглөрин арадан галдырылмасына доғру әсаслы дөнүш; әмәјин елми техники вә истеһсал иросесинин "елми просесә" (К.Маркс) чеврилмәси; истеһсалын әсаслы гаjдада автоматлашмасы, кибернетикләшмәси, електрикләшмәси вә бүтөвлүкдә елмләшмәси; ЕһМ системинин, јени нәглиҹҹат вә күтләви коммуникасија васитәләринии јаранмасы, тәтбиги вә даһа сүр'әтлә инкишаф етдирилмәси; космосун фәтһи вә бу саһәдә тәдгигатларын давам етдирилмәси; сүн'и материалларын јарадылмасы вә тәтбиги; јени енержи мәнбәләринин ашкар едилмәси вә тәтбиги; мүасир бејнәлхалг мүнасибәтләр шәраитиндә ЕТИ-нин глобал, бејнәлмиләл вә һәр шеји әһатә едән (истеһсал, сосиал-сијаси вә мә'нәви фәалиҹҹәт, мәишәт, шәхсиҹҹәт вә с.) характер кәсб етмәси вә с.

Әсримизин 70–80-чи илләриндән башланмыш ЕТИ-нин мүасир мәрһәләсини бир сыра мүтәфәккирләр "микроелектрон ингилабы" адландырырлар. Чүнки артмагда олан елми биликләрин бөјүк һәчминин, кениш мигјаслы информасијанын гыса физики һәчмә јерләшдирилмәси анчаг суперкомпјутерләрин вә микропросессорларын мејдана чыхмасы илә мүмкүн олмушдур. Анчаг бу јолла әмәк мәһсулдарлыгынын чох бөјүк артымына имкан верән, мадди вә мә'нәви һәјатын бүтүн саһәләриии: истеһсал, тәһсил, сәһиҹҹә, мәишәт, хидмәт вә с. дахил олмуш "сүн'и интеллект" јаратмаг мүмкүн олмушдур. Одур ки, кәләчәјин прогнозлашдырылмасы ЕТИ-нин мүасир мәрһәләсинин инкишаф хүсусиҹҹәтләрини вә перспективләрини нәзәрә алмадан мүмкүн олмазды.

ЕТИ нә гәдәр глобал вә бејнәлмиләл характер дашыса да, о мүхтәлиф сосиал-сијаси гурулушлар шәраитиндә баш вердијиндән вә мүхтәлиф сосиал-игтисади мәгсәдләр дашыдығындан онун игтисади, сосиал, мә'нәви, дүнјакөрүшү вә с. нәтичәләри дә фәргли олур. ЕТИ мүхтәлиф ичтимаи-сијаси мүнасибәтләр шәраитиндә зиддиҹҹәтли сосиал-мә'нәви нәтичәләр доғурур.

Сосиализм шәраитиндә дә ЕТИ-нин негатив нәтичәләри (ишсизлик тәһлүкәси, мә'нәви тәнәззүл, еколожи тәһлүкә, Чернобыл фәлакәти вә с.) өзүнү көстәрсә дә, бурада она сосиал нәзарәт күчлүдүр. ЕТИ әмәк мәһсулдарлыгыны артырыр, сосиал тәрәггини даһа да сүр'әтләндирир; инсаиын өз мәгсәдини һәјата кечирмәси үчүн она даһа үдрәтли мәһсулдар гүввәләр верир, шәхсиҹҹәтин јеткинлиҹи сәвиҹҹәсиии јүксәлдир. Лакин сосиализмдә дә ЕТИ-јә чәмиҹҹәтин нәзарәти зәифләдикдә, о, истәр тәбиәтә тә'сиретмә бахымындан, истәрсә дә чәмиҹҹәтин тәнзим едилмәси нөгтеји-нәзәрдән азман дағыдычы гүввәјә чеврилир. Одур ки, һәр һансы ичтимаи шәраитдә ЕТИ-јә мүнасибәтдә онун мәгсәдли идарә олуиуб истигамәтләндирилмәси актуал вәзифә олараг галыр. Ондан анчаг үмумхалг мәнафеји, бәшәриҹҹәтин кәләчәк тәрәггиси наминә истифадә олунмалыдыр.

Лакин мүасир дөврдә ЕТИ-нин маһиҹҹәти, онун чәмиҹҹәтдә ролу вә јери мәсәләси илә мәшғул олан мүтәфәккирләр вә идеологлар арасында идеја зиддиҹҹәтләри, фикир ајрылығы мөвчуддур. Хүсусилә харичи өлкәләрдә идеологлар вә сијасәтчиләр һәмин мәсәләјә мүнасибәтдә ја "техноложи (техники) детерминизм", ја да "техники фетишизм" мөвгејиндә дурурлар.

Технократик "техноложи детерминизм" мөвгеји ЕТИ-ни социал-мә'иәви тәрәггинин әсас амили һесаб едир, она "ичтимаи мәнафеләри барышдырыб синфи мүбаризәни арадан галдыран", "ваһид сәнаје чәмијјәти", "фираванлыг чәмијјәти јарадан" бир васитә кими бахыр, ону даим тәкмилләшдириб ннкишаф етдирмәји тәләб едирләр. "Техиики фетишизм" мөвгејиндән чыхыш едәнләр исә, "техииканын һакимијјәтинин" инсани олан иә варса, һамысыны мәһв етдијиндән, инсан гәлбини бошалдыб "мә'нәви пучлуг" јаратдығандан, инсаны "техниканын һакимијјәтинә табе етдијиндән", ЕТИ-нин "бәшәријјәтин кәләчәјини тәһлүкә алтына алдығындан" вә бунлара әсасән, ЕТИ-ини инкишаф сүр'әтинин азалдылмасы вә онун гаршысынын алынмасы зәрурәтиндән бәһс едир, ЕТИ-нин төрәтдији дағыдычы фәлакәтли иәтичәләр (иүвә мүһарибәси тәһлүкәси, еколожи фәлакәт, демографик партлајыш вә с.) гаршысында ваһимәјә дүшүр, мә'нәви-психоложи сыхынтылар кечирирләр, ону лә'иәтләјирләр.

Әлбәттә, бу мөвгеләрин һәр икисиндә һәгигәтин мүәјјән изләри вардыр. Лакин онларын һеч бирини мүтләгләшдирмәк олмаз. Чүнки һәр ики мөвгејин нүмајәндәләри унудурлар ки, чәмијјәтдәки ишсизлик, игтисади бәһран, мүһарибә тәһлүкәси, еколожи фәлакәт, сосиал-мә'нәви зиддијјәт вә тәнәззүлү һеч дә ЕТИ јох, чәмијјәтдә, сосиал мүһитдә онун табе едилдији мәгсәд, ичтимаи истигамәтләнмәси мүәјјән едир. Башга сөзлә, һәмин зиддијјәтләри өзүүндә ЕТИ јох, онун наилијјәтләриндән чәмијјәтдә һансы сосиал-игтисади, сијаси вә мә'нәви мәгсәдләрлә истифадә едилмәси, ондан бүтөвлүкдә чәмијјәт үзвләринии мадди вә мә'иәви тәләбатынын өдәнилмәси үчүн, јохса һаким сиифин, бир груп азлығын сәрвәтиини артырылмасы мәгсәди илә истифадә олунмасы тәшкил едир. Одур ки, чәмијјәтдә елә үмумхалг нәзарәти системи, соснал-сијаси мүһит формалашдырылмалыдыр ки, орада ЕТИ-нин наилијјәтләриндән, әсасән, чәмијјәтин үмуми мәнафеји наминә, бәшәријјәтин мүтәрәгги кәләчәји наминә истифадә олунмасы тә'мин едилсин.

Беләликлә, мүасир ЕТИ бүтөвлүкдә чәмијјәтин, хүсусилә дә инсанын мәгсәдли вә һәртәрәфли инкишафы үчүн, демәли, һәјатын бүтүн саһәләриндә инсан амилинин фәаллашдырылмасы үчүн кениш имканлар ачыр. Лакии бу имканын реаллыға, керчәклијә чеврилмәси, елм вә техниканын наилијјәтләринә һумаиист нстигамәт вермәкдән, инсаны сосиал вә тех-

ноложи системии кичик һиссәчијинә ("виитинә"), ојунчаға чевирән "технократик мәвгеје" гаршы ардычыл вә мәгсәдли мүбаризә аиармагдан чох асылыдыр. Әкәр ЕТИ-нин мүасир вә кәләчәк чәмијјәтин тәрәггисиндә ролуну нәзәрә чарпдырмаг истәјирсә, онда белә бир нәтичә чыхармаг олар: истеһсалын вә бүтөв инсан фәалијјәтинин техноложи сәвијјәси нә гәдәр јүксәк олурса, чәмијјәтин вә инсанын да инкишафы олур, инсанын тәбиәтлә гаршылыглы әлагәси даһа мәгсәдәујгун шәкил алыр. Буна ујғун да инсаны "ичтимаи инкишафын өз мәгсәди" һесаб едән јени сивилизасија, јени һуманист мәдәнијјәт дә инкишаф едир. Бу шәраит исә инсанда јүксәк ихтисас, мүкәммәл сәнәт вәрдиши, елми дүнјакөрүшү, сосиал мәс'улијјәт һисси вә бәшәри мә'нәви дәјәрләрә мәһәббәт тәрбијә едир, ону фәал јарадычылыға тәһрик едир. Јени техника вә технолокија нәслинин әвәз едилмәси, мүвафиг сүрәтдә јени, даһа габилијјәтли ишчиләр нәслинин әвәз едилмәси илә мүшаијјәт олунур.

Лакин белә фајдалы, позитив нәтичәләри илә јанашы, мүасир ЕТИ бәшәријјәтин мөвчудлуғуну тәһлүкә алтына алан сосиал, еколожи, сијаси, һәрби, мә'нәви вә с. нәтичәләр дә доғурур. Она көрә дә чәмијјәтин, бәшәријјәтин кәләчәји прогнозлашдырыларкән ЕТИ-нин дағыдычы, тәһлүкәли нәтичәләри нәзәрә алынмалы, инсан фәалијјәти онларын тәнзим едилмәсинә јөнәлдилмәлидир. ЕТИ-нин дағыдычы нәтичәләрини көрмәмәк вә ону арадан галдырмамаг: а) бәшәријјәти истилик-нүвә, еколожи, сосиал вә мә'нәви фәлакәт гаршысында гоја биләр; б) тоталитар-технократик сосиал-сијаси гурулушун јарадылмасына вә бунунла да кениш халг күтләсинин бир груп һаким елитанын һакимијјәтинин тә'сиринә мә'руз галмасына, демократијанын позулмасына вә с. сәбәб ола биләр; в) бүтөвлүкдә сосиал тәрәггинин зәифләдилмәсинә, тәнәззүлүнә кәтириб чыхара биләр. Бунлара јол вермәмәк үчүн, бәшәријјәт, өз кәләчәји наминә, ЕТИ-нин наилијјәтләриндән һуманист мәгсәдләрлә истифадә олунмасына, онун бүтүн чәмијјәтин рифаһына вә инсанын һәртәрәфли инкишафына хидмәт етмәсинә наил олмалыдыр. Анчаг бу јолла ЕТИ сосиал тәрәгги амилинә чеврилә биләр, кәләчәкдә, тарихи перспективдә инсанын сосиал азадлығы вә мә'нәви зәнкинлијинин күдрәтли васитәси кими чыхыш едә биләр. Анчаг бу јолла бәшәријјәтин кәләчәји хилас ола вә тәрәгги едә биләр, ЕТИ сосиал тәрәггинин ме'јарына чеврилә биләр.

XIX ФӘСИЛ

МҮАСИР ДӨВРҮН СОСИАЛ-ГЛОБАЛ ПРОБЛЕМЛӘРИ

1. "Глобал проблем" анлајышы. Глобал тәһлүкә вә глобал вәһдәт

Һазырқы шәраитдә тарихин тәрәггиси бәшәриjjәти елә глобал-сосиал проблемләр гаршысында гojмушдур ки, онларын һәлл едилмәсинин кечикдирилмәси бүтөвлүкдә бәшәриjjәтин өзүнүн мөвчудлуғунун тәһлүкә алтына алынмасы, дүнjа сивилизасијасынын наилиjjәтләриниi мәһв олмасы демәк оларды. Мүасир дүнjа мүрәккәбдир, чохчәһәтлидир, динамикдир, бири-бирилә мүбаризә апараи мejлләрлә ашылаимышдыр, зиддиjjәтләрлә долудур. Һәjәчанлар вә үмидләр дүиjасыдыр. Евимиз олан Jер күрәси әввәллəр һеч бир заман бу чүр сиjаси вә физики jүк ағырлығына мә'руз галмамышдыр. Инсан һеч вахт тәбиәтдәи бу гәдәр бач алмамыш, ону чыхылмаз фәлакәтләрә дүчар етмәмиш вә өзү дә jаратдығы азман васитәләр гаршысында бу гәдәр ачиз галмамышдыр.

Демәли, иисанын тәбиәтлә вә чәмиjjәтлә гаршылыглы әлагә вә мүнасибатләри, онлардан daha чох мәнфәәт көтүрмәк һәрислиjи олдугча кәскнн вә мүрәккәб игтисади, сосиал-мә'нәви, сиjаси, һәрби, мүдафиә, әнали, тәбиәтин мүһафизәси вә с. проблемләр доғурмушдур ки, онлар да глобал проблемләр адланыр. Демәли, мүасир дөврдә бәшәриjjәтии мөвчудлуғу үчүн мүһүм һәjати әһәмиjjәт кәсб едән вә ичтимаи тәрәггинин ондан асылы олдуғу проблемләрин мәчмусу **глобал проблемләр** адланыр. Мәсәлән, мүасир дөврүн глобал проблемләринә мисал олараг: дүиjа нстилик нүвә мүһарибәси тәһлүкәсинин гаршысыны алмаг вә бүтүи халгларын инкишафы үчүн сүлһ шәраитинин тә'мин едилмәси; иисанларын һәjат сәвиjjәсиндә кетдикчә артан игтисади тә'минат вә кәлир фәргләринин силинмәси, Jер күрәсиндә ишсизлик, ачлыг, савадсызлыг вә с. тәһлүкәсинин арадан галдырылмасы, әналинии сүр'әтлә артмасы, онларын мадди вә мә'нәви тәләбатынын өдәнилмәси, "демографик партлајышын" тәнзим едилмәси, әтраф мүһитин, һаванын, суjун, атмосферин мәһведичи чиркләндирилмәсинин гаршысынын алынмасы, бәшәриjjәтии әрзаг вә сәнаје мәһсулларына, енерки мәнбәләринә даим артан тәләбатынын өдәнилмәси, елми-техники иигилабын дағыдычы, мәнфи нәтичә-

ләринин арадан галдырылмасы вә с. көстәрмәк олар. Бунларла јанашы сәһиҹҹә, тәһсил, мә'нәви тәнәззүл вә с. мәсәләләр дә глобал проблемә чеврилә биләр. Бу проблемләрин бир гисми әввәлләр дә мөвчуд олмушдур. Лакин онлар һеч вахт индики кими үмуми планетар сәчиҹҹә дашымамышдыр. Рома клубу алимләринин рә'јинчә һәмин проблемләр инсанын тәбиәтдән даһа тамаһкарлыгла истифадә етмәсинин, ЕТТ-нин даһа чох мәнфәәт көтүрмәк мәгсәдләринә табе едилмәсинин, бә'зән һәтта тәбиәтин кеоложи вә биоложи ганунаујғунлугларына мәһәл гојулмамасынын, ичтимаи инкишафда кортәбиилик вә тәсәррүфат гуручулуғунда позғунлуг вә анархијанын баш алыб кетмәсинин, узун заман давам едәи мүстәмләкәчилик сијасәтинин, һәрбләшмәнин вә с. нәтичәсидир. Башга сөзлә, мүасир дөврүн глобал проблемләри – XX әсрин икинчи јарысындакы сосиал-игтисади инкишафын вә елми-техники тәрәггинии кортәбиилији вә гејри-бәрабәрлијинин тәбии-тарихи нәтичәсидир.

Беләликлә, мүасир дөвр, зиддиҹҹәтли дүнја елә глобал проблемләр гаршысындадыр ки, онларын һәлл едилмәси бәјүк вә кичиклијиндән, сајча чох вә азлығандан, һансы сосиал-сијаси гурулуша мәнсуб олуб-олмамасындан асылы олмајараг бүтүн дөвләт вә милләтләрин, Јер күрәсиинн бүтүн халгларынын бирләшмәсини, биркә сә'јини тәләб едир. Инди үмумбәшәри, глобал проблемләри бир дөвләтин вә ја дөвләтләр групунун күввәси илә һәлл етмәк олмаз. Бурада үмумдүнја мигјасында әмәкдашлыг, өлкәләрин әксәриҹҹәтинин сых, әмәли, гаршылыглы фәалиҹҹәти зәруридир. Јашадығымыз дөврүн гәт'и тәләби белә дир.

Демәли, һазырда бәшәриҹҹәтин мөвчудлуғу үчүн **глобал тәһлүкә** јаранмышдыр, ҹә'ни елә бир тәһлүкә ки, һеч бир дөвләт, һеч бир милләт ондан кәнарда гала билмәз. Һәмин глобал тәһлүкә дә бәшәриҹҹәтин **глобал вәһдәтини**, глобал сијасәт јүрүдүлмәсини тәләб едир: планетар бирлик, биркә мүбаризә.

Тәдгигатчыларын фикринчә, һеч дә һәр чүр, мигјасча кениш, әһатәли вә бәшәри һадисәләри "глобал" адландырмаг олмаз[1]. "Глобал" проблемләрин ме'јары мүхтәлиф шәкилдә тәһлил олунур. **Биринчи мөвгеҹә** көрә "глобал ироблемләр"

[1] Франсыз дилиндә "global" – ән үмуми, универсал, латынча исә "globus" – Јер күрәси демәкдир.

ашағыдакы ме'јарларла мүәјјән олунур: а) мигјасы вә әһәмијјәтинә көрә ән кениш, чох мүһүм әһәмијјәтли, бүтүн дүнја өлкәләрини әһатә едән; б) синтетик маһијјәт дашыјан, бүтүн саһәләри әһатә едән; в) үмумбәшәри, планетар, бејнәлхалг сәчијјә дашыјан. **Икинчи мөвгеја** көрә "глобал проблемләр" мүәјјәнләшдириләркән ашағыдакы дөрд чәһәт әсас тутулмалыдыр: а) о һадисәләр "глобал" характер дашыјыр ки, онлар чох актуал зиддијјәтләрдир, ичтимаи тәрәггијјә манә олур вә сивилизасијаны мәһв етмәк тәһлүкәси јарадырлар; б) онлар бүтүн халгларын вә дөвләтләрин бүтүн бәшәријјәтин мәнафејинә тохунурлар; в) онлар өзләриндә ичтимаи вә тәбии просесләри бирләшдирәрәк, говушуг сосиал-тәбии вә биососиал маһијјәт дашыјырлар; г) онларын һәлл едилмәси коллектив нәзарәт, бејнәлхалг әмәкдашлыг тәләб едир.

Мүасир дөврдә глобал проблемләри белә груплашдырмаг олар: а) планетар бәшәри тәһлүкә доғуран **ичтимаи-игтисади, сосиал-сијаси глобал проблемләр**: мүһарибә вә сүлһ проблемләри, һәрбиләшмә, игтисади фәлакәтләр: ачлыг, ишсизлик, мәнзилсизлик, әһали тәбәгәләри арасында игтисади тә'минат вә кәлир фәргләриндә кәскин сүр'әтлә артмасы, сијаси идарәчилик вә тәнзимләмә зиддијјәтләри вә с.; б) **планетар тәбии тәһлүкә доғуран глобал проблемләр**: тәбиәтин мүһафизәси вә ондан сәмәрәли истифадә едилмәсиндә төрәдилмиш бәшәри проблемләр: јералты вә јерүстү сәрвәтләрин, дәниз вә океанларын сәрвәтләринин түкәнмәк тәһлүкәси, тәбии јашајыш васитәләринин: торпаг, су, һава, мешә, атмосфер вә с. чирклөндирилиб јарарсыз һала салынмасы, енержи мәнбәләринин түкәнмәк тәһлүкәси вә с.; в) **әһали артымы вә мә'нәви тәнәззүллә бағлы меjдана чыхан демографик-мә'нәви глобал проблемләр**: әһалинин сүр'әтлә артмасы вә јашајыш васитәләринин исә зәиф инкишаф етмәси, инсанларын әрзаг вә сәнаје маллары илә тә'мин олунмасындакы бәһранлы вәзијјәт, "демографик партлајыш", инсанларын бөјүк шәһәрләрдә мәркәзләшмәси илә бағлы урбанизасија проблемләри, елми-техники тәрәггинин доғурдуғу негатив сосиал-мә'нәви нәтичәләр, бәшәријјәтин кәлә јәчи үчүн, јашајыш үчүн јарамлыш үмидсизлик вә мә'нәви тәнәззүл вә с. Әлбәттә, глобал проблемләрин белә бөлкүсү нисбидир, онлар һамысы бир-бирилә гаршылыглы әлагә вә тә'сирдәдир, бир-биринә кечә билирләр. Онлардан биринин мөвчудлуғу башгаларыны да шәртләндирир, гидаландырыб јашадыр...

2. Глобал мүһарибә вә сүлһ проблемләри

Һазырда инсан өзүнү вә бүтүн Jер күрәсини мәһв едәчәк реал дүнја ракет-нүвә мүһарибәси тәһлүкәси доғурмушдур. Даһа мүәјјән даирәләрдә һәмин тәһлүкәни артырмаға чан атанлар, мүһарибәләр васитәсилә өз әразиләрини кенишләндирмәјә чалышанлар, күтләви гырғын силаһларыны тәкмилләшдирәнләр, "улдуз мүһарибәләри" програмлары һазырлајанлар, космосдан мүһарибә мәгсәдилә истифадә етмәјә чалышан күввәләр аз дејилдир. Одур ки, бүтүн дүнјанын сүлһсевәр күввәләри бирләшмәли, сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин; бәшәријјәтин јашамасынын тә'мин едилмәси уғрунда фәал мүбаризәјә гошулмалыдырлар, мүһарибәни рәдд едиб, ағлын гәләбәсинә наил олмалыдырлар.

Мүһарибә – дөвләтләр, синифләр вә халглар (милләтләр) арасында анарылан мүтәшәккил силаһлы мүбаризәдир, һәмин күввәләр арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри ифадә едән сијасәтин зор васитәсилә, силаһ күчүнә һәјата кечирилмәсидир. Ибтидаи чәмијјәтлә гәбилә вә тајфалар арасында да мүәјјән мүһарибәләрии олмасына бахмајараг, мүһарибәләр, әсасән, чәмијјәтдә бир-биринә зидд мәнафеләри олан дөвләтләрин вә синифләрин әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. **Мүһарибә** – сијасәтин мејдана чыхмасы иәтичәсиндә фәалијјәтин хүсуси нөвү, сијасәтин силаһ күчүнә һәјата кечирилмәси васитәси кими әмәлә кәлмишдир. Мүһарибә васитәси кими хүсуси мүтәшәккил күввә – орду формалашмышдыр. Алман мүһарибә тарихчиси К.Клаузевитс мүһарибә илә сијасәтин сых әлагәси барәдә "Мүһарибә һаггында" әсәриндә гејд едирди ки, мүһарибә јалныз сијаси һадисә дејилдир, о һәмчинин "сијасәтин әсил силаһыдыр, сијаси мүнасибәтләрин, башга васитәләрлә һәјата кечирилән давамыдыр".

Демәли, **мүһарибәләр** – күч ишләтмәјин мүәјјән формасы кими гәдим дөврләрдә дә олмушдур. Дөвләтләр вә синифләрин мөвчудлуғу шәраитиндә исә мүһарибәләр сијаси күч көстәрмәјин, сијасәтин хүсуси формада һәјата кечирилмәсидир, сијасәтии давамыдыр. Лакин тарихән һеч дә бүтүн мүһарибәләр иртичачы сәчијјә дашымамышдыр. Үмумијјәтлә мүһарибәләри ики група ајырмаг олар: әдаләтли вә әдаләтсиз; ишғалчылыг вә мүдафиә мүһарибәләри. Ишғалчылыг мәгсәди дашымајан, өз өлкәсиинин мүдафиәси наминә, өз өлкәсинин азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда һәјата кечирилән мүһари-

тәбиәт вә инсанын гаршылыглы мүнасибәтләринин ганунаујғунлуглары илә хүсуси елм – еколокија мәшғул олур. Сон дөврләрдә бәшәр чәмиjjәти илә чоғрафи-тәбии мүһитин гаршылыглы мүнасибәтини, истеһсалын әтраф мүһитә, еколожи вәзиjjәтин инсанын сағламлығы вә кенофондуна тә'сири хүсусиjjәтләрини өjрәиән хүсуси елм саһәси – сосиал еколокија да мејдана кәлмишдир.

Тәбиәт вә чәмиjjәт, инсан вә әтраф мүһит, онларын маһиjjәти, гаршылыглы әлагәси вә тә'сири бәшәри идракын, дүjакөрүшү өз мә'нәви тәкамүлүн актуал вә әбәди проблемләри олмушдур. Тәбиәтин ән тәкмил мәһсулу олан инсан көзүнү ачандан өмрүнүн сонунадәк тәбиәтлә гаршылашмыш, онунла үисиjjәтә кирмиш, ону мәнимсәмиш, ону дәjишдирмәjә, даһа да көзәллөшдирмәjә чалышмышдыр. Инсан доғма бала кими тәбиәтин агушуна атылмыш, ону даһа дәриндән дәрк етмәjә вә бунунла да өз мөвчудлуғуну да тәсдигләмәjә чәһд етмишдир. Бу jолла да инсанын тәбиәтлә гаршылыглы мүнасибәти чох мүһүм сосиал-игтисади вә мә'нәви-психоложи әһәмиjjәт кәсб етмиш, планетар глобал проблемә чеврилмишдир.

Кениш мә'нада тәбиәт өз рәнкарәнклиjи илә, форма мүхтәлифлиjи илә нисаны әһатә едән бүтүн дүjадыр, мөвчудатдыр. Бу мә'нада тәбиәт материја, варлыг, универсиум, каинат анлајышлары илә ejниләшир. Мүәjjән мә'нада исә, **тәбиәт** – тәбиәтшүнаслыг елмләринин өjрәндиjи тәдгигат об-jектидир. Бу бахымдан тәбиәт фәлсәфә вә елмин методолокиjасы чәрчивәсиндә өjрәнилир, тәбиәтин үмуми хүсусиjjәтләри мүәjjәнләшдирилир: универсаллыг, ганунаујғунлуг, детерминлик, өзһәрәкат, өзинкишаф вә с.

Лакин белә објектив инкишаф детерминлиjи чәмиjjәтлә тәбиәтии гаршылыглы әлагә вә тә'сиринә, тәбиәтин jетирдиjи ән али мөвчудлуг олмагла инсанын тәбиәтә тә'сиретмә имканларыны рәдд етмир. Ьазырда бу чәһәт тәбиәт анлајышынын маһиjjәтинин шәрһиндә, хүсусилә өн плана кечир. **Тәбиәт** – бәшәр чәмиjjәтинин мөвчудлуғу вә инкишафыны шәртләндирән тәбии шәраитин мәчмусу, илкин әсасы кими чыхыш едир. Мәһз бу бахымдан тарихи инкишаф просесиндә тәбиәт вә чәмиjjәт гаршылыглы вәһдәтдә бирләшир, тәбиәтә инсанын мүнасибәти формалашыр, инсан тәбиәти өз мәгсәдләринә ујғун истигамәтләндирмәjә чалышыр. Бу мә'нада тәбиәт анлајышына jалныз чәмиjjәтин мөвчудлуғу үчүн тәбии илкин

шәрт кими дејил, һәм дә инсанын өз мөвчудлуғу үчүн јаратдығы мадди шәраитин мәчмусу кими дә бахылыр. Һәмин шәраити исә К.Маркс "икинчи тәбиәт", "сүн'и тәбиәт" адландырмышды.

Диалектик материалист сосиал фәлсәфә тәбиәт-инсан мүнасибәтләринин ачлауғун, мәгсәдли, елми тәшкилинә һәмишә хүсуси әһәмиҗјәт вермишдир. Ф.Енкелс "Тәбиәтин диалектикасы" әсәриндә дәфәләрлә гејд едирди ки, инсанын бөјүклүјү ондадыр ки, о, тәбиәт ганунаујғунлугларыны өјрәнир, "тәбиәти өз мәгсәдләринә табе етмәјә мәчбур едир". О, көстәрирди ки, инсанын тәбиәтдән истифадәси һәмишә мүәјјән шүурлу мәгсәдә табе олмалы, өлчүдән чыхмамалыдыр. Тәбии, мәдәни вә сосиал сәрвәтләрдән бәһшичәсинә истифадә олунмасы фәлакәтләр доғурур. К.Марксын дедиҗи кими, "Әкәр мәдәниҗјәт кортәбии инкишаф едирсә, шүурлу идарә олунмурса..., өзүндән сонра бош сәһра, виранәлик гојуб кедир"[1].

Бәшәр тарихиндә тәбиәт вә чәмиҗјәт арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләри, мадди истеһсал, хүсусилә дә истеһсал васитәләри вә әмәк аләтләринин инкишаф сәвиҗјәсинә ујғун олараг, өзүнәмәхсус кејфиҗјәтләри илә фәргләнән бир сыра мәрһәләләрә бөлмәк олар. Бу чәһәтдән мәһсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишаф јеткинлиҗи илә бир-бириндән чидди сурәтдә фәргләнән үч мәрһәләни гејд етмәк олар.

Биринчи мәрһәлә – истеһсалын, хүсусилә мәһсулдар гүввәләрин ашағы инкишаф сәвиҗјәси илә шәртләнән, әсасән тәбиәтин һазыр мәһсулларынын мәнимсәнилмәси илә сәчиҗјәвидир. Бу мәрһәлә бәшәр тарихинин илкин ибтидаи дөврләриндән, инсанларын овчулуг, балыгчылыгла мәшғул олдуглары дөврдән башланыр. Бу мәрһәләдә һәлә ибтидаи инсан тәбиәтә хүсуси тә'сир көстәрә билмирди. Һәтта чох һалларда өзү тәбиәтдән асылы иди, она ситаҗиш едирди. Инсанын "мә'нәви аләминдә" кортәбии тәбиәт гүввәләрини "әзизләмәк", "јалварmаг", гурбанлар вермәк јолу илә ону рам етмәк тәсәввүрләри күчлү иди. Мәһз бу дөврдә ибтидаи инсанын дүнјакөрүшүндә тәбиәтә пәрәстиш, тотемизм, фетишизм, чадукәрлик, овсунчулуг вә с. кими тәсәввүрләр һаким иди. Бу мәрһәләдә инсанларын дүнјакөрүшүндә тәбиәтлә чәмиҗјәтин

---

[1] *К.Маркс* вә *Ф.Енкелс*. Әсәрләри, 32-чи чилд, с. 45 (рус дилиндә).

гаршыдурмасы көрүнмүр, инсан тәбиәтә өз мәвҹудиjjәтиjлә әсасы вә мәнбәji кими бахыр, ону илаһиләшдирирди. Бу дөврүн дүниjакөрүшү үчүн тәбиәтдән асылылыг һиссләри вә идеjалары, она сығынмаг вәрдишләри хас иди. Инсан тәбиәтә итаәткар бала, өвлад гуллуғу көстәрир, ондан мәрһәмәтли ана нәвазиши көзләjирди.

Икинчи мәрһәлә – әкинчилик вә малдарлығын меjдана чыхмасы илә башланыр. Инди игтисади инкишаф анчаг тәбиәтдә мәвҹуд оланы jығыб-топламаға дejил, истеһсал етмәjә әсасланыр. Аләтләр тәкмилләшир, неолит ингилабы баш верир. Инсанын һәjат тәрзи дәjишир, синфи чәмиjjәтә кечид дөврү башланыр, дәмир аләтләр, jени-jени истеһсал васитәләри меjдана чыхыр, һәтта узун әсрләр боjу, гулдарлыг вә феодализм чәмиjjәтләриндә дә әкинчилик (бә'зи әразиләрдә исә һejвандарлыг) әсас истеһсал иөвү олараг галыр. Бу дөврүн әввәләриндә тәбиәт вә чәмиjjәт арасындакы мүвазилик кетдикчә позулмаға башлajыр. Мешәләрин гырылмасы, каналларын чәкилмәси, кеиии тикинти ишләри апарылмасы, ири суварма системләринии jарадылмасы вә с. илә инсанын тәбиәт үзәриндә ағалығы өзүнү мөһкәмләдир. Бу просесдә бир чох һалларда тәбии просеслөр позулур, мүнбит әразиләр гураглыгла мәһсулсузлашыр, тәдричән тәбиәт дә иисандаи интигам алмаға башлajыр. Лакии бу мәрһәләдә чәмиjjәт вә тәбиәт арасында зиддиjjәтләр кәскинләшсә дә, тәбии гаиунауjғунлуглар васитәсилә, тәбиәтии өз дахили имканлары һесабына тәнзим олуна билирди.

Бу мәрһәләдә моиотеист динләрии, хүсусилә христианлыг вә исламын jаранмасы нәтичәсиндә дини дүнjакөрүшүн апарычы мөвгеjә кечмәси илә инсан-тәбиәт мүнасибәтләриндә дә әсаслы дәjишиклик баш верди, тәбиәтә әи'әиәви бахышлар парчаланды. Христианлыг, Ислам вә дикәр дүнjа динләри тәбиәтә илаһи jарадычыныи мәһсулу, "илаһинин әсәри" кими мүнасибәт тәрбиjә етмәjә чалышды. Лакин "Jер үзү һәjаты" мүвәггәти, "камил олмajан" jашajыш мәскәни кими тәблиғ олунур, ахирәтин, "о дүнjаиын", "илаһи сәлтәнәтин" камиллиjи, әбәдилиjи "әсасландырылды". Инсанын дүниjакөрүшүндә, мә'нәвиjjатында дини тә'сирдә "Jер үзү һәjаты"на, "бу дүнjаjа" тәдричән бакирәлиjп позан "күнаһлар jувасы" кими мүнасибәт формалашырды. Хүсуси мүлкиjjәтчилик һисс вә тәсәввүрләри әсасында тәбиәтдән "даһа чох алмаг" һәрислиjи күчләнир, тәбиәтин истисмары башланырды.

Үчүнчү мәрһәлә – гүдрәтли мәһсулдар гүввәләрин јарадылмасына кәтириб чыхаран сәнаје чевриличләри илә башланыр. Бу дөврдән инсанын тәбиәтә тә'сири сәнаје истеһсалы васитәсилә, јени-јени гүдрәтли мәһсулдар гүввәләрин јарадылмасы јолу илә һәјата кечирилир. Инсаиын мәнафејинә ујғун әтраф мүһитин јенидән дәјишдирилмәсинә башланылыр. Бу исә инсанын тәбиәти һәддиндән чох истисмар етмәсинә вә еколожи мүвазинәтин позулмасына кәтириб чыхарыр. Бәшәријјәт бу јолда, техники истеһсал васитәләриинин тәкмилләшдирилмәси вә даһа азман механизмләрин јарадылмасы вә тәтбиги илә тәбии еһтијатлардан ачкөзлүклә истифадә едир, әтраф мүһити чиркләндирмәк вә зәһәрләндирмәкдән бела чәкинмир. Мүасир дөврү дә әһатә едән бу үчүнчү мәрһәлә инсанын тәбиәт үзәриндә тәкчә ағалығы илә дејил, јаранмыш "еколожи партлајыш" гаршысында өзүнүн дә ачизлији илә сәчијјәвидир. Бу мәрһәләдә бәшәријјәт тәбии мүһитин, бүтөвлүкдә Јер күрәсинин јашаја билиб билмәмәси мәсәләси илә үз-үзә дајанмышдыр. Тәкчә капитализмдә дејил, сосиализм шәраитиндә дә тәбии сәрвәтләрин һәдсиз истисмар едилмәси, онлардан нәзарәтсиз, кортәбии истифадә едилмәси – һазырда Јер күрәсиндә әмәлә кәлмиш "еколожи бөһранын" әсас сәбәбидир. Сырф хүсуси һәрилсик мәгсәдләри әсасында истеһсал објектләри, нәһәнк бирлик, мүәссисә вә идарәләр зәрәрли туллантыларла атмосфери, јерин үзәриии, чајлары, көлләри, дүнја океаныны чиркләндирирләр. Һәмин просес һазырда олдугча күчләнмиш, гаршысыалынмаз тәһлүкәјә чевриличмишдир. Бу тәһлүкәли вәзијјәтин доғура биләчәји нәтичәләри инди дүнја ичтимаијјәти, алимләр, бир чох сијаси вә ичтимаи хадимләр дәриндән дәрк едир, бу саһәдә дүшүнүлмүш еколожи сијасәт јеритмәји, әһалидә сәмәрәли еколожи дүшүнүш формалашдырмағы тәләб едирләр.

Үчүнчү мәрһәлә үчүн шәхсијјәтин дүнјакөрүшүндә вә һәјатын мәнави аләминдә бир тәрәфдән, бәдбинлик, "еколожи бөһран" тәһлүкәсинин доғурдуғу ачизлик вә үмидсизлик һиссләри вә идејалары, дикәр тәрәфдән исә технократик тәсәввүрләр, техники васитәләри тәкмилләшдирмәк јолу илә тәбиәти даһа чох "рам етмәк", еколожи зиддијјәтләри арадан галдырмаға иам һиссләри вә бахышлары сәчијјәвидир.

Һазырда инсан јаратдығы азман техники васитәләрлә тәбиәти өзүнә табе едир, онун вердијини мәнимсәмәклә галмыр, ондан истәдијини алмаға чалышыр. Нәтичәдә, һазырда

инсан фəалиjjəти тəбиəти дə, өзүнү дə бир анда мəhв етмək игтидарына кəлиб чатмышдыр. Инсан тəбиəтдəн алдығы маддəлəр əсасында jаратдығы васитəлəрии əлиндə ачизлəшмиш, онларын нəзарətдəн чыхачағындан ваhимəjə дүшмүшдүр. Инди инсан күдрəти тəбиəт сəрвəтлəрини о гəдəр мəнисəмишдир ки, онун түкənмəси тəhлүкəсиии ортаjа атмышдыр. Ону да гejд едək ки, мүасир елми-техиики ингилаб шəраитиндəки иисанын тəбиəтə мүнасибəти, онун тəбиəтдəн истифадəси екстенсив сəчиjjə дашымышдыр: инсан jаратдығы мəhсулдар гүввəлəрə уjғун тəбиəт сəрвəтлəрини даhа чох мəнимсəмəjə, тəбии ehтиjатлары олдугча азалданадək, нəhajətсиз олараг истифадə етмишдир.

XX əср, елми-техники иигилаб исə иисана jени, даhа күдрətли мəhсулдар гүввəлəр вермишдир. Бу jолла да тəбиəтин истисмары чыхылмаз нəгтəjə кəлиб чатмышдыр: həм мигjасча, həм кəмиjjətчə, həм дə дахили сəрвəтлəрин мəнимсəнилмəси чəhətдəи тəбиəтии истисмары ən кəскин, ehтираслы, дағыдычы hал алмышдыр. Бу шəраит исə инсан-тəбиəт мүнасибətлəриндə анчаг бир өлкəнин, бир миллətин, hətта өлкəлəр групунун həлл едə билмəjəчəjи, бejнəлхалг тənзиметмə тəлəб едəн, jухарыда гejд олунан планетар глобал проблемləри доғурмушдур. Һəмин глобал проблемлəр сырасында тəбиəтдə олан ən'əнəви еиержи, мадди сəрвəтлəр, материаллар ehтиjатынын мүасир тəлəбатдан кери галмасыны; тəбиəтин – гурунун, дүнjа океанынын вə атмосферин фəлакətли чиркlənмəси вə тəбии мүhитии мүhафизəсинин тə'мин едилмəсиндə həлледилмəз зиддиjjətлəр, чətинликləри; тəбиəтии истисмарынын олдугча күчlənмəси вə бу jолла тəбиəтин "өзүиү тənзимləмək" имканының позулмасы тəhлүкəсини; чанлы материjанын мəвчудлуғу шəраитиииии кəскин сурətдə дəjишдирилмəсини вə с. хүсусилə гejд етмək олар. Һəмии проблемləри həлл етмədən нə иикишаф етмəкдə олан өлкəлəрлə инкишаф етмиш өлкəлəрин jашajыш сəвиjjəси арасындакы дəрин учурум, нə дə мүасир дүнjанын бир сыра өлкəлəриндə мəвчуд олан ишсизлик, ачлыг, савадсызлыг, диленчилик кими сосиал бəлалары арадан галдырмаг мүмкүн дejилдир.

Мүасир дүнjада həмин глобал проблемлəрин hансы jолларла həлл едилмəси бəшəри идракын үмдə мəсəлəлəриндəн биридир. Бу барədə кечмишдə дə, инди дə чохсajлы мəвгеləр, бахышлар олмуш вə инди дə вардыр. Глобал проблемлəрин həлли бүтүи миллətлəрии сүлh вə əминаманлыг,

јарадычылыг сә'ләриинин бирләшдирилмәси јолу илә, тә'сирли бејнәлхалг тәнзиметмә јолу илә, иүфузлу бејнәлхалг иәзарәт гојулмасы јолу илә низама салына биләр.

Бәс вәзиҗҗәтдән чыхыш јолу нәдәдир? Мүасир сосиал-сијаси вә еколоҗи шәраитдә глобал ироблемләри һәлл етмәк мүмкүндүрмү? Һәмии суаллара мүтәрәгги сосиал-фәлсәфи фикир никбин чаваб верир, бәшәриҗҗәтии сә'ләриниин сых бирлији әсасында онларын һәллинин мүмкүнлүјүнү тәсдиглә јир. Бурада әсас мәсәлә сосиал тәрәггинин тиииндәи, әдалә тли бејнәлхалг әмәкдашлыг системи јарадылмасындан, глобал проблемләрии, хүсусилә тәбиәтин чирклә ндирилмәси, онун сәрвәтләриинин талан едилмәси, истилик-нүвә мүһарибәси вә с. тәһлүкәсинин бүтүн милләт вә дөвләтләрин ејни дәрәчәдә дәрк едәрәк онларын арадан галдырылмасы уғрунда биркә сә'ј көстәрмәсиндән, бејиәлхалг глобал идарәчилик тәшкил едилмәсиндән, "һәртәрәфли бејнәлхалг тәһлүкәсизлик системи јарадылмасындан" ибарәтдир. Бурада бүтүн инсан-тәбиәт гаршылыглы мүнасибәтләринин ганунаујғунлуглары, тәбиәтдән даһа гајғыкеш вә әлверишли истифадә олунмасы, мүасир елми-техники иигилабын бә'зи дағыдычы нәтичәләри-нин вә онларын арадан галдырылмасы јолларынын мүәјјәнләш-дирилмәси вә с. һаггында еколоҗи тәфәккүр вә еколоҗи дүнјакөрүшү формалашдырылмасы да мүһүм рол ојнаја биләр. Мәһз белә еколоҗи тәфәккүр вә мүасир еколоҗи идеал бирлији әсасында иисанларын сә'ләриии тәбиәтин мүһафизә-синә јөнәлтмәк олар. Демәли, күтләләрин еколоҗи билијә јиҗәләнмәси, онларда еколоҗи идеал формалашдырылмасы хүсуси актуаллыг вә зәрурәт кәсб едир.

Бунлардан башга, мүасир харичи өлкәләрии фәлсәфә-сиидә, сосиолокијасында вә игтисади елминдә иисаи-тәбиәт мүнасибәтләрини, "еколоҗи ироблемләри" һәлл етмәк әтра-фында чохсајлы идеоложи чәрәјанлар, мәктәбләр, консепсија-лар вә бахышлар мөвчуддур. Һәлә XIX әсрдә американ алими Д.П.Марш иисанын тәбии таразлығы позмасына даир чохсајлы фактик материаллары тәһлил едәрәк әтраф мүһитин, тәбиәтии мүһафизәси һаггында иррограм назырламышды. XX әср фран-сыз вә һолланд чоғрафијачы алимләри П.Блаш, Ж.Брјун, Е.Мартони, Л.Февр вә М.Сор "инсан чоғрафијасы" һаггында конспсија јарадараг планетдә баш верән һадисәләрин инсани мәнимсәнилмәси приисиилләрини мүәјјәи етмәјә чалышмыш, инсанын чоғрафи ландшафта тә'сиринин сәмәрәли јолларыны

тәһлил етмишләр. XX әсрин 20–30-чу илләриндә биосфера вә онун неосфераја чевриlмәси һаггында В.И.Вернадски тә'лими мејдана чыхды. Бурада инсанын сосиал фәалијјәтинин геоложи нәтичәләринә даир јени бахыш ирәли сүрүлдү. Чикаго мәктәби иүмајәндәләри (Р.Парк, Е. Берджесс, Р.Д.Макензи) урбанизасија просесини, ири шәһәрләрин етник мүнасибәтләрини, еколожи вәзијјәтини вә с. өјрәнмәк саһәсиндә мараглы фикирләр ирәли сүрмүшләр.

Еколожи тәфәккүрүн формалашмасында, еколожи пессимизм вә еколожи алармизм ("alarma" – франсызча һәјәчан, тәлаш, ваһимә мә'насындадыр) идеjаларына гаршы мүбаризәдә мүхтәлиф тәшкилат вә чәрәјанлар ичәрисиндә хүсуси бејнәлхалг ичтимаи тәшкилат олан "Рома клубу" әһәмијјәтли јер тутур. 1968-чи илдә тәшкил олунуб, 30 өлкәнин 100-дән артыг алимини, ичтимаи хадимини, ишкүзар даирәләрин нүмајәндәләрини бирләшдирмишдир. Мәгсәди мүасир елми-техники ингилаб вә еколожи шәраитлә әлагәдар чәмијјәт инкишафыны даһа дәриндән өјрәимәк, мәнфи еколожи нәтичәләри арадан галдырмаг, глобал-сосиал проблемләри һәлл етмәк үчүн јоллар ахтармаг, бу саһәдә ајры-ајры дөвләтләрә төвсијјәләр вермәкдир. Ән көркәмли иүмајәндәләри Д.Медоус, Ч.Форрестјер (АБШ), Е.Пестел (АФР), Ј.Тинберкен (Һолландија), У.Коломбо (Италија), Д.Габара (Инкилтәрә) вә б. ибарәтдир. 1968–1985-чи илләрдә "Дүнја диjамикасы", "Инкишафын сәрһәдләри", "Бәшәријјәтин мәгсәди", "Дөнүш нөгтәси" вә с. кими әсәрләр чап етдирмишләр, дүнја өлкәләриинин бир сыра рәһбәр хадимләри илә көрүшләр – мәсләһәтләшмәләр кечирмишләр.

Онларын фикринчә, елми-техники тәрәгги бу сүр'әтлә кедәрсә, тәбии сәрвәтләрин мәнимсәнилмәси сүр'әти, глобал игтисади инкишаф индики шәкилдә давам едәрсә, онда XXI әсрин биринчи рүбүндә "глобал еколожи фәлакәт" баш верәчәкдир. Одур ки, онлар "инкишаф сүр'әтиии мәһдудлашдырмаг", "сыфырдан башламаг" вә с. тәклиф едирләр. Онлар кәләчәк һаггында тә'лими – **футуролокиjаны**[1] әсасландырмаға чалышмагла сүр'әтлә силаһланма, тәбии мүһитин чирклəндирилмәси әлејһинә, бејнәлхалг әмәкдашлыг уғрунда мүбаризәнин күчләнмәсиинә тә'сир етдиләр. Мүтәрәгги сосиолог вә философлар бу мәсәләләрдә "Рома клубу" нүмајәндәләри илә

[1] Латынча "futurum" – кәләчәк, "logos" – тә'лим демәкдир.

əməkdaşlıға hazır olsalar da, чыхыш jолуну əсаслы сосиал кejфиjjət дəjишикликləри едилмəсиндə көрмəдикləринə, зəиф нəзəри-методоложи нəтичələрə кəлдикləринə көрə онлары тəнгид едирлəр. Республикамызда тəбиəтин мүhафизəсинин ганун гүввəсиндə олмасына бахмајараг, "тəсəррүфатчылыг", "тəбиəтдəн даha чох алмаг" мүлаhизələри үзрə бир сыра рəhбəр ишчиләр, халг тəсəррүфаты мүтəхəссисləри узун иллəр бојu сосиал-игтисади планлашдырмада бу чəhəтə лазыми əhəмиjjət вермəмиш, мүəссисə вə тəсəррүфатларда еколоjи мəдəниjjət сəвиjjəси чох ашағы дүшмүшдүр. Республикамызда "тəсəррүфаты инкишаф етдирмək зəрурəти" ады алтында бə'зəн тəбиəтин үмуми аhəнкдарлығы позулур, фабрик вə завод туллантылары, онларда технолоjи гајдалара бə'зəн дүзкүн риајət едилмəмəси илə тəбиət чирклəндирилир, онун башына мин чүр бəлалар кəтирилир. Hеч тəсадүфи дејилдир ки, Абшеронда нефт туллантылары мии hектарларла мүнбит торпағы јарарсыз hала салмышдыр.

Республикамызда еколоjи бəhран вəзиjjətinə аид истəнилəн гəдəр факт кəтирмək олар. Лакин мə'лум фактлары садаламаг өзлүjүндə hеч нə вермир. Həмин вəзиjjətдəн чыхмаг үчүн hамынын өлбир ишн, дөзмəзлик əhвал-руhиjjəси, "еколоjи ичтимаи рə'j" формалашдырылмалыдыр. Həjəчан тəбили даha күчлə вə бүтүн халг тəрəфиндəн бирликдə чалышмалыдыр.

4. "Демографик партлајыш" вə онун həлл едилмəси мəсəлələри

Həр бир ədaлəтли чəмиjjətin ən али мəгсəди əhалинин даим артан мадди вə мə'нəви тəлəбатыны даha там өдəмəкдəн ибарəтдир. Hансы чəмиjjət həмин мəгсəдə гисмən дə олса наил олмушса, о сосиал-мə'нəви чəhətдəи тəрəгги етмиш, jүксəлмишдир. Чүнки əhали тарихи просесин илкии əсасы, субjекти вə hərəкətверичи гүввəсидир. Əhалинин сосиал-игтисади, əмək вə мə'иəви фəалиjjəти олмадан чəмиjjət нə jашаја, нə дə инкишаф едə билмəз.

Jухарыда гејд едилдиjи кими, hазырда Jер күрəси əhалисиниn сајы 5,3 милjарды өтүб кечмишдир. XX əсрин сонунда həмин рəгəмин тəгрибən 6,0–6,5 милjарда чатачағы көзлəнилир. Индики мадди вə мə'нəви сəрвəтлəр сəвиjjəсиндə həмин əhалинин jашајыш васитələриnə тəлəбатынын өдəнилмəси чох

чидди проблемләр, "демографик партлајыш" тәһлүкәси доғурур[1]. Мүасир чәмиjjәтдә "демографик партлајыш" тәһлүкәси доғурачаг, Jер күрәсиндә мүшаһидә олунан әсас глобал проблемләр бунлардыр: планетдә әһалинин сүр'әтлә артмасының тәнзимләнмәси; әһалинин даһа чох сәнајеләшмәси вә бөjүк шәһәрләрдә мәркәзләшмәси, урбанизасија просеси; әһалинин сајының сүр'әтлә артмасы әсасында онун мадди вә мә'нәви сәрвәтләрә олаи тәләбатының өдәнилмәсинин чәтинликләри; елми-техники тәрәггинин доғурдуғу сосиал-мә'нәви нәтичәләрин инсанларда дүшкүнлүк, инамсызлыг, кәләчәк гаршысында горхуја дүшмәк әһвал-руһиjjәси; jени-jени мадди еһтиjатлар, әрзаг вә енержи мәнбәләри ахтармаг зәрурилиjи; ишсизлик, сағламлыг, тәһсил-тәрбиjә, психоложи пессимизм, дүнjакөрүшү зиддиjjәтләри, бүтөвлүкдә мә'нәви тәнәззүл һалларының арадан галдырылмасы мәсәләләри; спид, хәрчәнк, үрәк-дамар вә дикәр хәстәликләрин әһалинин jашаjыш тәрзинә тә'сири вә с. Дүздүр, һәмин проблемләрин бир гисми кечмишдә дә мөвчуд олмушдур. Лакин онлар мәһәлли характәри дашымыш, һеч бири индики кими глобал, планетар маһиjjәт кәсб етмәмишдир. Инди бунлар артыг дүнjа һадисәсинә чеврилмишдир.

Мүасир дүнjада әһали сүр'әтлә артыр, онларын jашаjыш васитәләри, мадди не'мәтләрлә тә'мин едилмәси мәсәләләри кетдикчә даһа чох кәскинлиjи илә гаршыја чыхыр. Мүасир дүнjада 10 милjонларла ушаг ачлыг, бахымсызлыг үзүндән һәлә беш jашына чатмамыш өлүр, jүз милjонларла адам еһтиjач ичәрисиндә өмүр сүрүр. Бураја мүстәмләкәчиликдән чыхмыш, инкишаф етмәкдә олан бә'зи өлкәләрдәки jашаjыш сәвиjjәсинин олдугча ашағы олдуғуну, дүнjадакы ачлыг вә ишсизлиjи, мәһәлли мүһарибәләри вә хәстәликләрдән әһалинин чәкдиjи әзаб-әзиjjәтләри дә әлавә етсәк, онда һазырда демографик проблемин нә гәдәр кәскинлиjи илә гаршыја дурдуғуну ајдын көрәрик.

Башлыча мүасир глобал проблемләрдән бири дә **инсанын физики вә мә'нәви сағламлығының тә'мин едилмәсидир.** Һәдсиз кимjәви маддәләрин, күбрәләрин, дәрманларын

---

[1] "Демографиja" — jунанча "халг" вә "jазырам" сөзләриндән әмәлә көлмишдир. Бу термини илк дәфә 1855-чи илдә франсыз алими А.Гиjар ишләтмишдир. Һазырда "демографиja" хүсуси елм саһәсидир: чәмиjjәтдә әһалинин структуру, jерләшдирилмәси вә инкишаф динамикасының ганунаујғунлугларыны өjрәнир, әһали нәзәриjjәсини вә сиjасәтини ишләjиб һазырлаjыр, әһалинин кәмиjjәт артымы һагтында прогнозлар верир вә и.а.

нишләдилмәси, ағыр информасија ахыны, урбанизасија просеси, техниклөшмиш шәһәр һәјатынын һәјәчанлары вә с. инсан сағламлығына, јарадычылығына, психикасына олдугча мәнфи, дағыдычы тә'сир едир.

Әһали артымы вә онун јашајыш васитәләрилә тә'мин едилмәси, әһалинин физики вә мә'нәви сағламлығынын; мә'нәви сарсынтыларынын төзимләнмәси вә с. мәсәләләр һәлә чох гәдим дөврләрдән чөмиҗәтшүнас алимләрин, тарихчиләрин, игтисадчы, сосиолог вә философларын диггәтини чәлб етмишдир. Бу мәгсәдлә узун заман әһали артымы илә јашајыш васитәләринин тәразландырылмасы башлыча идеја олмушдур. Инди дә бу идеја вардыр. Јухарыда һаггында бәһс едилмиш малтусчулуг вә јени малтусчулуг чөрәјанларынын нүмајәндәләри әһалинин јашајыш васитәләри илә тә'мин етмәк үчүн сүн'и јолларла (мүһарибә, күтләви хәстәликләр, зәһәрләнмәләр вә с.) әһали артымынын гаршысыны алмағы "әсасландырмышлар". Онларын фикринчә чөмиҗәтдәки ачлыг вә ишсизлик тәһлүкәсиниң һеч дә ичтимаи гурулуш, истеһсал едилмиш мәһсулун дүзкүн бөлүшдүрүлмәмәси дејил, анчаг әһалинин сүр'әтлә артмасы төрәдир.

Мүасир буржуа сосиолокијасынын нүмајәндәләри Е.Пендел, В.Фогт вә башгалары да "јашајыш тәһлүкәдәдир", "әһали ики дәфәдән дә чох азалдылмалыдыр" идејаларыны тәблиғ едәрәк гејд едирләр ки, "әһалинин өлүм фаизинин ашағы дүшмәси дәһшәтли фачиәдир. Бу, һидроген бомбасындан даһа тәһлүкәлидир". Одур ки, онлар әһали артымынын гаршысыны алмаг үчүн күтләви дәлсүзләшдирмәни, хәстәликләри "ән демократик үсуллар" адландырырдылар.

Лакин XX әср сосиолокијасында "торпағын мүнбитлији азалыб", "мадди еһтијатлар түкәнир" идејаларына гаршы оптимист мөвгеләр даһа күчлүдүр. Жозуе де Кастронун рәһбәрлији илә Бразилија игтисадчы сосиологлары һесабламышлар ки, һазырда бәшәријјат 6,5 милјард һектар сатыға чыхарылмыш торпаг саһәси бечәрә биләр, һалбуки инди чәми 800 милјон һектардан бир гәдәр јухары торпаг саһәләри бечәрилир. Јә'ни үмуми имкандан 8 дәфә аз. Сосиолог Чон Бојд Орр һесабламышдыр ки, һазырда бәшәријјәтин саһиб олдуғу сәрвәтләр әдаләтлә бөлүнәрсә, 6 милјард әһалини мадди ие'мәтләрлә там тә'мин етмәк мүмкүндүр. Бураја дәниз вә океанларын сәрвәтини дә әлавә етсәк, онда 10–11 милјард әһалини јашајыш васитәләри илә тә'мин етмәк олар.

Демәли, иессимизмә, әһалиинн јашајыш васитәләри илә тә'мин едилмәсиив үмидсизликлә јанашмаға әсас јохдур. Мадди не'мәтләр истеһсалы илә әһали артымы нисбәти ағылаујғун, мәгсәдјөнлү бәшәр вә дөвләт нәзарәти илә тәнзим едилмәли, бурада кортәбиилијә, анархијаја јол верилмәмәлидир. Әкс һалда әһали иәзәриjjәси саһәсиндә "еколожи пессимизм" мөвгеји өзүив јер тапа биләчәкдир. "Еколожи пессимизм" мөвгејиндә дуран буржуа сосиологларынын Д.Медоус, А.Ерлих, Р.Хејлбронер вә б. кими нүмајәндәләри јенә дә белә иддиа едирләр ки, бәшәриjjәт гаршысында һәлл едилмәси олдугча чәтин олан чох мүрәккәб демографик проблемләр дурур: тәбии сәрвәтләрин, јашајыш васитәләринин азалмасы вә әһалинин сүр'әтлә артмасы. јашајыш үчүн әлверишли тәбии мүһитнн олмамасы вә с. һәмин глобал проблемләрә, хүсусилә "**демографик партлајыш**"а, сәбәб ола биләчәк әһали артымыны тәнзим етмәдән (мүһарибә вә дикәр сүн'и јолларла) һәлл етмәк мүмкүн дејилдир.

Бу мөвгејә гаршы "Елми-техиики оптимизм" консепсијасы дурур. Һәмин консепсија глобал проблемләрин һәллиндә, бүтөвлүкдә инкишафда, инсан-тәбиәт мүиасибәтләри системиндә сосиал амилләри нәзәрә алмыр, оиу рәдд едир, анчаг елми-техникн тә'сир васитәләринә үстүнлүк верирләр. "Һәр шеји техника һәлл едәчәкдир" мөвгејиндә дурурлар. Глобал проблемләрин һәлли үчүн дә әсаслы сосиал дәjишикликләр, ичтимаи-игтисади систем хүсусиjjәтләри нәзәрә алынмыр, анчаг техника, онун тә'сири әсас тутулур, "технократик" мөвгејә үстүнлүк верилир.

5. Кәләчәк: чәмиjjәт инкишафынын прогнозлашдырылмасы проблеми

Инсан һәмишә **хошбәхт кәләчәк** арзусу илә јашамыш, реал керчәкликдә раст кәлдиjи зиддиjjәт вә чатышмазлыглары өзүнүн арзу етдиjи кәләчәк чәмиjjәтдән чыхармышдыр. Бә'зән чәмиjjәтдә хошбәхт кәләчәjин реаллашачағына инанмаjан инсан, ону көjләрә көчүрмүш, дини "чәннәт хошбәхтлиjи" идеjасыны јарадараг өзүнә үмид вә тәсәлли вермишдир. Инсан, бә'зән һәтта "хошбәхт кәләчәjин" тә'минатыны субjектив амиллә изаһ етмиш, оиу мистик шәхсиjjәтии зүһур едәчәjи илә (мәсәлән, ислам дининдәки имам Мећдиин зүһур едәчәjинә инам вә с.) әлагәләндирмишдир. Реал хошбәхт кәләчәjин Jер

үзүндә, инсаныи әмәји вә јарадычы фәалијјәти илә гурулачағына инам исә һеч вахт инсаны тәрк етмәмишдир; оиу даим фәал мүбаризәјә руһландырмышдыр. Бу сабәдә о, реал вә хәјали габагкөрәнлик идеjаларына әсасланмышдыр.

Габагкөрәнлик – һазырда керчәкликдә мөвчуд олмајан, лакин инкишаф просесиндә өзүнүн потенсиал имканларыны бүрузә верән, објектив вә субјектив илкин әсаслары гәрарлашмагда олан кәләчәк һагтында биликдир. Кәләчәјин објектив вә субјектив иотенсиал имканлары өзүнү мадди-техники вә сосиал игтисади шәраитдә, мүхтәлиф јени ehтијат мәибәләриинин ашкар едилмәсиндә, интеллектуал потенсиалда, инсан фәалијјәтиндә гаршыја гојмуш мәгсәд ајдынлығында, сосиал вә сијаси гүввәләрин нисбәтиндә вә с. көстәрмәлидир. Габагкөрәнлик билији мәһз гејд етдијимиз амилләрин дәрин елми тәһлили әсасында мејдана чыхмалыдыр. Габагкөрәнлијин гносеоложи әсасларыны – али әсәб системиниn фәалијјәти, хүсусилә онун бә'зи формаларынын керчәклији габаглајараг әкс етдирмәси габилијјәти тәшкил едир. Мәһз бу әсасда инсан фәалијјәти кејфијјәтчә јени, јүксәк инкишаф етмиш форма алыр, әтраф керчәклик һәм нәзәри, һәм дә иракгик оларағ даһа дәриндән мәнимсәнилир, дәрк олунур. Техники-технолоҗи тәләбатын, истehсал инкишафынын зәрури инкишаф мејлинин дүзкүн дәрк едилмәси инсана, анчаг 5–10 иллик кәләчәји дејил, бүтөв бир еиоханы мүәјјәнләшдирмәјә даир габагкөрәнлик билији верә биләр.

Кәләчәји габагчадан дујмаг (сезмә), көрмә, – инсанларын мәгсәдәујгун фәалијјәтинин нәтичәсидир, һадисәләрин кедишиниn зәрури истигамәтини тутмаг бачарығыдыр. Сосиал габагкөрәнлик – чәмијјәт һадисәләри инкишафынын зәрури әлагәләринин дүзкүн мүәјјән едилмәси, кәләчәји габаглајараг тәфәккүрдә әкс етдирилмәсидир. Сосиал габагкөрәнлијә даир чыхарылан нәтичәләрин дүзкүнлүју, һәгигилији онларын објектив ичтиман варлығын инкишаф ганунаујғунлугларыны долғун әкс етдирмәсиндән асылыдыр.

Лакин кәләчәк тарихи перспективин мүәјјән едилмәси чох вахт ehтимали характер дашыјыр (бахышларын керчәклији долғун, зәрури инкишаф мејлини дүзкүн әкс етдирмәси реал ehтимал, јанлыш, иллүзијалы әкс етдирмәси исә гејри-реал ehтимал доғура биләр), чүики һәмин вахтда идеjаларын маддиләшмәси, реаллашмасы үчүн (башга сөзлә, идеjанын тәтбиг едилмәси үчүн) иракгик шәраит мөвчуд олмур. Одур ки,

кәләчәк һагтында һәр һансы идеjаның һәjата кечирилмәси, онун үчүн там објектив вә субjектив илкин әсаслар, маддi вә мә'нәви шәраитин jетишмәси вачибдир. Һәмин шәраит вә илкин әсаслар jетишдикдә кәләчәк идеjаларыиын һәjата кечирилмәси објектив зәрурәт олур, гаршысыалынмаз һал алыр. Мәһз буна көрә, диалектик фәлсәфә белә һесаб едир ки, бәшәриjjәт һәмишә, әсасән, гаршысына һәлл едилмәси мүмкүн олан сосиал-сиjаси мәгсәд, вәзифәләр гоjур; "вәзифә, анчаг онун үчүн илкин әсаслар jетишдикдә мejдана чыхыр". Кәләчәк һагтында габагкөрәнлик еһтималынын доғрулуғу вә jанлышлығы да, һәмин билиjин илкин әсаслары һансы сәвиjjәдә долғун әкс етдирмәсиндән асылыдыр. Мәһз бу әсасда jанылмаларын да олмасы тәбии һалдыр. Һеч дә һәмишә пеjғәмбәрлик етмәк мүмкүн дejилдир. Габагкөрәнлиjин дәгиглиjиндә, кәләчәк һагтында елми прогноз верилмәсиндә "һансы кәләчәкдәи" бәһс олунмасы да мүһүм рол ojнajыр: билаваситә, jахын кәләчәк, мүшаһидә олунан кәләчәк, узаг вә чох узаг кәләчәк.

Бәшәриjjәтин кәләчәjи – заман вә мәканча сәрһәдди олмajан, лакин фантазиja әсасында еһтимал олунан гejри-мүәjjән һал дejилдир. Бу саһәдә елми габагкөрәнлик вә сосиал прогнозлашдырма, мүәjjән дәгигликлә бу суаллара ajдын чаваб вермәлидир: кәләчәкдә иә баш верә биләр? Ону нә вахт көзләмәк лазымдыр? Кәләчәк чәмиjjәт (вә jа үмумиjjәтлә кәләчәк) һансы формаларда тәзаһүр едәчәкдир? Һәмин прогнозун еһтимал өлчүләри һансылардыр? вә с. Еһтималын, габагкөрәнлиjин һәгигилиjи дә, һәмин суаллара верилән чаваб-ларын реал керчәклиjии инкишафыиын зәрури вә ганунаujғун әлагәләриии һансы сәвиjjәдә әкс етдирмәсиндән асылыдыр. Бу чәһәтә көрә дә, кәләчәjи дәврләшдирәркән вә jа мәрһәләләрә бөләркән о, **билаваситә, мүшаһидә олунан, узаг вә jа чох узаг кәләчәк** кими дәврләрә ajрылыр.

Билаваситә кәләчәк һагтында артыг инди елми мә'лумат вә фактлар мөвчуддур. Онлара әсасан елм 20–30, бә'зән даһа чох илләр габағы "дәгиг" көрә билир. Мәсәлән, демографлар индидәи мүәjjән етмишләр ки, XX әсрин сонунда Jер күрәсиндә 6 милjард, 2025-чи илдә исә 8 милjард адам jашajачагдыр. Бу әсасда, һәтта ajры-ajры өлкәләрин әһалиси, доғум вә өлүм, әһалинин jаш вә чинс тәркиби, орта өмүр вә с. һагтында "дәгиг" габагкөрәнлик мә'луматлары верилмишдир. Минерал сәрвәт еһтиjатлары, енержи, технолокиja, елми-

техники тәрәгги вә с. кәләчәји һагтында һәтта дәгиг прогнозлар мәвчуддур. Чүнки бу јахын, билаваситә кәләчәјин әлкин әсаслары һазыркы заманда мәвчуддур. Мүшаһидә олунан вә узаг кәләчәк исә даһа чох еһтимали сәчијјә дашыјыр.

Елми габагкөрәнлик вә сосиал прогнозлашдырмада чохсајлы елми вә хүсуси методлардан, мәнтиги вә техники васитәләрдән истифадә олунур. Һәтта бә'зи тәдгигатчылар бу метод вә васитәләрин сајынын 200-дәи чох олдуғуну гејд едирләр. Онлардан ән үмумиләри бунлардыр: **екстраполјасија** (мүәјјән бир саһәјә, дөврә аид олан һадисәләрин, мәфһумларын, ганунаујғунлугларын башга саһәјә, дөврә дә аид едилмәси); **тарихи аналокија; компјутер моделләшдирилмәси; кәләчәјин ссенариси; експерт гијмәтләндирмә** вә с. Бу методларын кәләчәјин мүәјјәнләшдирилмәсиндә өз мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри вардыр. Бә'зән онларын бири вә дикәриинин тәтбиги, дүзкүн нәтичә чыхармаға имкан вермир, тәдгигатчыны јанылдыр. Онлардан комплекс истифадә олунмалыдыр. Експерт гијмәтләләндирмә методу даһа фајдалыдыр. Чүнки бурада мәвчуд тарихи просес әсасында әлдә едилмиш реал нәзәри мүддәалара истинад едилир, башга методлардан да гаршылыглы истифадә олунур.

Елми габагкөрәнлик вә сосиал прогнозлашдырманы мәзмун вә мәгсәдиинә көрә 4 әсас иөвә бөлмәк олар: **ахтарычы; нормативләшдиричи; аналитик; хәбәрдаредичи прогнозлар. Ахтарычы прогнозлар** – мәвчуд реал ичтимаи фәалијјәтин мүхтәлиф саһәләринин инкишаф мејлләриндән алынмыш факт вә мә'луматларын долғун тәдгигинә истинад едәрәк кәләчәјии иечә олачағыны мүәјјәи етмәкдир; башга сөзлә, бүкүнкү керчәклијин реал фактик тәһлили әсасында кәләчәји мүәјјән етмәкдир; **нормативләшдиричи прогнозлар** – мүәјјән наилијјәтләрә истиадәи кәләчәјин һагтында конкрет инкишаф планы вә програмлары јаратмаг үчүн төвсијјәләр вермәкдир; **аналитик прогнозлар** – кәләчәјин мүәјјәи едилмәси үчүн елми чәһәтдән истифадә олунан метод вә васитәләрин идраки әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдир; **хәбәрдаредичи прогнозлар** исә кәләчәк һагтында тәгдим олунмуш мүәјјән идејаның күтләләрин шүур вә әхлагына тә'сиринин вахтында гаршысынын алынмасы мәгсәдилә хәбәрдарлыг етмәкдир. Јахын заманларадәк совет ичтимаијјәтчи алимләриинин әксәријјәти футуролокијаја инанмыр, "буржуа елми" кими онун нәтичәләринин јајылмасынын зәрурилијини рәдд едирдиләр. Лакин

hазырда кәләчәк наминә футуроложи тәдгигатларла елмләр комплекси мәшғулдур. Кәләчәк һагтында, футуроложи нәзәриjjәләрин hазырлаjмасында, кәләчәjин реал перспективләриннн мүәjjәнләшдирилмәсиндә елмләрин интеграсиjасы, хүсусилә hуманитар, тәбии-елми вә техники биликләрин вәһдәти jеканә габагкөрәнлик тә'минаты верә биләр.

XX Ф Ә С И Л

XX ӘСРИН МҮАСИР ФӘЛСӘФӘ КОНСЕПСИЈАЛАРЫ ВӘ ЧӘРӘЈАНЛАРЫ

1. XX әср фәлсәфәсиниn инкишаф хүсусиjjәтләри. Гejри-классик фәлсәфә

XX әср бәшәриjjәтин инкишафы тарихиндә истәр сосиал-игтисади, истәр сиjаси вә истәрсә дә мә'нәви чәһәтдән дәрин тәбәддүлатлар, кejфиjjәт дәjишикликләри, сынаг дөврүдүр. Мәhз hәмин дәjишкән, зиддиjjәтли, мүнагишәли вә нәhаjәт, сүр'әтли инкишаф едән дөврүи бүтүн хүсусиjjәтләри, идеjаларын кәскин мүбаризәси өз әксини XX әсрин фәлсәфи консепсиjаларында вә мүхтәлиф чәрәjанларында тапмышдыр. Ону гejд едәк ки, XX әср фәлсәфәсини башлыча олараг ики hиссәjә аjырмаг олар: марксист фәлсәфә вә гejри-марксист фәлсәфә. XX әср фәлсәфәсинии әсас хүсусиjjәтләриндән бирини дә фәлсәфәдә jени идеjа вә бахышларын мejдана чыхмасы, классик фәлсәфәнин тәигид едилмәси, jени "гejри-классик" фәлсәфәнин формалашыб инкишаф етмәси тәшкил едир. Башга сөзлә, XX әср өн jени вә jа "мүасир фәлсәфәнин" өмәлә кәлмәси илә сәчиjjәләнир. Елмдә, хүсусилә тәбиәтшүнаслыгда "классик", "гejри-классик" анлаjышлары чохдан ишләнмиш мә'лум анлаjышлардыр. Мәсәлән, узун әсрләр бojу мөвчуд олмуш "Евклид hәндәсәси", "Њjутон физикасы" вә с. елмнн классик нүмунәләридир. XIX әсрдән вә XX әсрин әввәлләриндән исә "гejри-классик hәндәсә", "мүасир физика" вә с. анлаjышлар ишләнмәjә башлады. Фәлсәфәдә дә XX әсрдә jени-jени чәрәjанлар, инсана, тәбиәтә, чәмиjjәтә, идрака вә с. jени фәлсәфи мүнасибәти ифадә едән бахышлар мejдана чыхды, классик фәлсәфә тәигид олунду ки, hәмии фәлсәфи идеjалар, тәдричән "гejри-классик" фәлсәфә адланмаға башла-

ды. "Гејри-классик фәлсәфә"нин формалашмасы просеси инди дә давам едир.

Классик фәлсәфә өзүнүн ән јүксәк нүмунәсиниә классик алман фәлсәфәсинин тимсалында чатмышды. (Бу барәдә јухарыда бәһс олунмушдур). Зәкаја мүнасибәтлә классик вә гејри-классик фәлсәфәнин фәргнни изаһ етмәјә чалышаг. Мә'лумдур ки, "зәка" анлајышы бүтөвлүкдә фәлсәфәнин ән үмуми категоријаларындан биридир. Зәка – јени дөвр фәлсәфәсинин мәһәк дашыдыр. Һәмин мөвгејә көрә тәбиәт, чәмијјәт вә инсанын мөвчудлуғу вә фәалијјәти онларын дахилиндә "әгләјуҗунлуг", "зәкајауҗунлуг" олмасы илә изаһ олунурду. XVIII әсрдә фәлсәфәдә "зәка" дедикдә инсан идракынын керчәклији дәрк етмәк габилијјәти нәзәрдә тутулурду. Инсан онун васитәсилә фикирләшир, анлајышлар јарадыр, идеjалар верир вә с. Тәдричән "зәкаја" төчрүбәнин фөвгүндә дуран, төчрүбәјә истинад етмәјән, "төчрүбәдән уча" кејфијјәтләр верилмәјә башлады. Әкәр биринчи һалда "зәка" – инсанын мүһакимә габилијјәти кими көтүрүлүрдүсә, икинчи һалда, о, хүсуси гүввә, "халис зәка", "фөвгәлтәбии зәка" вә с. мә'налар кәсб етмишди. Нәһајәт, зәка күлту (ајини, пәрәстиши) "илаһи зәка-ја", Һекелдә, классик фәлсәфәдә олдуғу кими, "мүтләг дүнја зәкасына" чеврилир. Зәкаја – тәбиәтдә вә чәмијјәтдәки ганунауҗунлуғун, мәгсәдјөнүмлүјүн синоиими кими бахылырды. Мәһз классик фәлсәфә зәкаја – мөвчудат үзәриндәки ән али һаким, "зәкалы мәгсәдә" исә тарихин һәрәкәтверичи гүввәси кими бахырды. Лакин гејри-классик фәлсәфә зәканы конкрет инсанын идрак фәалијјәти, төчрүбәси, һәрәкәт вә давранышы формасы кими сәчијјәләндирир, она "халис", "фөвгәлтәбии", "илаһи" вә и.а. габилијјәтләр истинад едилмәсини гәбул етмир.

XX әср фәлсәфәсинин хүсусијјәтләриндән бирини дә мүасир чәмијјәтдә ичтимаи-сијаси тәбәддүлатларын, елми-техники вә сосиал-мә'нәви тәрәггинин доғурдуғу чох кәскин бөһранлы вәзијјәт, мүрәккәб сосиал-глобал еколожи проблемләр, "демографик" иартлајыш, истилик-нүвә мүһарибәси тәһлүкәси, милли азадлыг һәрәкатлары вә с. әлагәдар дәрин зиддијјәтләр вә онлардан чыхыш јоллары ахтармаг идеjалары тәшкил едир. Бәшәриjjәти көзләјән глобал тәһлүкәнин гаршысыны алмаг, фәлакәтдән гуртармаг олармы? Фәлсәфә мүасир дөврдә мәһз бу суаллара чаваб вермәјә чалышдығы үчүн онун да иикишафы зиддијјәтли кедир, һәтта бир-биринә зидд олан

фəлсəфи чəрəjанларын мejдана чыхмасы вə араларында кəскин мүбаризə кетмəси илə сəчиjjəлəнир.

XX əср фəлсəфəси гədим дəврдəи индиjədək мүтəрəгги фəлсəфи ирсин мəиимсəнилмəси вə jенидən дирчəлдилмəси, онлара jени мə'на чаларлары истинад едилмəси вə с. чəhətдəн дə диггəти чəлб едир. Платон вə Аристотел ирсинə мараг хүсусилə артмышды. Орта əср илаhиjjат фəлсəфəси неотомизм чəрəjаны васитəсилə jенидən чанландырылырды. Һоббс, Шеллинг, Кант вə Һекелə мараг даha чох иди. Антик вə гədим Шərг фəлсəфи идеjаларынын, интибаh мəдəниjjətинин, маарифчилик вə ингилаби демократизм фəлсəфи ən'ənəлəринин бəрпасы вə чанландырылмасы, "кечмишə, кериjə гаjыдыш" ады илə (бə'зи идеализə етмək чəhətлəри дə иəзərə алынмагла) гədим, орта əср, интибаh, jени дəвр вə классик фəлсəфə нүмунəлəринин ашкар вə тəhлил едилмəси, шүбhəсиз, XX əср фəлсəфəсинин əсас мəзиjjətлəриндəндир. Классик фəлсəфə тəбиəт, чəмиjjət, идрак, иисан вə с. проблемлəрин фəлсəфи тəhлилиии вермək үчүн бу күн дə нəзəри өрнəкдир. Тəəссүф ки, həмин кejфиjjətлəри Азəрбаjчан фəлсəфəсинин мүасир вəзиjjəти үчүн демək мүмкүн дejилдир. Азəрбаjчанда нəинки гədим вə орта əср дүнjа фəлсəфəси, hеч өзүнүн дə гədим, орта əср вə сон дəврлəрдəки фəлсəфи-ичтимаи фикри дəриндəн вə əhатəли тəдгиг олунуб ашкара чыхарылмамыш, Азəрбаjчан дилиндə классик фəлсəфи əсəрлəр белə нəшр олунмамышдыр.

XX əср фəлсəфəсиндə "Канта доғру кериjə гаjыдыш" идеjасы илə И.Кантын фəлсəфи ирсинин jени шəраитдə тəфсирчиləри вə давамчылары – **Jеникантчылыг** чəрəjаны мejдана чыхды. Jеникантчылығын иүмаjəндələри Т.Коген, Е.Кассирер, В.Винделбанд вə башгалары Кантын "шеj өзүндələриниn" објективлиjини рədд едир, ону гəбул етмир, лакин Кант субjектив идеализмини гəбул вə XX əср шəраитиндə тəблиғ едирдиләр. Онларын фикринчə, Кант фəлсəфəсинин əсас наилиjjəти бундадыр ки, о, əjани сejрин формалары олан мəкан вə заманы, ejни заманда фəhми (категориjалары, үмуми анлаjышлары вə с.) дəрк едəн субjектин функсиjасы hесаб етмишдир, керчəклиjин априор субjектив изаhыны вермишдир. Онлар əсəс фəлсəфи проблемлəри, И.Кантын субjектив идеализми мəвгеjиндəн həлл етмəjи тəвсиjjə едирдиләр.

XIX əсрин II jарысында вə XX əсрин əввəллəриндə фəлсəфədə hекелчиләр чəрəjаны да гүввətли олмушдур. "Кериjə, Һекелə гаjыдыш" идеjалары алтында бирлəшəн jени-

Ҳекелчиләр (Р.Кронер, Ж..Ипполит, Ф.Бредли, Ч.Роjс, Д.Беjл, Р.Холдеjн, Г.Лассои, Ж.Вал вә башгалары) Ҳекел фәлсәфәсинин jенилəшдирилмиш шəрһи əсасында бүтөв дүнjакөрүшү системи jаратмағы гаршыларына мəгсəд гоjмушдулар. Jенигекелчилик бүтүн Авропа өлкәләриндə вә АБШ-да чохлу тəрəфдарлар тапмыш вə jајылмышдыр. Jенигекелчиләр бүтүн мүасир фəлсəфи идеја вə консепсиjалары Ҳекел ирсинə истинадəн тəһлил етмəjə чалышырдылар. Онлар өз идеjаларыны XX əсрин 30-чу илləриндəн сонра вахташыры кечирилмиш Бејнəлхалг Ҳекел конгресləриндə тəблиғ етмишләр.

XX əсрин бир сыра фəлсəфи тəрəjанларында классик фəлсəфənин ən үмуми анлајышларынын (фəлсəфənин əсас мəсələси, мадди вə идеалын нисбəти, материја вə шүур, материjанын мəкан-заман хассələри, мүрəккəб абстраксиjалар вə с.) маһиjəти тəнгиди тəһлил едилир, онлар позитивизм, прагматизм мөвгеjиндəн гиjмəтləндириләрəк "практик əһəмиjəти олмаjан", "инсана практик фајда вермəjən" мүддəаларəд анлајышлар һесаб едилир, онларын дашыдығы дүнjакөрүшү вə сосиал-синфи мə'на jүкү нəзəрə алынмыр, онларла мəшғул олмаг "əбəс jерə вахт итирмək" кими гиjмəтləндирилирди. Фəлсəфəjə анчаг мə'нəви-тəрбиjəви əһəмиjjəт вə конкрет фајдалылыг бахымындан гиjмəт верилир, бə'зən һəтта "тədгигат предмети" олмадығы үчүн онун мүасир елмләр системиндən чыхарылмасыны белə тəләб едирləр. (Бу барəдə кириш һиссəдə дə бəһс олунмушдур).

XIX əсрин сону вə XX əсрин əввəлləри үчүн фəлсəфи фикирдə дүнjанын "дуjғулар нөгтеjи-иəзəриндəи" изаһыны вермəjə чалышан **емпириокритисизм** мөвгеjи даһа күчлү jер тутмушдур. Емпириокритисизмин ән көркəмли нүмаjəндələри австриjалы Е.Мах (1836–1916) вə исвечрəли Р.Авенариус (1843–1896) олмушлар. Емпириокритисизм (jунанча "emperia" тəчрүбə, "kritigi" – мүһакимə, тəнгид етмək, ајдынлашдырмаг демəкдир; бүтөвлүкдə "тəчрүбənин тəнгиди" мə'насыны верир) – фəлсəфədə субjектив идеализмин jени формасы вə идраки методолокиjадыр. Башга сөзлə, она "махизм фəлсəфəси" дə дејилир. Емпириокритисизмдə "тəфəккүрə гəнаəт" идракын əсас методоложи принсипи е'лан олунур. Һəмин принсипин идрака тəтбиги илə белə бир субjектив идеалист нəтичəjə кəлинир ки, керчəклиjин əсасында "дуjғу комплексləри" дурур, анчаг мүтləг "мəн" вə "мəним дуjғуларым" мөвчуддур. Керчəклиjин обjектив реаллығындан сөһбəт бела кедə билмəз. Емпирио-

критисизм "тәчрүбә" анлајышыны тәнгиди тәһлил едәрәк онун субстансија (материја), зәрурәт, сәбәбијјәт, гаиунаујғунлуг вә с. анлајышлардан, јә'ни "априор мүһакимәләрдән" тәмизләмәк идејасыны ирәли сүрүр, көстәрир ки, бунлар тәчрүбәјә "гејри-гануни дахил едилмишдир". Нәһајәт, емпириокритисизм дүнја ја "нејтрал елементләрии" вә ја дујғуларын мәчмусу кими бахыр. Принсипиал координасија һаггында тә'лими ирәли сүрәрәк, јә'ни субјект вә објектин гырылмаз әлагәси һагтында бахышы мүәјјән едәрәк емпириокритикләр субјектив идеалистләрлә там бирләширләр. Сонракы дөврләрдә емпириокритисизмин К.Пирсон, А.Пуанкаре, В.Освалд, П.Јушкевич, В.Базаров, А.Богданов вә б. кими нәзәријјәчиләри мејдана чыхмышдыр. XX әсрин көркәмли мүтәфәккири Б.Рассел дә мүхтәлиф чәһәтләрдән емпириокритисизмә мејл етмишдир.

Бүтүн бу зиддијјәтли идејалары илә, мүхтәлиф вә мүрәккәб консепсијалары илә бирликдә XX әср фәлсәфәси дүнја мәдәнијјәтинин вә бәшәри сәрвәтләрин зәнкинләшмәси вә инкишафында бөјүк рол ојнамыш, сивилизасија тарихинә бөјүк, мүтәфәккир классикләр вермишдир: С.Кјеркегор, Ф.Ницше, А.Бергсон, Е.Гуссерл, З.Фрејд, Б.Рассел, Л.Витгенштејн, Ч.Дјуи, К.Јасиерс, М.Һајдеккер, Ж.П.Сартр вә онларла башгалары. Онларын идејалары әсасында классик фәлсәфәјә јенидән бахыш, һеч шүбһәсиз, дүнја фәлсәфи фикрини зәнкинләшдирмиш, интенсив фәлсәфи просесләрә тәкан вермишдир.

Марксизм-лениинизм фәлсәфи консепсијасынын формалашмасы вә инкишафы да, онун бүтүн зиддијјәтләри вә чатышмајан чәһәтләри илә бирликдә, XX әср фәлсәфәсинин спесифик истигамәти вә өзүнәмәхсус көстәричиләриндән бири һесаб едилмәлидир.

2. Марксизм-лениннзм – XX әсрин фәлсәфи консепсијаларындан биридир

Марксизм-ленинизм бүтөв тә'лимдир, игтисади, фәлсәфи, сосиал-сијаси идејаларын вањид системидир, дүнјакөрүшүдүр. О, дүнја фәлсәфи, игтисади вә сосиал-сијаси фикир инкишафы зәмининдә, XIX әсрдә капитализмии сосиал-тарихи инкишафы шәраитиндә зәһмәткеш күтләләрин мәнафејинин ифадәси кими мејдана чыхмышдыр. Алман классик фәлсәфәси, инкилис сијаси игтисад, франсыз утопик сосиализми, бүтөвлүкдә бәшәријјәтин һазырламыш олдуғу мә'нәви

дәјәрләр марксизм-ленинизм тә'лиминин нәзәри мәнбәләринн тәшкил едир. Бу тә'лимин синфи-сосиал мә'насыны фәһлә синфиинн, бүтүн ингилабчы әмәкчи күтләләрин вә азадлыг уғрунда мүбаризә апаран мәзлум милләтләрин мәнафеjиинн мүдафиәси тәшкил едир. Марксизм-леининизм ингилаби дүнjакөрүшдүр, зәнкин идеjалар системидир, сосиал әдаләтин гәрарлашмасына имкан верәчәк бир чәмиjjәт – сосиализм гурмаг онун ичтимаи-сиjаси идеалыдыр.

Һазырда ССРП-нин, дүнjа сосиализм системиинн дағылмасы, XX әсрин бир чох халг вә милләтләринин сосиализмдән үз дөндәрмәси, марксизм-ленинизмин өзүнү доғрултмамасы нәтичәси дејил, әслиндә сосиализм гуручулуғу һаггында марксизм-ленинизм идеjаларынын дүзкүн һәjата кечирилмәмәси, бу тә'лимин бајағылашдырылмасы, зоракылыға, инзибати-амирлиjә әсасланан, бир сосиализм чәмиjjәтиинн гурулмасы нәтичәси иди. Бу чәмиjjәтдә азадлыг, бәрабәрлик, һуманизм, ичтимаи мүлкиjjәт иринсипләри сөзdә, ганунларда е'лан олунса да, ишдә һеч дә ардычыл һәjата кечирилмәмишдир. Игтисади, сиjаси, мә'нәви зиддиjjәтләр ахырадәк һәлл едилмәмиш, әксинә, гәкпартиjалы сиjаси режим онлары daha да дәринләшдирмишдир. Дүздүр, бу просесә марксизм-леининизмин бир фәлсәфи тә'лим кими зиддиjjәтләриинн, негатив тәрәфләринин дә тә'сири олмушдур, лакин әсил сәбәб реал керчәклик зиддиjjәтләри, гурулмуш реал "сосиализм чәмиjjәтинии" игтисади, сиjаси, сосиал вә мә'нәви чәһәтләрдән, деформасиjаjа уграмасы, чәмиjjәтин игтисади, сиjаси вә мә'нәви бөһран һәддинә кәлиб чатмасы, дағылма просесиинн објектив зәрурәтә чевримәси олмушдур.

Марксизм-ленинизм фәлсәфи консепсиjасынын меjдана чыхмасынын конкрет тарихи шәраити, илкин әсаслары вә сәбәбләри вардыр. Белә ки, XIX әсрин орталарында капитализмин инкишафы илә әлагәдар ири сәнаје мүәссисәләри меjдана чыхды, бунунла jанашы фәһлә синфи дә формалашды вә инкишаф етди. Кетдикчә пролетариатын истисмары артды, о, фәаллашды вә ингилабчы синиф кими мүбаризә меjданына атылды. Лакин онун мүбаризәси чох вахт кортәбии вә гejримүтәшәккил сәчиjjә дашыjырды. Бу шәраитдә пролетариата ингилаби нәзәриjjә лазым иди. Фәһлә һәрәкаты илә ингилаби нәзәриjjә бирләшдирилмәли иди. Белә бир нәзәриjjә марксизм олду.

Һеч бир јени тә'лим тәбии-елми вә иәзәри илкин шәртләр јетишмәјинчә мејдана чыха билмәз. Марксизм фәлсәфәсинин дә формалашмасының белә илкин шәртләри вардыр. XIX әсрин орталарында тәбиәтшүнаслыгын инкишафы һүчејрәнин кәшфи (М.Ј.Шлејдан вә Т.Шванн), Дарвинин тәкамүл иәзәријјәси, енержинин итмәмәси вә чеврилмәси гануну (М.В.Ломоносовун вә Ј.Маер) вә чәмијјәтә бахышларда јени игтисади вә сосиал-мә'нәви тә'лимләрин мејдана чыхмасы марксизмин формалашмасында тәбии-елми илкин әсаслар олду вә онун инкишафына тәкан верди.

Марксист-ленинчи фәлсәфи консепсијанын баниләри **Карл Маркс** (1818–1883) вә **Фридрих Енкелс** (1825–1896) олмушлар. Һәмин тә'лими **Владимир Илич Ленин** (1870–1924) инкишаф етдирмишдир. Онларын ән мәшһур фәлсәфи әсәрләри бунлардыр: "Коммунист партијасының Манифести", "Фәлсәфәнин јохсуллуғу" (К.Маркс вә Ф.Енкелс биркә) "Капитал", "Гота програмының тәнгиди", "Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Мүгәддимә" (К.Марксын); "Тәбиәтин диалектикасы", "Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону", "Анти-Дүринг", "Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји" (Ф.Енкелс); "Материализм вә емпириокритисизм", "Фәлсәфә дәфтәрләри" (В.И.Ленин) вә с.

Марксизм-ленинизм фәлсәфи консепсијасының әсас фәргләндиричи хүсусијјәтләри бунлардыр: К.Маркс, Ф.Енкелс вә В.И.Ленин чәмијјәтә бахышлары, ичтимаи иәзәријјәләри утопик тәсәввүрләрдән хилас едиб, реал зәмин үзәриндә гурдулар, тарихин, чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлугларыны вә онларын аиарычы амил кими мадди игтисади әсасларыны өјрәндиләр, ашкар етдиләр);

– онлар инсаны тарихи просесин субјекти кими гијмәтләндирәрәк фәлсәфәдә инсан проблемиин, онун сосиал маһијјәти идејасыны, практика һагтында тә'лими әсасландырдылар. Онларын фикринчә, инсан садәчә олараг тәбиәтдә мөвчуд дејилдир, о, өз фәалијјәти илә практик олараг ону дәринләшдирир. Бу мә'нада практика инсан фәалијјәтинин әсасыны тәшкил едир. Практика – инсанын мә'нәви, идраки фәалијјәтинин башланғычы, әсасы, сәбәбидир. Практика ичтимаи, тарихи, предметли фәалијјәтдир, әмәк просесидир. Одур ки, марксизмә көрә "практика һәгигәтди, фәалијјәтин әсасы вә ме'јарыдыр;

– онлар ичтимаи шүурун ичтиман варлыгдан, хүсусилә мадди истеһсалдан асылылығы идејасыны вермәклә мүәјјән етдиләр

ки, ән јахшы идеја вә консепсијалар белә өзлүјүндә тарихи просесин дәјишмәсинин мәнбәји вә сәбәби ола билмәз, һеч бир дүнјакөрүш, фәлсәфә, идеолокија һәјаты јаратмыр, анчаг реал керчәклији ифадә вә әкс едир. Реал һәјат дәјишилир вә она ујғун инсанларын бахышлары, идеоложи формалар да дәјишир;

– онлар тарихин јени консепсијасыны, чәмијјәт инкишафының ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәсиндән ибарәт олан мәрһәләли тәрәгги јолуну вә структуруну мүәјјән етдиләр, сијаси, сосиал, синфи вә с. мүнасибәтләрин әсасында мадди истеһсал мүнасибәтләринин дурмасы идејасыны ишләјиб һазырладылар;

– онлар шәхсијјәтин, фәрдин азадлығы мәсәләсини ишләјәрәк ону тарихи зәрурәт вә ганунаујғунлуғун дәрк олунмасы, инсанын инкишафы илә әлагәләндирдиләр. Онлара көрә фәрдин азадлығы о заман мүмкүндүр ки, о, практик олараг һәр чүр сосиал мәһдудлуғу (бәрабәрсизлик, әдаләтсизлик, истисмар вә и.а.) "мәһв едә", арадан галдыра билсин;

– онлар инкишаф һагтында диалектик мүддәалары материализмлә үзви сурәтдә бирләшдирәрәк, һәмин идејалары чәмијјәтин өјрәнилмәсинә тәтбиг етдиләр: бунун әсасында тарихин диалектик-материалист анлајышыны кәшф етдиләр, мадди вә мә'нәви мүнасибәтләрин гаршылыглы нисбәтини, мадди-истеһсал мүнасибәтләринин апарычы ролуну, ичтимаи варлығын ичтимаи шүуру мүәјјән етмәсини әсасландырдылар;

– онлар чәмијјәт һагтында бахышларын сејрчи характерини, нәзәријјәнин ичтимаи варлыгдан, инсан практикасындан ајрылығыны арадан галдырдылар, дүнјаны дәјишдирмәк һагтында ингилаби тә'лим јаратдылар. К.Маркс јазырды ки, философлар дүнјаны анчаг мүхтәлиф шәкилдә "**изаһ етмишләр**, мәтләб исә ону **дәјишдирмәкдән** ибарәтдир";

– онлар диалектик инкишаф консепсијасыны, керчәклијин дәрк олунмасынын диалектик методуну ишләјиб һазырладылар, материалист диалектиканын мүддәаларыны мүәјјән етдиләр, өзләринин дедикләри кими, әввәлләр "башы ашағы" олан диалектиканы ајаг үстә галдырдылар, она објектив материалист мәзмун истинад етдиләр. Диалектикаја ән үмуми әлагә вә инкишаф һагтында тә'лим кими бахдылар;

– онлар тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләри вә ингилаби тәчрүбә материаллары әсасында варлыг, материја, шүур, һәрәкәт, мәкан, заман, инсан, идрак, һәгигәт, ичтимаи мүнасибәтләр,

ичтимаи варлыг, ичтимаи шүур, ганун, категорија, әлагәләр вә с. кими фәлсәфи анлајышлары диалектик-материалист мөвге-дән дәгиглөшдирмиш, онлара тә'рифләр вермиш, онларын сосиал-синфи практика илә әлагәси вә маһијјәти һаггында ән јени фәлсәфи мүддәалар ирәли сүрмүшләр.

Лакин бу чәһәтләри илә јанашы марксист-ленинчи фәлсәфи консепсијанын мүәјјән етдији бир сыра нәзәри мүддәаларын өзүнү доғрултмамасы, чох зиддијјәтлилији, һәлә К.Маркс, Ф.Енкелс вә хүсусилә В.И.Ленинин сағлығында өзүнү көстәрмишдир: бураја сосиализм гуручулуғунун үмуми ганунаујғунлуглары һаггында, "ингилабын ихрачына" гаршы, ајрылыгда көтүрүлмүш бир өлкәдә сосиалист ингилабынын гәләбәсинә даир, империализмин сосиал-игтисади вә сијаси маһијјәти һаггында, хүсусилә "империализмин сосиалист ингилабынын өрәфәси олмасы", "чүрүмәкдә олан капитализм олмасы" вә с. һаггындакы идеjалар, синфи мүбаризә, пролетариат диктатурасы, дөвләт һаггында вә с. кими нәзәри бахышлары аид етмәк олар. Бу мүддәаларын чоху сосиализм гуручулуғу илләриндә тәнгиди тәһлил едилмәдән, бүтләшдирилә-рәк һәјата кечирилмиш вә нәтичәдә чидди уғурсузлуглар доғурмушдур.

Сосиализм гуручулуғу илләриндә бу тә'лими "зәнкинләшдирмәк" мәгсәдилә оиа едилмиш бир чох гондарма өлавәләр дә ону нис вәзијјәтә гојмуш, халг күтләләринин нәзәриндәи салмышдыр. Бураја "мәдәин ингилаб", "үмумхалг мүлкијјәти", "милли мүнасибәтләрин инкишаф ганунаујғунлуғу", "ваһид милли јекчинслијә доғру инкишаф", "совет халгынын формалашмасы", "вичдан азадлығы", "милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси" вә с. кими онларла өзүнү доғрултмајан "јени, сосиалист нәзәри мүддәалары" көстәрмәк олар. Тәк бир мисалла фикримизи јекунлашдыраг. Мәсәлән, И.Сталинин тә'киди илә синфи мүбаризә һаггында марксизм тә'лиминә белә бир нәзәри мүддәа өлавә едилмишди: "Сосиализм инкишаф етдикчә синфи мүбаризә күчләнир". Һәмин мүддәаја әсасән өлкәдә милјонларла адамын ганы ахыдылмыш, голчомаглар вә сосиализмә зәрәрли һесаб олунан дикәр ичтимаи груп вә тәбәгәләр бир синиф кими ләғв едилмиш, көркәмли шәхсијјәтләр, мәдәнијјәт, елм, ичтимаи хадимләр "халг дүшмәни" е'лан олунараг мәһв едилмиш, бүтөв халглар вә милләтләр репрессијјалара, тә'гибләрә мә'руз галмышлар. Бу вә буна бән-

зәр бир чох чәһәтләр дә марксизм-ленинизмә инамы сарсытмыш, ону бөһран вәзијјәтинә салмышдыр.

3. XX әср фәлсәфәсиндә елми идрака мүнасибәт. Расионализм, иррасионализм вә гејри-расионал

XX әсрин мүасир фәлсәфәсиндә чидди мүбаһисә доғуран мәсәләләрдән бири керчәклијин дәрк едилмәсиндә, бүтөвлүкдә инсан фәалијјәтиндә зәка вә ирадәнни, елми идракын вә ја интуитив габилијјәтин (интуисија, психика, инстинкт, телепатик имканлар вә с.) гаршылыглы мүнасибәти вә ја нисбәти проблемидир. Бу чәһәтдән бир сыра фәлсәфи консепсијаларын нүмајәндәләри зәканы, инсанын идраки, әгли имканларыны керчәклијин ганунаујғунлугларынын, һәрәкәт вә инкишафынын мәнимсәнилмәсинин башлыча, бә'зән јеканә васили кими гәбул едән классик фәлсәфәнин мүддәаларыны рәдд едир, она гаршы инсанын ирадәсиини, гејри-расионалы (гејри-шүури оланы), мәсәлән, интуисијаны, мистиканы, телепатик фәалијјәти, инстинктләри, емосионал-иради актлары вә с. гојурлар. Онлар тәфәккүрдәи, мәнтиги мүһакимәләрдән, өзәри үмумиләшдирмә вә мүлаһизәләрдән инсанын мә'нәви-иради тәчрүбәсинә, гејри-расионал имканлара даһа чох үстүнлүк верир, иррасионализм мөвгејиндә дурараг расионализми гәбул етмирләр.

Ону билмәк лазымдыр ки, фәлсәфә тарихиндә **расионализм** вә **иррасионализм** чәрәјанларынын мүбаһисәси јени һадисә дејилдир; бу гәдим дөврләрдән кәлир, XVII–XVIII әсрләрдә исә даһа да кәскинләшир. (Бу барәдә "Идрак" мөвзусунда да бәһс олунмушдур). Расионализм (латын дилиндән алынмышдыр, франсызча "rationalis" – идраки, зәка, әгил вә с. мә'наларында ишләнир) – инсан идракынын, давраныш вә фәалијјәтинин әсасына зәканы, әгли, мәнтиги мүһакимәләри гојан фәлсәфи чәрәјандыр. Бу, иррасионализмә вә сенсуализмә (емпиризмә) әкс чәрәјандыр. Расионализмә көрә керчәклијин дәрк едилмәсинин зәрури вә ән үмуми ганунаујғунлугларыны тәчрүбәдән вә онун үмумиләшдирилмәсиндән әлдә етмәк олмаз. Бунлар да анадангәлмә идејалар, анлајышлар, инсан әглинин мәһсулларыдыр, ја да зәканын тапынтылары, гәнаәтләридир. Расионализмин тәрәфдарлары ичәрисиндә **Декарт**, **Спиноза**, **Лејбнитс**, **Малбранш** вә б. варды. Зәка култу XVIII әср Франса материалистләриндә даһа күчлү олмушдур.

Рационалистлəр идракда вə фəалиййətдə практиканын ролуну көрə билмир, билиji, һəгигəти априор һесаб едир, зəканы һəгигəтин мənбəji вə ме'jары сajырдылар. Сенсуализмин "һиссləрдə олмajан һеч бир шеj зəкада jохдур" нəтичəсини рационалистлəр гəбул етмирдиləр. Кант өзүнүн идрака бахышларында рационализм вə сенсуализми барышдырмаға чалышмышса, һекелдə исə дүнjанын башланғычы вə маһиййəти мүтləг идеja, дүнja зəкасы илə изаһ едилмиш, идрака "зəканын өзүнүдəркетмəси" просеси кими бахылмышдыр. Һекел објектив дүнjанын инкишафына да "халис мəнтиги рационал просес" кими бахмышдыр.

Иррационализм исə зəканын, мəнтиги тəфəккүрүн идраки габилиййəт вə имканларыны мəһдуд һесаб едən, идракда əсасən интуисиja, һисс вə инстинктləри (мистика, нурланма, гejри-шүури, хəjал вə с.) апарычы амил кими һесаб едən фəлсəфи консепсиjадыр. Керчəклиjин инкишафыны иррационализм зəрури ганунаујғунлугдан мəһрум, иизамсыз (хаотик), тəсадүфləрин ојунуна вə коркорана ирадəjə табе олан бир просес кими сəчиййələндирир. Көркəмли нүмajəндələри **Шеллинг**, **Нитше**, **Гартман**, **Шопенһауер**, **Кjеркегор** вə б. олмушлар.

XIX əсрин сону XX əсрин əввəллəриндə классик рационализм фəлсəфəси даһа чидди тəнгид едилмишдир, инсанын идраки, зəка габилиййətинин гejри-мəһдудлуғу иозитивизм, неопозитивизм, интуитивизм, прагматизм, фрejдизм, екзистенсиализм вə башга фəлсəфи чəрəjанлар тəрəфиндən тəнгид вə рəдд едилмишдир. Бу чəрəjанларын нүмajəндələри əсасən гejри-рационал идракы инсан фəалиййətинин апарычы амили һесаб едирдиləр ки, бурада да гejри-шүури оланлар: ирадə, психик һал, интуисиja, "екстаз" вə с. дикəр мистик һаллар, телеиатик имканлар, инстинкт, "нурланма", "верки" вə с. кими психик-иради актлар аид едилирди. Бу анлajышлары рационализм дə там инкар етмирди, лакин онларын сəрбəстлиjи, мухтариййаты гəбул едилмир, онлара "ағылла идарə олунан ирадə", "ағыла табе олан интуисиja" кими бахылырды. Мисал олараг алман философу **А.Шопенһауерин** (1788–1860) "һəjат фəлсəфəси" тə'лиминə иəзəр салаг. О, "дүнja ирадə вə тəсəввүрləрдир" əсəриндə "азад, мухтар ирадə" идеjасыны ирəли сүрəрəк, зиддиййətли һəjатын, реал практиканын өjрənилмəсиндə мəнтиги тəфəккүрə, зəкаja дejил, "зəкада нисбətən үстүнлүк тəшкил едən ирадəjə" мүһүм əһəмиййət верилмə-

лидир, – дејирди. Ирадә – инсан һиссләри, арзулары, инстинктләри мүстәгилдир, зәканын, идракын истигамәтини вә нәтичәләрини мүәјјән едир. А.Шопенһауер фәалијјәтдә зәкаја јох "**волјунтив**" (ирадә илә бағлы кејфијјәтләр, "волјунтаризм" анлајышы да бурадан әмәлә кәлмишдир) вә "**емотив**" (емосионал. һисси-психоложи) мотивләрә истинад етмәји тәләб едирди. О, классик расионализми "ирадәни зәканын әһәмијјәтсиз садә бир әлавәсинә чевирмәкдә" тәнгид едирди. О, көстәрирди ки, зәка култу мә'насызлыгдыр, ујдурмадыр. Анчаг ирадә әсасдыр, сәрбәстдир, сәбәбсиздир. Идракы о, идарә едир. "Дүнја мәһз ирадә вә тәсәввүрдүр". Шопенһауер тә'лиминдә "зәка мифи" өз јерини "ирадә мифинә" верир, бирчәрәфли волјунтаризм төблиғ олунур.

Мүасир иррасионализм вә волјунтаризмин баниләриндән бири олан, алман философу **Ф.Нитше** (1844–1900) исә иддиа едирди ки, ирадәнин һакимијјәти – инсан давранышыны мүәјјән едән иради импулсларын нөвләриндән биридир. Ф.Нитше һәм дә "иради һакимијјәти" һәјата тәтбиг едирди. Она көрә һәјат өзлүјүндә "һакимијјәтә максимум чан атмаг һиссидир", чидди иради чәһддир. Ф.Нитше бир тәрәфдән буржуа чәмијјәтинии кејри-әхлаги чәһәтләрини, мә'нәвијјатсызлығы, динин ријакар чәһәтләрини тәнгид едир, дикәр тәрәфдән исә, "фөвгәлбәшәри ирадәни", она пәрәстиши, оиун һакимијјәтә чан атмаг ирадәсини – волјунтаризми "фәлсәфи әсасландырмаға" чалышырды. О, Шпенглер исә тарихин иради әсасларыны мүәјјән едәрәк онун гапалы даирә үзрә тәкрар олундуғуну, сивилизасијаиын әмәлә кәлмә вә өлүмә мәһкум олдуғуну, јенидән "талејин" тәкрарланачағыны "фәлсәфи ирадәиин" ифадәси һесаб едирди.

"Һәјат фәлсәфәси" консепсијасы франсыз философу **А.Бергсон** (1859–1941), **Дилтеј** (1833–1911) вә **Г.Зиммелин** (1858–1918) әсәрләриндә инкишаф етдирилмишдир. А.Бергсон дүнјада мә'нәви тәчрүбәнин "јарыминстиктив елементләрини" тәтбиг етмәји иддиа едирди. Белә "јарыминстинктив елементи" исә "кејри-шүури руһ" адландырырды. А.Бергсон дүнјанын елә бир јени мәнзәрәсини јаратмаг зәрурәтиндән бәһс едирди ки, бурада тәбиәтин тәкамүлү вә инсанын инкишафы вәһдәтдә көтүрүлүб изаһ едилсин. О, "шәхсиз зәка", "мүтләг зәка" идејасыны тәнгид едирди. Лакин онун дүнја мәнзәрәсиндә "материја" вә "һәјат" бир-бириндән ајрылыр, материјаја анчаг "бәрк чисимләрин" мәканча тәкраролунмасы кими бахылыр-

ды. Инсанын исә өзүнүн зәка вә мүһакимә идраки габилиҗәти илә материјаја уҗғунлаша билмәси мәғбул сајылырды. "Һәјата" Бергсон тамлыг вә кәсиләнлијии вәһдәтдә, тәбиәтдәки тәкрарсызлығын һифз едилмәси кими бахырды. Дүнјанын мәнимсәнилмәси васитәси инстинктләр, интуисија һесаб едилирди.

Бә'зи философлар исә дүнјаиын мәнимсәнилмәсиндә инсанын психик фәалиҗәти илә бағлы олан мистик һалы, гејри-шүури инстинктләри, "нурланманы" вә с. әсас амил һесаб етмишләр ки, онларын ичәрисиндә **психоанализ консепсијасынын** баниси, австријалы психиатор-һәким **Зигмунд Фрејд** (1856–1939) хүсуси јер турур. Онун психо-фәлсәфи тә'лиминә фрејдизм дә дејилир. **К.Г.Јунг** (1875–1961), **А.Адлер** (1870–1937), **В.Рајх** (1897–1957), **Г.Маркузе** (1898–1979) вә башгалары да бу консеисијанын көркәмли нүмајәндәләри олмушлар.

Психоанализдә әсас јери гејри-шүуриинн кәшфи вә онун әсасландырылмасы тутур. З.Фрејдә көрә елмдә вә фәлсәфәдә зәка култу, шүура, идрака пәрәстиш едилмәси, узун заман тәбиәтшүнаслыгда вә фәлсәфәдә гејри-шүури олана, гејри-расионала диггәт јетирилмәмәсинә сәбәб олмушдур. Онун фикринчә, шүур, зәка инсан һәјаты үчүн, онун керчәклији мәнимсәмәси вә өз "мән"ини мүәјјәнләшдирмәси үчүн бөјүк әһәмиҗәтә маликдир. Лакин Фрејд инсан психикасында бу шәхси "мән"дән башга ики структуру да гејд едир: "мән"дән даһа јүксәк олан "супер мән" вә һәмчинин "о". "Супер мән" – фәрдин психикасында сосиал әһәмиҗәтли гејри-шәхси идеал приисипләр, регулјаторлардыр. "О" исә харичи мүшаһидә үчүн көрүнмәз олан дахили "микроаләмдир", гејри-шүуридир, гејри-расионалдыр.

З.Фрејд, хүсусилә мүасир елми идракын там изаһ едә билмәдији мистик һал, телеиатик һадисәләр, бә'зи арзу вә истәкләри с. гејри-шүури һесаб едирди. Јухукөрмә, киниоз вәзиҗјәти, өзүндәнкетмә, интуитив дүјма, "үрәјә дамма", екстаз һалы, "илаһи нурланма" вә с. "ашағы гејри-шүури һал" кими гиҗмәтләндирилир. "Јүксәк гејри-шүурини исә" З.Фрејд вә онун тәрәфдарлары јарадычылыг, габагкөрәнлик, елми "пејғәмбәрлик" һадисәләри вә с. аид едирдиләр. Онлара көрә мәһз бу әсасда интуисија, хәјал вә с. васитәсилә мүәјјән идеjалар, кәшфләр, образлар вә с. јарадылыр, "тапылыр". Психоанализин бә'зи нүмајәндәләри вә З.Фрејд инсан һәјатына вә онун психикасына тә'сир едән бә'зи һадисәләри, мәсәлән, "сексуал

инстинктләри", "сексуал тәчрүбәни" вә с. гејри-шүури һадисәләр һесаб едирләр. Лакин З.Фрејд вә башгалары расионализмдән ахырадәк узаглашмајараг, һәмин гејри-шүуринин мәнтиги сәбәб вә субутларынын тапылмасы зәрурилијини дә тәвсијјә едирдиләр. Психоанализин бир сыра нүмајәндәләри исә нәинки там гејри-расионал мөвге тутур, һәтта фрејдизмин јени дини мистиканын хүсуси нөвү е'лан едилмәсини тәләб едирләр.

Мистика – јунанча "mistikos" сөзүндән олуб, мә'насы "сирли" демәкдир. Гәдим дөврдән мејдана чыхмасына бахмајараг XX әср фәлсәфәсиндә кениш јајылмыш диини-идеалист бахышдыр. Керчәклијин әсасына фөвгәлтәбии гүввәләрә, Аллаһа е'тигад гојулур, әсас мүддәасы – инсанын Аллаһла вә сирли гүввәләрлә үнсијјәтиндән, говушмасындан ибарәтдир, инсанын Аллаһла үнсијјәтә кирмәси – мистик екстаз, илаһи нурланма, вәчд, кәшф вә с. васитәсилә әкс олунур. Мистисизм ислам динининн суфилик-дини-фәлсәфи чәрәјанында да кениш јајылыб олунмушду. Суфилик тә'лиминдә "шәриәт", "тәригәт" адланан ики мәрһәләдән кечән суфи мүридләри, үчүнчү "һәгигәт" адланан мәрһәләјә јүксәлмәлидирләр. Һәгигәт мәрһәләсиндә инсан екстаз, гәлбин илаһи нурланмасы, вәчд вә с. васитәләрлә Аллаһла говушур, онунла үнсијјәтә кирир, керчәклијә даир илаһи һәгигәтләрә јијәләнир. Ислам теолокијасында идракын да ән јүксәк мәрһәләсини мистик һал, екстаз васитәсилә Аллаһа говушараг һәгигәтин дәрк олунмасы тәшкил едир. Лакин идракын бу мәрһәләсинә һеч дә бүтүн мүсәлман диндарлары дејил, Аллаһын вәһј васитәсилә хәбәр көндәрдији пејғәмбәрләр, гәлби саф вә тәмиз бир сыра руһаниләр вә мүршидләр јүксәлә биләрләр.

XX әср исихо-физиолокијасында вә фәлсәфәсиндә дә мистика мүхтәлиф формаларда өзүнү көстәрир: јә'ни мистик тә'лим вә чәрәјан кими (гејри-ән'әнәви дини, оккултизм вә с.); парапсихоложи вә телепатик тә'лимләр формасында; екстрасенсләр вә с. Бунлара мејлин артмасынын башлыча сәбәби, һәмин һадисәләрин елми изаһынын ја там олмамасы, ја да кифајәт гәдәр олмамасыдыр.

4. Елми-техники зәкаја пәрәстиш. Стсиентизм вә антистсиентизм

XX әср елми-техники ингилаб әсридир. ЕТИ-нин сосиал-игтисади, техники, һәрби, мә'нәви вә с. наилијјәтләри,

онларын чәмиjjәт мигjасында кениш тәтбиги әсасән, она ики чүр мүнасибәт формалашдырмышдыр: а) ЕТИ чәмиjjәти чыхылмаз вәзиjjәтә салыб, сосиал-мә'нәви зиддиjjәтләри кәскинләшдириб, ону игтисади, мадди вә мә'нәви чыхылмаз бәһрана дүчар едиб, мәһведнчи мүһарибә тәһлүкәси доғурмушдур; б) әксинә ЕТИ-ниn наилиjjәтләринин тәтбиги чәмиjjәти зиддиjjәт вә проблемләрдән, бәһран вә һәр чүр тәһлүкәдән хилас едәчәк бәjүк гүввәдир. Мүасир габагчыл дүнjа өлкәләриндә икинчи мөвге даһа апарычы jер тутур. Бунун нәтичәсидир ки, ЕТИ фәтишләшдирилмиш, "технократик" бахышлар, консепсиjалар мejдана көлмиш, елми-техники закаjа пәрәстиш едилмәjә башламышдыр. Елми-расионал билиjә башлыча сосиал-тарихи дәjишикликlәрин, ичтимаи тәрәггинин, хүсусилә әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасынын, бүтүн инсан варлығындакы дәjишиклик вә инкишафын әсас амили кими бахылмышдыр.

XX әсрин II jарысында ЕТИ-ниn доғурдуғу белә бир үмид даһа да күчләнди ки, jени елми вә техники наилиjjәтләр әсасында, нәһаjәт, инсан һәjатыныи чәтин проблемләрини, зиддиjjәтләрини һәлл етмәк мүмкүн олачагдыр. Белә үмид әһвал-руһиjjәси, елми-техники зәкаjа инам вә пәрәстиш тәдричән "**стсиентизм**" (латын дилиндә, "scientia" – елм демәкдир (вә jа "технисизм" адланмаға башлады. Бунларын да мүхтәлиф нөвләри формалашмышды: "кибернетик стсиентизм", "кенетик стсиентизм", "комjүтер стсиентизми" вә с.). Бунларын да әсасында "сәнаje чәмиjjәти", "сәнаjедән сонракы чәмиjjәт", "информасиja чәмиjjәти" вә с. кими стсиентик коисенсиjалар бирбириин ардынча тәблиғ олунмушдур. XX әсрин 60-чы илләриндә ЕТИ, зәкаja вә техникаja пәрәстиш әсасында "үмуми рифаһ чәмиjjәти" консеисиjасы кениш jајылмышды. Һәмин идеjаларын көркәмли нәзәриjjәчиләри **Е.Дүркһеjм**, **М.Вебер**, **У.Ростоу**, **Д.Белл**, **А.Тофлер** вә б. иддиа едирдиләр ки, елми вә техники тәрәгги әмәк мәһсулдарлығыны jүксәлтмиш, бүтүн адамларын мадди вә мә'нәви тәләбатынын өдәнилмәсиинә, тәһсил вә мәдәниjjәтин jүксәлмәсинә, техники вә техноложи имканларын артмасына, чәмиjjәтин елми вә ағыллы идарә олунмасына вә с. сәбәб олмуш, демәли, "үмум рифаһ чәмиjjәти" формалашмышдыр. Онлар һәр чүр сосиал бәла вә зиддиjjәтләрин елми-техники наилиjjәтләрин көмәjи илә тезликлә арадаи галдырылачағы нәтичәсинә көлмишдиләр.

Лакин XX әсрин 70–80-чи илләриндә ЕТИ-нин сүр'әтли инкишафына бахмајараг сосиал зиддијјәтләрин, глобал проблемләрин даһа да кәскинләшмәси илә технократик бахышлара шүбһә едилмәјә, онлара бәдбин мүнасибәт әмәлә кәлмәјә башлады, лакин онлар там арадан галхмады, јени формаларда давам етди. Бу чәһәтдәи јапон алими **Е.Масудун** "Информасијон чәмијјәт – сәнаједән сонракы чәмијјәтдир" адлы әсәриндә вердији идеjалар мараглыдыр. Онун вә "информасијон чәмијјәт" консеисијасынын башга нүмајәндәләринин (Д.Белл, А.Тофлер, Д.Несбит вә башгалары) фикринчә – информасијон чәмијјәт – јүксәк инкишаф етмиш сәнаједән сонракы чәмијјәтдир, бурада башлыча чәһәт компјутер информасијасы вә телекомуникасија әсасында елми-техники наилијјәтләри мәнимсәјиб, тәһлил вә тәтбиг етмәк, информасијаја елми-техники фәалијјәтин әсасы кими бахмагдыр. Чүнки информасија итмир, јығылыр вә јениләри әлавә олунур. Һәгигәтән дә информасијанын итмәдији вә топландығы, истифадә олундуғу шәраитдә чәмијјәт чохлу ресурслар әлдә едир, соира онлар информасија васитәсилә тәкрарланыр, тәтбиг олунур вә с. Демәли, информасија јени, инсби елми-техники биликдир, онун тәтбиги вә топланмасы јенн, истеһсал технолокијасы, истеһсал васитәләри вә әмәк мәһсулдарлығы демәкдир. Е.Масуд бүтүн бунлар әсасында һәр бир информасијон чәмијјәтдә тәтбиг олуна биләчәк утопија олмајан, реал, конкрет һадисәләр вермишдир. Бунлара инсан һәјаты үчүн јени "мүһит формалашдырмаг", чохканаллы кабел телевизијасы, шәһәр нәглијјатынын тәнзимләимәсн, малларын автоматик дашынмасы, тәһсил вә сәһијјәиин јеии компјутер системиин јарадылмасы, әтраф мүһитин чирклөнмәсинә автоматик нәзарәт, елми информасијанын идарә едилмәси мәркәзи, иешәсечмә оријентасијасы вә с. аид етмәк олар. Бунларын һамысынын мүасир чәмијјәт үчүн чидди фајдалы әһәмијјәти вардыр.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг XX әср чәмијјәтиндә сосиал-сијаси, мадди-игтисади вә мә'нәви, мәдәни зиддијјәт вә глобал проблемләр галдығына, һәмчинин кетдикчә кәскинләшдијинә көрә аитистсиентик, анти-техники консеисијалар да күчләнир. Бу мејл бир сыра көркәмли јазычыларын, мүтәфәккирләрин әсәрләриндә өзүнү хүсусилә көстәрир. Онлардан **Г.Уеллс**, **А.Франк**, **Ч.Лондон**, **О.Һаксли** ("Јени дүнја һагтында") **Д.Оруел** ("1984-чү ил") вә б. гејд етмәк олар. Һәмин әсәрләрдә "машынлашмыш", "автоматлашмыш" кәләчәк вә

онун фәлакәтләри тәсвир едилмишдир. Бөјүк техника һәр шеја нәзарәт едән јеканә һакимдир. Азадлыг, фәрди габилијјәтләрдән бу чәмијјәтдә сөһбәт белә кедә билмәз, бурада мүстәгил тәфәккүрә, сәрбәст дүшүнчәја јер јохдур.

Бүтүн бунларла бирликдә XX әср сосиал-техники, елми, мә'нәви тәзадлары, глобал проблемләри илә бәрабәр јашајыр, онлардан чыхмаға јоллар ахтарыр...

5. Дүнјада инсан вә инсанын дүнјасы. Екзистеисиализм вә персонализм

Тарихи дөнүшүн бүтүн дөврләриндә фәлсәфә үзүнү јенидән вә јенидән инсана чевирир. XX әсрин 70–80-чи илләриндә дә "фәлсәфи антрополокијанын" (инсан һагтында фәлсәфи елм) чанланмасы бунунла изаһ едилмәлидир. Бу дөврдә интибаһ вә јени дөврүн әввәлләриндә олдуғу кими, инсаны, онун әтраф аләмлә гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтини фәлсәфәнин әсас мәсәләси кими тәгдим етмәк мөвгеји јенидән чанланмыш, "инсана доғру јени дөнүш етмәк" идеjалары күчләнмишдир. "Инсана гајыдыш" ики формада ирәли сүрүлүрдү: а) инсандан, антрополокијадаи дини фәлсәфәни модернизә етмәк мәгсәдилә истифадә едилмәси, варлыгда, дүнјада, Аллаһа мүнасибәтдә инсанын мөвгеји вә ролунун, инсанын маһијјәтинин мүәјјәнләшдирилмәси. Илаһијјатчы философлардан **Г.Марсел**, **П.Тејјар де Шарден**, **М.Бубер**, **М.Шелер** вә б. бу мөвгедә дурмушлар; б) инсана мүнасибәти дүнјада гејри-дини антрополокија мөвгејиндән әсасландырмаг. С.Кјеркегор, Н.Бердјајев вә башгалары иддиа едирдиләр ки, кечмишдә инсана мүнасибәт чох абстракт һәлл едилмишди. Фәлсәфәдә ән үмуми анлајышлар – руһ, идеја, материја, Аллаһ, тәрәгги вә с. әи јүксәјә галдырылмыш, конкрет инсан исә онлара табе едилмишди. Инсанын анчаг мүчәррәд "маһијјәтини" өјрәимәјә чалышан фәлсәфә чанлы фәрддән, конкрет шәхсдән, онун фикирләриндән, һисс вә һәјәчанларындан ајры дүшмүшдү. Буну Кјеркегор тәкчә фәлсәфәнин дејил, бүтүн мәдәнијјәтин, мә'нәвијјатын, даврапышын башлыча мәһдудлуғу һесаб едирди. Фәрди "мән" үмуми инсан маһијјәти ичәрисиндә итиб кедирди. Лакин фәлсәфә фәрди "мәнә" һәјатда өз јерини тапмаға, хејир вә шәр арасында мөвге сечмәјә, һәгигәтә наил олмаға көмәк етмәлидир, инсаны мүчәррәд ән үмуминин "диктәсиндән" азад етмәлидир, инсанын мөвчудлуғу илә проб-

ләмләри ән планда чәкилмәлидир. Бу идеjалар XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә өзүнә чохлу тәрәфдарлар тапды, jени фәлсәфи чәрәjанларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду ки, онларын ичәрисиндә дә **екзистенсиализм** ән тә'сирли jер тутур. Екзистенсиализм фәлсәфәсинин әсас принсиии белә иди: классик "маһиjjәт фәлсәфәсиии" ("essentia") инсанын мөвчудлуғу фәлсәфәси илә ("existentia") әвәз етмәли. Чәрәjанын ады да бурадан ирәли кәлмишдир. Баниләри вә көркәмли нүмаjәндәләри **С.Кjеркегор** (1813–1855), **Н.Бердjаjев** (1874–1948), **М.Унамун** (1864–1936), **К.Jасперс** (1883–1969), **М.Һаjдеккер** (1889–1976), **Ж.П.Сартр** (1905–1980), **А.Камjу** (1913–1960), **Г.Марсел** (1889–1973) вә башгалары олмушлар.

Беләликлә, екзистенсиализм – инсанын мөвчудлуғунун һаггында фәлсәфи чәрәjандыр. XX әсрдә инсанын талеjи, мөвчудлуғу проблемләри, чәмиjjәтдә jери, азадлығы вә мүбаризәси, өлүмү вә өлмәзлиjи һаггында фәлсәфи консепсиjадыр, XX әсрдә инсан һәjатынын зиддиjjәтләри, партлajышлы инкишафы, кәләчәк үмидсизлиjи вә и.а. һәмин тә'лими доғурмушдур, екзистенсиализм инсаны үмуми маһиjjәт, универсум шәклиндә jох, онун мөвчудлуғунун конкрет зиддиjjәтләри вә проблемләри илә бирликдә өjрәнир. Екзистенсиализмин диниmистик, фәлсәфи-мә'нәви вә һәтта атеист истигамәтләри вардыр. Инсан азадлығындан бәһс едән атеист екзистенсиалистләр онун "Аллаһ ирадәсинә табеликдән дә азадлығыны" тәләб едирдиләр. Екзистенсиалистләр XX әсрин зиддиjjәтли, проблемләрлә jолу шәраитиндә хүсуси нөв дүнjакөрүшү jаратмаға чалышмышлар. Екзистенсиалистләрә көрә инсан азадлығы һеч дә тәбии вә сосиал зәрурәти дәрк етмәк вә фәалиjjәти һәмин истигамәтә jөнәлтмәк jох, инсанын "сәрбәст сечмә" имканыдыр, өзү-өзүнү мүәjjән етмәсидир. Һәр бир һәрәкәт вә фәалиjjәтиндә сәрбәстлиjидир. Азад инсан бүтүн һәрәкәтләри вә әтрафында баш верәнләр үчүн мәс'улиjjәт дашыjыр, азад инсан бүтүн тарих гаршысында чавабдеһдир. Лакин екзистенсиализмин азадлыг проблеми субjектив, мә'нәви сәчиjjә дашыjыр сосиал маһиjjәт кәсб етмир. Бә'зи екзистенсиалистләр елмлә фәлсәфә арасында чидди сәдд чәкир, фәлсәфәнин инчәсәнәтлә даһа jахын олдуғу нәтичәсинә кәлир вә геjд едирләр ки, елмин предметини маһиjjәтләр", фәлсәфәнин предметини исә "варлыг", "мөвчудлуг" тәшкил едир.

XX әср фәлсәфәсиндә фәлсәфәиии предметинин мүәjjәнләшдирилмәси вә өз проблемләри даирәси илә екзис-

тенсиализмə jахын олан чəрəjан **персонализмдир** (литын дилиндə "persona" – шəхсиjjəт демəкдир). Персонализмин фəрглəндиричи хүсусиjjəти одур ки, бурада "шəхсиjjəт" илкин реаллыг кими көтүрүлүр, ən али мə'нəви дəjəр hесаб едилир. "шəхсиjjəтə" həмчинин "варлығын илкин мə'нəви елементи" кими бахылыр. Чох hалда, хүсусилə дини персоналист тə'лимлəрдə белə шəхсиjjəт – həр шеjə гадир Аллаhла ejниləшдирилир. АБШ-да XX əсрин 20–30-чу илləриндə персоналистлəр бурада нəшр олунан "personalist" журналы ətрафында бирləшмишдиләр. Көркəмли нүмаjəндələри **У.Хокинг, Б.Братмен, Р.Флjуелинг, Е.Мунjе, Ж.Лакруа, М.Шелер, А.Гелен, Е.Ротхакер, Г.Хенгстенберг** вə башгалары олмушдур. Фəлсəфədə бүтəвлүкдə екзистенсиализмин маhиjjətини франсыз персоналисти Е.Мунjе белə ифадə етмишди: бу фəлсəфəни, jə'ни екзистеисиализми үмуми идеjалар вə чисимлəр фəлсəфəсинə гаршы инсан фəлсəфəсинə реаксиjа, инсана доғру фəлсəфə кими сəчиjjəлəндирмək олар. "Инсанын мəвчудлуғу – фəлсəфənин биринчи проблеми будур". Лакин XX əср инсанынын мəвчудлуғунда да заманын ироблемləри вə тəлатүмləриниn изləри вардыр; о, əсринин нүмаjəндəси вə дашыjычысыдыр. Бурада исə əсас ироблем фəрдин чəмиjjətдəи аjрылмасы, өзкələшмəсидир. Онларын фикринчə hарадакы "бəшəриjjətин мəhв олмасы тəhлүкəси гаршысында шəхси горху hиссləри баш галдырыр", онда да инсанын, фəрдин өзкələшмəси баш верир, тəкləнмə, бəдбинлик, тənhалыг hиссləри ону чулғаjыр. Мəhз белə анда фəлсəфə инсана көмək етмəлидир. Мəсəлən, К.Jасперс икинчи дүнjа мүhарибəсиндən сонра бир чох əсəрləриндə "атом мүhарибəси вə бəшəриjjətин кəлəчəjи" мəсələсини тəhлил етмиш, инсан мəвчудлуғу үчүн мəhведичи тəhлүкədə hаким даирəлəрии, бүтүн бəшəриjjətии диггətини чəлб етмəjə чалышмышдыр. Икинчи дүнjа мүhарибəси илləриндə Франса екзистенсиалистləринин чоху Мүгавимət həрəкатынын иштиракчысы олмуш, мүhарибəjə гаршы чидди мүбаризə апармышлар. Ж.П.Сартр Авропаны фашизмə чидди мүгавимət көстəрмəjə чағырмышды. Алман екзистенсиалистləринии əксəриjjəти антифашист мəвге тутмушлар. А.Камjу 1947-чи илдə jаздығы "Таун" романында мүhарибələри бəшəриjjətии həjаты, инсанын мəвчудлуғу үчүи таун хəстəлиjинə бəнзədир, бүтүн бəшəриjjəти бу бəлаjа гаршы бирkə мүбаризəjə чағырыр. Романын сонунда тəсвир олунур ки, шеhəрдə таун епидемиjасындан инсанлар күтləви гырылыр. Лакин

ümidemija совушуб кечән кими инсанлар ону унудур, лагејдлик едир, бајрам кечирирләр. Бу вәзијјәт һәким Риеии чох нараһат едир. О, инсанлары хәбәрдарлыг едир ки, "Таунун микроблары һеч вахт өлмүр, һеч вахт јох олмур....о, ои илләрлә јата билир. О, ојаныб хошбәхт шәһәрләрин күчәләринә нә вахтса јенидәи көлә биләр. Унутмајын...."

Екзистенсиалистләр ејни илә дә сосиал-игтисади вә мә'нәви бөһраны инсан һәјатындан чыхармаға чан атырдылар. Лакин бу шәраитдә еколожи вә дикәр сосиал-глобал проблемләр гаршысында үмидсизләшир, бәдбинләшир, бә'зәи иичат олуну динә е'тигадда ахтарырдылар. Дини екзистенсиализмин нүмајәндәләри иддиа едирдиләр ки, Аллаһа е'тигад, она үмид бәсләмәк, һәр һалда нисаныи көләчәјә үмидлә, инамла бахмағына тәкаи верир. Онлар инсан мәвчудлуғунун әсас категоријалары кими гајғы, тәнһалыг, өзкәләшмә, горху, мәс'улијјәт, азадлыг, сечмә, өлүм вә с. көтүрүрләр. Онлара көрә мүасир инсан һәјат вә өлүмүн сәрһәддиндәдир, инсан варлығында һәјат вә өлүм үз-үзә дајаныбдыр. Инсанын талеји һамыны вә һәр кәси дүшүндүрмәлидир.

Дүнјанын варлығы вә инсанын мәвчудлуғу екзистенсиализмдә башлыча фәлсәфи проблемләрдир. Екзистенсиалистләрә көрә классик фәлсәфә әи үмуми анлајышлар кими маддн, идеал материја, мәкан вә с. ме'јарларла мәшғул олмуш, "әшјалар, чисимләр фәлсәфәси" сәчијјәси дашымыш, инсана да "чисимләр фәлсәфәсинин" үнсүрү, оиа табе елемент кими јанашылмыш варлыг, материја мүстәгил, инсан исә ондан асылы һесаб едилмишдир. 1927-чи илдә чапдан чыхмыш М.Һајдеккерин "Варлыг вә заман" китабында илк дәфә екзистенсиализм оитолокијасы варлыг һаггында тә'лим ишләниб һазырланмышдыр. Екзистенсиалнзм онтолокијасынын һазырланмасында К.Јасперс, Ж.П. Сартр ("Варлыг вә јохлуг" әсәри), Е.Гуссерл, М.Шелер ("Католик онтолокијасы"), Н.Гартман ("Тәнгиди онтолокија") вә башгаларынын хидмәти бөјүк олмушдур. Бу әсәрләрдә екзистенсизм һәм дә онтоложи материализмә, јә'ии инсанын варлыгдан, материјадан асылы һесаб едилмәсинә, һәм дә биринчи јерә мәнтиг, мүтләг идејаны гојан онтоложи идеалист коисепсијалара е'тираз едирди. Онлар ннсаны фәлсәфәнин мәркәзинә гојур, инсан варлығынын, мәвчудлуғунун өјрәнилмәсини фәлсәфәнин әсас вәзнфәси һесаб едирләр: "Инсан вар, мәвчуддур, варлыгдыр, һәм дә хүсуси варлыгдыр", – дејирләр. Класснк фәлсәфә варлығы

инсандан асылы олмајараг өјрәнирди, екзистенсиализмин онтолокијасы исә тәләб едирди ки, варлыг инсана нәзәрән, онун призмасындан асылы өјрәнилсин, варлыға инсанын шүури вә гејри-шүури оланын вәһдәти, мадди вә мә'нәви мөвчудлуг һалында јанашылсын; инсан вә онун әтрафындакы варлыг мөвчудлуг саһәсиндә сајылсын.

Екзистенсиализмин инсан мөвчудлуғу һаггында үмуми нәтичәси белә иди: дүнја инсандан харичдә вә ондан асылы олмајараг мөвчуддур, лакин фәлсәфә анчаг о заман реал һәјат јолуна чыха биләр ки, о, инсанын тәһлилини вә мөвчудлуғуну фәлсәфәнин әсасына гојсун; анчаг бу јолда фәлсәфә һәгиги һуманизм мөвгеји газана биләр. Әввәлки фәлсәфәдә варлыг "инсансыз" иди, инди исә о "инсанлашмалыдыр".

Екзистенсиализм фәлсәфәнин әсас вәзифәләриндән бирини XX әсрдә һәјатла өлүмүн "сәрһәддиндә" дајанмыш инсана көмәк етмәкдә көрүр. Чүнки өлүмлә үзбәүз дајанмыш инсан үчүн һәјатын мә'насы итир. Һәр бир адам өлүм һаггында дүшүнүр. Фәлсәфә инсанда буну тәрбијә етмәлидир ки, өлүм јетишдикдә ләјагәтлә өлмәји дә бачармаг лазымдыр. Инсан ләјагәтли өлүм уғрунда да мүбаризә апармалыдыр. Јашамаг имканы олдугча ондан истифадә етмәли вә башгаларына да көмәк көстәрилмәлидир. Инсанын һәјаты вә өлүмү, һәјатын мә'насы – фәлсәфәнин әбәди мөвзусу олмалыдыр. Бу мараглы идеjалары илә јанашы екзистенсиализм "һәјат өлүмә доғру мөвчудлугдур" нәтичәсини чыхармагла, нәтичәдә үмидсизлијә, бәдбинлијә гапылыр. Она көрә дә габагчыл фәлсәфә инсан һәјатынын мә'насыны ичтимаи, сосиал мотивләрдә көрәрәк гејд едир ки, "һәјат – инсан азадлығы вә јашајыш уғрунда мүбаризәдир, инсанын өзүнү тәсдиг етмәси просесидир". Бунунла да фәлсәфә мүасир дүнјада бәшәријјәтин мәһви вә јашамасы имканларыны нәзәрә алараг нәтичәјә кәлир, лакин бир шәртлә: бүтүн бәшәријјәт вә һәр бир инсан дәрк етмәлидир ки, онун өлүм тәһлүкәси гаршысында галмасы реаллыгдыр. Һәмин глобал тәһлүкәјә гаршы бәшәри глобал вәһдәт лазымдыр.

6. XX әсрин дин фәлсәфәси. Неотомизм

Хүсуси нөв сосиал-мә'нәви феномен олан дин XIX–XX әсрдә дә ичтимаи вә мә'нәви тәрәггидә, мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәсиндә, дини зәминдә фәлсәфи идеjаларын

мејдана чыхмасында өзүнәмәхсус әһәмиjjәтли рол оjнамышдыр. Дини тәкамүл XX әсрдә дә давам етмишдир. Диннн инкишафы мүхтәлиф формаларда кетмишдир: а) дини фундаментализм вә ја ән'әнәвичилик. Гәдим дини ајинчилик, теолокија мүдафиә олунур, онлары дәjишмәз, илкин формаларда чанландырмаға чәһд көстәрилир; б) модернизм вә ја дини мүасирләшдирмәк мејлләри: диндә ислаһатлар апармаг, ону архаик үнсүрләрдән тәмизләмәк, мүасир сосиал вә елми-техникн тәрәггијә уjғунлашдырмаға чәһд көстәрилир; в) дини шүур зәмииндә jени дини-фәлсәфи чәрәjанлар, һәтта jени дини тә'лимләр jаратмаға чалышылыр вә с. һәмии иросеслөр бүтүн дүнја динләриндә кетмиш вә өз көркәмли нәзәриjjәчиләриии jаратмышдыр: **Ч.Әфгани, М.Игбал (ислам), Ж.Маритен, Г.Марсел, Т. де Шарден (католисизм), М.Бубер (иудаизм), К.Барт, П.Тиллих, Р.Нибур (протестантлыг), Соловjов, Н.Бердjајев, Н.Флоренски, С. Булгаков, С.Франх (рус-православ фнлософлар)** вә башгалары. Онларын чоху бу вә ја дикәр дини идеолокијаја мәисуб олан зијалылар олмагла јанашы мүкәммәл фәлсәфи тәһсилә малик, фәлсәфә тарихинин дәрии биличиләри вә исте'дадлы мүәллифләри идиләр. Онлар һәмчинии сосиал зиддиjjәтләрин, чатышмамазлыгларын парлаг тәнгидчиләри иди. Халг арасында дәрин һөрмәтә вә иүфуза малик идиләр. Онлар динин әсас ehкамларыны, хүсусилә Аллаһа е'тигады сахламагла диндә ислаһат апармаг, оиу XX әсрин зиддиjjәтли шәраитинә уjғунлашдырмаға чалышырлар.

Онларын чохунун иөзәри системиндә илаһиjjат фәлсәфәдәи, е'тигад зәкадан, дин елмдән үстүн тутулур, теоложи-фәлсәфи коисепсијалар ирәли сүрүлүрдү. Бу фәлсәфәдә **теосентризм** апарычы мөвгеjә кечир. Онларын фикринчә, дүнја, инсан, варлыг вә с. һагтында, етик мәсәләләрә даир нә кими фикир вә мүддәалар ирәли сүрүлүрсә-сүрүлсүи, онлар һамысы һөкмәи Аллаһ ehкамы әтрафында, онун мүдриклиjи вә варлығынын сүбутлары әтрафында чәмләшдирилмәлидир.

Мәсәлән, елм вә динин гаршылыглы мүнасибәти мәсәләсинә мүиасибәтдә, әкәр орта әср Шәргиндә вә Гәрбиндә дин елмдән үстүи тутулуб, һәлә Фома Аквински вахтында елм динин хидмәтчиси е'лан едилмишсә, мүасир дөврдә бу нисбәт әсаслы гаjдада дәjишдирилмишдир. 1965-чи илдә II Ватикан килсә соборунда гәбул едилмиш "Мүасир дүиjада килсә" адлы сәнәддә дии вә елмии мүнасибәти бир гәдәр башга чүр, тәзәләнмиш шәкилдә гоjулур: бир тәрәфдән, мүасир чәмиj-

јәтдә елм вә техниканын дејишдиричи ролу, мүтәрәгги тә'сири гәбул едилир, елмә тәнгиди мүнасибәт зәифләјир, елми кәшфләрдән, һәтта "дини модернизм" үчүн истифадә олунмасы белә мәгбул сајылыр; дикәр тәрәфдән, ЕТИ-ијин негатив сосиал-мә'нәви нәтичәләри әсасында елм чидди тәнгид олунур. Нәтичәләри исә белә дир: дүнјада баш верән бүтүн дәрдләрин вә фәлакәтләрин сәбәби бирдир. Мүасир дүнја "Аллаһы унутмушдур" вә ја Аллаһ тәләб олундуғу гәдәр хатырланмыр, она гәлбән-е'тигад зәифләмишдир.

Дини тә'лимләрдә тәзәләнмә мејлләри, динин чәмијјәт, инсан, идрак һадисәләринә мүдахиләси саһәсиндә даһа габарыг һисс олунур. Хүсусилә динин мә'нәви-сафлашдырычы вә инсана гајғылы мүнасибәти ән плана кечирилир, динә мә'нәвијјатын тәнзимләнмәси функсијасы истинад олунур. Лакин дини-фәлсәфәдә Аллаһын варлығынын сүбутлары мүасир дөврдә дә апарычы проблем олараг галыр. Һәмин проблемләр мүасир фәлсәфәдә мүһүм јер тутан неотомизм-фәлсәфи чәрәјанында да мәркәзи јер тутур.

Неотомизм – орта әср католик илаһијјат философу **Фома Аквинскинин** (1226–1274) ады илә әмәлә кәлмиш "фомизм" тә'лиминин мүасир варианты дыр, тә'лимин адындакы "ф" сәси, тәдричән "т" илә әвәз олунмуш, мүасир дөврдә исә "неотомизм" варианты әмәлә кәлмиш вә кениш јајылмышдыр. Һәлә вахтилә Ф.Аквински христиан дини тә'лимини фәлсәфи әсасландырмаға чалышмыш, бу мәгсәдлә Аристотелин фәлсәфи ирсиндән кениш истифадә етмишдир. О, Аристотелин идеалист фәлсәфи принсипләри илә христианлығын синтезини јаратмаға чәһд етмишдир. Бу әсасла о, мүәјјән етмишдир ки, е'тигад вә зәка аһәнкдардыр, онлар бир-биринә зидд ола билмәз, зәка Аллаһын варлығынын сүбутларыны тәсдиг етмәлидир. Буна көрә дә һәлә 1879-чу илдә папа XII Лев Ф.Аквинскинин фәлсәфәсини "католисизмин јеканә һәгигәт фәлсәфәси" е'лан етмишди.

Неотомизмдә бүтүн мөвчудатын әсасына "халис варлыг" – Аллаһ гојулур, форма вә материја имкан вә керчәклик вә с. кими Аристотелин фәлсәфи категоријалар системи васитәсилә Аллаһын варлығы Илкин форма","Илкин имкан" кими анлајышларын көмәји илә сүбут олунурду. Аквински тә'лиминдә олан Аллаһын варлығынын беш әсас сүбуту XX әсрдә елми-фәлсәфи фикир нүмунәләри әсасында јенидән чанландырылыр. Һәмин дини-фәлсәфи сүбутлар бунлардыр:

1) əkər hərəkətin mütləqliji qəbul edilirsə, onda tək mexanika dejil, bütün hərəkət formaları üçün də "ilk təkan", "ilk səbəb" qəbul edilməlidi 2) əkər bütün dünjada səbəbijjat obyektivdir və məvcuddur, ondan "Ilkin səbəb" də məvcuddur. Bu "Ilkin səbəb" – Allahdır; 3) dünjada çoxsajlı zərurət və təsadüflər idarə olunur. Bela idarəetmə olmasajdı, dünja inkişafı xaotik, hərc-mərclik səviijəsi alar və məhv olardı. Belə idarəedici qüvvə – Allahdır; 4) dünjadakı həgigət, kəsəllik, rifah və s. məvcudlug hallarının bir əlçüsü, me'jarı olmalıdır. Belə bir me'jar məhz allahdır, və nəhajət, 5) dünjada hər şej müəjjən məqsədəujğunluq üzrə məvcuddur. Demeli, dünjada əsas və son məqsəd də məvcuddur – Allah. Müasir neotomistlər Ф.Akvinskinin sübutlarının stil və metodlarını modernizə etmək zərurətindən bəhs etsələr də, sübutların mahijjətində əsaslı bir dəjişiklik etmirlər.

Neotomistlərin də əsas idejalarından birini "dini antropolokizm" və ja "insana qajğı" təşkil edir. Burada da XX əsrdə insanın əhval-ruhijjəsi, onun jaşajışını izləjən qlobal problemlərə, həjat və ölüm məsələlərinə, xejir və şərə münasibət və s. jeniə də mühüm jer tutur. Neotomizmə körə bu "insan problemlərini" zaman doğurmuşdur, dini-fəlsəfə ondan jan keçə bilməz.

Odur ki, hazırda neotomistlər insanın Allaha münasibəti ilə janaşı "insan problemini" özünü də, onun həjatı, davranışı və mə'nəvijjatını da dini fəlsəfənin mərkəzi məsələsi e'lan edirlər.

Müasir neotomizmin körkəmli nümajəndələrindən biri olan Г.Marsel müasir sosial və mə'nəvi bəhran şəraitində insanın hər cür bəlalardan, gorxu hissi və məhvolma təhlükəsindən xilas olmasını üçün əsas vasitəni "insan qəlbinin total jeyankelləşməsində" körür. Onun fikrinçə, insan Allaha qəlbən e'tigad etməjinçə, ruhun ölməzlijinə innanmajınça "məhvolma gorxusundan xilas ola bilməz". Onun fəlsəfi sistemində insan ön plana keçir. Г.Marselə körə, insan öz "mən"ini, öz təkrarolunmaz mə'nəvijjatını tapmajınça öz məvcudluğunu da tə'min edə bilməz. "Insanın xilas jolu daim mə'nəvi axtarışlarda və təkmilləşmədədir".

XX əsrin elm tarixində və din fəlsəfəsində fransız paleontolog alimi, filosofu və ilahijjatçısı **Pjer Tejjar de Şarden** (1881–1955) xüsusi jeri vardır. Tejjardizm teolokijası neotomizmin ələjhinə olan bir çərəjan kimi

танынмышды. Тейјар де-Шарден Пекин јахынлығында синантропу кәшф едәнләрдән бири иди (1929). Онун дүнјанын бир чох дилләринә тәрчүмә едилмиш "Илаһи мүһит" вә "Инсан феномени" кими мәшһур әсәрләри вардыр. Шарден христиан диини тә'лимиини тәзәләмәји вә мүасирләшдирмәји, мүасир тәбиәтшүнаслыға ујғунлашдырмағы һәјатынын мә'насы е'лан етмишди. Лакин оиун идејалары кимсә тәрәфиндән динин ортодоксал еһкамларындан узаглашмаг кими гијмәтләндирилмиш, "динә зидд олан башга чүр дүшүнчә тәрзи" һесаб едилмиш, она өз идејаларындан Франса али мәктәбләриндә мүһазирәләр охумаға ичазә верилмәмиш, о, ики дәфә Франсадан сүркүн олунмушдур. Әввәлчә 20 илдән артыг Чиндә, сонралар исә өмрүнүн ахырынадәк Њју-Јоркда јашамышдыр.

Килсә тәрәфиндәи Г.Шарденин рәдд едилән әсас идејасы инсанын мәишәји вә тәкамүлү һагтында тә'лим иди. О, инсанын меншәји, хүсусилә "бәшәрин өчдады" сајылан илкин инсанын Аллаһ тәрәфиндәи јарадылмасы еһкамыны гәбул етмир. Белә һесаб едир ки, инсан бирдәфәлик илаһи актын дејил, үзви аләмин чохминиллик тәкамүлүнүн мүтәшәккил нәтичәсидир ки, о да өз нөвбәсиндә гејри-үзви аләмин тәкамүл вә инкишафы нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Г.Шарден тәкамүлүн кејфијјәт сычрајышындан ибарәт олан үч әсас, ардычыл мәрһәләсини гејд едир: "Њәјат әрәфәси" ("литосфера"), "Њәјат" ("биосфера") вә "инсан феномени" ("неосфера").

Тејјар де-Шарден өз фәлсәфи мөвгејини белә әсасландырмаға чалышырды: материја мә'нәви башланғычын – шүурун да "матрисасыды", гәлибидир. Онлар вәһдәтдәдир. Мә'нәви башланғыч молекул вә атомлар кими бүтүн мөвчудатда вардыр. Чанлы материјада шүур психик формалар кәсб едир. Инсанда о "өзшүура", "мәнлик шүуруна" чеврилир. Њәрәкәтверичи гүвә – мәгсәдәјөнәлмиш шүурдур. Онун зирвәси исә "Омега" мәнтәгәсидир ки, ону да Т.Шардеи рәмзи олараг Христосла ејниләшдирир. "Космокенез" тејјардизмдә "христокенезә" чеврилир, динин әбәдилији гәбул олунур.

Тејјардизмә көрә инсанын мејдана кәлмәси илә тәкамүл просеси баша чатмыр, бунунла дүнјанын тәкмилләшмәсинә јол ачылыр. Аллаһ оғлунун инсаниләшмәси (Иисус Христос) илә инсанын тәкамүлүн сонракы мәрһәләсиндә нә кими бөјүк рол ојнадығы әсасландырылыр. Шарденин сосиал көрүшләри нә гәдәр һуманист сәчијјә дашыса да, утопик иди.

Онун тә'лиминдә мүтәрәгги чәмиjjәтнн әсасында мә'нәви башланғыч – дини е'тигад әсасында инсанлар арасында үмуми севки дурмалыдыр. Бу исә анчаг Иисус Христосун зүһуру илә мүмкүн ола биләр. Ничат jолу да jенә диндә, христианлыгда ахтарылыр.

7. XX әср фәлсәфәсиндә билик вә дил проблемләри. Неопозитивизм, структурализм, керменевтика

XIX әсрин икинчи jарысындан фәлсәфәнин кәләчәк таleji әтрафында гызғын мүбаһисәләр башланмышды. Һәмин мүбаһисәләр "илкин фәлсәфә" адландырылан "метафизика" әтрафында иди. Бурада да дүнjакөрүшү ироблемләри олан варлыг, материjа, тәфәккүр, идрак вә с. анлajышларына даир дискуссиjалар апарычы jер тутурду. Кант вә Һекел "көһнә метафизиканы" мөһкәм тәнгид етсәләр дә, jенә дә дүнjанын вәһдәти вә бүтөвлүjү, сонлулугу вә соисузлуғу, дүнjада инсаиын jери вә ролу вә с. кими анлajышлара бөjүк әһәмиjjәт вермишләр. Фәлсәфә XX әсрә метафизикаjа гаршы белә бир тәнгиди руһла кәлмишди. Һәмин тәнгиди руһ фәлсәфә тарихиндә позитнвнзм чәрәjаны васитәсилә даһа мараглы ифадә олунмушдур.

Позитивизм – XIX әсрин 30-чу илләриндә әмәлә кәлмиш фәлсәфи чәрәjандыр ("positivisme" франсызчаjа латын дилиндәи кечмиш "positivus" сөзүндәи олуб мә'иасы "фajдалы олан", "мүсбәт олан" демәкдир). Һәмин чәрәjанын әсас идеjасы бундаи ибарәтдир ки, практик фәалиjjәтдә башлыча рол ojнajан бүтүн һәгиги, фajдалы биликләр (jә'ни иозитив олан биликләр) анчаг ajры-ajры хүсуси елмләр вә онларын синтези нәтичәсиндә әлдә олунур, фәлсәфәнин мәшғул олдуғу универсумларын (варлыг, материjа, шүур, идрак вә с.) һеч бир фajдалы практик әһәмиjjәти jохдур, она көрә дә универсумларла мәшғул олмаға, демәли, бир елм кими фәлсәфәjә дә еһтиjач jохдур. Елм анчаг практик фajдалы оланла мәшғул олмалыдыр, фәлсәфәнин исә "jашамаға һагты jохдур"... Бу анлajышы илк дәфә франсыз мүтәфәккири **Огjуст Конт** (1845–1882) ишләтмишдир. О, елмин вә дүнjакөрүшүн тарихини үч дөврә (бөлүр (теоложи, метафизик вә позитив), үстүнлүjү позитивизмә верирди. О.Конт чәмиjjәтдә, өз сосиолокиjасыны (бу термини дә илк дәфә о, ишләтмишди) ирәли сүрүр: буржуа чәмиjjәтиинн ингилаби jолла дәjишдирилмәси фajдасыздыр. Капита-

лизм инсан тәкамүлүнүн зирвәсидир, бу мәрһәлә илә инсанын тәкамүлү башa чатыр, ону тәкмилләшдирмәк лазымдыр, бунун да әсас васитәси јени дин јарадылмасыдыр". Һәмин диндә али мәвчудлуг кими мүчәррәд инсана пәрәстиш едилмәлидир. О.Конт 1830–1842-чи илләрдә мәшһур "Позитивизм фәлсәфәси курсу" әсәрини јазмышды.

Позитивизм өз инкишафында үч тарихи мәрһәлә кечмишдир: "илкин позитивизм" (Д.С.Милл, Г.Спенсер, О.Конт); "икинчи позитивизм" мәрһәләси (Е.Мах, Р.Авенарнус) вә нәһајәт, "үчүнчү позитивизм" – неопозитивизм) М.Шлик (1882–1936) вә "Вена дәрнәји" үзвләри: Р.Кариап, О.Нејрат, Г.Рејхенбах; Львов-Варшава мәктәби: А.Тарски, Ј.Лукасевич, К.Ајдукевич; мәнтигчи, ријазиҹыјатчы, философ **Б.Рассел** (1872–1970); лингвист-философ **Л.Виткенштејн** (1889–1951) елми методолог, мәнтигчи **К.Поппер** (1902-чи илдә анадан олмушдур), "үмуми семантиканын" нәзәриҹәчиләри: А.Кожибски, С.Чејз, С.Хајакава; "постпозитивистләр"; Т.Кун, И.Лакатос вә башгалары. Бу көркәмли шәхсиҹјәтләрин адларынын чәкилмәси өзү дә (бунлар аз бир гисмидир) неопозитивизмин нә дәрәчәдә. кениш јајылдығыны вә нә дәрәчәдә чохаспектли олдуғуну тәсдиг едир.

Неопозитивистләр мүасир елмин наилиҹјәтләри әсасында мүасир фәлсәфи-методоложи проблемләри елми тәфәккүрдә ишарә-симболик васитәләрлә, билиҹин ријазиләшмәси вә формаллашмасы әсасында һәлл етдикләрини иддиа едирдиләр. Елм вә фәлсәфәни гаршы-гаршыја гоjан неопозитивистләр, фәлсәфәни халис нәзәри идрак вә дүнjакөрүш проблемләри илә мәшғул олдуғуна, практик әһәмиҹјәти олмадығына көрә рәдд едир, јеканә дүзкүн, һәгиги билиҹи хүсуси елмләрин вердикләри биликләри һесаб едирдиләр. "Метафизиканы" арадан галдырмаг үчүн фәлсәфәнин әсас мәсәләсини (шүурун материjаја мүнасибәти), бүтөвлүкдә материализми вә идеализми гәбул етмәдикләрини билдирирдиләр. Онлар фәлсәфәнин әсас вәзифәсини билиҹин дилчилик формасынын, сөзләрин мә'на әлагәләринин тәһлилиндән ибарәт һесаб едирдиләр. Дилин мәнтиги тәһлили – башлыча фәлсәфи-позитив тәдгигат објекти е'лан едилирди (мәнтиги позитивизм, лингвист фәлсәфә вә с.), көскин сосиал-идеоложи проблемләрдән узаглашылырды ки, мәһз бу да неопозитивизм мөвгеjинин зәифләмәсиндә аз рол ојнамамышды.

Неопозитивизмдә дилин вә фикрин мәнтиги-лингвистик тәһлилиниң фәлсәфи проблем е'лан едилмәси чәһдләри "фәлсәфәни конкрет хүсуси елмә чевирмәк" иддиасындан доғмушдур. Бу јолла онлар фәлсәфәни мүчәррәд "метафизикадан" хилас едиб, һәгиги, конкрет елмә чевирмәјә чалышырдылар. Бу мәгсәдлә "мәнтиги-ријази хүсуси фәлсәфи дил" формалашдырмаға чәһд едилирди.

Дилдәки сөзләрин мә'на чаларларының, мәнтиги вә лингвистик принсип вә гаиунаујғунлугларын өјрәнилмәси үчүн XX әсрин 30–40-чы илләриндәи башлајараг хүсуси методолоҗи истигамәтләр јаранмаға башлады: структурализм, керменевтика вә с. Мүасир дөврдә бунлар чох чанланмыш, хүсуси тәфәккүр методу кими бүтүн елм саһәләриндә; хүсусән ријазиј-јат, тәбиәтшүнаслыг, кибернетика, информатика, нәһајәт, һуманитар елмләр, хүсусилә сосиал фәлсәфәдә кениш истифадә едилмиш вә истифадә едилир.

Мүасир компјутер дөврү дә јалныз дилин вә фикрин формаларыны, һәмчинин орада олан мүрәккәб мәтнләрин, сәнәдләрин вә с. чидди тәһлилини тәләб едир. Одур ки, XX әсрдә һәмин тәһлилин әсас методлары вә васитәләри олан структурализм вә керменевтика фәлсәфәсииә дә тәләбат артмышдыр. **Структурализм** – елми тәдгигат үчүн објектин структур үнсүрләринин һамысыны әһатәли тәһлил етмәји тәләб едән конкрет елми методолокијадыр. Бурада ријазијјатда, физикада тәтбиг олунан структур идрак методларындан истифадә олунур, һәмин методлар һәтта һуманитар елмләрдә дә тәтбиг едилир. Бурада өјрәнилән објектин бүтүн системдахили структур елементләри, сәвијјәләри, онлар арасындакы гаршылыглы әлагәиин хүсусијјәтләри вә с. бүтүн аспектләрдән нәзәрә алыныб тәһлил олунур.

Керменевтика – (јунанча "hermeneyo" сөзүндән олуб "изаһ едирәм" демәкдир) һәр һансы мәтнин, сәнәдин, әлјазмасының мүәјјән објектив (сөзләрин мә'на чаларлары үзрә) вә субјектив (мүәллифин шәхси рә'ји) әсаслардан тәһлил едилмәси сәи'әти вә нәзәриҗҗәсидир. Мәншәчә классик һомер мәтнләринин тәһлили илә әлагәдар олмуш, орта әсрләрдә мүгәддәс диини мәтнләрин охунмасында истифадә едилмишди. XIX әсрдән керменевтика сәрбәст инкишаф едәрәк бүтүн идрак саһәләриндә тәтбиг олунмушдур. Сон дөврләрдә сосиал фәлсәфәдә керменевтиканын хүсуси нөвү сајылан – керменевтик онтолокија да мејдана чыхмышдыр. Бу тә'лимә көрә "вар-

лыг, мөвчудлуг – дилии варлыгыдыр; дил – сосиал варлығын шәртидир". Одур ки, фәлсәфә дә дилин тохундуғу проблемләр әтрафында тәһлил апармалыдыр. Демәли, кермеиевтика тәкчә мәтни тәһлил етмәклә кифајәтләнмәмәли, һәм дә она јени тәфсирләр, шәрһләр вермәлидир.

Беләликлә, неопозитивизмдә дил, сөзләрин мә'на вә мәтнинин тәһлили әсас фәлсәфи проблеми кими көтүрүлүр, она һәм методоложи, һәм дә дүнјакөрүшү бахымындан гијмәт верилир. Неопозитивизмин көркәмли нүмајәндәси Л.Виткенштејн һәмии идејаны белә ифадә етмишди: "мәним дилимин сәрһәдди – мәним дүјамын сәрһәддидир". Дил мүәјјән елементләрдән (сәс, сөз вә с.) ибарәт олдуғу кими, дүнја да мүәјјән структур үнсүрләрдән, "атомлардан" ибарәтдир. Дүнја инсана дил васитәсилә верилир вә с. Лакин бурадан белә нәтичәјә кәлмәк дүзкүн олмазды ки, бүтүн һадисә вә чисимләр дил васитәсилә мөвчуддур, реалдыр, әксинә, дил һәмин реал мөвчудлуғун, орадакы әлагә вә мүнасибәтләрии ифадәсидир, анлашылмасы васитәси вә үнсијјәт формасыдыр.

8. Совет доврүндә фәлсәфәнии зиддијјәтли инкишафы вә тарихи талеји

Совет һакимијјәтииии илк илләриндә Сталинии тәкһакимијјәтинә мүтләг һагг газандырмаг шәраитиндә фәлсәфи јарадычылыгда мүстәгиллик, фикир плүрализми, оржиналлыг вә с. тамамилә дөзүлмәз олду. Пролеткултчулуг тә'сириндә бүтүн мә'нәви ирсдән, о чүмләдән фәлсәфи ән'әнәләрдән узаглашмаға башланды. Н.И.Бухарин, А.В.Луначарски вә б. марксист-мүтәфәккирләр арха плана кечдиләр. 1922-чи иддә рус идеалист вә дин фәлсәфәсиинн көркәмли нүмајәндәләри Н.А.Бердјајев, Н.О.Лосскиј, С.Л.Франк, С.Н.Булгаков вә б. өлкәдән харичә сүркүн едилдиләр. Философлар сырасына азсавадлы адамлар кәлдиләр.

Өлкәдә "**механистләр**" (П.Акселрод, А.К.Тимирјазев, А.Варјаш, И.И.Сквортсов-Степанов, вә б.) вә "**диалектикләр**" (А.М.Деборин, Ј.Стен, Н.Карев, Гр.Времмел вә б.) арасында кәскин дискуссијјалар кедирди.

Бурада әсас мөвзу фәлсәфәнин статусу мәсәләси иди. "Механистләр" дејирдиләр ки, фәлсәфә мүстәгил ола билмәз, тәбиәтшүиаслығын кәлдији иәтичәләр елә фәлсәфәдир. Фәлсәфә өз нәтичәләри үчүн тәбиәтшүиаслығын наилијјәтләринә

əsasланmalыdыr. "Диалектикләр" isə e'tiraz edirdilər ki, fəlsəfə idrak nəzəriyyəsi və metodolokijadыr, o, mүstəgil və sərbəst olmalыdыr. Һər iki чərəjan fəlsəfənin inkişafына məifi tə'sir etmişdir. Классик механиканы əsas tutan "механистlər" XX əsr физикасынын ən jeni наилијjətlərini rədd edir, ону идеализмдə təgsirlənдirirdilər. Məsələn, A.K.Тимирjазев, A.Ejnштejnин нисбилик nəzəriyyəsini марксизм fəlsəfəsinə tam zidd, идеалист fəlsəfə adlandыrыr, ону "elmdə mүrtəчe hal" hesab edirdi.

1947-чи илдə Г.Ф.Александровун Сталин mүkafatына təgdim olunmuш "**Tərbi Avropa fəlsəfə tarixi**" китабы ətrafында дискуссија keчirildi. O gədər də jүksək elmi nəzəri və fəlsəfi səviyyəsi olmajan bu əsər əvvəlчə tə'riflərlə garшыlandы. Sonra isə A.A.Жданов mə'ruzəsində həmiи əsəri "марксизмин fəlsəfədə etdiji ингилаби чevrilişi nəzərə almajan, gejri-марксист əsər" adlandыrdы. A.A.Жданов əslində классик alman fəlsəfəsini И.Сталинин iddиa etdiji kimi "mүrtəчe tə'lim" hesab edir, ону марксизмин nəzəri mənbəji kimi rədd edirdi. Дискуссијанын iштиракчылары bu antifəlsəfi mүddəaны tə'rifləjirdilər. Жданов fəlsəfə tarixini anчag материализм tarixi kimi verirdi ki, bu da elmi həgigətə zidd idi. Fəlsəfi tədgigatlarы oldugча чыlыzlaшdыrыr və məhdudlaшdыrырdы. Təklif olunду ki, идеализмин tarixi inkişaf formalarынын өjrənilməsi din tarixinə verilsin. Bu дискуссијjadan sonra fəlsəfəjə və fəlsəfi tədgigatlara mараг oldugча zəifləди, fəlsəfi mараг anчag И.В.Сталиnин ситатларынын өjrənilməsi səviyyəsinə endi, ehkamчылыг mөvgeji tutdu.

Fəlsəfəjə jaradычы mараг Сов.ИКП XX гуруltajыndan sonra artsa da, fəlsəfi tədgigatlarda metodoloжi və dүnjakөrүшү məsələlərinə, təbiətшүиаслыгla fəlsəfənin əlagəsinə digtət jүksəlsə də (E.B.Иленков, Б.M.Кедров, П.В.Копнин və b.), həmin mөvge dурғунлуг dөvrүndə jenə də zəifləди, fəlsəfi tədgigatlarын dairəsi "инкишаф etmiш sosializm" консепсијасы проблемləri ilə məhdudlaшdыrыldы. Партија гуруltajlarы və пленумларыныи irəli sүrdүkləri консепсијаlarы əsasландырмаг və təblig etmək fəlsəfənin əsas функсијаsы e'lan olunmuшdur. Ən чox tədgig olunmuш fəlsəfi проблемләр bunlar idi: коммунизм гуручулуғунун үmumi və spesifik ganунauјғунлуглары, sosialist həjat tərzinin үstүnlүkləri, dөvlət və колхоз-кооиератив mүlkijjəti, шəhərlə

кәнд арасында синфи фәргләрин силинмәси, милләтләрин "јахынлашмасы", "достлуғунун чичәкләнмәси", "говушмасы", инсанларын јени тарихи, бејнәлмиләл бирлик формасы олан "совет халғының" формалашмасы вә с. һазыркы шәраит һәмин проблемләрин һәллинин һәгигәтә ујғун олмадығыны ајдын көстәрди, әлавә изаһата еһтијач гојмады...

XX әсрин 60–80-чи илләриндә харичи өлкәләрдә гејри-марксист фәлсәфәдә олдуғу кими марксист төмајүллү фәлсәфәдә дә, һәмин өлкәләрин спесифик тарихи, милли, ингилаби һәрәкат вә мә'нәви инкишаф хүсусијјәтләринә ујғун мүәјјән фәлсәфи консепсијалар мејдана чыхмышдыр. Онлар сырасында ашағыдакылар даһа әһәмијјәтли јер тутмушдур:

1) **Сосиоложи-технократик материализм:** бу консепсијанын тәрәфдарлары чәмијјәт инкишафында техниканын вә мәһсулдар гүввәләрин тә'сирини мүтләгләшдирирләр. Бу консепсија тарихчи К.Витфогел, һолланд марксистләри Г.Гортер, А.Паннекук вә б. әсәрләриндә тәблиғ олунур.

2) **Тарихилик консепсијасы** тәрәфдарлары, хүсусилә италјан марксистләри А.Грамши, Г.Делла-Волпе вә б. иддиа едирләр ки, дәјишкән тарихи просесдә дәјишмәз сосиал структур, ваһид вариантда сосиал гајдалар анчаг фикирдә мөвчуд ола биләр.

3) **Структурализм консепсијасы** тәрәфдарлары (Д.Лукач, К.Корше – Мачарыстан, Л.Алтјусер, М.Годелје – Франса вә б.) иддиа едирләр ки, чәмијјәтин спесифик сосиал структурунда мүәјјән узун мүддәтә вә кениш әразидә (мәканда) өзүнәмәхсус гануларын мәчмусундан ибарәт бүтөв ("тотал") сосиал һәјат мөвчуд ола биләр.

4) **Һуманист антрополоκија консепсијасы** тәрәфдарлары (италјан Д.Пач, чех К.Косика, полјак А.Шафф, алман Е.Блох, "Праксис" журналы әтрафында бирләшмиш југослав марксист философлары) иддиа едирләр ки, өзәји инсанын һәјат фәалијјәти вә онун мөвчудлуг гүввәләринин өзкәләшмәси һагтында тә'лимдән ибарәт олан марксист фәлсәфи антрополокијасы програмынын ишләниб һазырланмасы зәруридир. Бу програмын әсаслары К.Марксын илкин әсәрләри чап олундугдан сонра кениш мә'лум олмуш вә инкишаф етдирилмишдир.

Бу консепсијалар арасында марксизм дахилиндә дискуссијалар кедир. Бу дискуссијалар һәмчинин марксизмдә демократија вә диктатура, инкишафын тәкамүл вә ингилаб јолу, партија вә дөвләт, тарихдә күчүн ролу, кечмиш мәдәнијјәтә

мүнасибәт вә с. мәсәләләр әтрафында да кетмиш вә кедир. Елми-техники ингилаб мүасир шәраитдә фәлсәфә гаршысында бир сыра ән јени идрак нәзәриҹҹәси, методолокија, елм вә техниканын гаршылыглы мүнасибәти, дүнјакөрүш вә с. аид мәсәләләр гојмушдур. Һәмин мәсәләләрии фәлсәфи һәллини вермәк үчүн философлардан Ч.Бернал, Тосака Дзјун, Т.Павлов, Р.Рихте вә б. бөјүк әмәк сәрф етмишләр. Сон вахтлар марксист философлар арасында әсас дигтәт марксизм фәлсәфәсинин һуманистләшмәси мәсәләсинә (иисанын өзкәләшмәси, мә'нәви истеһсал, бәшәриҹҹәтии талеји, шәхсиҹҹәт вә чәмиҹҹәт вә с.) верилмишдир. Һуманистләшмә мејли марксист философлара гејри-марксист коисепсијалара да дүзкүн гијмәт вермәк, бәшәри сәрвәтләрлә гаршылыглы зәнкинләшмәк, дүнја фәлсәфәсинин наилиҹҹәтләринә ҹиҹәләнмәк вә с. имкаиы верир, диалога, фикир мүбадиләсинә, әмәкдашлыға көтүриб чыхарыр.

9. Мүасир Азәрбајчан фәлсәфәси: наилиҹҹәтләр, проблемләр

XX әсрдә Азәрбајчан мәдәниҹҹәти системиндә фәлсәфә елми дә зәнкин инкишаф јолу кечмиш, өзүнүн бүтүн зиддиҹҹәтли тәбиәтинә, сосиализм чәрчивәсиндә мәһдудлугларына, хүсусилә милли-мә'нәви зәмин вә ән'әиәләрдән бә'зән узаглашмасына бахмајараг, көзәчарпан наилиҹҹәтләр газанмышдыр. Јухарыда совет дөврү фәлсәфәсинин зиддиҹҹәтли инкишафы вә тәдгигат проблемләринә даир гејд етдиҹимиз мәһдудлуглар, хүсусилә мәзмунча сосиалист мәдәниҹҹәт принсининин тәтбиги илә милли фәлсәфи ән'әиәләримизә биканәлик ејнилә совет дөврү Азәрбајчан фәлсәфәснә дә аиддир. Лакин бу кими тарихи мәһдудлуғуна бахмајараг совет дөврү Азәрбајчан фәлсәфәсинин мүһүм наилиҹҹәтләри дә олмушдур.

XX әср Азәрбајчан фәлсәфә елминин иикишафында, хүсусилә фәлсәфә тарихи саһәсиндәки тәдгигатларда А.Маковелски, М.Гасымов, Ә.Зәкузадә, Һ.Һүсејиовун вә онларын тәләбәләрииин бөјүк әмәји олмушдур. **Александр Маковелски** (1884–1969) – Казан университетини битирмиш, академик олмушдур. Казан университетиндә профессор олмуш, 1920-чи илдән соира Азәрбајчанда јашамыш, фәлсәфә елминин инкишафы үчүн бөјүк ишләр көрмүшдүр. Онун тәрчүмәси вә шәрһләри әсасында гәдим јунан фәлсәфәсинии ән көркәмли

нүмајәндәләринин әсәрләри рус дилинә тәрчүмә вә чап едилмишдир. О, фәлсәфә тарихинә, Јахын Шәрг вә Јунаныстан фәлсәфәсинә, диалектик вә тарихи материализмә, мәнтигә вә психолокијаја даир онларла әсәрин мүәллифидир. Онлардан "Фәлсәфәјә кириш" (I вә II һиссә, Казан, 1912–1916), "Гәдим Јунаныстанда руһу анлама" (Варшава, 1913), "Сократадәк" (I, IV һиссә, Казан, 1914–1919), "Софистләр" (I, II һиссә, Бакы, 1940–1941), "Гәдим јунан атомистләри" (Бакы, 1946), "Авеста" (Бакы, 1960) вә с. хүсусилә әһәмијјәтлидир.

Мәһбалы Гасымов (1906–1962) – Москва тарих-фәлсәфә институтуну битириб (1937), фәлсәфә професору, узун илләр БДУ-нин фәлсәфә кафедрасынын мүдири, әмәкдар елм хадими олмушдур. 6 чилдлик "Фәлсәфә тарихи"нин мүәллифләриндән бири олмуш, чохлу тәләбәләр јетишдирмишдир. "Өмәр Хәјјамын рүбаиләриндә материализм" (1947), "М.Ф.Ахундов вә XIX әср рус ингилаби-демократик естетикасы" (1954), "XIX әсрдә Азәрбајчан халгынын габагчыл фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикир тарихинин очеркләри" (1969) вә башга әсәрләрин мүәллифидир.

Әһмәд-Кәрәди Зәкузадә (1888–1968) – Истанбул университетинин фәлсәфә шө'бәсини битирмиш (1921), гәзет редактору вә Азәрбајчанын мүхтәлиф али мәктәбләриндә фәлсәфә професору ишләмишдир, философ, шәргшүнас, јазычы, психолог-мәнтигчи олмушдур. Азәрбајчан, Јахын вә Орта Шәрг фәлсәфәсинә даир чохлу тәдгигатлар апармышдыр. 1947-чи илдән ф.е.доктору, профессор олмушдур. "Бәһмәнјарын фәлсәфи көрүшләри" (1958), "Психолокија" (I, II һиссәләр, 1960–1961), "Ибн-Синанын психолокијасы" (1958), "Һәл-Наззамын фәлсәфәси" (1961), "Орта әср әрәбдилли Азәрбајчан мәнтигинин тарихи дән" (1971) вә с. кими мәшһур әсәрләрин мүәллифидир.

Һејдәр Нәчәф оглу Һүсејнов (1908–1950) – Азәрбајчанын көркәмли философу, ичтимаи хадим, фәлсәфә елмләри доктору, профессор (1944), академик (1945), ССРИ дөвләт мүкафаты лауреаты (1949), Азәрбајчан ЕА витсе президенти, партија тарихи институтунун директору, кафедра мүдири вә с. олмушдур. Азәрбајчан Республикасы ЕА-нын вә Фәлсәфә институтунун јарадычыларындан бири олмушдур. Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин, Азәрбајчан вә рус ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихинин тәдгиги илә мәшғул олмушду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә – "Фашизмин ирг нәзәриҗәси", "Фашиз-

мин мәһви лабүддүр", "Фашист чәлладларынын фәлсәфәси", "Фашизм елмин дүшмәнидир", "Ә.Шыхлински" вә с. адларда фашизм әлејһинә әсәрләр јазмышдыр. Һүсејновун башлыча тәдгигат објекти Азәрбајчан милли фәлсәфи ирсинин Бәһмәнјардан башламыш А.Бакыханова гәдәр кечдији ики-шаф тарихини тәдгиг етмәк олмушдур. Бу мәгсәдлә о, Бәһмән-јар, Н.Кәнчәви, М.Füзули, М.Ф.Ахундов, А.Бакыханов, Назим бәј, Һ.Зәрдаби, М.Ш.Вазеһ вә башгаларынын дүнјакөрүшүнү тәдгиг етмишдир. Нәһајәт, 1939-чу илдән башладығы бу тәдгигатлар 1949-чу илдә онун "XIX әср Азәрбајчаныында ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихиндән" әсәриини мејдана чыхмасы илә нәтичәләнмишдир. Һәмин әсәр өз мүәллифинә һәдсиз шөһрәт, еһтирам (бу әсәрә көрә дөвләт мүкафаты алмышдыр) вә фәлакәт кәтирмишдир. Әсәрдә верилмиш бир сыра мүддәалар тәһриф олунмуш, философ Дағыстанда вә Ш.Гафгазда Шејх Шамилин башчылығы илә чаризмә гаршы 25 илдән чох давам едән азадлыг һәрәкатыны мүтәрәгги, демократик һәрәкат һесаб етдији үчүн (әслиндә дә белә иди) бәдхаһлары вә рәсми даирәләр тәрәфиндән гәрәзли тәһигидә, тә'гибләрә вә репрессијаја мә'руз галмышдыр. Бу шәраитдә көркәмли мүтәфәккир 1950-чи ил августун 15-дә иитиһар етмишдир. Лакин елми-фәлсәфи вә ичтимаи фәалијјәти, һәм-чинин 2 чилдлик Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин јазылма-сында, 4 чилдлик "Русча Азәрбајчанча лүғәтин" һазырланма-сындакы бөјүк әмәји вә с. ону Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли философ мүтәфәккир кими јашадыр вә һәмишә дә јашадачагдыр. Һ.Һүсејновун мәшһур әсәрләри бунлардыр: "М.Ф.Ахундовун фәлсәфи көрүшләри" (1938), "Диалектик вә тарихи материализм һаггында" (бу, али мәктәб-ләрдә узун заман дәрс вәсаити кими истифадә олунмушдур, 1941), "Марксист диалектик метод" (1945), "Низаминин сосиал көрүшләри һаггында" (1946), "XIX әср Азәрбајчанында ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихиндән" (1949) вә с.

Сонракы илләрдә фәлсәфи тәдгигатлар системиндә јенә дә Азәрбајчан милли фәлсәфә тарихинии, милли фәл-сәфи ән'әнәләримизин, орта әсрләрдән индијәдәк Азәрбајчан елми вә мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли рол ојнамыш мүтәфәккир шәхсијјәтләрин фәлсәфи дүнјакөрүшүнүн тәдгиг вә тәһлил едилмәси апарычы мөвге тутмушдур. Бу саһәдә мараглы әсәрләр јазылмышдыр. Хүсусилә орта әсрин көркәм-ли философ-мүтәфәккирләриндән Бәһмәнјар Азәрбајчани (X

əsr), Nizami Kəncəvi (XII əsr), Nəsrəddin Tusi (XIII əsr), Imadəddin Nəsimi (XIV əsr), XIX–XX əsr mütəfəkkirlərindən M.F.Axundov, A.Bakıxanov, Ə.B.Zərdabi, Ç.Məmmədquluzadə, N.Nəriманov və başqalarının dünyagörüşü geniş tədqiq olunmuş, monografik əsərlər çap edilmişdir. Jaxşı cəhətdir ki, Azərbaycanda jəyılmış zərdüştilik, xürrəmilik, hürufilik, sufilik, pantеizm, maarifçilik, inqilabi-demokratizm və s. kimi dini-fəlsəfi və fəlsəfi cərəyanlarının tədqiq edilməsinə də əsaslı əmək sərf edilmişdir.

Lakin bunlar Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin öjrənilməsində naillijjətlər kimi şəksiz əhəmijjət kəsb etsə də, bu sahədə çatışmajan çidди problemlər də galmagdadır. Azərbaycan oxuçusu bu gün də çoxçildlik "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi" kitabının jolunu gözləjir. Qədim dövr Azərbaycan mədənijjəti və fəlsəfəsi sahəsində müəjjən tədqiqatlar aparılsa da, hələ də "Qədim Azərbaycan fəlsəfəsi", "Avestanın fəlsəfi təhlili", "Zərdüştilik dünyagörüşü", "Azərbaycanda islam" və s. əsərlərə çidди ehtijaç galmagdadır. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən E.Mijanəçi, Ş.Sührəvərdi, S.Urməvi, M.Şəbüstəri, F.Nəimi və onlarla başqalarının dünyagörüşünün geniş fəlsəfi tədqiqatlara ehtijaçı vardır.

XX əsrin 60–70-çi illərində Azərbaycan fəlsəfəsində dialektik materializm, idrak və təbiətşünaslığın fəlsəfi problemlərinin tədqiqinə də xüsusi diqqət verilmişdir. Burada ganun kategorijasının geniş təhlili, müasir fizikanın, kimjanın, biolokijanın, rijazijjatın, kibernetikanın, informatikanın fəlsəfi problemlərinin tədqiqi, sosial idrak və onun ganunaujğunluqlarının öjrənilməsi, bütövlükdə idrak prosesinin dialektikasının açılması, məntiq və psixoloji tədqiqatları xüsusi qejd etmək olar. Həmin illərdə ictimai münasibətlər sisteminin fəlsəfi tədqiqi sahəsində də çox iş görülmüşdür. Xüsusilə sosial, sijasi, mədəni və mə'nəvi münasibətlərin, sosial struktурun, sosialist demokratijasının və s. inkişaf ganunaujğunluqlarının işlənməsinə böjük güvvə sərf olunmuşdur. Lakin jухarıdada qejd edildiji kimi, bu tədqiqatların əksəriijjəti inzibati-amirlik sovet sijasi sisteminin, özünü doğrultmamış "inkişaf etmiş sosializm" və "jenidənqurma" konsepsijalarının "əsaslandırılmasına xidmət etdijindən, indi gismən, əhəmijjətini itirmişdir.

Һазырда Азәрбајҹан фәлсәфәси гаршысында дуран ән башлыҹа вәзифә республикамызын сувереилији јолунда сосиал-игтисади, сијаси, мә'нәви, мүдафиә, дөвләт гуруҹулуғу вә с. саһәләр үзрә инкишафын ганунаујғунлугларыны фәлсәфи тәдгиг вә тәһлил етмәкдәи, Азәрбајҹанын мүасир тарихи вә милли шәраитиндә кечид дөврү ичтимаи мүнасибәтләринин маһијјәтиии мүәјјәнләшдирмәкдән, дөвләт гуруҹулуғумузда тарихи-милли ән'әнәләримизи вә мүасир демократик өлкәләрин тәчрүбәсиии өјрәниб үмумиләшдирмәкдән, мүһарибә тактикасы вә стратекијасынын ишләниб һазырланмасында фәал иштирак етмәкдәи, мәдәнијјәт, игтисадијјат вә сијасәтимизин глобал сосиал проблемләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә һәлл едилмәсиндә сосиал-фәлсәфи консепсијалар ишләјиб һазырламагдан ибарәтдир.

Республикамызда фәлсәфә елминин башга саһәләри – сосиал фәлсәфә, етика, естетика, мәдәиијјәтшүнаслыг, диншүнаслыг, сосиолокија, политолокија вә с. үзрә дә мараглы тәдгигатлар апарылмышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, фәлсәфә тарихи дә дахил олмагла, индијәдәк ресиубликада фәлсәфи фәнләрин тәдриси саһәсиндә, хүсусилә һәмин фәнләр үзрә ("Үмуми фәлсәфә курсу", "Фәлсәфә тарихи", "Етика", "Естетика", "Диншүнаслыг", "Сосиолокија", "Политолокија" вә с.) али мәктәбин мүасир програмына ујғун, милли вә бәшәри сәрвәтләри вәһдәтдә әкс етдирән әсаслы дәрсликләр јарадылмамышдыр. Әсасән, шәхси тәшәббүсләр үзрә мүәјјән дәрс вәсаитләри јазылыб чап етдирилмишдир ки, онларын бә'зиләри артыг инди көһнә програмлара ујғун олдугларындан мүасир тәләбләрә чаваб вермир. Мүстәгил Азәрбајҹанын тәләбә-көнчләри фәлсәфи фәнләр үзрә суверенлик јолунда инкишафымызы долғун әкс етдирән, миллилик, бәшәрилик вә мүасирлик принсипләринә әсасланан дәрин мәзмунлу дәрсликләр вә дәрс вәсаитләри көзләјирләр. Һәмин мүһүм вәзифәнин һәјата кечирилмәси үчүи јалиыз шәхси тәшәббүсләр кифајәт дејилдир, бунун үчүн дөвләт сәвијјәсиндә тәшкилатчылыг вә чајғы лазымдыр.

ИӘТИЧӘ ӘВӘЗИ

Бәшәри вә милли фәлсәфи сәрвәтләрин вәһдәтдә тәһлилиниә һәср едилмиш бу дәрс вәсаити дә көстәрир ки, дүнјанын ән гәдим вә мәдәни милләтләриндән бири олан азәрбајчанлылар зәнкин фәлсәфи-мә'нәви дәјәрләрә, јүксәк мәдәниҗҗәтә маликдирләр. Бу бахымдан кәнчләр, хүсусилә али мәктәб тәләбәләри халгымызын јаратдығы вә нәсилдән-нәслә вердиҗи милли фәлсәфи дәјәрләримизә дә дәриндән јиҗәләнмәли, онлары һәр чүр тәһрифләрдән вә гәрәзли мејлләрдән горујуб даһа да зәнкинләшдирмәлидирләр. Белә тәһрифләр, халгымызын бәшәр мәдәниҗҗәтинин инкишаф етдирилмәсиндә вә фәлсәфи-мә'нәви тәрәггидә јери вә ролу мәсәләсинин гәрәзли гиҗмәтләндирилмәси һаллары, сон әсрдә мүәҗҗән дајрәләрдә дәфәләрлә мүшаһидә олунмушдур. Мүасир күнләрдә дә һәмин мөвгедән чыхыш едән бәдхаһларымыз аз дејилдир.

Милли фәлсәфи-мә'нәви дәјәрләримизин, мәдәни тәрәггимизин, гәдим тарихимизин вә мүасир елми-техники наилиҗҗәтләримизин тәһриф олунмасы һаллары мүгәддәс Вәтән торпагларымызын бир һиссәсини ишғал етмиш нанкор ермәни фашистләринин өлкәмиз әлејһинә тәблиғатында да мүһүм јер тутур. Ермәниләрин Азәрбајчан әразисиндә, хүсусилә Дағлыг Гарабағда, 1813 вә 1828-чи илләрдән Загафгазија әразиләринин зорла чар Русијасы тәркибинә дахил едилмәсиндән сонра мәскунлашмасына бахмајараг, мәкрли ермәни "идеологлары" азәрбајчанлылары вә Загафгазијада јашајан дикәр мүсәлман халгларыны (түркләр, күрдләр, талышлар, ләзкиләр, аварлар вә б.) "кәлмә", "көчәри", "гејри-мәдәни" халглар адландырмагдан белә чәкинмир, онларын јүксәк мәдәниҗҗәт әсәрләри, елм вә инчәсәнәт инчиләри, мүтәрәгги ичтимаи вә фәлсәфи фикир јаратмаға гадир олмадыгларыны вә с. гәрәзли чанфәшанлыгла тәблиғ едир; түрк-мүсәлман мәншәли халглара гаршы даим кеносид вә дүшмәнчилик һиссләрини гызышдырырлар.

Məhz belə geyri-insani təbliғatын nəticəsidir ki, indiki Ermənistan ərazisində jerləşən, tarixən Azərbajcan torpaqları olduғuna heç ermənilərin özünün də şübhə etmədiji Köjcə, Zənkəzur, Zənkibasar, Garagojunlu, Vedi, Kümrü və başqa bölkələrdə jaşajan 500 mindən çox jerli azərbajcanlılar, kürdlər, tatlar və b. bir ərdə beş dəfə ganlı sojgırımına (kenosidə) mə'ruz galmışlar: 1905–1907-ci illər; 1915–1916-cı illər; 1918–1920-ci illər; 1948–1951-ci illər; 1988–1989 və soıraкı illər.

Son illərdə Xoçalı sojgırımını, Daşaltı, Malıbəjli, Şuşa, Ağdabən fəlakətlərini tərədən, Dağlıq Garabağın hüdudlarından kənarda Kəlbəcər, Laçın, Gubadlı, Zənkilan, Füzuli, Ağdam bölkələrimizi və Respublikamızın bir sıra dikər jaşajış jerlərinin işğal və jerlə jeksan etmiş ermənı garətçiləri, torpaglarımıza olan işğalçılıg niyjətlərini jenə də müəjjən gərəzli ideoloji ifadələrlə pərdələməjə çalışmırlar: kuja Garabağın Dağlıg hissəsində jaşajan ermənilər həmişə müsəlmanlar tərəfindən tə'gib olunmuşlar; müharibə kuja əslində "jazıg", "əzab-əziijətlərə düçar olmuş", "xristian adasında jaşajan" ermənilərə garşı müsəlmanların dini ədavətidir; ermənilər kuja ərazi dejil, ançag mədəni muxtariyyat, öz müqəddəratını tə'jin etmək hügugu istəjirlər və s.

Bütün bu iddiaların arxasında isə gonşu dövlətlərin torpaglarını zəbt etmək hesabına öz ərazilərini genişlənidirmək, Zagafgazija, Krasnodar, Stavropol, Rostov vilajətləri də daxil olmagla bütün Şimali Gafgaz, Türkijə və Iranın da böjük ərazilərini əhatə edən ujdurma "dənizdəi dənizə Böjük Ermənistan" jaratmag kimi kenlə keçən məkrli ermənı iniijəti durur. Tarix gəsbkarlara həmişə oldugu kimi, jeinə də ibrət dərsi verəçək. Həkmən hagg, ədalət öz jerini tutaçag.

Ermənilərə hawadarlıg və himajədarlıg isə hələ də davam edir. Bu, özünü təkçə onların işğalçılıg niyjətlərinin müdafiəsində dejil, fəlsəfi-mə'nəvi sərvətlərə gijmət verilməsində, xalgların mədəni tərəgtidəki jerinin müəjjənləşdirilməsində də kəstərir. Bu çəhətdən keçmiş SSRI-də müəllifləр kollektivi tərkibində bir neçə ermənin də olduğu alı məktəb tələbələri üçün son dərslik kimi jazılmış "Fəlsəfəjə kiriş" ("Введение в философию" Москва, 1989-cu il) kitabına nəzər salmag kifajətdir.

Әввәлән, һәмин дәрсликдә дүзкүн олараг гејд олунса да ки, кечмиш ССРИ әразисиндә ән гәдим мәдәнијјәт мәркәзләри Загафгазијада јашајан халглар арасында олмушдур (сәһ. 203–209), лакин бу дүзкүн фикир фактик материалларла әсасландырылмыр. Азәрбајчан әразисиндә тапылмыш ән гәдим јашајыш мәскәни олан Азых мағарасынын ады белә чәкилмир. Ермәни милләтчилијиинин тә'сириндә анчаг ермәни мәдәнијјәтиндән алүдәчиликлә бәһс едилир, о, "гәдим Шәрг вә Антик мәдәнијјәтии вариси" кими гијмәтләндирилир. Күрчү мәдәнијјәтиндән сәһи бәһс олунса да, Азәрбајчаиын һеч ады белә чәкилмир. Китабда Загафгазијада христианлығын үмүми сосиал-мә'нәви ролу да идеализә олунур. Загафгазијанын, о чүмләдән Азәрбајчаиын зорла Русијаја бирләшдирилмәсинин мәһијјәти дә тәһриф олунур, бу факт "Халгларын көнүллү бирләшмәси", халгларыи сосиал-мәдәии тәрәггиси амили кими мә'наландырылыр.

Икинчиси, "Фәлсәфәјә кириш"дә Русија империјасы әразисиндә ислам динининн јајылдығы рекионларда ичтимаи-фәлсәфи фикрин формалашмасы вә инкишафы мәсәләси даһа зиддијјәтли вә долашыг әкс олунур (сәһ. 213–217), әввәлән, сәһвән гејд олунур ки, христианлығын јајылдығы рекионларда мәдәнијјәт аһәнкдар инкишаф етдији һалда, Ислам динининн јајылдығы әразиләрдә – Орта Асија, Азәрбајчан, Шимали Гафгаз, Дағыстан, Волга боју вә с. мәдәнијјәт ләнк, дағыныг, "мүхтәлиф шәкилдә" (?!) инкишаф етмишдир. Икинчиси, күја бу халгларын чохунун гәдимдән та XIX әсрә гәдәр көчәри һәјат тәрзи кечирдијиндән (сәһ. 214) онларда мәдәнијјәтин, фәлсәфәнин инкишафы үчүн шәраит олмамышдыр. Күја һәмин әразиләрдә мүстәгил дөвләтләрии кеч (күја XVI әсрдән) әмәлә кәлмәси дә бу халгларын мәдәни-фәлсәфи тәрггисинә мәнфи тә'сир етмишдир. Сәһвәи иддиа олунур ки, бу халгларда мәдәни-фәлсәфи фикир әсасәи, онларын Русија илә бирләшмәсиндәи сонра инкишаф етмәјә башламышдыр. Мәдәнијјәт тарихиинә Әл-Фәраби (X әср), Әл-Бируни (XI әср), Бәһмәнјар (X әср), Н.Кәнчәви (XII әср), Н.Туси (XIV әср) вә б. кими елм корифејләри вермиш халглар һаггында бу чүр мүддәалар үјдурмаг ән азы әдаләтсизликдир, гәрәзчиликдир, тарихи фактларын тәһриф олунмасыдыр.

Үчүнчүсү, Загафгазија, Орта Асија, Прибалтика халгларынын зәнкин мәдәни-фәлсәфи ирсинин Русијаның мәдәнијј-

јәтинин инкишафына көстәрдији күчлү гаршылыглы әкс тә'сирдән дә дәрсликдә бәһс олунмур.

Үчүнчүсү, "Фәлсәфәјә кириш" дәрслијиндә, бу вәсаитдә јығчам шәкилдә тәһлил етдијимиз зәнкни Азәрбајчан фәлсәфи ирсинә биртәрәфли, лагејд мүнасибәт һисс олунур. Ики һиссәдән ибарәт олан һәчмчә чох бөјүк бу дәрсликдә (69,0 ч.в.) Азәрбајчан фәлсәфәси вә мәдәнијјәти тарихиндәи бәһс етмәк (сәһ.219-да М.Ф.Ахундовун адынын чәкилмәси нәзәрә алынмаза) "унудулмушдур".

Бүтүн бунлар көстәрир ки, бу күн халгымызын мәдәни тәрәггисинин, мәдәнијјәти вә фәлсәфи фикринин дәриндәи өјрәнилмәси, мүдафиә едилмәси вә кениш тәблиғ олунмасы, тәкчә мә'нәви сәрвәтләримизә јијәләнмәк бахымындан дејил, һәм дә мүстәгиллијимизи горујуб сахламаг, әлејһидарларымыза вә дүшмәнләримизә тутарлы чаваблар вермәк бахымындан да зәрури әһәмијјәт кәсб едир.

Һеч шүбһә јохдур ки, өз дөвләт мүстәгиллијини вә әразі бүтөвлүјүнү горујуб сахламаг уғрунда, сосиал-игтисади вә мә'нәви тәрәгги уғрунда мүбаризә апаран халгымыз, хүсусилә онун мүасир кәнч нәсли өз мүдрик вә дүнја шөһрәтли президенти Һејдәр Әлијевин рәһбәрлији илә Республикамызын мадди вә мәдәни-фәлсәфи тәфәккүр потенсиалына вә фәалијјәт күчүнә истинад едәрәк јахын кәләчәкдә өзүнүн бүтүн мәгсәдләринә наил олачаг, өз һәгигәтинә јетишәчәкдир: дүнјада суверен, күдрәтли вә сивилизасијалы бир Азәрбајчан гуруласчагдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы. I–X чилдләр. Бакы, 1976–1987.

Ахундов М.Ф. Кәмалүддөвлә мәктублары. Бакы, 1969.

Ахундов М.Ф. Избр. философ. произведения. Баку,1980.

Асланов А.М. Инчәсәнәт вә тәрбијә. Бакы, 1967.

Ахмедов А.М. Философия Азербайджанского просвещения. Баку, 1983.

Ахмедли Дж., Асланов С., Рагимов А. НТР и социальные проблемы. Баку, 1974.

Бајрамов Ә.С. Әлизадә Ә.Ә. Психолокија. Бакы, 1989.

Бакиханов А.Г. Гюлистан-е Ирам, Баку, 1926.

Бүнјадов З.М. Азәрбајчан VII–IX әсрләрдә. Бакы, 1989.

Буниятов А.В. О соотношении исторического и логического в развитии науки. Баку, 1989.

Введение в философию. Учебник. В двух частях. Москва, 1989.

Геюшев З.Б. Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1968.

Геюшев З.Б. Философская мысль в советском Азербайджане. Краткий очерк. Баку, 1979 г.

Гулијев Ч.С. Шәхсијјәт вә чәмијјәт. Бакы, 1969.

Һүсејнов Г.Б. Иран дини-сијаси вә фәлсәфи фикриндә "Ислам инглабы" консепсијасы. Бакы, 1987.

Гусейнов Г.И. Азербайджанский философ XI века. Абуль Гасан Бахманяр. Доклады АН Азерб. ССР, т.III, №5, 1947.

Гусейнов Г.И. Из истории общественной и философской мысли Азербайджана в XIX веке. Баку, 1949.

Гасымов М. XIX әсрдә Азәрбајчан халгынын габагчыл фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикир тарихинин очеркләри. Бакы, 1959.

Гасымзадә Ф.Ф., Ширәлијев Һ.И. Диалектик материализм. Бакы, 1972.

Әлијев Һ.Ә. Һәјәчан төбили. Бакы, 1974.

Әбу Әли Һәсән Ибн Хачә Низамүлмүлк. Сијасәтнамә, Бакы, 1987.

Әһмәдов А. Һәјат, дин, ганун. Бакы, 1978.

Әһмәдли Ч., Согомонов Ј. Социолокијаја даир сөһбәтләр.

Әһмәдли Ч.Т. Ганун категоријасынын формалашмасы тарихинә даир. Бакы, 1974.

Әһмәдли Ч.Т. Материалист диалектиканын әсас ганунлары һагтында. Бакы, 1967.

Әсәдов А.И. Инсан тәфәккүрү: гајнаглары, тарихи, типләри, перспективләри. Бакы, 1992.

Әфәндијев О.Н. Ашыг поезијасынын естетик проблемләри. Бакы, 1983.

Әкбәров М.С. Ријазијјат вә фәлсәфә. Бакы, 1971.

Әкбәров Т.С. Тәбиәт, инсан, көзәллик. Бакы, 1966.

Енкелс Ф. Анти-Дүринг. Бакы, 1967.

Енкелс Ф. Тәбиәтин диалектикасы. Бакы, 1966.

Зија Көјлү. Түркчүлүјүн әсаслары. Бакы, 1991.

Закузаде А.К. Философские воззрения Бахманйара. Баку, 1958.

Еколокијанын фәлсәфи проблемләри. Бакы, 1982.

Елми-техники ингилаб вә ичтимаи инкишаф. Бакы, 1974.

Иманов Ь.Р. Халг күтләләринин вә шәхсијјәтин тарихдә ролу. Бакы, 1965

Из истории средневековой Восточной философии. Баку, 1976.

Исмайлов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку, 1976.

Исрафилов М.М. Мәнтиг. Бакы, 1988.

Ичтимаи шүурун диалектикасы. Бакы, 1984.

Исмајылов Ф.Г. Мүасир буржуа фәлсәфәсинин бөһраны. Бакы, 1981.

Мустафајев Г.И. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ислам идеолокијасы вә онун тәнгиди. Бакы, 1978.

Мәммәдов З.Ч. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Бакы, 1983.

Мәммәдов З.Ч. Сирачәддин Урмәви. Бакы, 1990.

Мәммәдов З.Ч. Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Бакы, 1986.

Мәммәдов З.Ч. Ејиәлүзат Мијанәчи. Бакы, 1992.

Мамедов З.Дж. Азербайджанские философы и мыслители средневековья. Баку, 1993.

Мәммәдов Н.М., Хәлилов С.С. Елми-техники тәрәгги: проблемләр, перспективләр. Фәлсәфи аспект. Бакы, 1987.

Мәммәдәлијев З.Г. Елми идракда мәкан, заман вә материја категоријаларынын гаршылыглы мүнасибәтләри. Бакы, 1991.

Мустафајев Ч.В. Низаминин фәлсәфи вә етик көрүшләри. Бакы, 1962.

Мустафајев Ф.Г. Мә'нәви тәләбатын инкишаф диалектикасы. Бакы, 1989.

Мамедов А.С. Свободомыслие просветителей Азербайджана. Баку, 1987.

Мирза Казем-бек. Избранные произведения. Баку, 1985.

Мир философии. Часть I. Исходные философские проблемы. Понятия и принципы. Москва, 1991.

Мир философии. Часть II. Человек. Общество. Культура. Москва, 1991.

Мәммәдбәйли Һ. Нәсрәддин Туси. Бакы, 1967.

Маркс К., Енкелс Ф. Сечилмиш әсәрләри үч чилддә, I, II, III чилдләр. Бакы, 1978–1983.

Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты. Баку, 1960.

Касумлы Ш.А., Мәксудов Ф.Н. История домарксистской философии. Баку, 1992.

Кондратов А.М. Сирдәи билијә доғру. Бакы, 1975.

Көјүшов З.Б. Дахилә пәнчәрә (Өзүнүдәркетмә). Бакы, 1972.

Кули-заде З.А. Закономерности развития Восточной философии XIII–XVI вв. и проблема Запад-Восток, Баку, 1983.

Кули-заде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970.

Көчәрли Ф.Г. Нәриман Нәриманов. Һәјат, фәалијјәти вә дүнјакөрүшү. Бакы, 1965.

Кәримов Г.М. Шәриәт вә онун сосиал маһијјәти. Бакы, 1987.

Кәримов В.М. Мәммәдов Ә.Б. Материја вә һәрәкәт, Бакы, 1972.

Кәримов В.М. Әксиклик: ерин вәһдәти вә мүбаризәси гануну. Бакы, 1973.

Ленин В.И. Материализм вә емпириокритисизм. Әсәрләрин там күллијаты, 18-чи чилд.

Ленин В.И. Фәлсәфә дәфтәри. Әсәрләринин там күллијјаты 29-чу чилд.

Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. Москва, 1991.

Нағыјев Р.С. Үзејир Һачыбәјовун естетик көрүшләри. Бакы, 1985.

Иәчәфов М.С. Идрак просесинин диалектикасы. Бакы, 1979.

Нәсиров В., Мәммәдов Ә. Елми идракын метод вә формалары. Бакы, 1980.

Нәсиров В., Мәммәдов Ә. Мүасир елм вә мәкан-заман проблеми. Бакы, 1985.

Очерк ио истории Азербайджанской философии, т. I, Баку, 1966.

Оруджев З.М. К.Маркс и диалектическая логика. Баку, 1963.

Оруджев З.М. Диалектик как система. Москва, 1973.

Пашајев В.Ә. Ичтимаи ганунлар, онларын дәрк едилмәси вә истифадә олунмасы. Бакы, 1978.

Пашајев В.Ә. Ичтимаи идрак вә фәалијјәт. Бакы, 1971.

Рамазанов Ф.Ф. Сосиал еколокијанын проблемләри. Бакы 1984.

Рүстәмов И.Ә. XX әсрин әввәләриндә Азәрбајчанда тәбии-
фәлсәфи фикрин вәһдәти. Бакы, 1992.
Рзаев А.К. Насреддин Туси. Политико-правовые воззре-
ку, 1983.
Сәид Нәфиси. Азәрбајчан гәһрәманы Бабәк Хүрәмдин.
990.
Сеjидов М.М. Азәрбајчан мифик тәфәккүрүн гаjнаглары.
983-чү ил.
Сәттаров М.М. Ади шүур вә онун инкишаф диалектикасы.
1978.
Смирнов Н.А. Мюридизм на Кавказе. Москва, 1963.
Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формиро-
народа. Баку, 1990.
Спиркин А.Г. Основы философии. Москва, 1988.
Тағыjев Ә.М. Азәрбајчан милли мәдәнијjәти вә онун анти-
нист сахталашдырылмасынын тәнгиди. Бакы, 1986.
Фәлсәфи инчиләр. Бакы, 1988.
Фрагменты ранних греческих философов. Часть I, Москва,

Философия. Основные идеи и принципы. Москва, 1990.
Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983.
Хачә Нәсрәддин Туси. Әхлаги-насири. Бакы, 1989.
Хәлилов С.С. Елми-техники тәрәгги: бу күн вә сабаһ. Бакы,

Чанышев А.Н. Курс [illegible] древней философии.
ква, 1981.
Чәлилов М.Ф. Азәрбајчан фәлсәфәси (мүһазирәләр). Бакы,

Чәлилов М.Ф. Сосиал фәлсәфә. Бакы, 1992.
Чәлилов М.Ф., Паш[illegible]
Шәкирзадә А.С. Эпикур. Изд-во социально-экономиче-
әсаити). Б[illegible]
й литературы. Москва, 1963.
Шүкүров А.М. Мүасир дөврүн глобал еколожи вә демогра-
к проблемләринин сосиал-фәлсәфи мәһиjjәти. Бакы, 1984.
Шүкүров А.М., Абдуллазадә К.А. Азәрбајчан фәлсәфәси
әдим дөвр). Бакы, 1989.
Шиһабәддин Ј. Сүһрәвәрди. Ишыг һеjкәлләри (Тәрчүмә
Мәммәдовундур). Бакы, 1989.
Шиһабәддин Ј. Сүһрәвәрди. Философларының көрүшләри.
Бакы, 1986.

433

. 383

439

МАГСУД ФӘРҺАД оғлу ЧӘЛИЛОВ

Фәлсәфә елмләри доктору, профессору. 1969-чу илдән Азәрбајчан Дөвләт Игтисад ситутунун Фәлсәфә кафедрасында ишләјир. илдән артыгдыр ки, һәмин кафедраја рәһбәрлик едир.

1969-чу илдә намизәдлик, 1987-чи илдә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмиш М.Фәрһадоғлу өзүнүн чохиллик фәалијјәти тәдрислә јанашы, елми тәдгигатла да чох мәшғул олмушдур. О, 200-ә јахын елми вә публисистик мәгаһ нин, 6 моноқрафијанын, 10-дан артыг тәдрис вә методик вәсаи тин мүәллифидир. Онун "Фәлсәфә", "Азәрбајчан фәлсәфәси "Сосиал фәлсәфә", "Фәлсәфәнин әсаслары", "Фәлсәфәдән ... зиряләр" (I, II, III һиссәләр) вә с. адлы дәрс вәсаитләри му хәссисләр вә тәләбәләр тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

Магсуд мүәллимин "Чәмијјәт, дин вә атеизм", "Елми-техни ингилаб вә шәхсијјәтин дүнјакөрүшү", "Әмәк вә ислам дини "Мәишәт мүнасибәтләри вә дин" адлы моноқрафик әсәрлә фәлсәфи ичтимаијјәт тәрәфиндән тәгдир едилмишдир.

М.Фәрһадоғлунун 1987-чи илдә мүдафиә етдији "Елми-техни ки ингилаб вә шәхсијјәтин дүнјакөрүшү (гаршылыглы ... бәтләр)" мөвзусунда доктордуг диссертасијасы ... ССР ААК-нын "Бүллетенində ... тијмәтләндирилмишдир.

Проф. М.Фәрһадоғлу Азәрбајчанын суверенлији вә әразi бө төвлүјү уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир, ермәни т чавүзүнүн әсил маһијјәтинин ачылмасы вә бу саһәдә ермән идеологлары вә онларын һавадарларынын үјдурма, сахта дәлил ринин ифша едилмәсиндә һәср едилмиш онларла мәгалә јазыб р ... Азәрбајчан дилләриндә нәшр етдирмишдир. Һәмин јазыл нчәрисиндә 1989–1996-чы илләрдә мәтбуатда дәрч олунмуш "Бө нсрә јалан лазымдыр", "Невежество и подтасовка фактов (рецен зия)", "Фальсификация", "Сахтакарлыг", "Старая песня в новом ис полнении (о стихе поэта Михаила Дудкина)", "Ислам – сүлһ вә әминаманлыг динидир", "Сахтакарлыг вә хәјанәт (јахуд дашнак лар нәјә бел бағлајыр?)", "З.Балајан Јелтсиин горхудур...", "Стра тег провокации", "Ложное беспокойство "Смены", "Суверенлијимиз дүшүнәркән...", "Азәрбајчанын истиглалы јолунда", "Истиглалијјәт вә мә'нәвијјат", "Түркчүлүк милли шүуру", "Мә'нәви сафлығымызы горујаг", "Вәтәнпәрвәрлик үммилли хилас јолудур", "Ермәни сахтакарлығына тутарлы чаваб (рессензија)", "Инсан азадлыглары Конститусијасы" вә башгалары кениш охучу күтләсинин рәғбәтини газанмышдыр.

XVI Фәсил. **Чәмијјәтин һәрәкәтверичи гүввәләри: халг вә шәхсијјәт**

1. Шәхсијјәт анлајышы. Шәхсијјәт вә чәмијјәтин гаршылыглы мүнасибәти. 309
2. Тарихи просесдә халг күтләләри вә көркәмли шәхсијјәтләрин ролу. 314
3. Шәхсијјәт типләри: фәрд, фәрдилик, коллектив вә чәмијјәт. 317
4. Шәхсијјәт азадлығы. Инсан амили вә шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы проблеми. 320

XVII Фәсил. **Чәмијјәтин мә'нәви һәјаты вә ичтимаи шүур**

1. "Мә'нәви һәјат" вә "ичтимаи шүур" анлајышлары. Ичтимаи варлыг вә ичтимаи шүурун гаршылыглы мүнасибәти. 324
2. Ичтимаи шүурун гурулушу. 327
3. Ичтимаи шүурун формалары. 330
4. Мәдәнијјәт, сивилизасија вә мә'нәви дәјәрләр. 346

III ҺИССӘ

ФӘЛСӘФӘ ВӘ МҮАСИРЛИК

XVIII Фәсил. **Ичтимаи тәрәгги**

1. "Ичтимаи тәрәгги" анлајышы. Чәмијјәт инкишафынын тәрәгги мејли. 353
2. Ичтимаи тәрәггинин мә'јары проблеми. 356
3. Ичтимаи тәрәггинин мәрһәләләри вә онларын тарихи просесдә јери. 358
4. Елми-техники ингилаб вә бәшәријјәтин тәрәггиси. . . . 364

IX Фәсил. **Мүасир дөврүн сосиал-глобал проблемләри**

1. "Глобал проблем" анлајышы. Глобал тәһлүкә вә глобал вәһдәт. 370
2. Глобал мүһарибә вә сүлһ проблемләри. 373
3. Тәбиәт-чәмијјәт мүнасибәтләри, мүасир глобал еколожи проблемләр. 375
4. "Демографик партлајыш" вә онун һәлл едилмәси мәсәләләри. 383

5. Kələcək: cəmiyyət inkişafının
proqnozlaşdırılması problemi. 386

XX Fəsil. **XX əsrin müasir fəlsəfi konsepsiyaları və cərəyanları**

1. XX əsr fəlsəfəsinin inkişaf xüsusiyyətləri.
Qeyri-klassik fəlsəfə. 390
2. Marksizm-leninizm - XX əsrin fəlsəfi
konsepsiyalarından biridir. 394
3. XX əsr fəlsəfəsində elmi idraka münasibət.
Rasionalizm, irrasionalizm və qeyri-rasional. 399
4. Elmi-texniki tərəqqi nəzəriyyəsi. Stsientizm
və antistsientizm. 403
5. Dünyada insan və insanın dünyası.
Ekzistensializm və personalizm. 406
6. XX əsrin dini fəlsəfəsi. Neotomizm. 410
7. XX əsr fəlsəfəsində bilik və dil problemləri.
Neopozitivizm, strukturalizm, kerməneutika. 415
8. Sovet dövründə fəlsəfənin ziddiyyətli inkişafı
və tarixi təhlili. 418
9. Müasir Azərbaycan fəlsəfəsi: nailiyyətlər,
problemlər. 421

Nəticə əvəzi. 426

Ədəbiyyat. 430

Məqsud Fərhad oğlu Cəlilov

ФӘЛСӘФӘНИН ӘСАСЛАРЫ

дәрс вәсаити

Азәрбајчан Дөвләт Тәдрис-Педагожи
Әдәбијјаты Иәшријјаты "Маариф"

БАКЫ – 1998